

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ САЯСАТТАНУ ФАКУЛЬТЕТІ
ЖАЛПЫ ЖӘНЕ ҚОЛДАНБАЛЫ ПСИХОЛОГИЯ КАФЕДРАСЫ

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
90 жылдығы және
профессор Қ.Б. Жарықбаевты еске алуға арналған,
**«ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ:
ТАРИХТАН - БОЛАШАҚҚА»** атты
Халықаралық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ
II Жарықбаев оқулары

МАТЕРИАЛЫ

Международной научно-практической конференции
«ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ: ОТ ИСТОРИИ К БУДУЩЕМУ»,
посвященная памяти профессора К.Б. Жарикбаева
и 90-летию КазНУ им.аль-Фараби
II ЖАРИКБАЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ

MATERIALS

International scientific and practical conference on
II Zharikbayev Readings
**"Psychological Science and Education:
From Historical Background to the Future Perspectives"**
dedicated to the memory of Professor K.B. Zharikbaev
and the 90th anniversary of Al-Farabi KazNU

Алматы
«Қазақ университеті»
2024

Бас редактор

Түймебаев Ж.Қ. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
Басқарма төрағасы – ректоры, филология ғылымдарының докторы, профессор
Бас редактордың орынбасарлары:

Дуйсенов Е.Ә. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің Басқарма төрағасының орынбасары – бірінші проректор,
заң ғылымдарының докторы, профессор;

Мейрбаев Б.Б. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия және саясаттану
факультетінің деканы, философия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор;

Редакциялық ұжым

Мыңбаева Ә.Қ. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті философия және саясаттану факультетінің «Жалпы және
қолданбалы психология» кафедрасының меңгерушісі, педагогика ғылымдарының докторы, профессор;

Осербаев Е.Н. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, философия және саясаттану факультетінің ғылыми-
инновациялық қызмет және халықаралық ынтымақтастық жөніндегі декан орынбасары;

Садвакасова З.М. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасы
меңгерушісінің ғылыми-инновациялық қызмет пен халықаралық ынтымақтастық жөніндегі орынбасары, педагогика
ғылымдарының кандидаты;

Ахметова М.К. – “Q” University, профессор, психология ғылымдарының докторы;

Аймаганбетова О.Х. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, жалпы және қолданбалы психология кафедрасының
профессоры, психология ғылымдарының докторы;

Кабакова М.П. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының
қауымдастырылған профессоры, психология ғылымдарының кандидаты;

Жұбаназарова Н.С. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология»
кафедрасының қауымдастырылған профессоры, психология ғылымдарының кандидаты;

Баймолдина Л.О. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының
аға оқытушысы, PhD доктор;

Адилова Э.Т. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының
доцент міндетін атқарушы, PhD доктор;

Закарьянова Ш.Н. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология»
кафедрасының аға оқытушысы, психология ғылымдарының кандидаты;

Молбасынова Ж.М. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология»
кафедрасының аға оқытушысы;

Ғабдрахман Ә.С. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының
докторанты;

Касымова М.Д. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының
докторанты;

Гумерова А.А. – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Жалпы және қолданбалы психология» кафедрасының
докторанты.

Ә 49 **Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің 90 жылдығы және профессор Қ.Б. Жарықбаевты еске алуға арналған, «ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ: ТАРИХТАН - БОЛАШАҚҚА» (II ЖАРЫҚБАЕВ ОҚУЛАРЫ)** атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2024. – 500 б.

ISBN 978-601-04-6898-6

Жинақта психологиялық білім мен ғылымның өзекті мәселелері қарастырылған. Екінші Жарықбаев оқулары келесі секциялар бойынша жүрді: Қазақстандағы және шетелдегі психология мен педагогиканың тарихы; академик Қ.Б. Жарықбаевтың ғылыми идеялары мен қызметі; психологиядағы эксперименттік және теориялық зерттеулер; психикалық денсаулық және психологиялық әл-ауқат мәселесі: әдіснамадан бастап практикалық технологияларға дейін; педагогика мен психологиядағы жасанды интеллект. Басылым білім беру саласындағы психологтарға, оқытушыларға, мамандарға және психология мен педагогиканың дамуындағы заманауи мәселелерге қызығушылық танытқан барлық адамдарға арналған.

В сборнике рассмотрены актуальные вопросы психологического образования и науки. Вторые Жарықбаевские чтения проходили по секциям: история психологии и педагогики в Казахстане и за рубежом; научные идеи и деятельность профессора К.Б. Жарықбаева; экспериментальные и теоретические исследования в психологии; проблема психического здоровья и психологического благополучия: от методологии к практическим технологиям; искусственный интеллект в педагогике и психологии. Издание адресовано психологам, преподавателям, специалистам в области образования, и всем тем, кто интересуется современными проблемами развития психологии и педагогики.

АЛҒЫ СӨЗ

Құрметті Әріптестер, II Жарықбаев оқуларына, **"ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ: ТАРИХТАН - БОЛАШАҚҚА"** атты Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының басталуымен құттықтаймын!

Конференция көрнекті ғалым, қоғам қайраткері, Ұлы педагог -Педагогика және психология ғылымдарының докторы, Қазақстан Педагогика Ғылымдары Академиясының академигі, Қазақстан Республикасының Еңбек сіңірген ғылым және техника қайраткері, Ы.Алтынсарин атындағы сыйлықтың лауреаты, А.Байтұрсынов атындағы сыйлықтың лауреаты, профессор Кұбығұл Бозайұлы Жарықбаевтың еске алуға арналады. Бұл ғалымды еске алуға арналған екінші конференция.

Кұбығұл Бозайұлы - 1954 жылы академик Т. Тәжібаев ашқан ҚазҰУ, логика және психология бөлімінің түлегі. Университетте алған білімін ғылыммен ұштастырып, Мәскеуде аспирантурада білім алады. Аспирантурада оқыған жылдары көрнекті кеңес психологтары - Б. Г. Ананьев, Г. Я. Галперин, В. В. Давыдов, П.И. Зинченко, А. Н. Леонтьев, А. Р. Лурия, А. А. Смирнов, О. К. Тихомиров және т. б. ғалымдармен қатар жұмыс атқарады.

Кұбығұл Бозайұлы 1968 жылы кандидаттық диссертациясын қорғап, «Қазақ психологиясының тарихы» атты монографиясын шығарады. Аталған монография ғылыми-ағартушылық идеялардың пайда болуынан бастап Қазақстандағы психологиялық ойдың дамуы мен қалыптасу тарихын бүгінгі күнге дейінгі кезеңдері қамтылған құнды еңбек болып есептеледі.

Ғалымның педагогика және психология ғылымына қосқан еңбегі мемлекет тарапынан еленіп, бірқатар марапаттарға ие болған. Атап айтқанда, "Ерен еңбегі үшін" медалі, КСРО Жоғары оқу орнының "Жұмыстағы үздік жетістіктері үшін" төсбелгісі және т.б.

Ұлы ақын Абайдың "Нағыз лайықты жан адамзат үшін еңбек етеді" дегендей Кұбығұл Бозайұлы қазақ қоғамына психология идеяларын таратқан белсенді тұлғалық ұстанымы бар ірі ғалым болды. Қос бірдей ғылымды меңгеріп, педагогика және психология ғылымдарының докторы дәрежесін алған бірегей ғалым.

Отандық және жалпы ТМД елдерінің психологиясының дамуына үлес қосты. Ғылыми мектептің негізін қалаушы. Кұбығұл Жарықбаевтың жетекшілігімен 4 ғылым докторы, 18 ғылым кандидаты және 1 PhD докторы диссертациялық жұмыстарын сәтті қорғады. Қазақстанда психология мен этнопедагогика тарихының бағытын құрды; 1000-нан астам еңбектің авторы.

Халықаралық конференцияға қатысып отырған Қазақстан, Қырғызстан, Ресей, Финляндия, Өзбекстан және басқа елдердің көрнекті ғалымдары мен оқытушыларын, магистранттар мен докторанттарды құттықтаймын және конференция жұмысына сәттілік тілеймін!

**Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ ректоры –
Басқарма төрағасы Қ. Ж. Түймебаев**

**ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС БАЯНДАМАЛАРЫ
ДОКЛАДЫ ПЛЕНАРНОГО ЗАСЕДАНИЯ
PLENARY SESSION REPORTS**

**ОТАНДЫҚ ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМИ САЛАЛАРЫНЫҢ
ДАМУЫ МЕН ҚАЛЫПТАСУЫ**

Акажанова А.Т.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан

Мақалада XX ғасырдың 60-шы жылдарының аяғында пайда болған және XXI ғасырда орын алған заманауи талапқа сай отандық ғылыми салалардың дамуы мен қалыптасуы сипатталған. Автор осы тарихы кезеңдерде зерттеулер жүргізген ғалымдардың еңбектеріне тоқталып, осыған байланысты қалыптасқан қолданбалы психологиялық (әлеуметтік-құқықтық, девиантты мінез-құлық, спорт, этнокультурная психология) салаларына тоқталған.

Түйін сөздер: психология салалары, педагогикалық психология, кәмелетке толмағандар, қолданбалы, қылмыс, заң, әлеуметтік, девиантты мінез-құлық, ауытқы мінез-құлық, , психоллингвистика, спорт психологиясы, этнопсихология.

В статье описывается формирование и развитие современной отечественной отрасли психологической науки начиная с 60-х годов XX века и появление новых направлений, отвечающих современным запросам XXI столетия. Автор останавливается на научных исследованиях ученых данного исторического периода, которые способствовали формированию следующих (социально-юридическая, девиантное поведение, спортивная, этнокультурная) отраслей прикладной психологии.

Ключевые слова: отрасли психологии, педагогическая психология, несовершеннолетние, прикладная, преступление, закон, девиантное поведение, отклоняющееся поведение, психоллингвистика, психология спорта, этнопсихология.

The article describes the formation and development of the modern domestic branch of psychological science since the 60s of the twentieth century and the emergence of new directions that meet the modern demands of the XXI century. The author focuses on the scientific research of scientists of this historical period, which contributed to the formation of the following (socio-legal, deviant behavior, sports, ethnocultural) branches of applied psychology.

Keywords branches of psychology, educational psychology, minors, applied, crime, crime, deviant behavior, deviant behavior, sports psychology, ethnopsychology.

Соғыс жылдарынан кейін Қазақстанда, КСРО-ның барлық республикаларындағыдай көбінесе тәжірибеге бағытталған жас және педагогикалық психология мәселелеріне тікелей байланысты психологияның жеке салалары дами бастайды. Психологияның жеке қолданбалы салаларының дамуы жоғарғы оқу орындарында өзектілік мәселеге айнала бастады.

XX ғғ. 60-шы жылдарының ортасында Қазақстан зерттеушілері әлеуметтік психологияның жеке мәселелері бойынша зерттеулер жүргізіле басталды. 1995 жылы профессор Н.Сәрсенбаевтың «Салт пен дәстүр қоғамдық психологияның категориясы ретінде» атты монографиясы жарыққа шықты. Автор психологияның бұл саласының дамуын Қазақстандағы да, КСРО-дағы да жолдарын қарастырады. Б.Амантаев, Т.Джумагазин, А.Корячкина, А.Косеубаев, Т.Набин, В.Пак, Л.Славин, С.Сураев және т.б. зерттеулері әлеуметтік психологияның әртүрлі сұрақтарын қамтыды (әлеуметтік психологияның нысаны мен құрылымы, қоғамдық психология мен идеологияның арақатынасы, шаруашылықтың

элеуметтік табиғаты және рухани реңк, еңбек ұжымының құрылу заңдылықтары, басқару психологиясы және т.б.

60-шы жылдардың аяғы мен 70-ші жылдардың басында Қазақстан Республикасында заң және сот психологиясының мәселелері бойынша бірінші жарияланымдар көріне бастады. Профессор, заң ғылымдарының докторы Г.Доспулов «Куәгерлер мен жәбірленушілердің психологиясы» (1975), «Алдын-ала тергеу кезіндегі тергеу психологиясы» (1976), «Қылмыс процесіндегі ақпарат» (1981), «Қылмыс процесіндегі тергеу психологиясы» (1996) сияқты ғылыми еңбектердің авторы. Автор «Алдын-ала тергеу психологиясы» монографиясында өзінің сот органдары мен прокуратурадағы көпжылдық жұмыс тәжірибесіне сүйенеді, алдын-ала тергеу мәселелерінің психологиялық заңдылықтары мен әдістемелік аспектілерін баяндайды, тергеушінің жеке бас қасиеттерінің психологиялық сипаттамаларын береді. Автордың пікірінше, алдын-ала тергеудің психологиялық саралауы тергеуші қызметінің тиімділігін арттырады, тергеушіге күрделі тергеу жағдайларында жақсырақ бейімделуге көмектеседі, өзінің кәсіби қасиеттерін толығырақ ашуға мүмкіндік береді. Юриспруденция қызметкерлерінің кәсіби тәжірибесі мен шеберлігіне байланысты тергеушілердің негізгі түрлерін атап көрсетеді. «Қылмыс процесіндегі тергеу психологиясы» (1996) кітабы психологиялық және кибернетикалық ғылымның жетістіктерін ескеріп, Қазақстан Республикасының заңдары мен Конституция негізінде жазылған. Онда тергеушінің, жәбірленушінің, күдікті мен айыпталушының психологиялық-құқықтық аспектілері қарастырылған. Тергеудің құрылымы мен мәніне, тергеушіге жеке амал жасауды қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін тәсілдерге ерекше көңіл аударады.

Заңгер Е.К.Нурпеисовтің «Психология правомерного поведения» (1984) атты монографиясының мазмұны қызығушылық туындатады, себебі онда нақты мысалдар арқылы адамдар мінезін реттеуші және құқықтық қатынастарды қарастыратын құқықтық нормалар белгіленген. Автор «Оптимизация предварительного следствия («Алдын-ала тергеуді оңтайландыру») атты кітабында психологиялық тұрғыдан категориялық күрделі жүйедегі тергеу процесстерін түсінуге әрекет жасаған.

Қылмыстық-психологиялық зерттеулер саласында заңгер-профессор У.С.Джекебаевтің еңбектері оқырман қауымға белгілі. Олар «О социально-психологических аспектах преступного поведения» («Қылмыстық мінез-құлықтың элеуметтік-психологиялық аспектілері жайлы», 1971), «Преступность как криминологическая проблема» («Қылмыс криминологиялық мәселе ретінде», 1974), «Мотивация преступления и уголовная ответственность» («Қылмыс уәждемесі және қылмыстық жауапкершілік», 1987) сияқты жұмыстардың авторы. «Қылмыстық мінез-құлықтың элеуметтік-психологиялық аспектілері жайлы» кітабында әртүрлі қылмыс түрлерінің зерттелген психологиялық мәселелері және олардың уәждемесі қарастырылған. Қылмыс себептеріне тоқталып, автор қылмекерлер мен қылмыстық істердегі мінез-құлық көріністеріне ерекше көңіл бөледі, олардың қоғамға қарсы бағыттылығын ашады. Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстық мінез-құлық мәселелеріне К.Бегалиевтің «Меры борьбы с преступностью несовершеннолетних» («Кәмелетке толмағандар қылмысымен күресу шаралары», 1975), «Предупреждение безнадзорности и правонарушений несовершеннолетних» («Кәмелетке толмағандардың заң бұзушылығы мен қараусыздықтың алдын алу», 1980) жұмыстары арналған.

Құқықтық білім аясындағы бай тәжірибесіне және криминология саласындағы зерттеулеріне сүйеніп академик Е.И.Каиржанов қызықты жұмыстар жазған: «Профилактика преступлений несовершеннолетних органами внутренних дел» («Ішкі істер органдарының кәмелетке толмағандар қылмысының алдын-алуы», 1983), «Правовые и организационные

основы деятельности прокуратуры в борьбе с правонарушениями несовершеннолетних», («Кәмелетке толмағандардың құқықтық бұзушылығымен күресудегі прокуратура органдары қызметінің құқықтық және ұйымдастырушылық негіздері», 1975).

Кәмелетке толмағандар арасындағы қылмыстың себептері мен мінез-құлқын ашуға профессор С.Х.Жадбаевтың «Кәмелетке толмағандардың мінез-құлқы мен құқықтық тәртібі» (1982), «Құқықтық тәртіп пен заң» (1985) және т.б. еңбектері арналған. «Криминология» (2002) лекциясының қысқаша курсына, автор қылмескерлер классификациясы, виктимология мәселелері мен әйелдер арасындағы қылмыстардың, кәмелетке толмағандар тобы криминологиялық сипаттамалары мен профилактикасына көңіл бөледі. Жағымсыз жағдай мен жасөспірімдер қылмысы, балалар арасындағы қылмыстың өсуін тудыратын детерминанттар ретінде автор әлеуметтің жығымсыз және экономикалық себептер деп есептейді. Ғалымның пікірінше, осы жас категориясының арасындағы қылмыстық істердің негізгі факторы – «ұстамдылықтың қалыптаспағандығы, өмірлік тәжірибенің жетіспеушілігі, көтеріңкі сезімталдық, иланушылық, мінездің қоршаған ортаға тәуелді болуы» т.с.с.

Азаматтардың бостандығы мен қорғауды күшейтуге бағытталған ҚР заңнамасының іргелі жаңаруы, қазіргі нарықтық экономиканы құрастыру, қылмыспен күресу, отбасылар мен мектептерде кәмелетке толмағандардың әлеуметтік және педагогикалық қараусыз қалушылығын ескерту заң факультеттері студенттерімен қатар, педагогика мен психология факультеттерінде «Заң психологиясы» курсына енгізу қажеттілігін туғызды. Заң психологиясы үшін психологиялық ғылым басты болып табылғандықтан, бұл саланы білімнің жаратылыстану-ғылыми саласына жатқызуға барлық негіз бар. Бірақ та заң психологиясы ұзақ уақыт бойы заң ғылымы мен тәжірибесінде дамығандықтан, оны қылмыс процесі, қылмыстық құқық, криминалистика, криминология сияқты білімнің ғылыми салаларымен қатар құқықтық ғылымдарда қарастырады. Бұл тұрғыдан заң психологиясы мен оның нысанының екі жақты, психологиялық-құқықты сипатты жайлы айтуға болады. Психолог А.М.Столяренко заң психологиясы өзінің «заң бөлігінде» заң ғылымы нысаны ретінде түсіну керек, ал «психологиялық бөлігінде» нысанды психологиялық ғылым нысаны ретінде түсіну керек дейді. Біздің елдің ЖОО-ларында белгілі уақытқа дейін Ресейлік авторлардың оқулықтары мен оқу құралдары қолданылған (Романов В.В, Васильев В.Л, Чуфаровский Ю.М, Еникеев және т.б.). Оқу жоспарына «Заң психологиясы» пәнін енгізгеннен кейін осы пән бойынша оқулық құрау қажеттілігі туындады. 2009 жылы «Юридическая психология» атты А.Т.Акажанованың авторлығымен жарық көрді, ал 2013 жылы толықтырылып, өңделіп қайта шығарылды. Қазақ тіліндегі оқулықтардың тапшылығына байланысты 2016 жылы А.Т.Акажанова «Заң психологиясы» (366 бет) оқу құралын құрастырып, шығарады. Бірінші бөлімнің тараулары криминалдық психологияға, құқықтың әлеуметтенуге, БАҚ-тың девиантты мінез-құлықтың қалыптасуындағы әсері, Ювенальды әділет жүйесі қызметінің жүзеге асыруы т.б. құқықтық мәселелер баяндалған. Екінші бөлімінде автор бас бостандығынан айыру мекемелерінде орналасқан кәмелетке толмаған тәрбиеленушіге көрсетілетін психологиялық-педагогикалық көмекті жетілдіру мен пенитенциарлық психология саласындағы теориялық білімге көңіл аударады. Кәмелетке толмаған делинквенттер арасындағы қылмыстық әрекеттерді қайталауын ескерту мен құқық бұзушылықтың алдын-алу мәселелер маңыздылығы сипатталған

Ауытқу мінез-құлықтың әлеуметтік мәселелерінің дамуына отандық зерттеушілер Ш.Е.Джаманбалаева, Д.К.Қазымбетова айтарлықтай үлес қосты. Д.К.Қазымбетова «Девианттық мінез – бұл жалпы қабылданған моральдық, құқықтық пен басқа да әлеуметтік топтарға немесе бүкіл қоғамға сәйкес келмейтін, сонымен қатар қоғамдық пікірмен

санаспайтын, тигізген зияны үшін әлеуметтік жауапкершілікке тартылатын адамдардың әрекеті мен қылығы немесе өмір салты», – деп өзінің авторлық интерпретациясын енгізді.

А.Н.Тесленко, М.С.Керимбаева, Г.А.Джакупова сынды Отандық зерттеушілер девианттық мінез-құлық мәселесін жасөспірімдік девиацияның алдын-алу шараларының жағдайын сенімді саралауға мүмкіндік беретін пәнаралық зерттеулерді қарастырды. Авторлар Н.Смелзердің «Әлеуметтенбеу – бұл сәтсіз әлеуметтену» теориясына сүйеніп, ауытқудың үлгілері мен деңгейіне ерекше назарларын аударды. Олардың пікірінше, ауытқыған мінез-құлық – бұл қоғамдық көлікте билетсіз жүруден бастап, темекі шегу мен адам өлтіруге дейінгі қоғамдық пікірдегі мінез-құлық түрі». Зерттеушілердің басшылыққа алған негізгі жалпы әдістемелік амал – бұл жасөспірімдік девиацияның әлеуметтік-педагогикалық саралауы мен елордалық әлеуметтегі мониторинг нәтижелері.

2000 жылдан бастап тұлға психологиясындағы жаңа бағыт (Девиантология) мәселесі бойынша алғашқы еңбектер пайда бола бастады. Бұл жағдайға араққұмарлықтың қарқынды өсуі, нашакорлық, ұрлау, тонау, жезөкшелік, өзіне-өзі қол жұмсау, сотқарлық, қаңғыбастық сияқты әлеуметтің азғындау сипаттарының кең таралуы әсер етті. Мемлекет вуздарында (ҚазМемҚПУ, Абай атындағы ҚазҰПУ) «Девиантология», «Девиантты және өзіне-өзі қол жұмсау мінез-құлық психологиясы» элективті курстары енгізіледі. Шетел ғалымдарының зерттеулеріне сүйене отырып, А.Т.Акажанова (ГОСО ҚР құрастырушысы) 2008 жылы «Девиантология» оқулығы мен «Девиантология бойынша жаттықтыру сабақтары» оқу-әдістемелік еңбектерді құрастырып, шығарды. «Психология отклоняющегося поведения» (Германия, 2015), «Девиантология» (2019, 2021 орыс-қазақ тілінде), жарық көрді және т.б. көптеген мақалалар жарияланып.

Қазақстандық ғалымдардың басқаруымен (А.Т.Акажанова, С.М.Джакупов, Ж.И.Намазбаева, Т.К.Шалгимбаев, Х.Т.Шерьязданова) ауытқу мінез-құлықтың түрлі аспектілеріне қатысты зерттеулер жүргізіліп дипломдық, магистрлік диссертациялар қорғалды. Зерттеудің негізгі мәселелері: тұлғалық қасиеттердің динамикасы, гендерлік ерекшеліктер, делинквент жасөспірімдердің тұлғааралық қатынасы, заманауи жасөспірімдердің сана-сезім ерекшеліктері, кәмелетке толмағандардың девиантты және делинквентті мінез-құлқының психологиялық мәселелері, интернаттық мекемелер түлектерінің мінез-құлық ерекшеліктері мен әлеуметтенуі т.б.

Адам жайлы ғылымдар жүйесінде спорт психологиясы айтарықтай орынға ие. Спорт психологиясының тууы Ф.А.Гребауыстың қызметімен байланысты. Зерттеуші бұрынғы студент-спортсмендердің психологиялық түсініктерді меңгеру тәжірибесіне ерекше көңіл бөлген. Ол 1955 жылы «Жады», «Ойлау», «Эмоция», «Ерік», «Сезім» сияқты әртүрлі тақырыпта жазба жұмыстарын орындаған, бұған 900-дей сынаушы қатысқан кең түрдегі ауқымды зерттеулер жүргізген. Ф.А.Гребауыстың осы және басқа да зерттеулері оқыту процесін ұйымдастыруды жоспарлы түрде іздестіру және ЖОО спортшылары үшін психологияны оқытудың оңтайлы әдісін қолдану үшін негіз болды. 1956 жылдан 1970 жылдарға дейін ҚазМДШИ-да спорттық психологияны оқытудың әртүрлі аспектерін қарастыратын Ф.А.Гребауыстың 10-нан астам эксперименттік жұмыстары жарияланды. Олардың ішінде психологиялық-педагогикалық тұрғыдан қызықты болып табылатындары: «Оқу материалының мазмұндай қарқынының студенттер үлгеріміне әсері» (1958), «Психологияны оқыту процесіндегі 1 курс студенттерінің жеке ерекшеліктерін зерттеу жайлы сұрақ» (1960), «ҚазМДШИ-жағы психологияны оқытуды қайту құрудың бастапқы жолдары» (1961), «Психологтардың оқытуы мен міндеттерді қолдану тәжірибесінен» (1964) және т.б. Психологиялық тұрғыдан А.Ш.Тажибаеваның «Спортшылардың аңғарғыштығын тәрбиелеу

және бақылау әдістері» (1968), «Спортшылардың жарыс кезіндегі ойлауы» (1972) зерттеулері зор қызығушылыққа ие.

60-шы жылдардың ортасында Қазақстандық спорт психологиясында жаңа бағыт көрініс тапты – психикалық өзін-өзі реттеу. Бұл маңызды мәселені құрастыруға Қазақстанның көптеген спорт психологтары қосылды. Осылай «Спортшының өзетекті жаттығуының мәселесі» (1966) еңбегіне Ф.А.Гребаус өзін жаттықтыру мен оны меңгеру технологиясының негізгі қалыптарын жасады. А.С.Романның «Өзін-өзі иландыру және оның адам ағзасына әсері» (1970) кітабы. Спорт психологиясында жаңа сала пайда болды – спортшылардың реакциясын тек психодидактика деңгейінде ғана емес, соған сәйкес терминдерді қолданып, психотерапияда қарастыратын және зерттейтін психогигиена мәселелері жолға салынды.

Қазақстандағы спорт психологиясының дамуының қарқынды кезеңі 70 жылдарға сәйкес келеді. Психологиялық өзін-өзі реттеу бойынша Бүкіл Одақтық конференциялар жүргізіледі, Қазақстан спортшыларын КСРО халықтарының Спартакиадасына мақсатты түрде психологиялық дайындықтар басталады. Өртүрлі психикалық өзін-өзі реттеу тәжірибесін зерттеуге және жалпылауға арналған спорттық жұмыстар орын алды: күрес, баскетбол, гимнастика, мәнерлеп сырғанау, ескекпен жарысу, садақпен ату және т.б. Олардың ішінде Қазақстандық авторлардың айтарлықтай ролі көрсетілген (А.С.Ромен, О.В.Дехтяр, А.П.Астафьев және т.б.). Спорт командаларын психологиялық қамтамасыз ету бойынша (Ф.П.Суслов, С.В.Богородский, В.Ф.Сопов, В.Б.Литвинчук және т.б.) және жас спортшыларды тәрбиелеу мен дайындау сұрақтары бойынша (Б.К.Каражанова, Е.Ф.Бородина және т.б.) көптеген зерттеулер жүргізді. Өзін жаттықтыру мен психикалық өзін-өзі реттеу мәселелеріне ерекше көңіл бөлінеді (А.С.Роман, Б.М.Хамзин, Б.К.Каражанова, В.И.Симоненко, В.Ф.Сопов және т.б.). Спортшылардың психологиясын ашып көрсететін бірқатар қызықты еңбектер жарық көрді: «Спорттағы психопрофилактика мен психогигиена» (Роман А.С.), Б.К.Каражановтың «Спорттағы психологиялық шиеленіс» кітабы, В.Ф.Соповтың «Бірқалыпты қызмет жағдайында тұлғаның жеке ерекшеліктері мен психологиялық әсер ету тәсілдерінің жағдайға әсері».

Мұндай көптеген зерттеулер мен психологтардың, спорт жаттықтырушыларының қызметтерінің нәтижесі: Универсиада – 2017, Қазақстандық спортшылар 57 халықаралық командалар арасында 2-нші жүлделі орынға иеленді.

70-шы жылдарда Қазақстандық психологтардың психоллингвистика мәселелеріне қызығушылығы артты. Ол ой мен сөз механизмдеріне, сөйлесу мен ойлау мәселелеріне арналған симпозиумдар мен Мемлекеттік және Бүкіл Одақтық конференцияларды ұйымдастыру және өткізуде көрініс алды.

Отандық психолог мамандар (М.М.Муканов, А.Ж.Алдамуратов, Н.М.Курмантаев, Т.Д.Кузнецова, К.К.Хан және т.б.) билингвизм мен екінші тілді үйрету мәселелерін құрастыру саласында айтарлықтай жетістікке жетті. Сөйлеу мен ойлаудың этнопсихологиялық мәселелерін құрастыруда айтарлықтай орынды профессор М.М.Муканов пен оның әріптестері Б.Нурғалиев, М.Кайырбаева және т.б. зерттеушілердің жұмыстары алынды. Сөйлеу қызметі ойлаудың ішкі механизмдері (Л.П.Руденков), мәтін мен сөйлеудің түсінуде (О.М.Копыленко, А.М.Ким және т.б.) атты ғалымдар зерттеген.

Заманауи этнопсихологиялық зерттеулердің бірі – әлеуметтік конструктивизм және кросс мәдениеттік психология. Конструктивизм ([лат. constructio](#) - құру) – адамды оршаған материалдық ортаны жобалаудың жаңа әлеуметтік-функционалдық міндеттерін айқындайтын кеңес өнерінің 1920–1930 жылдарындағы бағыт. Конструктивизмнің басты принциптері: жоспарланған шешімдері мен конструкциялардың мақсатқа көзделген

барынша сәйкестігі, салынатын құрылыстың тиімділігі, жаңа әлеуметтік тұрмысқа үйлесетін, әрі жергілікті жағдайлар мен ұлттық дәстүрлерді жете бағаламайтын тұрпайы формаларды асыра әдемілеу. Конструктивизм ерекшелігі құрылыстардың стилистикалық ішкі және сыртқы кескіштерінің қарапайым біркелкі болуы. Кросс-мәдениеттік этнопсихология – әртүрлі этностар мен ұлттардың рухани өмірін бір-бірімен салыстыру арқылы адамдардың психологиялық және әлеуметтік мәдени ерекшеліктерін зерттейтін этнопсихологияның бір бағыты. Бұл бағыттың көрнекті өкілдерінің бірі, америка этнографы Мид Маргарет (1901-1978). Ол көптеген этнологиялық материалдарды талдай, табиғи және әлеуметтік факторлардың ара қатынасын салыстыра келіп, түрлі этностардың тұлғалық ерекшеліктерінің қалыптасу жолын, әсіресе баланың әлеуметтенуін зерттеу арқылы ұлттық мінез ерекшеліктерін сипаттады, көрсетті. Оның "Мәдениет эволюциясындағы сабақтастық" (1964) атты еңбегінде мәдениет факторының, адамның психологиялық ерекшеліктеріне елеулі әсер ететіндігі айтылған.

Қорыта келгенде, психология ғылымының салалары ХХ ғғ. 60-шы жылдарынан дами бастағанынан бүгінгі күні көптеген заманауи талаптарға сай түрлі жаңа бағыттарға ұласты. Практикалық тұрғыда қажеттілік тудырып ерекше орынға ие болған келесі салаларды (Трансперсоналды психология, психотерапиялық психология, кросс-мәдени психология т.с.с.) атауға болады.

Әдебиеттер

1. Акажанова А.Т., Ж. Түрікпенұлы. Психология тарихы: Оқулық. – Алматы: NURPRESS, 2019. – 292 б.
2. Жарикбаев К.Б. Психологическая наука Казахстана в ХХ веке. – Алматы: Эверо, 2006. – 429 с.
3. Алдамұратов Ә., т.б. Жалпы психология. – Алматы: Эверо, 2011. – 216 б.
4. Акажанова А.Т. Қазіргі психология тарихының дамуы, жағдайы, беталысы. – Алматы: NURPRESS, 2018. – 126 б.
5. Омарова С.Б. Современные проблемы прикладной психологии: Учебное пособие. – Алматы: Арда, 2015. – 400 с.

ПРОБЛЕМЫ ВОЕННОЙ ПСИХОЛОГИИ: ОТ ИСТОРИИ К БУДУЩЕМУ

Абраимов Д. К.

Пограничной академии КНБ Республики Казахстан
Алматы, Казахстан

Уважаемые участники конференции!

Прежде всего разрешите мне поздравить всех присутствующих с 90-летием со дня образования славного вуза нашего Казахстана - флагмана нашего отечественного образования и науки, который уже более 30 лет по праву носит имя великого АЛЬ-ФАРАБИ! Символично что в этот день мы вспоминаем жизненные вехи и славные дела поистине великого человека и ученого прославленного вуза - Кубыгула Бозаевича Жарикбаева! Как писали еще теперь уже забытые классики: ... ценность вуза определяется всецело составом лекторов!

Несколько дополнив по смыслу выражения классика марксизма хочу сказать, что величие КазНУ и его статус в мировой и отечественной истории в сфере образования – это прежде всего результат самотверженной и выдающейся деятельности его профессорско-преподавательского состава! Низкий им наш армейский поклон и признательность!

Далее выскажусь о проблемах военной психологии в вооруженных силах, других войсках и воинских формированиях Республики Казахстан и нашем видении их решения в общем контексте психологической науки. Общаясь с учеными, известными педагогами и психологами в Казахстане, в том числе и теми, кто находится в этом прекрасном зале я ловил себя на мысли, что несмотря на серьезную разницу сфер деятельности, мы прекрасно понимаем друг друга и более того решаем практически одни и те же задачи, правда с определенными специфическими особенностями.

Те мои учителя, по книгам и под руководством которых я учился в академии Александр Васильевич Барабанщиков, Михаил Иванович Дьяченко, Эрнст Платонович Утлик, Съедин, Феденко, Железняк и другие известные военные педагоги и психологи наверное тоже известны и вам гражданским психологам и подтверждают мое высказывание об общности нашей работы.

Не секрет что, ВОЕННАЯ ПСИХОЛОГИЯ - это часть общей психологии. Также не секрет и то, что ВОЕННАЯ ПСИХОЛОГИЯ - это не самая разработанная и исследованная область науки о психике и психической деятельности человека в экстремальных условиях. Давайте скажем честно, военнотрудовой срочной службы сегодня - это прежде всего, человек попавший в строго регламентированную военную среду из гражданской, где мягко скажем, была совсем другая обстановка. Здесь после во многом комфортной жизни на гражданке, этот молодой человек попадает в среду, где в большей степени присутствует дискомфорт. Это проявляется прежде всего в воздействии на его психику, как военнотрудового некоторых объективных факторов:

Среди них:

- непривычные ранее трудности военной службы;
- новый ритм жизни (все бегом и быстро), строгий распорядок дня (все по минутам и даже секундам), ограничение личной свободы (ни минуты с собой наедине), необходимость подчиняться (особенно нелогичным и непонятным приказам) и т.д.;
- разлука с домом, семьей, привычным окружением (возникающее чувство одиночества и собственной никчемности);
- естественные неудачи по службе и при выполнении распорядка дня (медлительность, опоздание в строй, неряшливость в соблюдении формы одежды и т.п.), конфликты с другими военнотрудовыми;
- грубое, неуважительное отношение, указания на повышенных тонах, с подчеркиванием превосходства;
- чрезмерная строгость, завышенные требования, несправедливость, культ физической силы и т.д.

Можете себе представить, что будет с этим юношей, если он ко всему перечисленному еще и слаб физически, этакий нарцисс. Положение усугубляется еще и тем, что офицеры в своем большинстве не считают вышеперечисленные факторы чем-то трудным или тем более невыносимым! Более того, они со временем привыкают к нелогичным и негуманным отношениям, считая это нормой (Пример с распорядком дня). Конечно все это психологические проблемы! Нужно их решать? Конечно нужно! Когда я читаю труды своего сокурсника Караяни А.Г. о том, что «...у военных психологов имеются эффективные разработки в области психологического отбора и тестирования, психологической подготовки, боевого стресса, посттравматического стрессового расстройства (ПТСР), психологической реабилитации и многие другие», - я мысленно переношу это на кальку нашей отечественной военной психологии и вижу определенное несоответствие.

Проблемы у нас имеются как в функциональной, так и в организационно-штатной области. Не хочу обидеть гражданских ученых психологов, но выпускники по соответствующей специальности с широким кругозором и интеллектом, прекрасные специалисты в сфере теории психических процессов и психологических особенностях деятельности – вряд ли смогут эффективно работать по снятию боевого синдрома стресса, страха или паники! По локализации неуставных взаимоотношений и рецидивов в военной среде! Я о том, что военных психологов надо готовить в обстановке приближенной к военной службе, то есть в специализированных военных училищах, по программам военного предназначения (ВДВ, моряки, летчики и т.д.).

Кроме того, психологическая работа в вооруженных силах, других войсках и воинских формированиях Республики Казахстан должна быть чрезвычайно конкретна по целям, задачам, месту, времени и объекту. Поэтому вначале для того чтобы определить цели и задачи психологической работы в вооруженных силах, других войсках и воинских формированиях Республики Казахстан мы военные ученые прежде всего, определились с тем, какие **основные психологические проблемы** для всех категорий военнослужащих нам надо решить в первую очередь, провели их своеобразную классификацию (рис. 1).

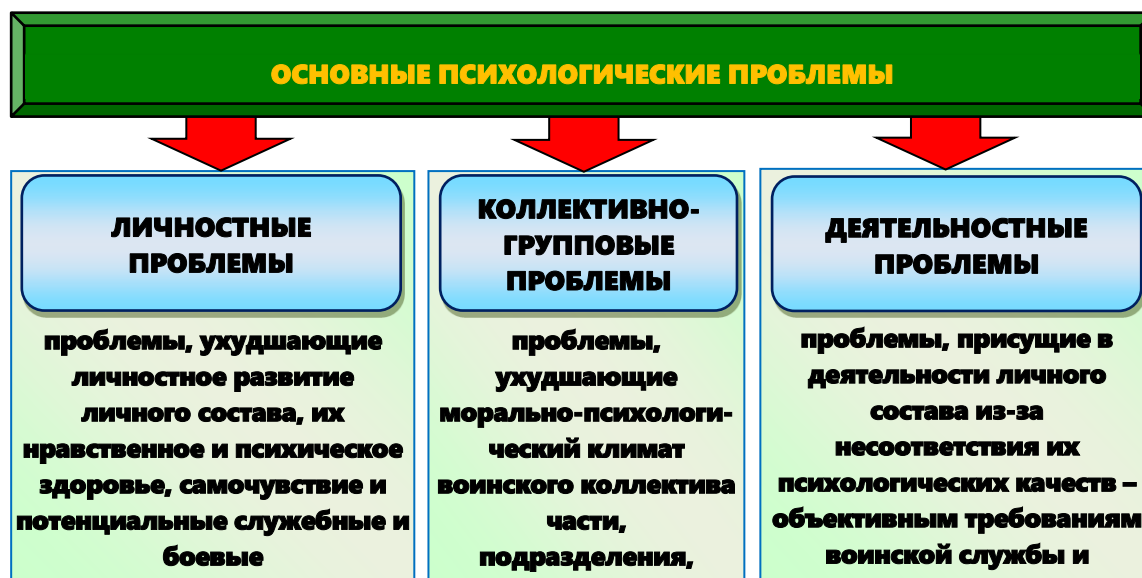

Рисунок 1 - Основные психологические проблемы, которые могут возникать у военнослужащих

Первая группа проблем психологической работы в вооруженных силах, других войсках и воинских формированиях Республики Казахстан – это **ЛИЧНОСТНЫЕ ПРОБЛЕМЫ** военнослужащих и гражданского персонала.

Это в основном проблемы, ухудшающие их личностное развитие, нравственное и психическое здоровье, самочувствие и потенциальные служебные и боевые возможности.

В свою очередь, структурно-психологическом плане **ЛИЧНОСТНЫЕ ПРОБЛЕМЫ** можно разделить на следующие подгруппы: *мотивационные проблемы* — отсутствие соответствующих современным задачам в вооруженных силах, других войсках и воинских формированиях Республики Казахстан - побудителей к образцовому выполнению обязанностей по службе, стремлению к военно-профессиональному совершенствованию;

- **профессионально-квалификационные проблемы** – непригодность либо

неподготовленность определенной части военнослужащих и служащих в вооруженных силах, других войсках и воинских формированиях Республики Казахстан - к качественному выполнению своих функциональных обязанностей;

• **функционально-психологические проблемы** – негативные психофизиологические состояния военнослужащих и служащих в вооруженных силах, других войсках и воинских формированиях Республики Казахстан - возникающие непосредственно в процессе воинской деятельности.

Отмечу, что проявление *личностных проблем* находит свое выражение в трудностях социально-психологической адаптации военнослужащих и служащих в вооруженных силах, других войсках и воинских формированиях Республики Казахстан - к условиям военной и специальной службы, в форме конфликтов с окружающим и различных формах отклоняющегося поведения, а в содержательном отношении все отрицательные моменты переживаются ими как чувство *тревоги, растерянности, безысходности* и т.п.

Вторая группа проблем психологической работы в вооруженных силах, других войсках и воинских формированиях Республики Казахстан – это **КОЛЛЕКТИВНО-ГРУППОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ** личного состава. Это проблемы, ухудшающие морально-психологический климат воинского коллектива части, подразделения, учреждения. К их числу относятся:

- *различные виды нарушений и деформаций внутриколлективных связей* (моральных, деловых, личных);

- *распад позитивных ценностей коллектива*, разобщенность военнослужащих и служащих, выражающаяся в бытовых конфликтах;

- *различные формы психологической несовместимости*, существование микрогрупп, характеризующихся негативным устойчивым стремлением к выбору ложных, асоциальных и антислужебных целей и ориентиров.

Третья группа проблем психологической работы в вооруженных силах, других войсках и воинских формированиях Республики Казахстан – это **ДЕЯТЕЛЬНОСТНЫЕ ПРОБЛЕМЫ** личного состава. Это проблемы, присущие служебной и боевой деятельности военнослужащих и служащих из-за несоответствия их психологических качеств - объективным требованиям военной и специальной службы и воинской специальности.

Данные проблемы проявляются в снижении эффективности служебной деятельности, несвоевременности и низком качестве принятых решений и исполнения важных документов, в ошибках и авариях, проступках и преступлениях при выполнении своего служебного долга.

Исходя из существования перечисленных разновидностей проблем и необходимости их первоочередного решения, содержание психологической работы в вооруженных силах, других войсках и воинских формированиях Республики Казахстан в целом, сводится к двум основным направлениям (целевым установкам) психологической работы:

Первое направление психологической работы в вооруженных силах, других войсках и воинских формированиях Республики Казахстан – это **выявление, учет и совершенствованию психологических условий и факторов, влияющих на психику личного состава.**

Второе направление психологической работы в вооруженных силах, других войсках и воинских формированиях Республики Казахстан в вооруженных силах, других войсках и воинских формированиях Республики Казахстан – это **формирование и развитие индивидуальных и групповых психических образований**, являющихся важнейшим фактором повышения эффективности функционирования военнослужащего, служащего - как человека в различных видах его сложной служебной и боевой деятельности.

В своем выступлении на третьем Национальном курултае «Адал адам - адал енбек – адал табыс» Президент Республики Казахстан Касым-Жомарт Кемелевич Токаев отметил, что «...Из-за глобализации, развития новых технологий и по многим другим причинам возникли новые пороки общества, с которыми нам нужно бороться. Считаю, что мы как нация должны поставить надежный заслон распространению следующих пяти социальных зол:

- НАРКОМАНИЯ
- ЛУДОМАНИЯ
- СЕМЕЙНО -БЫТОВОЕ НАСИЛИЕ
- ВАНДАЛИЗМ
- РАСТОЧИТЕЛЬНОСТЬ.

Естественно, и нас в военной среде не минула эта чаша отечественных проблем. Проблемы наши мы не скрываем. Боремся с их локализацией по мере сил и возможностей. Я глубоко убежден, что в среде ученых флага нашего отечественного образования КазНУ имени Аль-Фараби, да и среди участников конференции известных ученых психологов есть свои наработки по этим проблемам, особенно по первым двум. Ждем от вас практической помощи в решении этих проблем на благо национальной и военной безопасности нашего любимого Казахстана!

НОВЫЕ ПОДХОДЫ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ КАК СПОСОБ РЕШЕНИЯ СОВРЕМЕННЫХ ВЫЗОВОВ

Ахметов Маркен Кентаевич
общественный деятель, писатель

*Человека нельзя ничему научить, можно
только помочь найти искомое в самом себе.*
Галилео Галилей

Образование – это ключ к развитию человеческих способностей, благодаря которому мы получаем возможность стать лучше и содержательнее. Однако не все, понимая предназначение этого уникального инструмента и своевременно им воспользовавшись, раскрывают собственный потенциал для достижения амбициозных целей. В условиях клипового мышления и глянцевого восприятия люди часто становятся легкими мишенями для плохой рекламы, токсичной информации и установок недоброжелателей. Именно поэтому особую актуальность приобретает вопрос поиска лучших и эффективных способов получения знаний, направленных на устойчивое развитие, комфорт и обеспечение общественной безопасности. В рамках этой статьи представлена информация о происходящих в мире событиях с учетом их влияния на окружающую нас действительность и завтрашний день. Понимая целесообразность пробуждения интереса к учебе у детей и подростков, приводятся доводы о важности уровня вовлеченности человека в любое дело. Посредством этого состояния задействуются вспомогательные ресурсы, и постановщик цели продолжает свой осмысленный путь к ее достижению.

Ключевые слова: вовлеченность, образование, профессия, школа, дети.

Білім – бұл адамның қабілеттерін дамытудың кілті, соның арқасында біз жақсырақ және мағыналы болуға мүмкіндік аламыз. Алайда, бұл бірегей құралдың мақсатын түсініп, оны уақтылы пайдалана отырып, бәрі бірдей өршіл мақсаттарға жетудің өзіндік әлеуетін аша бермейді. Клиптік ойлау мен жылтыр қабылдау жағдайында адамдар көбінесе жаман жарнаманың, улы ақпараттың және жаман ниет білдірушілердің көзқарастарының оңай нысанасына айналады. Сондықтан тұрақты дамуда, жайлылыққа және қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз етуге бағытталған білім алудың ең жақсы және тиімді жолдарын іздеу мәселесі ерекше өзекті болып отыр. Бұл мақала бізді қоршаған шындыққа және ертеңгі күнге әсерін ескере отырып, әлемде болып жатқан оқиғалар туралы ақпарат береді. Балалар мен жасөспірімдерде оқуға деген

қызығушылықты оятудың орындылығын түсіне отырып, адамның кез-келген іске қатысу деңгейінің маңыздылығы туралы дәлелдер келтіріледі. Осы жағдай арқылы көмекші ресурстар тартылады, ал мақсат қоюшы оған жетудің мағыналы жолын жалғастырады.

Түйін сөздер: қатысу, білім, мамандық, мектеп, балалар.

Education is the key to the development of human abilities, through which we get the opportunity to become better and more meaningful. However, not everyone, understanding the purpose of this unique tool and using it in a timely manner, reveals their own potential to achieve ambitious goals. In the context of clip thinking and glossy perception, people often become easy targets for bad advertising, toxic information and the attitudes of detractors. That is why the issue of finding the best and most effective ways to gain knowledge aimed at sustainable development, comfort and ensuring public safety is of particular relevance. This article provides information about events taking place in the world, taking into account their impact on the reality around us and tomorrow. Understanding the expediency of awakening interest in learning among children and adolescents, arguments are given about the importance of the level of human involvement in any business. Through this state, auxiliary resources are activated and the goal setter continues his meaningful path to achieve it.

Keywords: engagement, education, profession, school, children.

Введение. Благодаря прогрессу достижений человечества, была увеличена продолжительность жизни, наша жизнь оснащена умными технологиями, люди пересели из карет в комфортабельные автомобили и стали летать в космос. Однако мы до сих пор учим наших детей, применяя методику передачи объективных данных через субъективный канал преподавательского восприятия, хотя не редки случаи, когда учитель, находящийся на эмоциональном спаде, может, пропуская через себя учебный материал, представлять его несколько в ином смысловом значении. К примеру, школьный психолог, испытывающий определенные семейные затруднения, должен провести индивидуальную работу с несколькими детьми на предмет профилактики буллинга среди одноклассников. Но разве, находясь в таком нестабильном состоянии, сможет педагог на все 100 % передать информацию без субъективной интерпретации объективной реальности?

Ребенок, получая информацию из уст учителя, часто производит ее заучивание, и именно о таком методе говорил профессор Хомский, считая, что заковывая учителей в рамки инструкций, а учащихся в рамки тестов и экзаменов, мы сводим все обучение к подготовительному процессу. Именно поэтому довольно часто информация, усвоенная таким образом, быстро забывается, а образовательная система отображает формальную успеваемость.

Давайте зададимся вопросом о том, что важнее: презентабельная статистика или профессиональные кадры? Люди с невостребованными дипломами или эксперты, которым можно без страха доверить свое здоровье, финансовое обслуживание, строительство домов, в которых мы собираемся жить, и обеспечение безопасности наших близких. Сегодня родителям сложно конкурировать с гаджетами и цифровыми сервисами, дети всегда предпочитали веселье учебе, а теперь оно стало легкодоступным и максимально разнообразным. Теперь для того, чтобы сыграть в любимую игру, больше не нужно выходить на улицу и находить общий язык со сверстниками, достаточно включить телефон, планшет, приставку или компьютер, и вы окажетесь в удивительном виртуальном мире больших возможностей. Именно по этой причине мы должны думать о применении новых подходов в системе образования, благодаря которым можно будет сохранить фокус внимания на учебном процессе и помочь детям совершить сознательный выбор будущей специализации. В рамках обозначенной темы эта статья поднимает вопрос феномена людей, добившихся значительных результатов в своей профессиональной деятельности.

Что объединяет политиков, деятелей искусства, ученых, предпринимателей и спортсменов? Каждый из них, будучи представителем обособленного направления, обладает уникальными качествами и способностями. Многие исследования подтверждают факт наличия у этих индивидуумов целеустремленности, настойчивости, уверенности и упорства, однако этот список мог бы стать весьма стандартным набором известных качеств, без включения в него понятия «вовлеченности». Ведь именно данное состояние часто определяет качество проводимой работы и уровень удовлетворенности людей, которые сумели ее благополучно произвести. В книге «7 навыков высокоэффективных людей» Стивен Кови приводит пример уборщика в NASA, ответившего на вопрос, чем же он занимается, так: «Помогаю отправлять шаттлы в космос». Такое отношение к своим функциональным обязанностям наглядно демонстрирует уровень вовлеченности человека и степень ощущения его причастности к очень большому делу.

Работники часто не чувствуют личного участия в значимых событиях своих организаций и, находясь в состоянии «дня сурка», теряют заинтересованность, перестают проявлять инициативу и останавливаются в профессиональном росте. Если говорить об оценке уровня устойчивого развития в крупных компаниях, таких как Toyota, Sony, General Motors и многих других мировых брендов, одним из ключевых показателей их эффективности для совета директоров является уровень вовлеченности персонала. Менеджмент данных корпораций не экономит на повышении квалификации своих сотрудников, а пытается создавать условия для поддержания интереса у персонала к своей работе. В одном из интервью представитель руководства Toyota Motor Corporation сказал: «Главным достоянием компании является вовсе не оборудование, узнаваемость и инфраструктура, а квалифицированный персонал, благодаря усилиям и вовлеченности которого корпорация продолжает оставаться одним из ключевых игроков на мировом автомобильном рынке».

Таким образом, в данной публикации затрагивается тема целесообразности рассмотрения понятия «вовлеченности» в качестве инструмента влияния на заинтересованность школьников посвящать время своей учебе и мотивационном стимуле развития индивидуальных способностей.

Основная часть. Мы живем в уникальное время цифровых возможностей, и сегодня человечеству стало доступно то, о чем раньше сложно было даже мечтать. В своем недавнем выступлении руководитель корпорации «Meta» Марк Цукерберг сказал, что совсем скоро люди смогут перемещаться в другие миры, покупать и продавать товары, работать, жить и отдыхать, не выходя из своих квартир. Мир на наших глазах претерпевает глобальную трансформацию, и уже сегодня всем известный Chat GPT может производить работу нескольких человек, и многие предприниматели отказались от помощников и секретарей в пользу абонентской платы за услуги данного сервиса. В своем труде «Homo Deus: краткая история будущего» историк Юваль Ной Харари озвучивает идею о том, что «демократия и свободный рынок рухнут, когда Google и Facebook будут знать нас лучше, чем знаем себя мы сами; власть, полномочия и компетенции перейдут от живых людей к сетевым алгоритмам». Прав ученый или он ошибается, покажет время, однако уже сегодня мы можем без всяких сомнений сказать, что настала новая эра, в которой главным продуктом экономики станут человеческие мозги. В качестве примера я предлагаю обратить внимание на креативные индустрии, которые по-другому называют экономикой знаний. Данный сектор приобретает статус драйвера развития во многих продвинутых государствах. Творческая деятельность, креативное предпринимательство и новейшие технологии представляют собой мощнейший конгломерат, дающий толчок к созданию уникальных проектов в различных областях

жизнедеятельности современного общества. В этом контексте способность человеческого мозга формировать уникальные продукты стала опережать показатели экспорта других отраслей.

Креативный кластер создает новые рабочие места, прежде всего задействовав молодых людей. В Японии в этом блоке работает около 15 % населения, в Великобритании – 10 %, в Австралии – 8 %, в Германии – 7 %, а во Франции и Южной Корее – по 4 %. Прогноз развития креативной экономики в мировом ВВП к 2030 году может достичь 10 %. Вся эта статистика служит доказательством того, что цифровой век побуждает человечество быть оригинальным и создавать продукты, направленные на повышение комфорта жизни, улучшение качества коммуникаций и способности понимать себя. Таким образом, не рамочное мышление, лишенное границ ужимающих потолков, позволяет производить смелые проекты с уникальной айдентикой и структурой. Все эти доводы подтверждают теорию о том, что настоящее время не жалуется трафаретных подходов и цифр формальной статистики. Век технологий позволяет неизвестному человеку в один момент стать центром притяжения всех софитов. В этом историческом промежутке времени для максимальной самореализации полезно мыслить в трехмерном пространстве и быть на одной волне с процессами, которыми мы занимаемся.

Давайте посмотрим на наших детей. Почему мы не предпринимаем усилия для того, чтобы они пошли поиграть? Разве мы говорим: «Дорогой Ануарчик, или, моя дорогая Алуаша, пришло время поиграть в игрушки, и если ты это сделаешь, я куплю тебе очень вкусное эскимо»? Такого не происходит, а знаете, почему? Потому что ребенку нравится играть, ему это интересно, и для того, чтобы побудить его это сделать, не нужно вспомогательного воздействия. Теперь давайте посмотрим на школу: редко бывает, когда дети с радостью встают по утрам, решают задачи и учат стихотворения. Они часто всеми силами сопротивляются, а мы, в свою очередь, будучи взрослыми, умудренными опытом «всезнайками», боремся с восприятием нашего чада и заставляем его делать то, чего он так сильно не хочет. Получается парадокс, бесконечный цикл противостояния отцов и детей, почти как у Ивана Тургенева, только в других масштабах и иной плоскости.

Помните один исследовательский эксперимент, когда два растения в равных условиях развивались совершенно по-разному? Одно выросло большим и сильным, а другое зачахло. Питание, свет и уход за ними были одинаковыми, за исключением побудительного воздействия. Одному говорили, что оно замечательное, красивое, а другого характеризовали противоположными определениями. В результате объекты исследования показали, что побуждение и поддержка способны производить прекрасный эффект. Каждый из нас помнит случай из детства, когда мы слышали от родителей, что есть более полезные занятия, например математика, что языки значимее музыки и физкультуры. Почему так? Быть может, ваш ребенок – это новый Моцарт или следующий Рафаэль Надаль. Ограничительные убеждения, давя на стенки головного мозга, мешают видеть картину в полномасштабном формате. Принцип усиления сильных сторон оправдан результатами воспитания чемпионов, таким образом, раскрытие потенциала ученика и побуждение в нем стремлений – важная составляющая будущих достижений. Кодекс Бусидо, которым руководствовались самураи, гласит: «Важен путь, а не цель». Ведь часто случается, когда, добравшись до определенного участка, мы не остаемся в полной мере удовлетворены итоговым результатом. Поэтому идеология кодекса чести японских рыцарей учит получать удовольствие от самого процесса, а не мимолетного ощущения поднятия кубка над головой перед скандирующей ваше имя публикой. Александр Карелин говорил: «Олимпийским чемпионом я ощущаю себя в момент

звучания гимна на пьедестале, через несколько дней после соревнований в зале я снова один из сотни ребят на борцовском ковре».

Так что же все-таки может стать тем особенным и значимым элементом построения новой модели образования, способной воспитать поколение сильных, умных и осознанных личностей?! Вовлеченность, которая будет выражена любовью, страстью и желанием открывать книгу потому, что там есть то, от чего разгорается пламя в груди, освещающая темные закоулки невежества и непрофессионализма.

Микеланджело Буонарроти – великий зодчий эпохи Ренессанс, Авраам Линкольн – освободитель американских рабов, Усэйн Болт – обладатель 19 рекордов Гиннеса по бегу и Кубигул Бозаевич Жарикбаев – основатель этнопсихологии и этнопедагогике в Казахстане. Что общего может быть у этих людей, которые жили и живут на разных континентах в разные периоды времени, и, более того, никого из них никогда не связывала профессиональная деятельность. Анализируя их достижения, мы можем увидеть очевидный факт вовлеченности каждого из них в свою сферу активности. Неважно, занимается ли человеком искусством, политикой, спортом или наукой, важно, насколько его сердце наполнено интересом и любовью к этому делу. Когда вовлеченный человек идет на работу, он не думает о выходных или отпуске, он думает о том, какой сегодня замечательный день, в котором он снова сможет применить свои навыки в любимом деле. Вспомните уборщика в NASA, вспомните ребенка, который увлеченно рассказывает о том, к чему испытывает интерес. Закройте глаза и подумайте о том, смог ли бы обладатель Нобелевской премии, Оскара или олимпийской медали достичь до этого уровня, если бы не любил дело, которому посвятил свою жизнь. Смог бы он на протяжении 15 или даже 50 лет идти к своей заветной мечте, преодолевая трудности и поражения, без этого особенного состояния?

Всеми нами, безусловно, всегда движут определенные стимулы: карьерный рост, потребность в признании и обеспечении своих близких едой и жильем, – все это вместе приводит в действие наши силы для поступательного движения к нашим целям. Каким будет этот путь: вялым, безучастным или энергичным и вдохновляющим, зависит от уровня честности по отношению к самому себе и ответа на вопрос «хочу ли я этим заниматься дальше?» Именно состояние вовлеченности в процессы любимого дела становится фактором достижения больших и значимых результатов.

Заключение. Стив Джобс говорил: «Единственный способ делать великие дела – любить то, что делаешь». С этим аргументом сложно, да и не нужно спорить, так как это безусловный и очевидный факт. Когда у человека есть к чему-либо интерес, он готов пройти тысячу миль, и на протяжении всего этого пути он будет вдохновлен самим процессом, а не предполагаемым результатом. Позвольте задать вам один вопрос: «Есть ли что-либо на свете лучше улыбки ваших детей?» А теперь подумайте о том, какими талантами они обладают: рисуют, сочиняют музыку или решают математические задачи. В этот момент они увлечены процессом, и им не нужны угрозы или вознаграждения, потому что ими движет естественное состояние потока сознания в движении вовлеченности в данное действие. Оно отвечает параметрам определения аутентичности: ничего навязанного и надуманного, только то, что идентифицирует тебя как личность, человека с уникальным набором способностей и талантов, никаких ксерокопий, только оригинальные произведения со своей глубочайшей и вдохновляюще интересной историей.

На мой взгляд, школа должна побуждать детей любить процесс получения знаний для практического их применения в повседневной жизни. Между преподавателем и учеником, между родителями и детьми должно сформироваться доверие. Именно так, не боясь плохих

оценок и осуждения со стороны, дети могут получить уникальную возможность добиться выдающихся результатов в деле, к которому у них есть искренний интерес. Поэтому, дорогие учителя и родители, я призываю вас иначе посмотреть на систему образования, сделав сознательный шаг в сторону прогресса будущих достижений.

P.S. «Самые успешные люди – это те, кто делают свое любимое дело». Уоррен Баффет.

ВКЛАД ПРОФЕССОРА К.Б. ЖАРИКБАЕВА В РАЗВИТИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ КАЗАХСТАНА

Имангожина О.З.

Общественное объединение «Казахстанские Учёные женщины»
Алматы, Казахстан

В данной статье рассматривается вклад профессора К.Б. Жарикбаева в развитие психологической науки и образования Казахстана. Особое внимание уделяется его исследованию этнопсихологии и детской психики, а также работе по внедрению психологического образования на казахском языке. Рассматривается влияние его научных трудов на формирование современных методик обучения и воспитания в стране.

Ключевые слова: психология, образование, К.Б. Жарикбаев, этнопсихология, детская психика, Казахстан, научные исследования, педагогика.

Бұл мақалада Қ.Б. Жарықбаевтың Қазақстандағы психологиялық ғылым мен білімнің дамуына қосқан үлесі қарастырылады. Этнопсихология мен балалар психологиясын зерттеуге, сондай-ақ қазақ тілінде психологиялық білімді енгізуге ерекше назар аударылады. Оның ғылыми еңбектерінің қазіргі заманғы оқыту мен тәрбиелеу әдістемелерінің қалыптасуына әсері талданады.

Түйін сөздер: психология, білім, Қ.Б. Жарықбаев, этнопсихология, балалар психологиясы, Қазақстан, ғылыми зерттеулер, педагогика.

This presentation examines the contribution of Professor K.B. Zharikbaev to the development of psychological science and education in Kazakhstan. Special attention is given to his research in ethnopsychology and child psychology, as well as his work in implementing psychological education in the Kazakh language. The influence of his scientific works on the formation of modern teaching and upbringing methodologies in the country is discussed.

Keywords: English: psychology, education, K.B. Zharikbaev, ethnopsychology, child psychology, Kazakhstan, scientific research, pedagogy

"Наука — это мост между знаниями и практикой, а образование — путь к просвещению и развитию общества." Эти слова прекрасно иллюстрируют философию профессора Кубигула Бозаевича Жарикбаева, который на протяжении своей карьеры стал одним из ведущих учёных и педагогов Казахстана. Его неопределимый вклад в развитие психологической науки и образования открыл новые горизонты для изучения психологии в стране.

Наука и образование — ключевые двигатели прогресса любого общества. В Казахстане одной из важнейших фигур, способствующих развитию этих сфер, является профессор Кубигул Бозаевич Жарикбаев. Его многолетний труд и научные исследования оказали глубокое влияние на развитие этнопсихологии, педагогики и межкультурной психологии в республике. Профессор К.Жарикбаев внёс огромный вклад в формирование современной образовательной системы Казахстана, адаптировав её к особенностям многонационального общества. Его труды и идеи продолжают вдохновлять поколения учёных и педагогов. Путь к вершинам науки для профессора Жарикбаева начался с простого детства в Кызылординской области. С ранних лет он был окружён культурными и традиционными ценностями казахского народа, которые впоследствии стали основой его научных исследований. После окончания вуза он решил связать свою жизнь с наукой и обучался в аспирантуре Московского государственного университета имени Ломоносова и Московского государственного педагогического института им.В.Ленина.

Научная деятельность Кубигула Бозаевича началась в 1960-е годы, в то время, когда психология только начинала развиваться в Казахстане. Молодой учёный столкнулся с отсутствием методологических основ и ресурсов, но благодаря своей настойчивости и глубоким познаниям он начал активно развивать это направление. Важной вехой в его карьере стало создание первых учебников по психологии на казахском языке. Эти учебники стали основополагающими для тысяч студентов, педагогов и психологов, помогая сделать науку доступной и понятной для широких слоёв населения.

Одним из ключевых направлений научной работы профессора К.Жарикбаева стало изучение этнопсихологии, которая исследует особенности психического развития и поведения людей в контексте их национальных и этнических традиций. В Казахстане, где проживает множество народов с уникальными культурами и обычаями, эта наука оказалась крайне важной. Профессор К.Жарикбаев был пионером в исследовании психологических особенностей казахского народа, уделяя особое внимание тому, как национальные традиции и обычаи влияют на формирование личности. Он изучал такие аспекты, как уважение к старшим, гостеприимство, коллективизм и особенности воспитания детей в казахских семьях. В своих работах он подчеркивал, что традиционные ценности и обычаи играют ключевую роль в развитии моральных и этических качеств личности, а также оказывают значительное влияние на процессы социализации.

Одной из наиболее интересных тем исследований профессора К. Жарикбаева было изучение национальных ритуалов и обрядов. Например, в его трудах рассматриваются такие обряды, как «бесікке салу» (помещение младенца в колыбель) и «тұсау кесу» (разрезание пупка младенца, чтобы он начал ходить). Профессор подчеркивал, что эти обряды не только являются частью культурной традиции, но и способствуют формированию психологической независимости и уверенности у детей.

Особое внимание профессор К. Жарикбаев уделял изучению коллективизма, который играет важную роль в казахской культуре. Он отмечал, что коллективизм способствует формированию у людей чувства ответственности за коллектив, взаимопомощи и сотрудничества, что особенно важно в условиях многонационального общества.

Исследования межэтнических отношений занимали важное место в научной работе профессора К.Жарикбаева. Казахстан — многонациональная страна, и вопросы межэтнических взаимодействий всегда были актуальны. Профессор посвятил множество работ изучению психологических аспектов межэтнических конфликтов, предрассудков и

стереотипов. Он анализировал, каким образом культурные и национальные различия могут стать причиной недопонимания и конфликтов, и предлагал пути их преодоления.

Важным вкладом профессора стало исследование феномена этнической толерантности. Он изучал, как формируется толерантное поведение и какие факторы влияют на восприятие людей из других этнических групп. Его работы помогли разработать методики, направленные на воспитание терпимости и уважения к другим культурам, что особенно важно в условиях многонациональной страны, стремящейся к гармоничному развитию.

Профессор К.Жарикбаев также занимался исследованием стереотипов, которые часто становятся причиной этнических конфликтов. В своих трудах он предложил механизмы изменения стереотипов через образование, просвещение и культурное взаимодействие. Его исследования в области межэтнических отношений стали основой для создания ряда программ, направленных на гармонизацию отношений между этническими группами в Казахстане.

Большое влияние профессор К.Жарикбаев оказал на развитие педагогической психологии в Казахстане. Его труды в этой области помогли сформировать новую парадигму педагогического образования, которая учитывает не только индивидуальные особенности учеников, но и их культурные и этнические корни. Профессор подчеркивал важность культурного контекста в процессе обучения, считая, что педагог должен учитывать национальные традиции и менталитет учеников, чтобы добиться лучших результатов.

Он активно участвовал в разработке образовательных программ и методик преподавания, основанных на этнопсихологических принципах. Эти программы нашли применение в школах и высших учебных заведениях, способствуя адаптации учеников из разных этнических групп к учебному процессу. Профессор Жарикбаев также был одним из первых, кто предложил интеграцию элементов национальной культуры в учебные программы, чтобы усилить их влияние на развитие национального самосознания и патриотизма у молодёжи.

Этнопсихологические исследования профессора К.Жарикбаева нашли практическое применение в различных сферах общественной жизни. Его работы оказали влияние на разработку программ психологической помощи для людей, сталкивающихся с культурными барьерами и трудностями адаптации в многонациональной среде. Он разработал методики работы с детьми и подростками из межэтнических семей, а также с людьми, испытывающими трудности в адаптации к новому культурному окружению.

Особую роль в его научной деятельности занимало создание программ, направленных на психологическую поддержку школьников и студентов. Профессор К.Жарикбаев разработал ряд методик, которые помогали педагогам лучше понимать психологические особенности учеников из разных культурных и этнических групп. Эти методики помогли создать более инклюзивную и адаптивную систему образования в Казахстане.

Его труды также нашли применение в системе социальной работы и психологического консультирования. Многие из его идей стали основой для создания программ реабилитации и психологической помощи для людей, находящихся в трудной жизненной ситуации.

Профессор Кубигул Бозаевич Жарикбаев оставил после себя богатое научное наследие. Он является автором более 300 научных статей, монографий и учебных пособий, многие из которых стали основополагающими в области психологии и педагогики. Его работы широко цитируются как в Казахстане, так и за его пределами, что свидетельствует о международном признании его научных достижений.

На протяжении своей жизни профессор К.Жарикбаев получил множество наград и званий, в том числе и государственных. Он был удостоен звания заслуженного деятеля науки

Республики Казахстан, а также был награждён медалями и орденами за свой вклад в развитие науки и образования.

Кроме того, профессор К.Жарикбаев активно участвовал в международных научных конференциях и симпозиумах, где представлял Казахстан и делился результатами своих исследований с коллегами со всего мира. Его труды продолжают вдохновлять молодых учёных и педагогов, а его идеи остаются актуальными для решения современных задач в области образования и межкультурных взаимодействий.

Профессор Кубигул Бозаевич Жарикбаев оказал огромное влияние на развитие науки и образования в Казахстане. Работая в Министерстве образования и науки я имела возможность сотрудничать с доктором психологических наук Жарикбаевым Кубигулом Бозаевичем. В ходе нашего взаимодействия мы обсуждали актуальные вопросы педагогической психологии и разрабатывали программы, направленные на улучшение образовательного процесса.

Его исследования в области этнопсихологии и педагогики стали основой для формирования современных подходов к обучению и воспитанию в многонациональном обществе. Труды профессора Жарикбаева по сей день остаются актуальными, а его идеи продолжают вдохновлять новое поколение учёных, педагогов и психологов.

Литература

1. Жарықбаев Қ. Б. Қазақ психологиясының тарихы – Алматы: "Мектеп" баспасы, 1996.
2. Жарықбаев Қ. Б. Психология: Оқулық. – Алматы: Рауан, 1993.
3. Жарықбаев Қ. Б. Халықтық педагогика және психология. – Алматы: Санат, 1995.
4. Жарықбаев Қ. Б. Психология тарихы – Алматы: КазҰУ баспасы, 2002.
5. Мұқанов М. М., Жарықбаев Қ. Б. Психология тарихы мен теориясы: Оқулық. – Алматы: Мектеп, 2004.
6. Бейсенова Ә., Жарықбаев Қ. Б. Қазақ этнопсихологиясының ғылыми негіздері – Алматы: Қайнар, 1997.
7. Кузембаева М. Р. Жарықбаевтың этнопсихологиялық көзқарастары және оның ғылыми мұрасы. – Алматы: Ғылым, 2011.
8. Нұрмұхамбетова Ж. Ж. Қазақстанда психологиялық ғылымның даму тарихы – Алматы: Өрлеу, 2018.
9. Құрманалиева С. С. Қ. Жарықбаев еңбектеріндегі ұлттық психология мәселелері // Психология ғылымының өзекті мәселелері. – Алматы: Қазақ университеті, 2009.
10. Мұқанов М.М.Көрнекті ғалым және ұстаз – Қазақстан мектебі, 1999.– №2.

ТЕНДЕНЦИИ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКОГО СОПРОВОЖДЕНИЯ В ИНКЛЮЗИВНОМ ОБРАЗОВАНИИ В ЕВРАЗИЙСКОМ ГУМАНИТАРНОМ ИНСТИТУТЕ ИМЕНИ А.К.КУСАИНОВА

Изакова А.Т., Кемайкина Т.Н., Волков О.А.
Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова
Астана, Казахстан

Рассмотрены актуальные направления работы по поддержке инклюзивного образования в вузе. В центре внимания – методические подходы, используемые для адаптации учебного процесса на занятиях физической культуры под нужды всех участников, включая студентов с особыми образовательными потребностями. Представлены результаты авторского опросника по оценке психологического здоровья.

Ключевые слова: инклюзивное образование, психолого-педагогическая поддержка, психически здоровая личность, физическое, социальное и психологическое состояние здоровья.

ЖОО-да инклюзивті білім беруді қолдау бойынша жұмыстың өзекті бағыттары қаралды. Дене шынықтыру сабақтарында оқу үдерісін барлық студенттердің, соның ішінде ерекше білім беру қажеттіліктері бар студенттердің қажеттіліктеріне бейімдеу үшін қолданылатын әдістемелік тәсілдер басты назарға алынды. Психикалық денсаулықты бағалау бойынша авторлық сауалнаманың нәтижелері ұсынылған.

Түйін сөздер: инклюзивті білім беру, психологиялық-педагогикалық қолдау, психикалық сау тұлға, физикалық, әлеуметтік және психологиялық денсаулық жағдайы.

This study explores current trends in supporting inclusive education within higher education institutions. The focus is on methodological approaches employed to adapt the educational process during physical education classes to meet the needs of all participants, including students with special educational needs. The paper presents the results of an original survey designed to assess mental health.

Keywords: inclusive education, psychological and pedagogical support, mentally healthy personality, physical, social and psychological well-being.

Введение. Инклюзивное образование направлено на создание равных возможностей для всех граждан путем подготовки педагогов и администрации ВУЗов к работе с инклюзивной аудиторией. Ключевыми задачами являются обеспечение специальными техническими средствами и доступной инфраструктурой. Для эффективной реализации этих мероприятий необходима поддержка государства через законодательные инициативы и финансирование программ.

Обеспечение равных возможностей включает психолого-педагогическую поддержку, определяемую в Законе об образовании РК как системно организованная деятельность в образовательных учреждениях. В ходе этой деятельности создаются социально-психологические и педагогические условия для успешного обучения и развития детей с особыми образовательными потребностями, основываясь на оценке их индивидуальных потребностей [1].

Создание социально-психологических и педагогических условий основывается на понимании психофизиологического состояния человека, его социальных условий воспитания, уровня развития личности и ценностных приоритетов. Для этого проводятся мероприятия по профессиональной психолого-педагогической диагностике, консультации, коррекции, просвещению, профилактике и организации соответствующей деятельности.

С 2008 года вопросам профессиональной подготовки взрослого населения в области инклюзивного образования в Казахстане занимались Кусаинов А.К., Аргынов А.Х., Жумаканова Р.А. В настоящее время активные исследования и продвижение принципов инклюзивного образования в высшем образовании ведут Мовкебаева З.А., Айтбаева А.Б.,

Байтурсынова А.А., Денисова И.А., Дахбай Б.Д., Жакупова Д.С., Жахина Ш.Ж., Жусупбекова З.Д., Искакова А.Т., Кабдырова А.А., Каржова А.С., Кудайбергенова Р.Е., Мажинов Б.М., Мусеева Г.Н., Оралканова И.А., Рымханова А.Р., Сулейменова Р.А., Тебенова К.С. и другие ученые. Они подчеркивают важность психолого-педагогического сопровождения для создания эффективных условий равных возможностей. Ключевыми аспектами являются изучение международного опыта, подготовка педагогических кадров и адаптация образовательного процесса. Также актуальна проблема оценки психического здоровья студентов в контексте инклюзивного образования.

Главными аргументами для проведения измерения психического здоровья студентов являются следующие:

1. Выявление существующих проблем или рисков развития психических трудностей у студентов.
2. Определение индивидуальных потребностей студентов и разработка соответствующих планов поддержки и помощи.
3. Оценка эффективности предоставляемых вузом услуг и программ поддержки студентов.
4. Полученные данные способствуют выявлению и анализу трендов в области психического здоровья.

Результаты исследований, опубликованные в журналах, рекомендованных комитетом по контролю в сфере образования и науки МНВО РК [2-4], подчеркивают важность диагностики и мониторинга психического здоровья студентов в контексте инклюзивного образования. Однако на данный момент отсутствуют исследования, в которых использовались бы инструменты измерения для оценки психического здоровья студентов именно в условиях инклюзивного образования.

Основная часть. Психологическое здоровье, по определению Всемирной организации здравоохранения, представляет собой состояние, способствующее полному физическому, умственному и эмоциональному развитию человека [5]. В.А. Ананьев в своих исследованиях выделил несколько ключевых черт психологически здоровой личности [6]:

- Соматическое здоровье.
- Развитие самоконтроля и умение осваивать реакции, адекватные различным жизненным ситуациям.
- Способность различать реальные и идеальные цели, а также устанавливать границы между различными подструктурами личности.
- Умение регулировать свои поступки и поведение в соответствии с социальными нормами.

При исследовании психического здоровья студентов в инклюзивном образовании следует учитывать следующие факторы:

1. Поддержка и адаптация – создание условий, способствующих успешной интеграции студентов с особыми образовательными потребностями.
2. Социальная включенность – обеспечение взаимодействия и взаимодействия студентов в учебном процессе и внеучебной деятельности.
3. Повышение самооценки и самоэффективности – развитие уверенности студентов в собственных способностях и потенциале.
4. Снижение стигмы и предубеждений – работа над устранением негативных стереотипов и предвзятости в отношении студентов с особыми образовательными потребностями.

Психическое здоровье студентов в инклюзивном образовании может быть исследовано с использованием различных методов и подходов, таких как: опросники и анкеты; клинические

интервью; наблюдение; биологические маркеры; качественные исследования; данные самоотчетов.

Объектом исследования являются студенты высших учебных заведений, поскольку образовательная среда и условия обучения в вузе существенно влияют на благополучие и психическое состояние студентов, а также являются важными факторами успешного инклюзивного образования.

Цель исследования заключается в разработке инструмента измерения для оценки психического здоровья студентов на основе их самооценки в контексте инклюзивного образования.

Методы исследования:

- Анализ взаимосвязи факторов инклюзивного образования и психического здоровья студентов;
- Анализ популярных исследований, направленных на изучение психического здоровья студентов;
- Конструирование опросника для оценки психического здоровья.

Анализ факторов и методов психолого-педагогической диагностики показал, что наиболее эффективным экспериментальным подходом является синтез методов опроса, интервью и самоотчета. Это позволяет осуществить всестороннюю психолого-педагогическую оценку общего состояния студента, а также его ощущений, внимания, понимания, общения, памяти, воображения, воли, осознанного поведения и эмоционального настроения, основываясь на самооценке студента.

В результате проведенного исследования был создан комплекс опросников, который, опираясь на самооценку респондентов, предоставляет данные о физическом, социальном и психологическом состоянии, являясь ключевыми показателями психологического здоровья.

Содержание комплекса опросников включает в себя следующие категории оценки:

1. Оценка общего состояния – общее самочувствие и уровень благополучия студента.
2. Оценка ощущений – восприятие физических и эмоциональных состояний.
3. Оценка внимания – способность концентрироваться и фокусироваться на задачах.
4. Оценка понимания – уровень осознания и интерпретации информации.
5. Оценка коммуникативности – навыки общения и взаимодействия с окружающими.
6. Оценка процесса запоминания и воспроизведения – способность запоминать и воспроизводить информацию.
7. Оценка воображения – креативные способности и активность воображения.
8. Оценка волевого поведения – уровень самоконтроля и способности к принятию решений.
9. Оценка осознанного поведения – уровень самосознания и рефлексии.
10. Оценка настроения – эмоциональное состояние и его изменения.

Такой комплексный подход к оценке позволил более точно определить уровень психического здоровья студентов и разработать индивидуализированные программы поддержки в инклюзивном образовании.

С целью адаптации студентов с ограниченными возможностями здоровья (ОВЗ) первого курса к условиям обучения в вузе студенты 3-4 курсов под руководством преподавателей на занятиях по физической культуре, реализовали программу «Активные методы обучения на занятиях по физической культуре». На каждом занятии по физкультуре в течение всего семестра двадцать минут отводилось на выполнение следующих упражнений:

1. Упражнение «Ветер» («Поменяться местами»). Цель: Активизировать участников, расшевелить уставшую группу или включить в работу людей, пришедших с перерыва.

2. Упражнение «Бурундуки». Цель: Разрядить эмоциональный фон, вызвать улыбку и смех. Это динамичная и живая разминка, способствующая созданию позитивной атмосферы.

3. Упражнение «Погода». Цель: Выработать положительное качество для расслабления, позволяющее участникам освободиться от напряжения.

4. Упражнение «Управление тонусом мышц, движением». Цель: Выработать способы регуляции организма и снятия мышечного напряжения, что способствует улучшению общего самочувствия.

5. Упражнение «Воздух, земля, огонь, вода». Цель: Повысить уровень энергии в группе, создать ощущение объединенности и активности.

Кроме того, студенты активно принимали участие в автоматизированной диагностике и мониторинге психического здоровья, что позволило отслеживать их состояние и обеспечивать необходимую поддержку в процессе адаптации. Применение этих методов и упражнений не только способствовало лучшей интеграции студентов с ОВЗ, но и создало дружелюбную и поддерживающую атмосферу в группе, что положительно влияло на общее психическое здоровье и благополучие всех студентов.

Результаты исследования: В опросе приняли участие 215 студентов, среди которых 160 (74%) женского пола и 55 (26%) – мужского пола. Результаты оценки общего состояния здоровья среди студентов представлены ниже:

Женский пол: - Низкий уровень общего состояния: 9 студентов (7%).

- Средний уровень общего состояния: 78 студентов (48%).

- Высокий уровень общего состояния: 73 студента (45%).

Мужской пол: - Низкий уровень общего состояния: 3 студента (5%).

- Средний уровень общего состояния: 27 студентов (49%).

- Высокий уровень общего состояния: 25 студентов (46%).

На основе полученных данных была проведена оценка коэффициента корреляции Пирсона (r), чтобы проанализировать взаимосвязь между полом студентов и уровнем их общего состояния. Результаты корреляции показывают наличие обратной и отрицательной связи между переменными в Таблице 1.

Таблица 1 – Результаты оценки коэффициента корреляции Пирсона по оценке общего состояния студентов

Переменные	Активность	Пассивность	Вялость	Бодрость	Саморегуляция	Неуправляемость	Стабильность	Нестабильность	Интерес	Безразличие
Активность	1	-0,8	-0,6	0,7	0,5	-0,5	0,6	-0,7	0,8	-0,9
Пассивность	-0,8	1	0,5	-0,6	-0,4	0,4	-0,5	0,6	-0,7	0,9
Вялость	-0,6	0,5	1	-0,5	-0,3	0,3	-0,4	0,5	-0,6	0,7
Бодрость	0,7	-0,6	-0,5	1	0,4	-0,4	0,5	-0,6	0,7	-0,8
Саморегуляция	0,5	-0,4	-0,3	0,4	1	-0,6	0,6	-0,5	0,5	-0,6
Неуправляемость	-0,5	0,4	0,3	-0,4	-0,6	1	-0,5	0,4	-0,4	0,5
Стабильность	0,6	-0,5	-0,4	0,5	0,6	-0,5	1	-0,7	0,6	-0,7
Нестабильность	-0,7	0,6	0,5	-0,6	-0,5	0,4	-0,7	1	-0,5	0,6
Интерес	0,8	-0,7	-0,6	0,7	0,5	-0,4	0,6	-0,5	1	-0,9
Безразличие	-0,9	0,9	0,7	-0,8	-0,6	0,5	-0,7	0,6	-0,9	1

Из представленных данных видно, что среди студентов женского пола преобладает средний уровень общего состояния, тогда как среди студентов мужского пола наблюдается схожая картина, с аналогичным распределением по категориям состояния. Обратная и отрицательная корреляция между переменными может указывать на наличие факторов, влияющих на общее состояние, такие как социальные, эмоциональные или учебные условия. Дальнейший анализ этих переменных поможет выявить ключевые области для улучшения поддержки студентов с целью повышения их психического здоровья.

Заключение. В данной статье была рассмотрена тенденция инклюзивного образования в контексте психолого-педагогической поддержки, социальной интеграции и оценки эффективности инклюзивных практик. Однако спектр тенденций инклюзивного образования значительно шире. В Евразийском гуманитарном институте имени А.К. Кусаинова активно проводится интеграция дорожной карты и других законодательных инициатив, адаптируются учебные материалы и разрабатываются новые образовательные программы, что подчеркивает стремление ЕАГИ к созданию доступного образования для всех категорий студентов.

Не менее важным аспектом является диагностика и мониторинг психического здоровья студентов, что представляет собой ключевое направление работы в рамках инклюзивного образования. Исследование подчеркивает необходимость объединения и взаимодействия между студентами, что создает более здоровую и продуктивную образовательную атмосферу.

Комплекс опросников, разработанный для оценки психологического здоровья студентов на основе их самооценки, предоставляет ценную информацию о состоянии студентов и может помочь в выявлении потенциальных проблем и индивидуальных потребностей. Это позволит образовательным учреждениям более эффективно организовывать поддержку и ресурсы, необходимые для успешной интеграции всех студентов в учебный процесс.

Таким образом, наличие комплексного подхода к инклюзивному образованию, который включает как образовательные, так и психолого-педагогические аспекты, является основополагающим для создания условий, способствующих успеху всех студентов.

Литература

1. Об утверждении Правил психолого-педагогического сопровождения в организациях дошкольного, среднего, технического и профессионального, послесреднего образования, дополнительного образования. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 12 января 2022 года № 6. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 18 января 2022 года № 26513 <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V2200026513>
2. Дыхно Ю.А., Буркова Е.А., Климова И.В. Исследование особенностей психического здоровья у студентов // Мир науки, культуры, образования. 2018.- № 6 (73). – С. 378-383.
3. Родин Ю.И., Метелкина Д.С, Мишина А.В. Психологическое здоровье студентов младших курсов педагогического вуза // Психология: Историко-критические обзоры и современные исследования. Том 7, 2018. - № 2А. - С. 90-97.
4. Воробьева М.А. Психическое здоровье студентов // Психология профессионально-образовательного пространства человека: Сборник научных статей. – Екатеринбург, 2008. - С.- 23-28.
5. WebofScience - URL: Психическое здоровье (who.int) (дата обращения 2022-06-17).
6. Ананьев В. А. Основы психологии здоровья. Книга 1. Концептуальные основы психологии здоровья. - СПб.: Речь, 2006. - 384 с.

**PSYCHOLOGY TRANSFORMATION FROM A SCIENCE CUM PROFESSION
TO WHOLISTIC SCIENCE AND EVIDENCE BASED PRACTICING PROFESSION:
SCOPE AND CHALLENGES FOR PSYCHOLOGY EDUCATION AND TRAINING
IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN KAZAKHSTAN AND CENTRAL ASIA**

Professor Dr. Kotra Krishna Mohan, Ph.D
KIMEP University, Almaty, Kazakhstan

km.kotra@kimep.kz; Mobile: +7 7473452962; WhatsApp+91 7013931956

Мақалада психологияның бүтін ғылым және практикалық кәсіп ретінде өзгеруіне байланысты сұрақтар қарастырылған. Қазақстанның ЖОО-дағы психологтарды кәсіби даярлаудың ерекшеліктері талданған.

***Кілттік сөздер:** психологиялық білім, психолог кәсібі, ЖОО даярлау.*

В статье раскрыты вопросы трансформации психологии в целостную науку и практическую профессию. Проанализированы особенности профессиональной подготовки психологов в вузах Казахстана.

***Ключевые слова:** психологическое образование, профессия психолога, подготовка в вузах.*

This article reveals the issues of transformation of psychology into holistic science and practical profession. The analysis for features of professional training of psychologists in universities of Kazakhstan has been performed.

Key words: psychological education, profession of psychologist, training in universities.

Background and Introduction

Psychology as a science and profession has a short history but significant developments in the science in last two centuries have been made in the understanding of the human brain-behaviour interface with sociocultural and environmental phenomena. These developments have opened the door for the advancement of human welfare and well-being. This is evident from psychology principles, theories, concepts and paradigms that that have significantly impacted our understanding of dynamics of life and living, health, human development, and human interactions, for individuals, groups, society, and nations. Furthermore, the scientific psychological knowledge is applied in many diverse fields like education, healthcare, social sciences, welfare and the well-being of humanity, to name a few.

In the recent years psychology has turned its attention from its traditional individual-based problem-solving interventions-approach of counselling, psychotherapy, psychological assessment, coaching, and consultation towards addressing macro issues of groups and societies. It contributes *inter alia* significantly towards solving societal problems, reducing poverty, sustainability and climate change. In recent years psychologists are consulted more than ever to solve mental health problems, promotion of well-being, prevention of crime, addictions, healthy lifestyles, enhancing productivity, strategies for welfare and well-being of individual, and peace and progress of humanity. In recent years, psychology education and profession has moved away from its label as a Western science, very specialized and catering to urban student populations, and has become an integral part of higher education programmes in colleges and universities across the world. In fact, psychology programmes are most popular among college and university students and more and more students get admissions across the world, including underdeveloped and developing countries, as they are very much linked to market-driven higher education in terms of highly paid jobs and consultancy opportunities.

The transformation of psychology as a science and profession in its short history is noteworthy, but only limited to western and developed economies. This could be attributed to many reasons, especially with psychology's predominantly Euro-American and Anglo-Saxon knowledge-based orientation, lack of adaptability to other cultures and perspectives, and the fact that most of the

research is done in western countries. Theories developed in the West may not suit to other cultures and generalization can be problematic. There is also a clash of native psychologies of Asian, African and South American societies which has its understanding of human mind and psychology of their own people.

Despite these challenges, psychology as a science and profession has made tremendous advancements and is part of United Nations consultation group. Governments across the world consider psychology as a major applied science which can contribute to development and growth models and prevent and promote well-being of the individuals and societies. However, psychology with its historical connections to the Soviet period in central Asia has not progressed unlike other parts of the world (Zhou, 2024). Though Kazakhstan's Al Fariba National Universities Psychology department is the oldest in Central Asia and its contribution has greatly impacted the region it still has a long way to go in order to make a big difference. However, there are encouraging signs in the new psychology departments that are being established in universities across central Asia. This is a welcome development that offers hope for a better future. However, importing Euro-American theories and practices, while continuing the Soviet model of education in higher educational institutions, is going to be a big challenge to psychology education and the profession in Kazakhstan and central Asia. There is an urgent need to revisit the teaching and training of psychology and a need to formalize guidelines for research, practice and licensing procedures along the lines of international standards. This appears to be the way forward in order to achieve substantial progress.

Challenges for Psychology in Kazakhstan:

Psychology education has not moved from a basic science approach with a narrow, applied perspective to an approach based more on a domain of knowledge with focused areas-based education and research. This is the current mode of pedagogy in colleges and universities in the West. Other biological, social and applied sciences have already tailored their education and training to suit market demands and the needs of society. Psychology education and training programmes in colleges and universities in Kazakhstan need to be in line and follow this model to catch up with recent trends in order to make real progress and contribute significantly in the way that Western and developed Asian countries have done. Furthermore, psychology research has to move from disciplinary, narrow individual-focused to a more interdisciplinary, theme- and context-based applied field of research, addressing real societal problems.

Kazakhstan and central Asian countries should evolve a new approach moving away from the former soviet models of education in psychology where its research agenda should include providing alternatives for navigating the negative effects of globalization, consumerism, individualism, and conflict societies as it is the need of the hour. Zhumabekova, et al. (2022) in their study called for educational psychologists' training with managerial competencies should become one of the priority directions of practical psychology development in Kazakhstan. Furthermore, globalization and the greater influence of technology and online participation by the younger population is threatening the traditional, age-old, and time-tested social, cultural, psychospiritual, and ecological models and wisdom of well-being of individual and societies is relevant to Kazakhstan and Central Asia.

Another great challenge to psychologists especially in the age of advancements in applied sciences, technology, and the Artificial Intelligence (AI) revolution is mental health of children, youth, and society in general. Furthermore, this has started to pose a great threat to psychology as a profession as it is taking over traditional counselling and psychotherapy practice and consultation jobs. Both of these factors call for adaptation to the dynamic and demanding needs of the consumer in market-driven economies around the world and more so in Kazakhstan and Central Asia Psychology should move away for armchair counselling and psychotherapy professionals with too much authority and

who are not open to integrate online technologies and AI as important and integral parts of counseling and mental health service delivery to reach and to fulfill the young the consumers' needs (Krishna Mohan, 2024).

Way Forward to Transform Psychology Education and Training in Kazakhstan:

Given this background and the need to revisit psychology as a science and profession, to address future challenges, especially in Kazakhstan and Central Asia as there is an urgent need for transformation. The presentation will discuss the future of psychology education and training in colleges and universities as well as its contribution as a very important profession in promoting mental health and well-being of children, youth, women, families, and societies. Furthermore, psychology has to address the needs younger generations to promote higher cognitive and mental potentials, resilience, and good citizen of Kazakhstan to align with its Ministry of Science and Education vision to make Kazakhstan a developed economic country. This requires that universities train young people in future careers in financial, digital technologies, healthcare, tourism and hospitality, retail and supply chain professions with a strong contribution from psychology (Astana Times, 20th September 2024). In recent developments, the President of Kazakhstan has outlined nine strategic directions for future growth and development in which development of human resources' potential, boosting comprehensive measures for health, which include mental health and well-being. The President also called for universities to address the critical shortage of experts in industries, while also advocating for the training of specialists in future-oriented professions which includes psychologists and counselling professionals (Astana Times, 2nd September 2024). The presentation will discuss the need and how to align psychology education and training and the profession to fulfil the vision for Kazakhstan.

Integrating Ethnopsychology and Traditional Knowledge in Psychology to address the Increase of Mental Health problems in Kazakhstan:

The challenge for psychology as science and profession is to address mental health problems of young people. In fact, the Kazakhstan President, in his address on national teachers day, called for the urgent need to address mental health problems of students as they are increasing and provide a future threat to Kazakh society (Astana Times, 5th October 2024). The President's concern is based on several recent studies suggesting mental health problems among students and the young are increasing in Kazakhstan (Dana et al. 2023), a high level of suicide rate 17.6 above the global average of 9% per 100,000 population (Fleck, A. 2024). Furthermore, researchers pointed out that lack of comprehensive preventative measures to improve youth mental health, exacerbates this problem (Dana et al. 2023).

Keeping these concerns in view, and the need to train psychology and counselling professionals to address mental health issues in Kazakhstan, higher educational institutes should start programmes that integrate theory and practice with sociocultural perspectives and traditional knowledge practices for mental health interventions. In this regard researchers called for psychology education and training to address and incorporate socio-cultural perspectives, traditional knowledge, and ethos in non-western countries as theories developed are based on Euro-American perspectives and imported to other cultures (Krishna Mohan, 1999). In recent years there have been some developments in cross cultural psychology and indigenization of theories and concepts in psychology but not to the extent that is optimal. In fact, researchers have pointed out that though Asian cultures have a deeper understanding of the mind and developed approaches for mental health and well-being many centuries before modern psychology, it is Western counselling and psychotherapy techniques that are being taught in the psychology curriculum (Krishna Mohan, K, 2003). On the other hand, eastern approaches to psychotherapy are becoming popular in the west (Krishna Mohan, 2003, 2020 & 2021)

but there seems to be resistance to include these ideas in psychology programmes in higher education in Asia. There have been instances where highly developed psychological approaches like Kazakh psychologists Kubigul Bozaevich Zharikbayev's ethnopsychology, which is more relevant to Kazakh psychology education and training, have not been given much importance when compared to western psychologists' contribution. In a recent article by Romanov and Zakharishcheva, (2012) they stated that psychology education in universities to deal with many persisting mental health problems of children and students has great potential and the discipline should focus on multiple specialties within psychology. It should not just confine itself to educational psychology in universities in Kazakhstan. Ideally, the psychology education and training in Kazakhstan should give more importance to socio-cultural perspectives and traditional knowledge to address mental health problems as it is more relevant and effective.

Conclusion:

Besides addressing the challenges outlined above it is also important to understand that in the recent years the online technologies and AI dominance pose an increasing threat to many professions, and psychology is not an exception. On the one hand online technologies and AI have many benefits for the psychology profession and scholars have called to incorporate them in delivery of mental health services to suit consumer demands (Krishna Mohan, 2023 & 2024). A recent study by (Chsherbakova, et al. 2024.) to understand the needs for advancements in education and training by practicing psychologists, faculty member's and students of psychology in Kazakhstan, found out that the overwhelming majority (80%) of practical psychologists wanted to improve the curriculum for their students, 72% of students believe that the psychology program should primarily be practice-oriented. Authors also called for the urgent need to develop an effective training program for future psychologists studying at the universities of Kazakhstan, consistent with modern needs. The presentation, while addressing these issues, also discusses the threats posed by online technologies and Artificial Intelligence taking over psychologists professional roles of counselling and psychological assessment and the need to incorporate the latest AI tools to make psychology education and training on par with any other professional and advanced professions. If psychology education and training shifts its attention to incorporating the above stated changes in colleges and universities in Kazakhstan and central Asia a true transformation can be achieved. University psychology departments, practicing professionals, and policy makers in Kazakhstan need to come together to transform psychology from a mere science-cum-profession to a wholistic science and evidence-based practicing profession, to meet the demands of Globalization. Such a transformation in psychology education and training can make a significant contribution to Kazakhstan's young peoples' well-being and allow them to realize their potentials.

References

- Aleksey Alekseyevich Romanov & Marina Alekseevna Zakharishcheva. (2012). Ideas of experimental pedagogy and pedagogical psychology in Russia and Kazakhstan. *International Scientific Conference "Eurasian Educational Space: Traditions, Reality and Perspectives"*, 121.
- Chsherbakova, Y et al. (2021). Developing psychologist attributes in higher educational institutions: case of Kazakhstan, *International Journal of Evaluation and Research in Education*. 13, 3, 1502-10.
- Dana, A. et al. (2023). Relevance of the mental health problems of higher education students: Analysis and prospects of solution for Kazakhstan. *Journal of Health Development*, 4, 54, 11-17.
- Fleck, A. (2024). Suicide rates around the world. Statista Daily Data. <https://www.statista.com/chart/amp/15390/global-suicide-rates/>
- Krishna Mohan, K. (2024). Integrated AI and Online Technologies Services for Students Mental Health and Well-being Support in Kazakhstan Higher Educational Institutions: Scope and Challenges. X Annual International Scientific and Practical Conference "Issues in Communication Skills, Psychology and Social Work in Medicine: Bridging Theory and

- Practice*, 10th Annual International Scientific and Practical Conference proceedings, National Kazakh Medical University, Almaty.
- Krishna Mohan, K. (2023). Unmasking Discussion on Mental Health and Students Support: Technology Integrated Services for Tertiary Institutions in Jamaica, *Annual Regional Conference, CTLPA*, Kingston, Jamaica.
- Krishna Mohan, K. (2021). Relevance of ancient Indian knowledge tradition for mental health and well-being of students. In Saibaba, M. & V Jaisree (Ed.). *Ancient Indian Knowledge for Holistic Education*. Bangalore, NIAS Publication. 111-118.
- Krishna Mohan, K. & Rukmini, S. (2020). Building global mental health networks. In *Healing the human heart and mind*. (Ed.) by Kholi. J. Scholar Press Publications Inc. 101- 113.
- Krishna Mohan, K. (2003). Buddhism and psychotherapy: an explorative field study. *Constructivism in Human Sciences*, 8, 203-223.
- Krishna Mohan, K. (1999). Psychology in India: Perception of young psychologists. In U.N.Dash & Uday Jain. (Eds.). *Perspectives on Psychology and Social Development*. New Delhi: Concept. 232- 243.
- Zhou M. (2024). History of the development of pedagogy and psychology in China and Kazakhstan. *Sci Herald Uzhhorod Univ Ser Phys*. (55):1217-1226.
- Zhumabekova , K. B., Zelvys , R., Algozhaeva , N. S., & Murzagulova , M. D. (2022). Studying Future Educational Psychologists' Readiness for Innovation Management Competencies in Universities of Kazakhstan. *International Journal of Instruction*, 15(4), 233–258.

ЭТИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ КАЗАХСКИХ МЫСЛИТЕЛЕЙ, АҚЫНОВ И ЖЫРАУ (XV - ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XIX ВВ.)

Ахметова Маржан Кубигуловна
Q-University
Алматы, Казахстан

В статье рассматривается исторический промежуток времени, когда начинает зарождаться и развиваться самобытная казахская культура. Это и степные мыслители, казахские жырау того времени, поэты-мыслители. В психологических воззрениях степных ученых и жырау казахского средневековья можно встретить немало слов и понятий, отшлифованных в научно-психологическом плане, ими были высказаны оригинальные идеи о личности, ее качествах, замечательные мысли по управлению страной. Некоторые из них очень близки по своему содержанию к терминам современной общей, социальной и медицинской психологии.

Ключевые слова: степные мыслители, жырау, самобытная казахская культура, кровная близость, этнические корни.

Мақалада қазақтың өзіндік мәдениеті қалыптасып, дами бастаған тарихи кезең қарастырылады. Бұлар дала ойшылдары. Қазақтың сол кездегі жыраулары, ақындары мен ойшылдары. Қазақтың орта ғасырларындағы дала ғалымдары мен жырауларының психологиялық көзқарастарында тұлға, оның қасиеттері, ел басқару туралы ғажайып ой-пікірлері туралы ғылыми-психологиялық тұрғыдан жылтыратылған көптеген сөздер мен ұғымдарды кездестіруге болады; Олардың кейбіреулері мазмұны жағынан қазіргі жалпы, әлеуметтік және медициналық психология терминдеріне өте жақ.

Түйін сөздер:

The article examines the historical period of time when the original Kazakh culture began to emerge and develop. These are the steppe thinkers, Kazakh zhyrau of that time, poets and thinkers. In the psychological views of the steppe scientists and zhyrau of the Kazakh Middle Ages, one can find many words and concepts polished in scientific and psychological terms, they expressed original ideas about personality, its qualities, remarkable thoughts on governing the country. Some of them are very close in their content to the terms of modern general, social and medical psychology.

Keywords: steppe thinkers, zhyrau, original Kazakh culture, blood affinity, ethnic roots.

В рассматриваемый большой промежуток времени начинает развиваться самобытная казахская культура, на общественную арену выходят степные мыслители, творения которых вполне заслуживают изучения в социально-философском, морально-этическом и психолого-педагогическом плане. Из этой плеяды особо выделяется степной жырау XV века Асан-Кайгы (Асан-печальник, точная дата рождения и смерти неизвестна). Выдающийся казахский ученый-просветитель Ч. Валиханов назвал его замечательным степным философом. Развивая мысль о самоусовершенствовании, как высшей моральной ценности, как основы поведения человека, жырау в своих размышлениях сочувствует нелегкой жизни своих сородичей. Он считает, что смысл жизни — это стремление к достижению всеобщего благоденствия, общего согласия, гармонии между людьми. Кочевник-казах должен заботиться о своем самоусовершенствовании. Для того, чтобы его поступки были добродетельны, кроме любви и сострадания, он должен быть наделен такими положительными качествами как справедливость, умеренность, самообладание, скромность. Развитие личности, по замыслу мыслителя, должно происходить так, чтобы оно не наносило кому-либо ущерба.

В поэтическом творчестве (толғау) Асан Кайгы можно встретить немало интересных идей, заключающих в себе элементы педагогики и психологии.

До совершенства овладевший искусством слова, жырау большое значение придавал ораторскому искусству, умению умно говорить, дару речи. По его мнению язык, речь — это душа народа, через нее он выражает свои надежды и чаяния. Мудрец хорошо осознавал роль языка не только в познании человеком окружающего мира, но и в моральном его усовершенствовании. польский ссыльный А. Янушкевич (1803-1856) что «...в степи встречаются поэты, не умеющие ни читать, ни писать, однако поражающие своими талантами, ибо песни их много говорят душе и сердцу».

В сознании казахов слово обладало могуществом, способным защитить человека от всех враждебных сил природы. Поэтому красноречие вызывало особое уважение, граничащее с религиозным преклонением. Считалось, что красноречивые ораторы и поэты своим даром обязаны воплотившемуся в них гению, который в минуты вдохновения нашептывают им магические слова. Красноречивое слово отождествлялось с хорошим поступком. Красноречивый человек не может дурно поступать, ибо он наделен даром, возвышающим его над другими людьми во всех отношениях. По мнению жырау, умная речь, умное слово — один из показателей нравственной воспитанности человека. В них мы осознаем и весь доступный пониманию мир, без слов нет человека и нет слов без человека. Слова и язык, в равной мере принадлежащие всем, — всеобщее достояние народа. Ум человеческий не только реализуется в языке, но и раскрывается через язык. Только посредством речи возникает и настоящее человеческое разумение.

В изречениях Асана Кайгы мы находим отдельные понятия, близкие понятиям современной психологии. К таковым, например, относятся «асыл соз» (мудрое слово), «ой түбі (глубина мысли), «шер» (гнев, возмущение) и др. Употребляя такие понятия и слова, мыслитель-жырау как бы говорил нам, что чудодейственные слова всегда являются выразителями самых сокровенных мыслей человека. Конечно, слово слову — рознь. Ведь не каждое слово затрагивает наши эмоции и чувства, и ведет к совершению ратных подвигов во имя торжества человеческих идеалов. Только слова, связанные с благородными делами, и действия человека, окрашенные искренними чувствами и переживаниями человека, имеют ценность, жизненную значимость.

Жырау советовал молодым людям овладевать ораторским искусством, глубоко проникая в смысл казахских пословиц: «Первейшее народное искусство — красноречие». Он, вместе с тем, хорошо понимал и трудности этого замечательного искусства.

Психолого-педагогические идеи степного философа часто переплетаются с его морально-этическими размышлениями. Основные его идеи сводились к следующему: «Никто не вечен в этом мире». Слава — для одного, бессилие — для другого. Люди земли должны жить мирно и дружно, без обиды друг на друга. Сущность человека характеризует не чин и богатство, а его ум, щедрое сердце, непреклонная воля, человечность. Лишь сохранив свои честь и достоинство, человек может считать себя настоящим человеком, а народ — народом. С горечью он говорил о тех, которые не слушаются советов старших, а только завидуют успехам своих единоверцев. «Горькое одиночество ждет того, кто уже не верит своим друзьям». Человек — это восхитительное создание, ему дано самому обуздать себя, ему надо быть простым и скромным, честным и правдивым. («Истинное благородство и мудрость хранятся в глубинах человеческой души»). Из-за мелочи не следует ссориться, обижать друзей. Непременно надо быть гордым, стойким, учтивым, мужественным, но не тщеславным и лицемерным, уметь ужиться с людьми. Будучи снисходительным к своим сородичам, следует быть непримиримым к врагам.

Как мудрый наставник и великий гуманист, он хотел, чтобы везде и всюду торжествовала справедливость, чтобы люди жили в мире и согласии. Своими гуманистическими взглядами старейшина казахских жырау дальше углубил основу народной тенденции в психологической и педагогической мысли казахского народа, которая в дальнейшем была продолжена и развита выдающимися мыслителями-просветителями последующего поколения.

Другой казахский жырау того времени Шалкииз Тленши-улы (XVI в.) также был обладателем большого философского ума, глубокой мудрости. Всего пятнадцать лет было ему, но уже на всю степь прославился он своей правдивостью, находчивостью и беспощадной смелостью. В его толгау всесторонне раскрывается психология кочевника, его эмоции, ум и воля. В мире нет ничего постоянного, все изменчиво, преходяще. Жизнь слишком коротка, за недолгую жизнь человек должен испытать все ее радости. Всегда надо сдерживать себя, ходить тихо, ступать четко. Таково философское кредо жырау. В своих размышлениях он выявляет характерные черты людей различных сословий (батыра, бая, полководца, хана и др.) и отдельные стороны их личностных особенностей (скромность, хвастовство, подлость, смелость, отвага, героизм и др.).

Шалкииз высоко ценил единение народа. Основной путь для этого — родство, кровная близость. Девизом жырау становится казахская поговорка «Лучше блуждать вместе с народом, чем находить дорогу одному», «Без стаи нет птицы: она погибнет в пути, станет добычей любого зверька! Не только птица, но и волк сильнее в своей стае! Ручеек бессилен, слаб, но когда из ручьев сливаются реки, то поток разрушает скалы! Если пятеро едины, то достанут все: и скот и землю.

Жырау, развивая свою мысль, далее говорит: «Чтобы враг за ворот не схватил рукой, надо родичей иметь за спиной. Но и родичи не все одинаковы, есть хорошие, есть плохие. Родич, который тебя не поймет, — это твой опасный враг».

Мыслитель гневно высмеивает плохих людей, которые из-за трудности спасают свою голову, не имея решимости отдать жизнь «за друга, окруженного врагами». Глубоко прав Шалкииз, когда говорит: «не друг, кто приходит к тебе смеясь, а уходит затосковав». Он опасней в тысячу раз. Жырау предупреждает, что надо всегда быть беспощадным к врагам и

между битвами не верь врагу, поверив ему, погибнешь сам. Если ты приблизишь к себе чужого, то «голова твоя пострадает».

По жертвуй все твое добро — найди себе хорошего друга, прежде всего честного человека. Умного человека можно узнать по его делам и поступкам. Хорошие люди не умирают, их слова остаются вечно, как завещание потомкам. Мудрый человек может быть стар по возрасту, но молод по душе. С таким быть вместе одно лишь удовольствие. Такие никогда не подведут тебя, они могут простить твои ошибки и могут возвести полезное дело до небес, облагораживая душу человека.

Мыслителю степи так хотелось, чтобы все молодые степняки были патриотами своего народа, служили ему до последнего вздоха, чтобы они не унижались перед врагом. Настоящему джигиту лучше умереть стоя, чем жить на коленях — вот основной девиз батыр-жырау. Шалкииз — сын своей эпохи. И, естественно, его творчество отражает уровень общественного сознания того времени, мораль его среды. Поэт впитал в себя все хорошее этой степи, все лучшие стороны степной жизни.

В XVII веке жил и творил влиятельный бий, герой всех победоносных походов казахского хана Есима, певец-жырау из рода Алчин — Жиёмбет Бартогаш-улы. Жиёмбет также был оппозиционно настроен к правителям казахской степи. «Там, где власть порождает одну лишь жестокость, — говорил жырау, — в страхе прячется мудрость». Эпоха, в которую жил поэт, — это время разгара героической борьбы казахов с чужеземными захватчиками, самыми главными из которых были калмыки, вышедшие из Джунгарии. Прославление батыров, смелых защитников казахских степей — основной лейтмотив творчества и этого походного певца. И все нравственно-этические размышления жырау объединяются вокруг этого вопроса. Самое святое и дорогое у человека, — говорит Жиёмбет, — это Родина. Быть героем, батыром — заветная мечта каждого казаха от мала до велика.

Жырау прав, когда говорит, что казахский народ, постоянно находящийся в ожидании нападения извне, должен давать подрастающему поколению усиленное военно-патриотическое воспитание и уделять особое внимание их физической закалке. По мнению жырау, хорошее телосложение, сила, храбрость и благородство должны быть эталоном идеальной личности. В его толгау перед нами проходит галерея молодых людей, исключительно сильных, отважных, людей возвышенных порывов и стремлений. Молодым людям характерны сила и энергия, оптимизм. Это период жизни, когда человеку, кажется, что он способен «перевернуть землю», безгранично уверен в себе, в том, что на свете нет преград, которых бы он не преодолел. Молодость — самый счастливый период человеческой жизни, возраст любви, безмерного человеческого счастья. Все строки его толгау проходят под девизом, что человек по своей природе активен, целеустремлен, благороден. Лишена смысла жизнь тщеславных и честолюбивых людей, ханов и визирей, ставящих личные интересы выше интересов народа.

Шал (Тлеуке) Кулекеулы (1748-1814) — яркий представитель общественной мысли Казахстана конца XVIII века. В своих произведениях поэт стремился показать различные стороны социальной жизни и быта казахского общества рассматриваемого периода. В творчестве Шал-акына все ярче выступают отдельные мотивы бичевания господствующего класса, казахского общества.

Жизнь человека на всех ее этапах — центральная тема творчества поэта-мыслителя. С большим вдохновением он описал чудесную пору младенчества и детства, свободных от забот и скорби. Детство характеризуется акыном как период укрепления физических и умственных сил. Оно длится от одного до девяти лет. Это самая счастливая пора человеческой жизни. Нет

заботы ни о чем, жизнь наполнена одной радостью познания. Несомненный интерес для нас представляет попытка Шал-акына охарактеризовать особенности отдельных этапов дошкольного детства. До двух лет узок познавательный диапазон детей, это колыбельный период жизни (когда был мне год, в колыбели я спал), а в четыре-пять лет ребенок стремится ненасытно познать окружающий мир (а в четыре — я одну радость знал). В возрасте шести-семи лет ребенок занят исключительно игрой (на березу в шесть я похожим стал, как ягненок скакал). Расширением круга познаний, основанных на чувственном опыте и пробуждении различных страстей, подготавливается более ответственный этап жизни человека, период отрочества и юности. Затем акын-мыслитель подробно характеризует особенности этого периода.

Шал правильно подмечает, что юность — это прекрасное время человека, она пролетит быстро, она невозвратна, неповторима. Далее акын говорит о трех типах казахских молодых джигитов. Он дает удачное название каждому из них: 1) «Құржан» — мягкотелый шалопай, недоросль, тунеядец, невежда, ленив; «Құржан» — не имеет цели жизни, она у него бессмысленна; 2) «Тірі жан» — живая душа, щеголь, обжора, хвастун, гордыня, лицемер, корыстолюб, легкомыслен, завистлив; 3) «Жігіт жан» — настоящий джигит.

Шал-акын ставит в пример настоящего джигита и перечисляет основные его достоинства, положительные морально-психологические качества. Так, настоящий джигит должен быть наделен широтой и разносторонностью интересов, уметь быстро сосредотачиваться, делать глубоко обоснованные выводы. Житейский опыт, определенная моральная установка делают его более самостоятельным (он умеет владеть собой, преодолевать трудности и т.д.). Он отличается богатством и многообразием переживаемых чувств, положительным эмоциональным отношением к различным сторонам жизни. Настоящий джигит — это знающий, волевой человек, хорошо осознающий свое место в жизни, такой умеет доводить начатое дело до конца. Он готов учиться у других и поделиться своими знаниями, трудолюбив. Поэтому он с каждым днем становится все более искусным, способным. Настоящий джигит подобно волку должен искать удачи в пути. В этом романтика молодости. Поэт воспевал светлую пору своей молодости, сравнивал ее то с цветущей растительностью, то с бурлящим родником, то с резвым конем, то с острым клинком.

Акын звал молодых людей быть достойными светлой поры своей юности, внушал: молодость — сокровище, молодость — пора счастья, силы, красоты, дерзанья. Так дерзай же, обладатель, не упускай время! Цветение дается лишь один раз!

Самым ценным качеством человека Шал считает способность к труду. «Трудитесь! Только трудом приобретается уважение людей» — таков девиз акына. Люди труда — послушные, отзывчивые, исполнительные, они всем нравятся своим трудом. Трудолюбивому человеку, хотя он беден, рано или поздно все же повезет. («Один из бедняков, который, если ему что поручат, послушно исполняет, благодаря своей службе станет близок всякому. Этот бедняк в конце концов будет удачлив»)

Сам труд для поэта социально дифференцирован. Есть труд рядового сородича, бедняка. Это — труд подневольный. Самое большее, чего может достигнуть неустанно трудящийся бедняк — расположения и «родственной помощи» своих «сильных» родичей.

По мнению акына, причиной бедности являются ленивость и беззаботность человека. Поэтому и богач (бай) также обязан трудиться, быть старательным, прилежным и трудолюбивым, иначе он не имеет права на богатство и потеряет все свои стада и табуны. Акын сожалеет, что «бай не пасет своего скота, бездельничает, предпочитая нанять бедняка». У поэта понятия «хороший» или «плохой» человек дифференцированы, каждый из них имеет

конкретное содержание. Человек у него не абстрактное понятие, а конкретная личность, занятый той или иной деятельностью. В рассуждениях поэта о молодежи содержатся интересные и оригинальные идеи, зовущие молодое поколение казахов к овладению знаниями, приобретению ремесел. Великим достоянием человека поэт считал здоровье. Когда человек здоров, то в нем есть силы, ум и воля, способность трудиться, наслаждаться благами жизни. Жизнь есть риск и в этом ее прелесть. Только хорошее здоровье — залог смелости, отваги. Этико-психологические идеи Шал-акына являлись небольшими перевалами на пути к вершинам, которых позднее достиг в своем творчестве выдающийся сын казахского народа Абай Кунанбаев.

Одним из видных представителей культурной жизни этого периода является Ақтамберды-жырау Сары-ұлы (1675-1768) — уроженец Южного Казахстана. Поэт связал свою судьбу с борьбой казахского народа против джунгар за независимость Родины. Он выступает как опытный батыр, военачальник. Ақтамберды воплощал в своем творчестве идею объединения своих соплеменников в героической борьбе с калмыками, захватившими тогда значительную часть казахской степи.

Первые свои творения он создает в возрасте 10-11 лет. В них он предвещает день, когда ему «исполнится пятнадцать лет и он войдет равным в Совет». С большой надеждой он ждет будущее. Жырау считает недостойным для мужчин мстить вчерашним обидчикам; думает о благополучии всего народа, болеет сердцем не за честь рода и предков, а за весь казахский народ.

Ақтамберды, участвуя во многих кровавых сражениях, своей отвагой, талантом военачальника завоевывает широкую известность в степи. Одним словом, он находился в самой гуще важных исторических событий тех лет. В его творчестве отразились думы, мечты и стремления народа, жизнь и быт кочевых казахов-степняков. В раздумьях жырау ясно выражены особенности характера кочевников, их реалистический взгляд на природу и окружающий мир. Так, в толгау «Когда звонко ржут кони» жырау говорил, что казахи издревне славились гостеприимством и щедростью дастархана. Любой чужеземец, побывавший в те времена в степи, обращал на это внимание и выражал свое искреннее восхищение этой чертой казахского национального характера. А сколько тончайших, опозитизированных деталей о замечательном напитке казахов — кумысе! Жырау подробно описывает, какие свойства обретает напиток, заквашенный в той или иной посуде, каким кумысом угощать простого гостя, почтенного человека, влюбленных, акынов, батыров, идущих в поход или бродяг, шаманов и шутов; кому в какой дозе и в каких чашах, при каких обстоятельствах следует подавать кумыс и т.д. Оказывается, что это тонкое искусство — сложный ритуал, выработанный кочевым бытом в течение столетий.

Отдельные размышления-толгау Ақтамберды приобретают значение и в наши дни. Человек должен постоянно работать над своим совершенствованием, проявлять максимум усилий, чтобы развить свои духовные и физические возможности. Каждый человек — хозяин своей судьбы и должен бороться за свои идеалы. Только упорная работа приведет его к поставленной цели. Человек должен быть всегда недоволен собой, знать свои недостатки, надо всегда критически относиться к себе, уважать старших, своих родителей, жить своим трудом. В знании — сила, оно — бесценное сокровище. Все лучшее в жизни — от знания. Оно полезно только нравственно воспитанному человеку.

Являясь одним из организаторов отпора ойратским калмыкским захватчикам, выражая думы и чаяния, желания и требования своего народа, жырау призывал всех сесть на коней и напасть на врага, разгромить его. Он не только восхищается мужеством, героизмом,

доблестью своих сородичей, но и призывает современное ему поколение молодых воспитывать в себе такие качества.

Ақтамберды в истории казахской общественной мысли одним из первых отстаивает полезность оседлого образа жизни, лично руководит практическими начинаниями, связанные с земледелием. По его указке в долинах рек Аягуз, Каракол и в Чингизских горах (ныне Восточно-Казахстанская область) сооружаются запруды и земляные плотины.

Ақтамберды-жырау умер в возрасте 93 лет. Перед тем, как лечь навеки в землю, он произнес толгау, в котором благодарил судьбу за то, что все его стремления исполнились и жалел об одном лишь, что умирает в своей постели, а не как батыр в походе, от вражеских стрел.

Видным деятелем духовной культуры рассматриваемого периода является и Бухар-жырау Калкаманулы (1693-1787). Духовное наследие Бухара затрагивает почти все стороны социально-политической жизни казахского общества восемнадцатого столетия. По мнению жырау, благополучие в стране — это согласие ханской власти и народа. («Надежен у хана наследственный трон, когда он любовью людей огражден»).

Бухар не только жырау, но и общественный деятель, придворный поэт хана Аблая. Заслуживает внимания идея Бухара в том, что для благополучия казахов надо установать дружеские отношения с Россией и Китаем. Он старается влиять на хана Аблая, чтобы тот сохранил дружеские связи с соседними государствами («С русскими не воюй, не разжигай своей злости! Если будешь воевать с русскими, мне придется похоронить тебя»).

В произведениях мыслителя можно встретить ряд интересных морально-психологических и философских рассуждений о человеке и сущности окружающих явлений природы. В психологическом отношении глубоко реалистичными являются и следующие его рассуждения: «Жаждой знания полон человек»..., «Жаждой счастья полон человек»..., «Жаждой жизни полон человек». Он большой знаток психологии людей различных сословий и групп, а также непревзойденный мастер в оценке различных возрастных особенностей человека. В своих размышлениях Бухар-жырау выдвигает идею о том, что в каждом возрасте человека заложена потенциальная творческая возможность, следует только ее использовать разумно. В ряде произведений он подчеркивает зависимость сознания, настроения и энергии людей от его возраста. Так, характеризуя возраст людей после семидесяти пяти лет, он сравнивает старость с безлюдной пустыней, уподобляет высокому обрыву, бездонному миру, пучине. Жырау отмечает, что старости свойственна обидчивость, говорливость, нетерпимость к замечаниям. Но несмотря на это, жырау в ряде своих толгау верно указывает отдельные положительные стороны этого возраста. Старческий возраст — возраст мудрости. Пройдя большой жизненный путь, внося посильный вклад в общество, старый человек требует уважения и признания, и, в первую очередь, от молодых, пользующихся плодами его труда. Аксакалы (старейшины) должны выступать в роли наставников («Қариясы кімнін бар болса, жазулы тұрған хат болар») и отвечать за судьбу народа. Недаром по этому поводу в казахской пословице говорится: «При переходе через мост удары получает самый старый верблюд».

Мудрый жырау советовал, чтобы молодежь училась у старцев, у них большой богатый опыт, большие практические навыки и умения. Поэтому каждый юноша всегда должен уважать старца, внимательно прислушиваться к наставлениям умудренных житейским опытом людей. Но не каждый старец достоин уважения. Мудрый наставник — это примерный человек во всех отношениях, особенно в своих нравах и поведении. С ним молодым людям всегда и везде будет легко и приятно.

В первой половине XIX в. в Казахстане создаются условия для более интенсивного развития казахской степи. В этот период Казахстан стал колонией царской России. Увеличивается

число оседлых жителей, занимающихся земледелием, развивается торговля и ремесло. Немало изменений происходит и в общественно-политическом строе Казахстана. Ханское правление заменяется новой системой управления, отвечающей интересам царского правительства, его безраздельному господству. Происходят изменения и в положении социальных слоев общества. Появляются купцы, ростовщики, алыпсары, кулаки и т.д. С усилением колонизации увеличивается число бедняков, идет обнищание казахского аула. Появляются жатаки (батраки), идущие на заработки в близлежащие русские поселения. Трудящиеся казахи подвергались жестокой эксплуатации не только со стороны баев, феодалов, но и со стороны царской администрации. Увеличиваются разного рода налоги, поборы-зьякеты. Все это приводит к росту социальных противоречий, усиливает недовольство масс, вплоть до вооруженных выступлений.

Все эти существенные перемены в жизни казахского общества самым серьезным образом сказались и на культурной жизни кочевников. Казахская общественная мысль того периода по-разному воспринимала свершившиеся изменения. Они подходили к ним с разных точек зрения, давали свои оценки с позиций различных слоев населения.

Дулат Бабатайұлы (1802-1874), несмотря на отдельные идейные противоречия, в своих произведениях реалистично отражал социальную жизнь казахского общества этого периода. Произведения поэта насыщены философскими размышлениями о человеке. Дулат говорил, что жизнь изменчива, время скоротечно, человек должен жить разумно, не обижать обездоленных. Думать только о себе, о своем благополучии и о богатстве — грех. Дулат создает целую галерею отрицательных типов казахского общества рассматриваемого периода. В них он обличает ненасытность и алчность, высокомерие и зазнайство, жестокость и коварство, зависть и злорадство казахских биев, аткаминеров, мулл, ходжей, ишанов, жаждущих личного блага, баев, гонящихся за чинами, за должностями. Он их называет продажными элементами, которые ради корыстных целей готовы «стрелять по своим». В «Өсиет наме» (сборник произведений Дулата, изданный в Казани в 1880 г.) он в морально-этическом плане пытается объяснить разницу между добром и злом, хорошим и дурным поступком, щедростью и скупостью, просвещенностью и невежеством. Поэт говорит также о долге родителей в воспитании детей, о значении знаний в жизни, о самовоспитании (Атаананық ақылы қазылған қара жолмен тең... Өнер алды қызыл тіл, тілін сөйле» білмейді, өнері жоқ болған соң... Істемей қолмен іс бітпес... Құр сөзде күш болмас... Елін үшін еңбек қыл... Қолда жоққа құмартып, әуреленбе нәпсің ти).

Примерное содержание этих строк поэта таково: человек познается в делах. Воспитание всецело является результатом практического опыта. Человек по своей природе не грешен, достоин счастливой жизни на этом свете. Знание, труд украшают человека от мала до велика. Только трудом велик человек. Человеческая жизнь должна быть устроена на разумных началах. Красноречие — дар, пустословие — болезнь. Единство слова и дела главное достоинство человека. Воля и труд — вот твои друзья. Не поддавайтесь различным влечениям, действуйте всегда разумно. Поэт с гневом осуждает отдельных молодых людей за безделье, сплетни. Он призывает детей почитать старших и уважать своих родителей, высоко ценить знание, образование... Знание, наука окрыляют человека, открывают глаза на мир (десятилетний умелец на голову выше, чем двадцатилетний неуч). В психолого-педагогическом отношении интересно его стихотворение «Подобно железу, кованному кузнецом». Здесь он воспел пользу ремесла, его значение в жизни человека. Поэт перечисляет те орудия, которые создаются из железа (кетмень, топор, пила, молоток, плоскогубцы и др.) и повествует о практической значимости этих вещей в быту. Говоря о труде, как основном

смысле человеческого существования, Дулат призывает молодежь научиться работать с металлом; стихотворение пронизано человеколюбием, гуманностью и не утерало свою воспитательную ценность и в наши дни.

Следует отметить то, что во времена Дулата Бабатай-улы налаживается издательское дело. В казахскую степь начинают все больше просачиваться элементы древней культуры туркоязычных народов, творения классиков Востока, богато насыщенные идеями обучения и воспитания. Этот факт, в той или иной мере, положительно сказывается на развитии идей в области педагогики и психологии.

Махамбет Утемисулы (1804-1846) — видный поэт-мыслитель и один из руководителей восстания казахов младшего жуза. Он вошел в историю казахской общественной мысли как поэт-агитатор, ненавидевший ханский произвол, феодальную аристократию, боровшийся с оружием в руках против хана, султанов, баев, звавший в песнях народ к борьбе. Когда мы говорим о Махамбете, то воссоздается живой облик поэта-борца, ставшего «главою и двигателем мятежа», слова из песен которого вырезаны на саблях повстанцев.

Махамбет Утемисулы был не только походным певцом, но и оратором. Его ораторские остроумные речи, полные агитационного содержания, оформились и развились на основе устной народной поэзии и ораторского искусства казахов вообще, под благотворным влиянием обличительной ораторской речи казахского бия и батыра Срыма Датова (1723-1802). В лице Махамбета Утемисулы мы имеем дело с личностью, ненавидевшей царизм, его колониальную политику.

Первые упоминания о Махамбете встречаем в книге русского писателя-путешественника Е.П. Ковалевского (1811-1869). «Я понял, — пишет он, — его как человека чрезвычайно замечательного в кругу своего народа, самозабвенно ему преданного, весьма образованного, политически проницательного, хорошо владеющего русским языком, как натуру героического склада, подлинного патриота, как человека острого ума, страстного, ищущей души и большого обаяния, на редкость увлекательного собеседника.

В творчестве Махамбета нередко встречаются своеобразные мировоззренческие идеи, заслуживающие внимания. В этом плане внимание читателей привлекают следующие его высказывания: «Что прекрасней луны найдешь, в ночь блестит, днем ее нет; что прекрасней Солнца найдешь, оно днем сияет, а ночью нет... Добр язык, только злы дела; кто из нас богатство не знал, то нажил его, то терял» и др. Поэт утверждает, что природа — необъятная кладовая бесчисленных богатств и ценностей, необходимых человеку для его подлинного блага. Она может дать человеку все, что нужно для настоящего счастья, любви, радости. Заветной мечтой Махамбета было земное, народное счастье. Всю жизнь он лелеял надежду увидеть свой народ и свою страну свободной и счастливой. Он остро ощущал тяжесть рабства, подневольного и несправедливого существования казахов под властью хана, султанов и биев («Тяжек рабства позорный плен, оскорбляют отца и мать, по лбу бьют коня подо мной, шлю проклятья жизни такой»). Поэт трибун, он со всей силой души зло высмеивает сословно-аристократический принцип деления людей на лучших и худших, знатных по рождению («Прекрасен порой потомок простых. Он выше и лучше предков своих. И низок бывает прекрасный сын, не дашь за него и шкуры одной»). Слово «прекрасный» он относил к баям, биям и вообще — потомкам знатных родов, а «простой» — вся трудящаяся масса. Поэт говорил, что в среде так называемых «прекрасных» есть такая дрянь, за которую «не дашь и шкуры одной», в то время как из среды простого народа появляются истинно прекрасные и талантливые люди, героические личности, подобные полководцу Исатаю Тайманулы. Страстным голосом агитатора поэт-воин воспекает дерзкую отвагу и героический подвиг

трудящихся. Так, в стихотворении «Призыв к походу», он говорит о трудностях и лишениях, опасностях и неудобствах, которые ждут человека, решившего отдать себя на служение родному народу. Трудности и лишения могут испугать только слабого, подлинный же герой для достижения цели в борьбе должен перенести «голод, жажду и зной», разлуку с родными и долгие бессонные ночи, чтобы достигнуть успеха в этой героической борьбе.

Облик вождя восставшего народа Исатая Тайманулы является центральной темой в творчестве Утемисулы — героическая личность, народный батыр, блестящий организатор, незаурядный полководец. Большое общенародное дело, которое возглавил Исатай-батыр, создало предпосылки и дало возможность к проявлению незаурядных личных качеств этого человека, обесмертившего свое имя славными боевыми подвигами. «Исатай-батыр, — писал историк А.Ф. Рязанов, — всю свою жизнь отдал борьбе за трудовой народ. Никакие испытания, никакое личное горе не могли сломить его жизни, железной воли. Он потерял в бою сына, потерял одну жену убитой, другую и двух сыновей пленными. Это горе зажигало его сердце священной мстью к врагам за свои страдания, за страдания народа».

Высоко оценивая личную отвагу, храбрость, полководческий талант Исатай-батыра, поэт как бы обожествляет его облик, он не находит подходящего слова для характеристики его личности. И орел, и кулан, и лев — ничтожны по сравнению с Исатаем («Но если героя со львом сравним, ничтожен покажется лев перед ним. Бесстрашен ты был, упорен и смел»).

Батыр-полководец — это носитель в одном образе мощи коллектива, кроме личных выдающихся особенностей, он наделен и теми качествами, которые присущи простому народу. Главное в характеристике Исатая — не его личная храбрость, ум, а то, что батыр-предводитель свои выдающиеся личные способности использует для борьбы против угнетателей и защищает интересы трудящихся масс. Исатай был душой восстания, залогом успеха в борьбе, сберегателем народного благополучия. «Был отважен герой, Исатай из героев герой!». В этих словах весь Махамбет с его благоговейным отношением к вождю восстания, которого поэт изображает как силу, спланивающую вокруг себя возмущенных гнетом людей. Народный батыр — это человек труда и высоких нравственных и интеллектуальных порывов, исполненный желания узнать окружающий мир, увидеть невиданное, человек решительный и волевой, способный к самопожертвованию во имя торжества добра и справедливости.

Махамбет Утемисулы в ряде своих толгау высказал ценные идеи относительно воспитания подрастающего поколения. У него мы находим мудрые наставнические изречения. Человек оценивается прежде всего своим умом. Быть умным — значит говорить обдуманно, взвешивать каждое слово, больше слушать других, не быть многословным, говорить по надобности. Ум — не удел знатных. Другим ценным качеством человека является его железная воля. Волевые люди тебя никогда не подведут, «хотя вынь ему все кости до одной». Безвольный человек — находка для врага. «Трусу — поверь, измена легка, он — что дубина в руках врага, чуть настанет день и хмур и лих, в них увидите врагов своих». Юноша-джигит должен быть красив и душой и телом, широк в плечах, ростом высок, статен гордой осанкой, жилистые рукиловки и сильны. Воля джигита закаляется в борьбе, в трудностях (если в бойце азамата кровь, не для него уют, сон), в них испытывается человек («в час борьбы его испытай»).

Почти все произведения Махамбета насыщены образами героической сильной личности. Это и понятно. Воспитание молодых людей на героических традициях народа, вопросы подготовки молодого человека к защите интересов народа легли в основу всех его произведений. «На наше дело нужен тот герой, что духом закаленным не падает, хоть вынь ему все кости до одной... Тот лишь герой, кто ветром палим, страждет в пути, но покоя

хранит... Схватка — батыру радость...». По мнению поэта-борца, каждый юноша-казах должен владеть луком и ружьем, вечно быть в седле, посылать в стан врага дождь стрел, отказаться от домашнего уюта, тепла и покоя, вкуса свежего мяса, приятного кумыса. «Не изведав голод, жажду и зной; не сдружившись в пути с ненастьем, нуждой, не познав долготы бессонных ночей. Кол железной подушкой не положив, словно череп голову не иссушив... Не достигнет успеха в деле герой».

Махамбет не раз задумывался о смысле своей жизни, о своем призвании поэта и воина. Моральный облик джигита не могут запятнать никакая ложь и никакие обвинения, если он целиком посвятил себя благородному делу — делу борьбы за интересы народа. («Кто боится злого врага, те — бабье, ну а жены их хуже всяких отступниц злых!»). Решительно-волевой характер личности поэта, его боевой темперамент, непримиримость к врагам, искренность к друзьям и его богатырская внешность («Я был муж, спасавший народ, и пока не окажусь с врагом, мой дух покоя не найдет... Телом красив и широк в плечах. Жилисты руки, ловки и сильны...») — замечательный пример для подражания.

Личность Махамбета можно рассматривать в двух плоскостях: в отношении к личности полководца Исатая и в сопоставлении с портретами врагов восстания. Так, сравнивая себя с Исатаем, поэт отводит себе (хотя Махамбет занимал равное положение в руководстве) скромную роль. «Исатай был нашим вождем, подручным я был при нем». Противопоставляя себя ханам и султанам, которых бесстрашно клеймит «злодеями», «драконами», Махамбет грозит им расправой, становится дерзким. Так, Султану Баймагамбету он говорит: «Ханам, подобным тебе, злодей, ребра вспоров, мы лили ручей, крови их злой по брюху коню... Будет язык мой и прям и смел... Ждет мой топор головы твоей...».

Махамбет Утемисулы дорог нам потому, что он наметил пути воспитания казахской молодежи в духе высоких идеалов нравственности. Акыны и жырау, выступившие до него по вопросам воспитания, все еще говорили о воспитании вообще, не дифференцируя, кого именно надо воспитывать и для какой цели. Махамбет не соединил вопросы воспитания с политикой, с борьбой трудового народа, тем не менее правильно понял социальные задачи воспитания подрастающего поколения. Даже после поражения народно-освободительного движения, в самый трудный период жизни казахского народа в Махамбете жил неукротимый дух свободы, дух непокорности, непоколебимости в борьбе против ханского и царского произвола. Пламенная любовь поэта-трибуна к своему народу, гнев и ненависть к его врагам, чувство патриотизма и гражданственности глубоко созвучны нам — верным продолжателям передовых, демократических традиций. Яркая вспышка народного гнева и рожденная ею назидательность слова поэта-борца навсегда запомнится в памяти грядущих поколений. Психолого-педагогические идеи Махамбета, отличающиеся не только глубиной мысли, но и силой эмоциональных воздействий на человека — большое подспорье в нравственном воспитании молодежи наших дней.

В рассматриваемый период с рядом интересных мыслей психолого-педагогического характера выступают такие поэты-мыслители как Шернияз Жарылгасулы (1817-1881), Суюмбай Аронулы (1827-1896), Майлыходжа Султанходжаулы (1835-1899) и др. Так, Майлыходжа писал, что способности, склонности, задатки у людей различны, они строго индивидуализированы («Асуан- алуан жүйрік бар, әліне қарай шабады»), поступки, действия человека строго детерминированы («Жаман жақсы әр істі, пейілінен адам табады»). Как бы даровит человек ни был, он не может достичь цели, действуя в одиночку, личность человека куется в обществе ему подобных людей. («Бір өзең қайда барасың, адамсың, халық елменен»). Поэт высмеивал различные пороки, отрицательные черты, такие, как грубость, развязность,

высокомерие, отсутствие самообладания. Он высоко ценит волевых, решительных людей (Дубірлеп сөйлей дабырлай... болымсыздын кылығы, адамга жоқ жұғымы... Эдепсіз өскен боз бала — жүрген жері шер болар»). Человек проявляет себя в деятельности; надо ценить личность по ее конкретным делам. В деятельности, в поступках проявляются различные морально-психологические черты и свойства человека («Талап білім, еңбексіз, қалайша тірлік жеңбексіз... Еңбегімен білінер адам мен адам арасы»). Он подчеркивает важную роль активности личности, ибо без нее человек никогда не достигнет поставленной цели, не сможет познать истину («Ілімге толса көкірек, ашылар көзі сананың... жігіттің көркі - өнері»). Ряд интересных мыслей он высказывает о счастье, чести, достоинстве, дружбе и др. («Адамдықты ойласақ, мал мен бақтан ар жақсы... «Жастарды тәрбие қып сыйлау керек, ержетіп еске толып есейгенше. Дос болу асылында неге керек, жаныңды достықүшін кинамасаң... Алмаған достық тілін адам оңбас»). Заслуживает внимания его высказывание и о совместимости людей в семье, о благоприятном психологическом климате в супружеских взаимоотношениях («Жақсы болса қатының, тола да болар ақылың... Жақсы қатын жігіттің адам қылар жаманын, ұшқыр қылар шабанын»).

В этико-психологическом наследии казахских мыслителей значительный удельный вес составляют идилии кочевого образа жизни, красота степного быта, брачно-семейных отношений, межличностные отношения людей, уважение к старшим, роль и место женщин в обществе, идеи о возрастной периодизации, характеристика отдельных типов людей и различных сословных групп и др. Поэтому ясно, что она должна была доставлять людям не только наслаждение, но и давать определенный житейский урок. Отсюда преобладание в ней разного рода поучений, сентенций, так как она заменила все виды идеологического воздействия на человека — школу, печать и искусство.

Духовно-нравственный, гуманистический по объяснению к различным явлениям общественной жизни — общая характерная особенность мироощущений всех казахских мыслителей XV-XVIII вв. Так они (Бухар-жырау) рассматривали народ, хозяев степи, ждущего мудрого учителя и вершителя их судьбы. Идея о том, что основой развития общества должны быть честность, мир, любовь, дружба, труд оставалась их заветной мечтой о будущей счастливой жизни. Благое пожелание переделать общество путем нравственного усовершенствования индивидуумов (Асан-Кайгы) не могло, конечно, привести к результатам. Степные мыслители считали, кто проживет честно, тот имеет чистую совесть. Интерес к этическим вопросам проявился и в творчестве почти всех мыслителей последующего периода. Их философские, этико-педагогические и психологические идеи были облачены в поэтическую форму поучений и афористических суждений и представляли собой попытку отразить основные нормы практического поведения людей. Улучшить нравы можно и основными средствами, которыми являются воспитание, советы и наставления. Отсюда понятно то внимание, которое уделяли Асан-Кайгы, Шалкииз, Дулатии и другие мыслители казахской степи вопросам воспитания, морального усовершенствования человека. Многие строки их толгау посвящались раскрытию нравственных понятий, определению положительных и отрицательных качеств людей (Шал акын). В своих рассуждениях акыны-жырау делают попытку выяснить, кто счастлив или несчастлив, что полезно или вредно, что осуждается или поощряется. В их толгау можно встретить отдельные критерии достоинства человека. Так, по мнению Ақтамберды-жырау, положительные качества людей определяются количеством родственников, количеством скота, особенно скакунами-аргамаками, а отрицательные — изменой, скупостью, болтливостью. Будучи гуманистами, они проповедывали идеи человеколюбия и справедливости. Господство зла в мире объясняется

нарушением изначальной этической нормы всеобщего взаимоотношения. Отсутствие «взаимоуважения» приводит к дисгармонии в отношении между людьми, между человеком и природой. Путь к гармонии — осознание и осуществление всеобщего принципа сострадания и любви — «жалеть все живое, ценить его и уважать» (Акын-Кайгы). Несмотря на наивно-гуманистический характер их поучений, они имеют большую познавательную ценность, так как в них запечатлелись духовный мир казахов-кочевников тех далеких времен, особенности их образа жизни, быта и психологии.

Почти все степные ученые-мыслители, жырау XV-XVII вв. придавали исключительное значение роли акыл (ум, рассудок) в познавательной деятельности кочевника. Понятие «акыл» впервые в философско-психологическом аспекте было употреблено великим мыслителем казахской степи Абу Насыром аль-Фараби.

Общий смысл их учения об «акыл» сводится к следующему: они считали, что ум — это синтетическое понятие, которое включает в себя все познавательные процессы (восприятие, память, мышление, воображение и др.). Ум и знание образуют неразрывное единство; развитие рассудочной деятельности человека невозможно без знаний, он (ум) развивается в процессе деятельности, его формирование зависит от применения на практике приобретаемых знаний, навыков и умений. Ум характеризует умение распознавать причинные связи между явлениями и предвидеть результаты предстоящих действий; от хорошего ума зависят удача и успехи в жизни и деятельности человека.

Мыслители жырау слово «акыл» связывали с нравственным идеалом личности кочевника, отводили ему ведущее место в морально-психологическом облике человека («акылды кісі» — «умный человек»). Развитой ум связан с красноречием («шешендік сөз»), он накладывает большой отпечаток на всю сферу познавательной и эмоционально-волевой деятельности человека. Мудрость и красноречие — основные критерии нравственно-воспитанной личности. «Умному достичь цели, найти счастье в жизни нетрудно» (Асан қайғы жырау). «У рассудительного джигита одна губа — серебро, другая губа — золото, все богатства у него в умении выражать мысль во рту». «Умного человека красит жажда знаний, такой всегда стремится познать что-то полезное» (Бухар жырау). Склад характера, индивидуальные особенности также накладывают отпечаток на рассудочную деятельность. Быстрое, умелое решение задачи в сложных, экстремальных условиях, чрезвычайная гибкость ума — характерные черты воина-полководца (Ақтамберды-жырау).

Казахские мыслители-жырау, степные ученые придавали большое значение средствам умственного и нравственного воспитания (айтыс, разгадывание загадок, удачное использование в речи пословиц и поговорок, знание генеалогии родов и т.д.).

В психологических воззрениях степных ученых и жырау казахского средневековья можно встретить немало слов и понятий, отшлифованных в научно-психологическом плане, ими были высказаны оригинальные идеи о личности, ее качествах, замечательные мысли по управлению страной. Некоторые из них очень близки по своему содержанию к терминам современной общей, социальной и медицинской психологии.

Литература

Ахметова М.К. Проблема истории и теории в казахстанской психологии. Учебное пособие.- Алматы, 2011. – 92 с.

Ахметова М.К. Академик Т.Т.Тажыбаев и современная психологическая наука Казахстана. Монография.- Алматы, 2013. – 446 с.

Ахметова М.К. Развитие казахской национальной психологии в историко-теоретическом аспекте. Учебное пособие. – Алматы, 2014. – 495 с.

Жарықбаев К.Б., Ахметова М.К. Казахская этнопсихология. Учебное пособие. – Алматы. – 2014. – 302 с

Жарикбаев К.Б., Ахметова М.К. Казахская психология. Основные этапы ее развития. Собрание избранных сочинений в десяти томах. Том второй. – Алматы. – 2016. – 313 с

Ахметова М.К. Такижбаева Н.З. Этнопсихология казахского народа эпохи Казахского ханства. (1465-1718). Учебное пособие. - Алматы, 2015.- 216 с.

ПРОБЛЕМЫ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПСИХОЛОГИИ КАЗАХСТАНА – РАЗВИТИЕ ПСИХИЧЕСКОЙ/ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ГРАМОТНОСТИ И КУЛЬТУРЫ ГРАЖДАН

Асимов М.¹, Абдулла К.²

¹Университет Туран, ²КазНМУ им.С.Д. Асфендиярова
Алматы, Казахстан

В статье актуализирована проблема развития психической/психологической грамотности населения Казахстана.

Ключевые слова: психологическая грамотность, психологическая культура, самосовладение.

Мақалада Қазақстан халқының психикалық/психологиялық сауаттылығын дамыту мәселесі өзекті болып табылады.

Түйін сөздер: психологиялық сауаттылық, психологиялық мәдениет, өзін-өзі бақылау.

The article actualizes the problem of development of mental/psychological literacy of the population of Kazakhstan.

Keywords: psychological literacy, psychological culture, self-mastery.

Поведение человека в обществе определяется существующими в обществе правилами и законами. Эти законы и правила более эффективны при развитых в обществе форм психологической культуры и грамотности граждан. По нашему убеждению, в нашей стране уделяется этому мало внимания. Поэтому, *цель данной статьи* актуализировать вопрос повышения психологической культуры и грамотности среди населения, для психологов и педагогов.

Рассмотрим известный мировой опыт: как разные страны развивают психологическую грамотность?

- Австралийская программа оптимизма (2010 Clare Roberts, Rosanna Rooney, and Robert Kane; Aussie optimism programme-positive thinking skills: AOP-PTS). Данная программа основывается на когнитивно-поведенческой психологии, развивает позитивное мышление. Рассчитана для обучающихся начальных и средних классов.

- Тренажер Настроения (MoodGYM Австралия, 2001 Helen Christensen and Kathy Griffiths онлайн-программа). Для детей старше 16 лет. Включает в себя 5 модулей (чувства, мысли, «разворачивание» мышления; дестресс (релаксационные техники); построение отношений).

- Программа ресурсного подростка - Resourceful Adolescent Program (RAP), Австралия, 1996, Queensland University of Technology (QUT). Направлена на укрепление личных, семейных и школьных факторов защиты для предотвращения депрессии среди подростков с аутизмом (Maskay et al., 2017).

Интересные программы разработаны, внедрены и изучены на эффективность в следующих странах:

- «Вернуться в форму!» - «BounceBack!», Канада, 2008, Canadian Mental Health Association (СМНА). Направлена на поддержку жизнестойчивости и социально-эмоционального благополучия (Anthony and McLean, 2015).

- «Программа Преодоления Горизонтов» - Challenging Horizons Program (CHP) США, 2005, Ohio University. Направлена на поддержку учащихся средних и старших классов с СДВГ (Evans et al., 2016; Langberg et al., 2016; Schultz et al., 2017).

- «Научись дышать» - Learn 2 Breathe (L2B), Австралия, 2014, University of Queensland, Dr. Jennifer E. McGowan и коллеги. Дыхание для эмоциональной регуляции (диафрагмальное, осознанное, структурированное) и техники визуализации; для детей 8-18 лет, (Fung et al., 2016).

Для объективизации данной проблемы в нашей стране, мы провели анкетирование 57 школьных психологов. Большинство респондентов, n=38 (66,7%) не рассматривают проведение занятий по психологической грамотности и культуры среди школьников как часть своих функциональных обязанностей (против n=19 (33,3%). 48 опрошенных из 57 (83,3%) проводят мероприятия по профилактике аддиктивного поведения среди школьников (против n=9, 16,7%). 49 (86,2%) не считают свою квалификацию достаточной для проведения занятий по психогигиене и психопрофилактике, в то время как n=8 (13,8%) не уверены в своей квалификации.

Для повышения квалификации школьных психологов нами (авторами) проведены семинары-тренинги для школьных психологов, заместителей директоров, областных методистов отдела образования, а также учащихся школ и колледжей. Данное обучение было организовано Институтом Общественного Здравоохранения РК.

Так, были обучены: в 2018, г. Туркестан и область — 95 специалистов;

- в 2019, г. Талдыкорган и область — 200 специалистов;
- в 2019, г. Актау и Мангистауская область — 1000 обучающихся и 56 специалистов;
- в 2020, г. Актау и Мангистауская область — 100 специалистов;
- в 2020, г. Актау, ГУ «Областной детской деревни семейного типа» — 30 воспитанников.

Опыт подобных обучений показал высокую востребованность психологической грамотности среди специалистов, организаторов школ и учащихся. Отсутствие финансирования не позволило регулярному обучению школьных психологов.

Для обучения психологической грамотности культуре, личной психогигиене и психопрофилактике авторы использовали метод самосовладания (СС). Самосовладание (self-coping) – метод психотерапии, цель которого управление психикой (душой) посредством наблюдения и осознания образов, чувств и ощущений в данный момент времени. Разработан и внедрен как психокоррекционный, психотерапевтический в работе с различными состояниями у пациентов и клиентов. Был разработан и внедрен для обучения школьных, военных, спортивных психологов для активизации внутренних ресурсов, профилактики нарушений поведения и как метод личной психогигиены.

В настоящем метод самосовладание внедрен в образовательную программу вузов. Так в Университете Туран: ОП «Психология» и «Клиническая психология» - магистратура, 1 курс дисциплина – «Психология самосовладания», 75 часов. Также в рамках дисциплины «Основы психогигиены и психопрофилактики» (75 часов) - 40 часов отводится методу самосовладания.

В КазНМУ им.С.Д. Асфендиярова: по специальности «Сестринское дело» бакалавриат 1 курс «Аддиктология и профилактика и СЭВ методом самосовладания» 15 часов. ОП «Стоматология» 3 курс в дисциплину «Психология» по теме «Самосовладание» отводится 3 часа. ОП «Общая медицина», «Педиатрия» 2 курс по курсу «Психология» – Самосовладанию и копинг-стратегиям отводится 2 часа.

По данной методике защищены и вышли на защиту следующие диссертационные работы:

Магистерские: «Эффективность метода самосовладание в работе с тревожностью личности с нарушениями пищевого поведения» (выходит на защиту); «Психокоррекция лиц страдающих синдромом взрослых детей алкоголиков методом самосовладание» (выходит на защиту); «Система психотерапевтической помощи методом самосовладание родственникам пациентов с раком молочной железы»; «Использование метода самосовладание в работе с лицами с проблемами восприятия собственного тела».

Докторские диссертации: «Нарушение психической адаптации врачей ПМСП и метод краткосрочной психотерапии» (выходит на защиту); «Применение метода самосовладание при психокоррекции ЭВ медицинских сестер онкологического профиля».

Метод самосовладания основывается на следующих теоретических концепциях и учениях:

1. Локус контроль - Внутренний и внешний - Джулиану Роттеру (Julian Rotter), 1973г.
  - Что первично — убеждения или поведение?
  - Внутренние установки или внешние действия?
  - Характер или образ действий?
  - Какова взаимосвязь между тем, что мы есть (внутри себя), и тем, что мы делаем (во внешнем мире)?
  - Аналитическая интроспекция: Эдвард Титченер (1900г Структурализм г) – «Из каких элементов построено сознание?».
2. Поведенческая психология:
  - Теория оперантного научения;
  - Метод систематической десенсибилизации;
3. Когнитивная психология:
  - "Основной задачей образа является сохранение в памяти событий и явлений реальности в виде некоторой картинке в голове, проекции сцен из реального мира" (К.Г. Юнг, 1912).

5. Теория Эмоционального Интеллекта: Д. Гоулман – 1995 смешанная модель:

Самосознание (идентификация) - Саморегуляция (контроль) - Мотивация (достижение цели) - Эмпатия (учитывать чувства других) - Социальные навыки (выстраивать отношение)

1. Дифференциация чувств и ощущений при соответствующих образах;
2. Наблюдение своего внутреннего состояния с помощью наведенных образов;
3. Наблюдение спонтанных образов и соответствующих чувств и ощущений;
4. Наблюдение при открытых глазах;
5. Проживание проблемных состояний;
6. Экологическое поведение.

Навыки развиваемые в процессе обучения или психотерапии СС

- Самонаблюдение - интроспекция;
- Самоосознание – ответственность за свое поведение;
- Самоуправление и
- Экологическое поведение.

Заключение. Рекомендации:

- Внести в правительственные программы развития молодежи задачи развития и привития Психологической грамотности и культуры;
- Внести в прорамму обучения психологов Метод самосовладания;
- Использовать информационные технологии в обучение психологической грамотности;
- Использовать грантовые проекты на разработку и внедрение программ обучения школьных психологов на постдипломном обучении школьников психологической грамотности и культуры.

АКАДЕМИК Қ.Б. ЖАРЫҚБАЕВТЫҢ «ҚАЗАҚ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОҒАМЫН» ҚҰРУДАҒЫ РОЛІ

Перленбетов М.Ә.

«Қазақ психологиялық қоғамы»
Алматы, Қазақстан

Мақала ҚР Ұлттық ғылым академиясының Құрметті академигі, профессор Қ.Б.Жарықбаевтың «Қазақ психологиялық қоғамы» Республикалық қоғамдық бірлестігінің құрылуына қосқан үлесіне және Қоғамның атқарған істеріне арналған.

Кілт сөздер: Қ.Б.Жарықбаев, «Қазақ психологиялық қоғамы».

Статья посвящена роли Почетного академика Национальной академии наук РК, профессора К.Б.Жарикбаева в создании Республиканского общественного объединения «Казахское психологическое общество» и деятельности Общества.

Ключевые слова: К.Б.Жарықбаев, РОО «Казахское психологическое общество».

The article is devoted to the role of Honoured academician of National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan, the professor K. B. Zharykbayev in creating the Republican public association "Kazakh Psychological society" and the activity of society.

Keywords: K. B. Zharykbayev, "Kazakh Psychological society"

Әлемдік экономикалық дағдарыс, ақпараттық интервенцияның күшеюі, рухани құндылықтардың құлдырауы қоғамның бірқатар өзекті мәселелерін ушықтырды. Оларға қалыптасқан тұрақты отбасылық жүйенің бұзылуы, ата-ана мен бала қарым-қатынасының нашарлауы, өз-өзіне қол жұмсау, деструктивті іс-әрекеттердің санының артып, зорлық-зомбылықтың көбейуі ж.т.б. жатқызуға болады.

Осыны ескере отырып, нарық билеген заманда психология ғылымы мен тәжірбиесі қоғамның өзекті әлеуметтік-психологиялық проблемаларын шешуге ат салысуы тиіс.

Психологиялық ғылым мен практиканың аталған проблемаларды шешуден шет қалмауы және психологиялық қызметтердің жұмысын жұмылдыру үшін Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым Академиясының Құрметті Академигі, педагогика ғылымдарының докторы, психология ғылымдарының докторы Қ.Б.Жарықбаевтың мұрындық болуымен және елімізге белгілі педагог, психолог ғалымдардың бастамасымен «Қазақ психологиялық қоғамы» Республикалық қоғамдық бірлестігі құрылды. Қоғамды Қазақстан Республикасының Әділет Министрлігі 2015 жылдың 21-сәуірінде ресми түрде тіркеді.

Профессор Қ.Б.Жарықбаев психология ғылымының жанашары, майталманы ретінде Қазақстанда осы ғылымды дамытуға баға жетпес үлес қосты. Ол кісінің маған айтқан 4 арманы бар еді, соларға тоқтала кетуді жөн көрдім.

1. Қазақстанда психологиялық ғылыми-зерттеу институтын ашу.

2. Мектептерде психология пәнін оқыту.

3. Жоғарғы оқу орындарында психология факультетін және психология кафедраларын көбейту.

4. Қазақ психологиялық қоғамын құру.

Қоғамды құру мәселесі 2014 жылдан басталды. 2014 жылдың басында ол кісі Ресейде және басқа да елдерде психологиялық қоғамдар, ассоциациялар бар екендігін, бізге де сол сияқты Қоғам ашу керек деп, айтып жүрді. Мен ондай ұйымдар бар ғой деп аса көңіл бөлмей жүрдім, себебі профессор С.М.Жақыпов құрған Қазақстан Ұлттық психологтар ассоциациясы (НАПК) және тағы да басқа ұйымдар бар екенін білетінмін. Сол кезден бастап мен осы туралы ойлана

бастадым және аталған ұйымдардың қызметін зерделеп, олардың практикалық психологтарға арналғанын және орыс тілді екенін байқадым.

2014 жылы Оңтүстік және Солтүстік Қазақстан облыстарында жұмыссыздарға арналған мемлекеттік бағдарлама пилоттық жоба ретінде жүргізілді. Осы проект бойынша бізге 65-70 жуық психолог мамандарды тарту керек болды. Мен бұл жобаның ғылыми кеңесшісі едім. Психолог таңдауда үлкен сүзгіден өткізе отырып, 800-ден астам психологтан әзер-әзер дегенде 100 психолог таңдап алынды. Таңдау жасаған кезде көбінің сырттай оқығаны, кәсіби шеберлігінің төмендігі жсс кемшіліктері айқындалды және бұл жерде көмкеріліп жатқан мәселелердің көп екені байқалды. Шымкент қаласында психологтардың кәсіби сұраныстарын көріп, және қазақ тілді психологтардың жан айқайын тыңдай отырып, қазақ тіліндегі психологиялық құралдардың аздығы, кәсіби ортаның жоқтығы, маман аралық кәсіби қарым-қатынастың болмағандығы ж.т.б. мәселелердің бар екенін көрдік.

2014 жылдың қыркүйек айының соңында Алматыға келе сала Құбығұл Бозайұлына хабарласып Қазақ психологиялық қоғамын шұғыл түрде ашу керектігін айттым. Ол кісі тез арада ғалымдар мен мамандарды жинап, жиналыс өткізіп ақылдасайық деді. Содан әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университетінің жанындағы академик Т.Тәжібаев атындағы этнопсихология және этнопедагогика ғылыми зерттеу орталығында педагогика және психология саласының белгілі мамандарын жинап Қоғам құру туралы мәселені көтердік. Жиналысқа қатысқандар арасынан 10 адамды қоғамды құрушылар немесе инициаторлар ретінде ұсынып, Құбығұл Бозайұлы екеуміз даярлаған Қоғамның Жарғысын бекіттік. Қоғамды құрушылар тізіміне Қ.Б.Жарықбаев, Р.Башарұлы, О.Мұсабеков, С.Өтениязов, О.С.Саңғылбаев, А.Т.Акажанова, М.Асылханова, М.Перленбетов, А.Көшербаева, А.Олжаева енді. Осы аталған тұлғалардың жеке куәліктері негізінде заңды құжаттар жиналып Әділет министрлігіне жіберілетін болды. Сол жиында «Қазақ психологиялық қоғамы» Республикалық қоғамдық бірлестігі құрылып және оның президенті болып бірауыздан психология ғылымдарының докторы, профессор М.Ә.Перленбетов сайланды.

Қоғамды Қазақстан Республикасының Әділет Министрлігі 2015 жылдың 21-сәуірінде ресми түрде тіркеді.

Қоғамның міндеттері Қазақстанда психологиялық ғылымның дамуына барынша жағдай жасау, қазақ халқының және елімізде тұрып жатқан басқа ұлттардың мәдениеті мен тарихын есепке алап отырып, қоғамда психологиялық білімді насихаттау және тарату, ғылыми-инновациялық қызметті жүзеге асыру, Қазақстан ғалымдары мен мамандарын өзекті әлеуметтік-психологиялық проблемаларды шешуге жұмылдыру ж.с.с. мәселелер болып анықталды.

Құрылған кезден бастап Қазақ психологиялық қоғамы психологияны мемлекеттік және халықаралық деңгейге шығаруды қолға ала бастады. Халықаралық ынтымақтастықты қылыптастыру үшін Халықаралық психологиялық ғылымдар академиясына, Ресей психологиялық қоғамына, Қырғызстан психологтарының Ұлттық қоғамына ресми хаттар жолданды.

Осының нәтижесінде 2015 жылдың 23-қыркүйегінде Қазақ психологиялық қоғамы мен Халықаралық психологиялық ғылымдар академиясы (Ресей Федерациясы) арасында ынтымақтастық туралы меморандумға қол қойылды. Ресей жағынан құжатқа академия Президенті п.с.ғ.д. профессор В.В.Козлов қол қойды. Қазақ психологиялық қоғамы қазіргі кезде Украина, Грузия, Өзбекстан, Иран, Пәкістан, Қытай, Монғолия, Түркия сияқты елдердің психологиялық қауымдастықтарымен келіссөздер жүргізуде.

Қазақ психологиялық қоғамы құрылған кезден бері мемлекеттік маңызы бар әлеуметтік-психологиялық проблемаларды шешуге белсенді қатысып келеді.

Қазақстан Үкіметінің сол кездегі вице-премьері Б.М.Сапарбаев психологиялық ғылым мен қызметтің маңыздылығын ескере отырып 2015 жылдың 24 тамызында «Қазақ психологиялық қоғамының» президенті М.Ә.Перленбетовты қабылдады. Б.М.Сапарбаев кездесу барысында Қазақ психологиялық қоғамына нақты тапсырмалар берді. Атап айтқанда, қоғамға ЮНИСЕФ-тің жасөспірімдер арасындағы суицидтің алдын алу бағдарламасын жүзеге асырудың сараптамасына қатысу ұсынылды. Қазақ психологиялық қоғамы өз тарапынан «Қазақстан Республикасы халқының психологиялық денсаулығы» тұжырымдамасын және «Психологиялық денсаулық туралы» Заң қабылдауды ұсынды.

Қазақ психологиялық қоғамы 2015, 2016, 2017 жылдары профессор Қ.Б.Жарықбаевтың ұйымдастыруымен пленумдар өткізіп, оларға өңірлердің өкілдері, Қазақстанның жетекші жоғары оқу орындарының кафедра меңгерушілері қатысты. Пленумдарда психологиялық ғылыми секциялардың жетекшілері, өңірлік бөлімшелердің басшылары мен филиалдардың директорлары тағайындалды. Қазақ психологиялық қоғамы пленумдарының негізгі тақырыбы **елде психологиялық білімдерді насихаттау және халықтың психологиялық мәдениетін жоғарылату** деген үндеумен өтті.

2016 жылдың 27-сәуірінде Бішкек қаласында (Қырғызстан) ЕАЭО елдерінің «Үшінші мыңжылдықтың психологиялық векторы» атты I Халықаралық психологтар форумы өтті. Форумға Қазақ психологиялық қоғамынан профессор М.Ә.Перленбетов, Ресей психологиялық қоғамынан профессор А.Н.Веракса, Қырғызстан психологтарының Ұлттық қоғамынан профессор Ч.А.Шакеева және Белоруссия, Армения, Израиль, Германия мемлекеттерінің өкілдері қатысты. Онда қазіргі заманғы психологиялық ғылымның өзекті проблемалары талқыланып, ЕАЭО елдері психологтарының ынтымақтастығы туралы қарар қабылданды.

2017 жылдың 5 қазанында Ресейдің Қазан қаласында Ресей психологтарының Форумы ашылды. Осы форум аясында Ресей психологиялық қоғамының (РПК) съезі өтті. Сол форумда Ресей психологтар қоғамы және Қазақ психологиялық қоғамының (ҚПК) арасында Ынтымақтастық туралы Меморандумға қол қойылды. Ресей тарапынан меморандумға РПК Президенті, М.В.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университетінің психология факультетінің деканы, РАО академигі, пс.ғ.д., проф. Ю.П.Зинченко, ал Қазақстан тарапынан ҚПК президенті проф. М.Ә.Перленбетов қол қойды. Мұндай серіктестік әлемдік психологиялық кеңістікке жол ашатын, интеграциялық идеяларды жүзеге асыратын үлкен мүмкіндік болып саналады.

Қоғам тарихындағы маңызды оқиғалардың бірі, бұл - 2017 жылдың 7-8 желтоқсанында әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінде өткен Қазақ психологиялық қоғамының I съезі болды. Ол қазақ психологиясы тарихында Ж.Аймауытовтың 1917 жылы жариялаған «Тәрбие» атты мақаласының 100 жылдығына және профессор Қ.Б.Жарықбаевтың 90 жылдық мерейтойына арналды. Съезге Қазақстанның барлық өңірлерінен 500-ден аса делегат қатысты, онда қазақ психологиясының даму беталыстары, психологиялық ғылым мен практиканы жетілдірудің мәселелері талқыланды, қоғам Жарғысына түзетулер енгізу және қазақ психологиясын одан әрі дамыту бағдарламасы туралы қарар қабылданды.

Қазақ психологиялық қоғамы 2018 жылдың 29-қарашасында Түркістан қаласында «Отбасы, балалар және жастар орталығы» облыстық орталығымен және Қ.А.Яссауи атындағы ХҚТУ бірлесіп Республикалық психологтар форумын өткізді. Форумға Қазақстанның барлық өңірлерінен 600 аса психолог қатысты, онда жасөспірімдер арасындағы аутодеструктивті іс-

әрекеттердің алдын алу мәселелері талқыланды, психологиялық ахуалды жақсарту бойынша ұсыныстар жасалды.

Қазақ психологиялық қоғамы 2019 жылдың 15-мамырында Қазақстан халықтары Ассамблеясымен және «Қайнар» Академиясымен бірлесіп ҚазҰЖҒА академигі, профессор С.М.Жақыповтың туылған күніне арналған «Этнопсихологияның қазіргі даму тенденциялары» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференция өткізді. Конференцияда психология саласының жетекші ғалымдары, профессорлар К.Б.Жарықбаев, Ж.И.Намазбаева, Х.Т.Шерьязданова, Р.А.Аязбекова, А.Т.Ақажанова, О.С.Саңғылбаев баяндама жасады. Сол күні «Қайнар» Академиясында М.В.Ломоносов атындағы ММУ түлегі және құрметті профессоры С.М.Жақыпов атындағы «Психологиялық орталық» ашылды. Бұл орталықтың проф. С.М.Жақыптың есімімен аталуы оның Қайнар университетінде психология мамандығын дамытуға қосқан зор еңбегі үшін берілді.

2019 жылдың 2-5 шілдесінде Мәскеуде әлем психологтарының басын қосқан XVI Еуропалық психологиялық Конгрессі өтті. Конгресстің ашылу рәсімі Мемлекеттік Кремль Сарайында өтіп, онда Ресей Федерациясы Үкіметінің, Министрліктерінің өкілдері, М.В.Ломоносов атындағы ММУ ректоры академик В.А.Садовничий баяндама жасады. Конгреске 82 елдің өкілдері, Қазақстан Республикасының атынан «Қазақ психологиялық қоғамы» РҚБ президенті профессор М.Ә.Перленбетов қатысты. Конгрессте психология саласындағы ғылыми жетістіктер үшін Бүкіләлемдік психологтар қауымдастығының, Еуропалық психологтар қауымдастығының, Ресей психологиялық қоғамының атынан сыйлықтар табысталды.

«Қазақ психологиялық қоғамы» РҚБ президенті профессор М.Ә.Перленбетов конгресс барысында Бүкіләлемдік психологтар қауымдастығының және Африка елдері психологтар ассоциациясының президенті, профессор С.Купер мырзамен, Еуропалық психологтар қауымдастығының президенті Т.Баптистамен қоғамды әлемдік психологиялық ұйымдарға қабылдау туралы келіссөздер жүргізді. Конгресс өте жоғары деңгейде өтіп, онда қазіргі заманғы психологиялық ғылым мен практика саласындағы зерттеулердің нәтижелері, алдыңғы қатарлы психологиялық технологиялардың жетістіктері таныстырылды.

24.06.2019 жылы Арыс қаласында орын алған төтенше жағдай кезінде (әскери қару жарактың жарылуы) Қоғам мүшелері, психологтар өз еркімен сол жерге аттанды. Зардап шеккен отбасылармен жұмысқа барлық саны 42 психолог тартылса, соның біразы Қоғам мүшелері еді. Атап айтқанда, М.Еликулова, А.Байдрахманова ж.т.б.

Пандемия жайлаған кезде «Қазақ психологиялық қоғамы» РҚБ өз жұмысын онлайн форматта жүргізді. Қоғам Қазақстан Республикасының Денсаулық сақтау Министрлігімен, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетімен және басқа ұйымдармен бірлесіп оқшаулану және карантин жағдайында халыққа тегін психологиялық кеңестер беретін онлайн желілерін ашып, халыққа тегін психологиялық көмек көрсетті. Қоғам мүшелері пандемия кезіндегі проблемаларды шешуге бағытталған көптеген халықаралық және республикалық шараларға (форумдарға, ғылыми конференцияларға, «дөңгелек үстелдерге») қатысты.

Қазақ психологиялық қоғамы Қайнар Академиясында 2019-2020-2022 жылдары республикалық психологиялық фестивальдер «Қазақстандық Интенсив» өткізді. Оған барлық аймақтардан 150-ден астам студенттер, магистранттар, докторанттар, практик психологтар және ғалымдар қатысты. Мұндай Интенсивтер кезінде проф. С.М.Жақыповтың ұйымдастыруымен өткізіліп, соңғы кездері саябырсып қалған болатын. Сондықтан, интенсив психологтарға біліктілікті жетілдірудің, кәсіби шыңдалудың ортасы екенін тағы да бір дәлелдеп берді.

Соңғы жылдары «Қазақ психологиялық қоғамы» РҚБ президиумының ұсынысы бойынша педагогика ғылымдарының докторы, психология ғылымдарының докторы, профессор К.Б.Жарықбаев пен психология ғылымдарының докторы, профессор Х.Т.Шерьядановаға «Қазақстан Ұлттық академиясының құрметті мүшесі (академигі)» атағы берілді. Сонымен қатар, осындай ұсыныс негізінде психология ғылымдарының докторлары, профессорлар А.Т.Акажанова және О.С.Саңғылбаев Халықаралық психологиялық ғылымдар академиясының (РФ) толық мүшесі (академигі) деген атаққа ие болды. Бұл «Қазақ психологиялық қоғамының» ғылыми қауымдастықтардың беделді мүшесіне айналғанын көрсетеді.

2021 жылы 17 мамыр күні Қоғам «Психология ғылымы мен тәжірибесінің қоғамдағы әлеуметтік мәселелерді шешудегі ролі» атты халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция өткізді. Осы конференцияның негізгі спикерлерінің бірі ретінде Қ.Б.Жарықбаев «Қазақ психологиясының өткен жолы, бүгінгісі және ертеңі» деген тақырыпта баяндама жасап, қазақ психологиясының дамуына жол сілтегендей болған. Сұм ажал арамыздан алып кетпегенде, әлі де талай идеяларын бірге жүзеге асырап едік ау деген ой келеді.

Қазіргі кезде Қоғам республикадағы психологтарды аттестациялау, аккредитациялау және сертификациялау мәселелерін қолға алуда. Сол үшін өз құрамында аттестациялау комитетін ашып, алғашқы кандидаттар жіберген құжаттарды қарастыруда. Жалпы Қоғамда 4 комитет құрылған: аттестациялық, эксперттік, этикалық және ғылыми-әдістемелік комитеттер.

Еліміз әлемнің барынша дамыған 30 елінің қатарына кіруі үшін азаматтардың сапалы өмірін ғана емес, олардың психологиялық денсаулығын және әлеуметтік қауіпсіздігін қамтамасыз етуі тиіс. Ондай жағдайды қамтамасыз етуде психологиялық ғылым мен практика маңызды рөл атқарады. Кейбір елдердің тәжірибесі көрсеткендей қоғамдағы психологиялық және әлеуметтік проблемаларға көңіл бөлмеу қоғамды рухани дағдарысқа әкелетінін көрсетіп отыр. Заманауи психологияның дамуын психологиялық қызметтің дамыған желісі, алдыңғы қатарлы психологиялық технологиялар, әлемнің үздік ғылыми-практикалық зертханаларымен ынтымақтастық, бәсекеге қабілетті мамандар мен ғалымдарды тарту ғана қамтамасыз ете алады. **Бізге әлде кімді қуып жету, басып озу немесе әлде кімге ұқсау маңызды болмауы керек, біз өзіміздің ұлттық бейнемізді сақтап, өз дүниетанымы бар ұлттық контент жасай білуіміз керек.**

Академик Қ.Б.Жарықбаев айтқандай, қазір Қазақстанда психология ғылымдарының 40-тан аса ғылым докторы мен 200-ге жуық ғылым кандидаты, көптеген PhD докторлары мен магистрлері жұмыс істейді. Мен ол кісінің, өзі айтқандай, бір ақ арманын жүзеге асырыпшын, ол «Қазақ психологиялық қоғамын» құру, ал қалған армандарын орындау келешек ұрпақтың және уақыттың еншісінде екенін білгеніміз жөн.

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В КАЗАХСТАНЕ: СОВРЕМЕННЫЕ ВЫЗОВЫ И РЕШЕНИЯ

Мынбаева А.К., Кабакова М.П.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан

В статье рассмотрены современные вызовы психологического образования и науки в Казахстане, а также возможности их решения.

Ключевые слова: психологическое образование, Казахстан, современные вызовы.

Мақалада Қазақстандағы психологиялық білім мен ғылымның қазіргі заманғы міндеттері, сондай-ақ оларды шешу мүмкіндіктері қарастырылған.

Түйін сөздер: психологиялық білім, Қазақстан, қазіргі заман талабы.

The article examines modern challenges of psychological education and science in Kazakhstan, as well as the possibilities of their solution.

Keywords: psychological education, Kazakhstan, modern challenges.

Тезисно остановимся на глобальных и региональных вызовах в развитии психологического образования и науки, а также практической деятельности психологических служб в Казахстане. Анализ практики показывает следующие тенденции:

- необходимость сохранения психического здоровья личности / населения страны, в том числе детей, студентов;
- цифровая трансформация общества $\Rightarrow$ формирование цифрового поколения детей, мощное влияние соцсетей, искусственного интеллекта на развитие общества и психическое здоровье личности и населения страны и мира;
- в условиях увеличения количества и направлений деятельности психологических служб организаций, в т.ч. вузов, необходимость стандартизации, увеличения и усиления качества персонала;
- неупорядоченность деятельности по психологическому консультированию в республике;
- противоречие между «глобальной/универсальной психологией» и региональными течениями $\Rightarrow$ «многополюсность» современной психологии,
- резкий рост спроса на психологические образовательные программы и услуги у населения;
- неравномерность развития казахстанской психологической науки по регионам в РК;
- отсутствие больших научных психологических программ; НИИ по психологии в республике.

На рисунке 1 можно увидеть визуальную карту приблизительной востребованности психологов в Казахстане исходя из приблизительного расчета 1 психолог на 1 учреждение образования, медицины, военных организаций и ЧС, других организаций. В то же время в стране действуют нормативы: 1 психолог (педагог-психолог) на 400-450 школьников, 1 клинический психолог на 500 пациентов больниц, мировой стандарт 1 психолог на 1500 студентов, и др.

Рисунок 1 – Потребности в психологах Казахстана

В рамках проводимого научного исследования по гранту №AP23488243 КН МНВО РК мы провели опрос 30 остепененных ученых психологов и педагогов-психологов о востребованности психологических направлений диагностики и психологических тестов по 5 направлениям. Результаты продемонстрированы на рисунке 2.

Рисунок 2 – Востребованность психологических опросников в республике (по оценке экспертов)

На уровне республики наиболее востребованы, по оценкам экспертов, тесты на профессиональные и карьерные качества (направление - организационной психологии,

психологии управления). На личностном уровне, по оценкам экспертов, востребованы тесты на психическое здоровье и тесты профессиональных и карьерных качеств личности. Также спросом пользуются тесты на самооценку и самовоприятие, тесты на межличностные отношений.

Современные ученые отмечают и проблему внутреннего противоречия развития психологической науки. Если в XX веке больше доминировала западно-европейская и американская психологическая наука, то во второй половине XX века, на рубеже XX и XXI века, в начале XXI века мощное развитие психологии происходит в регионах. А.Л. Журавлев (2022) называют данный переход «от западноцентрического направления» к «многополюсности» [1] (таблица 1), ориентализму, полицентричности в психологии.

Таблица 1 – Журналы в БД Скопус по психологии (Журавлев А.Л., Мироненко И.А., Юрьевич А.В., 2022) [1]

Критерий	Библиографическая и реферативная база Скопус (Scopus)	
	2000	2015
Журналы, количество	Включала 682 периодических издания по психологии (цит. по данным сайта SJR), из них: 366 выпускались в США (54%), 276 — в Западной Европе (41%), общая доля Северной Америки и Западной Европы составляла 95.5% . 6 изданий выпускались в Восточной Европе (из них 2 — в России), 6 — в Латинской Америке и 7 — в Азиатском регионе	В 2015 г. в списке уже 1061 журнал , из них: 459 выпускаются в США (43%), 484 — в Западной Европе (46%), общая доля Северной Америки и Западной Европы несколько снизилась и составляет 90% . 36 журналов издаются в Восточной Европе (из них 3 — в России), 38 — в Латинской Америке и 13 — в Азии.

Такая тенденция должна быть переосмыслена и отражена в содержании предметов по психологии, в содержании образовательных программ. Наследие казахстанских ученых-психологов XX века и начала XXI века необходимо пропагандировать, продвигать в мировое сообщество, сохранять в образовательных программах по психологии Казахстана. По А.Л.Журавлеву, происходящая дифференциация глобальной психологии может быть отражена в многополюсном образования, с массовыми контактами научных центров.

Предлагаемые решения на вызовы развития запросов по психологическому направлению:

- - Продвижение рекомендаций ВОЗ и ЮНЕСКО по сохранению психического здоровья населения в общество; продвижение рекомендаций других международных психологических организаций (для вуза - International Accreditation of Counseling Services- IACS), и др.
- Разработка законопроекта РК «О психологической деятельности и психологической помощи»;
- Развитие профессиональных стандартов по психологической деятельности;
- развитие образовательных программ вузов РК: **сохранение и развитие научных психологических школ и активное включение новых знаний/ практических методик** ⇒ кросс-культурный анализ психологического образования в мире, обсуждение проблем на конференциях, заседаниях секции РУМС и др.

Отметим важность работы как объединяющего центра подсекции Республиканского учебно-методического объединения на базе КазНУ им.аль-Фараби. В прошлом году, под руководством профессора М.П. Кабаковой были собраны данные о психологических образовательных программах 15 вузов Казахстана (таблица 2).

Таблица 2 – Образовательные программы по психологии в вузах РК

№ п/п	Наименование ВУЗа	Наименование ОП в бакалавриате	Наименование ОП в магистратуре	Наименование ОП в докторантуре
1	НАО «Казахский национальный университет им. аль-Фараби» (КазНУ им.аль-Фараби)	«6В03107 Психология»	«7М03116 – Детская психология», «7М03117 – Клиническая психология», «7М03118 – Личность и организационная психология», «7М03125 – Психология» «7М03122 - Спортивная психология»	«8D03107– Психология»
2	Казахский национальный женский педагогический университет (КазНацЖенПУ)	1) «6В03102 Психология» 2) «6В03103 Клиническая психология»	«7М03102 – Психология»	-
3	Университет Туран (Алматы)	«6В03103 Психология»	«7М03102 – Психология» «7М03108 – Клиническая психология»	«8D03101 – Психология»
4	НАО "Университет имени Шакарима г. Семей"	«6В03102 Психология»	7М03101 - Психология	-
5	Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева (ЕНУ им.Л.Гумилева)	«6В03103 Психология»	«7М03103 – Психология» «7М03110 - Кризисная психология»	8D03103- психология
6	Казахский национальный педагогический университет имени Абая (КазНПУ им.Абая)	«6В03111 – Подготовка практического психолога»	«7М03118 - Психология здоровья с основами психотерапии» «7М03116 – Психологическая диагностика и развитие способностей»	8D03117 - Клиническая и социальная психология 8D03105 – Психология
7	Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова	«6В03101-Психология» «6В03102-Клиническая психология»	1) 7М03101-Психология	-
8	Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова	«6В03106- Психология»	7М03104 - Психология	8D01102- Психология образования

II Жарықбаев оқулары * II Zharikbaev readings * II Жарикбаевские чтения

№ п/п	Наименование ВУЗа	Наименование ОП в бакалавриате	Наименование ОП в магистратуре	Наименование ОП в докторантуре
9	Восточно-Казахстанский университет им. С. Аманжолова	1) 6В03101 – Психология 2) 6В03105 - Клиническая психология	7М03101 - Психология	-
10	НАО "Торайғыров университет" (Павлодарский гос. университет им. С. Торайғырова)	6В03130-Психология	7М03104 - Психология	-
11	Таразский региональный университет имени М.Х. Дулати	6В03111 -Психология в социальной сфере	7М03111 - Психология в социальной сфере и проф.деятельности	-
12	НАО «КРУ имени Ахмет Байтұрсынұлы» (Костанайский региональный университет)	6В03101 - Психология	-	-
13	НАО «Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова»	6В03101 - Психология	-	-
14	НАО Атырауский университет им.Х.Досмухамедова	6В03101 -Психология	-	-
15	Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова (ЮКУ)	6В03130-Психология 6В03131-Подготовка психологов консультантов в социальной сфере	-	-
	Итого: 43 ОП	19	18	6

Анализ таблицы 2 показывает, что ежегодно на грантовой и платной основе в 15 вузов поступает около 500 студентов бакалавриата, в среднем по 32 человека на вуз. Ежегодно в магистратуру по республике поступает 125 магистрантов, в среднем по 15 человек. Ежегодно в докторантуру поступает 20 студентов, в среднем по 7 человек в вуз.

В настоящее время 2024/2025 учебного года подсекция РУМС объединяет 31 вуз, а подготовку ведут в республике по психологии 35 высших учебных заведения (без учета подготовки педагогов-психологов).

Координаторы образовательных программ по психологии вышеперечисленных вузов Казахстана при разработке и обновлении ОП изучали опыт следующих ведущих вузов мира: - Harvard University (QS#1); -University of Oxford (QS#2); -University of Cambridge (QS=3); Stanford University (QS=4); University College London U.K. Europe (QS#5); Yale University U.S. North America (QS#6); Columbia University U.S. North America (QS#7); University of Michigan-Ann Arbor U.S. North America (QS#8); University of California, Los Angeles U.S. North America

(QS#9); University of Amsterdam Netherlands Europe (QS#10); - Hacettepe University (QS=341); - Istanbul University (WURI ranking#345); -СПБГУ/ Психология (QS#270); Калифорнийский университет – California State University (США) (QS#121); Ноттингемский университете – University of Nottingham (Великобритания) (QS#103); - Университет Брайтона - University of Brighton (Великобритания) (QS#801); - UCSI University (Малазия) (QS#347); Universities of Stichting Euregio University, Berkeley University, University of Amsterdam; Пенсильванский университет, США (QS#12); - Московский государственный педагогический университет, Россия (QS#100); - Гродненский государственный университет имени [Янки Купалы](#), Белоруссия (QS# 199); - Вильнюсский университет, Литва (QS#423); - Лейпцигский университет, Германия (QS#479); - Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Украина (QS#681); - Гданьский Университет, Польша (QS#901) и др.

Для развития психологического образования и науки секцией РУМС предлагались следующие рекомендации:

1. Поддержка разработки проекта закона РК «О психологической деятельности и психологической помощи», развитие профессиональных стандартов психологов;

2. Разработка стандарта психологических услуг в Казахстане, минимума психол.услуг для населения Казахстана, в т.ч.для людей с особыми потребностями;

3. Для аккумуляирования научного и образовательного потенциала по Психологии рекомендуем создание и открытие **научно-исследовательского института психологической направленности** с привлечением ведущих ученых-психологов Казахстана, который бы занимался:

- организацией фундаментальных и прикладных исследований по психическому благополучию населения РК, в том числе детей и молодежи;
- координацией научных исследований по психологии на уровне Республики;
- аналитикой психологического образования, деятельности психологических служб школ и вузов, медицинского, ЧС направлений и др.;
- научным сопровождением деятельности психологических служб республики.

4. Для получения целостной картины в области подготовки специалистов-психологов рекомендуем создать в структуре НИИ психологического направления центр (департамент) по статистике и планированию развития психологического образования, поскольку нет точных данных о количестве выпускников по вузам, которые продолжают работать в профессии и ушедших из сферы профессиональной деятельности (с выявлением причин ухода из профессии), для планирования ежегодных потребностей в государственных грантах бакалавриата, магистратуры, докторантуры.

5. Для повышения качества психологического образования необходимо предусмотреть выделение средств из МНВО РК и/или открытие **программы финансирования на тендерной основе для приобретения современного оборудования** по психологической диагностике для спецкабинетов и лабораторий, а также тренинговых залов, поскольку оно дорогостоящее, и университеты, гранты не способны покрыть расходы.

6. Для улучшения книгообеспеченности психологического образования объявить конкурс на издание и перевод лучшей научно-психологической литературы мира.

7. Провести анализ спроса рынка труда, потребности и востребованности специалистов психологов в разных сферах деятельности, на основе которого целенаправленно готовить для конкретных учреждений и организаций, компаний и корпораций. При этом необходимо рассмотреть вопрос о целевом направлении от организаций и учреждений, компаний, с

оплатой за обучение студентов за счёт средств направляющей стороны с последующим трудоустройством.

Статья включает результаты исследования по гранту №AP23488243 Комитета науки МНВО РК.

Литература

1. Журавлев А. Л., Юревич А. В., Мироненко И. А. Психологическая наука в глобальном мире: вызовы и перспективы // Психологический журнал. – 2018. – Т. 39. – №. 2. – С. 58-71.
2. Brock A. C. What is a polycentric history of psychology? // *Estudos e Pesquisas em Psicologia*, vol. 14, no. 2, Sep. 2014, doi: 10.12957/ep.2014.12565.

I СЕКЦИЯ * I – SECTION

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДЕГІ ПСИХОЛОГИЯ МЕН ПЕДАГОГИКАҒА ТАРИХЫ. АКАДЕМИК Қ.Б. ЖАРЫҚБАЕВТЫҢ ҒЫЛЫМИ ИДЕЯЛАРЫ МЕН ҚЫЗМЕТІ

ИСТОРИЯ ПСИХОЛОГИИ И ПЕДАГОГИКИ В КАЗАХСТАНЕ И ЗА РУБЕЖОМ. НАУЧНЫЕ ИДЕИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АКАДЕМИКА К.Б. ЖАРИКБАЕВА

HISTORY OF PSYCHOLOGY AND PEDAGOGY IN KAZAKHSTAN AND ABROAD. SCIENTIFIC IDEAS AND ACTIVITIES OF ACADEMICIAN K.B. ZHARIKBAYEV

ЗНАЧЕНИЕ И РОЛЬ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ИДЕЙ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ КАЗАХСКОГО НАРОДА В РАЗВИТИИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКИ

Абеуова И.А., Айжарыков Г.К.

Алматынский гуманитарно-экономический университет
Алматы, Казахстан

В статье приводится историко-теоретический анализ формирования психологических идей и подходов казахской национальной психологии и своеобразных воззрений представителей казахского этноса в контексте развития психологической науки. Определены этапы формирования и развития казахской национальной психологии начиная с VI-VIII века до наших дней. Первый этап развития психологических идей назван эпохой Великого Абу Насыр аль-Фараби (870-950 гг.), вторым учителем мира после Аристотеля. Второй этап назван эпохой поэтов-акынов, жырау (сказителей), биев (судей). Третий этап носит название эпохи Великого поэта, мыслителя Абая Кунанбаева. Четвертый этап представлен как эпоха представителей Алаш-Орды, передовой казахской интеллигенции XIX-XX вв. Следующий этап – эпоха советского периода, и последний этап – эпоха независимого Казахстана.

Ключевые слова: казахская национальная психология, этапы развития, психологические воззрения, мыслители, поэты-сказители, судьи, традиционный метод мышления.

Мақалада Қазақ ұлттық психологиясы мен қазақ этносы өкілдерінің өзіндік тұжырымдары мен психологиялық ой-пікірлері, психология ғылымы дамуының тұрғысынан қалыптасуының тарихи-теориялық талдауы келтіріледі. Қазақ ұлттық психологияның дамуы мен қалыптасуы VI-VII ғасырдан қазіргі кезге дейін кезеңдерге бөліп анықталған. Психологиялық ойлардың алғашқы кезеңі, Аристотельден кейін екінші ұстаз аталған Ұлы Әбу-Насыр әл-Фараби (870-950) кезеңі деп аталынған. Екінші кезең ақын, жырау, билер кезеңі деп аталынады. Үшінші кезең Ұлы ақын, ойшыл Абайдың кезеңі деп аталынған. Төртінші кезең XIX-XX ғғ. Алаш-Орда өкілдері, алдыңғы қатарлы зиялы қауым кезеңі. Келесі кезең – кенестік кезең және соңғы кезең – тәуелсіз Қазақстан кезеңі.

Түйін сөздер: қазақ ұлттық психологиясы, дам у кезеңдері, психологиялық ой-пікірлер, ойшылдар, ақын-жыраулар, билер, дәстүрлі ойлау тәсілдері.

The article presents a historical and theoretical analysis of the formation of psychological ideas and approaches within Kazakh national psychology, as well as the unique views of representatives of the Kazakh ethnic group in the context of the development of psychological science. The stages of the formation and development of Kazakh national psychology from the 6th-8th centuries to the present day are defined. The first stage of the development of psychological

ideas is called the era of the Great Abu Nasr al-Farabi (870-950 AD), the second teacher of the world after Aristotle. The second stage is referred to as the era of poets-akyns, zhyrshy (storytellers), and biys (judges). The third stage is known as the era of the Great Poet and Thinker Abai Kunanbaev. The fourth stage is represented as the era of the representatives of Alash Orda, the progressive Kazakh intelligentsia of the 19th-20th centuries. The next stage is the Soviet period, and the final stage is the era of independent Kazakhstan.

Keywords: Kazakh national psychology, stages of development, psychological views, thinkers, poets-storytellers, judges, traditional way of thinking.

Введение. В книге авторов – Дуэйн Шульц, Сидни Эллен Шульц подчеркивается, что в первую очередь нам необходимо обратить внимание на взгляды Платона, Аристотеля и других греческих мыслителей (V век до нашей эры). Поэтому при исследовании истории психологии, мы вновь и вновь должны возвращаться к трудам древних философов [1]. Соглашаясь с вышесказанными утверждениями, мы также считаем, что необходимо обратить пристальное внимание на труды мыслителей Востока, начиная с VI века нашей эры, а особенно на труды великого аль-Фараби (870-950 г.), второго учителя мира после Аристотеля.

Казахская национальная психологическая наука имеет многовековую историю, это отражено в следующей таблице. За основу мы взяли таблицу, предложенную профессором К.Б. Жарикбаевым [2].

Таблица 1 - Этапы развития и формирования казахской национальной психологии

Этапы	Века	Мыслители
I этап Условно можно назвать – эпохой аль-Фараби	VI-VIII в IX в X в XI-XIV в	Тюркские мыслители Коркут ата Абу Насыр Аль-Фараби Ю.Баласагуни, М.Кашкари, Х.А.Иассауи, Р.Хорезми, С.Сарай
II этап Эпоха поэтов жырау (сказителей) и биев (судей) судей трех жузов: старший жуз – Толе би; средний жуз – Казыбек би; младший жуз – Айтеке би	XV в XVI в XVII в XVIII в	Асан кайгы, Казтуган, Отейбойдак Тлеукабылулы, Мухаммед Хайдар Дулати Кыдыргали Косылганулы, Жалаири, Шалкииз жырау Жиембет жырау Бухар жырау, Ақтамберди жырау, Шал Кулекеулы, Толе би, Каз дауысты Казыбек би, Айтеке би
III этап Эпоха Абая	XIX в, I половина XIX в II половина	Дулат Бабатайулы, Махамбет Отемисулы Шокан Уалиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Кунанбаев, Н.Л.Зеланд
IV этап Эпоха предводителей партии Алаш	XX в I половина	М.Ж.Копеев, Шакарим Кудайбердиулы, Ахмет Байтурсынов, Х.Досмухамедов, Н.Кулжанова, Ж.Аймауытов, М.Жумабаев, Ж.Альжанов, С.Кожаметов
V этап Эпоха советского периода	XX в II половина	С.Балаубаев, А.Темирбеков, А.Сыдыков, Т.Тажикаев, Б.Момышулы, Е.Суфиев, М.Муканов
VI этап Эпоха независимости	XXI в	К.Б.Жарикбаев, С.М.Жакупов, Ж.И.Намазбаева, Х.Т.Шерьязданова и современные психологи РК

Профессор К.Б. Жарикбаев в течение многих лет исследовал проблему формирования и развития казахской национальной психологии. По результатам такой кропотливой работы он определил этапы развития и формирования психологической мысли в нашей стране.

Мы продолжили эту работу и предлагаем следующие этапы развития национальной психологии в нашей стране. Разные этапы мы назвали условно именами выдающихся деятелей того периода, о котором идет речь.

К примеру, в I этапе представлены тюркские мыслители V-VII века, X в. представлен Абу Насыр аль-Фараби, который родился в городе Отырар, на казахской земле. Аль-Фараби считался - Вторым учителем мира после Аристотеля.

В истории становления и развития психологической мысли Казахстана огромная роль принадлежит выходцу из казахской степи выдающемуся ученому-энциклопедисту, казахской степи Абу Насыру аль-Фараби. Он является одним из основоположников философско-психологической мысли, возникшей на Ближнем и Среднем Востоке. Его учение оказало огромное влияние и на развитие духовной культуры народов Центральной Азии и Казахстана. Еще при жизни он получил прозвание «Второй учитель» (второй после Аристотеля). Фараби оставил огромное научное наследие: ему принадлежит около 200 научных трактатов, написанных на арабском и переведенных на различные языки мира (персидский, еврейский, турецкий, латинский, английский, немецкий, французский, испанский, русский, казахский, узбекский и др.). Как известно, Фараби является автором многочисленных трактатов по психологии. К сожалению, не все его труды, в том числе и психологические, дошли до наших дней. Вот название его основных работ по психологии: «Трактат о сущности души», «Слово о сновидении», «О силе души», «Ум и понятие», «Слово об уме юных», «Слово об уме взрослых», «О темпераменте» и др.

Аль-Фараби известен как автор «Большой книги музыки». Это синтетическое произведение, охватывающее проблемы эстетики, психологии, акустики, математики, инструменталистики. Вводные соображения к этому трактату проникнуты оригинальностью поиска, ясной целеустремленной и творческой программой, свободной от всяких предрассудков. В этой книге автор дает психологическое обоснование музыкальному слуху человека. Аль-Фараби различает три вида музыки: первый производит удовольствие, второй выражает или вызывает страсти, третий обращается к воображению. Таким образом, мы видим первоначальные идеи об арт терапии.

В истории мировой психологической мысли, кроме Фараби, трудно найти ученого, который бы высказал столь много ценных и оригинальных идей в области общественной психологии [3,4]. Мы считаем, что в советское время не должным образом были изучены труды аль-Фараби и по философии, и по психологии.

Хотя, по мнению известного фарабиста В.В. Чистова, в украинской учебной и научно-исследовательской историко-философской литературе Абу Насыр аль-Фараби занимает достойное место великого энциклопедиста и основоположника научной мысли в мире средневекового востока [5].

Самобытностью и оригинальностью отличаются воззрения Абая Кунанбаева, высказанные им по различным аспектам общей, возрастной, педагогической, общественной, этнической психологии, поэтического и музыкального творчества. В Казахстане в начале 50-х годов XX в. впервые со статьями о А.Кунанбаеве, как о психологе, выступил Т.Тажобаев. Исследования Т.Тажобаева богаты новыми мыслями и содержат научный анализ психологических и педагогических взглядов Абая Кунанбаева. А. Кунанбаев во многих своих произведениях говорит о тесной связи человеческих ощущений с другими познавательными процессами, в

том числе с мышлением, понятием. Так, в «Сорок третьем слове» он по этому поводу пишет: «...ощущения укрепляются в сознании человека как положительные и отрицательные понятия. Развитие ощущений положительно влияет на развитие ума... кто обогатит свои знания путем слуха и зрения, тот обогатит также и свой ум». Как известно, в психологической науке издавна большое значение придается роли сравнения в процессах мышления. Вот что пишет Абай о нем в «Сорок третьем слове»: «... ты будешь все сравнивать; узнав новое, будешь вспоминать однородное, похоже ли на старое полностью или частично». По Абаю, все слышимое, видимое и представляемое должно быть сравнено с предыдущими предметами и явлениями, выявлены роднящие их черты, надо обдумать все сходные моменты, известное проверить, а о неизвестном навести справки, спросить, прочесть о нем. В произведениях Абая, как уже отметили, также мы находим ряд интересных положений, касающихся вопросов психологии личности, психологии песенного, музыкального и поэтического творчества. Так, личность, ее формирование и воспитание, по мнению Абая, немыслимы без учета этнических особенностей.

Можно утверждать, что идея об этнических особенностях личности впервые исходит от Абая, так как под этим понятием он подразумевал психологию разносторонне развитого человека («толык адам»). (См. «Второе слово», Тридцать девятое слово») [6].

Жусупбек Аймауытов поэт, писатель, публицист, ученый, человек с энциклопедическим складом мышления. Он внес выдающийся вклад в развитие многих направлений казахской культуры, написал более десяти книг (романов, пьес, поэм и др.), учебников и учебных пособий по методике, педагогике и психологии, этике, эстетике и лингвистике. Из трудов Ж. Аймауытова в области психологии особенно выделяется хорошо иллюстрированная книга «Психология», написанная как учебное пособие. В 1926 г. сам Ж. Айтмауытов признавал, что в то время еще не было ни учебника, ни учебных пособий по психологии, включая учебники на русском языке [6].

Анкетные вопросы, заданные Ж. Аймауытовым в 1909 году обучающимся в медресе, показали неопределенность их ответов в выборе профессии. Это послужило основанием для написания книги “Жан жүйесі және өнер таңдау”. Высокой оценки заслуживает вклад Ж. Аймауытова в казахскую психологическую терминологию. Фактически он является ее создателем. Любопытство – әуестік, детство – балалық, желание – тілек, душевные силы – жан куаттары, поведение – мінез құлық, настроение – көңіл күй, смысл – мағына, цель – мақсат, воля – ерік, влечение – елігу, подражание – еліктеу, ассоциация – іліктік, дух – рух т.д. [7].

Т. Тажибаев является одним из первых авторов (после Ж. Айтмауытова) национального учебного пособия по психологии. Еще до войны он приступает к написанию, однако большая перегруженность государственной работой не дала ему возможность осуществить задуманное. Только после смерти автора, т.е. почти через тридцать лет, его разбросанные труды по общей психологии, в свое время опубликованные на страницах периодических изданий, были собраны вместе и изданы отдельной книгой. В 1993 году издательство «Санат» издает их под названием «Общая психология» в качестве учебного пособия для ВУЗов (Алматы, 1993. 239 с.). Книга состоит из трех разделов, 19 глав. В первом разделе освещаются такие темы как: «Общие вопросы психологии», «Предмет, методы, задачи психологии», «Мозг и психика», «Возникновение и развитие психологии» и др. Здесь широко представлены материалы из истории всемирной психологии, прослеживающие ее становление и развитие с древнейших времен и до середины XX века. Так, прослеживая античную психологию. Т. Тажибаев, прежде всего, подвергает анализу представления древних людей о душе (анимизм и гилозоизм), затем останавливается на учении Гераклита, Демокрита, Сократа, Аристотеля, Платона и др.

Тажибаев отмечает, что казахи-кочевники использовали все те средства обучения и воспитания, которые хорошо оправдывали себя на практике, в специфических условиях быта и уклада жизни кочевников. Далее автор писал, что основные черты национального характера любого народа находятся в постоянной зависимости от способа хозяйствования, особенности быта, общественной строя, климатических условий, национальной культуры, уровня обыденного сознания, формы общения. Отличительной чертой психологического творчества Т.Тажибаева является идея преемственности научной традиции и ее органической связи с исследованиями его учеников и последователей. Такая связь особенно прослеживается в психологических исследованиях его учеников последователей, особенно в научной деятельности его талантливого ученика, первого доктора психологических наук Казахстана профессора М.М. Муканова (1920-1985) и, профессора К.Б. Жарикбаева [8].

В 1980 г. М.М. Муканов защитил докторскую диссертацию в НИИ психологии АН СССР по теме «Исследование рассудка в историко-этническом аспекте», оставил после себя более 10 книг и около 200 научных статей по отдельным отраслям казахстанской психологии. Большой вклад внес ученый в становление основ этнической психологии республики. Им было подготовлено несколько молодых психологов, кандидатов наук из числа представителей коренного населения [9].

В течение более тридцати лет он вел исследования в области возрастной и педагогической психологии, этнопсихологии, исторической психологии, психологии рассудка, а также психолингвистики, программированного обучения и военной психологии. Книга «Наблюдение и мышление» (1959) является одной из первых монографических работ по психологии, изданных на казахском языке, и освещает творческо-познавательную деятельность человека. Здесь с обобщением данных ряда наук (гносеологии, кибернетики, антропологии и др.) автор подвергает анализу материалы собственного исследования, а также других исследователей. В работе освещаются проблемы перехода от непосредственного отражения действительности к отражению, опосредованному словом. Рассматривая один из аспектов традиционного рассудка — логику здравого смысла, М. Муканов показал, что умение вести полемику, способность принимать разумные решения в сложных ситуациях и умение разрешать спор посредством некоторого подобия эксперимента свидетельствует в пользу того, что традиционный рассудок в зачаточной форме содержал все основные черты мышления людей современного общества.

В 1996 году в издательстве «Казахстан» выходит книга К.Б. Жарикбаева «История казахской психологии» (Алматы, 159 с.) являющаяся итогом его многолетней работы в области истории психологии в Казахстане. Книга состоит из 5 разделов, 22 параграфов. В монографии отмечается, что для первого периода развития психологической мысли казахского народа (XV-первая половина XIX вв.) характерны этнопсихологические идеи, выраженные в казахском фольклоре и в размышлениях степных мыслителей-жырау. Психологические знания в этот период неизбежно носят житейски умозрительный характер, но в них все же пробивается идея о роли жизненного опыта формировании личности кочевника; психика человека формируется в результате конкретной деятельности и практического опыта [10].

За годы независимости Казахстана психологи разрабатывают различные отрасли психологической науки – проф. С.М. Жакупов, Ж.И. Намазбаева, Х.Т. Шерьязданова, также практические аспекты науки развиваются в исследованиях проф. З.Б. Мадалиевой, М.П.Кабаковой и др.

Выводы: 1. В истории мировой психологической мысли должны быть отражены труды Великого восточного мыслителя аль-Фараби и других средневековых мудрецов.

2. В учебниках по психологии в независимом Казахстане необходимо отразить взгляды и психологические мысли казахских мудрецов, мыслителей и т.д.

3. Профессор К.Б. Жарикбаев является “отцом” исторической психологической науки в Казахстане.

Литература

1. Дуэйн Шульц, Сидни Эллен Шульц. Қазіргі психология тарихы (11-басылым). Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. — 448 с.

2. Адамзат ақыл-ойының қазынасы. 10 том. Алматы: Таймас баспа үйі, 2006. — 480 с.

3. Жарықбаев К.Б., Ахметова М.К. Развитие казахской национальной психологии в историко-психологическом аспекте. Алматы: Издательство «ДК-Print», 2014. — 496 с.

4. Абу Насыр аль-Фараби. Избранные трактаты. Перевод с арабского. Алматы: Галым, 1994. — 448 с.

5. Чистов В.В. Психологическое наследие аль-Фараби. Учебное пособие по спецкурсу «История отечественной психологии». Алматы: Лантар Трейд, 2020. — 220 с.

6. Абай (Ибрагим Кунанбаев). Слова назидания. Перевод с казахского

С. Санбаева. Алма-Ата: Жалын, 1983. — 160 с.

7. Аймауытұлы Жүсіпбек. Психология. Алматы: «Рауан», 1995. — 312 с.

8. Тажикаев Т. Развитие просвещения и педагогической мысли в Казахстане во второй половине XIX века. Автореф. дис. докт. наук. Алма-Ата, 1962. — 60 с.

9. Муканов М. Психологические исследования рассудка в историко-этническом аспекте. Автореф. дис. докт. наук. Москва, 1980. — 48 с.

10. Жарықбаев К.Б. История казахской психологии. Алматы, 1996. — 159с.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДЕГІ ТӘЛІМГЕРЛІК ТУРАЛЫ ОЙ-ПІКІРЛЕРДІҢ ДАМУ ТАРИХЫ

Әрінова Б.А., Танатарова А.О.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Алматы, Қазақстан

Мақалада Қазақстандағы және шетелдердегі тәлімгерлік ой-пікірлердің даму тарихы қарастырылады. Тәлімгерлік эволюциясының негізгі даму кезеңдерін ежелгі дәуірден бастап ортағасырлық ғұламалардың ой-пікірлерін, Қазақстандық ғалымдардың тәлімгерлік туралы зерттеулерін қамтиды. Тәлімгерліктің білім беру және кәсіби жетілдіру, жеке қасиеттерді тәрбиелеу құралы ретіндегі маңыздылығына баса назар аударылады.

Түйін сөздер: тәлімгерлік, педагогикалық ойлар, тәлімгер, тәрбие, білім беру.

В статье рассматривается история развития идей наставничества в Казахстане и за рубежом. Обсуждаются основные этапы развития наставничества с древнейших времён, мысли средневековых учёных и исследования казахстанских ученых по данной теме. Подчеркивается важность наставничества как инструмента обучения, а также профессионального и личностного развития.

Ключевые слова: наставничество, педагогические идеи, наставник, воспитание, образование.

The article examines the history of the development of mentorship ideas in Kazakhstan and abroad. It discusses the main stages of mentorship development from ancient times, the thoughts of medieval scholars, and research by Kazakhstani scientists on this topic. The importance of mentorship as a tool for learning, as well as for professional and personal development, is emphasized.

Keywords: mentoring, pedagogical ideas, mentor, upbringing, education.

Кіріспе. Педагогикадағы тәлімгерлік тарихы сан ғасырларға созылады және әртүрлі мәдени-ағарту дәстүрлерімен байланысты. Әртүрлі мәдениеттер мен дәуірлерде тәлімгерліктің өзіндік ерекшеліктері болды, бірақ негізгі идея тұрақты болып қалады: білімді, тәжірибе мен құндылықтарды тәжірибелі ұрпақтан жас ұрпаққа беру.

Тәлімгерлік білім беру үдерісі мен кәсіби дамудың маңызды бөлігі болып табылады және тәжірибесі мен білімін тәжірибелі мамандардан тәжірибесі аз адамдарға беруде шешуші рөл атқарады. Тәлімгерлік тарихы әр елдің мәдени, экономикалық және әлеуметтік ерекшеліктеріне байланысты әртүрлі дамыды. Бұл мақалада шет елдердегі және Қазақстандағы тәлімгерлік ойлардың тарихы, олардың даму эволюциясы қарастырылады.

Тәлімгер - өз саласында тәжірибесі мен білімі бар, қарым-қатынастың жоғары деңгейі бар адам. Мысалы, тәлімгер жас мұғалім орта жастағы балаларға арналған сөйлеуді дамыту сабақтарын жобалауда қиындықтарға тап болады. Тәлімгер өз кезегінде сабақты жобалау бойынша кеңес беру түрінде көмек көрсетеді, онда мақсаттар мен міндеттер, сабақтың кезеңдері әдістемелік сауаттылық пен жас ерекшелік тұрғысынан егжей-тегжейлі талқыланады. Тәлімгерліктің бұл түрінде талқылау мен сендіруге негізделген сындарлы тәсіл қолданылады.

Негізгі бөлім. Тәлімгерлік туралы алғашқы ой-пікірлер ежелгі Египет, Месопотамия және Қытай сияқты ежелгі өркениеттерде кездеседі. Бұл мәдениеттерде дана, тәжірибелі адамдар жастарға қолөнер, әдет-ғұрып, дін және имандылық туралы білімдерін жеткізіп, оларға тәлімгер рөлін атқарды. Ортағасырлық Еуропада тәлімгерлік көбінесе шәкірттік жүйемен байланысты болды, онда жастар әртүрлі кәсіптердегі шеберлерден, мысалы, қолөнершілер, суретшілер немесе ғалымдардан білім алды. Қазіргі кезеңде тәлімгерлік білім беру жүйесінің маңызды элементіне айналды, әсіресе академиялық білім беру саласында. Тәлімгерлік ой-пікірлердің даму тарихын былай көрсетеміз:

1-кезең. Тәлімгерліктің ой-пікірлер ежелгі дәуірден бастау алады, тәжірибелі мұғалімдер (мысалы, Сократ, Платон) оқушыларға жеке әңгімелесу және рефлексия арқылы сабақ берді. Ғасырлар бойына тәлімгерліктің маңызды ерекшелігі – үлкеннен кішіге білім, білік, даналықты жеткізу идеясы. Грек ойшылы Платон білім беруді сәби кезінен бастау керек, өйткені ол оқушының идеялар әлеміне біртіндеп енуін қамтамасыз етуі керек деген. Яғни, озық жылдардың тәлімгері тәрбиеге қабілетті [1].

2-кезең. Ежелгі дәуір және орта ғасырлар.

Ежелгі дәуірде және орта ғасырларда білім беру көбінесе тәлімгерлік арқылы білімді жеке беруге негізделген. Афины мен Римдегі сияқты ежелгі мектептерде мұғалімдер білім алушылармен тығыз қарым-қатынас орнатып, олардың тұлғалық және академиялық дамуын бағыттады. Орта ғасырларда тәлімгерлік мектептері өмірдің маңызды бөлігіне айналды.

3-кезең. XVIII-XIX ғасырлар: Педагогикалық идеялар мен мектептер.

Ағартушылық дәуірінде тәлімгерлік педагогикалық ойлардың дамуына байланысты жүйеленген түрге ие болды. XVIII-XIX ғасырларда Жан-Жак Руссо, Иоган Генрих Песталоцци сияқты философтар мен педагогтар тұлғалық тәрбие концепциясын жасап шығарды, мұнда мұғалім тек білімді жеткізуші ғана емес, сонымен бірге оқушының көшбасшысы және тәлімгері ретінде де әрекет етті.

4-кезең. XX ғасыр: Институционализация және білім беру реформасы.

XX ғасырдың басында жашпай білім берудің дамуымен жеке деңгейде тәлімгерлік ету сыныптар санының ұлғаюына және стандартталған бағдарламаларға баса назар аударылуына байланысты сирек болды. Алайда тәлімгерлік идеялары жойылып кетпей, бақылау немесе жеке консультациялар сияқты әртүрлі формаларға айналды. 1960-1970 жылдары гуманистік

білімге баса назар аудара отырып, жекелей оқытуға баса назар аударылды, мектептерде оқушыларды жеке тұлға ретінде дамытуға бағытталған тәлімгерлік бағдарламалары жиі енгізілді.

5-кезең. XX ғасырдың соңы мен XXI ғасыр: Қазіргі тәлімгерлік.

Бүгінгі таңда мектептердегі тәлімгерлік, әсіресе, әлеуметтік-эмоционалды дағдыларды дамыту және кәсіптік бағдар беру контекстінде жаңартылған өзектілікке ие болуда. Мектептерде мұғалімдер мен кәсіби тәлімгерлер сияқты тәжірибелі студенттер немесе ересектер кішілердің дамуына қолдау көрсететін арнайы бағдарламалар әзірлейді. Тәлімгерлік жаңа мұғалімдерді біріктіруде де маңызды рөл атқарады, ерекше білім беру қажеттіліктері бар студенттерге көмектеседі және әлеуметтік бейімделуді қолдайды.

Осылайша, тәлімгерлік тарихы өзінің негізгі мақсатын сақтай отырып, дәстүрлі жеке репетиторлықтан білім беру жүйелері мен бағдарламаларына кіріктіруге дейін дамыды.

Неғұрлым заманауи контексте тәлімгерлік XIX ғасырдан бастап білім беру және кәсіби жүйелердің бір бөлігіне айналды. АҚШ пен Еуропада жас мамандар мен студенттерді қолдауға бағытталған университеттер мен корпорацияларда тәлімгерлік бағдарламалары пайда болды. Осы кезеңдегі тәлімгерлік қызметтің негізгі идеялары тек білім беру ғана емес, сонымен қатар сыни ойлауды, кәсіби этиканы және көшбасшылық дағдыларды дамыту болды.

Қазақстанда да көшпелі дәуірден бастау алған тәлімгерлік дәстүрлерінің тамыры тереңде жатыр. Қазақ қоғамында тәлімгерлік әңгіме, мақал-мәтел, ақыл-кеңес арқылы үлкендерден кішіге білім мен тәжірибені ауызша жеткізу түрінде болған. Өскелең ұрпаққа мәдени-адамгершілік, тұрмыстық білімді жеткізуізуші тәлімгерлікте ақсақалдар ерекше рөл атқарды.

Тәлімгерлік идеялары қазақ халқының ұлы ойшылдары мен ағартушыларының еңбектерінде де көрініс тапқан. Әл-Фараби [2] өзінің философиялық трактаттарында білім беру мен тәрбиенің маңыздылығын атап өтсе, Абай Құнанбайұлы [3] өзінің қара сөздерінде ұстаздың рөлі мен жас ұрпақты тәрбиелеудің маңыздылығы туралы терең ойларын қалдырған. Сонымен қатар, Ыбырай Алтынсарин [4] өзінің педагогикалық қызметінде тәлімгерліктің маңызды рөлін көрсетіп, оқушыларға білім мен тәрбие берудегі ұстаздың жетекші рөлін атап өткен.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін тәлімгерлік, халықаралық тәжірибені интеграциялау бойынша өз тәсілдерін дамыта бастады. Елімізде бизнес, білім және ғылым саласындағы тәлімгерлік бағдарламалары белсенді дамып келеді. Мемлекеттік және жеке ұйымдар жас мамандарды қолдауға бағытталған бастамаларды құруға ықпал етуде.

Қ.Б.Жарықбаев өз еңбектерінде ұлт тәрбиесін негізге ала отырып, өз еңбегінде тәлімгерлікті «ғылыми тәлім-тәрбие бойынша жастарды белгілі бір халықтың дәстүрінде оқыту мен тәрбиелеу – қалыпты мінез-құлық ережелерін сөз, насихат жүзінде ғана сіңірмей, олардың бүкіл өмір салтының процесіне үзілмес арқау ету арқылы жүзеге асырылатыны мәлім. Осыдан келіп тәлімгер тек оқытумен ғана шектелмей, тәрбиеленуші бойына этностың қалыпты мінез-құлық ережелері мен асыл қазыналарын, сол ұлтқа тән моральдық қасиеттерін қажеттігі туындайды» деп көрсетеді [5].

Тәлімгер ұғымына әртүрлі ғалымдар мен зерттеушілер түрлі анықтамалар берген. Қазақстандық педагог-ғалым К.Ж. Бұзаубақова тәлімгерді "жас маманға кәсіби бейімделу және даму процесінде көмек көрсететін тәжірибелі педагог" деп анықтайды [6]. А.К. Мыңбаева өз еңбектерінде тәлімгерді "жас мұғалімнің кәсіби өсуіне бағыт-бағдар беретін және оның педагогикалық шеберлігін жетілдіруге ықпал ететін тәжірибелі әріптес" ретінде сипаттайды [7]. Ал Ш.М. Майғанарова тәлімгерді «жас мұғалімнің кәсіби және жеке тұлғалық

дамуына жан-жақты қолдау көрсететін, өзінің білімі мен тәжірибесін бөлісетін педагог-жетекші» ретінде түсіндіреді [8].

Қазақстандық ғалымдардың тәлімгерлік туралы ой-пікірлері, зерттеулері 1-кестеде көрсетілген.

Кесте 1 - Қазақстандық ғалымдардың тәлімгерлік туралы зерттеулері

Автор	Негізгі идеялар
Таубаева Ш.Т.	Тәлімгерлік - кәсіби бейімделу мен өсудің катализаторы
Бұзаубақова К.Ж.	Тәлімгерлік - инновациялық педагогикалық қызметті дамыту құралы
Нұрғалиева Г.К.	Тәлімгерлік - кәсіби-тұлғалық дамудың кешенді процесі
Каргин С.Т.	Тәлімгерлік - кәсіби-педагогикалық мәдениетті беру механизмі
Мынбаева А.К.	Тәлімгерлік - үздіксіз кәсіби дамудың қозғаушы күші

Қазақстандық ғалымдардың тәлімгерлік туралы зерттеулерін талдай отырып, бірқатар маңызды тенденцияларды байқауға болады:

1. Кешенді тәсіл: Отандық зерттеушілер тәлімгерлікті көп қырлы құбылыс ретінде қарастырады, оның кәсіби, психологиялық және әлеуметтік-мәдени аспектілерін біріктіреді.

2. Инновацияға бағдарлану: Тәлімгерлік инновациялық педагогикалық тәжірибені тарату мен дамытудың маңызды құралы ретінде қарастырылады.

3. Үздіксіз даму идеясы: Тәлімгерлік мұғалімнің үздіксіз кәсіби дамуының ажырамас бөлігі ретінде қарастырылады.

4. Мәдени контекстті ескеру: Зерттеушілер тәлімгерліктің қазақстандық білім беру жүйесінің ерекшеліктері мен ұлттық-мәдени контексті ескеру қажеттілігін атап өтеді.

5. Трансформациялық әлеует: Тәлімгерлік білім беру жүйесін жаңғырту мен дамытудың маңызды факторы ретінде қарастырылады.

Қорытынды. Шетелдердегі және Қазақстандағы тәлімгерлік ойдың тарихы тәлімгерліктің ғасырлар бойы дамып келе жатқан маңызды әлеуметтік институт екенін көрсетеді. Қазіргі әлемде тәлімгерлік білім беру саласында да, бизнесте де тұлғалық және кәсіби дамуда маңызды рөл атқаруда. Шетелдік озық тәжірибе мен қазақстандық тәлімгерлік дәстүрлерінің синтезі жас мамандар мен болашақ көшбасшыларды қолдаудың тиімді жүйесін қалыптастыруға ықпал етеді. Қазақстандық ғалымдардың тәлімгерлік туралы зерттеулері маңызды рөлге ие.

Әдебиеттер

1. Бреусова, В. С. Наставничество как одна из эффективных форм профессионального роста педагога / В. С. Бреусова, В. И. Мосиенко, М. Н. Ольшанская, М. В. Фомовская. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2023. — № 29.1 (476.1). — С. 5-8.
2. Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. Алматы: Ғылым, 1973. 448 б.
3. Абай Құнанбайұлы. Қара сөздер. Алматы: Өнер, 2020. 184 б.
4. Алтынсарин Ы. Таңдамалы педагогикалық мұралары. Алматы: Рауан, 1991. 200 б.
5. Жарықбаев Қ. «Этнопсихология – ұлт тәрбиесінің өзегі» - Алматы: «Білім», 2005., -144 бет.
6. Бұзаубақова К.Ж. Мұғалімнің инновациялық даярлығын қалыптастыру. Алматы: Жазушы, 2018. 320 б.
7. Мынбаева А.К. Современные образовательные концепции и стратегии. Алматы: Қазақ университеті, 2022. 256 б.
8. Майғанарова Ш.М. Қазақстандағы педагогтардың біліктілігін арттыру жүйесінің даму тенденциялары // Педагогика және психология. 2020. №2(43). Б. 102-111.

САДРИ МАҚСҰДИ КОНЦЕПЦИЯСЫНДАҒЫ ҰЖЫМДЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІҢ ПСИХО-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІН ТАЛДАУ

Қадырбекова А.Д., Құранбек Ә.А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

Ұжымдық бірегейлік — топ мүшелерін біріктіретін және тиесілілік сезімін тудыратын күрделі құбылыс. Садри Мақсұди концепциясында ұжымдық бірегейлікті қалыптастырудың негізгі элементтері — адамдар арасындағы байланысты нығайтып, сыртқы сын-қатерлер мен өзгерістер жағдайында қоғамның тұрақтылығын сақтауға көмектесетін тіл, тарихи жады және мәдени дәстүрлер деп көрсетілген.

Кілт сөздер: ұлттық сана, мәдени ұлтшылық, модернизация, дәстүр, секуляризм, әлеуметтік реформалар

Коллективная идентичность – это сложное явление, объединяющее членов группы и создающее чувство принадлежности. Концепция Садри Мақсудии гласит, что основными элементами формирования коллективной идентичности являются язык, историческая память и культурные традиции, которые укрепляют связь между людьми и помогают сохранить стабильность общества перед лицом внешних вызовов и изменений.

Ключевые слова: национальное сознание, культурный национализм, модернизация, традиции, светскость, социальные реформы

Collective identity is a complex phenomenon that unites group members and creates a sense of belonging. Sadri Maqsudi's concept states that the main elements of the formation of collective identity are language, historical memory and cultural traditions, which strengthen the bond between people and help maintain the stability of society in the face of external challenges and changes.

Keywords: national consciousness, cultural nationalism, modernization, traditions, secularism, social reforms

Ұжымдық бірегейлік әлеуметтік психология мен философиядағы басты ұғымдардың бірі. Өйткені, ол адамдар тобының ортақ құндылықтары, нормалары мен дүниетанымы қалай дамитынын және тиесілілік пен бірлік сезімін қалай қалыптастыратынын көрсетеді. Садри Мақсұди еңбектерінде ұжымдық болмыстың қалыптасуы мен сақталуы ерекше орын алады, ал оның идеялары әсіресе түркі халықтарының ұлттық-мәдени бірлігін түсіну үшін маңызды. Мақсұди мәдени дәстүр, тіл және тарихи жады сыртқы қауіптер мен ассимиляция процестеріне төтеп бере алатын тұрақты және біртұтас бірегейлікті қалыптастыруға қатысты өзіндік тұжырымдарға ие ғалым екенің ескеру керек. Оның жұмысын талдау осы қыры арқылы өзекті.

Бұл мақалада Садри Мақсұдидің ұжымдық тұлғаның қалыптасуына деген көзқарасы әлеуметтік философия тұрғысынан талданады. Топтық біртұтастықты құру мен қолдауда тілдің, тарихи жадының және мәдени нормалардың рөлі, сондай-ақ ұлттық бірегейліктің тұрақты сезімін қалыптастырудағы топтық динамиканың әсері сияқты аспектілер қарастырылды. Әлеуметтік философия тәсілдерін қолдану арқылы біз Мақсұдидің идеяларын тереңірек түсініп, олардың қазіргі жаһандану және мәдени әртүрлілік жағдайында маңыздылығын, актуалдығын, релеванттығын бағалай аламыз.

Ұжымдық бірегейлік — топ мүшелерін біріктіретін және тиесілілік сезімін тудыратын күрделі құбылыс. Садри Мақсұди концепциясында ұжымдық бірегейлікті қалыптастырудың негізгі элементтері — адамдар арасындағы байланысты нығайтып, сыртқы сын-қатерлер мен өзгерістер жағдайында қоғамның тұрақтылығын сақтауға көмектесетін тіл, тарихи жады және мәдени дәстүрлер деп көрсетілген. Әлеуметтік психология адамдардың өзін-өзі бағалауын арттыру және маңыздылық сезімін алу үшін өздері тиесілі әлеуметтік топтармен сәйкестенуге бейім екенін растайды. Генри Таджфельдің әлеуметтік сәйкестік теориясы адамдардың

«біздің» бір бөлігі ретінде көру топтық ынтымақты құруға және қолдауға көмектесетінің түсіндіреді. Бұл Мақсұдидің топтық бірегейлікті нығайтудағы мәдени және ұлттық факторлардың маңыздылығы туралы идеяларымен сәйкес келеді [1].

Тіл, Мақсұди атап көрсеткендей, ұжымдық бірегейлікті қалыптастырудың тағы бір маңызды құралы. Әлеуметтік философияда тіл адамдардың коммуникациялық, трансляциялық, координациялық, интеграциялық, аккумуляциялық, символистік, аксиологиялық, гносеологиялық құралы ретінде қарастырылады. Бұл адамдардың бір макро және микро деңгейді бір ұжымға айналып, ортақ тиесілілік сезімін қалыптастыруға ықпал етеді [2]. Мақсұди тілдің ұлттық бірегейлікті нығайтып, адамдарға өздерінің мәдени болмысын, ерекшелігін танытуға және өздерін белгілі бір топпен сәйкестендіруге, интеграциялауға мүмкіндік беретінін баса айтты. Тарихи жады мен мәдени дәстүрлер де ұжымдық бірегейлікті қалыптастырудың маңызды элементтері болып табылады. Морис Халбвакс өз еңбектерінде ұжымдық жады адамдарды өткеннің ортақ естеліктері арқылы біріктірудің негізі екенін, ұрпақтар арқылы берілетінін және бұл ұжымдық бірегейлікті сақтауға, нығайтуға себепкер болатының көрсетті [3]. Мақсұди шығармаларында тарихи жады ассимиляциялық процестерге қарсы тұру иммунитеті, мәдени және ұлттық бірегейлікті сақтауда шешуші рөл атқаратын қорғаушы қалқаны ретінде талдайды.

Садри Мақсұдидің пікірінше, тіл тек қарым-қатынас құралы ғана емес, сонымен қатар мәдени құндылықтар мен тарихи дәстүрлерді білдіретін және жеткізетін қуатты социо-мәдени конструкт. Ал, әлеуметтік психологияда тіл топ мүшелерін біріктіретін, ортақ бірегейлікті құруға, сақтауға ықпал ететін іргелі компонент ретінде қарастырылады. Генри Таджфельдің әлеуметтік сәйкестілік теориясына сәйкес, тіл адамдарға белгілі бір әлеуметтік топпен сәйкестенуге көмектесетін маңызды фактор [1]. Мақсұди тілдің ұлттық бірегейлікті сақтау мен нығайтуда, әсіресе сыртқы қауіптер мен ассимиляциялық процестер жағдайында шешуші қызмет атқаратынын атап өтті. Ол тілді мәдени мұра мен тарихи жады беруге болатын орта, басты тасымалдаушы, сақтаушы мәдени платформа ретінде қарастырды.

Мәдениет, өз кезегінде, жалпы құндылықтар, дәстүрлер мен рәміздер арқылы адамдарды біріктіретін маңызды аспект. Әлеуметтік психологияда мәдениет әлеуметтік нормалар мен мінез-құлық үлгілерін қалыптастырады, олар топ ішінде өзара әрекеттесу мен ынтымақтастық үшін ортақ негіз жасайды деп жазылады [2]. Садри Мақсұди еңбектерінде ұлттық бірлікті қалыптастыру мен қолдауға негіз болатын мәдени дәстүрлерге ерекше көңіл бөлінеді. Ол мәдениет адамдарды біріктіретін құрал ғана емес, сонымен бірге, әсіресе жаһандану, мәдени алмасу жағдайында қоғамның өзіндік ерекшелігін сақтау және нығайту тәсілі деп есептеді. Ортақ мерекелер, тарихи аңыздар, образдар мен әдет-ғұрыптар сияқты мәдени рәміздер мәдени өзара әрекеттестіктің құрамдас бөлігі ретінде сәйкестік сезімін қалыптастыруға ықпал етеді. Морис Халбвакс ұжымдық жады туралы еңбегінде мәдени-тарихи рәміздер жалпы сананың қалыптасуына және топ мүшелерінің арасындағы байланысты нығайтуға ықпал ететінін жазған [3]. Мақсұди мәдени дәстүрлерді сақтау және дамыту ұлттық бірегейлікті сақтау жолындағы күрестің маңызды элементі болып табылатынын, тіл мен мәдениеттің бірлік пен бірегейлік сезімін тудыру үшін бірге әрекет етуі керектігін алға тартты. Сонымен, Садри Мақсұди концепциясындағы тіл мен мәдениеттің рөлі олардың ұжымдық бірегейлікті нығайту және топтық бірлікті сақтау қабілетімен тығыз байланысты. Әлеуметтік психология тіл мен мәдениеттің адамдарды біріктіретін ортақ құндылықтар мен мағыналарды қалыптастыру арқылы әлеуметтік келісімді құру және қолдауда маңызды екенін растайды.

Садри Мақсұди концепцияларында жақсы көрініс тапқан ұжымдық бірегейлікті қалыптастыру мен қолдауда топтық бірлік маңызды рөл атқарады. Ол ұлттық бірегейлікті

нығайту және мәдени бірегейлікті сақтау үшін тығыз әлеуметтік байланыстар мен өзара әрекеттесудің маңыздылығын ерекше атап өтті. Әлеуметтік психология да бұл көзқарасты қолдайды, өйткені топтың бірігуі «біз» сезімін оятады, бұл өз кезегінде топ мүшелерінің қауымдастығын арттырады. Курт Левиннің топтық динамика теориясына сәйкес, топтар оның мүшелерін біріктіретін ортақ мақсаттар, құндылықтар және эмоционалдық байланыстар арқылы қалыптасады және сақталады [4]. Топтың біртұтастығы топтың тұрақтылығын қамтамасыз етеді, сонымен қатар оның мүшелері арасындағы жағымды қарым-қатынастың дамуына ықпал етеді. Бұл топқа сыртқы қиындықтарға төтеп беруге және ішкі үйлесімділікті сақтауға көмектесетін күшті ұжымдық бірегейлікті қалыптастыруға негіз жасайды. Мақсұди мұны ұлттық бірлікті сақтаудың және ассимиляциялық процестерге қарсы тұрудың механизмі ретінде сипаттайды.

Әлеуметтік психология топтық бірігудің жоғары дәрежесі топтың жеке басын нығайтып, күшейте алатынын, бұл топ мүшелерінің өздерін тәуелсіз жеке тұлға ретінде емес, ең алдымен топтың бір бөлігі ретінде қабылдауына ықпал ететінін көрсетеді [5]. Садри Мақсұди концепциясында мұны тіл, мәдениет және ортақ дәстүр арқылы қалыптасқан ұжымдық бірегейліктің маңыздылығына мән беруінен байқауға болады.

Зерттеулер көрсеткендей, топ мүшелері өз тобын басқалармен салыстырғанда маңыздырақ және телеологиялық тұрғыдан көбірек ақталады деп қабылдаған кезде, топтың бірігуі әлеуметтік жіктелу процесінің динамикасы үдей түседі. Бұл «біз» және «олар» арасындағы айырмашылықты күшейтіп, өз тобына деген күшті және жағымды сезімді қалыптастыруға ықпал етеді [6]. Осы тұрғыда Мақсұди сыртқы қауіптер мен ассимиляциялық процестерге тиімді төтеп бере алатын күшті және тұрақты ұлттық бірегейлікті қалыптастыру үшін топ ішінде бірлікті сақтаудың маңыздылығын ерекше атап өтті. Осылайша, топтың бірігуі ұжымдық бірегейлікті қалыптастыруда шешуші рөл атқарады, ол өзін-өзі сәйкестендіру мен топтық бірліктің берік негізін жасайды. Садри Мақсұди концепциясында топтық бірлік пен өзара әрекеттестік ұлттық бірегейлікті қолдау мен сақтауды қамтамасыз ететін маңызды элементтер ретінде қарастырылады, бұл әлеуметтік-психологиялық теориялар мен зерттеулермен расталады.

Ұжымдық бірегейлікті қалыптастыру және қолдау — әлеуметтік психологияның және философияның негізгі элементі және Садри Мақсұди философиясының маңызды аспектісі. Оның концепциялары тұрақты тиесілілік пен бірлік сезімін құруға ықпал ететін факторлар ретінде тіл, мәдениет, тарихи жады және топ бірлігінің маңыздылығын сипаттаған, ішкі механизмін өз жұмыстарында ашып жазған. Мақсұди ұжымдық сәйкестікті қоғамды сыртқы қауіп-қатерлерден және ассимиляциялық процестерден қорғау құралы ретінде қарастыру қазіргі заманғы әлеуметтік-психологиялық теориялармен, мысалы, Генри Таджфельдің әлеуметтік сәйкестік теориясымен және Морис Халбвакстың ұжымдық жады теориясымен сәйкес келетіндігін бұл мақалада қозғап кеттік. Әлеуметтік психология ортақ мәдени және тарихи белгілерге негізделген өзін-өзі анықтау процестері ұжымдық бірегейлікті қалыптастыру мен нығайтуда шешуші рөл атқаратынын растайды. Тіл мен мәдениет арқылы қамтамасыз етілген топтың бірігуі топ мүшелеріне өзін басқалардан ерекшеленетін топқа жататындай сезінуге мүмкіндік беретін «біз» сезімін қалыптастыру үшін берік негіз жасайды. Бұл негіз ұжымдық бірегейлікті сақтауға және нығайтуға, қоғамдағы тұрақтылық пен бірлікті қамтамасыз етуге көмектеседі. Осылайша, Садри Мақсұдидің әлеуметтік психология тұрғысынан қарастырған идеялары ұжымдық бірегейлікті нығайтуға және сақтауға мәдени және әлеуметтік факторлардың қалай ықпал ететінін көрсетеді. Бұл тетіктерді түсіну Мақсұдидің философиялық және мәдени концепцияларын терең түсінуге көмектесіп қана

қоймайды, сонымен қатар оларды жаһандану мен көп мәдениеттіліктің заманауи шарттарына қолдануға мүмкіндік береді. Бүгінгі таңда мәдени алмасу және сәйкестіктердің араласуы жағдайында Мақсұди идеялары тіл, мәдениет және тарихи жады арқылы ұжымдық бірегейлікті сақтау және нығайту жолдарын ұсынып, өзектілігін жоғалтпайды.

Әдебиеттер

1. Тэджфел, Х. Социальная идентичность и межгрупповые отношения. — Кембридж: Cambridge University Press, 1982. — 256 с.
2. Смит, Э. Р., Маки, Д. М. Социальная психология. — 3-е изд. — Нью-Йорк: Psychology Press, 2007. 720 с.
3. Хальбвакс, М. О коллективной памяти. — Чикаго: University of Chicago Press, 1992. — 254 с.
4. Левин, К. Границы групповой динамики: Концепция, метод и реальность в социальной науке; социальное равновесие и социальные изменения // Human Relations. — 1947. — Т. 1, №1. — С. 5-41.
5. Хогг, М. А., Воан, Г. М. Социальная психология. — 3-е изд. — Прентис-Холл, 2002. — 440 с.
6. Тернер, Дж. К. Восстановление социальной группы: Теория самокатегоризации. — Оксфорд: Basil Blackwell, 1987. — 320 с.
7. Мақсұди, С. Түркі халықтарының тарихы мен мәдениеті. — Қазан: Милли Мәғариф, 1923. — 312 б.
8. Мақсұди, С. Ұлттық бірегейлік және тіл. — Стамбул: Түркия баспасы, 1934. — 289 б.
9. Мақсұди Арсал, С. Милли мәдениетіміз. — Анкара: Түркия тарих қоры, 1941. — 245 б.

ПСИХОЛОГИЯ БИЛИНГВИЗМА В СОВРЕМЕННОЙ ЗАРУБЕЖНОЙ ПСИХОЛОГИИ

Ким А. М., Ерлан И.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан

В статье представлены новые результаты исследований когнитивных и социальных аспектов билингвизма. Рассматривается, как двуязычие влияет на когнитивные функции и социальную адаптацию личности. Обсуждаются противоречия в данных о когнитивных преимуществах и предложены направления для дальнейших исследований.

Ключевые слова: билингвизм, когнитивные преимущества, социальная адаптация, бикультурализм, когнитивная гибкость.

Мақалада билингвизмнің когнитивті және әлеуметтік аспектілерін зерттеудің нәтижелері қарастырылады. Екі тілде сөйлеу адамның ойлау қабілетіне және әлеуметтік бейімделуіне қалай әсер ететіні талданады. Авторлар когнитивті артықшылықтарға қатысты қарама-қайшылықтарды көрсетеді және болашақ зерттеулердің бағыттарын ұсынады.

Түйін сөздер: билингвизм, когнитивті артықшылықтар, әлеуметтік бейімделу, бикультурализм, когнитивті икемділік.

The article presents new findings on the cognitive and social aspects of bilingualism. It examines how bilingualism affects cognitive functions and social adaptation. The authors highlight the contradictions in the data regarding cognitive advantages and suggest directions for future research.

Keywords: bilingualism, cognitive advantages, social adaptation, biculturalism, cognitive flexibility.

Введение. В последние годы билингвизм стал одной из ключевых тем исследований в области когнитивной и социальной психологии. Этот феномен, охватывающий половину населения мира, представляет собой не только средство коммуникации, но и важный фактор, влияющий на когнитивное и личностное развитие. Психологи и педагоги все больше интересуются тем, как двуязычие может повлиять на развитие исполнительных функций,

таких как внимание, рабочая память и когнитивная гибкость. Однако результаты исследований остаются противоречивыми.

Большинство ранних исследований подчеркивали когнитивные преимущества билингвов. Например, работы Adesope и его коллег [1] показывают, что билингвизм положительно влияет на такие когнитивные функции, как контроль внимания, рабочая память и абстрактное мышление. Bialystok, E. [2] также демонстрирует, что билингвы превосходят монолингвов в задачах, связанных с исполнительными функциями, таких как когнитивный контроль и подавление отвлекающих факторов. Эти исследования показывают, что двуязычие может служить не только средством общения, но и мощным инструментом для развития когнитивных способностей на протяжении всей жизни.

Однако, несмотря на положительные результаты, существует и противоположная точка зрения. В исследовании Nichols и его коллег [3] не были обнаружены значительные когнитивные преимущества среди билингвов в крупных выборках участников. Более того, некоторые работы ставят под сомнение сами основания для утверждений о когнитивных преимуществах билингвизма. Они указывают на отсутствие консистентных результатов в зависимости от условий исследования и типов задач.

Эти противоречия в научных данных вызывают необходимость более глубокого анализа существующих исследований. Современная психология предлагает различные модели объяснения влияния билингвизма на когнитивные процессы. Например, исследования Chen и Radilla [4] подчеркивают, что важную роль в когнитивном и личностном развитии играет не только билингвизм, но и бикультурализм, создавая уникальные условия для личностного роста и социальной адаптации. Однако остается открытым вопрос о том, какие факторы — возраст начала изучения второго языка, уровень владения им или социальный контекст — играют наиболее важную роль в формировании когнитивных преимуществ.

Таким образом, цель данной работы заключается в проведении обзорного анализа современной зарубежной литературы по билингвизму, чтобы систематизировать существующие данные и проанализировать причины противоречий в результатах исследований. Это позволит глубже понять, каким образом билингвизм влияет на когнитивное и социальное развитие человека, и определить направления для дальнейших исследований в этой области. Билингвизм, или двуязычие, обычно определяется как способность человека владеть двумя и более языками и использовать их в повседневной жизни. Однако определение билингвизма варьируется в зависимости от того, как оно рассматривается в контексте когнитивных наук или социальной психологии.

На ранних этапах исследований билингвизм рассматривался как владение двумя языками на уровне носителя, что делало это определение слишком строгим и непригодным для большинства людей, использующих второй язык на менее продвинутом уровне. Однако с течением времени взгляды изменились. И сегодня уже предлагается более широкое определение, в котором билингвы — это люди, использующие два или более языка в повседневной жизни, независимо от уровня владения каждым языком. На наш взгляд, такой подход лучше отражает реальность, где билингвизм существует в разных формах и может проявляться в разных ситуациях и контекстах.

Билингвизм можно классифицировать по нескольким критериям, что позволяет лучше понять многообразие форм двуязычия и различия в его проявлениях. В частности, выделяются классификации по времени освоения второго языка, уровню владения языками и культурному контексту. Ramadani и др. [5] выделяют ряд ключевых типов билингвизма.

Так, по времени освоения второго языка выделяют синхронный и последовательный билингвизм. Синхронный билингвизм формируется, когда ребенок с рождения или раннего детства изучает два языка одновременно. Исследования показывают, что такие билингвы достигают высокого уровня владения обоими языками и демонстрируют улучшенные когнитивные навыки, такие как внимание и гибкость мышления. Они развиваются в двуязычной среде, что способствует формированию двуязычной личности.

В случае последовательного билингвизма второй язык осваивается после формирования первого. Hosoda и др. [6] отмечают, что успешность зависит от возраста начала и регулярности использования второго языка.

По уровню владения языком выделяют активный и пассивный билингвизм. При активном билингвизме человек активно использует оба языка в повседневной жизни, владея навыками говорения, чтения и письма. Исследования Ramadani и др. [5] показывают, что активные билингвы демонстрируют лучшие когнитивные результаты и лучше адаптируются к социальным требованиям.

При пассивном билингвизме люди понимают второй язык, но не могут свободно говорить на нём. Они приобретают знания через образование или культурное взаимодействие, но не используют язык в повседневной речи [2].

По культурному контексту выделяют элитный и функциональный билингвизм. Элитный билингвизм формируется, когда второй язык изучается для академических или профессиональных целей, например, в науке, бизнесе или дипломатии. Такой билингвизм характерен для узкоспециализированных областей.

Функциональный билингвизм связан с изучением языка для практических целей, таких как работа или миграция. Часто встречается у мигрантов, которым необходимо владеть вторым языком для интеграции в другое общество [5].

Одной из ключевых тем в психологии в последние десятилетия стали исследования когнитивных аспектов билингвизма. Билингвизм рассматривается как фактор, способный оказывать значительное влияние на когнитивные процессы, такие как внимание, рабочая память и когнитивная гибкость. Существуют множественные свидетельства того, что использование двух языков улучшает когнитивные функции, однако научные данные остаются противоречивыми, и исследователи продолжают обсуждать степень и природу этих преимуществ.

Так, имеются подтверждения того, что билингвизм развивает исполнительные функции, такие как когнитивный контроль, многозадачность и внимание. Постоянное переключение между языками требует подавления нерелевантных стимулов и усиливает когнитивный контроль. Анализ Adesore и др. [1] показал, что билингвы демонстрируют лучшие результаты в задачах когнитивного контроля и многозадачности. Bialystok [2] также отмечает, что билингвы более эффективно подавляют отвлекающие факторы. Исследование Hosoda и др. [6] выявило улучшение когнитивной гибкости у билингвов, что позволяет им лучше адаптироваться к изменяющимся условиям.

Несмотря на данные о когнитивных преимуществах билингвизма, ряд исследований ставит это под сомнение. Например, Nichols и др. [3] не выявили значительных различий в когнитивных функциях между билингвами и монолингвами, указывая на возможную предвзятость в выборке. Многие исследования не учитывают социальные и культурные факторы, влияющие на результаты и поэтому билингвы не всегда показывают преимущества в задачах, связанных с вниманием и рабочей памятью.

Тем не менее, в литературе обсуждаются теоретические механизмы когнитивных преимуществ билингвизма. Согласно теории когнитивного контроля, билингвы вынуждены подавлять один язык, чтобы использовать другой, что укрепляет исполнительные функции [2]. Исследования на нейробиологическом уровне подтверждают это, показывая увеличение объема серого вещества в мозге билингвов, что связано с улучшением контроля внимания и рабочей памяти.

В современной литературе активно подчеркивается роль возраста. Возраст начала изучения второго языка и контекст его использования важны для формирования когнитивных преимуществ. Симультанные билингвы, изучающие два языка с детства, показывают более выраженные когнитивные преимущества, так как мозг в раннем возрасте более пластичен. Также уровень владения обоими языками влияет на результаты: билингвы с высоким уровнем владения демонстрируют лучшие когнитивные способности, особенно в гибкости мышления и решении проблем [4].

Вместе с тем, несмотря на доказательства положительного влияния билингвизма на когнитивные функции, существуют противоречия, требующие дальнейших исследований. Различия в методологиях и выборках могут объяснять расхождения в результатах. Раар и Greenberg [7] отмечают, что социоэкономический статус часто не учитывается, что искажает данные. Важно продолжить исследования, принимая во внимание такие факторы, как уровень владения языком, частоту его использования и контекст применения.

Таким образом, когнитивные аспекты билингвизма остаются одной из наиболее изучаемых, но при этом противоречивых тем в психологии. Хотя многие исследования подтверждают существование когнитивных преимуществ, такие как улучшение контролирующей функции внимания и рабочей памяти, существует ряд данных, ставящих под сомнение универсальность этих выводов. Это указывает на необходимость дальнейших исследований, которые будут учитывать сложные взаимодействия между языковыми и когнитивными процессами. Важным современным направлением исследований являются социальные и личностные аспекты билингвизма. Билингвизм — это не только когнитивный, но и значимый социальный и личностный феномен, который оказывает влияние на идентичность, адаптацию и психологическое благополучие человека. Использование нескольких языков часто связано с межкультурными взаимодействиями, а также с изменениями в социальной и культурной идентичности, что играет важную роль в личностном и социальном развитии билингвов. В последние десятилетия ученые начали всё больше внимания уделять влиянию билингвизма на социальную адаптацию, межкультурные связи и личностное развитие.

Билингвизм способствует социальной адаптации, улучшая способность человека адаптироваться к различным социальным и культурным контекстам. Это особенно важно для мигрантов, которым нужно интегрироваться в новые условия. Исследования Chen и Padilla [4] показывают, что билингвизм и бикультурализм способствуют лучшему пониманию культурных норм и формированию межкультурных связей. Это помогает билингвам успешно преодолевать культурные барьеры и строить позитивные социальные отношения.

Это направление исследований связывает влияние билингвизма с темой психологического благополучия.

Психическое благополучие билингвов является важным аспектом современной психологии. Исследования Ramadani и др. [5] показали, что билингвы лучше справляются со стрессом благодаря когнитивной гибкости, что помогает им адаптироваться к изменяющимся условиям и сохранять эмоциональную стабильность. Способность переключаться между языками и культурами способствует лучшему решению проблем и развитию толерантности,

что улучшает психическое и социальное благополучие. Билингвы чаще обладают более высоким уровнем межличностной удовлетворенности и устойчивостью к психоэмоциональным расстройствам.

Одним из ключевых понятий, связанных с билингвизмом, является бикультурализм — это способность функционировать в двух культурах. Исследования Chen & Padilla [4] показывают, что билингвы с высоким уровнем бикультурализма лучше адаптируются в мультикультурных сообществах. Бикультурализм способствует развитию гибкого мировоззрения, помогает лучше понимать культурные различия и облегчает социальную интеграцию. Это усиливает социальное благополучие и способствует личностному росту.

Таким образом, билингвизм оказывает значительное влияние на социальную адаптацию и личностное развитие человека. Он способствует улучшению межкультурных связей, развитию толерантности, усилению когнитивной гибкости и психического благополучия. Билингвы лучше справляются с жизненными вызовами, обладают более развитой системой самосознания и способны интегрироваться в разные культурные контексты, что делает их более успешными в социальной и личной жизни.

Итак, билингвизм является одной из ключевых тем современной психологии, особенно в контексте его когнитивных и социальных эффектов. Несмотря на данные, подтверждающие позитивное влияние двуязычия, результаты исследований часто противоречивы. Это может быть связано с методологическими различиями, выборками участников, используемыми когнитивными задачами и культурными контекстами, а также различиями в методологии исследований.

Одной из главных причин противоречивых данных в психологии являются методологические различия между исследованиями. Различные подходы к измерению билингвизма и когнитивных функций приводят к тому, что результаты исследований могут сильно варьироваться. Например, исследование Nichols и др. [3] с выборкой более 11 000 участников не выявило когнитивных преимуществ билингвов, ссылаясь на выборочную предвзятость в предыдущих работах. В то же время мета-анализ Adesope и др. [1] показал значительные когнитивные преимущества билингвов, такие как улучшение внимания и памяти. Это подчёркивает важность стандартизации методологий для получения более сопоставимых данных.

С этим могут быть связаны и различия в выборе когнитивных задач, той деятельности, которой занимается испытуемый в ходе эксперимента.

Например, исследование Раар и Greenberg [7] не выявило значительных преимуществ у билингвов в задачах на контроль внимания, тогда как Bialystok [2] обнаружила положительные результаты в более узких задачах, связанных с подавлением отвлекающих факторов. Разные задачи активируют разные аспекты исполнительных функций, что подчёркивает необходимость стандартизации методов оценки для более точных данных на основе более системной методологии.

Уровень владения обоими языками также является важным фактором, приводящим к противоречиям в исследованиях. Не все билингвы владеют языками на одинаково высоком уровне, что влияет на их когнитивные способности. Chen и Padilla [4] отмечают, что билингвы с высоким уровнем владения обоими языками демонстрируют лучшие когнитивные результаты. Исследования, такие как Nichols и др. [3], не учитывали этот фактор, что могло исказить данные. Кроме того, частота использования языков также влияет на когнитивные результаты, что подтверждается данными Adesope и др. [1].

Социальные и культурные контексты также влияют на результаты исследований билингвизма. Когнитивные преимущества могут варьироваться в зависимости от уровня поддержки двуязычия в обществе. Например, билингвы в странах с государственной поддержкой двуязычия (Канада) показывают лучшие результаты по сравнению с билингвами в монолингвальных культурах (США). Исследование Ramadani и др. [5] подчёркивает, что социальные и культурные факторы, такие как интеграция в общество и доступ к двуязычному образованию, оказывают значительное влияние на когнитивные и социальные эффекты билингвизма. Без такой поддержки билингвы могут сталкиваться с трудностями.

Важным фактором, влияющим на результаты исследований, является возраст начала изучения второго языка. Симультантные билингвы, изучающие два языка с детства, обычно показывают более выраженные когнитивные преимущества, так как мозг в раннем возрасте более пластичен. Однако исследования, такие как Раар и Greenberg [7], не всегда учитывают возраст начала билингвизма, что может объяснять отсутствие когнитивных преимуществ в их выборках.

Таким образом, противоречия в результатах исследований билингвизма могут быть объяснены множеством факторов, таких как различия в методологии исследования, выборах когнитивных задач, уровнях владения языками и социокультурных условиях. Чтобы получить более точные и надежные данные, важно более системно анализировать когнитивные и социальные аспекты билингвизма.

Исследования билингвизма продолжают широко развиваться, но существует несколько направлений, которые требуют более глубокого изучения. Одной из ключевых проблем, выявленных в предыдущих исследованиях, является отсутствие единых стандартов для измерения когнитивных эффектов билингвизма. Различия в задачах, выборках и методах оценки приводят к неоднородным результатам. Поэтому в будущих исследованиях необходимо разработать стандартизированные методики для тестирования когнитивных функций у билингвов, которые позволят получать более сопоставимые данные. Это может включать создание универсальных когнитивных тестов, которые будут учитывать специфические особенности билингвов, такие как частота использования языков и уровень владения ими.

Актуальны дальнейшие исследования, направленные на изучение роли возраста начала билингвизма в формировании когнитивных преимуществ. Хотя многие исследования показывают, что симультантные билингвы имеют более выраженные когнитивные преимущества, этот вопрос требует более тщательного изучения. Важно понять, как поздний билингвизм влияет на мозг и когнитивные способности, а также определить, при каких условиях последовательные билингвы могут демонстрировать аналогичные когнитивные преимущества.

Будущие исследования должны уделять больше внимания уровню владения языком и частоте его использования в повседневной жизни. Исследования Chen и Padilla [4] и Adesope и др. [1] показали, что билингвы, регулярно использующие оба языка и владеющие ими на высоком уровне, демонстрируют лучшие когнитивные результаты. Однако большинство исследований по билингвизму не учитывают эти факторы должным образом. Важно разработать методы, которые позволят точно измерять не только уровень владения языком, но и частоту его использования в различных контекстах.

Социальные и культурные аспекты билингвизма требуют дальнейшего изучения. Культура и общественная поддержка играют важную роль в формировании билингвизма и могут влиять на когнитивные преимущества. Будущие исследования должны учитывать различия в

культурных контекстах и социальной поддержке двуязычия, чтобы лучше понять, как билингвизм влияет на когнитивное развитие и социальную адаптацию в разных странах и культурах. Кроме того, изучение бикультурализма как фактора, влияющего на социальное и личностное развитие, может помочь глубже понять межкультурное взаимодействие и психологическое благополучие билингвов.

Заключение

Исследования билингвизма выявили его влияние на когнитивное, социальное и личностное развитие. Билингвизм улучшает исполнительные функции, гибкость мышления и память, особенно при регулярном использовании обоих языков. Однако противоречия в данных объясняются различиями в методологиях, уровне владения языками и социокультурными факторами. Социальные и личностные аспекты билингвизма, включая адаптацию и психическое благополучие, также важны. Перспективы исследований включают стандартизацию методик, изучение долгосрочных эффектов и влияния культурных факторов на развитие билингвов. На наш взгляд, отсутствие системной методологии исследований приводит к характерной тенденции накопления противоречивых данных и становится препятствием к более полному пониманию влияния билингвизма на когнитивное и социальное развитие человека.

Литература

1. Adesope, O. O., Lavin, T., Thompson, T., & Ungerleider, C. A. A Systematic Review and Meta-Analysis of the Cognitive Correlates of Bilingualism // *Review of Educational Research*, 2010. - 80(2). – P.207–245.
2. Bialystok, E. Reshaping the Mind: The Benefits of Bilingualism // *Canadian Journal of Experimental Psychology*, 2011. - 65(4). P. 229–235.
3. Nichols, E. S., & Joannis, M. F. The Impact of Bilingualism on Executive Functioning: A Review of Behavioral and Neuroimaging Research // *Journal of Cognitive Neuroscience*, 2020. - 32(2). –P. 162–178.
4. Chen, S. X., & Padilla, A. M. Biculturalism and Bilingualism: The Relationship Between Language and Cultural Identity// *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 2019. 50(7). P. 869–887.
5. Ramadani, V., Rashiti, L., & Zeqiri, I. The Influence of Bilingualism on Stress and Coping Mechanisms in Diverse Cultural Contexts // *International Journal of Multilingualism*, 2023. 20(3). –P. 310–325.
6. Hosoda, C., & Stone-Romero, E. F. The Effects of Bilingualism on Cognitive Control: The Role of Executive Functioning // *International Journal of Psychology*, 2013. 48(5). P. 715–727.
7. Paap, K. R., & Greenberg, Z. I. There is No Coherent Evidence for a Bilingual Advantage in Executive Processing // *Cognitive Psychology*, 2013. 66(2). –P. 232–258.

ОТАНДЫҚ ПСИХОЛОГИЯДАҒЫ ҒЫЛЫМИ МЕКТЕП МӘСЕЛЕСІН ЗЕРТТЕУДІҢ МАҢЫЗЫ

Сейітнұр Ж.С.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Ғылыми мектеп - бұл көшбасшысы мен зерттеу бағдарламасы, өзіне тән әдіснамасы бар ғылыми көзқарастардың рәсімделіп қалыптасқан жүйесі, сондай-ақ осы көзқарастарды ұстанатын ғылыми қауымдастық (ізбасарлардың кем дегенде үш буыны болуы). Ғылыми мектептің қалыптасуы көшбасшының ықпалында болады, оның эрудициясы, ұстанымдары, қызығушылықтары мен жұмыс стилі жаңа ғалымдарды тарту үшін шешуші мәнге ие болып табылады. Ғылыми мектепте бір мамандық бойынша үш ғылым докторы болуы керек (тақырыптары өзара байланысты). Ғылыми мектептер кафедралар, институттар, елдер және кез-келген деңгейдегі ғалымдар бірлестіктері шеңберінде құрылады.

Түйін сөздер: ғылыми мектеп, ғылыми дәстүр мен ғылыми көшбасшы

Научная школа — это оформленная система научных взглядов, имеющая лидера и программу исследований, отличающаяся определённой методологией, а также научное сообщество, придерживающееся этих взглядов (не менее трёх поколений последователей). На формирование научной школы влияет лидер, эрудиция, взгляды, интересы и стиль работы которого имеют решающее значение для привлечения новых ученых. Считается, что лидером школы является только доктор наук (профессор). Научная школа должна иметь три доктора наук по одной специальности (связанная тематика). Научные школы формируются в рамках кафедр, институтов, стран и объединений учёных любого уровня.

Ключевые слова: научная школа, научная традиция и научный лидер.

A scientific school is a structured system of scientific views that has a leader and a research program that differs in a certain methodology, as well as a scientific community that adheres to these views (at least three generations of followers). The formation of a scientific school is influenced by a leader whose erudition, views, interests and work style are crucial for attracting new scientists. It is believed that the leader of the school is only a doctor of sciences (professor). A scientific school should have three doctors of science in the same specialty (related topics). Scientific schools are formed within the framework of departments, institutes, countries and associations of scientists of any level.

Keywords: scientific school, scientific tradition and scientific leader.

Ғалымдар үшін тарихи ойлау өте маңызды. Тарих әлеуметтік жады қызметін атқарады. Амнезиясы бар адамды ауру деп санайтыны сияқты, өткені туралы білмейтін қоғамды сау деп санау қиын. Әрбір жаңа буын өткеннен өзі үшін болса да жаңалық ашады. Кезінде Алаш көсемі Әлихан Бөкешан былай деп жазған екен: «Өзінің тарихын жоғалтқан жұрт, өзінің тарихын ұмытқан ел - қайда жүріп, қайда тұрғандығын, не істеп не қойғандығын білмейді, келешекте басына қандай күн туашығына көзі жетпейді». («Қазақ» газеті, № 2, 1913 жыл). Бұл тұжырым ғылым тарихына да тікелей қатысты. Өткенімізді білмей, бүгінгі жай-күйімізге қалай жеткенімізді түсіне алмаймыз. Ғылым дамуының сыртқы факторлардан бөлек ішкі логикасы да болады. Генезисті білу маманды тарихи амнезиядан, нигилизмнен сақтайды. Әсіресе, ол ғылыми дәстүрлер сабақтастығында маңызды рөл алады. Студенттер мен магистранттарды, жас ғалымдарды даярлаудағы маңызды бөлік болып табылатын тарихи-ғылыми мәдениетті қалыптастыру ісін естен шығарудың салдарын ғылыми қауым жақсы түсінуі тиіс. Өкінішке орай, біздің елімізде тарихи-психологиялық зерттеу бағытына жоғарыдан қарау, бұл жанрды менсінбей төменсітетін көзқарастар орын алып отыр. Нәтижесінде, бұл бағыттағы зерттеулерге кейінгі толқын тарапынан қызығушылық азайды.

Соңғы уақыттары психология саласына қатысты отандық ғылыми журналдар тарихи зерттеулер бағытындағы материалдарды жариялауды қойды. Тек эксперименттік зерттеу жұмыстары ғана маңызды, қалғандары қосалқы дүниелер боп саналады. Журнал редакторлары методолог Марк Блоктың маңызды ескертпесін ұмытып кетуде: “Бір сөзбен айтқанда, өткенді танып білудің қазіргіні танудан өзгешелігі, ол әрқашан тікелей емес” [1, 30 б.]. Тарихи танымның тағы бір ерекшелігі – оның ретроспективтілігі. Тарихшыға жиі кері қайтуға тура келеді: басқа ғылымдарда әдетке айналғандай себептен салдарға емес, керісінше салдардан себепке барады. Кинотаспаны кері айналдырған тәрізді. Ғылым саласының қалыпты дамуы оның өткен тарихын зерттеуге қаншалықты көңіл бөлуіне байланысты болып келеді.

Әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың ерекшеліктерін ескермеу - жаратылыстану ғылымдарының әдіснамасына негізделген позитивизм концепциясынан шыққан ұстаным. Шынайы ақиқат білімге жету үшін бірден-бір дұрыс жол тек жаратылыстану парадигмасы делінеді. Позитивизм мен сциентизмнің әйгілі тұжырымын физик Э.Резерфорд айтып кеткен екен: «Барлық ғылымдар физикаға және маркалар коллекциясын жинауға бөлінеді». Біздің университеттің бір ректоры да өз сұхбатында «Менің құдайым - физика» деп айтқаны бар.

Сциентистер тек ғылыми әдістің интеллектуалды күші бар, сондықтан өнер және мораль сияқты басқа салалар ғылыми әдіснамаға бейімделуі керек деп санайды. Сциентизмнің айқын көріністеріне неопозитивизм шеңберінде ғылым концепциялары мен заң жобаларын әзірлеу, әкімшілік бюрократия мен ғылыми қауымдастық арасындағы технократиялық тенденциялар, сондай-ақ кейбір гуманитарлық ғалымдардың жаратылыстану ғылымдарының әдістері мен принциптерін әлеуметтік-гуманитарлық зерттеулерде қолдану әрекеттері жатады. Зерттеушілер қоғамдық-гуманитарлық ғылымдарда сциентизм жаратылыстану ғылымдарымен салыстырғанда өз пәнінің ерекшеліктерін елемеумен немесе жете бағаламаумен, сондай-ақ нақты дәл ғылымдардың әдістерін олардың жарамдылығына тиісті сыни баға бермей-ақ қолдану әрекеттерімен байланыстырады. Мысалы, әлеуметтануда сциентизм әлеуметтік зерттеулердегі сандық әдістердің маңыздылығын асыра бағалаумен және әлеуметтік талдау объектілерінің бірегей сипаттамаларын жете бағаламаумен байланысты. Сондай-ақ, ғылым құндылық аспектілерін ескеру қажеттілігін елемеуден және әлеуметтік-философиялық мәселелерге әсер ететін теориялық концепцияларға теріс көзқараста көрінеді. Мұндай ахуал психология саласында да қалыптасып отыр. Қазіргі идеал - дәл ғылымдар деңгейіне жету. Бәрін соларға еліктеп жасау. Болашақ мамандардың әдіснамалық даярлығына жеткілікті көңіл бөлмеу психологияны балық та емес, ет те емес, маргинал ғылым дәрежесіне түсіріп отыр. Батыстық ғылымдарды топтастыру жүйесінде психологияны биологиялық ғылымдар қатарына жатқызу тенденциясы орын алуда.

XX ғ. 50-60 жылдарынан бастап елімізде тарихи-психологиялық зерттеулер жүргізіле басталды. Оның негізін қалаған – ҚазССР Ғылым академиясының академигі, педагогика ғылымдарының докторы, 1948-53 жылдары ҚазМУ-дың ректоры және педагогика және психология кафедрасының меңгерушісі қызметін атқарған Төлеген Тәжібаев (1910-1964). Әрине, ол кездегі тарихи зерттеулер сол заманның талабына сай, жалғыз ғана дұрыс боп табылатын маркстік-лениндік әдіснаманың принциптері мен коммунистік идеологиялық ұстанымдар тұрғысынан жазылды. Тіпті ұлтымыздың педагогика және психология саласындағы көрнекті тұлғалары (Ж. Аймауытов, М. Жұмабаев және т.б.) буржазиялық ұлтшылдар атанып еңбектерін оқуға тиым салынды. Сондықтан, тоталитарлық жүйенің шектеулерін ескеруіміз керек.

Тарихи шындық: Қазақстан 1991 жылға дейін отар ел болдық. Идеологиялық қысым кезінде тұтас бір салалардың жойылып және ұлттың бетке ұстар ғалымдарының қуғын-сүргінге ұшырағанын да білеміз. Психология тарихындағы елеулі өзгерістер коммунистік партияның қадағалауымен жүргендіктен оның қаулылары, шешімдері маңызды рөл атқарғаны да белгілі. Кеңес заманында республикадағы психология кафедрасы жоғары басшылықтың шешімімен ашылды. Ғылым тарихшысы өзі зерттейтін ғылым саласының дамуына немесе тежелуіне не әсер етті, оны да ашып көрсету керек. Тарихтан сабақ алу деген нәрсе бар.

Қазақстандағы тарихи- психологиялық зерттеулерді ары қарай дамытқан ғалымдар Қ.Б. Жарықбаев, Ж. Түрікпенұлы, А.Т. Ақажанова, В.В. Чистов болды. Егемендік алған соң бірқатар ізденушілер тарихи-психологиялық зерттеулермен айналысты (А.Ж. Мірәлиева, Ж.Н. Сабирова, Сейітнұр Ж.С., Н. Иманғалиева, Ж.Қабылғазы және т.б.). Азды-көпті тарихи-психологиялық зерттеулер, ізденістер студенттер мен магистранттардың дипломдық жұмыс деңгейінде және ғалымдардың мерейтой аясында болса да бүгінде жалғасуда. Бірақ жоғары мектеп Болон жүйесіне көшкелі бері отандық психологтардың мұрасын зерттеу ісі тоқырап қалды десе де болады. Жаһандану, білім мен ғылымның интернационализациясы, трансұлттық білім стандарты отандық ғылыми өнімдерді, әсіресе төлтума гуманитарлық сипаттағы интеллектуалдық өнімді өндіруге ізденушілерді онша ынталандырмайтыны көрініп қалды.

“Зияткерлік егемендік” түсінігі бүгінде ескірген көзқарас, анахронизм боп саналады. Қазақстандық мазмұнды талап етудің өзі заманауи ізденістерге сәйкеспейтін ескінің қалдығы іспетті. Мұның арты не соғатынын байқала басталды. Қазақтілді мамандар ғылымдағы аутсайдерге айналады.

Отандық психология тарихын зерттеуде жеткілікті қарастырылмаған мәселелер әлі баршылық. Соның бірі - отандық психологиядағы ғылыми мектептер туралы мәселе. Бұл тақырып психология тарихшылары тарапынан әлі күнге дейін толық зерттелініп, ғылыми түрғыдан таразыланған жоқ. Еліміздегі тарихи-психологиялық зерттеулерде неліктен ғылыми мектеп мәселесі қарастырылмады? Оның бір себебі мынада жатыр: жалпы ғылыми мектеп құбылысын қалыптасқан дәстүр бойынша ғылымтану мен ғылым социологиясы, ғылым философиясы қарастырып келді. Өзге ғылым салалары оған арнайы тоқталып жатпады. Бұл олқылықты түзету қажет. Тек кейін психология тарихшысы М.Г. Ярошевский жүргізген зерттеулер ғылыми мектеп мәселемен психологтардың айналысуына негіз салып берді [2]. Психология тарихшысы М.Г. Ярошевский ғылыми мектептердің типологиялық формаларына мыналарды жатқызады: а) ғылыми-білім беру мектебі; ә) мектеп - зерттеуші ұжым; б) мектеп бағыт ретінде [2, 28]. Әрбір ғылыми мектеп сол ғылым саласында жаңа көзқарастардың қалыптасып дамуына әсер етеді. М.Г. Ярошевский ғылыми мектеп ұғымына байланысты өз түсінігін былайша беріп кетеді: «... «мектеп» термині тарихшылардың жалпы мойындалған пікірі бойынша, біріншіден, шығармашылыққа оқыту мен зерттеу процесінің бірлігі; екіншіден, ғалымдар бір тобының басқалардан өзгеше ұстанатын позициясы». [2, 86]. Қайталанбас бірегей позиция ұстану бүгінде қиын.

Психологияда мектеп дегеніміз ортақ көзқарастар, ортақ ғылыми дәстүр, ортақ бағдарламасы бар бірлестік. Басқа ғылыми салаларға қарағанда психологияда мектепке мүшелік әлдеқайда үлкен рөл атқарады. Олар басқа мектептерге қарсы өз көзқарастарын қорғау үшін бірге жұмыс істейтін команда іспетті. Ғылыми мектепке жату әрбір психолог үшін маңызды сипаттама болып табылды, өйткені ол әріптестер арасында ортақ көзқарастар мен алдыңғы білімдердің үлкен жиынтығын ие болатынына сенімді болады.

Қазақстанда психология саласында өзіндік ғылыми мектеп бар ма? Ғылыми мектеп тұрмақ, елімізде жөнді психология ғылымы да жоқ деген бір шектен екінші шекке шыққан пікірлерді де естідік. Мұндай абсолюттеу, өзімізді өзіміз терістеу психология ғылымының беделін ғылыми жұртшылық арасында еш көтермейді. Максимализм әдетте жастарға тән деуші еді, бірақ мүйізі қарағайдай делінетін аға буын докторларымыз солай деп бағалап жатқан соң кейінгі ұрпақ қайда барады. “Е-е, бізге дейінгілер түк бітірмеген екен ғой” деген біржақты тұжырымға келеді.

Ғылыми мектептер туралы мәселе психология ғылымы тарихында әлсін-әлсін көтеріліп отыратын тақырыптардың бірі. Ғылыми білімнің ажырамас құрамдас бөлігі ғалымның өз идеяларын түсіндіруі ғана емес, сонымен бірге оларды ғылыми қоғамдастықтың түсінуі болып табылады. Өйткені, ғылыми мектеп деген не және оны қалай ажыратуға болатыны туралы пікірталастар легі әлі толастамай отыр. Оның мәні туралы біздің әртүрлі түсінуіміз мен көзқарастарымыз ортақ келісімге келуге кедергі болуда. Әрине, ғылыми конференция мен дөңгелек үстелдердегі баяндамалар мен мақалаларда, қандай да бір ғылыми мектепке жататын атақты ғалымдардың есімдері мен еңбектерін атап кету белгілі бір ғылыми норма болып табылады. Бізде дәлелдеп негізделген ғылыми мектеп туралы концепция болмағанымен, кейбір зерттеу бағыттарын ғылыми мектепке теңеп қарастыру дәстүрі қалыптасқан. Дегенмен, ғылым саласындағы институционализацияның жоқтығы бұл сөздерді тек бос мәлімдемеге айналдырады.

Жалпы ғалымдар арасындағы әлеуметтік-шығармашылық байланыстың институционалданған бір түрі – ғылыми мектептер. Әдетте ғылыми мектептер білім беру мен ғылыми зерттеу функцияларын атқарады. Әрбір мектеп - микроәлеуметтік құрылым. Ғылымдағы мектептер көбінесе оның негізін салушының атымен аталады (И.М. Сеченов, Л.Н. Выгодский, З.Фрейд және т.б.). Сондай-ақ, оларды орналасқан жеріне байланысты да атауға болады (Вена мектебі, Франкфурт мектебі сияқты). Ғылыми мектептердің қалыптасуы мен дамуы белгілі бір зерттеу бағдарламаны негіздейтін және оны жүзеге асыру үшін ұжымның өзге мүшелерін өз маңында топтастыра алатын көшбасшысыз мүмкін емес. Бұл әсіресе шығармашылыққа қолайлы психологиялық ахуал (климат) бар кезде неғұрлым табысты іске аспақ. Аға буынның әңгімелерінен ұққаным алматылық психологтар арасындағы өзара қатынас, психологиялық климат онша болмаған екен. Өмір бойы бірін-бірі мойындамай өткен адамдар болыпты. Бірақ соншалықты алсықан олардың отандық психологияға қомақты үлес қосты деп те айта алмайсың. Оның нәтижесі ретінде психологиядан не факультет не институт жоқтығын зерттеушілердің бәрі айтады.

Кейбір зерттеушілердің пайымдауынша, мемлекетте ұлттық ғылыми қоғамдастықтың және Ұлттық ғылыми академияда жанында іргелі зерттеулермен айналысатын институттың болуы кемелденген ғылымның көрсеткіші боп табылады. Жалпы ғылым әлеуметтік институт ретінде ерекше кеңістікте өмір сүреді. Өкілетті ғылыми қоғамдастықты ұйымдастыру бұл әлеуметтік ғылым институтының бар екендігінің бір дәлелі ретінде саналады.

Тәуелсіз мемлекетте ғылыми күштерді біріктіретін және өз зерттеулеріне жастарды тартатын белгілі бір орталық болуы керек. Ол әр елдерде әр түрлі. Біздің елде ғылыми зерттеулер университеттерде, жоғары оқу орындары мен арнайы ғылыми-зерттеу институттарында жүргізіледі. Алайда, біз үшін тағы бір маңызды нәрсе бар. Ол ғалымдардың өздерін ғылыми зерттеулерге жетекшілік етуге, оны қаржыландыруға, өз құқықтарын қорғауға қабілетті біртұтас әлеуметтік топ ретінде мойындалуы. Ғылыми қоғамдастықтың қалыптасуы - сол ғылымның қоғамда орын алғанының басты белгісі. Ғылыми конгрестер мен съездер отандық ғылымының қалыптасуы мен дамуы үшін жұмыс жасайды. Қоғам тарапынан болса да мойындатады. Дегенімен ғылымның институционалдануы ғылыми қоғамдастыққа тән автономия болмай толықтай іске асуы мүмкін емес.

Академиялық еркіндік идеясы Еуропадағы зайырлану көзқарастарынан бастау алады. Академиялық еркіндік идеясы ғалымдар үшін ғылыми мақсаттарды, зерттеулерді ұйымдастыруды өз бетінше таңдауды көздейтін құқықтық принциптің болуы, ғылыми идеяларды білдіру және жеткізу еркіндігі және ғылыми сын еркіндігі талабы орындалуы, ғылымдағы плюрализмнің болуы мен ғылыми еңбектерін жариялайтын басылымдардың болуын білдіреді.

Ғалымның кәсіби қызметі қоғамда қандай жағдайда оң бағалана бастайды? Егер олар ақиқат пен әділдікті басты құндылық ретінде ұстанса ғана. Ғылыммен айналысатын адам билік басындағылардың қисынсыз реформаларын, ойына келген әуесқой жобаларын, тілектерін орындайтын сарай ғалымы емес, өзінің позициясы мен автономия құқығын қорғайтын тұлға. Ғалымдар өздерін дербес біріккен топ ретінде көрсетіп, ғылыми зерттеулерге еркіндік беруді, алдын ала цензураны, орынсыз шектеулерді жоюды талап етуге құқылы. Ғалымдар тек биліктің тапсырмасын бұлжытпай орындайтын қауым емес. Ғалымның беделі саясаткерлерден еш төмен болмауы керек. Ғылыми ортада пікірталастар орын алуы мен оппоненттер, қарсы сыни пікір айтушылардың болуы аса маңызды. Цензура мен монополия, өктемдік бар жерде ғылым дамымайды.

Ғылымды институционализациялаудың ең маңызды аспектісі ғылыми қызметті кәсібилендіру болып табылады. Ғылым адамның бүкіл өмірін қажет етеді. Оны өз мамандығына айналдыру арқылы ғана белгілі бір нәтижеге қол жеткізуге болады. Ғылыми қызметті кәсібилендірудің шешуші факторы жоғары білім беру жүйесі арқылы мамандар даярлауды ұйымдастыру болып табылады. Осы сала бойынша мамандарды шығара бастаған білім беру жүйесінде жаңадан пайда болған ғылыми пән немесе мамандық құрылғанда ғана бұл сала институттандырыла бастады деп айтуға болады.

Ғылымның институционализациясы заманауи білім жүйесінің дамуын, ғылыми институттар мен ұйымдардың қалыптасуын, ғылыми қоғамдардың құрылуын, ғылыми қоғамдастықта ғылыми коммуникацияның міндетті түрде болуын талап етеді.

Бүгінде біз Қазақстанда психология саласында ғылыми қоғамдар мен мықты ғылыми мектептер қалыптасып, әлемдік деңгейде болмаса да, посткеңсетік аумақта танылды деп айта аламыз ба? Тіпті өз еліміздегі халықтың психологиялық сұранысын қанағаттандыра алатын ұлттық кадрлар саны жеткілікті ме? Бәрі мойындаған беделді бір тұлға бар ма? Бұл сұраққа әр түрлі жауап алатынымыз сөзсіз. Ғылым тарихшысының бір міндеті сыртқы әлеуметтік және тарихи жағдайларға байланысты бір интерпретацияның емес, екіншісінің неге басым болатынын түсіндіру. Ғылым тарихшы жеке тұлғаларды ұнатса да, ұнатпаса да олардың үлесін объективті бағалауы керек.

Бүгінде зерттеушілер тарихты кімнің қалай жазатыны құндылыққа байланысты екендігін мойындап жатыр. Зерттеуші қандай құндылықты ұстанды, отаншылдық ғалымға жат па? Сонымен бізде ғылыми мектеп бар ма? Ғылыми мектеп боп саналуы үшін қандай шарт болуы тиіс? Жалпы ғылыми мектептің өмір сүруін нақты анықтау үшін кем дегенде зерттеушілердің үш буыны болуы тиіс екен. Яғни, ғылыми мектептің негізін қалаушы, эстафетаны жалғастырушы ізбасар және оның шәкірттері (қазақша айтсақ, «ғылымдағы немерелер»). Бірақ, ең басты шарт - педагогикалық шеберлігі мен жеке беделі жоғары көшбасшының болуы. Жетекшісі жоқ болса мектепте жоқ. Оның зерттелетін мәселеге қатысты жалпы бағдарламасын мойындайтын және соңынан еретін ізбасарлары қатары ұдайы толығып отыруы тиіс.

Ғылым теориясында «ғылыми мектеп» ұғымы көп мәнді сипатқа ие. Ең әуелі оны ғылыми қауымдастықтың бір типі әрі ғылыми қызмет бірлестігінің (кооперациясы) ерекше түрі ретінде қарастырады. Ғылыми мектеп өзге де ғылыми құрылымдармен тығыз байланысты. Мәселен, ғылыми пән мен ғылыми бағыт немесе ғылыми мекемелер (институт, лаборатория, сектор, кафедра және т.б.) сияқты ғылыми-әлеуметтік бірлестіктермен қатар кездеседі.

Ғылымтанушылар ғылыми мектептердің маңызды белгілеріне мыналарды жатқызады: белгілі бір *зерттеу бағдарламасы* мен *ғылыми көшбасшысы* бар ғылыми ұжымның болуы; ғылыми міндеттерден бөлек жаңа буын *ғалымдар даярлауы* (буындар сабақтастығы сақталуы тиіс); ғылыми мектепке тән *өзіндік жұмыс стилі*, *психологиялық ахуал*, ортақ қызығушылық, *зерттеудің мәнділігі*, ғылыми зерттеулердің жоғары деңгейі, мектеп өкілдерінің *тікелей қарым - қатынаста* болуы.

Сондай-ақ, жас ғалымның тұлғасын қалыптастыруда оның жолында кездесетін, ғалымға үлгі бола алатын ғылыми жетекшісі мен аға әріптесі маңызды орын алады. Ғылыми жетекшінің әсері оның статустық-рөлдік ерекшеліктерімен және ғалымда белгілі бір құндылықтардың қалыптасуына тікелей әсер ететін тұлғалық беделімен байланысты. Ғылыми мектептің басты тұлғасы және өзегі – оның көшбасшысы. Көбіне ол ғылым докторы болып келеді. Бірақ «ғылым докторы» мен «мектеп басшысы», «ірі ғалым» ұғымдары бір-біріне сәйкес келе бермейді екен. Қазақстан жағдайында көптеген лауазымды тұлғалардың ғылым

доктор атақтары болғанымен ғылыми зерттеу бағдарламалары мен оны жалғастыратын шәкірттері жоқ. Еліміздегі ғылымның жағдайы мен дамуына байланысты тарихи жауапкершілікті сол лауазымы бар, әкімшілік билікті ұстап отырғандардың мойнында. Атақты алдың ба, жауапкершілікті де ал. “Меннен кейін топан су басса да мейлі” дейтін позиция ұстанатын топ-менеджерлер, академиктер мен профессорлар кездесетіні еш құпия емес. Отандық ғылымға жаны ашитындар азайып кетті деген пікірлерді қазір жиі еститін болдық.

Идеалды ғалымның бейнесі шынайы өмірде күткеннен қатты алшақтайтын жағдайлар да кездеседі. Оған әртүрлі психологиялық факторлар әсер етеді. Ғалымдардың идеалды бейнесі мен нақты мінез-құлқы арасындағы бұл сәйкессіздік кейде зерттеушілер арасында когнитивті диссонанс пен екі жақтылық сезімін тудырады. Ғалымның тек ақиқатты ашуға мүдделі және ғылыми қызмет мұраттарын бұлжытпай ұстанатын адам ретіндегі бейнесі көбіне шындыққа жанаспай жатады.

Сыншылар әлеуметтанушы Р.Мертон сипаттаған ғылыми этостың, яғни ғылыми іс-әрекет нормаларын (объективтілік, әмбебапшылдық, ұйымдасқан скептицизм, мүддесіздік және коллективизм (өз жаңалықтарын басқа ғалымдарға еркін және артықшылықсыз жеткізу) және т.б. қатаң түрде ұстанатын ғалым бейнесін «ертегі» деп сынға алып жатады. Сондықтан Қазақстандағы ғылыми өмір шындығы жеке зерттеуді талап етеді. Ғалым - өзі өмір сүрген дәуірдің замандасы. Оның ғылыми әлеуметтенуі сол қоғамда өтеді. Әр елдің ғалымдарының ортақ сипаттарынан бөлек өзіндік менталитеттері болады. Кейбір зерттеушілер Қазақстанда ғылыми мектеп емес, ғылыми кландар бар деп бағалап та жатады.

Жалпы ғылымтану пайда болғалы бері ол ғылыми бірлестіктердің екі түрін зерттеуге баса назар аударды: «ұйым, мекемелердегі ғалымдар» және «көрінбейтін колледждер». Алғашқысы әдетте институционалданған ғылыми қауымдастықтар болса, екіншісі бейресми, иерархия мен регламентациядан тыс, еркін байланысқа, ғалымдардың ресми емес коммуникациясына негізделген құрылым (Д. Бернал, Д. Прайс, С. Кроуфорд, Д. Крэйн, Н. Маллин және т.б.). Ғылыми мектептерді құру тәжірибесі олардың келесі түрлері барын көрсетеді:

1. Болашақ зерттеушілерді қалыптастыруға арналған ғылыми- *білім беру мектебі*;
2. Мектеп көшбасшысы әзірлеген зерттеу бағдарламасын бірлесіп жүзеге асыратын, дамытатын ғалымдар тобы - *зерттеуші ұжым*;
3. Белгілі бір дәстүрлерді жалғастыратын ғалымдар тобы мен зерттеу ұжымдарын қамтитын *ғылымдағы бағыт*;
4. Атақты, есімі ғылыми жұртшылыққа танымал ғалымның жетекшілігімен кандидаттық немесе докторлық диссертациялар әзірлеген ғалымдар;

Ғылым тарихшылары үшін күрделі проблеманың бірі- ғылыми мектептердің пайда болуы мен өмір сүру уақытын дәл анықтау. Өйткені, ғылым саласына өзіндік үлес қосқан кез келген ғалымдар тобын ғылыми мектеп деп айта алмаймыз.

Біз үшін тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстандағы психология ғылымының дамуы идеялық, ұйымдастырушылық, кадрлық және ғылыми тұрғыдан үлес қосқан көрнекті ғалымдар мен кафедралар жұмысын ашып көрсету маңызды міндет. Еліміздің психология саласындағы ғылыми мақалалар мен еңбектерді жүйелеу және талдап бағалау психолог тарихшылардың жұмысы. Әсіресе, ғылыми дамуға интеллектуалдық серпін берген, эвристикалық құндылығы бар еңбектерді оқулықтарға енгізудің пайдасы зор.

Ғылыми прогрестің қозғаушы күші ғалымның тұлғасы мен шығармашылық жолы, яғни оның ғылыми идеясы, көзқарастары, тұжырымдамалары мен теориясы. Біздің ілгеріде қызмет

еткен ғалымдардың кім екендігін, олардың өмірде не істеп, не бітіргендігі, өзінің күш-жігері мен қуаттын неге жұмсағандығы, атқарған істерінің қайсынан ұлтына пайда, қайсысынан зардап көргендігін тарих қана ашып береді. Тікен еккен жерге бидай шықпайтыны сияқты, ізденіске шақыратын ғылыми орта болмай, ғылыми мектеп болмай сол ғалымның дамуы қиын.

Қазақстанда, бүгінгі таңда филология ғылымында, соның ішінде қазақ әдебиетінде тұлғатану біршама қалыптасқан сала екен, сондай-ақ отандық педагогика ғылымы жеке ғалым тұлғасын зерттеу ісін үлкен жолға қойыпты. Ал кеңестік дәуірдегі психология саласындағы ғалымдар бірінің көзін бірі шұқудан уақыты артылмапты, істегенінің бәрі қиянат пен әділетсіздік екен. Университтердегі психологиялық ахуал дұрыс болмағандықтан бізде ғылым дұрыс дамымады.

Қазақстан 1991 жылы саяси тәуелсіздік алған кезде республикада психология бойынша не факультет, не диссертациялық кеңес ашайын десек, жеткілікті ұлт ғалымдары болмады. Ұлттық кадрларды даярлауда Өзбекстанның, Қырғызстанның ғалымдарына кіріптар болдық. Мұның бір себебі, Қазақстанның психология ғылымында көп жылдар бойы лайықты көшбасшы болмапты. Білімі мен тұлғалық қасиеті мойындалған, ұлттық құндылық мен заманауи білімді қатар алып жүрген, болашақ ұрпақтың да мүддесін, ғылымның мүддесін қорғайтын тұлға жетіспеді. Әркім бір “данышпан”. Қалың жұртшылық біздің елде зиялылық пен психолог тұлғасы сиыспайтын қарама - қарсы ұғымдар деп бағалады. Мұның себебін біреулер, психология ғылымына «комплексі» бар адамдар келеді деп түсіндірсе, екінші біреулер бұрынғы орталықтың – мәскеу мен ленинградтық психологтардың тәрбиесін көргендердің жаман өнегесі дейді. «Сынықтан басқаның бәрі жұғады» дейді қазақ мәтелі. Әйтеуір, өзге мамандық иелері тарпынан біздегі психологтарға деген қатынас, стереотиптер жағымды деп айта алмаймыз. Көп жылдар бойы ауызбіршілік мәселесі де отандық психологтар үшін өзекті болып келді. Соның кесірінен, өзге республикаларда психология бөлімі мен факультеттері қызмет істеп жатқан кезде бізде кафедра жалпыуниверситеттік (жалпыинституттық) деңгейден аса алмады. Сонда бұрынғылардың қай ісінен үлгі алмақшымыз?

Жағдай Қазақстан тәуелсіздік алған соң ғана түзеле бастады. Қазақстанда тұңғыш рет Д14А32 мамандандырылған психологиядан докторлық диссертациялық кеңес ашылды. Нәтижесінде, біз бүгінде айтарлықтай саны бар психологтар корпусына ие боп отырмыз. Болашақта еліміздегі психология кафедраларында ғылыми зерттеулер ісі қалай жолға қойылғаны және ғылыми-педагогикалық кадрлар қалай даярланғаны жайлы арнайы зерттеулер жүргізілуі тиіс.

Сөйтіп, зерттеушілердің басым бөлігінің пікірінше, ғылыми мектеп: өзіндік әдіснамасы бар, нақты танымның құралдарын анықтаған, бірегей ғылыми бағытты дамытады; институционалдық дамуға әкеледі (мектептерден жаңа зертханалар, кафедралар, дербес ғылыми және оқу орындарының қалыптасуы); әлеуметтік ғылыми және ресми мойындауды алады; ықпал ету және материалдық және адам ресурстарын алуға құқығы бар; жаңа мамандықтарды жасайды; кадрларды даярлау процесін байытады; белгілі бір білім саласының маманы болады; белгілі бір саладағы бағалау және сараптама процестерін қадағалайды.

Ғылыми мектепті сақтаудың маңызды факторы – ұжымда қалыптасқан ұйымдастырушылық мәдениет. Дегенмен, басқа да аспектілер маңызды: оқушылардың таланты мен дарындылығы және олардың мектепті сақтап қалу қабілеті, сыртқы ортаның реакциясы, өндірілген интеллектуалдық «өнімге» сұраныс, қоғамдық мойындалу ауқымы және т.б. Нағыз ғалымдардың әрдайым өз позициялары болады. Ұлтқа зияны тиетін шешімдерге қарсы тұра алатын беделі болады. Уақытша мода соңынан кетпейді. Мәселен,

Мәскеу мемлекеттік университетінің ректоры В.А.Садовничий ғылымның дамуын жетекші журналдардағы жарияланымдар саны бойынша бағалаудың бүкіл әлемде қолданылатын әдісі орыс тілінде шығатын ғылыми журналдарға зиянын тигізеді деп есептеді. Ол ресейлік техникалық және жаратылыстану білім беру жүйесі үшін қолданыстағы стандарттар оңтайлы және басқаларын енгізу қалыптасқан ғылыми мектептерді жоюы мүмкін екенін атап өтті. Әр мемлекет өзінің ұлттық мектебін сақтауға ұмтылуы тиіс. Ол дәстүр сабақтастығы бар жерде ғана мүмкін болады.

Қорыта айтсақ, ғылыми мектеп идентификациясы келесі белгілерге тәуелді:

- ғылыми көшбасшының болуы; зияткер лидер жоқ болса, мектепте жоқ
- зерттеушілердің бірнеше буынының болуы;
- білімді жасау, беру және қолданудың өзіндік технологиялары;
- ғылыми мектеп мүшелерінің белгілі бір идеялар, біртұтас парадигма және ғылыми зерттеу жолдары аясында қалуға келісімі; Өйткені, ғылыми мектеп – біртұтас зерттеу бағдарламасы. Зерттеу бағдарламасы болмаса, оны шәкірттері ұстанбаса, ол мектеп жойылады.
- қоғамдық мойындау, тану ауқымы.

Әдебиеттер

1. Блок М. Апология истории, или ремесло историка. – М.: Наука, 1973. – С. 30.
2. Ярошевский М.Г. Логика развития науки и научная школа // Школы в науке / Под ред. С.Р. Микулинского, М.Г. Ярошевского, Г.Кребера, Г. Штейнера. - М.: Наука, 1977. – 510 с.

ОБЗОР УЧЕБНОГО ПОСОБИЯ «КАЗАХСКАЯ ЭТНОПСИХОЛОГИЯ» ПОД АВТОРСТВОМ К.Б. ЖАРИКБАЕВА И ЕГО КОЛЛЕГ

Отарбекова А.А., Алпамысқызы А.

НАО «Карагандинский университет имени академика Е.А. Букетова»
Караганда, Казахстан

В статье приводится обзор учебного пособия К.Б. Жарикбаева и его коллег «Казакская этнопсихология». Приведены данные анализа теоретического материала, посвященного изучению истории становления и развития основ казахской этнопсихологии, его нынешнего состояния и тенденций развития в XXI веке. Поднимаются и обсуждаются вопросы культурной и психологической составляющих казахского этноса.

Ключевые слова: этнопсихология, учебное пособие, казахский народ, обзор.

Бұл мақалада Қ.Б. Жарықбаев пен оның әріптестерінің "Қазақ этнопсихологиясы" оқу құралына шолу жасалады. Қазақ этнопсихологиясы негіздерінің қалыптасу және даму тарихын, оның қазіргі жағдайы мен XXI ғасырдағы даму үрдістерін зерттеуге арналған теориялық материалды талдау деректері келтірілген. Қазақ этносының мәдени және психологиялық құрамдас бөліктері туралы сөз көтеріледі.

Түйін сөздер: этнопсихология, оқу құралы, қазақ халқы, шолу.

This article provides an overview of the textbook by K.B. Zharikbayev and his colleagues "Kazakh ethnopsychology". The data of the analysis of theoretical material devoted to the study of the history of the formation and development of the foundations of Kazakh ethnopsychology, its current state and development trends in the XXI century are presented. The issues of cultural and psychological components of the Kazakh ethnic group are raised and discussed.

Keywords: ethnopsychology, textbook, Kazakh people, review.

Введение. Учебное пособие «Казакская этнопсихология», написанное К.Б. Жарикбаевым, А.К. Олжаевой и М.К. Ахметовой, представляет собой важное актуальное исследование, посвященное особенностям этнопсихологических характеристик казахского народа. Кубигул

Бозаевич Жарикбаев является одной из главных фигур, внесших вклад в развитие психологической и педагогической наук Казахстана и стран СНГ. Это пособие глубоко и основательно погружается в многогранные аспекты казахской культуры и мировоззрения, выявляя фундаментальные психологические качества, присущие казахской этнической общности. Данная книга не только предоставляет теоретические знания, но и способствует лучшему пониманию читателем культурных традиций и обычаев, которые формируют психологический облик народа.

Основная часть. 1. Введение в казахскую этнопсихологию. В первой части пособия авторы знакомят читателя с основными понятиями этнопсихологии как научной дисциплины. Раскрываются такие понятия, как национальный характер, этнические самосознание, стереотипы и личность, психологический склад личности. Затрагиваются темы политики, религии, языка и психодиагностики.

Авторы рассматривают положения и понятия, изложенные старейшим русским психологом Н.А.Рыбниковым, А.С. Прангишвили, армянским психологом М.М. Мазманяном, академиком А.В. Петровским и др. [1, с. 11]

Этнопсихология изучает, как культурные и этнические факторы влияют на формирование личности и поведения людей. Казахская этнопсихология в данном контексте представляет собой исследование специфики психологии казахов, опираясь на исторические, культурные и социальные факторы, формировавшие менталитет народа.

Акцентируется внимание на важности понимания этнической идентичности, которая играет ключевую роль в психологии любой народности. Для казахов, чья история тесно связана с кочевым образом жизни, такими важными чертами являются уважение к старшим, гостеприимство, коллективизм и особое отношение к природе.

2. Историко-культурный контекст. Вторая глава данной научной работы посвящена историческому и культурному развитию казахского народа и тому, как определенные события повлияли на его психологические характеристики.

История казахов богата различными этапами: от времен кочевых племен до формирования Казахского ханства, а затем интеграции Казахстана в состав Российской империи и Советского Союза.

В данной части пособия выделяется тот факт, что многие казахские обычаи связаны древними нормами обычного права казахов, которые были утверждены и кодифицированы еще в Казахском ханстве. [1; с. 30] Отмечается, что кочевой образ жизни сыграл ключевую роль в исторической динамике. Как отмечал А.И. Левшин, «Степи их, как будто нарочно созданы для кочевой жизни» [2; с. 115]

3. Далее рассматриваются основные особенности культурных установок казахов, которые складывались на протяжении столетий под влиянием различных факторов, таких как природные условия, социальная структура и религия.

Одной из ключевых черт казахского народа является коллективизм. Общинный уклад жизни способствовал развитию взаимопомощи и глубокого чувства ответственности перед родом и племенем. Эти характеристики и по сей день оказывают значительное влияние на самосознание современных казахов.

Особое место в роли народного культа также занимает гостеприимство. Суровые условия степей формировали обычаи, согласно которым странник имел право на ночлег и пищу в любом доме казахских аулов. Этот обычай глубоко укоренился в образе жизни и мышления казахского народа.

Уважение к старшим прививается в казахских семьях с раннего детства. Это проявляется не только в семейных отношениях, но и в общественной жизни, где мнение старших членов общины имеет особую значимость. Так, Юсуф Баласагуни утверждал, что «отец за детей перед всеми в ответе, и кличут отца не по имени дети». [3; с. 3] Такая иерархия семейных и социальных ролей является одной из фундаментальных аспектов казахской этнопсихологии.

Обычаи и традиции пронизывали все сферы жизнедеятельности казахов. Они являлись зеркалом народной психологии, затрагивая темы воспитания детей, межличностных отношений, социальных ролей, ведения хозяйства.

Обряд «Бата беру» (благословение) - это один из примеров традиции, которая сохраняется и в современном казахском обществе. Этот обряд отражает сокровенность одобрения и поощрения старших и символическую передачу жизненного опыта и мудрости младшему поколению.

Не менее важным институтом этнопсихологии казахов являлся фольклор и народное творчество. Авторы отмечают красноречивость казахского народа, их тягу к искусству и поэзии. Как писал Ч. Валиханов: «Казахи - охотники до ораторских выступлений, они стремятся совершенствоваться в искусстве произнесения речей и особенно ценят того, чья речь плещет юмором или отличными находками» [4; с. 390]

Пословицы и поговорки были наполнены смыслами философского, общественно-политического, нравственно-этического характера. Однако, к сожалению, в русле психолого-педагогической мысли они еще не были предметом специального исследования. [5; с. 37]

5. Влияние религии на психологию казахов.

Казахский народ в большинстве проповедует ислам. Он стал основной религией казахов с XV века. Исламские ценности, такие как терпение, сострадание, щедрость и уважение к другим, глубоко проникли в мировосприятие казахов. Примечательно, что постулаты исламской религии во многом совпадают с нормами и ценностями казахского общества.

Однако, наряду с исламом сохранились элементы такого доисламского верования, как тенгрианство. Вера в силы природы и духов предков все еще имеет место в сознании некоторых казахов, что создает уникальное сочетание традиционных и религиозных взглядов на мир.

6. Шестая глава книги посвящена особенностям межличностных отношений среди казахов. Рассматриваются такие аспекты, как семейные отношения, дружба, социальные связи.

Анализ семейных ценностей, которому уделено большое внимание, демонстрирует, что роль каждого члена семьи четко определена в строгой иерархии в духе традиционных ценностей. Гостеприимство, о котором было сказано выше, и уважение к гостям нашло отражение в пословицах и поговорках, которые передают важность поддержания хороших отношений с окружающими.

Авторы подчеркивают, что в современном обществе семейные ценности по-прежнему являются важнейшим элементом социальной жизни, хоть и претерпевают изменения под влиянием процессов смены парадигм современного общества.

7. Психологические аспекты современной казахской молодежи.

Пособие также затрагивает тему современной казахской молодежи, которая находится на пересечении традиций и современности. Молодежь сталкивается с вызовами модернизации, урбанизации и технологического прогресса, что влияет на их мировоззрение и поведение.

Однако многие этнопсихологические черты остаются важной частью казахской психологии. Молодежь, живущая в крупных городах, может испытывать давление со стороны

нынешних тенденций, что иногда приводит к конфликтам поколений, так называемой проблеме «отцов и детей».

8. Роль этнопсихологии в современном мире

В условиях глобализации и межкультурных контактов знание этнопсихологических данных различных народов становится все более актуальным. Этнопсихология позволяет глубже понять особенности поведения и мышления различных этнических групп, что способствует развитию толерантности и межкультурного взаимодействия. Говоря о толерантности, К.Б. Жарикбаевым и его коллегами отмечается ее важность, как свойства национального характера казахов, сложившегося под влиянием кочевого образа жизни. Выносливость и терпимость к любым трудностям были отличительными атрибутами казахов, позволявших выживать в тяжелых условиях джута и тоталитарного режима советской власти.

9. Таким образом, мы плавно переходим к тому, как кочевой образ жизни повлиял на психику и психологию казахов. Жизнь в степях требовала от казахов развитых навыков выживания, гибкости и умения приспосабливаться к меняющимся условиям. Эти черты, как и другие типические черты психологического склада кочевников, сохраняются в психологии казахов и по настоящее время, проявляясь в высокой адаптивности и стрессоустойчивости.

10. Этнопсихологические исследования в Казахстане

Пособие включает обзор современных этнопсихологических исследований, проводимых в Казахстане. Упомянется огромный вклад в развитие этнопсихологической мысли такими великими деятелями науки и общества, как Г. Карашев, С. Торайгыров, А. Букейханов, А. Байтурсинов, М. Дулатов, Н. Кульжанова, Х. Досмухамедов, Ж. Аймауытов, М. Жумабаев и др.

Также было изложено исследование развития казахской этнопсихологии в хронологическом порядке. Упомянуты и проанализированы работы, начиная с идей древнетюркских мыслителей VI века до положения этнопсихологии как науки в постсоветском Казахстане (1991-2013 гг.).

13. Казахская этнопсихология и современное образование

Одной из тем, затронутых в пособии, является влияние этнопсихологии на систему образования в Казахстане. Раскрываются аспекты разработки казахской национальной психологической терминологии, ее перспективы и развития; подготовка научных кадров по казахской этнопсихологии, а также подробно проанализированы современное состояние, задачи и перспективы развития этнопсихологии в Казахстане. Важность сохранения культурных традиций и этнопсихологических черт при воспитании и обучении молодого поколения, а также популяризации науки особо подчеркивается.

Заключение. Учебное пособие «Казахская этнопсихология» К.Б. Жарикбаева, А.К. Олжаевой и М.К. Ахметовой — это ценное достояние казахстанской науки. Авторы предоставляют результаты глубокого изучения культурных, географических, исторических и религиозных факторов, формирующих психологический облик казахов, и показывают, как эти факторы продолжают оказывать влияние на современное общество. А в конце каждой главы представлены ценные разделы цитат великих мыслителей и ученых «Из сокровищницы мудрых мыслей». Данное учебное пособие является полезным артефактом не только для студентов и исследователей, но и для широкого круга читателей, желающих лучше понять психологию казахского этноса.

Литература

1. Казахская этнопсихология: учебное пособие/К.Б.Жарикбаев, А.К. Олжаева, М.К. Ахметова. – Алматы: Қазақ университеті 2019.- 304 с.

2. А.И. Левшин. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей / соч. Алексея Левшина. - СПб: Тип. Карла Крайя, 1832.
3. Газизова Ф.С. Педагогическая мысль древних тюрков: Ю. Баласагуни о раннем воспитании ребенка// Научные исследования в образовании, 2007.
4. Валиханов Ч. Собр. соч. в 5-ти томах. – Алма-Ата: Каз. энциклопедия, 1985. - Т.2.
5. К.Б. Жарикбаев. Пословицы и поговорки как предмет историко-психологических исследований// Материалы IV Всесоюзного съезда психологов. - Тбилиси, 1971.

НАУЧНЫЕ ИДЕИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОФЕССОРА К.Б. ЖАРИКБАЕВА

Салиш С.С., Балмағамбетова Ә.С.

КГУ «СО ІТ ШЛ № 72 имени Абиша Кекилбайұлы»

Актобе, Казахстан

Статья посвящена анализу научных идей и деятельности профессора К.Б. Жарикбаева, выдающегося казахстанского ученого-психолога. Рассматриваются основные направления его исследований, включая этнопсихологию, историю психологии Казахстана, психологию личности и педагогическую психологию. Особое внимание уделяется вкладу К.Жарикбаева в развитие национальной психологической школы и его роли в интеграции казахстанской психологии в мировое научное сообщество. Анализируется практическое применение его идей в образовании, консультировании и социальной сфере. Статья также освещает оценку научного наследия К.Жарикбаева казахстанскими и зарубежными учеными, подчеркивая его значимость для развития психологической науки в глобальном контексте.

Ключевые слова: К.Б. Жарикбаев, казахстанская психология, этнопсихология, история психологии, психология личности, педагогическая психология, национальная научная школа, межкультурные исследования, психологическое наследие, научная деятельность.

Бұл мақала көрнекті қазақстандық ғалым-психолог профессор Қ.Б. Жарықбаевтың ғылыми идеялары мен қызметін талдауға арналған. Оның зерттеулерінің негізгі бағыттары, соның ішінде этнопсихология, Қазақстан психологиясының тарихы, Тұлға психологиясы және педагогикалық психология қарастырылады. Жарықбаевтың ұлттық психологиялық мектепті дамытуға қосқан үлесіне және оның қазақстандық психологияны әлемдік ғылыми қоғамдастыққа интеграциялаудағы рөліне ерекше назар аударылады. Оның идеяларын білім беруде, кеңес беруде және әлеуметтік салада практикалық қолдану талданады. Мақала сонымен қатар қазақстандық және шетелдік ғалымдардың Жарықбаевтың ғылыми мұрасын бағалауын, оның жаһандық контексте психологиялық ғылымды дамыту үшін маңыздылығын атап көрсетеді.

Түйінді сөздер: Қ. Б. Жарықбаев, Қазақстан психологиясы, этнопсихология, психология тарихы, Тұлға психологиясы, педагогикалық психология, Ұлттық ғылыми мектеп, мәдениетаралық зерттеулер, психологиялық мұра, ғылыми қызмет.

This article is devoted to the analysis of scientific ideas and activities of Professor K.B. Zharikbayev, an outstanding Kazakh scientist and psychologist. The main directions of his research are considered, including ethnopsychology, the history of psychology of Kazakhstan, personality psychology and educational psychology. Special attention is paid to Zharikbayev's contribution to the development of the national psychological school and his role in the integration of Kazakh psychology into the world scientific community. The practical application of his ideas in education, counseling and the social sphere is analyzed. The article also highlights the assessment of Zharikbayev's scientific heritage by Kazakhstani and foreign scientists, emphasizing its importance for the development of psychological science in a global context.

Keywords: K.B. Zharikbayev, Kazakh psychology, ethnopsychology, history of psychology, personality psychology, pedagogical psychology, national scientific school, intercultural studies, psychological heritage, scientific activity.

Введение. В соответствии с Законом Республики Казахстан "О науке" от 18 февраля 2011 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 2024 год), развитие отечественной

науки и поддержка научных исследований являются приоритетными направлениями государственной политики [1].

Актуальность изучения научного наследия выдающихся казахстанских ученых обусловлена необходимостью сохранения и приумножения интеллектуального потенциала страны, а также формирования национальной научной школы. Особое место в истории казахстанской науки занимает профессор К.Б. Жарикбаев, чьи идеи и деятельность внесли значительный вклад в развитие психологической науки в Казахстане [2].

Кубыгул Бозаевич Жарикбаев (1929-2019) - выдающийся казахстанский ученый, доктор психологических наук, профессор, основоположник казахстанской психологической школы [3]. Он является автором более 500 научных работ, в том числе 30 монографий и учебников, и внес неопределимый вклад в развитие психологической науки и образования в Казахстане [4].

Исследованием научного наследия К.Б. Жарикбаева занимались такие ученые, как А.Т. Акажанова [5], Ж.И. Намазбаева [6] и С.М. Джакупов [7]. Их работы позволили систематизировать и обобщить основные направления научной деятельности профессора Жарикбаева, создав фундамент для дальнейшего изучения его научных идей и вклада в развитие психологической науки Казахстана [3].

Профессор К.Б. Жарикбаев известен своими фундаментальными исследованиями в области этнопсихологии и истории психологической мысли Казахстана. Его работы по изучению психологических аспектов национального самосознания и межэтнических отношений заложили основу для развития этнопсихологии в стране. К.Жарикбаев также внес значительный вклад в разработку методологических подходов к изучению психологии личности в контексте казахской культуры. Особое внимание в его научной деятельности уделялось исследованию психологических воззрений казахских мыслителей прошлого, что способствовало сохранению и развитию национального психологического наследия [4].

Основная часть. Научная деятельность профессора К.Б. Жарикбаева охватывает широкий спектр психологических исследований. Основные направления его работы включают этнопсихологию, историю психологии Казахстана, психологию личности и педагогическую психологию. В области этнопсихологии К.Жарикбаев провел фундаментальные исследования особенностей национального характера казахов, их ментальности и психологических аспектов межэтнических отношений. Его работы по истории психологии Казахстана позволили систематизировать и сохранить богатое наследие казахских мыслителей в области психологии.

Профессор К.Жарикбаев внес значительный вклад в развитие теории личности, адаптировав западные концепции к казахстанским реалиям и культурному контексту. В сфере педагогической психологии он разработал инновационные методики обучения, учитывающие национальные особенности казахстанских учащихся. Особое внимание в своих исследованиях К.Жарикбаев уделял проблеме формирования национального самосознания и идентичности в контексте глобализации.

Таблица 1: Основные научные труды К.Б. Жарикбаева

Год	Название работы	Область исследования
1982	"Развитие психологической мысли в Казахстане"	История психологии
1995	"Этнопсихология казахского народа"	Этнопсихология
2002	"Психология образования в Казахстане"	Педагогическая психология

Научные идеи профессора К.Жарикбаева оказали существенное влияние на развитие психологической науки в Казахстане и способствовали формированию национальной школы психологии.

Профессор К.Жарикбаев разработал концепцию этнопсихологического развития личности, учитывающую специфику казахской культуры и традиций. Он выделил ключевые факторы, влияющие на формирование национального характера, включая исторический опыт, природно-климатические условия и социальные институты. В своих исследованиях Жарикбаев уделял особое внимание роли семьи в психологическом развитии ребенка в контексте казахской культуры.

Он также внес значительный вклад в изучение психологических аспектов билингвизма и его влияния на когнитивное развитие. Жарикбаев провел ряд эмпирических исследований, направленных на выявление особенностей мышления и восприятия у представителей различных этнических групп Казахстана. Его работы по психологии межэтнических отношений способствовали развитию толерантности и взаимопонимания в многонациональном обществе Казахстана.

Профессор разработал оригинальную методику изучения этнических стереотипов и предрассудков, которая нашла широкое применение в социально-психологических исследованиях. К.Жарикбаев также занимался вопросами психологической адаптации мигрантов и репатриантов в Казахстане.

Его научные труды заложили основу для развития практической этнопсихологии и этнопсихологического консультирования в стране.

Научные идеи профессора К.Б. Жарикбаева нашли широкое применение в практической психологии и образовании Казахстана. На основе его исследований были разработаны программы психологического сопровождения в школах, учитывающие этнокультурные особенности учащихся. Методики К.Жарикбаева по изучению этнических стереотипов активно используются в социально-психологических исследованиях и межкультурной коммуникации. В сфере профессионального образования психологов его труды стали основой для создания учебных курсов по этнопсихологии и истории психологии Казахстана.

Концепция этнопсихологического развития личности, разработанная К.Жарикбаевым, применяется в практике психологического консультирования и психотерапии. Его работы по психологии межэтнических отношений легли в основу программ по развитию толерантности и профилактике межэтнических конфликтов. Идеи профессора о роли семьи в психологическом развитии ребенка используются в семейном консультировании и разработке программ поддержки родителей.

Таблица 2: Применение научных идей К.Б. Жарикбаева в практике

Область применения	Практическое использование
Образование	Разработка учебных программ
Консультирование	Этнопсихологический подход
Социальная сфера	Программы развития толерантности

Исследования К.Жарикбаева по психологическим аспектам билингвизма способствовали совершенствованию методик преподавания языков в многонациональной среде. Его работы по адаптации мигрантов нашли применение в разработке программ социально-психологической поддержки репатриантов. Данная диаграмма (рис.1) наглядно

демонстрирует широту научных интересов профессора Жарикбаева и его значительный вклад в развитие различных областей психологической науки в Казахстане.

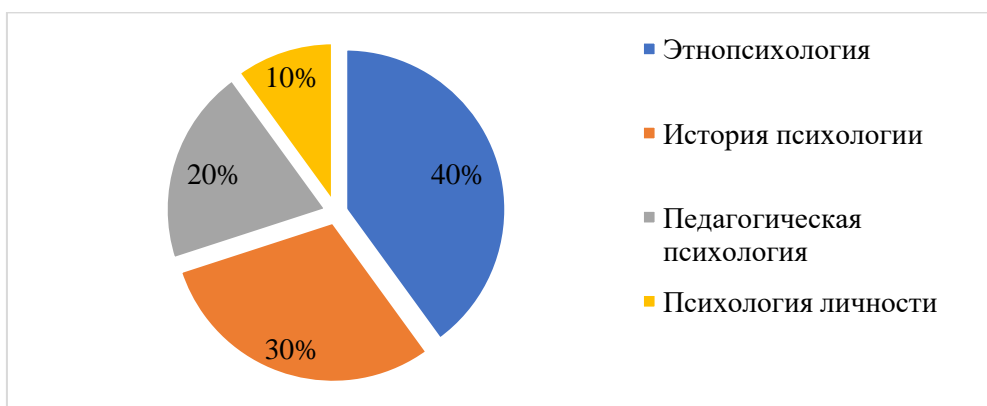

Рисунок 1 - Распределение научных работ К.Б. Жарикбаева по областям исследования

Анализ научного наследия К.Б. Жарикбаева проводился как казахстанскими, так и зарубежными учеными. Казахские исследователи, такие как А.Т. Акажанова и Ж.И. Намазбаева, отмечают фундаментальный вклад Жарикбаева в развитие национальной психологической школы. Они подчеркивают его роль в сохранении и систематизации психологического наследия казахского народа.

Российские ученые, в частности А.В. Петровский[8] и М.Г. Ярошевский, высоко оценили работы Жарикбаева по истории психологии, отмечая их значимость для понимания развития психологической мысли в Центральной Азии. Американский психолог Д. Мацумото[9] в своих исследованиях по кросс-культурной психологии ссылается на работы Жарикбаева, подчеркивая важность его этнопсихологических исследований.

Узбекский ученый Э.Г. Гозиев[10] отмечает вклад Жарикбаева в развитие педагогической психологии в контексте среднеазиатской культуры. Турецкий исследователь С. Балджи[11] анализирует работы Жарикбаева по психологии личности, отмечая их уникальность в контексте турецкой психологии.

Европейские ученые, такие как К. Пайк[12] (Великобритания) и Ж. Пиаже[13] (Швейцария), в своих работах по сравнительной психологии и когнитивному развитию ссылаются на исследования Жарикбаева, подчеркивая их ценность для понимания культурных аспектов психического развития. Китайский психолог Ли Джиянфенг[14] в своих исследованиях по этнопсихологии Центральной Азии опирается на концепции Жарикбаева, отмечая их значимость для сравнительного анализа психологических особенностей различных этнических групп региона.

В целом, анализ работ казахстанских и зарубежных ученых показывает, что научное наследие профессора К.Б. Жарикбаева получило широкое признание в международном психологическом сообществе. Его исследования внесли значительный вклад не только в развитие казахстанской психологии, но и в мировую науку, особенно в области этнопсихологии и кросс-культурных исследований. Многогранность научных интересов Жарикбаева, его инновационные подходы к изучению психологических явлений в контексте национальной культуры и его стремление к интеграции казахстанской психологии в мировое научное пространство создали прочный фундамент для дальнейшего развития психологической науки в Казахстане и за его пределами. Практическое применение идей и

методологий, разработанных Жарикбаевым, продолжает оказывать положительное влияние на различные сферы общественной жизни, способствуя лучшему пониманию психологических особенностей казахского народа и развитию межкультурного диалога в современном глобализированном мире.

Заключение. Научные идеи и деятельность профессора К.Б. Жарикбаева представляют собой уникальный вклад в развитие психологической науки Казахстана и имеют огромное значение для мировой психологии в целом. Его фундаментальные исследования в области этнопсихологии, истории психологии, психологии личности и педагогической психологии заложили основу для формирования национальной психологической школы и способствовали интеграции казахстанской науки в международное научное сообщество. Разработанные Жарикбаевым концепции и методологические подходы, учитывающие культурные особенности казахского народа, открыли новые перспективы для изучения психологических феноменов в контексте национальной культуры и традиций. Его работы по сохранению и систематизации психологического наследия казахских мыслителей не только обогатили историю психологии, но и способствовали укреплению национального самосознания и идентичности. Практическое применение научных идей Жарикбаева в образовании, консультировании и социальной сфере демонстрирует их актуальность и востребованность в решении современных психологических проблем общества. Широкое признание научных достижений Жарикбаева как казахстанскими, так и зарубежными учеными свидетельствует о значимости его работ для развития психологической науки на международном уровне. Наследие профессора К.Б. Жарикбаева продолжает вдохновлять новые поколения психологов и исследователей, открывая перспективы для дальнейших научных изысканий и практических разработок в области психологии с учетом культурного многообразия современного мира.

Литература

1. Закон Республики Казахстан "О науке" от 18 февраля 2011 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 2024 год).
2. Жарикбаев К.Б. Развитие психологической мысли в Казахстане. - Алма-Ата, 1982.
3. Жарикбаев К.Б. Этнопсихология казахского народа. - Алматы, 1995.
4. Жарикбаев К.Б. Психология образования в Казахстане. - Алматы, 2002.
5. Акажанова А.Т. Становление и развитие возрастной и педагогической психологии в Казахстане. - Алматы, 2004.
6. Намазбаева Ж.И. Развитие психологической науки в Казахстане. - Алматы, 2010.
7. Джакупов С.М. Психология познавательной деятельности. - Алма-Ата, 1992.
8. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. История и теория психологии. - Ростов-на-Дону, 1996.
9. Мацумото Д. Психология и культура. - СПб.: Питер, 2003.
10. Гозиев Э.Г. Психология мышления. - Ташкент, 2010.
11. Балджи С. Психология личности в тюркской культуре. - Анкара, 2015.
12. Pike K.L. Language in relation to a unified theory of the structure of human behavior. - The Hague: Mouton, 1967.
13. Пиаже Ж. Психология интеллекта. - СПб.: Питер, 2003.
14. Li Jianfeng. Ethnic Psychology in Central Asia. - Beijing: China Social Sciences Press, 2018.

II –СЕКЦИЯ * II – SECTION

ПСИХОЛОГИЯДАҒЫ ЭКСПЕРИМЕНТТІК ЖӘНЕ ТЕОРИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЕ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ПСИХОЛОГИИ

EXPERIMENTAL AND THEORETICAL RESEARCH IN PSYCHOLOGY

ТҰЛҒАНЫҢ ӨЗІН-ӨЗІ РЕТТЕУІ - МАҚСАТТАРҒА ЖЕТУДІҢ СТРАТЕГИЯЛЫҚ РЕСУРСЫ РЕТІНДЕ

Азизова А.Ф., Баймолдина Л.О.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Мақалада өзін-өзі реттеудің стратегиялық ресурс ретіндегі негізгі аспектілері, оның жұмыс механизмдері және зерттеу әдістері қарастырылады. Жылдам өзгеріп жатқан әлем жағдайында тұлғаның өзін-өзі реттеу мақсаттарына жету және сыртқы, ішкі өзгерістерге сәтті бейімделу үшін маңызды факторға айналады. Өзін-өзі реттеудің кәсіби және жеке дамудағы, стресс басқарудағы, сондай-ақ қызмет тиімділігін арттырудағы рөліне ерекше назар аударылады.

Түйін сөздер: өзін-өзі реттеу, адаптация, жеке даму, стрессті басқару.

В статье рассматриваются основные аспекты саморегуляции как стратегического ресурса, ее механизмы работы и методы исследования. В условиях быстро меняющегося мира саморегуляция становится важным фактором для достижения целей личности и успешной адаптации к внешним и внутренним изменениям. Особое внимание уделяется роли саморегуляции в профессиональном и личном развитии, управлении стрессом, а также в повышении эффективности деятельности.

Ключевые слова: саморегуляция, адаптация, личностное развитие, управление стрессом.

The article discusses the key aspects of self-regulation as a strategic resource, its mechanisms of operation, and research methods. In a rapidly changing world, self-regulation becomes an important factor for achieving personal goals and successfully adapting to external and internal changes. Special attention is given to the role of self-regulation in professional and personal development, stress management, and enhancing work efficiency.

Keywords: self-regulation, adaptation, personal development, stress management.

Кіріспе. Тұлғаның өзін-өзі реттеуі - бұл адамның мақсатқа жетуге және өмірлік мәселелерді шешуге көмектесетін маңызды метаресурс. Бұл процесс адамның ішкі ресурстарын, яғни эмоцияларын, мінез-құлқын және ойларын, сыртқы факторларға бейімдей отырып, тиімді басқаруға бағытталады. Тұлғаның өзін-өзі реттеу қабілеті жеке тұлғаның дамуына ықпал етеді және күрделі жағдайларда дұрыс шешім қабылдауға мүмкіндік береді.

Заманауи сын-қатерлер мен тез өзгермелі жағдайлар тұлғаның өз мақсаттарына жету үшін жоғары деңгейдегі өзін-өзі реттеуді талап етеді. Өзін-өзі реттеу тұлғаның эмоциялық жағдайларын, ойларын және мінез-құлқын белгіленген міндеттер мен сыртқы жағдайларға байланысты бақылау және басқару қабілетін қамтиды. Бұл қабілет бейімделу дағдыларын

дамыту, өнімділікті арттыру және ұзақ мерзімді мақсаттарды тиімді орындау үшін негіз болып табылады.

Негізгі бөлім. Тұлғаның өзін-өзі реттеуі - адамның өзінің мақсаттарына жету және өмірлік қиындықтарды жеңу үшін қажетті психологиялық механизм. Бұл процесс адамның өз іс-әрекеттерін, эмоцияларын және ойларын бақылап, бағыттауға мүмкіндік береді. Өзін-өзі реттеу метаресурс ретінде, жеке адамның дамуында және жетістіктерінде маңызды рөл атқарады.

Өзін-өзі реттеудің негізгі аспектілері:

1.Мақсатқа бағытталған әрекеттерді басқару: Тұлғаның өзін-өзі реттеу қабілеті арқылы адам ұзақ мерзімді мақсаттарға қол жеткізу үшін қысқа мерзімді ләззаттардан бас тартады және өз әрекеттерін жоспарлы түрде басқара алады.

2.Эмоционалды тұрақтылық: Өзін-өзі реттеу стресстік жағдайларда эмоцияларды тиімді басқарып, жағдайға бейімделуге мүмкіндік береді. Бұл адамдардың эмоцияларды бақылап, жан-жақты шешім қабылдауын қамтамасыз етеді.

3.Қақтығыстарды шешу және бейімделу: Тұлға өз эмоцияларын бақылау арқылы басқа адамдармен қарым-қатынаста теңгерімді ұстап, қиын жағдайларда тиімді келіссөздер жүргізуге қабілетті болады.

4.Тұлғалық өсу: Өзін-өзі реттеу жеке дамуға және өзін-өзі жетілдіруге ықпал етеді, өйткені бұл қабілет адамға өз кемшіліктерімен жұмыс істеуге және өзін өзгертуге мүмкіндік береді.

Өзін-өзі реттеу - бұл бірнеше негізгі компоненттерді қамтитын процесс:

1. Мақсат қою. Психологияда «мақсат қою» дегеніміз – жеке адамның белгілі бір нәтижеге жетуге бағытталған іс-әрекеттерді жоспарлап, ұйымдастыруы. Мақсат қою адамның мотивациясын арттырып, оның мінез-құлқын басқаруға көмектеседі. Бұл процесс тиімділікке, табысқа жету үшін маңызды рөл атқарады. Тұлғаның нақты және қолжетімді мақсаттарды жүйелеу, олардың жүзеге асырылу жолдарын жоспарлау қабілеті.

2.Прогресті мониторингтеу. Орташа нәтижелерді бақылау және іс-әрекеттерді уақтылы түзету процесі. Прогресті мониторингтеу - бұл белгіленген мақсаттарға қол жеткізу барысында іс-әрекеттердің, нәтижелердің және жетістіктердің орындалуын тұрақты бақылау процесі. Бұл тәсіл жеке дамуда, кәсіби қызметте және оқу барысында тиімділікті арттыруға, сондай-ақ қажетті түзетулер енгізуге мүмкіндік береді. Мониторинг прогресті бағалап, мақсаттарға жету деңгейін анықтауға көмектеседі.

3.Эмоционалдық регуляция. Эмоционалдық регуляция - бұл адамның өз эмоцияларын басқару, бақылау және өзгерту қабілеті. Ол белгілі бір жағдайда қажетті эмоцияларды күшейту немесе бәсеңдету, оларды дұрыс бағытта көрсету арқылы орын алады. Эмоционалдық регуляция стрессті жеңуге, әлеуметтік қатынастарды жақсартуға және жалпы психологиялық әл-ауқатты сақтауға көмектеседі. Бұл үдеріс өз эмоцияларын түсініп, оларды тиімді басқару үшін маңызды.Эмоционалдық реакцияларды басқару және стресс немесе қиын жағдайларда мотивацияны сақтау.

4.Өзін-өзі ынталандыру.

Өзін-өзі ынталандыру - бұл адамның өз мақсаттарына жету үшін ішкі күш-қуатын оятып, ынталандыру процесі. Бұл қабілет адамды қиындықтарға қарамастан әрекет етуге, өз іс-әрекеттерін тиімді жоспарлауға және нәтижеге бағытталуға итермелейді. Өзін-өзі мотивациялау жеке және кәсіби даму үшін маңызды рөл атқарады, себебі ол ішкі құндылықтар мен мақсаттарға сүйенеді, сыртқы жағдайларға тәуелсіз жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Ұзақ мерзімді жобаларда тұрақты мотивацияны сақтау, бұл жобалар үздіксіз күш-жігерді талап етеді.[1]

Өзін-өзі реттеу- өзін-өзі тиімділік (Bandura, 1991), эмоционалдық интеллект (Goleman, 1995) және когнитивтік бақылау (Zimmerman, 2000) сияқты ұғымдармен тығыз байланысты. Жеке даму контекстінде өзін-өзі реттеу адамның кедергілерге адекватты реакция беруіне, стрессті басқаруына және өзгермелі жағдайларда икемділікті сақтауға мүмкіндік береді.[2]

Өзін-өзі реттеуді зерттеуде оның компоненттері мен іс-әрекеттегі тиімділігіне әсерін анықтау үшін әр түрлі әдістер қолданылады.

1. Анкеталау. Өзін-өзі реттеуді зерттеудің ең кең таралған әдістерінің бірі. Стандартталған сауалнамалар, өзін-өзі реттеудің аспектілерін, мысалы, өзін-өзі тиімділік, эмоционалдық тұрақтылық, жоспарлау және іс-әрекеттерді бақылау қабілетін бағалайды. Мысал ретінде Zimmerman (2000) жасаған өзін-өзі реттеу сауалнамасы, мақсаттарды қою және жүзеге асыру қабілетін анықтауға мүмкіндік береді.[2]

2. Эксперименттік зерттеулер. Эксперименттер барысында респонденттерден жоғары өзін-өзі реттеуді талап ететін тапсырмалар беріледі, мысалы, уақыт шектеулері немесе жоғары назар аударуды талап ететін жағдайларда шешімдер қабылдау. Мұнда респонденттердің реакциялары, эмоцияларды бақылау және іс-әрекеттердің тиімділігі бағаланады.

3. Бақылау. Бақылау әдісі өзін-өзі реттеудің нақты мінез-құлықтық көріністерін тіркеу үшін пайдаланылады. Зерттеуші респонденттердің шынайы өмірдегі іс-әрекеттерін ұйымдастыруын, стресспен қалай күресетінін және қысым жағдайында ресурстарын қалай басқарғанын бақылай алады.

4. Сапалық әдістер (интервью, кейс-стадии). Жартылай жүйленген сұхбаттар арқылы жеке тұлғалардың өзін-өзі реттеу стратегияларын субъективті қабылдауын, сондай-ақ оның сәтті қолданылуына кедергі келтіретін факторларды анықтауға болады. Кейс-стадии өзін-өзі реттеудің табысқа жетудегі негізгі рөлін атқаратын жеке жағдайларды терең талдауды ұсынады.

5. Психофизиологиялық әдістер. Бұл әдістер стресстің деңгейін физиологиялық көрсеткіштер, мысалы, жүрек соғысы, кортизол деңгейі және тері өткізгіштігі арқылы мониторингтеуді қамтиды. Бұл деректер стресстік немесе қиын тапсырмаларды орындау кезінде саморегуляцияның күйін объективті бағалауға көмектеседі.

6. Ұзақ мерзімді лонгитюдтік зерттеулер. Мұндай зерттеулер уақыт өте келе қалай дамитынын және өзгередінін, оның деңгейі ұзақ мерзімді мақсаттарға, кәсіби жетістіктерге және жеке дамуға қалай әсер ететінін зерттеуге мүмкіндік береді.[3]

Көптеген зерттеулер негізінде жоғары өзін-өзі реттеу деңгейі мыналарды қамтамасыз етеді:

- Жеке және кәсіби мақсаттарды тиімді іске асыру. Жеке және кәсіби мақсаттарды тиімді іске асыру – бұл мақсаттарға жүйелі және нәтижелі жетуге бағытталған әрекеттерді жоспарлау және орындау процесі. Ол үшін нақты мақсаттар қою, оларға жету жолдарын анықтау, ресурстарды тиімді пайдалану және прогресті үнемі қадағалау қажет. Тиімді іске асыруда өзін-өзі мотивациялау, уақытты дұрыс басқару, қиындықтарды еңсеру қабілеті және эмоциялық тұрақтылық маңызды рөл атқарады. Жеке және кәсіби мақсаттарға жету адамға өзін-өзі дамытуға және кәсіби жетістіктерге қол жеткізуге мүмкіндік береді.

- Стресс жағдайларымен күресу және кедергілерді жеңу қабілеті. Стресс жағдайларымен күресу және кедергілерді жеңу қабілеті – адамның қиындықтарға төтеп беру және стресске тиімді жауап беру қабілеті. Бұл дағды эмоционалдық тұрақтылықты сақтауға, қысым жағдайында өз ресурстарын дұрыс басқаруға көмектеседі. Стрессті басқару үшін тыныс алу жаттығулары, медитация, физикалық белсенділік және әлеуметтік қолдау сияқты әдістер қолданылады. Кедергілерді жеңу қабілеті адамның табандылығын, мақсаттылығын және

қиындықтарды шешу стратегияларын дамытуға негізделген. Бұл қабілеттер жеке және кәсіби өмірде табысқа жетуге септігін тигізеді..

- Тұтастай алғанда өмір мен кәсіби қызметте қанағаттану деңгейін арттыру.

Тұтастай алғанда өмір мен кәсіби қызметте қанағаттану деңгейін арттыру – бұл адамның жеке және кәсіби өмірінің әр түрлі аспектілерінде тепе-теңдік пен қанағат сезіміне қол жеткізу процесі. Мұны іске асыру үшін адамның өз мақсаттары мен құндылықтарын түсінуі, оларды үйлестіруі және мағыналы нәтижелерге қол жеткізуі маңызды. Өзін-өзі дамыту, эмоционалдық тұрақтылық, жұмыс пен жеке өмір арасындағы теңгерімді сақтау, сондай-ақ кәсіби өсім мен жетістіктерге ұмтылу қанағаттану деңгейін арттырады. Сондай-ақ, қол жеткізген жетістіктерді мойындау және үнемі алға ұмтылу маңызды рөл атқарады.

- Ұзақ мерзімді жобалардағы өнімділік пен табыстылықты арттыру. Өзін-өзі реттеу кәсіби өсу, жеке даму, денсаулық және әл-ауқат сияқты аспектілерге оң әсер етеді. Сондай-ақ, уақытты басқаруда, назарды арттыруда және ұзақ мерзімді кезеңдерде мотивацияны сақтау қабілетінде маңызды рөл атқарады. Ұзақ мерзімді жобалардағы өнімділік пен табыстылықты арттыру – бұл тұрақты және жүйелі әрекеттер арқылы жобаның тиімділігін арттыруға бағытталған процесс.

Қорытынды. Өзін-өзі реттеу қабілетіне ие адамдар өмірде кездесетін мәселелерді шешуде жоғары нәтижеге қол жеткізеді, өйткені олар әрекеттерін бақылай отырып, сыртқы жағдайларға бейімделіп, ішкі эмоцияларын басқара алады. Тұлғаның өзін-өзі реттеуі заманауи сын-қатерлер жағдайында мақсаттарға жетудің стратегиялық ресурсы болып табылады, өйткені бұл қабілет адамның эмоцияларын, ойларын және мінез-құлқын бақылап, өзгермелі ортаға бейімделуін қамтамасыз етеді. Өзін-өзі реттеу арқылы адам стрессті тиімді басқарып, шешімдер қабылдау қабілетін жақсартып, ұзақ мерзімді мақсаттарға жүйелі түрде жетуге мүмкіндік алады. Заманауи әлемде тез өзгеретін жағдайлар мен талаптар арасында өзін-өзі реттеу табысты болудың маңызды шартына айналып отыр. Оны дамыту өнімділікті ғана емес, сонымен қатар түрлі стресс жағдайларымен күресуге және ішкі мотивацияны сақтауға көмектеседі. Бұл салада зерттеулерді жалғастыру маңызды, себебі өзін-өзі реттеудің механизмдерін тереңірек түсіну және оның дамуындағы практикалық ұсынымдарды жасау қажет.

Әдебиеттер

1. Bandura, A. (1991). Self-regulation of motivation and action through goal systems. In Perspectives on motivation. Springer, Boston, MA.
2. Zimmerman, B. J. (2000). Attaining self-regulation: A social cognitive perspective. In Handbook of self-regulation. Academic Press.
3. Goleman, D. (1995). Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. Bantam Books.

АНАЛИЗ «КОМПЛЕКСНОГО ПЛАНА ПО ЗАЩИТЕ ДЕТЕЙ ОТ НАСИЛИЯ, ПРЕВЕНЦИИ СУИЦИДА И ОБЕСПЕЧЕНИЮ ИХ ПРАВ И БЛАГОПОЛУЧИЯ НА 2023-2025 ГОДЫ» РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В ЧАСТИ ПРЕВЕНЦИИ СУИЦИДОВ С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ КИПТ И ДПТ

Аймаганбетова О. Х., Сариева Э. М.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

В статье анализируется утвержденный комплексный план профилактики в части суицидов среди подростков в Казахстане через призму когнитивно-поведенческой, диалектической поведенческой терапии, кризисной терапии, раскрывая ведущую роль и важность вовлечения семьи, школьной поддержки и построения эффективных посткризисных программ.

Ключевые слова: когнитивно-поведенческая терапия (КИПТ), диалектическая-поведенческая терапия (ДПТ), кризисная терапия, семейная поддержка, школьная психологическая поддержка, посткризисная терапия

The article analyzes the approved comprehensive plan for the prevention of suicide among adolescents in Kazakhstan through the prism of cognitive-behavioral, dialectical behavioral therapy and crisis therapy, revealing the leading role and importance of family involvement, school support and the construction of effective post-crisis programs.

Keywords: cognitive behavioral therapy (CBT), dialectical behavioral therapy (DBT), crisis therapy, family support, school psychological support, post-crisis therapy

Мақалада когнитивті-мінез-құлық және диалектикалық-мінез терапия, дағдарыс терапия призмасы арқылы Қазақстандағы жасөспірімдер арасындағы суицидтің алдын алуға қатысты бекітілген кешенді жоспар талданады, отбасыны қатыстырудың, мектепті қолдаудың және дағдарыстан кейінгі тиімді бағдарламаларды құрудың жетекші рөлі мен маңыздылығы ашылады.

Түйін сөздер: танымдық-мінез-терапия (СТЖ), диалектикалық-мінез-терапия (ДПТ), дағдарыс терапия, отбасылық қолдау, психологиялық қолдау, посткризисная терапия

В 2023 году в Республике Казахстан был утвержден «Комплексный план по защите детей от насилия, превенции суицида и обеспечению их прав и благополучия на 2023 – 2025 годы» [1], далее в тексте обозначается, как «Комплексный план». Данный «Комплексный план» представляет собой важный шаг в области охраны психического здоровья детей и подростков. Рассматривая его через призму психотерапевтических подходов, таких как когнитивно-поведенческая терапия (КИПТ), диалектическая поведенческая терапия (ДПТ), а также кризисная психотерапия, можно понять, как современные методы помогают минимизировать риски психических расстройств и суицидального поведения среди молодежи. В этом контексте особенно важны работы таких авторов, как Крейга Дж. Брайана и М.Дэвида Радда, а также многолетних исследований Геннадия Владимировича Старшенбаума и его авторской программы кризисной психотерапии. Марша М. Линехан и её исследования по диалектической поведенческой терапии также оказывают значительное влияние на профилактику суицидального поведения, что особенно важно в детско-подростковом возрасте.

Защита детей от насилия: психологический аспект

Насилие над детьми оказывает разрушительное воздействие на их психическое и эмоциональное состояние. Оно создает неблагоприятные условия для формирования личности, часто становится причиной развития депрессии, тревожных расстройств и суицидальных тенденций. «Комплексный план» нацелен на борьбу с различными видами насилия, включая физическое, эмоциональное, сексуальное и экономическое насилие. Одним из ключевых аспектов является борьба с буллингом, который может стать причиной глубоких психических травм. Согласно книге Старшенбаума «Суицидология и кризисная

психотерапия», «отчаявшийся подросток вынужден бороться с тремя «Б»: беспомощностью, бессилием и безнадежностью» [2]. Буллинг, как форма насилия, особенно опасен в подростковом возрасте, когда дети особенно чувствительны к мнению сверстников. У подростков, подвергающихся систематической травле, развиваются глубокие когнитивные искажения, они начинают воспринимать себя как жертв, что ведет к отчаянию, снижению самооценки и, как следствие, к суицидальным мыслям. «Ребенок, переживший насилие, испытывает боль, страх, грусть, резкое снижение самооценки, чувство бессилия и отверженности» [3], — подчеркивает Старшенбаум. «Комплексный план» предусматривает усиление психологической поддержки в школах и других образовательных учреждениях, что особенно важно для борьбы с буллингом. Важно также вовлечение педагогов, психологов и родителей в процесс раннего распознавания признаков насилия и оказания помощи детям, которые страдают от этого. Введение обучающих программ и тренингов для школьного персонала, направленных на работу с детьми в кризисных ситуациях, становится необходимым элементом профилактики суицидального поведения.

Профилактика суицидального поведения через КПТ и ДПТ

Суицидальное поведение подростков — это одна из самых серьезных проблем современного общества, требующая комплексного подхода к решению. Когнитивно-поведенческая терапия (КПТ) и диалектическая поведенческая терапия (ДПТ) доказали свою высокую эффективность в работе с подростками, подверженными суицидальным мыслям. В книге «Когнитивно-поведенческая терапия для предотвращения суицида» Брайан и Радд акцентируют внимание на том, что «В когнитивной области базовые факторы риска включают приобретенное и врожденное самовосприятие, в том числе - стыд, ненависть к себе и восприятие своей уязвимости» [4]. Подобные установки могут стать основой суицидальных намерений, и работа с ними является важной частью терапии. КПТ фокусируется на изменении негативных когнитивных паттернов, которые способствуют развитию депрессии и суицидальных тенденций. Например, в КПТ проводится работа с такими мыслями, как «мне никогда не справиться» или «никто меня не любит», что помогает подросткам изменить восприятие себя и своей жизни. Важно научить детей и подростков осознавать свои мысли и чувства, а также навыкам саморегуляции. Как подчеркивают Брайан и Радд, «когнитивная гибкость и способность оспаривать негативные мысли играют ключевую роль в преодолении кризисов» [5]. Диалектическая поведенческая терапия (ДПТ), разработанная Маршей М.Линехан, также зарекомендовала себя как эффективный метод работы с подростками, склонными к суицидальному поведению, особенно с теми, кто страдает от эмоциональной нестабильности и пограничных расстройств личности. В своих работах Линехан объясняет, что одной из ключевых целей ДПТ является обучение балансированию между принятием и изменением. Это особенно важно для подростков, которые часто испытывают сильные эмоциональные перепады и не могут справиться с напряженными ситуациями. М.Линехан утверждает, что «ДПТ ориентирована на развитие навыков эмоциональной регуляции и устойчивости перед стрессом, что особенно важно для подростков, которые часто оказываются в эмоциональных ловушках» [6]. Подростки учатся распознавать свои эмоции, принимать их, но при этом активно работать над изменением поведения, что помогает снизить уровень тревожности и предотвратить суицидальные попытки. «Комплексный план» включает меры по обучению специалистов в области распознавания и предотвращения суицидального поведения, что полностью согласуется с научными рекомендациями КПТ и ДПТ. Программы поддержки для педагогов и психологов

помогают им лучше понимать поведение подростков и вовремя реагировать на первые признаки кризисных состояний.

Эмоциональная устойчивость и благополучие

Эмоциональная устойчивость — это одна из ключевых характеристик, которая помогает детям справляться с жизненными трудностями и снижает риск развития суицидального поведения. «Комплексный план» уделяет особое внимание развитию эмоциональной устойчивости у детей и подростков через различные воспитательные программы и психологические тренинги. Эти программы направлены на формирование навыков эмоциональной регуляции и осознанности, что важно для профилактики кризисных состояний. Марша Линехан в своей работе «Диалектическая поведенческая терапия: терапевтические пособия» подчеркивает важность обучения детей навыкам управления эмоциями. Она отмечает, что «эмоциональная осознанность и способность справляться со стрессом — это ключевые навыки, которые помогают детям избегать опасных стратегий поведения, таких как саморазрушительное поведение или суицидальные попытки» [7]. Введение этих программ в школьную среду, как предложено в «Комплексном плане», соответствует методам ДПТ, которые успешно применяются для работы с подростками, испытывающими эмоциональные трудности. КПТ также подчеркивает важность эмоциональной регуляции, обучая подростков навыкам распознавания и изменения деструктивных мыслей. В своей работе «Когнитивно-поведенческая терапия для предотвращения суицида» Брайан и Радд отмечают, что обучение подростков навыкам когнитивной гибкости способствует снижению уровня стресса и предотвращению кризисных состояний [8].

Роль семьи и родителей в профилактике суицидального поведения

Родители и другие значимые взрослые играют важную роль в профилактике суицидального поведения у детей. Дисфункциональные семейные отношения могут быть одним из главных факторов, которые способствуют развитию суицидальных мыслей у подростков. Старшенбаум в своих работах отмечает, что «дисфункциональные семейные отношения могут усугубить эмоциональное состояние ребенка, создавая для него ощущение беспомощности и безнадежности». Поддержка родителей и обучение их основам психоэмоциональной грамотности, предложенные в «Комплексном плане», являются важной частью системы профилактики суицидального поведения. Родители могут играть важную роль в раннем выявлении признаков эмоциональных нарушений у своих детей. Линехан подчеркивает важность семейной терапии в процессе лечения подростков с суицидальными мыслями. Брайан и Радд отмечают, что участие родителей в процессе терапии подростков помогает не только улучшить понимание эмоциональных проблем ребенка, но и наладить коммуникацию в семье. Семья, способная создать эмоционально безопасную среду, может значительно снизить риск суицидального поведения. Марша М. Линехан в своих работах по диалектической поведенческой терапии также подчеркивает важность семейного участия, особенно в случае подростков с эмоциональными нарушениями. Она указывает, что «поддержка семьи в процессе лечения играет ключевую роль в достижении устойчивых результатов, так как подростки, склонные к эмоциональным всплескам, нуждаются в стабильной поддержке». ДПТ акцентирует внимание на обучении родителей навыкам поддерживающего общения, что помогает подросткам справляться с эмоциональными трудностями.

Интеграция психологической помощи в школы и образовательные учреждения

«Комплексный план» также нацелен на интеграцию психологической поддержки в школьную систему. Введение психологических служб в школы позволяет своевременно выявлять детей с повышенным риском суицидального поведения. Важно, чтобы школьные психологи и педагоги были обучены методам КПТ и ДПТ, что позволяет им более эффективно работать с подростками, находящимися в кризисных ситуациях. Как отмечают Брайан и Радд, «школы могут стать важным источником поддержки для подростков, так как именно в образовательной среде часто проявляются первые признаки эмоциональных и психических трудностей». Психологи в школах могут вовремя распознать негативные изменения в поведении подростков, например, снижение успеваемости, потерю интереса к школьным мероприятиям или усиление изоляции от сверстников, что может указывать на наличие депрессии или суицидальных мыслей. Марша М. Линехан также поддерживает идею интеграции психотерапевтической помощи в образовательные учреждения, подчеркивая, что «раннее выявление эмоциональных проблем может предотвратить развитие суицидальных тенденций и улучшить общее эмоциональное благополучие подростков». ДПТ помогает подросткам развить навыки осознанности, эмоциональной регуляции и межличностного общения, что снижает вероятность кризисных состояний.

Психологическая поддержка в посткризисный период

Посткризисный период является важным этапом в работе с подростками, пережившими суицидальные мысли или попытки. Комплексный план включает меры по предоставлению длительной психологической поддержки детям, которые прошли через кризисное состояние. Это важный аспект, так как подростки, однажды оказавшиеся в состоянии суицидального кризиса, остаются в зоне риска в будущем. Старшенбаум в своей книге «Суицидология и кризисная психотерапия» подчеркивает важность посткризисной поддержки: «даже если суицидальная попытка была предотвращена, подросток нуждается в долгосрочной терапии и поддержке, чтобы снизить риск повторных кризисных состояний». КПТ и ДПТ предлагают эффективные методы работы в посткризисный период, помогая подросткам справляться с тревогой, страхом и чувством вины, которые могут возникнуть после суицидальной попытки. Марша М. Линехан в своих исследованиях также уделяет внимание важности работы в посткризисный период, акцентируя внимание на необходимости поддерживающей терапии и регулярных встреч с психологом или психотерапевтом. Она отмечает, что «подростки, пережившие кризис, нуждаются в продолжительной терапии для того, чтобы развить устойчивость к стрессовым ситуациям и избежать рецидива».

В заключении можно утверждать, что «Комплексный план по защите детей от насилия и предотвращению суицидального поведения на 2023-2025 годы» представляет собой важную инициативу в области охраны психического здоровья детей и подростков в Казахстане. Рассматривая его через призму современных психотерапевтических методов, таких как когнитивно-поведенческая и диалектическая поведенческая терапия, кризисная терапия можно увидеть его значимость в создании комплексной системы профилактики и оказания помощи. Работы Крейга Дж. Брайана и М. Дэвида Радда, Геннадия Владимировича Старшенбаума и Марши М. Линехан подтверждают необходимость раннего вмешательства, работы с когнитивными и эмоциональными искажениями, а также развития навыков эмоциональной регуляции для снижения уровня суицидального риска у подростков. «Комплексный план» также подчеркивает важность вовлечения семьи, школы и медицинских учреждений в процесс профилактики и лечения, создавая целостный подход к решению проблемы. Таким образом, внедрение этих мер позволит не только снизить уровень насилия

над детьми и подростками, но и существенно повлияет на предотвращение суицидов, улучшая общее психическое благополучие молодого поколения в Республике Казахстан.

Литература

1. Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 августа 2023 года № 748 /Об утверждении Комплексного плана по защите детей от насилия, превенции суицида и обеспечению их прав и благополучия на 2023 – 2025 годы - ИПС "Әділет" //adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000748
2. Старшенбаум Геннадий Владимирович// Суицидология и кризисная психотерапия. Когито-Центр 2004 г., с.339
3. Старшенбаум Геннадий Владимирович// Суицидология и кризисная психотерапия. Когито-Центр 2004 г., с.337
4. Крейг Дж. Брайан, М. Дэвид Радд. //Когнитивно-поведенческая терапия для предотвращения суицида-Диалектика. Москва-Санкт-Петербург 2021 г., с. 56
5. Крейг Дж. Брайан, М. Дэвид Радд. //Когнитивно-поведенческая терапия для предотвращения суицида-Диалектика. Москва-Санкт-Петербург 2021 г., с. 212
6. Марша М. Линехан// Диалектическая поведенческая терапия. Компьютерное издательство «Диалектика» 2020 г., с. 684
7. Марша М. Линехан// Диалектическая поведенческая терапия. Компьютерное издательство «Диалектика» 2020 г., с. 625
8. Крейг Дж. Брайан, М. Дэвид Радд. //Когнитивно-поведенческая терапия для предотвращения суицида-Диалектика. Москва-Санкт-Петербург 2021 г., с. 199

БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аяганова А.Ж.¹, Жанабилова А.А.²

¹Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы
Мемлекеттік басқару академиясының Қызылорда облысы бойынша филиалы,
²Қызылорда Болашақ университеті
Қызылорда, Қазақстан

Бастауыш сынып оқушыларының психологиялық сипаттамасы олардың когнитивті, эмоциялық, әлеуметтік және физиологиялық дамуын көрсетеді. Бұл жастың басты ерекшеліктерінің бірі - балалардың жоғары қызығушылығы, тануға деген ұмтылысы және эмоциялық сезімталдықты көрсетуі болып табылады. Педагогтер мен ата-аналар балалардың мектеп өміріне тиімді бейімделуіне, олардың оқуға деген қызығушылығын сақтауға және табысты дамуға жағдай жасау үшін осы ерекшеліктерді ескерулері маңызды. Бұл кезеңде туындайтын әртүрлі психологиялық мәселелер олардың танымдық, эмоциялық және әлеуметтік дамуының әртүрлі аспектілерімен байланысты болуы мүмкін.

Түйін сөздер: бастауыш сынып оқушылары, Альфа буын, психологиялық ерекшеліктер, когнитивті даму.

Психологическая характеристика младших школьников отражает их когнитивное, эмоциональное, социальное и физиологическое развитие. Одной из главных особенностей этого возраста является то, что дети проявляют высокий интерес, стремятся к познанию и эмоциональной чувствительности. Педагогам и родителям важно учитывать эти особенности, чтобы помочь детям эффективно адаптироваться к школьной жизни, поддерживать их интерес к обучению и создавать условия для успешного развития. Различные психологические проблемы, возникающие в этот период, могут быть связаны с различными аспектами когнитивного, эмоционального и социального развития.

Ключевые слова: учащиеся начальных классов, Альфа-поколение, психологические особенности, когнитивное развитие.

The psychological characteristics of younger students reflect their cognitive, emotional, social and physiological development. One of the main features of this age is that children show high interest, strive for knowledge and emotional sensitivity. It is important for teachers and parents to take these features into account in order to help children effectively adapt to school life, maintain their interest in learning and create conditions for successful development. Various psychological problems that arise during this period may be related to various aspects of cognitive, emotional and social development.

Keywords: *primary school students, Alpha generation, psychological characteristics, cognitive development.*

Кіріспе. Бастауыш сынып оқушыларының психологиялық ерекшеліктерін заманауи зерттеу өзгермелі білім беру ортасында және цифрлық ғасыр жағдайында балалар кездесетін қиындықтарға негізделген. Бұл зерттеулер балалардың жалпы когнитивтік, эмоциялық және әлеуметтік ерекшеліктерін де, жаңа технологиялардың әсерін, өмір салты мен білім беру бағдарламаларының өзгеруін де ескереді.

Бастауыш сынып оқушылары (6-10 жас) бірқатар психологиялық және физиологиялық ерекшеліктерге ие, оларды оқыту мен тәрбиелеу кезінде ескеру қажет. Бұл ерекшеліктер бастауыш сынып оқушыларының танымдық, эмоциялық және әлеуметтік дағдыларының даму кезеңімен байланысты бола отырып, педагогикалық іс-әрекетті және осы жастағы балалармен қарым-қатынас тәсілдерін анықтайды. Оқушылармен тиімді педагогикалық іс-әрекетті ұйымдастыруда мектеп жүйесіндегі психологиялық мәселелерді ғылыми негіздеу өзекті мәселе болып табылады.

Мектеп жасындағы балалармен педагогикалық-психологиялық жұмыстарды ұйымдастырудың өзекті мәселелерін зерттеуде қазақстандық белгілі ғалымы Қ.Б. Жарықбаевтың еңбегі зор [1,2]. Ғалым жантану негіздері, жас ерекшелігі психологиясы, мектеп жүйесіне «Психология» пәнін енгізу және психологиялық қызметті ұйымдастыру, жас ұрпаққа ұлттық тәлім – тәрбие беру мәселелерін көтерді.

Заманауи зерттеулер қазіргі бастауыш сынып оқушыларының психологиялық ерекшеліктерін технологияның жетістігімен қоса, ұрпақтар теориясы аясында қарастыру қажеттігін көрсетеді [3,4]. Осы орайда бастауыш сынып оқушыларын ұрпақтар теориясында қарайтын болса «Альфа буын» деп атайды.

Бастауыш сынып оқушылары, яғни Альфа буыны - жоғары технологиялар, интернет және цифрлық құрылғылар әлемінде өскен балалар. Олардың оқуы мен ақпаратты қабылдауы және әлеуметтік дағдылары алдыңғы ұрпақтардан айтарлықтай ерекшеленеді. Қазіргі әлемде үйлесімді дамуға көмектесу үшін олардың психологиялық ерекшеліктерін түсіну маңызды. Бұл ұрпақтың жоғары бейімділігін, технологиялық сауаттылығын және жаңа тәжірибеге деген ұмтылысын ескере отырып, оларды оқытуға, тәрбиелеуге және әлеуметтік өзара әрекеттесуге креативті, заманауи тәсілдер қажет.

Негізгі бөлім. Бүгінгі таңда бастауыш сынып оқушыларының психологиялық ерекшеліктерін зерттеу, балаларды түсіну мен дамытудың әртүрлі идеялары мен тәсілдерін анықтау маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Бастауыш сынып оқушыларына қатысты педагогика және психология ғылымындағы зерттеулерге тоқталамыз.

Бастауыш сынып оқушыларының психологиялық ерекшеліктерін заманауи және классикалық зерттеу әлеуметтік өзара әрекеттесудің, белсенді оқытудың және білім беру үдерісін дараландырудың маңыздылығын көрсетеді. Ғалымдар ұсынған көптеген тәсілдер бастауыш сынып оқушыларының танымдық мүмкіндіктерін жан- жақты дамытуға бағытталған. Шетелдік және кеңестік ғалымдардың негізгі теориялары мен идеяларын төмендегі №1 кестеде ұсынамыз.

Кесте 1- Контент – анализ

№	Авторлар	Теория атауы	Негізгі идеясы
1	Л.С. Выготский [5]	Әлеуметтік өзара әрекеттесу теориясы және дамудың жақын аймағы	1. Дамудың жақын аймағы. Бұл бала ересек немесе тәжірибелі құрдастарының қолдауымен тапсырмаларды орындай алатын аймақ. 2. Оқытудың әлеуметтік табиғаты. Балалардың когнитивті дамуы оқшауланбайды, бірақ басқалармен — ата-аналармен, мұғалімдермен және құрдастарымен өзара әрекеттесу арқылы қалыптасады.
2	Ж. Пиаже [6]	Когнитивті даму кезеңдері	1. Нақты операциялар. Бастауыш мектеп жасы - 7-11 жас. Осы кезеңде балалар қисынды ойлай бастайды, бірақ олардың ойлауы әлі де белгілі бір объектілер мен оқиғалармен байланысты. Балалар жіктеу және тапсырыс беру сияқты операцияларды орындай алады, бірақ дерексіз ұғымдар олар үшін қиын болып қалады. 2. Белсенді танымның рөлі. Балалардың таным процесіне белсенді қатысуы маңызды. Балалар өздерін әлем туралы түсініктерін белсенді түрде зерттейтін және құратын «кішкентай ғалымдар»
3	Дж. Брунер [7]	Конструктивизм және ашу арқылы оқыту	1. Ашу арқылы оқыту. Мұғалімнен білім алудың орнына балалардың оқу материалын өздері зерттейтін тәсілді жақтады. Бұл ойлауды дамытуға көмектеседі және когнитивті дамуды ынталандырады. Бастауыш сынып оқушылары үшін тәжірибе жасауға, шешім іздеуге және өз жаңалықтарын жасауға мүмкіндік беру маңызды. 2. Спиральды оқыту құрылымы. Бірдей ұғымдарды әр түрлі қиындық деңгейлерінде қайталауға болады, олардың түсінігін біртіндеп тереңдетеді. Бұл әсіресе бастауыш сынып оқушылары үшін өте маңызды, өйткені олардың танымдық қабілеттері оқу барысында артады.
4	В.В.Давыдов [8] Д.Б. Эльконин [9]	Дамыта оқыту	1. Білім беру тек оқытып ғана қоймай, балалардың танымдық қабілеттерін дамытуы керек. Оқу моделінде теориялық ойлауды дамытуға және талдау, жалпылау және гипотеза жасау қабілетіне ерекше назар аударылады.

№	Авторлар	Теория атауы	Негізгі идеясы
			Бұл балалардың оқу үдерісіне белсенді қатысуын және олардың интеллектуалды дамуын ынталандырады. 2. Проблемалық міндеттер: олардың көзқарасы аясында балаларға рефлексия мен шешімдерді іздеуді қажет ететін тапсырмалар ұсынылады. Бұл оқу материалын тереңірек талдау және түсіну қабілетін дамытуға көмектеседі.
5	А.Р. Лурия [10]	Когнитивті дамудың нейропсихологиясы	1. Мидың функционалды жүйелері. Когнитивті функцияларды орындау үшін мидың әртүрлі бөлімдерінің өзара әрекеттесуі болады. Оқуда қиындықтарға тап болған мектеп оқушыларын түзету мүмкіндігі бар. 2. Оқытуға нейропсихологиялық көзқарас. Балалардың тиісті дағдыларын дамыту және қиындықтарға тап болғандарға көмектесу үшін есте сақтау, зейін және ойлауға жауап беретін ми құрылымдарының қалай жұмыс істейтінін түсіну маңызды.

Қазақстанда бастауыш сынып оқушыларының психологиялық ерекшеліктерін зерттеумен белсенді айналысатын, қазақстандық білім беру жүйесінің ерекшеліктерін, мәдени сипаты мен заманауи сын-қатерлерін ескеретін бағдарламалар мен әдістемелерді әзірлейтін бірқатар заманауи ғалымдар мен зерттеушілер бар. Солардың ішінде Н.С. Жұбаназарова бастауыш сынып оқушыларының математикалық ойлау іс-әрекетін дамытуды [11] С.Н. Жиенбаева [12] бастауыш сынып оқушыларының еңбек іс-әрекеті тәжірибесін қалыптастырудың ғылыми негіздерін ұсынды. Ал А.У. Мухамеджанова [13] бастауыш білім беру мазмұнын құзыреттілік тұрғыдан жобалаудың теориялық-әдіснамалық тұрғыда қарастырса, Н.Т. Сартаева [14] ақпараттық технологиялар негізінде бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік іс-әрекет мотивациясын қалыптастыру бағытында өз тұжырымдарын ұсынды.

Бастауыш сынып оқушыларының интеллектік дамуы мен өзіндік бағалауының өзара байланысына этнопсихологиялық түсініктердің әсерін А.Ж. Аяғанованың [15] еңбектерінен табылады. Сонымен қатар, Г.К. Есполова [16] зерттеулерінде бастауыш сынып оқушыларының зерттеушілік мәдениетін қалыптастыру жолдары айқындалады.

Бүгінде ғылыми-тәжірибелік негіздеуді қажет ететін бастауыш сынып оқушыларының психологиялық ерекшеліктеріне бағытталған заманауи зерттеулердің кейбір негізгі бағыттарын жүйелейміз.

1. Когнитивті даму және зейін. Зерттеушілер заманауи технологиялар мен ақпараттық ортаның балалардың когнитивті дамуына, әсіресе олардың зейіні мен зейін қою қабілетіне қалай әсер ететініне назар аударады. Зейін тапшылығына байланысты зерттеулерге сәйкес, қазіргі заманғы көптеген бастауыш сынып оқушыларында зейін қою мәселесі бар. Бұл ішінара ақпараттың үлкен көлемінің әсерімен және оның тез арада түсуімен (теледидар, интернет, әлеуметтік желілер) түсіндіріледі. Бұл зейін тапшылығының гипербелсенділігінің бұзылуын (СДВГ) зерттеуді күшейтуге және балалардағы тұрақты зейінді дамытуға бағытталған әдістерді әзірлеуге әкелді. Келесі мәселе клиптік ойлау болып табылады. Бастауыш сынып

оқушыларында клиптік ойлау құбылысының пайда болуын, яғни онда ақпарат бөлшектеніп қабылданады және бір тапсырмаға ұзақ уақыт шоғырлану қабілеті төмендейтіндігін ғалымдар белсенді зерттеуде. Осы орайда аналитикалық ойлау дағдылары мен жоспарлау қабілетін дамытуға бағытталған бағдарламаларды әзірлеуге назар аудару қажет.

2. Эмоциялық даму және өзін-өзі реттеу. Қазіргі балалар эмоциялық күйіне және өзін-өзі реттеу қабілетіне әсер етуі мүмкін жаңа қиындықтарға тап болады. Эмоциялық тұрақсыздық және мазасыздық балалар арасында көбеюде. Зерттеулер көрсеткендей, бастауыш сынып оқушылары арасында мазасыздық пен стресс деңгейі жоғарылайды. Бұл қоғам мен ата-аналардың жоғары үміттеріне, білім беру жүктемесіне және әлеуметтік медианың әсеріне байланысты болуы мүмкін. Балалар әсіресе бәсекеге қабілетті мектеп жағдайында сәтсіздіктен қорқады. Өзін-өзі реттеу мәселелерін зерттеу қазіргі таңда өте өзекті. Бірқатар зерттеулерде қазіргі балалардағы өзін-өзі бақылаудағы қиындықтар туралы мәселе көтерілуде. Себебі тез ақпарат алу және жедел нәтиже алу дәуірінде балаларға өз іс-әрекеттерін жоспарлау және эмоцияларын бақылау қиынырақ болады. Сондықтан қазіргі заманғы оқыту бағдарламалары эмоциялық интеллект пен өзін-өзі реттеуді дамыту элементтерін көбірек қамтиды.

3. Әлеуметтік даму және өзара әрекеттесу. Бастауыш сынып оқушыларының әлеуметтік дағдыларын зерттеу цифрлық технологиялардың кең таралуына байланысты олардың әлеуметтік мінез-құлқындағы өзгерістердің маңыздылығын көрсетеді.

Қазіргі басты мәселелердің бірі интернеттегі байланыс және оның әсері. Заманауи зерттеулер интернет пен әлеуметтік медианы жиі қолдану әлеуметтік дағдылардың дамуына қалай әсер ететініне назар аударады. Ғалымдар цифрлық өзара әрекеттесу эмпатияға, қақтығыстарды шешуге және ұзақ мерзімді достық қарым-қатынас орнатуға қалай әсер ететінін зерттеп жатыр. Гаджеттерде көбірек уақыт өткізетін балалар нақты қарым-қатынаста қиындықтарға тап болуы мүмкін екендігі көрсетілген. Бұл бағытта мектепке бейімделу мәселесі назардан тыс қалмайды. Психологтар қазіргі жағдайда бастауыш сынып оқушыларының бейімделу үдерісі қалай өзгертетінін зерттеп жатыр. Бұл кезде білім беру ортасы әр түрлі болады және балалар оқытудың әр түрлі формаларына тап болады (онлайн, офлайн, гибридті). Балалардың жаңа оқу форматтарына қалай бейімделетінін және бұл олардың әлеуметтік дағдыларына қалай әсер ететінін түсіну маңызды.

4. Технологияның оқытуға әсері. Әрине технологияның жетістігі бастауыш сынып оқушыларының психологиялық дамуына әсер ететін көптеген зерттеулерде қарастырылған. Дегенмен, цифрлық технологиялардың оқу үдерісіне әсері қазіргі заманғы зерттеулердің негізгі бағыттарының бірі болып табылады. Бұл бағытта мультимедиялық оқыту алға шығады. Мультимедиялық оқыту бойынша зерттеулер ондағы ресурстарды пайдалана отырып оқитын балалардың ақпаратты оңай қабылдайтынын көрсетеді. Сонымен қатар, бұл сыни тұрғыдан ойлау дағдыларын дамытуды қажет етеді. Өйткені балалар көбінесе білімнің үстірт қабылдануына әкелуі мүмкін көптеген шикі ақпаратқа тап болады.

Оқытуды геймификациялауда қазір көп тарап жатыр. Бүгінде оқытуда сәтті әдістердің бірі, яғни, геймификация-оқытуда ойын элементтерін пайдалану. Зерттеулер көрсеткендей, ойын тапсырмаларын қосу балалардың мотивациясын арттырады, танымдық қабілеттерін дамытады және материалды жақсы игеруге ықпал етеді. Бұл әсіресе ойын арқылы оқуға деген қызығушылықты сақтау бастауыш сынып оқушыларына қатысты маңызды болып табылады.

Қорытынды. Қазақстандық заманауи зерттеулер бастауыш сынып оқушыларының психологиялық дамуының әртүрлі аспектілерін, соның ішінде интеллект, когнитивті функцияларды, әлеуметтік бейімделуді, көшбасшылық, эмоциялық әл-ауқат пен оқуға деген ынтаны қарастырады. Сонымен қатар ғылыми еңбектер цифрландыру, инклюзивті білім беру

және қос тілділік сияқты ұлттық-мәдени ерекшеліктерді де, заманауи сын-қатерлерді де ескереді. Бұл зерттеулер Қазақстандағы бастауыш сынып оқушыларына білім беру сапасын және психологиялық қолдауды жақсартуға көмектеседі.

Бастауыш сынып оқушыларының психологиялық мәселелері олардың өмірінің әртүрлі аспектілерінде көрінуі мүмкін – мектеп ортасына бейімделу мен оқудағы қиындықтардан бастап әлеуметтік өзара әрекеттесу мен эмоциялық өзін-өзі реттеу мәселелеріне дейін. Балалардың мектеп өміріне сәтті бейімделуіне және жеке тұлға ретінде дамуына көмектесу үшін осы мәселелерді уақтылы анықтау және түзету маңызды. Ол үшін педагогтердің, ата-аналардың және мектеп психологтарының қолдауымен қатар, осы кезеңдегі психологиялық мәселелерді ғылыми-тәжірибелік зерттеулер жүргізу қажет.

Әдебиеттер

1. Жарықбаев Қ.Б. Жантану негіздері. өнд. 5-ші басылуы,- Алматы, 2002. - 415 б.
2. Педагогикалық және жас ерекшелік психологиясы. - Алматы: Мектеп, 1987.- 287 б.
3. Данилова Л.Н. Образовательный запрос поколения Альфа. //Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Акмеология образования. Психология развития, 2023. - Т. 12, вып. 1 (45). - 58-67 с.
4. Generation ALPHA: Preparing for the future consumer. Wunderman Thompson Commerce, 2019.-24p. URL: <https://gertkoot.files.wordpress.com/2019/10/wtc-gen-eration-alpha>, 2019.pdf (дата обращения: 14.09.2022).
5. Выготский Л.С. Мышление и речь. - АСТ 2021,- 576 с.
6. Пиаже Ж. Моральное суждение у ребёнка. — М.: Академический проект, 2006. — 480 с.
7. Брунер Дж. Психология познания. За пределами непосредственной информации.- Издательство: Директ-Медиа, 2008 – 361 с.
8. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения / В. В.Давыдов ; РАО, Психол. ин-т ; Междунар. Ассос. "Развивающее обучение". - Москва : ИНТОР, 1996. - 542 с.
9. Д.Б. Эльконин Детская психология. - 2-е изд., стер. - Москва : Academia, 2004. - 384 с.
10. Лурия А.Р. Основы нейропсихологии. Мастера психологии., 2023- 384с.

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТЕРДІҢ КӘСІБИ МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аяганова А.Ж.¹, Баймаханова Ж.А.²

¹Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы
Мемлекеттік басқару академиясының Қызылорда облысы бойынша филиалы,

²Қызылорда Болашақ университеті
Қызылорда, Қазақстан

Болашақ педагогтердің кәсіби мәдениетін зерттеу білім берудің жоғары сапасын қамтамасыз ету және мұғалімдерді қазіргі жағдайда қызметке табысты дайындау үшін өзекті болып табылады. Сонымен қатар болашақ педагогтің кәсіби мәдениеті білім беру жүйесінің сапасын арттыруда және заманауи сынақтарға дайын жоғары білікті мұғалімдерді дайындауда маңызды рөл атқарады.

Педагогтердің болашақ қызметіндегі кәсіби мәдениетін зерттеу оларды заманауи сын-қатерлер жағдайында жұмысқа дайындап қана қоймай, білім беру жүйесінің жалпы тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Бұл педагогтердің сын тұрғысынан ойлау, рефлексия және инновацияға дайындық дағдыларын дамытуға ықпал ете отырып, жаһандану жағдайында сапалы білім беру үшін өте қажет.

Түйін сөздер: болашақ педагогтер, кәсіби мәдениет, кәсіби мәдениеттің компоненттері, құзыретті мамандар.

Изучение профессиональной культуры будущих педагогов является актуальным для обеспечения высокого качества образования и успешной подготовки учителей к деятельности в современных условиях. Вместе с тем, профессиональная культура будущего педагога играет важную роль в повышении качества системы образования и подготовке высококвалифицированных учителей, готовых к современным испытаниям.

Изучение профессиональной культуры педагогов в их будущей деятельности позволит не только подготовить их к работе в условиях современных вызовов, но и повысить общую эффективность системы образования. Это способствует развитию у педагогов навыков критического мышления, рефлексии и готовности к инновациям, что необходимо для качественного образования в условиях глобализации.

Ключевые слова: будущие педагоги, профессиональная культура, компоненты профессиональной культуры, компетентные специалисты.

The study of the professional culture of future teachers is relevant to ensure high quality education and successful preparation of teachers for work in modern conditions. At the same time, the professional culture of the future teacher plays an important role in improving the quality of the education system and training highly qualified teachers who are ready for modern challenges.

Studying the professional culture of teachers in their future activities will not only prepare them for work in the face of modern challenges, but also increase the overall effectiveness of the education system. This contributes to the development of teachers' skills of critical thinking, reflection and readiness for innovation, which is necessary for high-quality education in the context of globalization.

Keywords: future teachers, professional culture, components of professional culture, competent specialists.

Кіріспе. Педагогтің кәсіби мәдениетін зерттеу мұғалімнің өзі үшін де, бүкіл білім беру жүйесі үшін де маңызды. Кәсіби мәдениет педагогикалық қызметті табысты орындау үшін қажетті құндылықтардың, мінез-құлық нормаларының, дағдылар мен білімдердің жиынтығын қамтиды. Педагогтің кәсіби мәдениетін зерттеу білім беру сапасын арттыру, кәсіби және этикалық стандарттарды қалыптастыру, педагогикалық құзыреттілікті дамыту, инновациялар мен өзгерістерге дайын болу, оқушылармен және әріптестермен қарым-қатынасты нығайту, кәсіби өзіндік сананы арттыру, қызметке ынталануды қолдау, кәсіби қауымдастықтарға интеграциялау, инклюзивті білім беруді енгізуге жәрдемдесу үшін өзекті болып табылады.

ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев 2024 жылы Қазақстан халқына Жолдауында мұғалімдердің біліктілігін арттыруға және әлеуметтік мәртебесін көтеруге көңіл бөлген абзал

екендігін айтты [1]. Жолдауда «Ұстаздарды ұлттың зияткерлік қуаты. Олар білімді ұрпақ тәрбиелеу арқылы еліміздің өркендеуіне жол ашады. Үздік оқу бағдарламасы, заманауи мектептер, озық басқару жүйесі болса да, ұстаз білікті болмаса, оның бәрі бекер екені анық. Сондықтан педагогикалық жоғары оқу орындарына талапты, қабілетті жастарды қабылдауға баса мән беру керек. Жалпы, бұл бағыттағы жұмыстың беталысы жақсы, оны жалғастыру қажет», - деп айтылды.

Мектептердің функционалдығын нығайту және педагогтардың біліктілігін арттыру, сондай-ақ олардың әлеуметтік мәртебесін арттыру қажеттігіне мемлекет тарапынан назар аударуы педагог қызметінің мәртебесі мен жауапкершілігін одан сайын арттырады сөзсіз. Сонымен қатар болашақ педагог мамандардың кәсіби мәдениетін қалыптастыруды ғылыми негіздеуді және тәжірибелік зерттеу жүргізуді қажет етеді.

Негізгі бөлім. Педагогтің кәсіби мәдениеті өздігінен құрылмайды, ол кәсіби құзыреттіліктің дамуының ең жоғары дәрежесі ретінде, жалпыадамзаттық құндылықтардың, кәсіби құндылық бағдарлары мен жеке қасиеттерінің, білімнің әмбебап тәсілдері мен педагогикалық қызмет технологияларының жиынтығын білдіретін күрделі жүйелік білім ретінде көрінеді.

Қазіргі мағынада педагогтің кәсіби мәдениеті мұғалімнің білімінің әлеуметтік маңызды көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Ол рухани және материалдық құндылықтарының жиынтығын, шығармашылық өзін-өзі жүзеге асыру және өзектендіру дәрежесін көрсетеді.

Болашақ педагогтің кәсіби мәдениеті – бұл мұғалімнің мінез-құлқы мен қызметін анықтайтын білім, дағдылар, құндылықтар, көзқарастар, моральдық нормалар мен дәстүрлердің жиынтығы. Кәсіби мәдениет оқыту, мамандыққа дайындық және жеке даму үдерісінде, сондай-ақ, практикалық педагогикалық қызмет барысында қалыптасады [2]. Педагогтің кәсіби мәдениеті оның оқушылармен, әріптестермен және ата-аналармен тиімді қарым-қатынас жасау қабілетіне, сондай-ақ оқу үдерісінің сапасына үлкен әсер етеді.

Педагогтің кәсіби мәдениетін зерттеу педагогика, психология, әлеуметтану және философия саласындағы көптеген ғалымдардың назарын аударған көп қырлы тақырып болып табылады. Әртүрлі зерттеушілер бұл тақырыптың әртүрлі аспектілерін, соның ішінде педагогикалық этиканы, кәсіби құзыреттілікті дамытуды, қарым-қатынас пен мотивацияның маңыздылығын және педагогикалық қоғамдастықтың рөлін атап өтті [3]. Отандық ғалым Т.К. Мусалимов білім беру үдерісінде кәсіби мәдениеттің ғылыми негіздерін қарастырды [4]. Сонымен қатар мұғалімнің рухани мәдениеті туралы да зерттеулер бар [5].

Кеңестік ғалым Ш.А. Амонашвили зерттеулері тәрбие мен оқыту баланың жеке басын құрметтеуге және балаларға деген сүйіспеншілікке негізделген педагогикалық жүйені құруға бағытталған [6]. Аталмыш ғалым педагогтің кәсіби мәдениеті гуманистік принциптерге негізделуі керек, ал мұғалім тек білім көзі ғана емес, сонымен бірге оқушының жеке басын дамытатын тәлімгер болуы керек деп атап өтті.

Ғалым В.А. Слостенин педагогикалық мәдениет және мұғалімнің кәсіби құзыреттілігі туралы жұмыстарымен танымал [7]. Ғалым мұғалімдердің кәсіби дайындығының маңыздылығына және олардың кәсіби санасын дамытуға баса назар аударды. Оның пікірінше мұғалімнің кәсіби мәдениеті көптеген педагогикалық, әдістемелік, коммуникативті және психологиялық құзыреттерді қамтиды.

Педагогика және психология саласының танымал ғалымы И.А. Зимняя педагогтерді кәсіби дайындау бағытында өз зерттеулерін жүргізді [8]. Аталмыш ғалым зерттеулерінде педагогтің кәсіби мәдениеті – бұл кәсіби дайындық пен практика үдерісінде қалыптасатын құндылық, когнитивтік, белсенділік және коммуникативті сипаттамалардың жиынтығы.

Г.К. Селевко заманауи технологиялар мен инновациялық әдістерді енгізу тұрғысынан педагогтің кәсіби мәдениетін зерттеуге үлес қосқан ресейлік ғалым [9]. Ол ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізу жағдайында педагогикалық шеберлікті дамытуға байланысты идеяларды дамытты. Педагог білім мен дағдыларды үнемі жаңартуды қажет ететін оқу үдерісінде заманауи технологияларды қолдануға дайын болуы керек деген идеяны алға тартты. Тәрбиешінің инновациялық мәдениеті ретінде білім беру ортасындағы өзгерістерге бейімделуді және оқытудың жаңа тәсілдерін қолдануға ықпал ететін кәсіби мәдениеттің бөлігін тұжырымдады.

Қазақстанда этнопедагогика және этнопсихология ғылымының дамуына ерекше үлес қосқан ғалым Қ.Б. Жарықбаев өз еңбегінде әдептілікті мәдениеттіліктің бір өлшемі ретінде тұжырымдап, оның психологиялық аспектілерін зерттеді [10].

Зерттеулерді қарастыра келе, педагогтің кәсіби мәдениетінің төмендегі компоненттерін көрсетуге болады (кесте №1).

Кесте 1- Педагогтің кәсіби мәдениетінің компоненті

№	Компонент атауы	Сипаттамасы
1	Когнитивті компонент	<p>Кәсіби білім: болашақ педагог өзінің пәндік саласында, педагогикада, психологияда, оқыту әдістемесінде және басқа да сабақтас пәндерде терең білімге ие болуы керек. Бұған тек академиялық білім ғана емес, оны іс жүзінде қолдану мүмкіндігі де кіреді.</p> <p>Әдістемелік құзыреттілік: педагогтің кәсіби мәдениеті оқыту әдістері мен технологияларын меңгеруді, сабақтарды жоспарлай білуді, оқу үдерісін ұйымдастыруды және оқу нәтижелерін бағалаудың барабар әдістерін таңдауды қамтиды.</p>
2	Моральдық-этикалық компонент	<p>Кәсіби этика: педагогтің кәсіби мәдениетінің маңызды бөлігі-этикалық нормаларды сақтау. Бұл студенттерге, әріптестерге, ата-аналарға және жалпы қоғамға деген көзқарасқа қатысты. Мұғалім құрмет, әділдік, толеранттылық пен адалдықты көрсетуі керек.</p> <p>Жауапкершілік: педагог тек оқуға ғана емес, сонымен бірге оқушыларды тәрбиелеуге, олардың эмоциялық және жеке дамуына жауап береді. Бұл жауапкершілік кәсіби өзін-өзі танудың жоғары деңгейін қалыптастырады.</p>
3	Коммуникативті компонент	<p>Қарым-қатынас дағдылары: оқушылармен, әріптестермен және ата-аналармен тиімді қарым-қатынас жасау педагогтен дамыған қарым-қатынас дағдыларын талап етеді. Педагог тыңдай білуі, диалогқа ашық болуы, сындарлы келіссөздер жүргізіп, жанжалдарды шеше білуі керек.</p> <p>Эмоциялық интеллект: басқа адамдардың эмоцияларын тану және түсіну, сондай-ақ олардың эмоцияларын басқару қабілеті табысты педагогикалық іс-әрекетте маңызды рөл атқарады. Педагог эмоциялық реакцияларды басқара білуі, мейірімді атмосфераны қолдауы және жайлы білім беру ортасын құра білуі қажет.</p>

№	Компонент атауы	Сипаттамасы
4	Құндылық-мотивациялық компонент	<p>Оқыту мотивациясы: болашақ педагог үздіксіз білім алуы және дамуы үшін ішкі мотивацияға ие болуы керек. Педагогтің кәсіби мәдениеті өзін-өзі жетілдіруге, жаңа білім мен технологияларды игеруге ұмтылуды, сондай-ақ инновацияларға дайындықты қамтиды.</p> <p>Білім беру құндылықтары: педагогикалық қызмет гуманизм құндылықтарына, төзімділікке, оқушының жеке басын құрметтеуге негізделген. Педагог өз оқушылары үшін осы құндылықтардың тасымалдаушысы және үлгісі болуы керек.</p>
5	Шығармашылық компонент	<p>Оқытуға креативті көзқарас: заманауи педагог оқытуда стандартты емес әдістер мен инновациялық тәсілдерді қолдануға дайын болуы керек. Өзгермелі білім беру кеңістігі жағдайында оқытудың заманауи технологиялары мен тәсілдерін енгізе білу, сабақтың белсенді және интерактивті формалары арқылы оқушылардың қызығушылығын сақтай алу маңызды.</p> <p>Ойлаудың икемділігі: өзгермелі жағдайларға бейімделу, әртүрлі инновациялық технологияларды қолдану және педагогикалық мәселелерді шешудің жаңа жолдарын іздеу қабілеті де педагогтің кәсіби мәдениетінің маңызды сипаттамалары болып табылады.</p>

Жоғарыдағы кестеде педагогтің кәсіби мәдениетін құрайтын негізгі компоненттерге сипаттама берілді. Бұл компоненттер педагог қызметінің тиімділігін арттыру жолдарын айқындауға және сапалы білім беруде өз әлеуеті мен ресурстарын жан –жақты талдауға мүмкіндік береді.

Қорытынды. Педагогтің кәсіби мәдениеті кәсіби дайындық кезінде де, практикалық қызмет барысында да қалыптасатын құзыреттер, этикалық нормалар мен көзқарастар жиынтығы. Гуманистік көзқараста педагогтің жеке өсуінің, сондай-ақ оның кәсіби дағдыларының үздіксіз дамуының маңыздылығы айқын тұжырымдалады. Бұл идея қазіргі білім беру жағдайында өзекті болып қала береді. Себебі, білім жаңа қиындықтарға тап болады және үнемі жетілдіруді талап етеді.

Педагогтің кәсіби мәдениетін дамыту үнемі өзін-өзі жетілдіруді, өзгерістерге дайын болуды және оқытудың инновациялық тәсілдерін қолдана білуді талап етеді. Педагог мәдениетінің қалыптасуында әріптестермен өзара әрекеттесу, кәсіби қауымдастықтарға қатысу және үздіксіз білім беру маңызды рөл атқарады. Білім беру жүйесіндегі қарқынды өзгерістер жағдайында болашақ педагог жоғары моральдық және кәсіби стандарттарды сақтай отырып, жаңа сынақтарға дайын болуы керек.

Әдебиеттер

1. Қасым-Жомарт Тоқаев «Әділетті Қазақстан: заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм» атты Қазақстан халқына Жолдауы. 02.09.2024.
2. Исаев И.Ф. Профессионально-педагогическая культура преподавателя. –М.: Академия,2002.–208 с.
3. Тұрғынбаева Б.А. Ұстаздық шығармашылық. – Алматы, 2007. – 350 б.
4. Мусалимов Т.К. Білім алу үрдісінде кәсіби мәдениетті зерттеудің әдіснамалық негіздері //Евраз хабаршысы. гуман. инст. – Астана, 2007. – № 4. –99-106 б.
5. Сейтешов А., Әбсаттаров Р. XXI ғасырдағы адамзат: мұғалімдердің рухани мәдениетінің жаңа үлгісін іздестіру. <https://kazgazeta.kz/news/30355> - 25.05. 2015.

6. Амонашвили Ш.А. Основы гуманной педагогики. Педагогическая симфония. - Издательство: Свет., 2016.- 324 с.
7. Сластенин В.А., Подымова Л.С. Педагогика: инновационная деятельность.-М.:ИЧП «Издательство Магистр», 1997. – 227 с.
8. Зимняя И.А., Мазова И.А., Лаптева М.Д. Коммуникативная компетентность, речевая деятельность, вербальное общение – Москва: Аспект Пресс, 2020. – 400 с.
9. Селевко Г.К. Селевко Г.К., Басов А.В. Новое педагогическое мышление: педагогический поиск и экспериментирование.-Ярославль, 1991.
10. Жарықбаев Қ.Б. Психология и этика.- 4-е изд.- А.: Мектеп, 2003.- 151 с.

ЗАМАНАУИ ОТБАСЫНДАҒЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аяганова А.Ж.¹, Сүндетова Н.Ж.²

¹Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының Қызылорда облысы бойынша филиалы, ²Қызылорда Болашақ университеті Қызылорда, Қазақстан

Отбасылық қарым-қатынастағы психологиялық мәселелер әртүрлі себептерге байланысты туындауы мүмкін. Көптеген себептерге байланысты туындайтын мәселелерді шешу барлық отбасы мүшелерінің назарын және бірлескен әрекетін талап етеді. Сондықтан отбасылық қарым-қатынасты кеіненді зерттеу мәселесі алға шығады. Осы орайда бұл мақала отбасылық қарым-қатынастағы кейбір жалпы мәселелерді қарастырады. Олардың ең бастылары отбасыдағы қарым-қатынастың жеткіліксіздігі, бала тәрбиелеудегі келіспеушіліктер, құндылықтардың әртүрлі болуы және үміттердің ақталмауы болып табылады. Отбасы мүшелерінің арасында өз ойларымен, сезімдерімен және мәселелерімен бөлісу азайғанда қарым-қатынасты игеру және өзара байланысты ұстап тұру қиын бола бастайды. Бұл түсінбеушілікке және наразылықтың туындауына әкелуі мүмкін. Сондықтан қоғамда болып жатқан тұрмыстық зорлық –зомбылықтың және отбасыдағы қылмыстық әрекеттердің алдын алу жағдайын зерттеу, орын алса отбасы мүшелерімен оңалту жұмыстарын жүргізу маңызды мәселелердің бірі болып табылады.

Түйін сөз: *Отбасы, отбасылық қарым-қатынас, отбасылық дағдарыс, отбасылық құндылықтар.*

Психологические проблемы в семейных отношениях могут возникать по разным причинам. Решение проблем, возникающих по многим причинам, требует внимания и совместных действий всех членов семьи. Поэтому перед нами встает вопрос комплексного изучения семейных отношений. В этой статье рассматриваются некоторые общие проблемы в семейных отношениях. Основными из них являются отсутствие общения в семье, разногласия в воспитании детей, разнообразие ценностей и отсутствие оправданных ожиданий. Когда обмен мыслями, чувствами и проблемами между членами семьи уменьшается, становится все труднее овладеть отношениями и поддерживать связь. Это может привести к недопониманию и возникновению недовольства. Поэтому одним из важных вопросов является изучение возможного бытового насилия в обществе и преступных деяний в семье, в случае чего проведение реабилитационной работы с членами семьи.

Ключевые слова: *Семья, семейное отношение, семейный кризис, семейные ценности.*

Psychological issues in family relationships can arise for various reasons. Addressing these problems, which often stem from multiple causes, requires the attention and collaborative efforts of all family members. Therefore, the comprehensive study of family relationships comes to the forefront. This article discusses some common problems in family dynamics, with the most significant being inadequate communication within the family, disagreements in child-rearing, differing values, and unmet expectations. When family members are less likely to share their thoughts, feelings, and issues, it becomes challenging to develop and maintain relationships. This can lead to misunderstandings and resentments. Consequently, one of the most important aspects is the study of cases of domestic violence and criminal behavior within families, as well as conducting rehabilitation work with family members when such issues arise.

Keywords: *Family, family relationships, family crisis, family values.*

Кіріспе. Отбасы қоғамның негізгі бірлігі ретіндегі әлеуметтік институттардың бірі болып табылады. Осы орайда отбасы қоғамның кіші бірлігі, шағын әлеуметтік-психологиялық топ бола отырып, оның мүшелері арасындағы қарым-қатынас күнделікті өмірдің ортақ болуымен, өзара көмекпен және қолдаумен байланысты болады. Өйткені отбасында адамзат ұрпағын жалғастырады, жеке тұлғаларды тәрбиелеу нысандарын ұйымдастырады, қазіргі қоғамның лайықты мүшелерін қалыптастыру қажеттіліктерін қанағаттандырады.

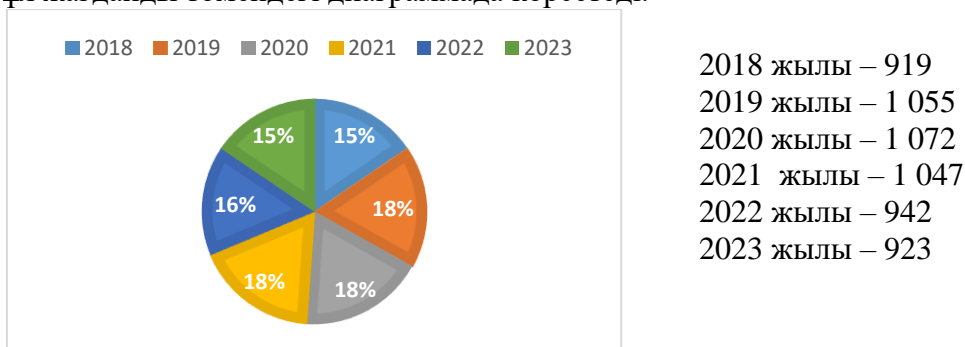
Жалпы отбасында бірге өмір сүру үшін жеке адамдардың бірлігі, өзара әрекеті, қарым-қатынасы жүзеге асырылады. Осы орайда отбасылық қарым- қатынас әртүрлі факторлармен, соның ішінде психологиялық, әлеуметтік-мәдени және коммуникативтік аспектілермен анықталатын күрделі және көп қырлы құбылыс болып табылады. Аталмыш факторларды түсіну отбасылық өмірдің динамикасын тереңірек ұғынуға және салауатты және үйлесімді қарым-қатынастың негізін құруға мүмкіндік береді. Сондықтан отбасылық қарым-қатынасты әртүрлі факторлардың әсерінде зерттеу маңызды, әрі өзекті және ауқымды мәселелердің бірі.

Негізгі бөлім. Бүгінде ғылыми еңбектерде «отбасы» ұғымының көптеген анықтамалары бар. Бұл анықтамалардың әрқайсысы бір-бірін толықтырады. Зерттеулерді зерделей келе, отбасын үлкен өзгерістерге және үнемі модернизацияға ұшырайтын шағын әлеуметтік-психологиялық топ ретінде тұжырымдауға болады. Сондықтан отбасылық қарым-қатынасты заманауи зерттеу маңызды болып табылады.

Қазіргі таңда ғылым мен техниканың жетістігі адамдардың өмір тіршілігіне қарқынды еніп тұрған уақытта отбасылық қарым-қатынастың мазмұны өзгерді. Ертеде айтып кеткендей адамның санасын тұрмыс-тіршілік билеген заманда отбасындағы балалар мен ата-аналар арасындағы қарым-қатынас жаңа сипатқа ие болды. Сондықтан өткен жылдардағы туыстар арасындағы байланысты және қазіргі ХХІ ғасырдағы отбасындағы өзара әрекеттесуді талдай отырып, қарым-қатынастағы өзгерістер отбасылық өмір салтын жаңа бағытқа бұрды деп айтуға болады. Осы орайда отбасылық қарым-қатынастағы дағдарыс, шиеленістер және отбасы мүшелеріне көрсетілетін зорлық –зомбылық әрекеттері орын алуына байланысты үкімет те отбасы тыныштығын сақтау үшін заң қабылдау қажеттілігіне назар аударды.

Жоғарыдағы мәселелерге орай Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаев "Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам" атты Қазақстан халқына Жолдауында «Отбасында ойран салатындар жазаға тартылмаса, олар одан бетер басынып кетеді. Ал жапа шеккендер мүлдем қорғаусыз қалады», - деп көрсетті [1].

Елімізде отбасылық қарым-қатынаста әртүрлі қысымға, зорлық –зымбылыққа тап болған жандардың жеке басын қорғау үшін заң да қабылданды. ҚР Бас прокуратурасы мәліметіне қарасақ, 2018 – 2023 жылдар аралығында 5958 отбасы-тұрмыстық қылмыстық іс қозғалған [2]. Бұл жағдайды төмендегі диаграммада көрсетеді.

2018 жылы – 919
 2019 жылы – 1 055
 2020 жылы – 1 072
 2021 жылы – 1 047
 2022 жылы – 942
 2023 жылы – 923

Сурет 1- 2018 – 2023 жылдардағы отбасы- тұрмыстық қылмыстық іс

Жоғарыдағы суретте көріп отырғанымыздай 2020 жылы 1 072 қылмыстық іс, яғни ең көп орын алған болса, 2022-2023 жылдары бірдей деңгейде көрініс алып, алдыңғы жылдарға қарағанда отбасы-тұрмыстық қылмыстық іс азайған. Дегенмен бұл босаңсуды білдірмейді. Отбасыдағы қылмыстық істің алдын алу үшін отбасылық қарым-қатынасты зерттеудің жаңа бағыттарын айқындауды қажет етеді. Сондықтан отбасылық қарым-қатынасты жаңаша тұжырымдау оның құндылығын белгілеуді талап етеді.

Жалпы отбасы мәселесін отандық, кеңестік және шетелдік зерттеулерде терең қарастырылған. Отандық зерттеушілер Қ.Б.Жарықбаев [3], М.П. Кабакова [4], Б.А.Әмірова [5], Б.К. Каирова мен Д.С. Тойымбетова [6], С.С.Қоңырбаева [7], Қ.Ғ. Жүнісова- Елшібаева [8] отбасылық қарым-қатынасты этнопсихологиялық аспектіде қарастырады.

Кеңестік ғалымдар А.А. Реан [9] отбасын құндылықтар жүйесінде қарастырса, В.Н. Дружинин [10] отбасы психологиясын зерттеді.

Отбасылық қарым-қатынас өмірдің негізі және өзегі болып табылады. Оның әр адамның жеке басын, көзқарастарын, құндылықтары мен басымдықтарын қалыптастырудағы рөлін асыра бағалау қиын. Отбасылық қарым-қатынас арқылы жалпы адамзат сүйіспеншілікті, сыйластықты, өзіне және жақындарына қамқорлық жасауды, кешіре білуді және кешірім сұрауды және сенімділікті үйренеді. Онда айналаңыздағы адамдармен қарым-қатынас жасау дағдылары, эмоциялар мен сезімдерді дұрыс көрсету қабілеті қалыптасады.

Шетелдік ғалым Д. Гоулман тұлғааралық қарым-қатынаста эмоцияларды білу мен басқарудың маңыздылығын атап көрсетеді [11]. Аталмыш ғалым серіктеске жанашырлық таныту, олардың сезімдері мен эмоцияларына мұқият болу, сондай – ақ олардың реакцияларын бақылау қабілеті ұзақ мерзімді және салауатты отбасылық қарым-қатынастың тірегі екенін айтады.

Адамның өзара көмекке, ынтымақтастыққа және ымыраға келуге қаншалықты дайын болатыны отбасылық қарым-қатынасқа байланысты болып келеді. Айта кететін тағы бір маңызды жайт отбасылық қарым-қатынас ұзақ мерзімді болуымен және тұрақтылығымен ерекшеленеді. Яғни, қарым-қатынастың басқа түрлерінен айырмашылығы отбасы уақытша байланыстар ғана емес, өмір бойы жалғасатын үдеріс.

Бүгінгі отбасы қоғамның маңызды құрамдас бөлігі бола тұра, еркін және тәуелсіз бірлік ретінде де алға шықты. Заманауи отбасындағы әрбір мүше қарым-қатынастағы еркіндікті басты құндылық деп түсінетіндей. Осы орайда, әрине еркіндік маңызды құндылық ретінде қабылдасақ та, отбасылық қарым-қатынас мықты болуы үшін оның мүшелерінің арасындағы тығыз байланысты, өзара тәуелділікті жоққа шығармауы тиіс. Отбасы мүшелерін байланыстырушы функциясына кедергі келтіріп жатқан факторларға әртүрлі гаджеттерді, ғаламтордағы өмірді, вирусты армандарды атауға болады.

Қазіргі таңдағы ақпарат заманы, сандық технологиялар, өмір сүру салтын жеңілдеткен әртүрлі тұрмыстық құрал жабдықтар отбасы мүшелерінің уақытын ұйымдастыруды тиімсіз бағытқа бұрды деп айтуға болады. Бұл отбасын сақтау маңызды емес қоғам қалыптастыруға, отбасылық дағдарыстардың орын алуына, отбасылық құндылықтардың өзгеруіне, заманауи дәстүрлердің қалыптасуына ықпал етуде.

Көптеген зерттеулерде отбасы психологиясы адамның қарым-қатынасқа деген қажеттілігінен басталады деп тұжырымдалады [12,13]. Қарым-қатынасқа деген ұмтылыспен адам өмір сүруге ынталы болып келеді. Сондықтан осы қажеттілік отбасында қанағаттандырылуы маңызды. Әлеуметтік психология саласында отбасы - мүшелер неке немесе туыстық байланыстармен, сондай-ақ күнделікті өмір мен моральдық

жауапкершілікпен байланысты шағын топтың ерекше түрі ретінде тұжырымдалады [14]. Отбасының негізгі әлеуметтік маңыздылығы адамның физикалық және рухани көбеюіне деген табиғи қажеттілігімен негізделген.

Кейбір авторлар әрбір отбасы өз мүшелеріне дамитын, қолдау табатын және өз әлеуетін жүзеге асыратын ортаны қамтамасыз ететін бірегей жүйе болып табылады деп көрсетеді [15]. Бұл зерттеулерде отбасында алғашқы әлеуметтік тәжірибені және әртүрлі дағдылар мен коммуникативті, мінез-құлық, эмоциялық, моральдік-этикалық стандарттарды игеретіндігі тұжырымдалады.

Отбасылық қарым-қатынастағы мәселелер ерлі-зайыптылардың өмір жолында туындайтын кейбір қиындықтарға және әртүрлі келіспеушіліктерге әкелуі мүмкін. Олар отбасылық жасуша ішіндегі қарым-қатынасты үйлестірмейді және ондағы өмірге деген терең наразылық сезімін тудырады.

Заманауи отбасының тағы бір мәселесі-толық емес отбасылар (ажырасқан ата-аналар, жалғыз немесе ЭЖҰ арқылы босануға шешім қабылдаған әйелдер). Мұндай жағдайлар болашақ ұрпақтың өз өмірін құрудағы көзқарастары мен отбасылық құндылықтарының қалыптасуына әсер етері сөзсіз.

Қорытынды. Мемлекет бүгінгі отбасы институтын төлемдер мен әлеуметтік кепілдіктерді жан-жақты ынталандыруға тырысады. Себебі қоғам отбасынан сапалы азаматты, саналы ұрпақты күтеді. Бірақ отбасының тұрақсыздығы мен қарым-қатынастағы әртүрлі келеңсіз жағдайлар әлі күнге дейін күрделі мәселе болып келеді. Сондықтан отбасылық психологтар үшін шешілуі керек міндеттер бар. Ал педагогика және психология саласындағы ғалымдар үшін отбасылық қарым-қатынасты жаңа сипатта зерттеу қажеттілігі туындайды. Себебі, жанұя мәселесі отбасы институтының өзі сияқты көпқырлы болғанымен де, қоғамда болған елеулі өзгерістер мен оның салдары жаңа, ерекше отбасылық қиындықтардың пайда болуына алып келуде.

Отбасылық қарым- қатынастар туралы тұжырымдарды әртүрлі заманауи тәсілдер мен бақылауларға сүйене отырып негіздеуге болады. Расында отбасы адамның эмоциялық, психологиялық және әлеуметтік әл-ауқаты үшін өзгеріссіз қалады деген пайымдаулар жасауға болады. Бірақ отбасындағы қарым-қатынастың өзі үнемі назар аударуды, заманауи зерттеулер жүргізуді талап етеді.

Әдебиеттер

1. Тоқаев Қ.К. "Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам" атты Қазақстан халқына Жолдауы. 01.09.2023.
2. О противодействии семейно-бытовому насилию//Уполномоченный по правам человека в Республике Казахстан (специальный доклад). https://www.gov.kz/uploads/2024/3/1/5a7f4aa16b071a92334a67807af65ea9_original.9433178.pdf. 01.03.2024.
3. Жарықбаев Қ.Б. Этнопсихология - ұлт тәрбиесінің өзегі- Алматы,Білім, 2005.- 141 б.
4. Кабакова М.П. Психологические особенности казахской семьи. -Алматы: Қазақ университеті, 2018.-288 с.
5. Әмірова Б.А. «The psychology of Kazakh family: theory and practice» (моногр.) – Қарағанды: «Полиграфист»-2021.- 100 б.
6. Каирова Б.К., Тойымбетова Д.С. Отбасылық өмір психологиясы. – Қостанай: ҚМПИ, 2016. – 144 б.
7. Қоңырбаева С.С. Жоғары сынып оқушыларын отбасылық өмірге этномәдени құндылықтар негізінде даярлаудың педагогикалық шарттары: авторефераты дис... пед. ғыл. канд.: 13.00.01 /.- Алматы, 2008.- 25 б.
8. Жүнісова-Елшібаева Қ.Ф. Қазақ отбасы мәселелерінің психологиялық аспектілері. -А.; 2010.- 131 б.
9. Реан А.А. Семья в структуре ценностей молодежи. Российский психологический журнал., 2017-62-76 с.
10. Дружинин В.Н. Психология семьи.- 3-е изд.- СПб.: Питер, 2012.- 180 с.
11. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект. Почему он может значить больше, чем IQ — М.: «Манн, Иванов и Фербер», 2013. — 560 с.
12. Сулейманова С.С., Подольский А.Д. Психологические проблемы современной семьи// Психолог, 2014. №

3.- 60-127 с.

13. Ауталипова Ұ.И., Сақтағанова Т.С., Құрбанова И. Отбасы психологиясы. «Қыздар университеті» баспасы- Алматы, 2014-186 б.

14. Бизақова Ф., Мамашбаева Ш. Отбасылық дағдарыс психологиясы – Астана, 2010 - 232 б.

15. Еникеев М.И. Общая и социальная психология - М.: Норма, 2019. - 224с.

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТТЕГІ ФОРМАТИВТІ БАҒАЛАУ ЖӘНЕ ОНЫ ҚОЛДАНУ

Аяганова А.Ж.¹, Үсенғазы Н.Ж.²

¹Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының Қызылорда облысы бойынша филиалы, ²Қызылорда Болашақ университеті Қызылорда, Қазақстан

Формативті бағалау білім беру үдерісінде маңызды рөл атқарады. Өйткені ол тұрақты кері байланыс және педагогикалық тәсілдерді түзету арқылы оқуды қолдауға және жақсартуға бағытталған. Сонымен қатар формативті бағалау даму, мотивация, даралау және ынтымақтастық үшін жағдай жасау арқылы білім беру үдерісін жақсартуда орталық рөл атқарады. Бұл оқушыларға өздерінің жетістіктерін көруге және мәселелік аспектілермен жұмыс істеуге ықпал етеді. Ал педагогтерге оқыту әдістерінің тиімділігін арттыруға көмектеседі.

Түйін сөздер: педагогикалық іс-әрекет, формативті бағалау, педагог міндеттері, қазідалар, теориялық және тәжірибелік аспект.

Формативная оценка играет важную роль в образовательном процессе. Потому что она направлена на поддержку и улучшение обучения за счет постоянной обратной связи и корректировки педагогических подходов. Кроме того, формативная оценка играет центральную роль в улучшении образовательного процесса за счет создания условий для развития, мотивации, индивидуализации и сотрудничества. Это помогает учащимся увидеть свой прогресс и поработать над проблемными аспектами. И помогает педагогам повысить эффективность методов обучения.

Ключевые слова: педагогическая деятельность, формативная оценка, задачи педагога, принципы, теоретический и практический аспект.

Formative assessment plays an important role in the educational process. Because it is aimed at supporting and improving learning through constant feedback and adjusting pedagogical approaches. In addition, formative assessment plays a central role in improving the educational process by creating conditions for development, motivation, individualization and cooperation. This helps students to see their progress and work on problematic aspects. And it helps teachers to improve the effectiveness of teaching methods.

Keywords: pedagogical activity, formative assessment, teacher's tasks, principles, theoretical and practical aspect.

Кіріспе. Жаһандану жағдайындағы педагогикалық іс-әрекетте формативті бағалаудың рөлі ерекше. Өйткені жаһандану білім беру үдерісіне қарқынды әсер етуде. Бұл педагогтерге өздерінің білімдері мен дағдыларын үнемі жаңартып отыру қажеттілігін туындатады. Сондықтан өзгермелі әлемде педагог ең алдымен жаңа сын-қатерлерге бейімделуі маңызды. Жаһандану педагогтерге қойылатын талаптарға өзгерістер енгізеді. Оқытуды көп тілді, әртүрлі мәдениетті және технологиялық жағдайларға бейімдеу қабілеті формативті бағалау арқылы дамытылатын маңызды дағдыға айналады.

Заманауи педагогтің басты міндеттерінің бірі - білім беру сапасын қамтамасыз ету. Жаһандық бәсекелестік және халықаралық стандарттар жағдайында білім беру үдерісінің

сапасы маңызды басымдылыққа айналады. Осы орайда формативті бағалау педагогтерге өздерінің дамуын бақылауға және оқу сапасын жақсартуға көмектеседі.

Бүгінде педагогикалық іс-әрекеттегі өзгерістерге дайындықты қалыптастыру маңызды міндеттердің бірі болып табылады. Сондықтан формативті бағалауды белсенді қолданатын педагогтер білім беру ортасындағы тұрақты өзгерістер мен инновацияларға дайын болады. Бұл оларға икемді және кәсіби тұрақты болуға көмектеседі.

Негізгі бөлім. Педагогикадағы формативті бағалау (немесе оқыту үшін бағалау) –бұл оқушылардың білім беру нәтижелерін жақсарту және оқыту әдістерін түзету мақсатында олардың оқу жетістіктерін үнемі бақылау үдерісі. Жаһандану және білім беру жүйесіндегі реформалар жағдайында формативті бағалау барған сайын маңызды бола түсуде, өйткені ол педагогтерден икемділікті, бейімделуді және өзгерістерге дайын болуды талап етеді.

Шетелдік ғалымдар Пол Блэк пен Дилан Уильям [1], Сюзан Брукхарт [2] және Джон Хатти [3] сияқты зерттеушілер педагогтерді формативті бағалау мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін дамытудың күшті құралы болып табылатындығын тұжырымдайды. Бұл педагогтерге өзгермелі жағдайларға бейімделуге, дағдыларын дамытуға және оқыту сапасын жақсартуға көмектеседі.

Жаһандану жағдайында педагогтерді формативті бағалаудың теориялық және практикалық негіздері мұғалімнің кәсіби өсуін қолдау және білім сапасын арттыру үшін озық педагогикалық тұжырымдамаларды, технологиялық құралдар мен бағалау әдістерін қолдануды білдіреді.

Формативті бағалау оқыту үдерісін үнемі қолдауға және педагогтің кәсіби дағдыларын дамытуға бағытталған. Оның жиынтық бағалаудан (қорытынды) басты айырмашылығы-ол тек түпкілікті нәтижелерге емес, оқудағы прогреске назар аударады. Формативті бағалаудың мақсаты-педагогке кері байланыс негізінде өз қызметін реттеуге көмектесу болып табылады. Бұл оны динамикалық өзгертін әлем жағдайында маңызды құралға айналдырады.

Ресейлік ғалымдар Е.С. Полат [4], И.П. Подласый [5], А.А. Леонтьев [6] және Г.А. Цукерман [7] білім беру жүйесіндегі формативті бағалаудың рөлін белсенді түрде зерттеп келеді. Олардың жұмыстары формативті бағалау педагогтерге оқу үдерісін оқушылардың жеке қажеттіліктеріне бейімдеуге, олардың өзін-өзі бағалау және сыни ойлау қабілетін дамытуға және мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігінің жоғары деңгейін сақтауға көмектесетінін атап көрсетеді.

Қазақстан педагогика ғылымында критериальді бағалау бойынша зерттеу жұмыстары жүргізілді [8]. Ғалым Р.О. Кенжетаева [9] бастауыш сынып оқушыларын критериальді бағалауға болашақ педагогтері әзірлеу жолдарын, Б.А. Урмашев [10] критериалды бағалау технологиясын ұсынды.

Жалпы бағалау арқылы оқыту тұжырымдамаларында формативті сипаттың рөлі ерекше. Формативті бағалау арқылы оқыту идеяларына негізделген (Assessment for Learning, AfL), мұнда бағалау оқу үдерісінің бір бөлігіне айналады. Бұл тұжырымдамада педагог тек білімді жеткізіп қана қоймай, оқушыларды өздерінің үлгерімін бағалау және олардың оқуын түсіну үдерісіне белсенді түрде тартады.

Формативті бағалаудың негізгі қағидаларын төмендегі №1 кестеде көрсетеміз.

Жаһандану жағдайы білім беру жүйелеріне әсер етеді. Бұл педагогтерге оқыту әдістеріндегі өзгерістерге, соның ішінде технологиялар мен көптілді тәсілдердің интеграциясына бейімделу қажеттілігін тудырады. Формативті бағалау педагогтерге өздерінің тәжірибелері мен нәтижелерін жаһандық стандарттар негізінде бағалау арқылы осы өзгерістерге икемді жауап беруге мүмкіндік береді.

Кесте 1- Формативті бағалаудың негізгі қағидалары

№	Негізгі қағидалар	Сипаттамасы
1	Тұрақты кері байланыс	Педагог үнемі кері байланыс алады және береді, бұл оқыту әдістемесін де, әр оқушының жеке оқыту стратегиясын да түзетуге көмектеседі.
2	Прогресті бағалау	Формативті бағалау белгіленген стандарттармен салыстыруға емес, оқушының дамуы мен ілгерілеуіне бағытталған.
3	Оқушылардың белсенді қатысуы	Оқушылар оқуын бағалау үдерісінде белсенді рөл атқарады, өзін-өзі бағалауға және мақсат қоюға қатысады.

Мәселен, Халықаралық сапа стандарттары: халықаралық ұйымдар әзірлеген бағдарламалар (мысалы, PISA, UNESCO) формативті әдістерді қоса алғанда, бағалаудың әртүрлі тәсілдерін қолдануды талап етеді. Осы орайда, әлемдік стандарттарға сәйкес келу үшін педагог қызметіндегі нәтижелілікті және сапаны талап ету алға шығады.

Педагогтерді инклюзивті білім беруге дайындауға ерекше мән берілуде. Педагогтер көпмәдениетті және көп тілді сыныптарда жұмыс істеуге көмектесетін дағдыларды дамытуы керек. Формативті бағалау оқушылардың әртүрлілігін ескеруге және олардың қажеттіліктеріне қарай оқытуды бейімдеуге мүмкіндік береді.

Формативті бағалаудың негізгі теориялық аспектілерінің бірі-педагогикалық рефлексия. Педагогтер өз жұмыстарын, іс-әрекеттерін және олардың оқу үдерісіне әсерін талдайды. Бұл табысты тәжірибелерді анықтауға және тиімсіз стратегияларды түзетуге көмектеседі. Педагогикалық рефлексия педагогтің сыни ойлауын дамытады және олардың білім беру ортасындағы өзгерістерге бейімделу қабілетін арттырады.

Тәжірибеде формативті бағалау педагогтің кәсіби құзыреттілігін бақылауға және дамытуға бағытталған әртүрлі әдістерді қамтуы мүмкін. Төменде біз олардың бірнешеуіне тоқталамыз.

Сабақты бақылау. Сабақты бақылау әріптестер немесе әдіскерлер педагогтің дәріс беру әдістерін бағалау мақсатында сабаққа қатыса алады. Мұндай бақылаулардан кері байланыс педагогке оқу тәсілдерін жақсартуға көмектеседі.

Педагогтің портфолиосы. Педагог өзінің кәсіби жетістіктері, оқушылардың нәтижелері, әріптестері мен ата-аналарының кері байланысы, кәсіби даму жоспарлары жазылған құжатты жүргізеді. Портфолио педагогтің үлгерімін бағалауға және одан әрі өсу бағыттарын анықтауға көмектеседі.

Педагогтің өзін-өзі бағалауы. Педагог арнайы критерийлерді немесе рефлексиялық күнделіктерді қолдана отырып, өзінің жетістіктері мен кемшіліктерін үнемі бағалайды. Өзін-өзі бағалау сыни ойлауды дамытуға ықпал етеді және педагогке кәсіби өсу үдерісінде автономды болуға мүмкіндік береді.

Сауалнамалар мен анкеталар: оқушылар мен ата-аналар арасында сауалнамаларды қолдану педагогке оның оқуды қабылдауы және оқушылармен қарым-қатынасы туралы ақпарат алуға көмектеседі.

Формативті бағалауға арналған технологиялық құралдардың өзіндік сипаты бар. Жаһандану және цифрландыру жағдайында білім технологияға көбірек сүйенеді. Бұл формативті бағалаудың жаңа мүмкіндіктерін ашады. Технологиялық құралдарда кері байланыс платформалары: Google Classroom, Moodle, Microsoft Teams сияқты онлайн платформалар педагогке оқушылар мен ата-аналардан нақты уақыт режимінде кері байланыс

алуға мүмкіндік береді. Бұл платформаларды тәрбиешілердің өзін-өзі көрсетуі, олардың кәсіби өсуін бақылау және әріптестерімен тәжірибе алмасу үшін де пайдалануға болады.

Технологиялық құралдардың ішінде сандық портфолионы атап кетеміз. Сандық портфолио: педагогтерге кәсіби өсуі туралы деректерді сақтауға және құрылымдауға мүмкіндік беретін электрондық портфолио бар. Бұған бейне сабақтар, әріптестердің пікірлері, оқушылардың жетістіктерін талдау және олардың жұмыс нәтижелері кіруі мүмкін.

Деректерді талдауда технологиялық құрылғылар ретінде қарастырылған. Деректерді талдау құралдары педагогтерге оқушылардың жетістіктерін бақылауға және олардың жетістіктеріне қандай оқыту әдістері көбірек әсер ететінін бағалауға көмектеседі.

Формативті бағалауды оқу үдерісіне практикалық интеграциялау маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Педагогтер оқыту дағдыларын жетілдіру және білім беру үдерісін оқушылардың қажеттіліктеріне бейімдеу үшін формативті бағалау әдістерін қолдана алады. Оларға мыналар жатады: оқытуды саралау, алқалық қолдау. Оқытуды саралауды педагогтер формативті бағалау деректерін оқушылардың деңгейі мен қажеттіліктеріне байланысты сабақ мазмұнын бейімдеу үшін қолдана алады. Бұл әртүрлі мәдениетті және көп тілді ортада ерекше маңызды болып табылатын жеке тәсілдерді жасауға көмектеседі.

Алқалық қолдау педагогтің кәсіби өсуінің маңызды аспектісін, яғни тәжірибе алмасу және әріптестеріне қолдау көрсетуді білдіреді. Мұны педагогикалық қауымдастықтар немесе педагогтер бақылаулар мен рефлексия негізінде бір-бірін бағалайтын және көмектесетін шағын топтарда жұмыс істеу арқылы ұйымдастыруға болады.

Қорытынды. Жаһандану жағдайында педагогты формативті бағалау-бұл білім беру сапасын арттырудың, кәсіби мәдениетті дамытудың және қазіргі әлемнің жаңа сын-қатерлеріне бейімделудің қуатты құралы. Бұл тәсілдің теориялық негіздеріне бағалау, педагогикалық рефлексия және халықаралық стандарттарды қолдану арқылы оқыту идеялары кіреді. Іс жүзінде формативті бағалау өзін-өзі бағалау, портфолио, әріптестер мен студенттердің кері байланысы, сандық құралдарды қолдану сияқты әдістер арқылы жүзеге асырылады. Жаһандану әлемінде формативті бағалау педагогтердің кәсіби өсуі мен жетілуінің ажырамас элементіне айналады.

Әдебиеттер

1. Black P., Wiliam D. Assessment and Classroom Learning // Assessment in Education: Principles, Policy & Practice. 1998. № 5 (1). P. 7-74. URL: <http://www.informaworld.com/smpp/title~content=t713404048> (дата обращения 2 марта 2022).
2. С.М. Брукхарт. Как спроектировать и использовать шкалу оценивания. Вашингтон, 2013- 128 с.
3. Джон Хатти Видимое обучение. Издательство: Национальное образование., 2017. – 195 с.
4. Интернет в гуманитарном образовании: Учебное пособие / Под ред. Е.С. Полат. М., 2001.
5. Подласый И.П. Педагогика. В 2-х томах. - Издательство: Юрайт-Издат, 2013.- 1576 с.
6. Леонтьев А.А. Педагогическое общение /2-е изд., переработ. и дополн. – М.: Нальчик: Эль-Фа, 1996. 96 с.
7. Цукерман Г.А., Обухова О.Л., Билибина Т.М. Интерпсихическое начало учебного действия моделирования// Культурно-историческая психология Том 20., 2024. - № 1- 27–37с.
8. Оқушылардың оқу жетістіктерін критериалды бағалау жүйесін енгізудің әдіснамалық және оқу-әдістемелік негіздері.//Әдістемелік құрал. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі «БІ. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы» РМҚК.Астана 2015.-116 б.
9. Кенжетаева Р.О Профессиональная подготовка будущих педагогов к критериальному оцениванию учебных достижений учащихся начальных классов. //Диссертация PhD. Алматы, 2021. – 164с.
10. Урмашев Б.А. Критериалды бағалау технологиясы. - Алматы: «ССК» баспасы, - 2016 - 140 б.

ӘСКЕРИ МЕКТЕП ЖАҒДАЙЫНА ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙІМДЕЛУІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бапаева М.К., Карабаева М.К.

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан

Мақалада әскери мектеп жағдайында жасөспірімдердің әлеуметтік-психологиялық бейімделуі әр түрлі және индивидуалды болуы мүмкін екендігі әрі әрбір жасөспірім бірегей және бейімделуге жеке көзқарасты қажет ететіні қарастырылған.

Бейімделу теориясының қазіргі ережелері алыс-жақын шетелдік ғалымдардың еңбектерінде негізделген және бейімделу процесінің мәнін адам мен ортаның өзіне тән қайшылықтармен өзара әрекеттесуінің бірлігі ретінде сипаттаған. Сонымен қатар жасөспірімдердің табысты бейімделуінің ең маңызды шарты - индивидтің белсенді әрекетінің екі жағы: өзін-өзі өзгерту және қоршаған ортаны өзгерту арасындағы оңтайлы тепе-теңдіктің болуына түсінік берілген.

Кілт сөздер: бейімделу, бейімделудің деңгейлері, әскери мектеп жағдайына әлеуметтік-психологиялық бейімделу, тұлғашілік конфликт.

В статье рассматриваются вопросы социально-психологической адаптации подростков в условиях военной школы, ее разнообразие. В то же время необходимо учитывать, что каждый подросток уникален и требует индивидуального подхода к адаптации. Современные положения теории адаптации обоснованы в работах ученых дальнего и ближнего зарубежья; характеризуют сущность процесса адаптации как единство взаимодействия человека и среды с присущими ему противоречиями. При этом дается объяснение наличия оптимального баланса между важнейшим условием успешной адаптации подростков - двумя сторонами активной деятельности индивида: самоизменением и изменением окружающей среды.

Ключевые слова: адаптация, уровни адаптации, социально-психологическая адаптация к условиям военной школы, внутриличностный конфликт.

Social and psychological it is stipulated that the adaptation can be different and individual, and that each adolescent is unique and requires an individual approach to adaptation.

The current provisions of the theory of adaptation are substantiated in the writings of far and near foreign scientists and describe the essence of the adaptation process as the unity of interaction between man and the environment with its inherent contradictions. At the same time, the most important condition for successful adaptation of adolescents is the existence of an optimal balance between the two sides of the active activity of the individual: self-transformation and environmental change.

Keywords: adaptation, levels of adaptation, military school environment, social-psychological adaptation, stress, personality conflict.

Кіріспе. Қазіргі уақытта әскери мектеп жағдайында жасөспірімдердің психологиялық бейімделуі, психикалық денсаулығы мен эмоциялық күйлерінің мәселесі өзекті болып отырғаны белгілі. Әскери саланы таңдаған жасөспірімдерге қатысты эмоционалдық тұрақтылықтың, бейімделе алудың маңыздылығы, ең алдымен, әскери тәртіптің ерекшеліктерімен анықталады, мәселен әсерге тұрақты қарсылық, теріс эмоционалды факторлар физикалық және психологиялық денсаулықтың бұзылуына әкеледі. Осыған байланысты мектептен енді ғана келген жасөспірімдерде әртүрлі жағымсыз реакциялар мысалы, эмоционалдық депривацияның жоғарылауы, фрустрация, стресс, шаршау және аутодеструктивті мінез-құлық дамуы мүмкін.

Жастардың әскери мектеп жағдайына әлеуметтік-психологиялық бейімделуі күрделі және көп қырлы процесс, ол тек жаңа оқу жүйесіне ғана емес, сонымен қатар қатаң режимге, физикалық және психологиялық стресске, ұжымдық нормалар мен құндылықтарға, әскери тәртіпке бейімделуді білдіреді.

Мектеп өмірінен әскери мектепке көшу көптеген жасөспірімдер үшін қиын болуы мүмкін. Олар күнделікті қатаң тәртіпке дағдылануға, дене шынықтыру жаттығуларына, ұжымда жұмыс істеуге және өз әрекеттеріне жауапкершілікпен қарауға мәжбүр. Бұл жаңа талаптар стресске, тұлғашылық конфликтке әкелуі мүмкін.

Негізгі бөлім. Бейімделу құбылысы қазіргі уақытта көптеген ғылыми салаларды атап айтқанда биология, физиология, әлеуметтану, психология зерттеулердің теориялық құрылымы болып табылады. Бейімделу теориясының қазіргі ережелері П.К.Анохин, И.П.Павлов, Г.Селье, И.М.Сеченов және басқалардың еңбектеріне негізделген және бейімделу процесінің мәнін адам мен ортаның өзіне тән қайшылықтармен өзара әрекеттесуінің бірлігі ретінде ашады [1].

Біріншіден, бейімделу-бұл адамның қоғаммен өзара әрекеттесу жүйесінің өзгеруі, қайта құрылуы. Екіншіден, байланыс жүйесінің мұндай өзгеруі «адам-орта» диадасында үйлесімділікке қол жеткізу үшін тұлғаның қорғаныс механизмдерінің әсерін тудырады [2].

Бейімделу – (латын тілінен *adaptare* – бейімделу) – сыртқы жағдайлар өзгерген кезде организмнің қалыпты қызметі сақталатын және биологиялық жағынан да (биохимия және физиология деңгейінде) қамтамасыз етілетін тірі ағзаның қоршаған ортаға бейімделуі және психологиялық (біртұтас мінез-құлық деңгейінде) механизмдері.

Қазіргі психологиялық сөздікте бейімделу ұғымы әдеттен тыс, экстремалды жағдайларға бейімделудің әртүрлі фазалары ажыратылатын бейімделу процесі ретінде қарастырылады. Бейімделумен бірге жүретін өзгерістер белсенділіктің молекулалық жағынан психологиялық реттелуіне дейін дененің барлық деңгейлеріне әсер етеді (А.В. Петровский, 1990).

Бейімделудің мәнін және оның механизмдерін түсінуге әртүрлі көзқарастар бар. К.Бернардтың қоршаған ортаның өзгеруі жағдайында ағзаның «ішкі тұрақтылығы» туралы көптеген еңбектерінде «ағза мен сыртқы орта арасындағы динамикалық қатынастардың салыстырмалы тұрақтылығын қамтамасыз ететін эволюциялық жолмен анықталған бейімделу процестерінің жиынтығы ретіндегі бейімделу» түсінігі ашылады.

Бейімделу – гомеостазды яғни оңтайлы тепе-теңдікті сақтауға бағытталған организмнің сыртқы орта жағдайларына бейімделуі. «Бейімделу» концепциясы жеке адамның қоршаған ортамен қарым-қатынасын гомеостатикалық тепе-теңдік процестері ретінде қарастыратын психологиялық концепцияларда мысалы, гештальт психологиясы, Дж.Пиженің интеллектуалды даму теориясында негізі болып табылады.

Француз психологы Ж.Пиже интеллектінің маңызды функцияларының бірі ретінде жағдайларға бағдарлану дағдысы және соған сәйкес мінез-құлқын құрылымдау мүмкіндігі қоршаған ортаға бейімделу арқылы өзара әрекеттесу деп санады.

Бейімделу процестеріне әсер ететін психикалық бейімделу маңызды орын алады. Ф.Б.Березин психикалық бейімделудің келесі деңгейлерін анықтайды:

- 1) Өмірлік стереотиптердің өзгеруіне тікелей байланысты әлеуметтік-психологиялық;
- 2) Тұлға ерекшеліктерімен және қазіргі психикалық күйлермен байланысты психологиялық;
- 3) Интегративті церебральды жүйелердің деңгейі;
- 4) Шеткі вегетативтік-гуморальды және қозғалыс механизмдерінің деңгейі;
- 5) Ағза деңгейі.

Психикалық бейімделу нақты биологиялық, психологиялық және әлеуметтік аспектілерді қамтиды. Бейімделудің психологиялық құрамдас бөлігі жеке тұлғаның белсенділігімен анықталады және қоршаған орта ережелерін ассимиляциялау («өзін-өзі бейімдеу») және қоршаған ортаны өзгерту, өзгерту («өзіне бейімделу») процестерінің бірлігі ретінде әрекет етеді.

Табысты бейімделудің ең маңызды шарты - индивидтің белсенді әрекетінің екі жағы арасындағы оңтайлы тепе-теңдік (өзін-өзі өзгерту және қоршаған ортаны өзгерту). Басқаша айтқанда, бейімделудің сәтті болуы қалай, қандай дәрежеде және бәріне бейімделу мүмкін және қажет пе дегенді дұрыс анықтауға байланысты.

Психологеметтік аспектіде өзін-өзі бағалауды, субъектінің ұмтылыстары мен мүмкіндіктерін шындықпен үйлестіру маңызды.

Ф.Б.Березин концепциясындағы «бейімделу» ұғымы «эмоционалдық шиеленіс» және «стресс» ұғымдарымен тығыз байланысты. Ол психикалық эмоционалдық күйзелістің дамуында тұлғаның бейімделу мүмкіндіктерінің маңызды рөл атқаратынын атап өтеді, яғни. бейімделу механизмдерінің белгілі бір жағдайларға сәйкес келмеуі, нәтижесінде эмоционалдық стресс туындайды. «Ағымдағы қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін адамның психикалық немесе физикалық ресурстарының жеткіліксіздігі, қажеттіліктер жүйесінің сәйкес келмеуі, болашақта маңызды ұмтылыстарды жүзеге асыру мүмкін еместігімен байланысты қорқыныш, сондай-ақ жаңа экологиялық талаптар сәйкессіздікті анықтауы мүмкін, бұл аландаушылықтың көзі».

Қазіргі әдебиетте «стресс» ұғымы келесі құбылыстарды білдіреді (Китаев-Смык Л.А., 1983 бойынша):

1) Ағзаға қолайсыз күйзеліске ұшырататын әсерге күшті физиологиялық немесе психологиялық реакция;

2) Организмге қолайлы да, қолайсыз да әртүрлі түрдегі күшті реакциялар;

3) бейімделу әрекетінің қарқынды көріністерін тудыратын, оған күшті экстремалды әсер ету кезінде организмнің физиологиялық және психологиялық реакцияларының айырықша элементтері;

4) Организмнің кез келген реакциясы кезінде пайда болатын организмнің физиологиялық және психологиялық реакцияларының спецификалық емес белгілері.

Адамның бейімделу қабілеттерінің даму деңгейі, Ю.А.Александровский бойынша, өмір бойы қалыптасады және әртүрлі факторлармен анықталады: тұлғаның ерекшеліктерімен, алған білімдерінің көлемі мен сипатымен, қызығушылықтарының бағытымен, эмоционалдық және өзіндік ерекшелігімен. еріктік қасиеттер, моральдық көзқарастарымен сипатталады.

Хухлаева О.В. жеке тұлға мен қоршаған орта арасындағы динамикалық тепе-теңдіктің болуын болжайтын психологиялық денсаулық, сондықтан «баланың қоғамға бейімделуі» негізгі ұғым болатынын атап өтеді. Сонда психологиялық денсаулықтың ең жоғары деңгейін (шығармашылық деңгей) қоршаған ортаға тұрақты бейімделуі, стресстік жағдайларды жену үшін күш қорының болуы және шындыққа белсенді шығармашылық қатынасы бар балаларды жатқызуға болады. Мұндай балаларға психологиялық көмек қажет емес.

Шетелдік психологияның өкілдері бейімделуді адам мен ортаның өзара әрекеттесуі тұрғысынан қарастырды. Г.Айзенк, Р.Хэнки бейімделуді екі позициядан қарастырады: біріншіден, бір жағынан, әлеуметтік ортамен өзара әрекеттесу кезінде адамның қажеттіліктерін толық қанағаттандыру күйі, екінші жағынан, қоршаған орта талаптарына сәйкестік ретінде; екіншіден, бұл күйге қол жеткізілетін процесс ретінде. Л.Филлипс жеке тұлғаның бейімделуі деп жеке тұлғаның қоғамның минималды талаптары мен үміттерін қанағаттандыра алатын жағдайын түсінді. Г.Гартманның пікірінше, бейімделу дезадаптациямен байланысты процестерді де (конфликт жағдайлары) және жеке тұлғаның қорғаныс механизмдерінің арқасында жеке тұлғаның қалыпты бейімделуіне ықпал ететін процестерді де қамтиды [3].

Психологиялық әдебиеттерде әлеуметтік-психологиялық бейімделудің негізі дамудың алдыңғы кезеңдерінде қалыптасқан жасөспірімдердің жеке ерекшеліктері (өзін-өзі бағалау, агрессивтілік, мазасыздық деңгейі) болып табылады [4].

Әлеуметтік-психологиялық бейімделу-бұл тұлға мен топтың мақсаттары мен құндылықтарының оңтайлы арақатынасына әкелетін тұлға мен әлеуметтік ортаның өзара әрекеттесуі. «Тұлғаның әлеуметтік-психологиялық бейімделуінің нәтижесі-осы ортада қабылданған қарым-қатынастың, мінез-құлықтың және іс-әрекеттің әлеуметтік және кәсіби қасиеттерінің қалыптасуы» [5].

Г.М.Андреева, Б.Д.Парыгин атап өткендей, бейімделу жеке тұлғаны әлеуметтендірудің негізгі әлеуметтік-психологиялық механизмдерінің біріне жатады және оның жетілуінің көрсеткіші болып табылады. А.А.Налчаджян бейімделуді зерттей отырып, психологиялық бейімделудің балама сипаттамасы ретінде адамның әлеуметтік-психикалық бейімделуі туралы айтады [6].

К.К.Платонова әлеуметтік-психологиялық бейімделуді «жеке тұлғаның жаңа ұжыммен өзара әрекеттесуіне бейімделуі деп санайды. Әлеуметтік-психологиялық бейімделудің жеңілдігі мен толықтығы ұжымның ерекшеліктеріне де, жеке тұлғаның коммуникативті қабілеттеріне де байланысты» [7].

Жасөспірімдердің әскери мектеп жағдайына әлеуметтік-психологиялық бейімделуінің ерекшеліктері әр түрлі және индивидуалды болуы мүмкін. Кейбір оқушылар жаңа ережелерді тез қабылдап, достарына үлгі бола алады, басқалары жаңа дағдылар мен талаптарды меңгеруде қиындықтарға тап болуы мүмкін. Әрбір жасөспірім бірегей және бейімделуге жеке көзқарасты қажет ететінін есте ұстаған жөн.

Зерттеудің нәтижелері. Осы орайда Бауыржан Момышұлы атындағы Алматы республикалық «Жас ұлан» мектебінде тәрбиеленушілер арасында бейімделудегі байқалатын ең көп қиындықтардың себебін анықтауға арналған «Әскери мектеп жағдайындағы бейімделудегі қиындықтар» атты сауалнама жүргізілді. Сауалнамаға 60 тәрбиеленуші қатысты. Тәрбиеленушілермен әңгімелесу барысында жаңа ортаға бейімделу барысында кездесетін жайттар анықталды. Сауалнама нәтижелері мен диаграммасы Кесте 1 және Сурет 1 көрсетілген.

Кесте 1 - «Әскери мектеп жағдайындағы бейімделудегі қиындықтар» атты сауалнама нәтижелері

№	Сауалнамалар қатары	Нәтижелері
1	күнделікті әскери күн тәртібі	25%
2	ата-ананың қалауымен оқу	21,6%
3	казармалық өмірдің қиындығы	18,3%
4	бағынышты болуға дағдылану қиын	10%
5	жақын адамдармен байланыстың жеткіліксіздігі	13,3%
6	байланыс құралдарының болмауы	11,6%

Сурет 1 - Әскери мектеп жағдайындағы бейімделудегі қиындықтар сауалнамасының диаграммасы

Әскери оқу орындарының студенттерін оқытудың бірінші жылы бейімделу болып табылады және бірқатар ерекшеліктермен сипатталады:

1. Мұғалімдердің, мектеп тәрбиешілерінің және командирлерінің жаңа, кеңейтілген құрамымен қатар жүретін бастауыш мектептен орта мектепке көшу.

2. Кіші мектеп жасынан ерте жасөспірімдік кезеңге көшу, ол келесі жаңа формациялармен сипатталады: ересектік сезімі және өзін-өзі растау қажеттілігі; қарым-қатынас пен жеке мәні бар іс-әрекеттердің қажеттілігі; сыни тұрғыдан ойлау және рефлексияға бейімділік; қозғыштық пен теңгерімсіздіктің жоғарылауы. Бұл психологиялық жаңа формациялардың мінез-құлық көріністері көбінесе әскери ұйымдарда бар талаптар жүйесіне қайшы келеді.

3. Әдеттегі үй жағдайынан жаңа әлеуметтік жағдайларға көшу: ерекше режим, біртекті ұжым, отбасымен және анықтамалық топтармен шектеулі байланыс, осы мекеменің дәстүрлерін ұстану қажеттілігі, ұжымдық құндылықтардың жеке адамдардан басым болуы, міндеттердің жаңа шеңбері және т. б. [8].

Ю.В.Кравченконың зерттеуі бойынша жасөспірімдердің жоғары оқу орнына дейінгі әскери мекемелердегі оқу жағдайларына бейімделу ерекшеліктері, жасөспірімнің үлгерімі, социометриялық мәртебесі және соматикалық жағдайы сияқты бейімделу табыстылығының көрсеткіштері бір-бірімен байланысты емес, бірақ сонымен бірге оқушылардағы бейімделу процесінің сәттілігіне айтарлықтай әсер етеді [9].

Қорытынды. Сонымен, жасөспірімдердің әскери мектеп жағдайына әлеуметтік-психологиялық бейімделуі мұғалімдерден, психологтардан, ата-аналардан назар аударуды және түсінуді қажет ететін маңызды және күрделі процесс. Әрбір жасөспірім ерекше және

өзіндік ерекшеліктері бар екенін есте ұстаған жөн, сондықтан бұл процеске жеке және шыдамдылықпен қарау маңызды.

Әскери мектеп жағдайында тәрбиеленушілердің жаңа орта мен жаңа тәртіп ережелеріне бейімделуі оқу-тәрбие ісінің монотондылығы мен міндеттердің тұрақтылығына байланысты. Осы орайда мекеменің талаптар мен ұсыныстарды сапалы орындауы жасөспірімдердің бейімделу жағдайын мүмкіндігінше тездетеді әрі ортаға кіруіне көмектеседі. Тәрбиелік іс-шараларды сауатты жоспарлау және жүзеге асыру жасөспірімдердің әскери мектеп жағдайына бейімделуіне, өзін-өзі бағалауына және ортаға тезірек үйренісуіне те ықпал етеді, бұл өз кезегінде жүктелген міндеттерді орындау сапасын өте жоғары деңгейге көтереді.

Әдебиеттер

1. Бочарова Е.Е., Шамионов Р.М. Субъективное благополучие как существенный фактор социально-психологической адаптированности личности // Адаптация личности в современном мире: Межвуз. сб. науч. тр. – Саратов: ИЦ «Наука», 2011. – Вып. 3. – 110 с.: ил
2. Федотова И.В., Стаценко М.Е., Бакулин В.С. Предикторы успешной адаптации и дезадаптации в спортивном периоде // Современные проблемы науки и образования. – 2014. – № 1
3. Казанская В. Подросток: социальная адаптация : кн. для психологов, педагогов и родителей. СПб. : Питер, 2011 288 с.: ил.
4. Анцибор Ю. А. Особенности профессиональной деятельности психолога по психологическому сопровождению адаптационного периода воспитанников 1 курса суворовского военного училища // Вектор науки Тольятт. гос. ун-та. Серия: Педагогика, психология. 2015 № 1 С. 219–221.
5. Методические рекомендации по проведению военно-профессиональных ориентаций военнослужащих, проходящих военную службу по призыву, на поступление на военную службу по контракту. - М., 2013. - 183с.
6. Трухманова Е.Н. Личностные особенности подростков-сирот и подростков, оставшихся без попечения родителей, как фактор их дезадаптации : автореф. дис. ... канд. психол. наук. М., 2004
7. Платонов К.К. Структура и развитие личности / Отв. ред. А.Д. Глоточкин. АН СССР, Ин-т психологии. М.: Наука, 1986.
8. Оконечникова Л. В., Сыманюк Э. Э., Усольцева Н. В., Исследование личностной и групповой компоненты социально-психологической адаптации у суворовцев психолого-педагогическое образование удк 355.231.1 ббк ц439.8(2рос) грнти 15.81.21 код вак 19.00.07, 2017
9. Кравченко Ю. В. Особенности процесса адаптации подростков к условиям обучения в общеобразовательных военных учебных заведениях : дис. ... канд. психол. наук. СПб., 2006 167 с.

БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМДАРЫНДА КӘСІПТІК БАҒДАР ЖҰМЫСЫН ҰЙЫМДАСТЫРУ

Бейсенова Ж.Ж., Абуллова А.Д.

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті

Алматы, Қазақстан

Мектепте тиімді кәсіби бағдар жұмысын құруға мүмкіндік беретін іс әрекетте білім беру үдерісіне енгізілген жаңа «кәсіби бағдар беруші» мамандығының болашақта мектеп түлектерінің білім сапасы мен іс-әрекетінің, өз кезегінде, кәсіби бағдарлануының жоғары ғылыми-әдістемелік деңгейінің негізіне айналады.

Кілттік сөздер: кәсіптік бағдар, кәсіби бағдарлаушы, мамандық таңдау, жеткіншек жасы.

Введение в образовательный процесс новой специальности «профориентатор», деятельность которого будет способствовать созданию эффективной профориентационной работы в школе, что в свою очередь станет основой высокого научно-методического уровня профессиональной ориентации, повышения качества образования и деятельности выпускников в будущем.

Ключевые слова: профессиональная ориентация, профориентолог, выбор профессии, подростковый возраст.

Introduction into the educational process of a new specialty "career guidance specialist", whose activities will contribute to the creation of effective career guidance work in schools, which in turn will become the basis for a high scientific and methodological level of career guidance, the quality of education and the activities of graduates in the future.

Keywords: career guidance, career guidance specialist, choice of profession, adolescence.

Кіріспе. Бүгінгі күні мамандық таңдау туралы мәселеде бірден кәсіптік бағдар беру жұмысы жайында көптеген іс-шаралар, атап айтар болсақ: мамандықтар атласы, түрлері, олардың өмірдегі маңызы, мамандықты дұрыс таңдау туралы және т.б. білім беру ұйымдарында, отбасында, білім алушының айналасындағы адамдар әр түрлі кеңестер береді.

Мектептегі кәсіптік бағдар беру жұмысының жүйесі бір-бірімен тығыз байланысты жеке элементтерден тұратын біртұтас, құрылымдық және сонымен бірге динамикалық жүйе: бұл әр түрлі білім беру деңгейлерінде оқушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып, қолданылатын кәсіптік бағдар беру жұмысының әртүрлі нысандары мен әдістері жатады.

Кәсіптік бағдар беру жүйесі бірнеше объектілерден тұрады, олар кәсіптік бағдар беру жұмысына мүдделі оқу орындары, кәсіпорындар мен ұйымдар, ал субъектілері – білім алушылар.

Мамандық таңдау мәселесінде кәсіптік бағдар беретін маманының (профориентолог) тікелей жұмысы екеніне мән бере бермейді. Елімізде қазіргі кезде білім беру мекемелерінде «педагог – кәсіби бағдар беруші маман» штатында мамандар қызмет етуде. Атаулы маман, яғни профориентолог білім алушылардың мамандық таңдауына көмектесетін кәсіби маман немесе «психолог-кәсіби бағдарлаушы».

Көптеген осы салада қызмет етіп жүрген мамандардың тәжірибесіне сүйенетін болсақ, профориентатор тек тұлғаның мамандық таңдауына ғана емес, сонымен бірге мамандықтардың түрлеріне байланысты өзін-өзі тануына, өзін-өзі дамытуына, өзін-өзі жетілдіруіне мүмкіндік береді.

Негізгі бөлім. Кәсіби бағдарлаушыға мектеп бітіріп жатқан балалар, мектепте оқып жатқан оқушылар, тіптен, профориентологтің кәсіби біліктілігіне байланысты оқуды бітіріп кеткен ересектер де жүгіне алады. Әрине бізде қалыптасқан жүйе бойынша, мамандар тек жасөспірімдермен жұмыс істейді. Ал маман «профориентолог» шын мәнінде, кәсіби кеңес алуға, ересектермен де жұмыс жасауға мүмкіндігі бар. Себебі дамыған мемлекеттерде профориентологтардың көмегіне әр жас кезеңдеріндегі адамдар жүгіне алады[1].

Негізі мамандық иелеріне кез келген жастағы адамдар жүгіне алатындай арнайы кәсіби даярлығы бар мамандарды дайындау бүгінгі күннің өзекті мәселесі деп айта аламын. Жалпы, біз осы проблема аясында зерттелген көптеген ғылыми еңбектерге талдау жасадық. Кәсіби бағдар берушінің қызметіне адамға табысы көп саласындағы мамандықтарды таңдауға көмектеседі. Яғни, таңдап бермейді, тек жәрдемдеседі. Себебі кез келген адамның мықты қасиеттері бар. Сол қабілеттерге сай келетін мамандықтар тізбегін ұсынады. Оның психологиялық портретін анықтайды, темпераментін анықтайды. Қай сала алда қарқынды дамиды, қай саладан қанша табыс табуға болатынын айтады. Белгілі бір мамандық қайда оқытылады. Ол мамандықты оқыса, кім болып шығады. Оның мәртебесі мен табысы қанша болатынын болжай алады[2].

Бірақ қазіргі заманғы тұрақсыздық пен еңбек нарығындағы тұрақты өзгерістер жағдайында бұл кәсіп барған сайын жоғары сұранысқа ие болып, өмірдегі маңызы туралы мектептегі ашық сабақтар, семинар тренингтер еңбек нарығындағы тұрақты өзгерістер жағдайында бұл кәсіп барған сайын өзекті бола түсуде.

Жоғары сыныпта оқитын білім алушылар оқу, қарым-қатынас және еңбек сияқты жетекші іс-әрекеттерге негізделген жалпы және арнайы қабілеттерінің дамуымен сипатталады. Оқу үрдісінде жоғары сынып оқушысының интеллектуалдық қабілеттері, ұғымдық аппараты қалыптасады, теориялық ойлауды игереді. Өмірлік қағидаттар мен ұғымдарды талдай отырып, тұжырымдай алу қабілеті артады және өз іс-әрекетінде қолдана бастайды, логикалық және абстрактілі ойлауы дамиды.

Қарым-қатынас оқушылардың коммуникативті дағдыларын дамытады, әңгімелесушіні тыңдау және тыңдау, өз ойын қолжетімді және түсінікті түрде жеткізу, қиындықсыз қарым-қатынас әрекетіне қатыса бастайды. Еңбекпен шұғылдана отырып, балада оған пайдалы және кәсіби қабілеттерін жүзеге асыруға негіз болатын практикалық және негізгі дағдыларды дамытуына мүмкіндік береді.

Жоғары мектеп жасы - бұл өз көзқарасын қалыптастыру, өмірде өз орнын табу және өзін-өзі жүзеге асыру кезеңі болып табылады. Бұл кезеңдегі еркіндіктің көрінісі тұлғаның өзіндік және қайталанбас пікірлерінде, көзқарастары мен шындыққа баға беруінде көрінеді.

Орта мектеп жасында осы кезеңдегі даму мәселелерін сәтті шешу маңызды, себебі:

- тұлғалық даму және жеке тұлғалық сезімге ие болады;
- болашақ кәсіби іс-әрекетті және оның бағыттарын дербес таңдау ретінде кәсіби өзін-өзі анықтауға ұмтылады;
- тұлғаның дамыған мотивациялық-қажеттілік сферасы, ерікті компонент және когнитивтік сферасының дамуына әсер етеді[3].

Мектеп оқушыларының негізгі тұлғалық дамуы – өмірде өзін-өзі анықтауға әлеуметтік-психологиялық дайындығымен сипатталады. Бұл дайындық адамның мемлекет пен қоғам алдындағы міндеттері мен құқықтары туралы тұрақты, саналы дамыған түсініктерін қалыптастыруға, адамгершілік ұстанымдары мен сенімдерін дамытуға, өз іс-әрекеті үшін жауапкершілікті сезіне білуге, бақылау, талдау қабілетіне негізделген және шындықты, жеке әрекеттер мен шешімдерді бағалау. Мұндай психологиялық қасиеттерді дамыту жоғары сынып оқушысының болашақта жан-жақты дамыған өмірін қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Ғылыми-теориялық зерттеу, философиялық, моральдық немесе эстетикалық, сондай-ақ қоршаған шындық және тұтастай әлем туралы жалпыланған идеялардың жиынтығы, басқа адамдар мен өзін бағалау, пайда болған құндылық бағдарлар жеке тұлғаның негізгі сипаттамасын білдіреді.

Когнитивтік салада жоғары сынып оқушылары да өзгерістерге ұшырайды. Ойлау процесінің дамуы жасөспірімдік шақта дами бастаған формальды операциялардың неғұрлым жетілген деңгейімен анықталады. Жоғары сынып оқушыларының индукция және дедукция қабілеті бар. Зейін сияқты процесс жоғары ауыспалылықпен, бөлінумен және тұрақтылықпен сипатталады, бұл жұмыстың жеткілікті өнімді және жоғары қарқынына әкеледі. Есте сақтаудың дамуында жанама есте сақтаудың табыстылығын бір мезгілде жоғарылатумен бірге сәтті тікелей есте сақтаудың өсуінің баяулауы байқалады.

Жоғары сынып оқушыларының алдында жаңа өмірлік қиындықтар туындайды, оларды шешуде олардың психоәлеуметтік дамуы орын алады. Біріншіден, жоғарыда айтылғандай, бұл өмірдегі болашақ жолды таңдаудың күрделі мәселесі. Осыған байланысты орта мектеп оқушысының әлеуметтік ортамен қарым-қатынасының аспектілері де өзгереді. Маңызды тұлғалардың өзгеруі және ересектермен қарым-қатынастың өзгеруі байқалады. Үлкендермен қарым-қатынасқа деген қызығушылық тең позициядан туындайды. Ата-аналармен өмірлік мүмкіндіктер, негізінен кәсіби мүмкіндіктері талқыланады. Дегенмен, жоғары сынып

оқушылары көбінесе проблемалық жағдайларда ересектермен құпия қарым-қатынасқа жүгінеді, ал достарымен қарым-қатынас интимді және жеке болып қалады. Достық қарым-қатынастың мазмұны өмірлік перспектива емес, шынайы өмір; мейірімді адамға берілетін ақпарат өте құпия. Қарым-қатынас өзара түсіністікке, ішкі жақындық пен ашықтыққа толы.

Жоғары сынып оқушылары өздерінің тұлғалық дамуында ересектерге байланысты қасиеттерге ие болуда. Ерте жастық шақ болашаққа бағдарлануымен сипатталады және осы кезеңде өмірлік жоспарды құру қажет - кәсіби, жеке және моральдық өзін-өзі анықтау мәселелерін шешу. Орта мектеп оқушысы өзінің болашағын жалпы түрде елестетіп қана қоймай, өмірлік мақсатына жету жолдарын толық білуі керек[4].

Эмоционалды сфераны дамытуда орта мектеп оқушысы жасөспірімнен айтарлықтай ерекшеленеді: жүйке жүйесі теңдестірілген болады, жеткіншектер жасөспірімдерге қарағанда өздеріне сенімі жоғары және оптимист болады. Жастық сезімдердің айрықша ерекшелігі олардың жоғары таңдамалылығы болып табылады.

Бұл жас кезеңінде өзіндік сананың сапалы жаңа деңгейге өтуін сипаттайтын елеулі өзгерістер орын алады. Бұл адамның өз құндылықтарының маңыздылығының артуында, жеке тұлғаның жеке қасиеттерін жеке өзін-өзі бағалаудың өзіне деген жалпы, біртұтас қатынасқа айналуында көрінеді. Ұлдар мен қыздар өздерінің «менін» танып-білу барысында жағымсыз қасиеттер мен мінез-құлық қасиеттерінің болуын қабылдай бастайды, оларды түзеткісі келеді. Сонымен қатар, жеткіншектік кезеңнен жасөспірімдік кезеңге өту кезінде өзін-өзі тану, өзінің «Меніне» қатысты эмоционалды шиеленісті жоғалтады және жеткілікті тыныш эмоционалды фонға сәйкес пайда болады.

Жоғары сынып оқушыларында қабылдау өткірлігі төмендеп, оның бағытталған объектісі өзгереді. Ең жақын ересектер енді осындай объект ретінде әрекет етеді. Мұндай қарым-қатынастың маңыздылығы, ең алдымен, алдағы тәуелсіз өмір туралы қажетті білім алумен байланысты. Маңызды сәттердің бірі - ер адам мен әйелдің ересек сезімін қалыптастыру. Өзін белгілі бір жыныстың адамы ретінде қабылдау әсіресе ұлдар мен қыздарға тән қажеттіліктерді, мотивтерді, құндылық бағдарларды, басқа жыныстың өкілдеріне қатынасты және сәйкес мінез-құлық формаларын қоса алғанда, әсіресе қарқынды дамиды.

Өзінің бірегейлігін сезінумен қатар жалғыздық сезімі пайда болады. Осыдан барып қарым-қатынасқа деген қажеттілік, өзін типтік құрдасының бейнесімен салыстыру қажеттілігі артады. Сіздің бірегейлігіңіз туралы хабардар болу басқа адамдармен терең байланыста болады.

Орта мектеп оқушысы қоршаған әлемді танып, өзіне қайта оралады, өмірдің күрделі сұрақтарына жауап іздейді: «Мен неге өмір сүремін? Өмірдің мәні неде? Түсінікті және тұрақты сенімдер жүйесі қалыптасады, құндылықтар жүйесі кеңейеді, адамгершіліктің өзегі қалыптасады. Моральдық сана ішкі қайшылықтарды қамтиды. Жастық максимализм мен категориялық бағалаулар демонстративті скептицизммен қабылданады. Жоғары сынып оқушылары моральдық релятивизмге оңай ұшырайды: егер бәрі салыстырмалы болса, онда бәріне рұқсат етілген, бәрін түсінуге және негіздеуге болады. Олар өздерінің ішкі дүниесінің адамгершілік жағын бағалап қана қоймай, оны саналы түрде дамытуға ұмтылады.

Осы кезеңдегі мектеп оқушыларының әлеуметтік өзін-өзі анықтауы және олардың өмірлік болашағын қалыптастыру, өзара әрекеттесу мен қарым-қатынастың сфералары мен бағыттары туралы идеяларды құрумен, нақтылаумен тығыз байланысты. Ерте жастық шақта бұл, әсіресе, әлі кәсіпті меңгере алмаған және мектепте оқуын аяқтап жатқан білім алушылар үшін өте маңызды. Жоғары сынып оқушылары өздерінің болашақ кәсіптік оқу орнының, университет немесе колледж орналасқан қаланың, облыстың азды-көпті айқын бейнелерін

қалыптастырады. Жастардың қазіргі және болашақтағы қоғамдық пайдалы іс-әрекеттерінің белсенділігі, бағыты мен мазмұны, ұлдар мен қыздардың әлеуметтік шынайы аспектілеріне қатынасы, олардың бейімделу нәтижесі осы бейнелердің мазмұны мен эмоционалдық астарына байланысты.

Табысты өзін-өзі анықтау жастардың әртүрлі әлеуметтік рөлдерге жақынырақ қарауға, олардың біреуіне немесе ешқайсысына артықшылық беруге құқығы бар ерекше кезеңді болжайды. Бұл сынақ пен қателік кезеңі, жаңа тәжірибе алуға деген ұмтылыс көбінесе өзіне сенімсіздікпен байланыстырылады. Осы жастағы рефлексияның үлкен қиындықтары «Мен кімін?» деген сұраққа жақын және алыс уақыт перспективаларын біріктіруінде жатыр.

Бұл кезеңнің басты психологиялық мазмұны – адамның жан дүниесіне мән беруі. Әрине, алғашқы кезде ішкі «мен» өзін-өзі бақылау мәселесін өзекті ететін сыртқы мінез-құлықпен сәйкес келмеуі мүмкін. Бұл кезеңде ерік-жігердің әлсіздігі туралы шағымдардың өзін-өзі сынаудың ең көп таралған түрі болуы кездейсоқ емес. Өзінің ерекшелігін және басқалардан айырмашылығын сезінумен қатар, «жалғыздық» сезімі пайда болады. Бұл коммуникативті қажеттілігін тудырады және сонымен бірге оның таңдаулылығын арттырады. Сенім ересектермен қарым-қатынас сапасына, ал құрбыларымен «мойындауға» айналады, бұл ең алдымен тұлғаның дамуын, ашылуын қамтиды. Құрбысына деген сенім өте жақын және жеке қарым-қатынас саласында жүзеге асады, оның басты мақсаты түсіну және өзін-өзі ашу болып табылады. Жақын ересек адамға сенім ересек адамға идеал ретінде қарауға негізделген.

Кәсіби өзін-өзі анықталу оқу пәндеріне деген қызығушылықты дамытады, атап айтқанда, жалпы интеллектуалдық қабілеттері қарқынды дами бастайды, теориялық ойлауы жетілдіріледі. Бұл жаста теориялық ойлау және абстрактілі жалпылау жасауға бейімділігімен сипатталады. Абстрактілі мүмкіндік пен қиял орта мектеп оқушысы үшін шындықтан гөрі қызықтырақ және тартымды болып көрінеді. Әмбебап заңдар мен теорияларды бұза отырып, жоғары сынып оқушысы өмірде өзінің әрі қарай дамуының әртүрлі нұсқалары мен жолдарын ойлайды, дәл осы жолдар мен нұсқаларды бағалайды және талдайды. Ойлаудың философиялық бағыттылығы тек формальды логикалық операциялармен ғана емес, эмоционалдық сфераның ерекшеліктерімен де байланысты. Интеллектуалдық қызығушылықтардың кеңдігі көбінесе қоршаған шындық туралы жүйелі идеялардың болмауымен байланысты[5].

Бұл жас кезеңінің орталық жаңа формациясы кәсіби және жеке өзін-өзі анықтау болып табылады - ұлдардың ересек адамның ішкі позициясын алу қажеттілігі, әлемде өзін анықтау, т.б. өзін және өзінің мүмкіндіктерін түсіну, қоғам мүшесі ретінде өзін, өмірдегі орны мен мақсатын ұғынумен бірге ғылыми және азаматтық дүниетаным негіздері қалыптасады, еңбекке деген қажеттілік қалыптасады. Тұлғаның басты назары – болашаққа көңіл бөлу. Жоғары сынып оқушылары өздерінің болашағына мән бере отырып, оқу іс-әрекеттерін бағалай бастайды. Олардың жеке оқу пәндеріне деген көзқарасы жоғары сынып оқушысының қызығушылығымен, бейімділігімен, белгілі бір мамандыққа ие болу ниетімен анықталады.

Қорытындылай келе, жалпы білім беретін мектепті бітіруге жақындаған жоғары сынып оқушылары кәсіби өзін-өзі анықтауға бағытталуы үшін отбасында ата анасымен бірге білім беру мекемесінің қызметкерлері, ұстаздары, пән мұғалімдері, дәрігерлер, сонымен бірге, кәсіби бағдар берушінің жүйелі жоспарлы кәсіби психологиялық кешенді жұмыс жасауын талап етеді. Ол белгілі бір дәрежеде өзін-өзі ұстауды, ол тартымды кәсіптің өкілі бола алатын жасөспірім қиялдарынан бас тартуды және қоршаған шындықты адекватты және нақты қабылдауға көшуді болжайды. Жоғары сынып оқушысы әртүрлі мамандықтармен таныса отырып, белгілі бір мамандықты таңдау адамның өз тәжірибесіне емес, басқа біреудің

тәжірибесіне негізделеді, яғни, ата-аналардан, достардан, таныстардан, мұғалімдерден алынған ақпараттармен танысып қана қоймастан, терең талдаудан өткізуі қажет деп ойлаймыз. Сонымен қатар, білім деңгейі, денсаулық жағдайы, отбасының қаржылық жағдайы және өзінің қабілеттері мен бейімділігі сияқты өзінің объективті мүмкіндіктерін дұрыс бағалау қажет. Осылайша, осы өсу кезеңінде жоғары сынып оқушысында маңызды тұлғалық қасиеттер қалыптасады: саналылық, дербестік. Ол өзіне мақсат қояды және өмірдегі ең қиын мәселелерді белсенді түрде шешеді. Өзінің өмір жолына ой жүгірту, өзін-өзі жүзеге асыруға ұмтылу жаңа әлеуметтік қажеттіліктердің пайда болуына әкеледі: басқалар арасында өз орнын табу, ерекше болу, қоғамда белгілі бір рөл атқару. Жауапкершілік ортақ іс үшін, ортақ іс үшін және басқа адамдар үшін өзі үшін туындайды. Демек, бұл дәуірдің жаңа дамуы – адам қоғамындағы өзін-өзі анықтау, өз мүмкіндіктері мен ұмтылыстарын, өмірдегі мақсатын білу. Оқу іс-әрекетін бағалау адамның болашағы тұрғысынан жүзеге асады, жекелеген пәндерге деген көзқарас өзгереді, сол немесе басқа кәсіптік мамандықты алуға мүдделері мен ниеттері анықталады.

Әдебиеттер

1. Чистякова С.Н. Элективные ориентационные курсы и другие средства профильной ориентации в предпрофильной подготовке школьников. Учебно-методическое пособие. - М.: АПК и ПРО.2008. - 102 с.
2. Бейсенова Ж.Ж. <https://malim.kz/article/opinion/mektep-ubt-ga-daiyndaityn-ortalyq-qana-ma-kasibi-bagdarlausymen-suxbat-18158?ysclid=m2iiouskte738249741> 01.06.2022 ж.
3. Бейсенова Ж.Ж. Психолого-педагогические аспекты профессионального обучения студентов-психологов. Материалы межд.научно-практ конф. «Психолого-соц. работа в соврем. обществе: проблемы, решения». – СПб 213 -217 стр. 20-21апреля 2017
4. Нурлан А., Бейсенова Ж.Ж. Кәсіби дайындық мәселесі - кәсіби білім беруге негізделеді. G-Global интернет-порталында жарияланған мақалалар және өткізілген халықаралық онлайн конференциялар 12.01.2017
5. Мүтәліп З., Бейсенова Ж.Ж. Жасөспірім кезіндегі тұлғаның кәсіби өзін-өзі айқындауы. «Теориялық және практикалық психологияның өзекті мәселелері» атты II халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарының жинағы. 24 ақпан, 2021 жыл.

БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ КОГНИТИВТІ ӘЛ АУҚАТЫНЫҢ ДАМУЫНА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЛДАУ КӨРСЕТУ

Бейсенова Ж.Ж., Идиятова Г.Ж.

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан

Қазіргі кезде білім алушылардың психикалық әл-ауқатын, денсаулығын сақтауға және нығайтуға және олардың үйлесімді дамуы үшін қажетті барлық нәрселермен қамтамасыз етуге бағытталған әртүрлі жағдайлар қарастырылған. Жалпы психологиялық әл-ауқат түсінігі, оны зерттеудің субъективті және объективті тәсілдері қарастырылып, оның педагог – психолог кәсіби іс-әрекетіндегі және оқу-тәрбие процесіндегі маңыздылығы қарастырылып, талданған.

Түйін сөздер: психологиялық әл-ауқат, білім алушылар, білім беру үрдісі, психологиялық қауіпсіздік.

В настоящее время созданы различные условия, направленные на сохранение и укрепление психологического благополучия, здоровья обучающихся и обеспечение их всем необходимым для их гармоничного развития. Рассмотрено понятие общего психологического благополучия, субъективные и объективные методы его исследования, а также проанализировано его значение в профессиональной деятельности педагога-психолога.

Ключевые слова: психологическое благополучие, обучающихся, образовательный процесс, психологическая безопасность.

Currently, various conditions are created, aimed at preserving and strengthening the psychological well-being, health of students and providing them with everything necessary for their harmonious development. The concept of general psychological well-being, subjective and objective methods of its research are considered, as well as its importance in the professional activity of a teacher-psychologist is analyzed.

Key words: *psychological well-being, students, educational process, psychological safety.*

Кіріспе. Еліміздің мемлекеттік саясатының басым бағыттарының бірі балалар мен жасөспірімдердің денсаулығын сақтау және нығайту, олардың психологиялық және физикалық дамуы, сондай-ақ олардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету болып табылады. Мемлекеттік білім беру стандарттарын енгізумен тікелей байланысты қазіргі заманғы білім беру жүйесін жаңғырту, әрине, осы мақсатты сәтті жүзеге асыру үшін қажетті факторлар мен шарттар туралы сұрақ тудырады. Білім алушы тұлғасының дамуы және оқу процесінің табыстылығы білім беру ұйымының білім беру ортасында психологиялық жайлылық пен қауіпсіздік жағдайында жүзеге асатыны даусыз. Осыған байланысты білім беру мекемесінде оқушылардың психикалық әл-ауқатын, психологиялық денсаулығын қалыптастыру және сақтау жолдары туралы сұрақ туындайды.

Негізгі бөлім. «Психологиялық әл-ауқат» ұғымы әртүрлі ғылыми салаларда қарастырылған, атап айтар болсақ, педагогика, әлеуметтану, медицина, экономика, психология. Бұл бағыттар бойынша білім беру психологиясы аясында белсенді түрде зерттеулер жүргізілуде, алайда ұсынылған критерийлер мен модельдерді ары қарай тереңдетіп талдау қажеттігі артауда.

Психологиялық әл-ауқат мәселесіндегі тәсілдер мен құрылымдардың кең ауқымын қамтитын көпмәдениетті және пәнаралық шеңберде барынша жан-жақты түсіндіріледі. Психологиялық әл-ауқат (психикалық салауаттылық) тұлғаның әлемге деген тұрақтылығын белгілейді, мұның өзегі адамның әлеммен қарым-қатынасының бейнесін анықтайды, оның нәтижесі оның өмірін үйлестіреді [1].

Психологиялық әл-ауқат дербестік, тұлғааралық қарым-қатынастағы құзыреттілік, жеке өсу қабілеті, өмірдегі мәнділік тәжірибесі, сенімділік пен қауіпсіздік сезімі, позитивті өмір салты, эмоционалдық жайлылық, әлеуметтік ортаға бейімделу сияқты компоненттермен сипатталады.

Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы денсаулықты анықтаудың негізі ретінде «әл-ауқат» түсінігін алады. Мұндағы «денсаулық» дегеніміз аурудың немесе физикалық кемістіктердің болмауы ғана емес, сонымен бірге толық физикалық, психикалық және әлеуметтік салауаттылық жағдайы айтылады. Нәтижесінде «психикалық денсаулық» және «психологиялық әл-ауқат» ұғымдарын ауыстырып қабылдап, қолданамыз.

«Психологиялық әл-ауқат» ұғымын алғаш енгізгендердің бірі Н.Бредберн болды, ол оны бақыттың субъективті сезімімен және өмірге жалпы қанағаттануымен анықтады. Зерттеушінің моделінде психологиялық әл-ауқат – бұл оң және жағымсыз әсер ететін тұрақты әрекеттесу арасындағы тепе-теңдік. Н.Бредберн өмірге қанағаттанудың жалпы деңгейін көрсететін психологиялық әл-ауқаттың көрсеткіші болып табылатын оң және жағымсыз әсерлердің арақатынасы деп есептеді [2].

Талданатын құбылысты түсінуге К.Риффтің зерттеулері үлкен үлес қосты, онда автор психологиялық салауаттылықтың негізгі сипаттамаларын анықтады: басқалармен жағымды қарым-қатынас, өзін-өзі қабылдау, дербестік, құзыреттілік, мақсат қою, тұлғалық өсу[3]. Психологиялық әл-ауқат тұлғаның өзін-өзі бағалауы, эмоционалдық тұрақтылығы, ізгі ниеті, жауапкершілік, тұлғааралық қарым-қатынастарды құру қабілеті сияқты тұлғалық

сипаттамалармен байланысты екені анық. Барлық аталған сипаттамалар балалардың үнемі өзгеріп отыратын сыртқы әлемге сәтті және уақтылы бейімделуі үшін қажет.

Ғылыми ортада психологиялық салауаттылықтың қалыптасуына бірқатар факторлардың әсерін дәлелдейтін зерттеулер бар. Факторлардың бірінші тобына адам жататын әлеуметтік топтар (отбасы, туыстары, жақын ортасы) жатады, олардың арасында бала мен ата-ана қарым-қатынасының мазмұны басты орын алады. Отбасылық жағдайы және сенімді қарым-қатынасы бар балалар өздерін сенімдірек, жайлы және қауіпсіз сезінетіндігі анықталған. Ата-анасын мейірімді, қолдаушы және жанашыр ретінде қабылдауы да отбасы құрамына қарамастан балалардың өміріне қанағаттанушылық көрсеткіштерінің бірі болып табылады[4].

Сондай-ақ балалардың психологиялық әл-ауқаты эмоционалдық реттеудің және академиялық қабілеттердің жоғары деңгейінің дамуымен байланысты екені анықталды, алайда бұл қарым-қатынастың себеп-салдарлық сипаты әлі де зерттеуді қажет ететін мәселе.

Психологиялық салауаттылықты анықтайтын факторлардың тағы бір тобы жеке тұлғаның жасына, психологиялық және жеке-типологиялық ерекшеліктері болып табылады. О.А. Идобаева жасөспірімдік, жастық және ересек кездегі психологиялық әл-ауқатына әсер ететін немесе кедергі келтіретін психологиялық сипаттарды анықтады. Жасөспірімдік кезеңдегі психологиялық салауаттылықтың негізгі көрсеткіші тұлғаның өзін-өзі актуализациялауы, дәлірек айтсақ, өзін-өзі актуализациялаудың бейімделу ресурсымен, жеке типологиялық ерекшеліктерімен және адамның психологиялық қорғаныс механизмдерінің қарқындылығымен байланысы болып табылады[5].

П.П.Фесенко: «Психологиялық денсаулық – жеке тұлғаның субъективті әл-ауқатының нұсқасы, ол оның эвдаимоникалық сипатын (жеке потенциалды жүзеге асыру ретінде) көрсетеді»[6].

Е.Б. Весна және О.П. Ширяева психологиялық әл-ауқатты «субъект-орта» жүйесінде жеке тұлғаның субъективті және объективті табыстылығын қамтамасыз ететін қажетті жеке ресурстардың жиынтығы» деп санайды. Бұл авторлар психологиялық салауаттылық адамның өз өмірінің сапасын субъективті қабылдауына ғана негізделмейді, сонымен қатар объективті көрсеткіштер бойынша да бағалануы мүмкін екенін көрсетеді[7].

Жасөспірімдердің психологиялық саулығының бір шарты – өзіне деген сенімділік. Л.Ю. Наговецтің пікірінше, өзіне деген сенімділік қоғамдағы табысты қызмет үшін негіз жасайды, әлеуметтік құзыреттіліктің жоғары деңгейін қамтамасыз етеді және сайып келгенде өмірге қанағаттану дәрежесіне әсер етеді[8]. Жасөспірімдік кезең адам өмірінің барлық салаларындағы өзгерістермен сипатталады. Идеологиялық рефлексияға, адамның өзін, қабілеті мен мақсатын барабар сезінуі үшін барлық жағдай жасалған. Бұл кезеңде отбасының маңызы бірте-бірте төмендеп, оқу орындарының маңызы, әлеуметтік микроорта мен қоршаған ортаның әсері күрт артады. Жасөспірім ең алдымен өзінің мақсаты, өмірінің мәні, кәсіби өзін-өзі анықталуы туралы ойланатын, өз өмір сүру стилін табуға тырысатын, шешім қабылдауда тәуелсіздікке және өз іс-әрекетіне жауапкершілікке ұмтылатын ерекше кезең.

Өзін-өзі танып мен өзін-өзі жүзеге асырудың сәтсіз әрекеттері сәтсіздіктерге негізделген жағымсыз көзқарастарды қалыптастырады, бұл өзін-өзі бағалаудың төмендеуіне, демек, психо-эмоционалды күйзелістерге әкеледі. Жасөспірімдердегі стресстің көрсеткіштері көбінесе депрессия мен алаңдаушылық, басқаша айтқанда, психикалық және эмоционалдық депрессияның тұрақты күйлері болып табылады. Жасөспірімдерде депрессияның көріністеріне жеткіліксіз назар аудару, қазіргі заманғы зерттеулердің нәтижелері бойынша, ересек өмірде маңызды мәселелердің пайда болуына әкеледі [5].

Қазіргі жоғары сынып оқушылары басқа буын құрдастарынан ерекшеленеді. Е.Шамис бастаған топ қазіргі ұлдар мен қыздардың психологиялық ерекшеліктеріне зерттеу жүргізді. Зерттеу нәтижесі көрсеткендей, олардың көпшілігі сандық технологияларға тәуелді екенін анықтады. Олар шыдамсыз және негізінен қысқа мерзімді мақсаттарға бағытталған, сонымен бірге алдыңғы ұрпақ өкілдеріне қарағанда амбициясы аз; тұтынуға бағытталған және неғұрлым индивидуалды[8].

Қазіргі жоғары сынып оқушылары белгілі бір топтардың бір бөлігі болуға бейім емес - олар ата-анасының пікіріне сүйене отырып (әрдайым оны ұстанбайтын болса да) өз бетінше шешім қабылдау құқығын талап етеді. Бұл зерттеулер қазіргі орта мектеп оқушыларының алдыңғы буын құрдастарынан ерекшеленетін сипаттамалары бар екенін көрсетеді. Себебі қазіргі жоғары сынып оқушылары ақпаратқа барынша жақын. Олар ұялы телефондар мен компьютерлерді өте ерте пайдалана бастайды. Олар интернетте білім алып, тез өседі. Олардың ойлау тәсілі шашыраңқы, кейбір мәселелерде үстірт.

Бұрынғы кезеңмен салыстыратын болсақ, қазіргі уақытта ата-аналардың балалары үшін беделі аз рөл ойнайды. Жаңа ұрпақтың балалары толық цифрлы ұрпақ болып табылады, олардың өкілдері бір-бірімен емес, компьютермен байланыс орнатуды жеңіл деп есептейді. Мектеп оқушылары үшін виртуалды және шынайы әлем арасындағы қарама-қайшылық маңызды емес (олар үшін бәрі біріктірілген, ал біреуі екіншісінің жалғасы). Демек, жаңа цифрлық ұрпаққа жататын мектеп оқушыларының құндылық бағдарлары, оның ішінде мамандық таңдау мотивтері өзгереді.

Егде жастағы мектеп оқушыларының психологиялық әл-ауқат табиғатына (ең алдымен оның психикалық, әлеуметтік, эмоционалдық салауаттылығы сияқты компоненттері) ата-аналармен, сыныптастармен, мұғалімдермен қарым-қатынас, мектеп өмірі сияқты факторлар әсер етеді. Эмоционалды күйзеліс пен жасөспірімдік кезеңдегі депрессия жанжалға, әлеуметтік дамудың артта қалуына, болашақта ересек жаста оны қоғам қабылдамауына әкеледі.

Демек, педагог-психологтың міндеті – жас жеткіншекке қолдау көрсету ғана емес, оған ата-анасымен, құрбыларымен және мұғалімдерімен туындаған жанжалды жағдайларды шешудің түрлі тиімді, конструктивтілік, стресстік жағдайлардан шығудың түрлі жолдарын үйрету. Сонымен қатар, педагог-психолог жасөспірім қорықпай көмек сұрай алатын маңызды ересек адам болуы керек.

Педагог-психологтың жасөспірімге көмегі, бір жағынан, кәсіби түрде, екінші жағынан, жастың тұлғасына жанама әсер ете отырып, дұрыс көрсетілуі керек. Бұл жерде жасы ұлғайған жасөспірімнің бүкіл өсу, тұлға болып қалыптасуы, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі тану, рефлексия дағдыларын меңгеру үдерісіне психологиялық қолдау көрсету қажеттілігі туралы айту керек. Сонымен қатар, педагог-психолог тарапынан бұл көмекті көрсету жасөспірімнің бойында өзіне деген сенімділікті, таңдау еркіндігі мен өз шешімдерінің ұтымдылық дәрежесін сезінуін, қандай жағдайда болмасын, таңдалған шешімдердің дұрыстығы және туындайтын себептер жауапкершілікті өз мойнына алу қабілетін дамытудың басты қағидасы болып табылады.

Қорытындылай келе, жеке тұлғаның дамуы қазіргі білім берудің басты басымдығы және осы дамудың жүзеге асырылып жатқанының маңызды көрсеткіші – тұлғаның қажетті білімді өз бетінше алуына, түсінуіне және жүйелеуіне мүмкіндік беретін әмбебап білім беру қызметін қалыптастыру, яғни өзін-өзі тәрбиелеуге және өзін-өзі дамытуға қабілетті жеке тұлғаны тәрбиелеу бірінші кезектегі міндет болып табылады. Тұлғаның бұл сапасы белгілі бір психологиялық тепе-теңдікпен қамтамасыз етіледі - жақсы көңіл-күй сезімі, психологиялық тұрақтылық және өзіне деген сенімділік.

Білім алушылардың психологиялық әл-ауқаты – әрбір білім беру мекемесінің жұмысындағы міндетті нысана, заманауи білім сапасына қол жеткізу көрсеткіші. Мектеп тек балаларды оқытатын орын ғана емес, сонымен бірге олардың толыққанды өсуінің кеңістігі, табысты, бақытты және дені сау тұлғаның дамуы үшін, сондай-ақ барлық адамдар арасында ашық және сенімді тұлғааралық қарым-қатынастарды қалыптастырудың мекені болуы керек.

Әдебиеттер

1. Аскарова Р.К. Психологический анализ феномена «психологическое благополучие» (по материалам литературного обзора). Вестник КазНУ. Серия психологии и социологии. №4 (59). 2016.
2. Донцов А.И., Перельгина Е.Б., Рикель А.М. Объективное и субъективное благополучие: два подхода к исследуемой проблеме // Вопросы психологии. – 2016. – № 5. – С. 3–14.
3. Жуковская Л. В., Трошихина Е. Г. Шкала психологического благополучия К.Рифф // Психологический журнал, 2011. №2
4. Секач М.Ф. Психология здоровья. – М.: Академический проект, 2003.
5. Идобаева О.А. Психолого-педагогическая модель формирования психологического благополучия личности. Автореф. дис. Доктора психологических наук. – М., 2013. 24 с.
6. Фесенко П.П. Что такое психологическое благополучие? Краткий обзор основных концепций // Научные труды аспирантов и докторантов. М.: Изд-во Моск. гуманитар. ун-та, 2005. Вып. 46. С. 35-48.
7. Е.Б. Весна, О.С. Ширяева. Психологическое благополучие личности в экстремальных условиях жизнедеятельности: монография - Петропавловск-Камчатский: КамГУ им. Витуса Беринга, 2012. - 246 с.
8. Л.Ю.Наговец. Уверенность личности как психологический феномен. Екатеринбург. УДК 159.923. ББК Ю952 ГСНТИ 14.35.01; 15.81.21 Код ВАК 13.00.01; 19.00.07.
9. Шамис Е., Никонов Е. «Теория поколений: необыкновенный Икс» (есть в Читай-город, Ozon, Синергии, Литрес).

БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕ HARD SKILLS ЖӘНЕ SOFT SKILLS ДАҒДЫЛАРЫНЫҢ ДАМУ ТУДЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ СҮЙЕМЕЛДЕУ

Бейсенова Ж.Ж., Рамазан А.М.

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан

Білім беру үрдісінде, жалпы оқушыларда «soft skills» және «hard skills» дағдыларды дамытуға байланысты білім беру бағдарламаларымен бірге, психологиялық сүйемелдей отырып, қайта бағдарлау білім беру үрдісінде, кәсіби жетістікке жетуде жұмыста табысқа жетудің негізгі болып табылады.

Түйін сөздер: *hard skills* дағдылар, *soft skills* дағдылар, кәсіби маңызды қасиеттер.

В образовательном процессе, наряду с образовательными программами, связанными с развитием «soft skills» и «hard skills» у школьников общего профиля, переориентация на психологическое сопровождение способствует успешности учебного процесса и профессиональных достижений в работе.

Ключевые слова: *навыки «hard skills», навыки «soft skills», профессионально важные качества.*

In the educational process, along with educational programs related to the development of "soft skills" and "hard skills" among schoolchildren of a general profile, reorientation to psychological support contributes to the success of the educational process and professional achievements at work.

Key words: *"hard skills", "soft skills", professionally important qualities.*

Кіріспе. Бүгінгі таңда әлеуметтік экономикалық даму, ғылыми-техникалық прогрестің қарқыны сонша, әлем біздің көз алдымызда өзгеріп, түрленіп жатыр, ал барлық өзгерістерге ілесу үшін алға қойылған мақсаттарға ойдағыдай жету, кәсіби қызметімізде меңгерген білім

мен дағдыларды сауатты пайдалану және еңбек нарығында лайықты бәсекелес болу үшін құзыреттерді үнемі дамытып отыру қажет.

Бүгінгі күні жетістікке жетіп, табысты болу үшін терең білім мен тәжірибенің өзі жеткіліксіз екенін уақыт дәлелдеуде.

Бұл мәселенің шешімі бүгінгі таңда балалардың бойында «21-ғасыр» құзыреттілігін дамытуға бағытталуы тиіс заманауи білім беруге әсер етеді. Қазіргі қоғамның дамуымен бірге, білім де дамуы керек. Ғасырлар бойы қалыптасқан педагогикалық жүйеге өзгерістер енгізе отырып, білім беру үрдісін психологизациялау, технологияландыру туралы тұжырымдамалар жасалуда. Ең алдымен, білім алушыларға материалды жаттатқызу немесе есептерді шешудің біркелкі әдістерін жаттықтыру емес, кешенді, әмбебап құзыреттіліктерді дамытуды талап етуде.

Негізгі бөлім. «Hard skills және soft skills» дағдылардың дамыту, меңгеру мәселелерін Абашкина О., Баринаова О.В., Гайдученко Е., Марушев А., Давидова В., Жадко Н.В., Чуркина, М.А., Иванов Д., Канардов И., Ключковская И., Мирошниченко А.Н., Новиков А.М., Чошанов, М.А., Чуланова О.Л., Павлова Е., Портленд Ю., Сосницкая О., Татаурщикова Д., Шипилов В. зерттеген[1].

Барлық зерттеушілер бұл дағдыларды екі топқа бөледі: «hard skills» дағдылар және «soft skills» дағдылар деп. Зерттеу барысында «soft skills» дағдылар мен «hard skills» дағдыларға қатысты «құзыреттілік» және «дағдылар» ұғымдарының бұлыңғырлығын жиі байқауға болатындықтан, біз бұл мәселе бойынша авторлардың ұстанымын сипаттап, негіздейтін боламыз. Өйткені зерттеу авторлары құзыреттілікке «қоғамдық-еңбек сипаттамасы, білім, қабілет, дағды және кәсіби маңызды қасиеттер жиынтығы, сондай-ақ

пайда болған, жұмысты табысты орындау үшін қажетті және лауазымның талаптарына және ұйымның стратегиялық мақсаттарына сәйкес келетін қызметкердің мотивациялық сипаттамалары» ретінде қарастырады[2].

Зерттеушілердің ғылыми-тәжірибелік тұжырымдамаларын талдай келе Абашкина О., Баринаова О.В., Гайдученко Е., Марушева А., Давидова В., Жадко Н.В., Чуркина М.А., Иванова Д., Канардова И., Ключковской И., Мирошниченко А.Н., Новикова А.Н., Новикова А.Н. , Чошанова М.А., Павлова Е., Портленд Ю., Сосницкая О., Татаурщикова Д., Шипилова В., Чуланова О.Л. жұмсақ дағдылар түсінігін «soft skills» дағдыларды «soft skills» құзыреттер деп анықтайды[3].

Болашақта табысты мансапқа жету үшін не қажет деген сұраққа экспериментке қатысушылардың 73% заманауи қажетті негізгі дағдылар ойлау дағдылары (дизайндық ойлау, компьютерлік ойлау), әлеуметтік-эмоционалдық дағдылар soft skills және технологиялық дағдылары болуы қажет деп жауап берді[4].

Сондай ақ, қазіргі күні жетістікке жету үшін білімнен басқа не қажет деген сұраққа сауалнамаға қатысушылар төмендегідей қабілеттіліктерді атады:

Soft Skills дағдыларына,

- коммуникативтілік: әріптестермен, клиенттермен және басшылықпен тиімді қарым-қатынас жасау қабілеті негізгі дағды болып табылады...

-Командамен жұмыс жасай алу...

-Уақытты басқару...

-Эмоциялық интеллект...

-Техникалық дағдылар...

- Аналитикалық дағдылар...

-Жобаны басқару...

- Жауапкершілік.

Білім беру жүйесін қалыптастыратын барлық дағдылар екі үлкен категорияға бөлінеді: hard skills - дағдылар және soft skills - дағдылар. Математикалық есептерді шығару, оқу, шет тілінде сөйлей білу, велосипедпен жүру қабілеті сияқты бақылауға, өлшеуге және көрсетуге оңай дағдылар hard skills дағдыларға жатады. Белгілі бір әрекетпен тиімді айналысу үшін hard skills дағдылар қажет. Бұған кәсіби дағдылар да кіреді.

Soft skills дағдылар - бұл әлеуметтік дағдылар. Олар hard skills дағдылар сияқты анық өлшенбейді, бірақ олар hard skills дағдыларды көрсетуге және қолдануға ең тиімді көмектесетіндер. Кез келген қызмет түріне soft skills дағдылар қажет. Оларға қарым-қатынас жасау, топта жұмыс істеу, сендіру, проблемаларды шешу, шешім қабылдау, уақытты басқару, өзін және басқаларды ынталандыру жатады[5].

Балаларға бүгінде «soft skills» немесе «21 ғасыр дағдылары» деп аталатын ерекше құзыреттер қажет. Егер оқу процесінде қалыптасқан барлық дағдылар екі үлкен категорияға бөлінсе, онда біз аламыз: hard skills дағдылар - қатты дағдылар және soft skills дағдылар. Математикалық есептерді шешу, оқу және шет тілін білу сияқты бақылауға, өлшеуге және көрсетуге оңай болатын hard skills дағдылар.

Soft skills дағдылар - бұл әлеуметтік дағдылар. Олар hard skills дағдылар сияқты анық өлшенбейді, бірақ олар hard skills дағдыларды көрсетуге және қолдануда тиімді дағды болып табылады. Кез - келген қызмет түріне soft skills дағдылар қажет. Оларға қарым-қатынас жасау, топта жұмыс істеу, сендіру, проблемаларды шешу, шешім қабылдау, уақытты басқару, өзін және басқаларды ынталандыру жатады.

Soft skills дағдылар жеке қасиеттермен (мысалы, белсенділік, амбиция, максимализм, тапқырлық, әдептілік, өзіне сенімділік, адалдық, ынта және т.б.), құндылықтар жүйесімен (адамгершілік, еркіндік, тәуелсіздік, бейбітшілік, өркендеу, ар-намыс, абырой, өзара көмек, еңбек, шығармашылық, отбасы, туған жер), бірақ олар үшін төмендетілмейді.

Hard skills дағдыларды меңгеруде табысқа жету үшін сізге интеллект қажет (мидың сол жарты шары, IQ және логика hard skills дағдыларды қалыптастыруға жауап береді). Hard skills дағдылар – үйретуге және өлшеуге болатын кәсіби дағдылар. Hard skills дағдыларды меңгеру үшін тұлға білім мен нұсқауларды меңгеруі қажет, мұнда емтихан арқылы оқытудың сапасын тексеруге болады.

Soft skills дағдыларды дамыту үшін «эмоционалдылық» қажет (мидың оң жарты шары, EQ, эмпатия soft skills дағдыларды қалыптастыруға жауап береді). Soft skills дағдылар – сандық жағынан өлшеу әлдеқайда қиын әмбебап құзыреттер. Адамның мінезіне байланысты және жеке тәжірибе арқылы меңгерілетіндіктен оларды кейде тұлғаның жеке қасиеттеріне де жатқызылады.

Гарвард университеті мен Стэнфорд ғылыми-зерттеу институтында жүргізілген зерттеудің нәтижелері көрсеткендей, мамандардың кәсіби табысына hard skills дағдылардың үлесі бар болғаны 15%, ал soft skills дағдылар қалған 85% құрайды[6]. Ең маңызды «soft skills дағдыларға» мыналар жатады: топта жұмыс істей білу, шешім қабылдау және мәселелерді шешу қабілеті (көшбасшылық), ұйым ішіндегі және қоғамдағы адамдармен тіл табыса білу, жоспарлау, ұйымдастыру және басымдықтарды белгілеу қабілеті, және ақпаратты іздеу және өңдеу мүмкіндігі.

Бейімделу, бірлескен жұмыс және сыни ойлау дағдылары дамыған ынталы, өмірге құштар тұлға ұзақ уақыт бойы сұранысқа ие болып қала береді[7].

Мектепте педагог-психолог білім беру үрдісінде балалардың кәсіби және тұлғалық, өмірлік жетістіктерге жеткізуге мүмкіндік беретін soft skills дағдыларын дамытуға психологиялық

сүйемелдеу арқылы жеңіл, тиімді қол жеткізуге болатыны айтылған. Енді, soft skills дағдыларын қарастыратын болсақ: ең бірінші кезекте, топта, ұжымда, командамен жұмыс істеу қабілетін дағдыларын дамытуға мүмкіндік беру – бұл тыңдай білу, ортақ мақсатты көре білу және ортақ идея мен жеке амбициялар арасында ортақ тіл таба білу, басқаларға көмектесуге және қиын жағдайда қолдау көрсетуге дайын болу, сендіру және таба білу, ымыраға келу.

Келесі, шешім қабылдау және мәселелерді шешу қабілеті. Мұнда, педагог- психолог, сынып жетекшісінің, пән мұғалімдерінің негізгі міндетіндегі - басқа адамдарды түсіну және сезіну қабілетін дамытуға; балалардың қабілеттері мен мінездеріне сәйкес келетін тапсырмаларды беріп, оларға жету жолдарын үйретуге; балалардың көшбасшылық қасиеттерін дамытып, оларды шабыттандырып, жетелеуге мүмкіндік жасауға ықпал ете білуі қажет.

Көшбасшылық қасиеттерді дамытуда әртүрлі үйірмелер жұмысын ұйымдастыру, қызығушылықтары бойынша сабақтар өткізу, кіші сынып оқушыларын жоғары сынып оқушыларымен, жаңадан келгендерді сыныптастарымен бақылай отырып, психологиялық сүйемелдеу арқылы дамытуға болады. Сынып жетекшісінің, пән мұғалімдерінің тікелей жүйелі мақсат қоя отырып, мектептің психологымен, кәсіби бағдар берушісімен, әлеуметтік педагогпен бірлестікте, кез келген баланың жан дүниесінен жол табатыны сөзсіз. Сонда оқушылардың өздері оларды қызықтыратын салаларда жетістікке жету үшін бастамашылдық таныта бастайды.

Қазіргі әлемде ең көп сұранысқа ие тұлғалық қасиеттердің бірі – шығармашылық қабілеттілік. Шығармашыл адам өзіне таныс жағдайларда стандартты емес, кретивті, қызықты, тиімді, пайдалы жаңа шешімдерді таба алады, ол жаңа идеяларды ойлап табуды және жүзеге асыруды біледі;

Soft skills дағдыларына адамдармен тіл табыса білу, көпшілікпен – қарым-қатынас жасау алу, ашықтық және басқа адамдармен қарым-қатынас орнату, сондай-ақ оларға дұрыс әсер қалдыру қабілетін жатқызамыз.

Бұл бағытта оқыту үдерісінде педагог - психолог сынып жетекшісінің, мұғалімнің іс-әрекетін өз идеялары мен ойын қолжетімді және қызықты етіп жеткізу дағдыларын дамытуға бағытталуына мүмкіндік тудыруы керек; құрдастарымен де, басқа ересектермен де сенімді сөйлесу; аудитория алдында сөйлеу дағдыларын дамытуына ықпал ету маңызды.

Коммуникативті дағдыларды дамыту үшін мұғалімдерге мектеп оқушыларының сабақта пікірталасқа белсенді қатысуын ынталандыру және жұмыстың пікірталас формаларын тәжірибеге енгізу ұсынылады; білім алушылар құрдастарымен бірге оқу жобаларын бірлесіп жүзеге асыратын, спорттық және шығармашылық іс-шараларға белсенді түрде қатысатын, қызығушылықтарына байланысты түрлі үйірмелерге қатысатын жұмыс түрлеріне артықшылық беру; жоғары сынып оқушылары үшін мансап күндерін ұйымдастыру; түйіндеме жазу, өзін-өзі таныстыру және сұхбаттасу дағдыларын дамыту үшін арнайы бағдарламалар дайындалып, ұйымдастырылуын қадағалау маңызды.

«Soft skills» құзыреттерін Чуланова О.Л. қызметкерлердің арасындағы өзара әрекеттесу саласындағы білімінің, қабілеттерінің, дағдыларының және мотивациялық сипаттамаларының жиынтығының әлеуметтік-еңбек сипаттамасы, өз уақытын сауатты басқару қабілеті, сендіру, келіссөздер жүргізу, көшбасшылық, эмоционалдық жұмысты ойдағыдай орындауға қажетті интеллектіні және ұйымның лауазымы мен стратегиялық мақсаттарының талаптарына сәйкес, бұл барлық дерлік элементтерді сипаттауға мүмкіндік беретін потенциалды сапаға тән еңбектегі жұмыс орнында берілген жағдайда персоналдың командамен тиімді жұмыс істеуге дайындығы деп қарастырған[8].

Тиімді қарым-қатынасты ұйымдастыруға қажетті негізгі қасиеттердің тағы бірі – позитивтілік. Позитивтілік - бұл өзіңізге және басқа адамдарға сену. Бұл адам оқиғаларға әртүрлі қырынан қарай алатын және оны қоршап тұрған барлық нәрседен позитивті табуды қалайтын әлемге көзқарас.

Позитивтілікті дамытудың ең жақсы жолы – үлгі болу. Мұғалімдер мен сыныптастардың қолдауы мен назары позитивтілікті дамытудың негізгі құралы болып табылады. Педагог-психолог, пән мұғалімдері, ересектер, ата-аналар және т.б. әрқашан кеңес беруге дайын болып, жағымды жағдаяттарға, оқиғаларға назар аударуы керек. Сонымен қатар салауатты, адекватты бәсекелестік атмосфера білім алушыларға уақытша сәтсіздіктерге емес, өз мақсаттарына көңіл бөлуге көмектеседі. Жоспарлау, ұйымдастыру және басымдық беру қабілеті ұйымдастырушылық soft skills дағдылары болып табылады.

Ұйымдастырушылық қабілет – мақсатқа жету үшін адамдарды біріктіру және өзін және басқаларды әрекетке шабыттандыру қабілеті. Бастамашылдық, өзіне және басқаларға талап қою, егжей-тегжейге назар аудару, бір істі өз бетінше тапсыру немесе орындау қабілеті - мұның бәрі ұйымдастырушының маңызды қасиеттері. Мектепте оқи отырып, балалар барлық жоспарланған істерді орындауға үлгеру үшін уақытты ұйымдастыруды үйренуі керек: оқу, мектептегі іс-шараларға қатысу, үйірмелер мен секцияларда оқу; команда жинай білу; тез шешім қабылдау.

Сондай ақ, тұлғаның ақпаратты іздеу және өңдеу мүмкіндігі де soft skills дағдыларын сипаттайды.

Татаурщикова Д. өзінің зерттеуінде адам мансап сатысымен көтерілген сайын, соғұрлым біртұтас, яғни soft skills дағдыларды қолдану қажет екенін атап өтеді [9]. Ф.Лукьяновтың сарапшы пікірін болжауға болады, ол «soft skills» дағдылар эмоционалдық құзыреттіліктердің (эмоционалдық интеллект) анықтамаларының бірі болып табылады, онсыз адам өмірде де, жұмыста да ешқашан табысқа жете алмайды, «soft skills » негізінен өмірлік дағдыларды білдіреді деп баға берген[10].

Мектеп психологы, әлеуметтік педагог, жалпы мұғалімдер балаларды тәуелсіздікке, әртүрлі дереккөздерді пайдалана отырып, дұрыс ақпарат алуға, жалпылауға, эмпатияға, талдауға, белгілі бір қорытынды жасауға үйрету керек. Сонымен, оқу тапсырмаларын орындау үшін қажетті ақпаратты іздей білу негізгі әмбебап тәрбиелік әрекеттердің бірі болып табылады.

Soft skills дағдылар жүйесі білім алушылардың:

- күрделі және өзіндік тапсырмаларды орындау, бұл үшін оларға топта, командада жұмыс істей алу қабілеті және сыни ойлауын дамыту;

- әрбір жеке оқушының қызығушылықтары мен қасиеттеріне сәйкес келетін жеке білім беру траекториясын ұстану;

- жаңа білімді өз бетінше меңгеру және жаңа ақпаратты іздеу үшін бар құзыреттері мен білімін пайдалана білуге үйрету;

- ересек өмірде қолданатын қолжетімді заманауи технологияларды оқу процесінде пайдалану;

- мұғалімдерден эмпатиялықты сезіну, қолдау табу, олармен білім меңгеру жолындағы жоспарлаңызбен, жетістіктеріңіз бен сәтсіздіктеріңізді бірге ашық талқылау дағдыларының дамуына мүмкіндік жасап, психологиялық сүйемелдеу.

Soft skills дағдылар жүйесін дамытуға назар аудару оқу процесін ұйымдастыру әдістерін қайта құрылымдауды, диалог құру әдістерін белсенді пайдалануды, ойын және пікірталас әдістерін, оқушылардың жобалық әрекеттерін, сыныптағы және сабақтан тыс жұмыстарды үйлестіруді талап етеді.

Қорытынды. «Hard skills» және «soft skills» дағдыларды меңгеру көбінесе білім берудегі оқу бағдарламалары аясында ғана емес, мекемелерде біліктілікті арттыру және кәсіби қайта даярлау бағдарламалары, тренингтер және семинарлар, сонымен қатар кәсіби қызметегі іс-әрекет процесінде шындалады.

«Hard skills» дағдылар – жоғары мамандандырылған білім мен дағдылар. Тұлға оларды колледжде, университетте, курстарда, тренингтерде қабылдап, дамытады және өзінің кәсіби қызметінде пайдаланады.

«Soft skills» дағдылар - бұл күнделікті, жұмыс, тұлғааралық адамның әртүрлі мәселелерді шешу үшін қолданатын әлеуметтік, психологиялық, эмоционалдық және басқа дағдылар. Бұл дағдылар тобының негізі ерте балалық шақта қалыптасады және өмір бойы дамиды. Бірақ жас ерекшелігіне байланысты ересектерде бұл дағдыларды меңгеруі, дамуы баяу және қиынырақ болады. Сондықтан баланың «soft skills» дағдыларының берік іргетасын ерте жастан қалаған өте маңызды.

Әлемдік деңгейде қарастырылып отырған «hard skills» және «soft skills» дағдыларын дамытудың, меңгерудің психологиялық ерекшеліктерін, тұлғаның кәсіби қабілеттіліктерді дамытуда осы дағдыларды білім беру үрдісіндегі негізгі психологиялық–педагогикалық сүйемелдеу нәтижесінде қамтамасыз етілуін анықтайтын зерттеулерді талап етеді.

Әдебиеттер

1.Абашкина, О. Soft skills: ключ к карьере. [Электронный ресурс]. Режим доступа:<http://www.pro-personal.ru/article/7811-soft-skills-klyuch-k-karere>.

2.Шипилов, В. Перечень навыков soft-skills и способы их развития. Режим доступа http://www.cfin.ru/management/people/dev_val/soft-skills.shtml.

3. Портланд Ю.Что такое soft skills и почему они так важны для карьеры? [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://dnevnyk-uspeha.com/rabota-ikarera/chto-takoe-soft-skills-i-pochemu-oni-tak-vazhnyi-dlya-kareryi.html>.

4. Васильев А. Soft skills: гибкость, а не мягкость [Электронный ресурс].Режим доступа: <https://newtonew.com/opinion/soft-skills-gibkost-a-ne-myagkost>

5. Ананьева Т. Десять компетенций, которые будут востребованы в 2020 году. Режим доступа: <http://www.tananyeva.com/single-post/>.

6. Баринаова, О.В. Понятие и сущность компетенции [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://novainfo.ru/article/1935>

8. Чуланова, О.Л. Компетентностный подход в работе с персоналом: теория, методология, практика: монография / Чуланова О.Л. - М.: НИЦ ИНФРА-М, 2016. - 292 с.: 60х90 1/16. - (Научная мысль) (Переплёт 7БЦ) ISBN 978-5-16-011696-9.

9.Тагаурщикова Д. Soft Skills. Режим доступа: <http://4brain.ru/blog/soft-skills>. – Дата доступа: 16.06.2016.

10. Лукьянов Ф. Твердые и мягкие навыки [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://delovoymir.biz/2013/02/19/tverdye-i-myagkie-navyki.html> (Дата обращения: 23.06.2018).

КӘСІБИ БАҒДАР БЕРУДЕ АТА АНАЛАРМЕН ЖҮРГІЗІЛЕТІН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖҰМЫСТАР

Бейсенова Ж.Ж., Утарова Ш. А.

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан

Ата-аналармен жұмыс – оқушыларға кәсіптік бағдар беру жүйесінің маңызды буыны. Тәжірибе көрсеткендей, ата-аналар балаларының өмірлік және кәсіби жоспарларын анықтауға белсенді қатысады. Сонымен қатар, мамандық таңдау, оқуды жалғастыру жолдарын айқындау мәселелері оқушылардың өздеріне де, ата-аналарына да күрделі міндеттер жүктейді.

Түйін сөздер: кәсіби бағдар, білім алушы, кәсіби бағдарлаушы, мамандық таңдау.

Работа с родителями является важной частью в системе профориентационной работы учащихся. Опыт показывает, что родители активно участвуют в определении жизненных и профессиональных планов своих детей. Кроме того, проблемы выбора профессии и определение путей продолжения обучения ставят непростые задачи как перед самими обучающийся, так и перед их родителями.

Ключевые слова: профессиональная ориентация, обучающийся, профессиональная ориентация, выбор специальности.

Working with parents is an important part of the system of career guidance for students. Experience shows that parents actively participate in determining their children's life and professional plans. In addition, the problems of choosing a profession and determining ways to continue education pose difficult tasks for both the students themselves and their parents.

Keywords: career guidance, student, career guidance, choice of specialty.

Кіріспе. Тұлғаның кәсіби өзіндік анықталуы мен мамандық таңдауда, ата-аналар өз балаларының қызығушылықтары мен қабілеттерін әрқашан біле бермейді және объективті түрде бағалай бермейді. Ата-аналардың тілегі мен мектеп оқушыларының кәсіби ниеті көп жағдайда сәйкес келмейді. Осының барлығы ата-аналармен арнайы жұмысты ұйымдастыру қажеттілігін талап етеді, оның басты мақсаты – отбасына өз балаларын дербес өмірге қол жеткізе отырып, тұлғалық өсуге және кәсіби өзін-өзі анықтауға дайындауға көмектесу.

Блонский П.П. «Мамандық таңдау – әрбір адамның өміріндегі ең маңызды қадамдардың бірі, оған жауапкершілікпен, ойланып, болашаққа бағдарлану керек. Сауатты түрде жасалған кәсіби таңдау адамға тек жұмыста ғана емес, жеке өмірінде де сұранысқа ие және табысты болуға мүмкіндік береді». Бұл әсіресе әр адам өз тағдырын жасаушыға айналатын, ал өнімді қызмет материалдық байлық пен моральдық қанағаттануды анықтайтын қазіргі әлемде маңызды [1].

Тәжірибе көрсеткендей, оқу үрдісі барысында әрбір бесінші студент таңдаған мамандығынан көңілі қалады. Бұдан оқушының мамандықты көбіне ойланбай таңдайтыны туралы қорытынды жасауға болады, бұл таңдауға көптеген факторлар әсер етеді. Кәсіби өзін-өзі анықталудың маңызды және қажетті аспектісі – кәсіптік бағдар беру жұмысын уақтылы жүргізу.

Негізгі бөлім. Кәсіби бағдар берудегі ең маңызды мәселе білім алушылардың ата-аналарымен бірлесіп жұмыс істеуге тарту. Білім алушылардың кәсіби өзін-өзі анықталуында С.Л. Богомаз ата-аналардың ықпалына ерекше тоқталған. «Балаларды оқыту мен тәрбиелеудегі табыстың кілті ата-аналар мен мұғалімдер қауымының барлық деңгейдегі күш-жігерін біріктіру болып табылады. Ата-аналар түрлі мәселелер бойынша мұғалімдерге жүгінеді. Бұған оқыту, тәрбиелеу, дау- дамайлы жағдаяттарды шешу, мамандықты дұрыс таңдау, өзіндік анықталу, бос уақытты тиімді ұйымдастыру, сондай-ақ педагогикалық құзыреттілігін арттыру кіреді» [2].

Ата-аналар мен балаларды алаңдататын мәселелерді ескере отырып, мектеп бітірушілердің кәсіби өзін-өзі анықталу мәселесі әрқашан өзекті болып қала береді, бұл әсіресе жоғары сыныптарда айқын көрінеді. Еліміздегі әлеуметтік-экономикалық жағдай еңбек нарығында және білім беру саласы нарығындағы бәсекелестік деңгейі артуда. Әлеуетті мамандар мен үміткерлерге қойылатын талаптар күшейтілуде. Ал болашақ мамандықты саналы түрде таңдау қазіргі қоғамның өзекті мәселелерінің біріне айналуда.

Барлығымыз білеміз, жасөспірімнің мамандық таңдауына ата-ананың ықпалы ерекше екенін. Жоғары сынып оқушылары арасында жүргізілген сауалнамалардың нәтижесін сараптағанда, балалар үшін мамандық пен оқу орнын таңдауда ата-аналардың кеңестерінің маңызы зор екенін көрсетті. Әрине, ата-ана бұл ретте балаларының амандығын тілейді, болашағына алаңдайды, шын жүректен бақыт тілейді. Бірақ ата-аналар да қателесуі мүмкін. Ал бұл қателіктер балалардың тағдырына қатты әсер етеді. Ия, барлығымыз мойындауымыз қажет, оқушыларға кәсіби бағдар беру барысында мұғалім ата-аналармен жұмыс жасауда түрлі қиындықтарға тап болады. Өте жиі кездесетіні, әрине мойындауға ауыр ең терең мәселе - ата-аналардың өз баласының ерекшеліктері туралы ақпараттың болмауы. Ата-аналар жоғары сыныпта оқитын оқушылардың интеллектуалдық және тұлғалық ерекшеліктерінің қандай екенін білмейді, ата - аналар өздерінің қалауларын балалары арқылы іс жүзіне асырғылары келеді[3].

Тағы бір жиі кездесетін қателік - ұл-қыздарының қабілетін асыра бағалау. Шын мәнінде, балаларының бейімділігі мен қабілеттерін ата-аналар толық түсінетін сияқты көрінгенімен, олар балаларының тілектерін, олардың шынайы мүмкіндіктерімен салыстыра алмайды. Кейде өздері кезінде армандаған мамандық бойынша оқуға түсе алмай, қазіргі жан дүниесі қаламайтын жұмысын жасап жүрген ата-аналар жиі кездесіп жатады. Осы себептен олар өз балалары арқылы кезінде жүзеге аспаған армандарын орындауға тырысады, оларға өздері орындауға міндетті емес тапсырма жүктейді. Кейбір ата-аналар ұлдары мен қыздарының ересек өмірінде «пайдалы», «ыңғайлы», «жеңіл желпі» ұйымдастыруға ыңғайлы, мансабы жоғары деп санайтын мамандықты таңдауды, балалары нені қалайды, қандай мамандыққа қабілеті бар, жан қалауына қарама қайшы келетін талаптар қояды. Кез келген жолдармен өздерінің асыл мақсатына жетуге тырысады, олар кейде баланы «өз» таңдауынан бас тартуға мәжбүр етеді.

Жасөспірімдер көмек пен кеңеске өте мұқтаж, бірақ сонымен бірге олар өздерін ересек санайды және бұйрық пен қысымға шыдамайды. Сіз баланың бастамасы мен белсенді қатысуыңыздың арасында «алтын ортаны» табуыңыз керек. Сынып жетекшісі ата-ана мен бала арасындағы дәнекер болып, дұрыс таңдау жасауға көмектеседі[4].

Мамандықты қате таңдауға әкелетін ең көп тараған себептер – мамандықтар туралы хабардар болмауы, өз қабілетін білмеу және оны кәсіптің талаптарымен байланыстыра алмау, мамандық таңдау ережелерін білмеу. Мамандықтар туралы шынайы ақпараттың болмауы.

Сауалнама нәтижесі көрсеткендей, мектеп оқушыларының мамандықтар әлеміне бағдарлануы айтарлықтай біржақты болып табылады: студенттер өз жауаптарында 20-ға жуық мамандықты атаса, олардың саны 40 мыңдай [4].

Ата-аналар әрқашан мамандық таңдау бойынша кеңес бере алмайды, өйткені олардың өздері мамандықтар туралы ақпарат аз біледі. Мектеп педагог психологы, кәсіби бағдар беруші, сынып жетекшісі ата-аналар мен балаларға белгілі бір мамандықтар туралы арнайы әдебиеттерді таңдауды ұсына алады, мүмкіндігінше өндіріске экскурсия немесе осы мамандық иесімен кездесу ұйымдастыра алады (көбінесе бұл адам жоғары сынып оқушыларының ата-аналарының бірі болуы мүмкін, сыныппен алдағы кәсіптік бағдар жұмысына оң әсерін

тигізеді), осындай мамандар даярланатын оқу орнын ұсынып, жұмысқа орналасу және кәсіби өсу перспективаларын талдауға көмектеседі.

Міндетті түрде мамандық таңдау кезінде мамандықтың қиындықтары жөнінде айтылғаны абзал. Кез-келген мамандықты меңгеруде, жұмыс жасағанда объективті күрделіліктері бар екенін түсінген білім алушы мамандық таңдауда әлдеқайда шынайы бағалап, сенімді болады [5].

Мамандық таңдауда тағы да бір жиі кездесетін мәселе, балалардың өз қабілеттерін білмеуі және оларды кәсіптердің талаптарымен байланыстыра алмауы. Мамандықты дұрыс таңдау үшін олардың әлсіз және күшті ерекшеліктерін дұрыс бағалап, қабілеттерің адекватты бағалауға үйрету маңызды. Артық, тым жоғары бағалау да, төмен бағалау да жағымсыз жағдайларға әкелетінін түсіндіру керек деп ойлаймыз. Бірінші жағдайда, бұл қабылдау емтихандарында немесе университетте оқу кезінде теріс нәтижелерге әкелуі мүмкін. Екіншіден, балалар қалаған мамандықтың орнына жоғары оқу орнына түсу тұрғысынан басқа, сенімдірек мамандықты таңдайды. Мұнда ата-аналарға көмектесу үшін педагог психолог немесе кәсіби бағдарлаушы оқушылардың өзін-өзі бағалау деңгейін анықтау үшін психологиялық диагностика жүргізе алады.

Мамандық таңдауда ескеретін өте маңызды мәселелердің бірі, білім алушының денсаулық жағдайын да ескеру қажет. Балалардың денсаулығын, олардың бойындағы ауытқуларды ата-аналардан артық ешкім білмейді, сондықтан жасөспірімдердің кәсіби жарамдылығы мәселесінде ата-аналардың араласуы өте орынды және тіпті қажет болады. Педагог психолог, сынып жетекшісі өз балаларын қызықтыратын кәсіптерге медициналық қарсы көрсетілімдер туралы ақпаратпен таңдауды ұсына алады.

Мамандық таңдаудағы ескеретін мәселе, білім алушылардың мамандық таңдау ережелерін білмеуі.

Жарнамалық стереотиптерге бой алдырудың қажеті жоқ, білім алушы кәсіптердің жарқын жағын ғана емес, сонымен қатар көлеңкелі жағын да білгені абзалырақ. Достармен немесе сыныптастармен серіктестікте мамандық таңдау сенімді және ынталы бола алмайды. Нәтижесінде балалар өз жанының қалауындағы мамандықты емес, достарының айтуы бойынша мамандықты таңдайды [6].

Мектеп оқушыларының да, ата-аналардың да жиі кездесетін қателігі – мектепке пәнге деген қызығушылықтың болашақ мамандығына автоматты түрде ауысуы. Кейбір мектеп пәнінен «өте жақсы» немесе «жақсы» баға мамандықты сәтті таңдаудың бірден-бір және жеткілікті шартына айналады.

Жоғары сынып оқушыларына және ата-аналарға болашақ жұмысқа орналасу жағдайын бағалауға көмектесу өте маңызды. Ең қарапайым әдіс: жұмыс туралы хабарландырулар бар көптеген жарияланымдарды алып, жұмысқа орналасуға арналған интернет сайттарын қарауға, сондай-ақ, рекрутингтік агенттіктер мен жұмыспен қамту қызметтері жасаған болжамдарды пайдалануға кеңес берген жөн. Осы деректерді салыстыра отырып, жоғары оқу орнының жақсы перспективаларды бар екенін анықтауға мүмкіндік бар екенін өздері салыстыра отырып, нақты шешім қабылдауына мүмкіндік жасалады. Дегенмен, нарық қажеттіліктерінің өзгеруі мүмкін екенін сөзсіз ескеру қажет. 3-5 жылда бала оқуын аяқтаған кезде мамандықтың өзектілігі, сұранысы өзгеруі мүмкін [6]. Сондықтан білім алушы мен ата-аналарға себебін ұмытпай, ақылмен, жүрекпен таңдалғанда ғана өзің қалаған мамандықтың иесі болатынын сезіндіріп, саналы шешім қабылдауына ықпал ету қажет деп ойлаймыз.

Қорытынды. Жоғарыда келтірілген фактілер жоғары сынып оқушыларына және олардың ата-аналарына кәсіптік бағдар беруде тәрбие жұмысын құру және олардың ата-аналарымен

кешенді, ұйымдастырылған жұмыс жасау қажет деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Мамандық таңдау кезінде жоғары сынып оқушыларымен қарым-қатынас жасаудың тиімді стратегияларын ата-аналардың пайдалануына отбасын бағыттау қажет.

Сынып жетекшісі мен оқушылардың ата-аналары арасындағы кәсіптік бағдар беру жұмыстарының формалары өте алуан түрлі:

Тақырыптық ата-аналар жиналысы. Бұл өзекті тақырыпқа арналған кездесулер, оларды талқылауға сыныптағы оқушылардың ата-аналарының көпшілігі қызығушылық танытады, оқу профилін таңдауға бағытталған: «Оқу профилін таңдау», «Адам өміріндегі мамандық таңдаудың маңыздылығы», «Отбасы баланың дұрыс кәсіби бағдарлануына көмектеседі».

Белгілі бір мамандықты ұсынатын ата-аналарды тарта отырып, сынып сағаттары. Мұндай сынып сағаттарының тақырыбы мен формасы әртүрлі болуы мүмкін. Мысалы, «Біз ... болғымыз келеді», «Мамандықтар карнавалы», «Болашақ мамандығын іздеуде» дебат, «Сен және сенің болашақ мамандығың» әңгімесі және т.б.

Оқушылардың мамандық таңдауы бойынша ата-аналармен жеке кеңестер. Ата-аналар сынып жетекшісіне жиі жүгінеді, ол оларға білім беру мекемелері туралы ақпарат беруге көмектеседі, мамандық таңдауда әрекеттер алгоритмі туралы кеңес береді және оларға педагог-психологтың көмегіне жүгінуге кеңес береді.

Оқушылардың ата-аналарына сауалнама жүргізу. Ата-аналардың өз баласының кәсіби өзін-өзі анықталуына деген көзқарасын және оқушылардың мамандық таңдау процесіне ата-ананың ықпал ету дәрежесін анықтауға көмектеседі. Мысалы, ата-аналар арасында әлеуметтік сауалнама жүргізуге болады: «Мен өз баламды қалай көремін»; «Менің міндетім – баланы еңбекке дайындау және мамандық таңдау».

Ата-аналарды балаларымен бірге жоғары оқу орындарына, кәсіпорындар мен кәсіптік білім беру мекемелеріне экскурсияларына қатысуға тарту. Ата-аналарды ақпараттандыру (кәсіби бағдар беру бойынша ақпараттық стенд орнату, қалалық, облыстық кәсіптік және орта арнаулы оқу орындарының сайттарымен танысу және т.б.). Арнайы тақырыптық дәріс. Дәрістердің ақпараттық және кеңес беру тақырыптары келесідей болуы мүмкін:

«Балаңыздың болашақ мамандығы»; «Балаға мамандық таңдауға қалай көмектесуге болады?»; «Кәсіби өзін-өзі анықталу туралы мифтер»; «Мамандық таңдауға әсер ететін негізгі факторлар»; «Мамандық таңдаудағы қателіктер»; «Мамандық таңдау ережелері».

Білім алушының жұмыстың аталған түрлерін пайдалана отырып, оларды оқу-тәрбие үрдісінде қолдана отырып, оқушыларды оқыту мен тәрбиелеуде оң нәтижелерге қол жеткізуге болады. Нәтижесінде студенттердің кәсіби және тұлғалық өзін-өзі анықтау процесі жаңартылады, өзін-өзі бағалауы артады, эмоционалдық күйі түзетіледі, табысты әлеуметтік және кәсіби бейімделуге көмектесетін дағдылары жетілдіріледі.

Әдебиеттер

1. Блонский П.П. Выбор профессии. М.: Познание, 2009. 89 с.
2. Богомаз С.Л. Актуальные проблемы профессионального самоопределения личности старшеклассника // Психология. 1997. № 8. С. 8 – 14.
3. Зубелевич Л.И. Аспекты трансформации профидентичности: актуальные проблемы профориентации и профадаптации // Вопросы психологии. 1999. № 6. С. 49 – 54.
4. Бейсенова Ж.Ж. Жоғары сынып оқушыларының кәсіби анықталуындағы мамандық таңдаулары мен өзіндік бағалау ерекшеліктерін зерттеу. Кандидаттық диссертация авторефераты. Алматы: Әл Фараби Қазақ ұлттық университеті, 2004 – 23 б. УДК 159
5. Гильбух Ю.З. Психодиагностика в школе. М.: Знание, 1989. 236 с.
6. Детская психодиагностика и профориентация: Хрестоматия / сост. Л.Д. Столяренко. Ростов-на-Дону: «Феникс», 1999. 371 с.

БАЛА АГРЕССИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДА ТАРАЛУЫ

Борбасова Г.Н., Қамшыбекова Э.М., Шерехан А.Б.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы, Қазақстан

Бұл мақалада бала агрессиясына анықтама бере отырып, оның түрлерімен көріну себептерін және оны түзету жұмыстарының қалай жүретіндігі және қазіргі қоғамда көрініс табуы жайлы айтылатын болады. Балалардың агрессиясы – бұл баланың қалағанын дәл солай істей алмауына жауап беру тәсілі. Сонымен қатар, бүгінгі күні ауқымды тақырып ретінде көрініп жатқан бұл мәселеге отбасының да әсерін талдайтын боламыз.

Түйін сөздер: агрессия, эмоция, мінез-құлық, балалар, жасөспірімдер, әлеуметтік орта, қарым-қатынас.

В статье проанализированы причины проявления детской агрессии и вопросы коррекции в современном обществе. Детская агрессия - это способ реагировать на неспособность ребенка делать то, что он хочет. Кроме того, проанализировано влияние семьи на проблему агрессивного поведения ребенка.

Ключевые слова: агрессия, эмоции, поведение, дети, подростки, социальная среда, общение.

This article will talk about the causes of child aggression and how work is underway to correct it and is reflected in modern society, defining its manifestation. Child aggression is a way to respond to a child's inability to do what they want. In addition, we will also analyze the impact of the family on this problem, which is now considered as an extensive topic.

Keywords: aggression, emotions, behavior, children, adolescents, social environment, communication.

Кіріспе. Агрессия сөзі латынның «aggređi» сөзінен шыққан, ол «шабуыл жасау» дегенді білдіреді. Психологияда агрессия – бұл басқа тірі жанға зиян немесе зардап келтіруге бағытталған мінез-құлық. Мұндай қарым-қатынастан қашу үшін барлық негіздер бар.

Агрессия физикалық (соғу) және вербалды (басқа адамның құқықтарын бұзу) түрде көрінуі мүмкін. Балаларда агрессивті әрекеттерді өте ерте жастан бастап байқауға болады. Алғашқы жылдары агрессия көбінесе ересектердің бақылауына көнбейтін импульсивті ызалану түрінде көрінеді. Бұл ашу-ыза, айқай, тепкілеу, тістеу, төбелесу сияқты эмоциялармен көрінеді. Сонымен қатар жерге құлау, қыңырлық, өз бетімендік, наразылық, ересектерді бағаламау сияқты әрекеттермен байқалады. Балалардың нерв жүйесінің жас ерекшеліктеріне байланысты кейде балалардың танымдық және зерттеушілік белсенділігін агрессиядан ажырату қиын болады. Қателеспеу үшін процестің дамуын бақылау керек. Танымдық және шығармашылық процестер өнімді, ал агрессия – бұзушы [1]. Егер бала ойыншықты оның құрылымын зерттеу немесе бөліктерінен жаңа нәрсе жасау үшін бұзса, онда бұл процесс оң бағалануы керек. Ал егер бұзу тек жинақталған теріс эмоциялардың шығуы болса, онда агрессия туралы айтуға болады және басқа шаралар қабылдау қажет. Балалардың агрессивтілігінің негізгі себептері: құрдастарының назарын тарту; қалаған нәтижеге қол жеткізу; басым болуға ұмтылу; қорғаныс және кек алу; басқаның қадір-қасиетін кемсіту арқылы өзінің артықшылығын көрсету.

Балалардың агрессивті мінез-құлқын қоздыратын психологиялық ерекшеліктер арасында: интеллект пен коммуникациялық дағдылардың жеткіліксіз дамуы; өзін-өзі реттеу деңгейінің төмендігі; ойын әрекетінің жетілмегендігі; төмен өзін-өзі бағалау; құрдастарымен қарым-қатынастағы бұзушылықтар.

Төменде балалардың агрессивті мінез-құлқын психологиялық түзетуге байланысты практикалық зерттеулердің нәтижелері келтірілген:

2015 жылы жүргізілген зерттеу агрессивті мінез-құлықты көрсететін балалардың ата-аналарымен мақсатты түрде жұмыс істегеннен кейін, отбасылық қарым-қатынас позитивті

бола бастағанын және ата-аналар балаларының қажеттіліктеріне жақсырақ жауап бере бастағанын көрсетті. 2017 жылы жүргізілген зерттеу агрессивті мінез-құлықты көрсететін балалармен жұмыс істеу үшін ата-аналар мен психология мамандары үшін әртүрлі терапевтік әдістер туралы ақпаратты қамтитын навигатор дерекқорының тиімділігін бағалады. Мұндай мәліметтер базасын пайдалану ата-аналар мен мамандарға әр балаға қандай шаралар қолайлы екенін жақсы түсінуге көмектесетіні анықталды. 2018 жылы жүргізілген зерттеулерге сүйенсек ойын тәсілінің терапиясы агрессивті мінез-құлқында проблемалары бар 9-11 жас аралығындағы балалар үшін тиімді екенін көрсетті. Терапиядан кейін балалар эмоцияларын жақсы басқара бастады, әлеуметтік дағдыларды дамытып, әртүрлі іс-шараларға қатысып, агрессия деңгейі төмендеді. Ал 2019 жылы жүргізілген зерттеу когнитивті мінез-құлық тәсілінің терапиясы агрессивті мінез-құлықты балаларға эмоциялар мен мінез-құлықтарды бақылау қабілетін жақсартуға, сондай-ақ ата-аналармен және құрдастарымен қарым-қатынас сапасын жақсартуға көмектескенін көрсетті [2].

Жалпы, зерттеу нәтижелері балалардың агрессивті мінез-құлқын психологиялық түзету дұрыс көзқарас пен жеке кейс әдісімен тиімді болуы мүмкін екенін көрсетеді. Ата-аналармен жұмыс істеу, әртүрлі терапевтік тәсілдерді қолдану, соның ішінде когнитивті мінез-құлық және ойын тәсілдері, сондай-ақ навигациялық мәліметтер базасын пайдалану ата-аналар мен агрессивті мінез-құлық танытатын балалармен жұмыс жасауда мамандарға көмектесе алады.

Негізгі бөлім. Балалардың агрессиясы – бұл баланың қалағанын дәл солай істей алмауына жауап беру тәсілі. Балалар агрессиясының көзі шектеулер, жеке ерекшеліктер, ересектердің әрекеттеріне еліктеу немесе эмоциялар болуы мүмкін. Жиі ата-аналар баланың агрессиясын оның зерттеу құлшынысымен шатастырады, яғни баланың жолындағының бәрін сыпырып, бір нәрсеге жетуге деген құштарлығын агрессия деп қабылдайды. Мұндай «жетістікті» мінез-құлықтың агрессивті мінезден айырмашылығы – бала бұл сәтте ашуланбайды, ол тек қалаған нысанға бағытталған және мақсатына жетуге табандылықпен ұмтылады.

Балалардың агрессиясы анықтамасынан баланың белгілі бір қажеттілігі қанағаттандырылмаған кезде агрессия туындайтыны анық. Бұл келесі төрт себептің біреуі арқылы болады [3]:

- егер оның әрекеттері шектелген болса (мысалы, жазаланды немесе тыйым салу жүйесі енгізілді);

- егер ол өзінің темпераментіне байланысты басқаша әрекет ете алмаса;
- егер оның айналасындағылар дәл осылай әрекет етсе;
- егер бала қатты ашуланса (ренжісе, ызаланса).

Агрессивті мінез-құлықтың әрбір кезіне жеке тоқталайық:

Шектеу: Адам мақсатына жету жолында кедергіге тап болған кезде, оның бойында күйзеліс пен көңіл қалу сезімі пайда болады, содан кейін бұл кедергіні жоюға, оған зиян келтіруге деген агрессивті ұмтылыс дамиды. Ғалымдар жазалау немесе тыйым салу сияқты шектеулермен, бір нәрсені жасай алмау мен байланысты мұндай жағдайды фрустрация деп атады. Кішкентай бала жас ерекшеліктеріне байланысты күнделікті шектеулерге тап болады. Бұл қарапайым «болмайды» немесе «тиіспе», «кірме», «кедергі жасама» және т. б. сияқты кез келген басқа шектеулер болуы мүмкін. Жаза енгізілген шектеуді күшейтеді, бала қосарланған фрустрацияға ұшырайды: шектеу түрінде және жаза түрінде. Жазалаудың мақсаты – баланың мінез-құлқын жақсарту болғанымен, ол агрессивтіліктің негізгі себебіне айналуы мүмкін. Жазаның шамасына назар аудару өте маңызды. Ғалымдардың айтуынша, шамадан тыс жаза да, жазалаудың болмауы да баланың агрессивті болуына әкеледі [4]. Баланы тыйымдармен және шектеулермен тежегеннен гөрі, қалаған мақсатына жету жолдарын іздеу әлдеқайда

қиын. Ең жиі шектелетін қажеттіліктер – танымдық қажеттілік (мысалы, бала қауіпті заттарға қызығушылық танытқанда – үйдегі розеткаларға, көшедегі тастар мен шыныларға), ата-анасының назарында болу және олардың сүйіспеншілігін сезіну қажеттілігі (бала ересектерден онымен бірге болуын, оған уақыт бөлуін сұрағанда, ал ересектер өз істерімен айналысып, онымен ойнағысы немесе сөйлескісі келмеген кезде), қозғалыс қажеттілігі (бала бір жерге өрмелегісі немесе жүгіргісі келгенде), ойын-сауық (мультик көргісі келгенде, бірақ оны ұйықтауға шақырған кезде) немесе шамадан тыс тәтті жеу, сондай-ақ қызықты іс-әрекетті жалғастыру қажеттілігі (қызықты ойын ойнап жатса, серуендеп жатса немесе ас үйдегі жәшіктердің ішін қызығушылықпен ақтарып жатса).

Жеке ерекшеліктер, темперамент. Ресейлік ғалым, физиолог И.П. Павлов агрессияның реакциясы туа біткенін, бірақ жүйке жүйесінің түріне байланысты әртүрлі көрінетінін байқаған. Жүйке жүйесінің түрлері негізгі сипаттамаларына сәйкес төрт классикалық темперамент түріне жатады: күшті, тепе-тең, белсенді түрі — сангвиник; күшті, тепе-тең, инертті түрі — флегматик; күшті, тепе-тең емес, қозу басым түрі — холерик; әлсіз түрі — меланхолик. Баланың жүйке жүйесінің түрі болашақта оның қоршаған ортасы мен тәрбиесінің әсеріне қарамастан, салыстырмалы түрде аз өзгереді. Холериктер оңай әрі тез қозады, олардың реакциясы тым эмоционалды болады, біреудің әрекетіне бірден жауап беріп, айқайлап, ұрып, итеріп жіберуі мүмкін. Флегматиктер ұзақ уақыт шыдайды, бірақ олардың шыдамы таусылса, жағдай күрделенуі мүмкін. Сангвиниктер қажет болмаса агрессия танытпайды, бірақ қажет болғанда өздерін қорғай алады. Ал әсерленгіш әрі нәзік меланхоликтер тіпті біреу оларды ренжітіп қойса да, оларға назар аудармас үшін барын салады. Алайда кейде агрессияның себебі темперамент емес (тіпті холерик болса да), ересектердің үлгісі болуы мүмкін.

Құрдастары мен өзара әрекеттесуде агрессияның көрінісі

Агрессивті мінез-құлықтың әртүрлі формалары бастауыш мектеп жасындағы балалардың басым көпшілігінде байқалады. Бірақ кейбір балалар агрессивтілікке айқын бейімділік танытады, ол келесі түрде көрінеді:

1. Құрдастарына зиян келтіруге бағытталған агрессивті әрекеттердің жоғары жиілігі;

2. Тікелей физикалық агрессияның басым болуы, бұл балалар тікелей физикалық зорлық-зомбылықты қолданады;

3. Агрессивті әрекеттердің қандай да бір мақсатқа емес, құрдастарына физикалық ауырсыну немесе азап шегуге бағытталуы.

Агрессивті мінез-құлықты қоздыратын психологиялық ерекшеліктеріне: интеллект пен коммуникациялық дағдылардың жеткіліксіз дамуы; ойын әрекетінің дамымағандығы; төмен өзін-өзі бағалау; құрдастарымен қарым-қатынастағы бұзушылықтар бөлінеді. Қайсысының мектеп оқушыларының агрессивтілігіне көбірек әсерететіні әлі анық емес. Агрессивті мектеп оқушылары арасында ойын ойнауды білмейтін балалардың санының көптігі байқалған. Агрессивті бала басқаларға жаман ниеттер мен өзін төмен бағалауды жүктейді. Агрессияның негізінде әртүрлі мотивациялық бағыттылық жатыр: спонтанды өзін көрсету, практикалық мақсаттарға жету, басқаны басып-жаншу және кемсіту. Дегенмен, барлық агрессивті балаларды біріктіретін бір жалпы қасиет басқа балаларға немқұрайдылық, оларды көру және түсіну қабілетінің болмауы. Агрессивті бала айналасындағы әлемде ең алдымен өзін және өзіне деген қатынасты байқайды. Басқа адамдар оның өміріндегі жағдайлар ретінде көрінеді, олар не оның мақсаттарына жетуіне кедергі келтіреді, не оған жеткілікті назар аудармайды, не оған зиян келтіруге тырысады. Өзіндік фиксация, қоршаған ортадан дұшпандық күту оған басқа балаларды толық әрі тұтас көруге мүмкіндік бермейді, онымен ортақтық сезімін сезінуге кедергі келтіреді. Агрессивті балада мұндай дүние таным өз-өзімен

жалғыздық сезімін тудырады, дұшпандық және қауіп төндіретін әлемде, бұл одан сайын қарсыласу мен басқалардан алыстауды туындатады. Дұшпандықты қабылдау дәрежесі әртүрлі болуы мүмкін, бірақ оның психологиялық табиғаты бірдей – ішкі изоляция, қоршағандарға дұшпандық ниеттерді жүктеу және басқа адамның ішкі әлемін көре алмау. Ұлдар агрессияны тұлғааралық қатынастарда: оқу, спорт, жеке қауіптерде сезінеді. Қыздар сыртқы немесе рухани деректерін бағаламауға, алғыссыздыққа, психологиялық қысымға қатты жауап береді. Олардың ашуы көбінесе тұлғаралық қатынастардың сапасымен анықталады, нәтижесінде бақылаусыз жағдайлар туындайды [5].

Агрессияның әртүрлі формаларының көріністері жасерекшеліктері мен және жыныстық ерекшеліктер мен байланысты. Бастауыш мектеп жасында ұлдарда физикалық агрессия басым болса, қыздар вербалды агрессияны таңдағанды жөн көреді. 10-11 жаста ұлдар мен қыздар арасында негативизм сияқты агрессияның формасы айқын бай қалады.

Ересектердің әрекетін қайталау. Кейбір ғалымдар агрессияны үйренген реакция деп санайды, оны бала анасының, әкесінің немесе басқа туыстарының мінез-құлқын бақылау арқылы немесе беделді тұлғаның (мысалы, ағай, бала күтуші, басқа бала, кино кейіпкері және т.б.) әрекетіне еліктеу арқылы үйрене алады. Егер отбасы мүшелерінің бірі дауыс көтеріп (айқайлап), ұрысып, бұйрық беріп, немесе басқа ересек не балаларды қорлап немесе ұрып-соғуға қабілетті болса, бала мұны өмірде осылай істеу керек деп қабылдайды. Бала агрессивті әрекет етіп, қалағанына жұдырықпен немесе тіл тигізу арқылы жетудің тиімді екеніне көз жеткізген сайын, агрессияның жаңа көріністері соғұрлым ықтимал болады. Кейде баланың айналасындағы біреу агрессивті мінез-құлық танытса да, сол уақытта ол қалағанына жетудің агрессиясыз тәсілдерін (келісу, өтіну) байқай алады. Бұл жағдайда баланың реакция репертуары өзгеше болады, онда агрессивті мінезден басқа да конструктивті мінез-құлық әдістері болады. Әдетте агрессияны агрессивті реакцияларға ересектердің мінез-құлқын бақылау арқылы үйренген балалар жиірек көрсетеді. Баланың айналасындағы ересектердің агрессивті әрекеттері сыртқы әсер көздеріне жатады. Бірақ кейде жағымсыз, теріс әсердің мұндай көзі баланың өз ішінде болады, және ол эмоциясын бақылауда ұстай алмайды. Бұл жағдайда эмоцияларын сыртқа шығару ғана қалады.

Эмоциялар: ашу, ыза немесе тігіркену. Көбінесе агрессияны туындататын эмоция – ашу. Ашу жиі агрессия мен теңестіріледі. Дегенмен, шын мәнінде ашу әрқашан агрессивті мінез-құлыққа әкелмейді және ол ашу тудырғана дамуға бағытталмауы да мүмкін. Ашу сезініп, агрессивті шиеленісті физикалық белсенділік, заттарды теуіп немесе бос кеңістікте айқайлау арқылы шығаруға болады. Ашудың, кез келген басқа эмоция сияқты, негізінде субъективті сезім жатыр, оған ағза ерекше реакциямен жауап береді: дауыс қатты шығып, дірілдей бастайды, жұдырықтар түйіледі, бет қызарады. Ойлар бірінен соң бірі басымыздан өтеді, олардың сипаты бет әлпетімізде көрініс табады. Эмоциялық реакция күшейген сайын, ол айналадағының бәріне жайылып, не болып жатқанын немесе қол жетімді заттарды қабылдамауға әкеледі. Ашудың кульминациясы бұрынғы тәжірибелермен қатар жүретін әрекеттер болуы мүмкін. Мысалы, бала анасының кішкентай сінлісімен айналысып, оған назар аудармай жатқандығына ашуланып, келіп анасының аяғын тістейді. Немесе ойында көшбасшы болғысы келген, бірақ оны ешкім таңдамайды – бала ашуланып, сәттілікті жеңгендерді итеріп жібереді. Кейде біз баламызға ашулануға тыйым салу арқылы оның агрессивті мінез-құлқын тоқтата аламыз деп ойлаймыз. Алайда тыйым салудан ашу кетпейді, ол іште жиналып, ерте ме, кеш пе сыртқа шығады: не айналадағыларға төгіледі, не өз иесін жегідей жейді.

Жалпы, зерттеулер балалардың агрессивті мінез-құлқын психологиялық түзетудің тиімділігі белгілі бір баланың жеке қажеттіліктеріне байланысты екенін көрсетеді. Сонымен қатар, ата-аналармен жұмыс істеу және олардың қарым-қатынас пен қақтығыстарға жауап беруді жақсарту жолдарын үйрету агрессивті мінез-құлықты көрсететін балалармен жұмыс істеудің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады [6].

Қорытынды. Жоғарыда айтылғандардың барлығын қорытындылай отырып және балалардың агрессивтілік мәселесін зерттеудегі өз өмірлік тәжірибелерімізге сүйене отырып, әрбір аталған теорияның белгілі бір артықшылықтарға ие екендігімен келісуге болады. Сонымен бірге сынға алынған пікірлер де орынды екенін мойындау керек. Толығырақ қарастырмай-ақ, барлық теорияларға ортақ кемшілікті атап өтуге болады. Ешбір теория агрессивтіліктің нақты психологиялық моделін ұсынбайды, яғни оның туындау себептерін нақты анықтамайды, агрессивті реакцияның психикалық процестерінің динамикасын сипаттамайды және агрессивтіліктің көрінуін психологиялық реттеу механизмдерін түсіндірмейді. Жалпы, зерттеу нәтижелері балалардың агрессивті мінез-құлқын психологиялық түзету дұрыс көзқарас пен жеке кейс әдісімен тиімді болуы мүмкін екенін көрсетеді. Ата-аналармен жұмыс істеу, әртүрлі терапевтік тәсілдерді қолдану, соның ішінде когнитивті мінез-құлық және ойын тәсілдері, сондай-ақ навигациялық мәліметтер базасын пайдалану ата-аналар мен агрессивті мінез-құлық танытатын балалармен жұмыс жасауда мамандарға көмектесе алады.

Қорытындылай келе, балалардың агрессивті мінез-құлқын түзету ата-аналар мен мамандардың бірлескен күш-жігерін талап етеді. Балаларға агрессияны тоқтатып, эмоцияларын дұрыс басқара білуге үйрену үшін әр түрлі терапевтік әдістерді қолдану маңызды.

Әдебиеттер

1. Колосова С.Л. Детская агрессия - Питер, 2004. - 224 с.
2. Долгова А.Г. Агрессия в младшем школьном возрасте. Диагностика и коррекция. - М.: Генезис, 2009 - 216 с.
3. Василюк Ф.Е. Психология переживания. - М., МГУ, 1984. - 31 с.
4. Божович Л.И. Проблема развития мотивационной сферы ребенка// Изучение мотивации поведения детей и подростков. - М., Педагогика, 1972. - 41 с.
5. Чижова С.Ю. Детская агрессивность. - Ярославль: Академия развития, 2003. - 160 с.
6. Бреслав Г.Э. Психокоррекция детской агрессивности. Учебное пособие. - СПб, 2004. - 144 с.

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ МІНЕЗ - ҚҰЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІНЕ ЖАНҰЯНЫҢ ӘСЕРІН ЗЕРТТЕУ

Борбасова Г.Н., Момбаев Ж.Ж., Ибрахим Ф.С.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Бұл мақалада жасөспірімнің тұлға болып қалыптасуында кездесетін мінез-құлық ерекшеліктерін қарастырып, оған жанұяның әсерін зерттеуге байланысты теориялық зерттеулерге шолу жасалып отыр. Жасөспірімнің мінез-құлқының қалыптасуына және тұлға болып өркендеуіне отбасындағы өмір атмосферасы үлкен әсерін тигізеді. Жанұя жағдайы, ата-ананың немен айналсатыны, материалдық жағдай, ата-ананың білім деңгейі белгілі бір деңгейде баланың өмірлік жолын қалыптастырады. Ата-аналар жасөспірімге мақсатты бағытталған тәрбиемен әсер етеді, бұл жасөспірімнің өмір сүру салтының қалыптасуын, өзін қалай ұстауды үйретуді қамтамасыз етеді. Ата-ананың баламен қарым-қатынас жасау және тәрбие беру стилі жасөспірімнің мінез-құлқында көрінетін тұлға акцентуациясының пайда болуының басты себепшісі.

Түйін сөздер: жанұя, жасөспірім, мінез –құлық, тәрбие.

В статье представлен обзор теоретических исследований, связанных с изучением поведенческих особенностей, обнаруживаемых в становлении подростка как личности, и изучением влияния на него семьи. Большое влияние на формирование поведения подростка и развитие личности оказывает атмосфера жизни в семье. Семейное положение, то, чем занимаются родители, материальное положение, уровень образования родителей на определенном уровне формируют жизненный путь ребенка. Родители оказывают влияние на подростка целенаправленным воспитанием, которое обеспечивает формирование образа жизни подростка, обучение тому, как себя вести. Стиль общения и воспитания родителей с ребенком является главной причиной появления акцентуации личности, проявляющейся в поведении подростка.

Ключевые слова: семья, подросток, поведение, воспитание.

This article provides an overview of theoretical studies related to the study of behavioral characteristics found in the formation of a teenager as a person, and the study of the influence of family on him. The atmosphere of family life has a great influence on the formation of adolescent behavior and personality development. Marital status, what the parents do, financial situation, the level of education of the parents at a certain level shape the life path of the child. Parents influence a teenager through purposeful upbringing, which ensures the formation of a teenager's lifestyle, learning how to behave. The style of communication and upbringing of parents with a child is the main reason for the appearance of personality accentuation, manifested in the behavior of a teenager.

Keywords: family, teenager, behavior, upbringing.

Кіріспе. Жасөспірімдік кезең – психикалық дамудың спецификалық қиын кезеңі, бұл тек жасөспірім үшін ғана емес, сонымен қатар ересек адам үшін де жауапты кезең деп атап өтсек болады. Жасөспірімдік кезең мәселесінің өзектілігі баланың психикалық дамуының ерекше әлеуметтік кезеңдерімен ғана түсіндірілмейді, қоғамның өсіп келе жатқан адамнан қажет ететін белгілі талаптарымен де түсіндіріледі.

Отбасы стилін зерттеумен А.Е.Личко, К.Леонгард, В.В.Юстицкий, Э.Г.Эйдемиллер айналысқан [1,107 б].

Қазіргі психология мен педагогикада жасөспірімді тәрбиелеудің әр түрлі тәсілдері бар. Тәрбиелеу стилі – бұл жасөспірімге тәрбие берудің белгілі бір деңгейіне қол жеткізу. Тәрбиелеудің барлық стильдері жасөспірім тұлғасының толықтай тұлға болып қалыптасуына, мінез-құлықтың жағымды қырларының акцентуациясына, сонымен қатар жүріс-тұрыстың жүйелі өзгерісіне бағытталған [2,56 б]. Отбасында қалыптасқан мақсаттарға байланысты жасөспірімнің дүниетанымы қалыптасады. Балалық шақта қалыптасқан фундамент жасөспірімнің тұлғасының қалыптасуында шешуші рөлді атқарады. Осылайша, бұл тақырып аса өзекті болып табылады, себебі отбасылық тәрбие біртұтас тұлғаның қалыптасуында

шешуші рөлді атқарады. Сондықтан да ата-ана жасөспірімді тәрбиелеу процесіне көп уақыт бөлу қажет және оны тәрбиелеудің оптималды нұсқасын таңдау қажет. Бұған барлығы тәуелді болады: қоршаған орта адамдарымен үйлесімді қарым-қатынас жасау, өзіндік бағалау, оқу әрекетінің нәтижесі, баланың шығармашылық потенциалы және т.б. Сонымен қатар жасөспірімнің тұлғалық қалыптасуына ата-ананың кәсіби әрекетте өзін-өзі жүзеге асыруы, мықты тұлғаны тәрбиелеуде жағдай жасайтын тұрақты материалдық жағдайы аса маңызды рөл атқарады [3,486]. Жоғарыда айтылған мәліметтерді қорытындылай келе тәрбиелеу стилінің әрқайсысы жасөспірім тұлғасының қалыптасуында тікелей әсер ететіндігі айтуға болады. Ата-ана мен жасөспірім арасындағы қарым-қатынас жасөспірімнің бойында өз-өзіне сенімділіктің қалыптасуына, қабілеттердің дамуына, сезімталдығына, өзін-өзі бақылауына, яғни тұлға болып қалыптасу процесіне тікелей әсерін тигізеді. Тәрбие берудің ең тиімді стилі – бедел стилі болып табылады, себебі сол арқылы тұлғалық дамуға, сенімді қарым-қатынас орнатуға үлесін қосады. Бұл тәрбиелеу стилі басқа тәрбиелеу стилдерінен отбасында баламен жылы эмоционалды қарым-қатынас орнауымен, бостандық бере отырып балаға бақылау жасауымен, кез-келген шешімді қабылдас бұрын жасөспірімнің ойына назар салумен ерекшеленеді [4,616].

Негізгі бөлім. Жасөспірімдік кезең - адам өміріндегі жеткіншектікпен ересектіктің арасындағы кезең. Психолог Т.М. Кравцованың тұжырымдамасында - жасөспірімдердің мінез-құлқының ерекше белгілері олардың мінез-құлқында көрінеді. Осындай көріністердің бірі жасөспірімнің жанжал жағдайларындағы мінез-құлқы болып табылады. Жасөспірімдер жас балалардың жоғары қақтығыстарымен ерекшеленеді, бұл эмансипация процестеріне байланысты. Жасөспірімдік жастың шекараларын анықтауда психологтардың пікірі бір жерден шықпайды. Мысалы, Батыс психологиясында бірден жасөспірімдікті жеткіншектік кезеңмен бір жас кезеңіне қосу тән, ол батыста ересектену кезеңі деп аталады. Оның мәні балалық шақтан ересектікке өту дегенді білдіріп, жас шекаралары 12-14 жастан 25 жасқа дейін созыла беруі мүмкін [5,35].

И.С.Конның анықтауы бойынша жасөспірімдік жастың шекаралары 14-18 жас аралығында орналасады. Олардың ішіндегі ең маңыздысы дін, әлеуметтік шығу тегі және білім деңгейі [6,58 б].

Жасөспірімдік кезең адамның бүкіл өміріне үлкен өзгерістер алып келетін және әсер ететін кезең. Өз өмірінде болып жатқан жағдайларды қалай сезінеді, қалай шешім қабылдайды, қандай қарым-қатынас ортасын таңдайды, өзіне немесе өз жақындарымен қандай қарым-қатынаста болады, адамдармен қалай қатынас орнатады, өз мақсаттарына қалай қол жеткізеді, қиындықтарды қалай кешіреді – осының барлығына қажетті тұлғалық ресурстар, қабілеттер дәл осы жасөспірімдік кезеңде қалыптасады. Осы кезеңде тек ағзаның ғана емес, сонымен қатар тұлғаның да «қайта құрылуы» жүреді. Бұл кезеңде жасөспірімдер қарама-қайшы сезімдер мен ойларға бөленген болады. Сондықтан да бұл адам өміріндегі аса күрделі кезең болып саналады [7, 136.]. Жасөспірімдік кезең дәстүрлі түрде өзгерісті, өтпелі, күрделі кезең болып табылады.

Л.С. Выготскийдің көзқарастарына сәйкес, жасөспірімдік кезең – бұл өте тұрақсыз және құбылмалы кезең. Сол себепті де бұл кезеңде жасөспіріммен қарым - қатынас жасауда абай болып, белгілі бір шарттарды ұстанған жөн. Психолого-педагогикалық дұрыс қатынас келесідей элементтерден тұрады [8, 1176]:

1. Жасөспірімнің бойындағы ерекшелігімен қабылдай алу;
2. коммуникативті толеранттылықты ұстану;
3. жасөспірімге оптимистік көзқараспен қарау;

4. шынайы көңіл бөле алу;

5. жасөспірімді сыйлау;

Кеңестік психологияда жасөспірімдік кезеңді адамның, тұлғаның және индивидуалдылықтың дамуындағы дербес кезең ретінде қарастыру қабылданған. Жасөспірімдік шақтың теориялық үлгісі батыс психологиясының басты бағыттарының бәрінде көрсетілген. З.Фрейдтің (психологиялық сараптама), К.Левиннің (гештальт-психология), Р.Бенедикттің (бихевиоризм) теорияларының бір-бірінен айырмашылықтары болғанымен де, бұл теориялардың барлығы онтогенетикалық дамудың жалпы үлгісінен-эволюциялық үлгіден бастау алатындығы оларды біріктіреді [9,6 б].

Жасөспірімдік жасты зерттеуде Э.Шпрангердің зерттеулерінде айрықша орын алады. Ғалымның пікірінше, жеке тұлғаның ішкі дүниесі қандай болса да, табиғи немесе әлеуметтік детирменанттармен байланыспайды. Оның шектеуінше 14-17 жас аралығындағы жасөспірімдік саты балалық тәуелділіктен арылуға ұмытылу дағдарысымен түсіндіріледі. Берілген жастың негізі жаңадан қалыптасқан қасиет ретінде «Меннің» ашылуы, рефлексияның пайда болуы, өзінің жеке тұлғалығын ұғынудан көрінеді.

Жанұя бүкіл ғасырлар бойы адам баласы тәрбиесінің құралы болып келеді. Сондықтан ол адам үшін ең үлкен мәнге ие орта.

Жанұя белгілі дәстүрлердің, жағымды өнегелердің, мұралардың сақтаушысы. Онда бала алғашқы рет өмір жолымен танысады, моральдық нормаларды игереді. Сондықтан жанұялық өмір жеке адамның азамат болып өсуінің негізі.

Қазіргі кездегі саны күннен күнге көбейіп бара жатқан акцентуациялық мінез-құлықты жасөспірімдер қайдан пайда болады? Бізді ойландыратын да осы сұрақ. Дүние есігін жаңа ашқан сәбилер о бастан «акцентуация» немесе «акцентуация емес» болып бөлінбейді. Бұл қалай? Бұған жауапты алыстан іздеудің қажеті бола қоймас. Дұрысын айтқанда, мұны әрбір ата-ананың өзінен-өзі іздегені дұрыс.

Қоғамда өмір сүрудің алғашқы деңгейін бала қоршаған айналаға қарым-қатынас тәжірибесінен, отбасынан үйренеді. Халықтың «Ұяда не көрсең ұшқанда соны ілерсің» деген мәтелі тегіннен-тегін айтылмаса керек.

Жасөспірімдердің дамуына, тәрбиесіне отбасының әсерін зерттеу нәтижелері де көрсетіп отыр. Өмірде әке-шеше мейірімі, қамқорлығы дегеннің не екенін білмей өсуі, не болмаса оның нағыз достары да болмауы оған жағымсыз әсер етеді. Сондықтан нашар ортаның ықпалына түсу ықтималдығы жоғары Осы орайда нақты деректерге жүгінер болсақ, қалада жайсыз отбасының яғни, «қиын» ата-ананың көбеюі девиантты мінез-құлықты жасөспірімдер санының арта түсуіне әкеліп отырғаны анық.

Ата-аналардың білім деңгейіне байланысты да отбасында ерекшеліктер орын алады. Мысалы: ата-аналардың білімі жоғары болған сайын олардың балалары мектепте жақсы оқиды. Қазіргі ата-аналар жұмыс басты болғандықтан бала тәрбиесі көбінесе білімі төмен ата мен әжелерге жүктеледі. Дегенмен, жас отбасында алғашқы кезде тұрмыстың түзелмеуі, бала тәрбиесі сияқты қиындықтар кездескенімен, оларды шешу қоғамның құзырында.

Жанұя мүшелерінің келуі, туылған бала санының азаюы да отбасы дамуының ерекшелігін құрайды. Қалалық отбасында бір-екі бала ғана тәрбиеленеді. Бала туудың азаюының себептері сан алуан және өте күрделі; олар ата-аналардың жұмысбастылығын; мектепке дейінгі мекемелермен қамтамасыз етілмеуі; бала тәрбиесіне шығынның көп жұмсалуды; әйел ананың шамадан тыс жұмысбастылығы; отбасының қолайсыз тұрғын үйі; тұрмыстық жағдайы; ата-аналардың «өзі үшін өмір сүруге» ұмтылған тоғышарлық ұмтылысы және т.б. Бала туудың

азаюы- шағын отбасындағы тәрбие әдістерін жасау деген және педагогикалық проблеманы алуға тосады.

Қазіргі жанұя ажырасу санының едәуір артуымен сипатталады. Ажырасудың 90% тұрмыс қолайсыздығы мен дайындықсыздың салдары. Дегенмен барлық ажырасуларға жағымсыз баға беруге болмайды, өйткені кей жағдайда ажырасу баланың психикасына теріс әсер ететін ұрыс-жанжал, отбасылық кикілжіңді алдын алады [10].

Бір балалы жанұя көпшілікпен араласу, ұжымдық қызмет тәжірибесін игеру жағынан баланы қиын жағдайға қалдырады. Бұндай отбасыларда аға, әпке сияқты тәлімгер іні, қарындас сияқты қамқорлығына алатын бауырдың болмауы ұжымдық туыстық қатынастар аясын мүлдем тарылта түседі. Осындай жағдайда баланың қызығушылығы мен қажеттілігін қамтамасыз етуде ата-аналардың педагогикалық нормаларды сақтамауынан бастауыш сынып кезінен оның бойында тоғышарлық, ұжымды жатырқаушылық қасиеттердің қалыптасқандығын аңғарамыз [11].

Жанұя тәрбиесінің проблемасы – ананың отбасы тұрмысынан қолы босамауы. Ананың уақыты жетпеуі көбі жағдайда, жазғыру, ұрсу сияқты тәрбиелік ықпалдың нәтижесіз әдістерін пайдалануға мәжбүр болады.

Микроклиматы жағымсыз, отбасы өмірі ұрыс-керіске, ата-ананың бір-біріне, балаларына деген шағымдарына, айқай-шуға, қорлық сөздер мен іс-әрекеттерге толы отбасында өте маңызды тәрбие проблемелары туындайды.

Ата-ана құқығына айрылғалы тұрған ата-аналар әлеуметтік және педагогикалық проблемалар тудырады. Мемлекет олардың ата-аналық құқықтарынан айырғанда балалардың мақсат-мүддесін басшылыққа алады. Алайда бұл ретте олардың өмірі өз мәнін барынша жоғалтады, өйткені өмір сүру мен дамудың маңыздылығы кемиді.

Психолог Р.С. Завалихина мінез-құлықтың пайда болуына жанұядағы үш түрлі жағдай әсер ететіні белгілі. Олар: әке-шешесінің теріс үлгісі, ата-ананың біреуінің болмауы, үй ішіндегі еңсені басатын ауыр жағдай-отбасында өнебойы болып тұратын ұрыс, жанжал. Өкінішке орай отбасының теріс қылықтарын атап көрсету оңай, түзету қиын [12,53б].

Сонымен қазіргі кездегі акцентуациялық мінез-құлықты жасөспірімдерді педагогикалық мінездемелері жағынан төрт топқа бөлеміз.

1. Акцентуациялық мінез-құлықты жасөспірімдердің мінез-құлқында дөрекілік, мейірімсіздік, үлкенді сыйламау сияқты әдет-дағдылар толық қалыптаспағанымен, олар іштей өз жүріс-тұрыстары мен іс-әрекеттеріне баға бере алмайды. Бірақ өз мінез-құлқын түзетуге талпынады.

2. Адамгершілік қадір-қасиеттері төмендей бастаған, әлеуметтік бағдарлары қоғамға жат сыңаймен сипатталады. Бұлар қатігездік қылықтарымен қатар, жаман әдеттерге икемдене бастаған.

3. Жүйке ауруларына (невроз, неврастения) шалдыға бастаған балаларды жатқызамыз. Мұндай жасөспірімдерге педагогтар мен дәрігерлер тарапынан дербес қарым-қатынас, ілтипат, сый-құрмет, жылы лебіз қажет.

Қорытынды. Біздің мақалада жасөспірімдердің мінез - құлықтарының ерекшеліктеріне жанұяның әсерін зерттеуге қатысты ғылыми-теориялық әдебиеттерді талдау жасалды. Жасөспірімдердің мінез - құлықтарының ерекшеліктеріне жанұя мүшелері тарапынан жасалған жағымды жағдайлар. Жанұя - оқыту мен тәрбие жұмысындағы мектептің одақтасы. Ол бала тәрбиесі жөнінде мектеппен тығыз байланысты болуды өте жақсы түсінеді. Өйткені жасөспірім тәрбиесінің жанұяда, мектепте нәтижелі болуы осындай ынтымақтастыққа негізделеді.

Бірінші, ата-ана жанұя тәрбиесіндегі алға қоятын мақсатын анықтап алғаны жөн. Бұны жасөспірімдердің акцентуациялық мінез - құлықтарының өрбуіне жол бермейді. Педагогика ғылымының жүздеген жылдардан бергі тәжірибесіне сүйенетін болсақ, ол мақсат бүкіл адамзат үшін біреу ғана - жасөспірімдердің мінез - құлықтарының ерекшеліктеріне ықпалын тәрбиелеу, әрине, бұл өте қиын.

Жасөспірімнің жанұядағы тәрбиесі оның белгілі бір тұрақты әлеуметтік институты ретінде анықталады. Ол жанұя мүшелері арасындағы өзара қатынастардың қалыптасуы мен дамуына септігін тигізетін адамдардың жақындығы, туыстық қатынастар, тұрмыстық өмір. Жанұя тәрбиесінің артықшылығы да осы қатынастарда, оны тәрбиенің ешқандай да түрі алмастыра алмайды [13,1016].

Әдебиеттер

1. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. - СПб.: Питер, 1999.- 656 с.
2. Подласый И.П. Педагогика: 100 вопросов-100ответов: учебное пособие для вузов// Издательство «Владос Пресс» М.-2006г. - с.269
3. Мещеряков Б.Г., Зинченко В.П. Большой психологический словарь.// Издательство «Олма-пресс». СПб,- 2004г.- с.49,с.162
4. Сухомлинский В.А. Балаға жүрек жылуы. Алматы. 1976.- 114б.
5. Кравцова Т.М. Психологические аспекты изучения проблемы девиантного поведения // ҚазҰУ хабаршысы. Психология және социология сериясы. №3/4 (18/19), бет 33-39.
6. Кон И.С. Подростковая сексуальность на пороге XXI века. Социально педагогический анализ. – Дубна: «Феникс+», 2001. – 208 с.
7. Емельянова Е.В. Психологические проблемы современного подростка и их решение в тренинге.- СПб.: Речь, 2008. - 336 с.
8. Выготский Л.С. Проблемы возрастной периодизации детского развития // Вопросы психологии. – 1972. -№2. – С. 114-120.
9. Фрейд А. Введение в технику детского психоанализа. М., 1991.- 108с.
10. Спиваковская А.С. «Как быть родителями: (о психологии родительской любви)» М.: «Педагогика», 1986. -87с.
11. Психология современного подростка/ Под.ред. Фельдштейна Д.Н. М.: Педагогика, 1987. -87с.
12. Завалихина Р.С. Коммуникативные средства коррекций девиантного поведения: дисс на соис степ канд пс. наук. – Новосибирск.: НГУ, 2004, 206 б.
13. Варга А.Я. Структура и типы родительского отношения.: Дис. ... канд. псих. наук. – М., 1986. – 206 с.

ДАРЫНДЫ БАЛАЛАРДЫ ҚОЛДАУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Бүйембаева Ш.Б., Мукаева Е.С.

М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті
Тараз, Қазақстан

Бұл мақалада дарынды балалардың қабілеттерін анықтау, дамыту және қолдау үшін қажетті педагогикалық стратегиялар мен психологиялық әдістер, сонымен қатар олардың әлеуметтік және эмоционалдық дамуын қамтамасыз ету жолдары зерттеледі.

Психологиялық қолдау ретінде эмоционалдық тұрақтылық, әлеуметтік дағдылар мен стресс жағдайларымен жұмыс істеу мәселелері талқыланады. Мақала дарынды балаларды қолдау үшін қолданылатын қазіргі заманғы тәсілдер мен тенденцияларды да қамтиды.

Түйін сөздер: интеллектуалдық, индивидуалды, эмоционалдық, мотивация,

В статье проанализированы стратегии и методы, необходимые для выявления, развития и поддержки их способностей, а также обеспечения социального и эмоционального развития. Психологическая поддержка

включает эмоциональную стабильность, развитие социальных навыков и управление стрессом. Статья также охватывает современные тенденции в поддержке одарённых детей.

Ключевые слова: интеллектуальный, индивидуальный, эмоциональный, мотивация

This article analyzes the strategies and methods necessary for identifying, developing, and supporting their abilities, as well as ensuring social and emotional development. Psychological support includes emotional stability, the development of social skills, and stress management. The article also covers modern trends in supporting gifted children.

Keywords: intellectual, individual emotional, motivation

Кіріспе. Дарынды балаларды қолдау – білім беру жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі. Бұл процесс білім алушылардың шығармашылық, зияткерлік және әлеуметтік дамуын қамтамасыз етуге бағытталған. Дарынды балалардың қабілеттері мен таланттарын ашу, оларға арналған қолайлы орта қалыптастыру, сондай-ақ олардың психологиялық жағдайын ескеру – мұғалімдер мен ата-аналардың міндеті.

Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінде дарынды балаларды қолдау ерекше назарға алынған мәселе болып табылады. 2018-2026 жылдарға арналған білім беру мен ғылымды дамыту мемлекеттік бағдарламасы елдің білім беру саласын жаңғырту, сапасын арттыру және әрбір баланың жеке әлеуетін дамыту үшін стратегиялық бағыттарды белгілейді. Бұл бағдарламада дарынды балаларға арналған арнайы оқу-әдістемелік және психологиялық қолдау көрсету механизмі, олардың шығармашылық және зияткерлік қабілеттерін дамытуға бағытталған кешенді шаралар қарастырылған[1].

Дарынды балалардың интеллектуалдық және шығармашылық әлеуетін іске асыруы үшін мемлекеттік бағдарламаның негізгі мақсаты — дарынды балаларға сапалы білім беру, оларға қажетті жағдайларды жасау, жеке тұлға ретінде дамуына жәрдемдесу болып табылады. Аталған бағдарлама шеңберінде білім беру ұйымдарының қызметі, әдістемелік құралдар, оқу процесінің мазмұны мен ұйымдастырылуы дарынды балаларды анықтап, оларға қолдау көрсету үшін тиімді әрі нәтижелі болуға тиіс. Мемлекеттік бағдарламаның жүзеге асырылуы дарынды балаларды қолдауға арналған арнайы шараларды енгізу, білім беру процесін жаңарту және мұғалімдердің кәсіби біліктілігін арттыру арқылы қол жеткізілетін болады. Осылайша, дарынды балаларға арналған білім беру саясаты еліміздің әлеуметтік-экономикалық дамуында маңызды рөл атқарады, сондай-ақ жас ұрпақтың зияткерлік әлеуетін нығайтуға бағытталған. Бұл құжаттың жүзеге асырылуы дарынды балалардың әлеуметтенуіне, креативтілік пен инновациялық ойлаудың дамуына ықпал ететін арнайы бағдарламалар мен жобаларды әзірлеуге мүмкіндік береді.

Дарынды балалардың әлеуетін жүзеге асыру үшін білім беру жүйесінде нақты шаралар қабылдау қажет. Мұндай қолдау балалардың келешекке деген сенімін арттырып, олардың табысты тұлға болып қалыптасуына ықпал етеді.

Негізгі бөлім. Дарынды балалар – бұл интеллектуалдық, шығармашылық, спорттық немесе басқа да салаларда ерекше қабілеттерге ие балалар. Олар ақпаратты тез меңгеріп, күрделі мәселелерді шешуде айрықша қабілет танытады. Дарынды балалар әдетте оқуға деген ерекше ынтамен және үлкен қызығушылықпен ерекшеленеді. Олардың дамуы үшін арнайы педагогикалық қолдау қажет, өйткені стандартты оқу бағдарламалары олардың мүмкіндіктерін толық ашуға жеткіліксіз болуы мүмкін. Мұндай балалардың жеке қажеттіліктерін ескеріп, шығармашылық және зияткерлік әлеуетін дамыту маңызды. Әлеуметтік дағдыларды дамыту олардың болашақта қоғамға толық интеграциялануына ықпал етеді[2,26].

Педагогикалық қолдаудың басты мақсаты дарынды балалардың әлеуетін максималды түрде дамыту болып табылады. Педагогтар дарынды балаларға арналған оқыту әдістерін пайдалану арқылы, олардың қабілеттерін қалыптастыра алады:

- Индивидуалды оқу жоспарлары: Арнайы бағдарламалар мен оқу жоспарларын әзірлеу.
- Шығармашылық тапсырмалар: Оқушыларды қызықтыратын шығармашылық жобалар мен тапсырмаларды енгізу.
- Көп деңгейлі оқыту: Әр оқушының жеке қажеттіліктеріне сәйкес білім беру әдістерін пайдалану.

Дарынды балаларға арналған оқу бағдарламалары дифференциацияланған болуы керек. Әдеттегі оқу бағдарламалары мұндай балалардың зейінін толық ұстап тұра алмауы мүмкін, сондықтан:

- Оқу бағдарламасын бейімдеу: Жеке оқу жоспарлары немесе жеделдетілген оқыту әдістері қолданылуы мүмкін.
- Жобалық оқыту: Дарынды балалар көбінесе өз бетінше жұмыс істеуге және шығармашылық шешімдер қабылдауға қабілетті. Сол себепті жобалық оқыту немесе зерттеулерге бағытталған әдістер қолданылуы мүмкін.
- Мұғалімдер мен ата-аналардың рөлі: Оқытушылар дарынды балалармен жұмыс істеуге арнайы дайындық курстарынан өтуі керек. Мұғалімдер мен ата-аналар арасындағы тығыз байланыс дарынды баланың дамуын бақылауда маңызды.

Зерттеу:

- Блум таксономиясы дарынды балалардың ойлау деңгейін жоғарылату үшін қолданылады. Оқу тапсырмаларын олардың интеллектуалдық қажеттіліктеріне сай күрделендіру қажет.

• Выготскийдің «жақын арадағы даму аймағы» теориясы балалардың әлеуетін толық ашуға бағытталған оқытудың маңыздылығын көрсетеді. Балалардың даму деңгейінен сәл жоғары тапсырмалар беру тиімді нәтиже береді[3,54].

Психологиялық қолдау; дарынды балалардың психологиялық денсаулығын қамтамасыз ету — білім беру процесінде маңызды аспект. Психологиялық қолдаудың элементтері мыналарды қамтиды:

- Эмоционалдық тұрақтылық: Оқушылардың эмоционалдық жағдайын бақылау және қолдау.
- Әлеуметтік дағдылар: Дарынды балалардың әлеуметтік қарым-қатынас дағдыларын дамыту.
- Стресске қарсы тұру: Стресс пен психологиялық қысымды басқару стратегияларын үйрету.

Дарынды балалардың әлеуметтену процесі жиі ерекше қиындықтар тудырады. Олар өздерінің құрдастарымен қарым-қатынас орнатуда кедергілерге тап болуы мүмкін. Мұны жеңу үшін:

- Әлеуметтік дағдыларды дамыту: Тренингтер немесе топтық жұмыстар арқылы әлеуметтік дағдыларын қалыптастыру.
- Ортаның қолдауы: Мұғалімдер, ата-аналар және құрдастары баланың әлеуметтік бейімделуіне көмектесу үшін қолдау көрсетуі керек.

Зерттеу:

• Дарынды балалардың құрдастарымен қарым-қатынас мәселелерін зерттеген психологтар олардың көбінесе өздерін жалғыз сезінетінін анықтаған.

• Сондай-ақ, әлеуметтік қолдау топтарының дарынды балалардың эмоционалдық тепе-теңдігін жақсартатыны көрсетілген.

Дарынды балаларды қолдаудың қазіргі тенденциялары:

Бүгінгі күні әлем бойынша дарынды балаларды қолдаудың жаңа тенденциялары пайда болды:

- STEM білім беру: Ғылым, технология, инженерия, математика салаларында білім беру бағдарламаларын дамыту.

- Психологиялық сауаттылық: Психологиялық білім беру мен сауаттылықты арттыру.

- Кері байланыс: Оқушылармен ашық және конструктивті қарым-қатынас орнату.

Сонымен қатар, дарынды балаларды қолдауда мотивацияны арттыру және өзіндік дамытуға бағыттау процесі маңызды болып табылады. Яғни, дарынды балалардың қабілеттері жоғары болғанымен, мотивацияның жетіспеуі олардың оқу процесіне белсенді қатысуына кедергі келтіруі мүмкін екенін көрсетеді. Осы мәселені шешу үшін мұғалімдер шығармашылық тәсілдер қолдануы керек[4,78].

Талдау нәтижесі

Бұл мысалдың басты идеясы – дарынды баланың мотивациясын көтеру үшін мұғалімнің жеке көзқарасы мен шығармашылық әдісі маңызды рөл атқарады. Баланың сүйікті ісімен немесе қызығушылығымен байланысты тапсырмалар оны пәнге тартуға және ішкі мотивациясын арттыруға көмектеседі. Бұл әдіс оқушыға өзі үшін маңызды және қызықты нәрсені оқу арқылы тереңірек білім алуға мүмкіндік береді.

- Педагогикалық әдістер мен стратегиялар

Дарынды балалармен жұмыс істеуде қолданылатын педагогикалық әдістер ерекше назарға алынады. Педагогтар дарынды балалардың қабілеттерін дамыту үшін интерактивті әдістер, жобалық жұмыстар мен сыни ойлауды ынталандыратын тапсырмалар қолдануы тиіс. Оразкелдиева (2018) өз зерттеулерінде дарынды балалардың әлеуметтік-психологиялық дамуы үшін топтық жұмыстың маңызды рөлін атап өтті. Топтық жұмыстар арқылы балалар арасындағы қарым-қатынас жақсарып, бір-бірінен үйрену мүмкіндігі артады.

- Эмоционалдық және әлеуметтік қолдау

Дарынды балалардың әлеуметтік және эмоционалдық дамуы да маңызды аспект болып табылады. Олар өз қабілеттері мен жетістіктері бойынша кейде сыни көзқарасқа тап болуы мүмкін, сондықтан педагогтар мен ата-аналардан эмоционалдық қолдау көрсету қажет. зерттеулерінде дарынды балаларға арналған психологиялық қолдау бағдарламаларын енгізудің тиімділігін көрсеткен. Эмоционалдық қолдау балалардың өзін-өзі бағалауын арттырады, және олардың әлеуметтенуіне оң әсер етеді[5,47].

Дарынды балаларды қолдау бойынша қызықты аспектілердің бірі – олардың шығармашылық әлеуетін дамытуға ерекше назар аудару.

Қорытынды. Дарынды балалар көбіне стандартты оқу бағдарламаларымен шектеліп қалмауы керек, өйткені олардың шығармашылық қабілеттері дамытылмаса, қызығушылықтары мен ынталары төмендейді. Сондықтан оқыту процесінде оларға күрделі және ынталандыратын тапсырмалар беру өте маңызды. Бұл балаларға нақты өмірлік проблемаларды шешуге бағытталған жобалар мен зерттеу жұмыстарына қатысу мүмкіндігін ұсыну керек, бұл олардың шығармашылық әлеуетін толық іске асыруға ықпал етеді.

Терманның зерттеулері көрсеткендей, дарынды балаларға арналған арнайы білім беру бағдарламалары мен әдістері олардың қабілеттерін дамытуға ықпал етеді. Оның нәтижелері, сондай-ақ, дарынды балалардың мейлінше толық әлеуетін жүзеге асыру үшін оларға ерекше көңіл бөлінуі керектігін дәлелдейді. Бұл зерттеулердің нәтижелері қазіргі таңда дарынды балаларды қолдау стратегияларының негізінде жатыр[6,33].

Кешенді қолдау шаралары, атап айтқанда, арнайы оқу бағдарламалары, шығармашылық дамыту жобалары және эмоционалдық қолдау, дарынды балалардың әлеуетін тиімді жүзеге асыруына мүмкіндік береді.

Білім беру жүйесі мен қоғам дарынды балаларға мейлінше қолайлы орта қалыптастыруы, олардың әлеуметтік және эмоционалдық дамуына көмек көрсетуі қажет. Бұл, өз кезегінде, дарынды балалардың табысты тұлға болып қалыптасуына ықпал етеді. Сонымен қатар, мемлекет тарапынан қолдау көрсетілсе, дарынды балалардың әлеуеті еліміздің дамуына үлес қосар еді.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының 2018-2026 жылдарға арналған білім беру мен ғылымды дамыту мемлекеттік бағдарламасы.
2. Лискова, Н.А. – Одаренные дети: психология и педагогика (2019),- 280с.
3. Петрова, И.В. – Психологическая поддержка одаренных детей (2018),- 180с.
4. Молдабекова, А. (2019). “Дарынды балаларды дамыту: теория және практика”. Білім және ғылым, 8(5), 122-130.
5. Terman, L. M. Genetic Studies of Genius: Vol. 1. Mental and Physical Traits of a Thousand Gifted Children. Stanford University Press.
6. Оразкелдиева, Ж. (2018). “Kazakhstan’s Transition to Inclusion”. International Journal of Inclusive Education, 22(3), 275-288.

К ПРОБЛЕМЕ СОЦИАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ

Гумерова А.А., Мынбаева А.К.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Бұл мақалада Z ұрпақ жастарының әлеуметтік бірегейлігі мәселесі Қазақстандық қоғам алдында тұрған өзекті мәселелердің бірі ретінде қарастырылады. Мақалада Қазақстанда және шетелде жүргізілген әлеуметтік бірегейлік туралы зерттеулер келтірілген, онда әлеуметтік бірегейлікті зерделеудің теориялары мен тәсілдері қарастырылған. Авторлар зерттеудің өзектілігіне және СВТ қолдану арқылы әлеуметтік және жеке сәйкестікті қалыптастыруға ерекше назар аударады.

Түйін сөздер: әлеуметтік сәйкестілік, жеке сәйкестілік, СВТ, Z буыны.

В статье рассматривается проблема социальной идентичности молодежи поколения Z. Проанализированы исследования о социальной идентичности, проведенные в Казахстане и зарубежом, в которых рассмотрены теории и подходы к изучению социальной идентичности. Авторы делают особый акцент на актуальность изучения и формирование социальной и личностной идентичности посредством применение КПТ.

Ключевые слова: социальная идентичность, личностная идентичность, КПТ, поколение Z.

This article examines the problem of social identity of the youth of generation Z as one of the pressing issues facing Kazakhstani society. The article presents studies on social identity conducted in Kazakhstan and abroad, which examine theories and approaches to the study of social identity. The authors places special emphasis on the relevance of studying and forming social and personal identity through the use of CBT.

Keywords: social identity, personal identity, CBT, generation Z.

Введение. Проблема социальной идентичности – одна из основных в социальной психологии. В условиях глобализации общества молодежь испытывает трудности с самоопределением и формированием личностной и социальной идентичности.

Экономические, политические и социальные изменения в обществе, большой поток информации в интернет-пространстве, давление родителей и общества, тренды, которые «задают» правила, каким ты должен быть, если хочешь быть принятым в обществе – все эти факторы влияют на формирование социальной и личностной идентичности молодежи. С одной стороны, современная молодежь испытывает сильное желание и потребность самовыражаться, проявлять свою индивидуальность и иногда ярко демонстрировать свою уникальность в обществе и общество действительно дает больше свободы самовыражения человеку, чем раньше. Из всех видео в социальных сетях идет посыл «Каждый уникален», «Покажи свою индивидуальность!», «Ты особенный!». Это создает внутреннюю потребность, а иногда необходимость «быть личностью и проявляться». С другой стороны, существуют достаточно жесткие правила и ограничения со стороны общества: часто человек подвергается кибербуллингу и просто буллингу за свободное проявление своих особенностей. Получается, что свобода проявления «вроде бы» есть, но как только проявляешься «не правильно» или «не так (как нужно)», общество реагирует негативно.

Существующая в настоящее время идея «успешного успеха» тоже влияет на самоощущение и личностную и социальную идентичность молодежи. К сожалению, чаще всего влияет негативно: люди молодого возраста испытывают разочарование, грусть, и даже отчаяние, когда, сравнивая себя с другими, понимают, что в чем-то достигли меньшего или «не достигли ничего» с точки зрения современного взгляда на успех. Сравнение себя с другими приносит много разочарования и других негативных эмоций. Стоит отметить, что именно молодежь больше других возрастных категорий подвержена влиянию социальных сетей на самоощущение и самооценку, так как большинство молодежи проводит достаточно много времени в социальных сетях.

К сожалению, не каждому общество помогает в самоопределении и формировании личностной и социальной идентичности. Существуют проблемы по профориентации молодежи, мало организаций и проектов, которые бы способствовали формированию здоровой личностной идентичности.

Основная часть. Изучением социальной идентичности в психологии занимались многие ученые, но одним из наиболее известных является Henri Tajfel. Он разработал теорию социальной идентичности, которая объясняет, как принадлежность к определенной группе влияет на восприятие себя и других. Другие исследователи, такие как John Turner, также внесли значительный вклад в эту область, разработав концепцию социальной категории и теорию самоидентификации.

Важно отметить связь личностной и профессиональной идентичности. Н.А. Рождественская, И.Л. Можаровский, В.В. Макарян в своей работе подчеркивают, что в юности (старшем школьном возрасте) и в период ранней взрослости (студенческом возрасте) развитие личностной идентичности опережает развитие профессиональной идентичности и влияет на него (согласно результатам эмпирических исследований). Именно достигнутая позитивная личностная идентичность является важной предпосылкой для формирования профессиональной идентичности. Таким образом, оказывая психологическую помощь молодежи для формирования личностной идентичности мы будем способствовать формированию профессиональной идентичности в дальнейшем.

Для современной молодежи социальная жизнь очень важна, поэтому страх быть непринятым или даже отвергнутым, актуализируется и создает эмоциональное напряжение. Страх мешает проявляться и тем самым изучать себя, чтобы сформировать свою личностную идентичность. Таким образом, молодежи поколения Z, подверженной влиянию современных

медиа, приходится балансировать между «необходимостью» проявляться, которой ожидает от них общество и страхом проявляться целостно, естественно и аутентично. Условия социализации тоже изменились: теперь для успешной социализации считается необходимым иметь смартфон и доступ в интернет, а для тех молодых людей, у кого нет доступа в интернет или навыков общения в сети процесс социализации затрудняется.

Актуальность изучения социальной идентичности молодежи обусловлена тем, что от выбора молодыми людьми своего пути развития зависит будущее состояние нашей страны. В.В. Попова, Л.Г. Сокурская, О.Р. Тучина в своих работах подчеркивают важность формирования социальной идентичности молодежи.

В условия глобализации технологический прогресс, ускоряющийся процесс трансформации традиционных обществ, ведут к распаду прежнего мира идентичностей, меняются форма и содержание социального взаимодействия и не всегда молодым людям удается быстро и легко адаптироваться к подобным изменениям и сформировать свою идентичность. К тому же, имеет место быть множественная идентичность (Тэджфел), когда человек чувствует свою принадлежность ко многим группам. Это усложняет процесс формирования идентичности, ведь в современном мире (особенно в цифровом пространстве) молодежи доступен большой выбор сообществ для общения (по интересам и т.д.). Проблеме **трансформации идентичности в условиях глобализации** посвящены работы А.Г. Кузнецов, А.Р. Атласкирова, В.И. Немчиной, Г.Г. Салихова и др. Таким образом, быстрые изменения жизни ведут к тому, что старые жизненные принципы и прежний стиль жизни в целом устаревают, и молодежь это осознает и ищет новые стили жизни и новые принципы. К сожалению, прежний стиль жизни и жизненные принципы старших молодежь считает неактуальными и так теряется опора, ведь уже невозможно перенять от родителей их принципы, приходится искать свои. Все вышеперечисленное может приводить к кризису социальной идентичности (состоянию, когда человек испытывает неуверенность или конфликт в отношении своей социальной идентичности, что может происходить из-за различных факторов, таких как изменения в социальной среде, влияние культурных норм или личные жизненные обстоятельства).

В целом, теории поколений сейчас посвящено немало работ, в которых раскрываются особенности поколения Z, однако мало исследований их личностной идентичности. Особенности личностной идентичности пользователей социальных сетей поколений Y и Z посвящено исследование О.А. Кондрашиной, М.В. Бадаловой, А.И. Терентьевой. Поколение Z характеризуется такими особенностями как клиповое мышление, склонность к аутизации, интравертированность и инфантилизация, и др.

В психологии проблема личностной и социальной идентичности изучается с точки зрения различных теорий и подходов. Тему личностной и социальной идентичности изучали следующие зарубежные исследователи: Дж. Мид, Э. Эриксон, А. Ватермана, Дж. Марсиа, Х. Тэджфел, Дж. Тернером, Яромовиц, Г. Бриквелл, Р. Дженкинс, Ж. Дешамп, Т. Девос, и др. Исследованию личностной идентичности посвящены работы И.С. Кона и В.А. Ядова, Н.В. Антоновой, Е.П. Белинской, О.В. Беляевой, Н.В. Дмитриевой, И.В. Ивановой, О.Н. Павловой, О.О. Савиной, Т.Г. Стефаненко, А.Р. Тиводар, Л.Б. Шнейдер, М.В. Цельмина и др.

Наиболее детально концепция социальной идентичности представлена в трудах А. Тэджфела, который разработал теорию социальной идентичности (Social Identity Theory), а также его ученика и последователя Дж. Тернера, создавшего теорию самокатегоризации (Self-categorization Theory).

Изучением идентичности Казахстанской молодежи занимаются А. Скакова, Ш.К. Жаркынбекова, Б.Х. Галиева, Г.К. Аюпова; Е.В. Мусихина. Среди отечественных исследователей так же: Т.А. Ергалиев и А.Н. Искаков поднимают вопросы самоидентификации казахского народа в условиях глобализации. Влияние глобализации и неотрадиционализма на идентичность казахстанской молодежи описывает Б. Карипбаев.

Когнитивно-поведенческая терапия предоставляет эффективные инструменты для развития социальной идентичности, способствуя изменению мышления, улучшению социальных навыков и повышению эмоциональной устойчивости. Это создает основу для более уверенного и успешного взаимодействия с окружающими. Классические работы Бека о когнитивной терапии подчеркивают, как изменение негативных убеждений может улучшить самооценку и общее психологическое благополучие (А. Т. Beck, 1976). Работы по идентичности S. J. Schwartz & Montgomery (2002) подчеркивают важность саморефлексии и изучения себя в формировании идентичности, что может быть достигнуто с помощью КПТ. Теория социального идентичности Н. Tajfel & J. C. Turner (1979) описывает, как группа влияет на самоощущение и поведение человека, что позволяет использовать КПТ для работы с восприятием социальных норм. Исследования по эмоциональной регуляции J. J. Gross (1998) подчеркивают важность управления эмоциями для успешного социального взаимодействия, что является важной частью КПТ. В качестве основных механизмов формирования идентичности в КПТ подходе можно выделить следующие:

1. Изменение негативных убеждений

КПТ помогает идентифицировать и изменить негативные или искаженные убеждения о себе и окружающих. Это важно для формирования положительной социальной идентичности. Например, если человек считает себя некомпетентным или непривлекательным, работа с этими убеждениями может улучшить его самооценку и восприятие себя в социальных группах.

2. Экспозиция и опыт

КПТ включает метод экспозиции, который помогает людям сталкиваться с ситуациями, вызывающими страх или тревогу. Это может быть полезно для формирования идентичности, поскольку участники учатся взаимодействовать с различными социальными группами, постепенно увеличивая уровень комфорта в этих взаимодействиях.

3. Развитие социальных навыков

КПТ включает обучение эффективным навыкам общения и взаимодействия с другими. Участие в ролевых играх и практике социальных ситуаций помогает людям лучше понимать и адаптироваться к социальным контекстам, что способствует укреплению их идентичности и уверенности в себе.

4. Понимание социальных норм

КПТ может помочь участникам осознать и принять социальные нормы и ценности групп, с которыми они хотят себя ассоциировать. Осознание этих норм способствует более легкой интеграции в группу и укрепляет чувство принадлежности.

5. Эмоциональная регуляция

КПТ учит методам управления эмоциями и стрессом, что позволяет людям более эффективно справляться с социальными взаимодействиями. Это помогает избежать изоляции и способствует более активному участию в жизни группы.

6. Работа с опытом

КПТ фокусируется на анализе прошлых социальных взаимодействий и опыте, что помогает участникам осознать, как их прошлые действия и реакции влияют на их идентичность. Это позволяет выстраивать более здоровые отношения и представления о себе.

7. Целеполагание

КПТ помогает устанавливать конкретные, достижимые цели, которые могут касаться социальной активности и формирования идентичности. Участники могут работать над развитием определенных качеств или навыков, которые соответствуют их представлениям о желаемой идентичности.

Заключение. Таким образом, вышесказанное позволяет сделать выводы, что исследование психологических особенностей личностной идентичности современной молодежи будет способствовать развитию способов психологической помощи молодежи для формирования позитивной (зрелой) достигнутой идентичности. Стоит отметить, что достаточно мощным потенциалом в плане психологической помощи молодежи в формировании идентичности, на наш взгляд, может выступать когнитивно-поведенческая терапия (КПТ), ведь именно это современное направление психотерапии работает с убеждениями человека. Анализ выявленных психологических особенностей личностной и социальной идентичности молодежи поколения Z позволит предложить рекомендации по психологической помощи молодежи для формирования достигнутой позитивной личностной и социальной идентичности.

Литература

1. Леонтьев, Д. А. Лабиринт идентичностей: не человек для идентичности, а идентичность для человека // Философские науки. 2009. № 10. С. 5-10.
2. Андреева, Г. М. Вопрос о кризисе идентичности в условиях социальных трансформаций // Психологические исследования. 2011. Т. 6, № 20. С. 1. DOI: 10.54359/ps.v4i20.804.
3. Beck, A. T. Cognitive therapy and the emotional disorders. New York: Penguin, 1976.
4. Бек Дж. С. Когнитивно-поведенческая терапия. От основ к направлениям. Алматы: Питер, 2018. – 416 с.
5. Costarelli, S., & Calla, R. M. Social identity threat and experienced affect: the distinct roles of intergroup attributions and social identification // Current Research in Social Psychology. 2005. № 10.
6. Schwartz, S. J., & Montgomery, M. J. Identity, culture, and self // Handbook of self and identity. New York: Guilford Press, 2002. С. 259-278.
7. Tajfel, H., & Turner, J. C. An integrative theory of intergroup conflict // The social psychology of intergroup relations. Monterey, CA: Brooks/Cole, 1979. С. 33-47.

ПОНЯТИЕ И ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ «ПРОКРАСТИНАЦИИ» В РАМКАХ РАЗНЫХ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ КОНЦЕПЦИЙ

Джайлаубекова А.Ж., Комекбаева Л.К.
Q University
Алматы, Казахстан

В статье представлены различные подходы к определению понятия прокрастинации, история изучения прокрастинации, исследование проблем прокрастинации в рамках разных психологических концепций. На основании анализа выделены основные компоненты, которые важны при системном описании феномена прокрастинации.

Ключевые слова: прокрастинация, психоаналитический, психодинамический, поведенческий, гуманистический, когнитивный подходы.

Мақалада прокрастинация түсінігін анықтаудың әртүрлі тәсілдері, прокрастинация зерттелу тарихы және әртүрлі психологиялық концепциялар аясында прокрастинация мәселелерін зерттеу қарастырылған. Талдау негізінде прокрастинация құбылысын жүйелі түрде сипаттауда маңызды болып табылатын негізгі компоненттер анықталады.

Түйін сөздер: прокрастинация, психоаналитикалық, психодинамикалық, мінез-құлық, гуманистік, когнитивті тәсілдер.

The article presents various approaches to defining the concept of procrastination, the history of studying procrastination, and research into procrastination problems within the framework of different psychological concepts. Based on the analysis, the main components that are important in the systemic description of the phenomenon of procrastination are identified.

Keywords: procrastination, psychoanalytic, psychodynamic, behavioral, humanistic, cognitive approaches.

Введение. Прокрастинация – это современный психологический феномен, который становится все более актуальным в современном обществе. В настоящее время прокрастинация считается важной личной проблемой и значимой социальной проблемой, которая обостряется в условиях формирования новой социальной реальности, вызванной пандемиями, геополитическими конфликтами и экономическими кризисами. К сожалению, в казахстанской психологии этот феномен слабо изучен, поэтому есть необходимость изучения данной темы.

Понятие «прокрастинации».

Существует множество определений прокрастинации, которые различаются в зависимости от того, на каком аспекте поведения или ситуации делается акцент. Например, с акцентом на иррациональность, прокрастинация определяется как необоснованная задержка в поведении. При выявлении дискомфорта прокрастинация трактуется как задержка выполнения задачи в сочетании с субъективным дискомфортом. Поэтому существующие определения прокрастинации можно признать как взаимодополняющими, так и противоречивыми.

Термин «прокрастинация» впервые был использован в 1977 году Эллисом А. и Наус У. Дж. в книге «Преодоление прокрастинации», где была предпринята попытка объяснить это явление через когнитивные особенности его проявления на основе клинических наблюдений. Поэтому прокрастинация определяется как поведенческая тактика, связанная с иррациональными убеждениями человека. Бурка Дж. и Юэн Л. в книге «Прокрастинация: почему мы всё откладываем на потом и как с этим бороться прямо сейчас», опубликованной шесть лет спустя, рассматривают прокрастинацию как сложную психологическую проблему, возникающую в результате низкой самооценки и страха неудач [1].

Обращаясь к этимологии термина, важно отметить, что слово «прокрастинация» происходит от латинской приставки «рго» (в значении вперед, дальше) и «crastinus» (в значении завтрашний, будущий) [2].

Первый исторический анализ прокрастинации был проведен Милгрэм Н. в 1992 году [3; 4]. По его мнению, прокрастинация существовала на протяжении всей истории человечества, однако получила свой размах после развития научно-технического прогресса, приведшего к промышленной революции.

Исторические тексты и классические произведения содержат описания людей, откладывающих дела. Например, в античной литературе и философии прокрастинация понимается через призму лени, неактивности, безразличия и т. д. [2]. В культуре многих народов существуют образы прокрастинирующих героев; они встречаются в легендах, мифах, сказках и религиозных текстах. Однако изучение исторических текстов не дает окончательного ответа на вопрос, действительно ли они содержат описания

прокрастинирующего поведения, а не схожих проявлений. В связи с этим появляется вопрос, существуют ли исторические, культурные, социальные или экономические предпосылки возникновения проявлений прокрастинации. Некоторые исследователи, например, Милгрэм Н., Феррари Дж., считают, что эта характеристика свойственна жителям развитых стран, поскольку количество обязанностей и норм увеличивается в связи с ростом технологического развития общества, что оказывает давление на людей и способствует развитию прокрастинации [7]. Эта идея предполагает, что доиндустриальные общества меньше сталкивались с феноменом прокрастинации.

Отношение к прокрастинации зависит как от культурного контекста, так и от субъективного взгляда человека. Определение его как внутреннего процесса зависит от морально-этических норм и правил конкретного человека и общества. Подходящее время для «откладывания» может различаться не только в разных культурах, но и в пределах одной культуры. Два человека одного и того же культурного происхождения могут иметь разные представления о целесообразности прокрастинации и о том, где проходит грань между рациональным откладыванием и прокрастинацией.

Активное исследование прокрастинации как психологической характеристики личности началось в 80-х годах 20 века. Именно в это десятилетие распространились эмпирические и аналитические исследования и появились первые диагностические методы, используемые сегодня, в том числе Шкала общей прокрастинации Лэй К. (1986) и другие.

Интерес к прокрастинации как многомерному и многофакторному явлению сохраняется и по сей день. Но, несмотря на различные подходы и эмпирические и теоретические данные, имеющиеся в науке, единого объяснения феномена прокрастинации не существует. Давайте упомянем некоторые концепции прокрастинации. По мнению Милгрэма Н., прокрастинация — это проявление современности, характеристика поведения как реакция на ускорение темпа жизни, повышение требований и ожиданий. Феррари Дж. связывает прокрастинацию с мобилизацией действий за очень короткий промежуток времени и получением от этого «острых ощущений». Тукман Б. и Пичил Т. рассматривают прокрастинацию как поведенческую тенденцию, связанную с недостаточной саморегуляцией во время выполнения того или иного необходимого задания. Канадский психолог Пичил Т., автор методов преодоления откладывания, также связывает развитие прокрастинации со слабостью эмоционального контроля [5].

Лэй К., исследователь и создатель шкалы прокрастинации, трактует прокрастинацию как добровольную задержку, не основанную на объективных причинах и не зависящую от негативных последствий. Концепция Лэй К. подчеркивает иррациональность прокрастинирующего поведения и эмоциональный дискомфорт, связанный с прокрастинацией. Стил П. поддерживает идею об отсутствии рациональных причин возникновения откладывания. По мнению канадского ученого, прокрастинация — это вариант добровольного поведения даже с ожидаемыми негативными последствиями [4].

В целом на основе анализа различных трактовок можно выделить три признака прокрастинации:

- осознанность – прокрастинатор решает прокрастинировать самостоятельно, понимая последствия;
- иррациональность – прокрастинатор предпочитает откладывать дела на потом и не предпринимает действий, несмотря на прогнозирование и ожидание негативных последствий бездействия;

- эмоциональный дискомфорт: эмоциональные переживания сопровождают процесс бездействия.

История изучения «прокрастинации» в контексте различных психологических подходов

Поскольку единой универсальной теории прокрастинации в научном сообществе не существует, обратимся к набору общих теоретических подходов, существующих сегодня в западной науке [3].

Психоаналитический подход.

В рамках психоаналитической концепции прокрастинация рассматривается как защитный механизм, возникающий из-за травм и негативных эмоций, связанных с выполнением задач. Феррари Дж. рассматривает прокрастинацию как защитный механизм, соотносимый с избеганием [7]. В этом случае прокрастинация начинается как реакция на тревогу или другие переживания, возникающие во время выполнения задачи.

Прежде чем определить прокрастинацию как автономное психологическое явление в 1963 году, Миссильдин В. использовал в своей работе понятие «синдром хронической прокрастинации» для описания очень медленного процесса завершения чего-либо, сопровождающего погружение в мечты. Медлительность может быть обусловлена особенностями воспитания: авторитарный или разрешительный тип воспитания; родители, которые ставят слишком высокие или недостижимые цели; низкие или завышенные ожидания и недостаток внимания со стороны родителей. Столкнувшись с неприятной задачей, прокрастинатор, как и взрослый, отвлекает свое внимание на другие занятия, откладывая преодоление травмирующих переживаний. Психоаналитический подход не только предлагает искать причины прокрастинации в детстве личности, но и определяет наличие проблем в прогнозировании будущего и направленность прокрастинаторов на настоящий момент жизни. До сих пор нет данных эмпирических исследований, подтверждающих или опровергающих положения психоаналитических представлений о прокрастинации.

Сторонники *психодинамического подхода* также считают, что объяснение склонности к прокрастинации можно найти в механизмах психологической защиты. Согласно этой теории, основная сила, которая заставляет человека откладывать проблемы и решения, заключается в том, что проблема или решение могут угрожать Эго. Как только Эго воспринимает угрозу, исходящую от поставленной задачи, активируется защитный механизм — механизм избегания задачи [3]. Представители психодинамического подхода утверждают, что существует тесная связь между человеком и его детскими переживаниями. Это подтверждает их понимание феномена прокрастинации как следствие детской травмы и трудностей во взаимоотношениях с родителями.

Поведенческий подход.

Согласно теории бихевиоризма, любое поведение можно объяснить с помощью стимулов и реакций. Сегодня широко распространено мнение, что поведение человека представляет собой адаптивную реакцию, положительно поддерживаемую и одобряемую обществом. Имея это в виду, исследователи связывают склонность к прокрастинации с желанием человека выполнить задачу как можно быстрее или с отсутствием критических негативных последствий, ожидаемых от бездействия. Но ожидание и положительное подкрепление могут означать разные вещи для разных людей. В связи с этим существует еще одна теория прокрастинации, основанная на стремлении личности получить немедленную выгоду, краткосрочное положительное подкрепление, при наличии которого снижается ценность задачи, приносящей отсроченное вознаграждение [6]. Это основано на результатах эксперимента 1975 года Эйнсли

Дж., в результате которого была разработана гиперболическая модель дисконтирования. Эйнсли Дж. считает, что, последовательно выполняя краткосрочные задачи и наслаждаясь жизнью здесь и сейчас, человек привыкает избегать дела с отложенным подкреплением. Все это затрудняет достижение долгосрочных целей, поскольку постоянный поиск быстрого вознаграждения «топит» прокрастинатора в порочном круге и мешает созданию и реализации важных задач.

Гуманистический подход.

В рамках такого подхода человек представляет собой единую, целостную систему, направленную на самосовершенствование. В таких случаях прокрастинацию следует рассматривать как особую защитную реакцию против развития так называемого «комплекса Ионы» Маслоу А. и Роджерс К. «Комплекс Ионы» описывается как отказ раскрыть собственный потенциал [7]. В этом контексте прокрастинация — это задержка личностного развития, основанная на страхе свободы и уклонении от ответственности.

Позитивная психология.

В рамках этого подхода прокрастинацию можно объяснить понятием «выученной беспомощности» — когда человек не предпринимает никаких действий для улучшения своего положения, несмотря на наличие возможности. В частности, причиной прокрастинации можно назвать предыдущий негативный опыт и действия, которые не привели к позитивным изменениям.

Когнитивный подход.

Когнитивный подход можно противопоставить бихевиористскому подходу, согласно которому поведение человека — это не просто реакция на внешние или внутренние стимулы, а продукт когнитивного анализа и принятия решений. Одним из объяснений возникновения прокрастинации является наличие у человека определенных когнитивных искажений — наличие ошибок мышления, которые влияют на принятие решений и создают тревогу по поводу мира [8]. Поскольку когнитивный подход является относительно новым, он считается очень популярным при объяснении феномена прокрастинации. Ее суть заключается в существовании трех феноменов, лежащих в основе прокрастинации:

- иррациональные убеждения
- неспособность принимать самостоятельные решения
- низкая самооценка.

Хотя эти аспекты независимы, они взаимосвязаны и влияют друг на друга.

Прокрастинация связана со всеми тремя когнитивными стилями, включая: нереалистичные представления о себе, других и мире, ведущие к саморазрушению, низкую толерантность и враждебность [1]. Стил П. обнаружил умеренную связь между самоконтролем и прокрастинацией. На основании вышеизложенного можно сделать вывод, что основной причиной смены приоритетов и прокрастинации является неуверенность в себе и низкая самооценка.

Среди многих общих аспектов, связанных с прокрастинацией, существенный вклад вносит мотивация и ее различные конструкции (внешняя и внутренняя, мотивация избегания неудач и успеха, академическая и профессиональная мотивация), поскольку мотивация тесно связана с задачей. То есть разные мотивационные конструкции могут указывать причины прокрастинации, по-разному проявляющиеся на индивидуальном уровне.

На основании этого можно сделать вывод, что мотивация связана главным образом с ценностью результата деятельности, ожиданием того, что субъект сможет выполнить деятельность, вознаграждением и способностью отсрочить удовлетворение. Влияние каждой

из вышеперечисленных переменных значимо и индивидуально для каждого. Поэтому в зависимости от приоритетов полезность или прибыль каждый трактует по-разному. Поэтому работу лучше всего выполнять, когда ожидания и обязательства высоки, а время, необходимое для ее выполнения, минимально.

Достижения в изучении прокрастинации привели к более глубокому пониманию этого явления. Выявлены различные факторы, влияющие на развитие прокрастинации. В этом вопросе также нет единообразия, что можно объяснить тем, что прокрастинация — широкое и многоаспектное явление, по-разному проявляющееся у разных людей и имеющее разные причины. В определенных ситуациях прокрастинация может быть протестом против действий, основанных на чувстве несправедливости со стороны других людей, считает Ли К. Впоследствии, в 1991 году, эта концепция была применена Тукман Б. при создании собственной шкалы прокрастинации, путем добавления вопросов, связанных с чувством несправедливости, возникающим из-за задач и сроков, поставленных другими людьми. Феррари Дж. считает, что прокрастинация может возникнуть из-за поиска «острых ощущений» и мобилизации ресурсов, возникающих при выполнении задач в условиях жестких сроков. Эта теория связывает прокрастинацию с концепцией «поиска ощущений», предложенной М. Цукерманом, которая объясняет такое поведение стремлением к рискованным экспериментам. Стил П. придерживалась теории, что прокрастинация может быть мотивирована желанием немедленного удовлетворения, что усиливает его эффект при наличии прошлого негативного опыта, связанного с отложенной задачей [9].

Заключение. В целом, большинство подходов характеризуются односторонностью и показывают только аспекты прокрастинации, доступные с их исследовательских позиций. Однако их углубленный анализ позволяет обобщить накопленный опыт и выделить основные важные компоненты в систематическом описании феномена прокрастинации:

1. Поведенческий компонент.
2. Когнитивный компонент.
3. Мотивационный компонент.
4. Эмоциональный компонент.

Таким образом, можно сделать вывод о недостатке концептуального понимания, исключающего понимание основных механизмов прокрастинации и определяющего множественность различных определений феномена прокрастинации, которые в целом показывают сложность и всесторонность феномена прокрастинации, что открывает большое поле для дальнейших исследований.

Литература

1. Бурка Дж., Юэнь Л. Прокрастинация: почему мы всё откладываем на потом и как с этим бороться прямо сейчас. Пер. с англ. Минск: Попурри, 2020 - 435 с.
2. Руднова Н.А. Индивидуально-личностные предикторы прокрастинации в разные периоды взрослости. Дис. к.п.н. Пермь, 2019 - 187 с.
3. Ковылин В.С. Теоретические основы изучения феномена прокрастинация. Личность в меняющемся мире: здоровье, адаптация, развитие, 2013, № 2 – С. 22-41.
4. Steel P., The nature of procrastination: A Metaanalytic and Theoretical Review of Quintessential self-regulatory failure. Psychol. Bul., 2007, Vol.133 №1 – P. 65-94.
5. Пичил Т. Не откладывай на завтра. Краткий гид по борьбе с прокрастинацией. Пер. с англ. Манн, Иванов и Фербер, 2014 - 160 с.
6. Чеврениди А.А. Прокрастинация в структуре временных отношений личности. Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Психология, 2016, № 3- С. 104–113.
7. Маслоу А. Мотивация и личность: Пер. с англ. СПб.: Питер, 2019- 400с.
8. Кашапова Э.Р., Рыжкова М.В. Когнитивные искажения и их влияние на поведение индивида. Вестник

Томского государственного университета. Экономика, 2015, №2 (30) - С. 15–26.

9. Жаркова С.В. Индивидуально-психологические особенности как предикторы прокрастинации у субъектов разных видов деятельности. Дис. к.п.н. Челябинск, 2022 - 170 с.

SELF-MANAGEMENT: БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ АКАДЕМИЯЛЫҚ ЖЕТІСТІКТЕРІНІҢ ПРЕДИКТОРЫ РЕТІНДЕ

Жеңіс Ә.Қ., Сабирава Р.Ш.

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды, Қазақстан

Мақалада білім алушылардың академиялық жетістіктерін предикторы ретінде self-management рөлі қарастырылады. Психологиялық теорияларды қолдана отырып, авторлар self-management дағдылары студенттерге жақсы академиялық нәтижелерге қол жеткізуге қалай көмектесетінін талдайды. Self-management, мақсат қою және өзін-өзі бақылау тұжырымдамаларына ерекше назар аударылады. Сондай-ақ білім алушылардың self-management дамуына әсер ететін факторлар және олардың оқу үлгерімін жақсарту үшін ықтимал интервенциялар қарастырылады.

Кілтті сөздер: self-management, академиялық жетістіктер, өзін-өзі реттеу, мотивация, уақытты басқару, өзін-өзі бақылау.

В статье рассматривается роль self-management как предиктора академических достижений учащихся. Используя психологические теории, авторы анализируют, как навыки самоуправления помогают студентам достигать лучших академических результатов. Особое внимание уделяется концепциям саморегуляции, постановки целей и самоконтроля. Также рассматриваются факторы, влияющие на развитие самоуправления у учащихся, и возможные интервенции для улучшения их академической успеваемости.

Ключевые слова: self-management, академические достижения, саморегуляция, мотивация, управление временем, самоконтроль.

The article discusses the role of self-management as a predictor of student academic achievement. Using psychological theories, the authors analyze how self-management skills help students achieve better academic results. Special attention is paid to the concepts of self-regulation, goal setting and self-control. The factors influencing the development of self-management among students and possible interventions to improve their academic performance are also considered.

Keywords: self-management, academic achievements, self-regulation, motivation, time management, self-control.

Кіріспе. Соңғы жылдары жасанды интеллект, әсіресе GPT (Generative Pre-trained Transformer) негізіндегі модельдер білім беру процесінде маңызды құралға айналды. Ақпарат көлемінің ұлғаюын және оқу қызметімен байланысты қиындықтарды ескере отырып, self-management дағдылары (self-management) білім алушылардың академиялық жетістіктеріне қол жеткізу үшін шешуші болады. GPT, self-management және академиялық жетістіктер арасындағы байланысты зерттеудің өзектілігі бірнеше факторларға байланысты.

Біріншіден, қазіргі білім алушылар уақытты басқару, оқу процесін жоспарлау және мотивацияның төмендеуі сияқты көптеген қиындықтарға тап болады. GPT осы аспектілерде күшті көмекші бола алады, бұл білім алушыларға өз міндеттері мен уақыттарын тиімді басқаруға арналған құралдарды ұсынады. Бұл GPT-ді қолдану, self-management деңгейін және сәйкесінше академиялық нәтижелерді қалай арттыра алатынын зерттеу қажеттілігін тудырады. Екіншіден, білім беру технологияларындағы қарқынды өзгерістер жағдайында жаңа құралдардың оқу процестеріне және қажетті дағдыларды дамытуға қалай әсер ететінін түсіну маңызды. Self-management қалыптастырудағы GPT рөлін зерттеу оқу процесінде

жасанды интеллекті қолданумен байланысты мүмкіндіктер мен ықтимал тәуекелдерді анықтауға мүмкіндік береді. Үшіншіден, GPT, self-management және академиялық жетістіктер арасындағы байланыс туралы білім технологияларды оқытуға біріктіруге бағытталған білім беру бағдарламалары мен әдістемелерін әзірлеуге практикалық әсер етуі мүмкін. Бұл өз кезегінде білім беру процесінің тиімділігін арттыруға және білім алушылардың үлгерімін жақсартуға ықпал етуі мүмкін. Осылайша, заманауи білім беру контекстінде табысты академиялық нәтижелерге қол жеткізу үшін маңызды болып табылатын білім беру ортасындағы жасанды интеллекттің рөлін және оның self-management дағдыларын дамытуға әсерін түсінуге ықпал ететін өзекті зерттеу болып табылады[1].

Негізгі бөлім. Бандураның пікірінше, self-management үш негізгі процесті қамтиды: мақсат қою, өз мінез-құлқын бақылау және өзін-өзі түзету. Академиялық жетістіктер контекстінде self-management студенттерге тапсырмаларды орындау стратегияларын жасауға, олардың үлгерімін бақылауға және оқу әрекеттеріне қажетті түзетулер енгізуге көмектеседі.

Self-management дағдылары білім алушылардың академиялық жетістіктерінде шешуші рөл атқарады. Зерттеулер self-management деңгейі мен академиялық жетістіктер арасында оң корреляция бар екенін көрсетеді. Self-management дағдылары дамыған студенттер өздерінің оқу іс-әрекеттерін жақсы ұйымдастырады, тапсырмаларды соңғы сәтке дейін кейінге қалдыру ықтималдығы аз және өзгертін оқу талаптарына оңай бейімделеді. Когнитивті тұрақтылық, кедергілерге қарамастан зейін мен мотивацияны сақтай білу студенттерге кейінге қалдырудан аулақ болуға және алға қойған мақсаттарына жетуге көмектеседі. Бұл олардың оқу үлгерімін жақсартады және оқу процесіне қанағаттануды арттырады. Қоршаған ортаның рөлі, отбасы, оқытушылар мен құрдастардың қолдауы студенттердің self-management дағдыларын дамытуға да әсер етеді. Позитивті орта оқу материалдарын тиімді игеруге және тқлғалық өсуге ықпал етеді.

Locke және Latham нақты, күрделі, бірақ қол жеткізуге болатын мақсаттар қою мотивацияны арттыруға және нәтижелерді жақсартуға ықпал етеді деп мәлімдейді. Self-management шеңберінде бұл оқу мақсаттарын нақты тұжырымдай алатын және оларға жету жоспарларын жасай алатын білім алушылардың табысқа жету ықтималдығы жоғары екенін білдіреді.

Vaumeister өзін-өзі бақылаудың импульстарды басқару және ұзақ мерзімді мақсаттарға шоғырлану қабілеті ретінде маңыздылығын атап көрсетеді. Өзін-өзі бақылау деңгейі жоғары студенттер алаңдаушылықты сәтті жеңе алады және ұзақ уақыт бойы оқу әрекеттеріне шоғырлануды сақтай алады.

Self-management жоспарлау, өзін-өзі бағалау, мотивация және эмоцияларды басқару сияқты көптеген дағдыларды қамтиды. Бұл компоненттер студенттерге оқу уақытын ұйымдастыруға ғана емес, сонымен қатар стрессті жеңуге және жоғары өнімділікті сақтауға көмектеседі. Zimmerman (2002) зерттеуі көрсеткендей, табысты студенттер академиялық мақсаттарға тиімдірек қол жеткізуге мүмкіндік беретін self-management дағдыларының жоғары деңгейіне ие. GPT және оған ұқсас технологиялар студенттерге оқуға көмектесетін ақпарат пен ресурстарға қол жеткізуге мүмкіндік беру арқылы оқу процесін айтарлықтай жақсарта алады. Біздің зерттеуімізге сәйкес, студенттердің 70% - ы оқуға көмектесу үшін GPT-ді белсенді пайдаланады, бұл оның білім беру контекстіндегі маңыздылығын көрсетеді. Студенттер GPT оларға нұсқаулар беру және оқу процесін ұйымдастыруда қолдау көрсету арқылы тапсырмаларды жоспарлауға көмектесетінін атап өтеді. Осы саладағы жетекші зерттеушілердің бірі Бенджамин Зиммерман self-management үш негізгі компонентін анықтайды:

- Пәндік кезең: мақсат қою және жоспарлау.
- Процессуалдық кезең: тапсырмалардың орындалуын бақылау және стратегияларды бейімдеу.

➤ Рефлексиялық кезең: нәтижелерді бағалау және өзін-өзі көрсету.

Бұл фазалар табысты оқытудың негізі болып табылады және олардың дамуын GPT сияқты технологиялар арқылы жақсартуға болады.

Self-management негізгі компоненттері:

Уақытты басқару. Уақытты тиімді бөлу-бұл үлгерімге әсер ететін self-management негізгі дағдыларының бірі. Жоспарлауды және басымдық беруді білетін студенттердің оқу тапсырмаларын белгіленген мерзімде сәтті аяқтау мүмкіндігі жоғары.

Эмоционалды реттеу. Эмоциялар мен стрессті басқару қабілеті оқу нәтижелеріне оң әсер етеді. Мазасыздық деңгейін төмендете алатын және позитивті көзқарасты сақтай алатын студенттер оқу жүктемесін жақсы жеңе алады.

Мотивация және өзін-өзі тәрбиелеу. Self-management студенттерге ұзақ уақыт бойы мотивация мен тәртіпті сақтауға көмектеседі. Олар өздеріне өршіл мақсаттар қояды, оларға жету стратегияларын жасайды және қиындықтарға қарамастан жұмысын жалғастырады.

Зерттеу нәтижелері. Зерттеу жұмысына Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университетінің 18-25 жас аралығындағы 80 студент қатысты. Сыналушыларға self-management шкаласының нәтижелері (SRQ), GPT-ді қолдану сауалнамасы және академиялық үлгерімі анықтау мақсатында зерттеу өткізілді. Ол бойынша семестр көлеміндегі үлгерімдерінің орташа баллы пайдаланылды. Зерттеу нәтижесі корреляциялық анализ көмегімен өңделген болатын.

Қатысушылар арасындағы self-management туралы зерттеу нәтижелері студенттердің оқу процесін басқару қабілеттерінде айтарлықтай әртүрлілікті көрсетеді. Self-management жоғары деңгейі (қатысушылардың 30%): бұл студенттер жақсы ұйымдастыру және жоспарлау дағдыларына ие. Олар уақытты басқару стратегияларын сенімді түрде қолданады, олардың жетістіктері мен сәтсіздіктерін белсенді түрде талдайды, бұл олардың академиялық жетістіктеріне ықпал етеді. Self-management орташа деңгейі (қатысушылардың 50%): қатысушылардың жартысы аралас дағдыларды көрсетеді. Олар кейбір стратегияларды қолдана алады, бірақ әрдайым дәйекті бола бермейді, бұл сыртқы факторларға байланысты болуы мүмкін, мысалы, курстастарына немесе оқытушыларына қолдау көрсету. Бұл топтың self-management жақсарту мүмкіндігі бар. Self-management төмен деңгейі (қатысушылардың 20%): бұл студенттер оқу процесін жоспарлау мен ұйымдастыруда қиындықтарға тап болады. Өзін-өзі тиімділіктің төмендігі және олардың әрекеттерін талдаудың болмауы олардың академиялық жетістіктерін шектейді. Олар қажетті дағдыларды дамыту үшін қосымша қолдауды қажет етеді. Осылайша, нәтижелер академиялық жетістіктерін арттыру үшін self-management-тің әртүрлі деңгейлері бар студенттерге қолдау көрсету үшін мақсатты күш салу қажеттілігін көрсетеді.

Зерттеу нәтижелері студенттер арасында GPT қолданудың жоғары деңгейін көрсетеді, бұл құралдың оқу процесінде маңыздылығын көрсетеді. GPT-ді белсенді қолдану (студенттердің 70%): қатысушылардың көпшілігі оқу мәселелерін шешу үшін үнемі GPT-ге жүгінеді. Бұл технологияны ақпарат алу, тапсырмаларды орындау және оқу процесін ұйымдастыру үшін пайдалы ресурс ретінде тануды көрсетеді. Жоспарлау мен ұйымдастыруды жақсарту (студенттердің 60%): студенттердің едәуір бөлігі GPT қолдану олардың жоспарлау және ұйымдастыру дағдыларын жақсартуға ықпал ететіндігін атап өтті. Бұл ЖИ оқу процесін құрылымдауға, басымдықтарды белгілеуге және уақытты тиімді бөлуге көмектесетінін

көрсетуі мүмкін. Тұтастай алғанда, нәтижелер GPT студенттердің оқу іс-әрекетіне оң әсерін көрсетеді, бұл олардың академиялық жетістіктеріне және self-management ықпал етуі мүмкін. Бұл осындай технологияларды білім беру процесіне одан әрі интеграциялауға мүмкіндіктер ашады.

GPT-ді қолдану мен self-management деңгейі арасында оң байланыс анықталды ($r = 0.55$, $p < 0.01$). Сондай-ақ, self-management деңгейі мен академиялық үлгерім арасында мәнді байланыс анықталды ($r = 0.63$, $p < 0.01$). GPT-ді қолдану мен академиялық жетістігінің арасында да мәнді байланыс бар ($r = 0.47$, $p < 0.05$). Зерттеу нәтижелері GPT қолдану студенттердің self-management дағдыларын жақсартумен байланысты екенін көрсетеді, бұл өз кезегінде олардың академиялық жетістіктеріне оң әсер етеді. GPT-ді белсенді қолданатын студенттер жоспарлау мен ұйымдастырудың жоғары деңгейлерін көрсетті, бұл нәтижелерді сәтті оқудың негізгі факторы ретінде көрсетті. Зерттеу GPT қолдану self-management дағдыларын дамыту арқылы студенттердің оқу іс-әрекетінде сәттіліктің болжаушысы бола алады деген болжамды растады. Технология мен оқу процесінің өзара әрекеттесу механизмдерін жақсырақ түсіну және студенттерге академиялық мақсаттарға жету үшін жасанды интеллекті тиімді пайдалануға көмектесетін бағдарламаларды әзірлеу үшін осы саладағы зерттеуді жалғастыру ұсынылады.

Қорытынды. Зерттеу барысында білім алушылардың self-management ықпал ететін бірнеше негізгі факторлар анықталды:

- Әлеуметтік қолдау. Отбасын, достарын және оқытушыларын қоса алғанда, әлеуметтік қолдаудың болуы студенттердің оқу қызметін басқару қабілетіне оң әсер етеді. Бұл мотивация мен өзіне деген сенімділік деңгейін арттыруға көмектеседі.

- Психологиялық әл-ауқат. Психологиялық әл-ауқаты жоғары студенттер self-management жоғары дағдыларын көрсетеді. Стресс пен мазасыздықтың төмен деңгейі, оқу тапсырмаларын жақсырақ басқаруға ықпал етеді.

Зерттеу жұмысымыздың практикалық маңыздылығы - self-management дағдыларын дамыту, студенттердің оқу үлгерімін арттыруға ықпал етуі мүмкін. Self-management, уақытты және мотивацияны басқаруды жақсартуға бағытталған бағдарламаларды қосу білім алушылардың жалпы білімі мен дағдыларына оң әсер етуі мүмкін. Мұндай бағдарламалар студенттерге ағымдағы оқу тапсырмаларын жақсырақ орындауға ғана емес, сонымен қатар олардың одан әрі табысты мансап үшін қажетті дағдыларын дамытуға көмектеседі. Сонымен қатар, self-management рөлін түсіну оқуда қиындықтарға тап болған білім алушыларды қолдаудың нақты стратегияларын жасауға мүмкіндік береді. Бұл уақытты басқару бойынша тренингтерді, мотивация мен өзін-өзі бақылауды дамыту курстарын, сондай-ақ барлық студенттер үшін қолайлы оқу ортасын құратын психоэмоционалды қолдауды енгізуді қамтуы мүмкін.

Осылайша, білім беру процесінде GPT қолдану студенттердің self-management дағдыларын жақсартуға айтарлықтай әлеуетке ие, бұл өз кезегінде олардың академиялық жетістіктерін арттыруға ықпал етуі мүмкін. Бұл әлеуетті іске асыру үшін студенттерге ЖИ-ні қолдану мен тәуелсіздік пен сыни ойлауды дамыту арасындағы тепе-теңдікті сақтай отырып, технологияны оқытуға тиімді біріктіруге көмектесетін бағдарламаларды дамыту маңызды.

Әдебиеттер

1. Sitzmann, T., & Ely, K. (2010). A review and meta-analysis of self-regulated training and performance. *Personnel Psychology*, 63(3), 605-644.
2. Luckin, R. (2017). Towards artificial intelligence-based assessment systems. *Assessment & Evaluation in Higher Education*, 42(1), 129-144.

3. Ramdani, D., & Ahmad, R. (2020). The impact of artificial intelligence on self-management skills in education. *International Journal of Educational Management*, 34(3), 517-534.
4. Baker, R. S., & Inventado, P. S. (2014). Educational data mining and learning analytics. In *Learning, Design, and Technology* (pp. 1-25). Springer.
5. García-Sanjuán, F., & Fernández-López, Á. (2021). The role of AI in educational contexts: A systematic review. *Computers & Education*, 162, 104103.
6. Shute, V. J., & Rahimi, S. (2017). Formative and summative assessment: A critical review of the literature. *Educational Technology Research and Development*, 65(5), 1285-1304.

ВЛИЯНИЕ КОМПЬЮТЕРНОЙ ЗАВИСИМОСТИ НА ЭМОЦИОНАЛЬНУЮ СФЕРУ ПОДРОСТКА

Жетписова З.С.

НАО «Казахский национальный женский педагогический университет»

Алматы, Казахстан

Эмоциональная сфера – довольно сложное и многогранное понятие, которое включает в себя отношения к тем или иным явлениям, имеющим значения для человека. Главные аспекты эмоциональной сферы: эмоции, чувства, переживания. Эмоциональная сфера играет важнейшую роль в жизни любого человека, влияя на принятие решений, отношения с людьми и общее психоэмоциональное состояние. Умение управлять эмоциями способствует улучшению качества жизни и поддержанию эмоционального баланса.

Ключевые слова: эмоциональная сфера, компьютерная зависимость, подросток, гаджеты, компьютерные игры.

Эмоционалды сала-бұл өте күрделі және көп қырлы ұғым, ол адам үшін маңызы бар белгілі бір құбылыстарға қатынасты қамтиды. Эмоционалды саланың негізгі аспектілері: эмоциялар, сезімдер, тәжірибелер. Эмоционалды сала кез-келген адамның өмірінде шешуші рөл атқарады, шешім қабылдауға, адамдармен қарым-қатынасқа және жалпы психоэмоционалды күйге әсер етеді. Эмоцияларды басқара білу өмір сапасын жақсартуға және эмоционалды тепе-теңдікті сақтауға көмектеседі.

Түйін сөздер: эмоционалды сала, компьютерлік тәуелділік, жасөспірім, гаджеттер, компьютерлік ойындар.

The emotional sphere is a rather complex and multifaceted concept that includes relationships to certain phenomena that are important to a person. The main aspects of the emotional sphere: emotions, feelings, experiences. The emotional sphere plays an important role in the life of any person, influencing decision-making, relationships with people and the general psycho-emotional state. The ability to manage emotions helps to improve the quality of life and maintain emotional balance.

Keywords: emotional sphere, computer addiction, teenager, gadgets, computer games.

Введение. В данное время проблема зависимости детей от гаджетов и компьютерных игр актуальна. Начиная с самого раннего возраста дети получают доступ к гаджетам и играм. Многие из них теряют навык социализации, меньше контактируя с одноклассниками, всё больше погружаясь в онлайн мир.

Это вызывает необходимость в изучении влияния гаджетов на их психику и эмоции. На данный момент, значительное количество подростков испытывают трудности с контролем над временем – это влечет за собой определенные последствия: недосып, отсутствие учебной мотивации, нежелание коммуницировать с окружающими.

Основная часть. Компьютерные компании выпускают на все новые и новые технологии. Как отмечает К. Янг, созданы целые виртуальные сообщества, например MySpace, Facebook и Second Life и раз попав в них, люди остаются там жить. Однако за удовольствия надо платить. Платой за все преимущества и выгоды внедрения Всемирной Сети в повседневную жизнь

общества является формирующееся чрезмерное увлечение Интернетом, порой достигающее, у части пользователей, состояния болезненного пристрастия (зависимости). [1, с. 4]

С каждым годом увеличивается время, проводимое за экранами компьютеров и остальных гаджетов, возникла “проблема компьютерной зависимости”. Данная проблема затронула людей всех возрастов, влияя на их психоэмоциональное состояние и здоровье любого человека. В данной статье рассматривается, как компьютерная зависимость влияет на эмоциональную сферу, включая социальную изоляцию, изменения эмоционального фона, уровень стресса и тревожности у подростка, эмоциональную неустойчивость и нарушения привычек.

1. Социальная изоляция и одиночество

Если говорить о последствиях, наиболее часто встречаемой можно отметить социальную изоляцию. Люди, которые увлечены в виртуальный мир, часто предпочитают общение с компьютером общению с окружающими их людьми. Хотя интернет позволяет поддерживать связи с множеством людей, эти отношения часто бывают поверхностными. Подростки могут чувствовать себя одинокими даже среди множества «друзей» в социальных сетях.

На это есть разные причины, в том числе:

Удобство интернет – общения. Общение через интернет ресурсы может казаться более легким и безопасным, чем личные встречи, особенно для интровертивных личностей или же людей с социальной тревожностью.

Отсутствие времени. Время, проведенное за играми или в интернете может отнимать приличное количество времени, это может привести к тому, что люди с компьютерной зависимостью начинают пренебрегать встречами с друзьями и близкими. Чрезмерное время, проведенное за компьютером, может отвлекать от учебы, что ведет к снижению успеваемости. Подростки могут пренебрегать домашними заданиями и подготовкой к экзаменам.

Со временем такая социальная изоляция может приводить к ощущению одиночества и депрессии. Общение, коммуникативные связи являются важной составляющей эмоционального благополучия, а их отсутствие может значительно ухудшить общее психоэмоциональное человека.

2. Изменение эмоционального фона

Частое взаимодействие с компьютером может привести к изменению эмоционального фона. Виртуальные игры и социальные сети часто вызывают интенсивные, но кратковременные эмоции. Например, пользователь может испытывать радость от победы в игре или получения лайков на публикацию, но эти чувства не всегда перерастают в более глубокие и устойчивые состояния.

В результате, реальная жизнь может показаться менее насыщенной и радостной. Многие люди начинают ощущать пустоту, когда не находятся в виртуальной среде. Это может привести к возникновению синдрома "выгорания", когда человек перестает получать удовольствие от обычных жизненных событий, таких как прогулки или встречи с друзьями.

3. Повышенный уровень стресса и тревоги

Компьютерная зависимость часто сопровождается повышенным уровнем стресса и тревоги. Пользователи могут чувствовать постоянное давление из-за необходимости достигать высоких результатов в играх или поддерживать активность в социальных сетях.

Обращаясь к кросс – исследованиям Ло (Lo,S) и Ванг (Wang,S. 2005)[2] они указали, что время, проведенное за онлайн-играми, увеличивалось с более высокими уровнями социальной тревожности. Также было обнаружено, что более низкая социальная компетентность напрямую связана с патологическими играми (Lemmens et al., 2009) [3]. Некоторые

исследователи предположили, что социальное взаимодействие в Интернете игры особенно нравятся людям, не имеющим социальных навыков; имеют неудовлетворенную потребность в общении в офлайн-жизни; и чувствуют беспокойство об установлении реальных межличностных отношений (Чак и Льюнг, 2004; Петерс и Малески, 2009)[4][5, с 146].

Низкая самооценка. Сравнение себя с другими, идеальная картинка успеха в играх или популярности в соцсетях, может снизить самооценку и привести к чувству собственной неполноценности.

Новые, волнующие и многообещающие взаимоотношения в Интернете являются для подростка более привлекательными, чем общение с людьми в реальной жизни. Интернет-зависимые лица часто заводят новые знакомства с другими пользователями, а Интернет-независимые — предпочитают поддерживать в сети уже существующие отношения.

В сети имеется возможность анонимных социальных интеракций. При этом особое значение имеет ощущение безопасности при их осуществлении, включая использование электронной почты, СНАТ, ICQ и т.п. В Интернете существует возможность создавать новые образы «Я», варианты самопрезентации; воплощения представлений, и/или фантазий, не возможных для реализации в обычном мире; разные варианты представления идентичности и социальных ролей. [6, с.73 – 74]

Многие исследования в области медицины показывают, что высокий уровень тревоги негативно влияют на физическое здоровье, что, в свою очередь, может усугубить общее психоэмоциональное состояние.

4. Эмоциональная нестабильность

Подростки, страдающие от компьютерной зависимости, часто демонстрируют свою эмоциональную неустойчивость. Это проявляется в быстром переходе от радости к раздражению или грусти, особенно в случае проигрыша в играх или конфликтов, возникших в виртуальных сообществах.

Чувствительность к критике. Виртуальное общение может обострять восприятие критики, что приводит к сильным эмоциональным реакциям. При получении неудовлетворительной оценки, часто склонны к вспыльчивости.

Желание быть принятым в интернет – сообществе. Во многих социальных сетях получение лайков и комментариев может стать важным источником самооценки, но отсутствие положительных реакций может вызвать в корне обратную реакцию. В подростковом возрасте запускается процесс принятия себя, формируется собственная самооценка, важно окружить подростка здоровой атмосферой, в интернет – ресурсах часто отсутствует своего рода «фильтр» обсуждений.

В результате учебной деятельности происходит «поворот» от направленности на мир к направленности на самого себя. Решение вопроса: «Что я такое?» может быть найдено только путем столкновения с действительностью. Особенности развития подростка в этом возрасте определяются в следующих симптомах: возникают трудности в отношениях со взрослыми (негативизм, упрямство и т.п.); поиски друга или того, кто может его заменить; поиск свободного пристанища, где никто и ничто его не утруждает, а воображимый самому себе подросток свободно и независимо выражает и реализует свои переживания. Все перечисленное свидетельствует об обращении к самому себе и поиске ответа на вопрос: «Кто Я?» и «Какой Я?». [6, с.80]

Данная эмоциональная неустойчивость может быть причиной проблем в реальной жизни, включая конфликты с друзьями и с семьей, что еще больше провоцирует эмоциональные трудности.

5. Нарушение обыденных привычек и графика

Время, проведенное за компьютером, может нарушать обычные рутинные действия и здоровые привычки, которые укоренились в жизни подростка. Это включает:

Отказ от физической активности. Подростки, погруженные в компьютерные игры или серфинг в интернете, могут забывать о необходимости заниматься спортом или просто гулять на свежем воздухе. Чаще всего подростки закрываются в собственной комнате, их перестают интересовать разного вида кружки или дополнительные занятия.

Упущенные возможности для общения. Время, которое могло бы быть потрачено на встречи с друзьями или участие в общественных мероприятиях в школе, заменяется временем, проведенным за экраном.

Отсутствие физической активности и разных, полезных хобби может привести к развитию апатии и депрессии, что дополнительно наносит вред эмоциональному состоянию.

Заключение

Компьютерная зависимость оказывает сильное эмоциональное воздействие может иметь множество негативных последствий. Такие проблемы, как социальная изоляция, измененные эмоциональные состояния, повышенный уровень стресса и тревожности, психоэмоциональная нестабильность, нарушенные рутина и привычки, могут привести к серьезным нарушениям психического здоровья.

Зависимость от компьютерных игр и социальных сетей у подростков представляет собой значительную проблему, оказывая глубокое влияние на их эмоциональную сферу. Подростки, зависимые от технологий, часто испытывают трудности в установлении межличностных связей и могут развивать негативные эмоции, связанные с неудачами в виртуальном мире.

Также важно отметить, что компьютерная зависимость может снижать уровень саморегуляции, самоконтроля и эмоциональной устойчивости. Это приводит к трудностям в управлении стрессом и эмоциями, что, в свою очередь, может усугублять проблемы в реальной жизни.

В заключение можно отметить что, для минимизации негативного влияния компьютерной зависимости на эмоциональную сферу подростков необходимо активно вовлекать их в альтернативные виды деятельности, способствующие развитию социальных навыков и эмоциональной устойчивости, а также поддерживать открытый диалог о проблемах, связанных с использованием компьютера и других гаджетов. Чтобы как – то защитить подростка от компьютерной зависимости, важно найти баланс между увлечениями в Интернете и реальной жизни.

Литература

1. Интернет-зависимое поведение. Критерии и методы диагностики»: учебное пособие // Под ред. В.Л. Малыгина, К.А. Феклисова, А.С. Искандировой и др. М.: Изд-во МГМСУ, 2011. 32 с.
2. Lo, S., Wang, C., & Fang, W. (2005). Physical interpersonal relationships and social anxiety among online game players. *Cyberpsychology and Behavior*, 8, 15–20.
3. Lemmens, J. S., Valkenburg, P., & Peter, J. (2009). Development and validation of a game addiction scale for adolescents. *Media Psychology*, 12, 77–95.
4. Peters, C. S., & Malesky, L. A. (2009). Problematic usage among highly-engaged players of massively multiplayer online role playing games. *Cyberpsychology and Behavior*, 11, 481–483.
5. Lemmens, J. S., Valkenburg, P. M., & Peter, J. (2011). Psychosocial Causes and Consequences of Problematic Internet Use. *Computers in Human Behavior*, 27(1), 144-152.
6. Компьютерная зависимость: формирование, диагностика, коррекция и профилактика: Монография.— Л. Н. Юрьева, Т. Ю. Большот Днепропетровск: Пороги, 2006.-196 с.

THE IMPORTANCE OF STUDYING ASSERTIVENESS AND EMOTIONAL INTELLIGENCE FOR SUCCESSFUL SOCIALISATION AND DEVELOPMENT OF PERSONAL AND COMMUNICATION SKILLS IN ADOLESCENTS

Ibrayemova E.

Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan

The article examines the relationship between assertiveness and emotional intelligence and their influence on the socialization of adolescents. It emphasizes the significance of these qualities for the development of personal and communication skills during the critical adolescent period. The relevance of the study, theoretical foundations, and methods used to explore the connection between these phenomena are presented.

Keywords: *assertiveness, emotional intelligence, adolescence, communication skills.*

Мақалада табандылық пен эмоционалдық интеллект арасындағы байланыс және олардың жасөспірімдердің әлеуметтенуіне әсері қарастырылады. Бұл қасиеттердің жасөспірімдік кезеңдегі жеке және коммуникациялық дағдыларды дамытудағы маңыздылығы атап өтіледі. Зерттеудің өзектілігі, теориялық негіздері және осы құбылыстар арасындағы байланысты зерттеу әдістері ұсынылған.

Түйін сөздер: *ассертивтілік, эмоционалды интеллект, жасөспірімдік кезең, коммуникативті дағдылар.*

В статье рассматривается взаимосвязь между напористостью и эмоциональным интеллектом, а также их влияние на социализацию подростков. Подчеркивается значимость этих качеств для развития личных и коммуникативных навыков в критический период подросткового возраста. Представлены актуальность исследования, теоретические основы и методы, использованные для изучения связи между этими феноменами.

Ключевые слова: *ассертивность, эмоциональный интеллект, подростковый возраст, коммуникативные навыки.*

Introduction. Adolescence is a period of intense personal and social development, during which the foundations for forming social skills, confidence, and emotional maturity are laid. Socialization during this period plays a key role in integrating adolescents into society, influencing their interpersonal relationships, self-esteem, and decision-making abilities. Essential aspects of successful socialization are assertiveness—the ability to confidently and respectfully express one’s feelings and opinions—and emotional intelligence, which determines a person’s ability to recognize, understand, and manage their own and others’ emotions.

Research shows that assertive adolescents with high levels of emotional intelligence adapt better to social environments, resolve conflicts more effectively, and are more self-confident. However, the relationship between these factors in adolescents remains insufficiently studied, creating the need for empirical research.

Relevance of the Study.

Developing assertiveness and emotional intelligence during adolescence is critically important for shaping a mature personality ready for independent decision-making and effective interaction with others. A lack of these qualities can lead to low self-esteem, difficulties in relationships, and problems adapting to social environments. Given the social and emotional challenges faced by modern adolescents, it is necessary to explore how assertiveness and emotional intelligence contribute to successful socialization and the development of communication skills.

Assertiveness is defined as confident yet respectful behavior aimed at expressing one’s rights and opinions without violating the rights of others (Alberti & Emmons, 1975). It helps adolescents actively engage with others, assert their interests, and effectively resolve conflicts.[1]

Emotional intelligence, according to Goleman's model (1995), includes four key components: self-awareness, self-regulation, social awareness, and relationship management. These elements enable adolescents to better understand their emotions and the emotions of others, which is essential for building harmonious social connections.[2]

Research Methods explore the relationship between assertiveness and emotional intelligence in adolescents, an empirical study using quantitative methods was conducted.

Objective of the Study: To determine how the level of assertiveness influences the development of emotional intelligence and, in turn, the successful socialization of adolescents.

Hypothesis: There is a positive correlation between the level of assertiveness and emotional intelligence in adolescents, which promotes successful socialization.

1. Participants

The study involved 120 adolescents aged 13–17 from city schools. The sample included both boys and girls to ensure diversity and representativeness of the data. All participants provided written consent to participate, and parental consent was also obtained.

2. Research Instruments

To measure assertiveness and emotional intelligence, the following psychometric tools were used:

- Rathus Assertiveness Schedule — a questionnaire assessing the level of confidence and the ability to express emotions and opinions. The Rathus Assertiveness Schedule (RAS) is a self-report questionnaire designed to measure an individual's assertiveness in various social situations. Developed by Spencer Rathus in 1973, the tool helps assess how assertive or passive a person is when interacting with others.

The RAS consists of 30 items that describe different situations requiring assertive behavior. Respondents are asked to rate how accurately each statement reflects their typical behavior on a scale ranging from +3 (very characteristic of me) to -3 (very uncharacteristic of me). The total score is then calculated by summing the ratings, and the result provides an indication of the person's overall level of assertiveness.[4]

Example of Items on the RAS:

- “Most people seem to be more aggressive and assertive than I am.”
- “When I am asked to do something, I insist upon knowing why.”
- “I have avoided asking questions for fear of sounding stupid.”
- Emotional Intelligence Test (EmIn) (Lyusin, 2006) — measures levels of self-awareness, empathy, emotion regulation, and social skills. An Emotional Intelligence (EI) Test is designed to assess a person's ability to recognize, understand, manage, and influence emotions—both their own and those of others. Emotional intelligence is considered a key factor in personal and professional success, influencing relationships, decision-making, and overall well-being.[3]

There are several widely recognized EI tests, with the most common types being self-report questionnaires or performance-based measures. Here are two of the most prominent Emotional Intelligence Tests:

1. Emotional Quotient Inventory (EQ-i 2.0)

Developed by Reuven Bar-On, this is one of the most widely used self-report tools for assessing emotional intelligence. It measures five broad areas of emotional intelligence:

- Self-perception: Understanding your own emotions.
- Self-expression: Expressing emotions appropriately.
- Interpersonal relationships: Developing and maintaining satisfying relationships.
- Decision-making: Using emotions to make better decisions.
- Stress management: Managing emotions to cope with stress.

The EQ-i 2.0 consists of 133 items, and respondents rate how true each statement is for them on a 5-point scale. The results provide a comprehensive emotional profile and offer insight into areas for growth.

2. Mayer-Salovey-Caruso Emotional Intelligence Test (MSCEIT)

Developed by John Mayer, Peter Salovey, and David Caruso, this test is ability-based and measures emotional intelligence through performance tasks. It focuses on four key areas:

- Perceiving emotions: Accurately identifying emotions in faces, pictures, and voices.
- Using emotions: Leveraging emotions to facilitate thinking and problem-solving.
- Understanding emotions: Comprehending emotional language and the complexities of emotions.
- Managing emotions: Regulating emotions to promote personal growth and social relationships.

The MSCEIT uses tasks such as identifying emotions in images and solving emotional scenarios, making it a more objective measure than self-reports.[4]

3. Procedure

The study was conducted in two stages. In the first stage, participants completed the questionnaire to measure assertiveness. In the second stage, a test was used to assess emotional intelligence. Both stages took place in school settings, with an average completion time of 30–40 minutes.

4. Statistical Methods

Pearson's correlation analysis was used to identify the relationship between assertiveness and emotional intelligence. Descriptive statistics were also employed to assess the general levels of assertiveness and emotional intelligence in adolescents.

The results confirmed a significant positive correlation between assertiveness and emotional intelligence ($r = 0.62$, $p < 0.01$). Adolescents with higher levels of assertiveness demonstrated better emotional understanding and management, as well as strong social interaction skills.

It was also found that adolescents with higher emotional intelligence exhibited greater empathy toward others, contributing to successful socialization and the formation of positive interpersonal relationships.

The findings confirm the importance of developing assertiveness and emotional intelligence in adolescents for successful socialization. High levels of assertiveness help adolescents interact confidently with others, resolve interpersonal conflicts effectively, and avoid passive or aggressive behaviors. Emotional intelligence, in turn, fosters better understanding of others' emotional states and regulation of one's own emotions, helping to strengthen social ties and maintain harmonious relationships within a group.

The study also showed that a lack of assertiveness can lead to communication difficulties and challenges in adolescents' social adaptation, highlighting the need for early development of these skills in educational settings.

Conclusion. Assertiveness and emotional intelligence play a key role in the successful socialization of adolescents, helping them develop personal and communication skills. It is important to develop programs aimed at fostering these qualities, which can significantly improve adolescents' emotional and social well-being. The results of the study can be used to create training programs focused on the development of assertiveness and emotional intelligence in schools, contributing to their successful integration into society.

References

1. Alberti, R., & Emmons, M. (2006). *Assertiveness*. Moscow: EKSMO.
2. Goleman, D. (1995). *Emotional Intelligence*. Moscow: AST.

3. Lyusin, D.V. (2006). Emotional Intelligence Test (EmIn). Moscow: MSU Publishing House.
4. Rathus, A. (1981). Rathus Assertiveness Schedule: A Psychodiagnostic Guide. Moscow: Pedagogy.

PSYCHOLOGICAL METHODS FOR ASSESSING ASSERTIVENESS AND THEIR EFFECTIVENESS

Ibrayemova E., Kalymbetova E.K.
Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan

The article is dedicated to the review and analysis of methods for the psychological assessment of assertiveness and their effectiveness. Assertiveness is the ability of a person to confidently express their thoughts and feelings without violating the rights of others. Three variables were used as research methods: the level of assertiveness, emotional intelligence, and self-esteem. The primary focus is on tools such as the Rathus Assertiveness Schedule (RAS), the Assertiveness Inventory, and their effectiveness in predicting the development of emotional intelligence and self-esteem. The article analyzes empirical research data, demonstrating the relationship between assertiveness and personality characteristics.

Keywords: *assertiveness, psychological assessment, Rathus Assertiveness Schedule (RAS), Assertiveness Inventory, emotional intelligence, self-esteem, personality characteristics, empirical research, research methods, development prediction.*

Мақала ассертивтілікті психологиялық бағалау әдістеріне және олардың тиімділігіне шолу жасауға және талдауға арналған. Ассертивтілік – бұл адамның өз ойлары мен сезімдерін сенімді жеткізе білу қабілеті, бірақ басқалардың құқығын бұзбайды. Зерттеу әдістері ретінде үш айнымалы пайдаланылды: ассертивтілік деңгейі, эмоционалды интеллект және өзін-өзі бағалау. Негізгі назар Ратус Ассертивтілік Шкаласы (RAS), Ассертивтілік Сауалнамасы сияқты құралдарға және олардың эмоционалды интеллект пен өзін-өзі бағалауды болжаудағы тиімділігіне аударылды. Мақалада эмпирикалық зерттеулердің деректері талданып, ассертивтілік пен тұлғалық сипаттамалар арасындағы байланыс көрсетілген.

Түйін сөздер: *ассертивтілік, психологиялық бағалау, Ратус Ассертивтілік Шкаласы (RAS), Ассертивтілік Сауалнамасы, эмоционалды интеллект, өзін-өзі бағалау, тұлғалық сипаттамалар, эмпирикалық зерттеулер, зерттеу әдістері, даму болжамы.*

Статья посвящена обзору и анализу методов психологической оценки ассертивности и их эффективности. Ассертивность — это способность человека уверенно выражать свои мысли и чувства, не нарушая прав других. В качестве методов исследования использовались три переменные: уровень ассертивности, эмоциональный интеллект и самооценка. Основное внимание уделено таким инструментам, как Шкала ассертивности Ратуса (RAS), Опросник ассертивности и их эффективности в прогнозировании развития эмоционального интеллекта и самооценки. Статья анализирует данные эмпирических исследований, демонстрируя взаимосвязь между ассертивностью и личностными характеристиками.

Ключевые слова: *ассертивность, психологическая оценка, Шкала ассертивности Ратуса (RAS), Опросник ассертивности, эмоциональный интеллект, самооценка, личностные характеристики, эмпирические исследования, методы исследования, прогнозирование развития.*

Introduction. Assertiveness is an important aspect of interpersonal communication that involves confident behavior, allowing a person to defend their rights while respecting the rights of others. In modern society, strong assertiveness skills are often associated with better social adaptation, higher emotional intelligence, and positive self-esteem. Several methods have been developed in psychology to assess the level of assertiveness, with the Rathus Assertiveness Schedule (RAS) and the Assertiveness Inventory being among the most popular.

The aim of this article is to analyze the main psychological methods for assessing assertiveness, investigate their effectiveness, and explore the impact of assertiveness on emotional intelligence and self-esteem. These three variables—assertiveness, emotional intelligence, and self-esteem—allow for a deeper understanding of the mechanisms behind the development of confident behavior in individuals and its significance in the context of personal growth and interpersonal interaction.

To analyze the effectiveness of assertiveness assessment methods, the following variables were used:

1. Assertiveness — measured using the Rathus Assertiveness Schedule (RAS) and the Assertiveness Inventory. These tools help to identify a person's level of confidence in interpersonal relationships.

2. Emotional Intelligence (EI) — measured using the Emotional Quotient Inventory (EQ-i), which assesses an individual's ability to recognize and manage their own emotions, as well as the emotions of others.

3. Self-esteem — assessed using the Rosenberg Self-Esteem Scale, which is widely used to evaluate individuals' overall self-esteem.

The study was conducted on a sample of 100 participants, including both adolescents and adults, aged 16 to 45 years. Statistical analysis included correlation analysis and multiple regression to assess the impact of assertiveness on emotional intelligence and self-esteem.

Main Body. Assertiveness, as an important aspect of confident behavior, is closely related to personal development and social interaction. Previous studies have shown that a high level of assertiveness positively correlates with emotional stability and a high level of emotional intelligence (Lindzey, 2019). The Rathus Assertiveness Schedule (RAS) is widely used to measure assertiveness and has demonstrated high reliability and validity when applied to different age groups.[1]

The Rathus Assertiveness Schedule (RAS) is a self-report questionnaire developed by Spencer Rathus in 1973 to assess a person's assertiveness. It is a widely used tool in psychology to measure how assertive or passive a person tends to be in various social situations.[4]

Key Features:

Structure. The RAS consists of 30 statements that respondents rate on a scale from -3 to +3, indicating how characteristic each statement is of their behavior. A score of -3 means the statement is very uncharacteristic, and a score of +3 means it is very characteristic.

Content. The items cover different social situations and types of assertiveness, such as initiating conversations, expressing opinions, or dealing with interpersonal conflicts.

Scoring. The scores range from -90 to +90. Higher scores indicate greater assertiveness, while lower scores suggest passivity or lack of assertiveness.

The RAS helps in assessing individual differences in assertiveness, which is an important social skill influencing communication, relationships, and self-esteem. It has been used in various contexts, such as:

Clinical settings: For individuals dealing with social anxiety, self-esteem issues, or interpersonal difficulties.

Research: To study assertiveness as a personality trait and its correlation with other variables such as emotional intelligence, leadership, and mental health.

Assertiveness assessment methods, such as the RAS and the Assertiveness Inventory, have proven effective in predicting the development of emotional intelligence in both adolescents and adults. Participants with high scores on the RAS demonstrated better emotional management skills and rated their ability to handle interpersonal conflicts more highly (Goleman, 2016). The Emotional Quotient

Inventory (EQ-i) also showed a positive correlation with assertiveness, indicating the importance of confident behavior for successful emotional self-regulation.[2]

The Emotional Quotient Inventory (EQ-i) is a widely used self-report measure designed to assess emotional intelligence (EI). Developed by psychologist Reuven Bar-On in 1997, it was one of the first scientifically validated tools for measuring emotional intelligence and is frequently used in research, clinical, and organizational settings.

Structure: The EQ-i consists of 133 items (in its full version), which respondents rate on a 5-point Likert scale, indicating the degree to which they agree with each statement.

Domains Assessed: The EQ-i measures five broad areas of emotional and social functioning, which are further broken down into 15 specific subscales:

1. Intrapersonal (e.g., self-regard, emotional self-awareness)
2. Interpersonal (e.g., empathy, social responsibility)
3. Adaptability (e.g., problem-solving, reality testing)
4. Stress Management (e.g., stress tolerance, impulse control)
5. General Mood (e.g., optimism, happiness)

Purpose: the EQ-i is designed to assess emotional intelligence in terms of a person's ability to manage their emotions and relationships effectively. It provides a comprehensive look at how individuals interact emotionally in a variety of contexts, including: Self-awareness and emotional expression, Interpersonal relationships, Decision-making, Coping with stress.

Applications:

- Clinical Psychology: It's often used in therapeutic settings to better understand a client's emotional functioning and to identify areas for intervention.
- Organizational Settings: Many organizations use the EQ-i to assess leadership potential, team dynamics, and emotional intelligence in the workplace, as EI is considered a key factor in effective leadership and team collaboration.
- Educational and Developmental Research: It is frequently used in studies related to personal development, emotional regulation, and interpersonal communication.

Psychometric Properties:

- Reliability and Validity: The EQ-i has demonstrated strong reliability, with good internal consistency, test-retest reliability, and validity. Studies have shown that it correlates with other psychological traits such as well-being, leadership effectiveness, and social functioning.

Versions:

- The EQ-i 2.0, an updated version, includes a simplified structure and improved psychometric properties.
- There is also a youth version of the EQ-i (EQ-i:YV), designed for children and adolescents.[5]

Moreover, data analysis revealed that high assertiveness contributes to increased self-esteem among participants, particularly during adolescence when personal characteristics are actively forming. High self-esteem, in turn, is associated with better social adaptation and reduced susceptibility to stressful situations (Rosenberg, 2020).

Conclusion. Based on the analysis, it can be concluded that psychological methods for assessing assertiveness, such as the Rathus Assertiveness Schedule and the Assertiveness Inventory, are effective tools for predicting levels of emotional intelligence and self-esteem. Assertive behavior positively influences the development of emotional intelligence and self-esteem, especially during adolescence when personal development plays a key role in building self-confidence.

For future research, it is recommended to conduct a more in-depth analysis of the relationship between assertiveness and other personal characteristics, such as stress resilience and achievement motivation.

References

1. Lindzey, G. The Dynamics of Assertive Behavior // Journal of Personality and Social Psychology, 2019. 56(2), P.123-145.
2. Goleman, D. Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. Bantam Books, 2016.
3. Rosenberg, M. Society and the Adolescent Self-Image. Princeton University Press, 2020.
4. Rathus, S. A. A 30-Item Schedule for Assessing Assertive Behavior // Behavior Therapy, 1973. 4(3), 398-406.
5. Bar-On, R. The Emotional Quotient Inventory (EQ-i). Multi-Health Systems, 1997.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЭФФЕКТИВНОСТИ ТРЕНИНГОВОЙ ПРОГРАММЫ ПО УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЮ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ВАЖНЫХ КАЧЕСТВ У ЛИДЕРОВ МОЛОДЕЖИ

Иноятова С. Р.

Институт изучения проблем молодежи и подготовки перспективных кадров при Агентстве по делам молодежи Республики Узбекистан
Ташкент, Узбекистан

Тренингтік бағдарламалар көшбасшы жастарды қақтығыстарды басқару және дауларды шешу стратегияларына үйретеді, бұл басшылар мен әріптестер қарым-қатынасындағы конфликтінің алдын алуға немесе азайтуға көмектеседі. Тренингтерден сәтті өту көшбасшы жастардың өзін-өзі бағалауы мен сенімділігін арттыруға ықпал етеді. Бұл оларға кәсіби ортада өздерін жайлы сезінуге және басшылар мен әріптестер қарым-қатынасын жасауға мүмкіндік береді. Тренингтер көшбасшы жастардың мансаптық өсу және жұмыста жақсы нәтижелерге қол жеткізу үшін қажетті дағдыларды дамытуға көмектеседі.

Түйін сөздер: көшбасшысы жастар, тренинг бағдарламасы, басқару құзыреттері, эмпатия, коммуникация, мінез-құлықты өзіндік реттеу стилі.

Тренинговые программы по обучению лидеров молодежи стратегиям управления конфликтами и разрешению споров помогает предотвратить или минимизировать конфликты в отношениях с руководителями и коллегами. Успешное прохождение тренингов способствует улучшению самооценки и уверенности у лидеров молодежи. Это позволяет им чувствовать себя более комфортно в профессиональном окружении и лучше взаимодействовать с руководителями и коллегами. Тренинги помогают лидерам молодежи развить навыки, необходимые для продвижения по карьерной лестнице и достижения лучших результатов на работе.

***Ключевые слова:** лидер молодежи, тренинговая программа, управленческие компетенции, эмпатия, коммуникация, стиль саморегуляции поведения.*

Training programs teach youth leaders conflict management and dispute resolution strategies, which helps to prevent or minimize conflicts in relationships with managers and colleagues. Successful completion of trainings helps to improve self-esteem and confidence among youth leaders. This allows them to feel more comfortable in a professional environment and interact better with supervisors and colleagues. Trainings help youth leaders develop the skills necessary to move up the career ladder and achieve better results at work.

***Keywords:** youth leader, training program, managerial competencies, empathy, communication, style of self-regulation of behavior.*

Введение. Актуальность данного исследования заключается в том, что для любой организации необходимы умелые, организованные и ответственные молодые сотрудники. По мнению известного ученого И. М. Ильинского: «молодежь – это ценность особого рода, главная ценность общества, понятие не только демографическое, но также экономическое,

социальное, политическое».¹ Особенно важным и значимым для многих отраслей деятельности в нашем современном мире являются такие умения как: объединять и вести людей за собой, интегрируя общие идеи и ценности, которые невозможны без наличия коммуникативного опыта и лидерских навыков. Для более расширенного анализа и рассмотрения молодежной политики в профессиональной деятельности было проведено эмпирическое исследование взаимосвязи личностных особенностей и управленческих компетенций у лидеров молодежи.

Основная часть. Каждый социум нуждается в таких лидерах, которые способны дипломатично руководить не ради достижения своей определенной цели, а именно корректно учитывающие необходимые потребности и интересы коллектива, рассмотрение и выявление личностных особенностей всех членов команды. Все эти профессионально-важные качества лидера способствуют тому, что в коллективе начинаются такие изменения как сопереживание и проявление эмпатии, в которой команда будет принимать и учитывать конструктивную критику, анализируя ее для эффективной деятельности всей организации.

В процессе исследования выдвинуто предположение о том, что развитие управленческих компетенций у лидеров молодежи будет эффективно, если разработать и применить программу лидерских навыков и профессионально-важных качеств у лидеров молодежи, которая сочетает в себе практико-ориентированный подход и эффективные ее методы использования. В ходе исследования были рассмотрены и проанализированы обширные работы и труды отечественных и зарубежных ученых в области лидерских качеств, которые предоставляли различные формы и методы развития управленческих компетенций у лидеров молодежи, на основании которой разработана тренинговая программа для районных лидеров города Ташкента под названием «Успешные лидеры» и обоснована актуальность через проведение научно-исследовательской работы.

В результате научно-исследовательской работы была создана тренинговая программа для лидеров молодежи, которая была направлена на развитие и усовершенствования таких качеств как: эмоциональный интеллект, ассертивность, стрессоустойчивость, организованность в деятельности, планированность и умение за собой вести коллектив, также создавать благоприятный климат в коллективе. Тренинг проведен с лидерами - молодежью Чиланзарского района г.Ташкент. Численность 44 человек, которая была поделена на 2 группы по 22 участника. Группы комплектовались на добровольной основе. После проведенного тренинга были выявлены сдвиги в показателях различных компонентов (таблица 1).

Изменение показателей шкал методики М.Вудкока, Д.Френсиса «Управленческие компетенции» после тренинга зафиксировало рост таких показателей у лидеров молодежи, как творческий подход, умение влиять на людей и хорошие навыки решения проблем. При этом данные показатели возросли у 28 и 26 лидеров молодежи с доверительным уровнем более 99% ($p < 0.01$). Умение наладить групповую работу стало лучше у 24 лидеров молодежи после проведенного тренинга ($p < 0.05$)

Тренинговая программа включает в себя работу с эмоциями, самосознанием и эмпатией. Развитие этих аспектов может помочь лидерам молодежи лучше понимать себя и других, что в свою очередь улучшает их умение влиять на людей и находить инновационные решения. Тренинги включают работу над коммуникацией, активным слушанием и умением выражать свои мысли и чувства. Эти навыки особенно важны для лидеров молодежи, поскольку они позволяют им лучше взаимодействовать с другими и влиять на них. Тренинги помогают

лидерам развить навыки управления стрессом и адаптивности, что позволяет им более эффективно решать проблемы в различных ситуациях. Тренинг помогает лидерам развить навыки эмпатии и понимания чувств и потребностей других людей. Это позволяет им лучше воспринимать точку зрения членов группы, что улучшает коммуникацию и способствует налаживанию взаимопонимания. Тренинг включает в себя тренировки по улучшению навыков активного слушания, четкой и эффективной речи, а также невербальной коммуникации. Улучшение этих навыков помогает лидерам эффективнее выражать свои мысли и идеи, а также лучше понимать и реагировать на коммуникацию со стороны других участников группы. Тренинг может включать в себя методы разрешения конфликтов и улучшения совместной работы в группе. Лидеры молодежи учатся эффективно управлять конфликтами и находить компромиссы, что способствует улучшению атмосферы в коллективе и снижению напряженности.

Таблица 1 - Изменение показателей шкал Методики М.Вудкока, Д.Френсиса «Управленческие компетенции» у лидеров молодежи после тренинга (критерий Уилкоксона)

Показатели	Сдвиги показателей после тренинга			Z	p
	Снижение	Увеличение	Без изменений		
Способность управлять собой	18	16	10	-0,10	0,924
Четкие ценности	14	18	12	-1,05	0,295
Четкие личные цели	18	18	8	-0,61	0,545
Продолжающееся саморазвитие	20	16	8	-1,24	0,213
Хорошие навыки решения проблем	8	28	8	-3,34	0,001**
Творческий подход	8	28	8	-2,66	0,008**
Умение влиять на людей	10	26	8	-2,59	0,010**
Понимание особенностей управленческого труда	16	20	8	-0,08	0,936
Способность руководить	14	18	12	-1,05	0,293
Умение обучать	22	12	10	-1,47	0,141
Умение наладить групповую работу	12	24	8	-2,09	0,037*

Примечание: * $p < 0.05$; ** $p < 0.01$.

Изменение показателей шкал опросника В.И. Моросановой «Стиль саморегуляции поведения» после тренинга у лидеров молодежи зафиксировало значительное увеличение показателей гибкости, что составило 24 человека с доверительным уровнем 99% ($p < 0.01$) /таблица 2/.

Исходя из результатов тренинговой работы видно, что тренинг помог лидерам молодежи развить способность адаптироваться к новым ситуациям, менять свои подходы и стратегии в зависимости от конкретной ситуации. Это способствует гибкости в мышлении и действиях. Тренинги, направленные на работу с эмоциями и самоуправлением, помогают лидерам молодежи развить способность гибко реагировать на эмоциональные вызовы и стрессовые ситуации, что важно для успешного управления в различных условиях. Уверенность в своих собственных способностях и знаниях, полученных в ходе тренинга, может дать лидерам молодежи больше уверенности в принятии решений и осуществлении изменений. Это может способствовать гибкости в принятии решений и в управлении ситуациями.

Таблица 2 - Изменение показателей шкал Опросника В.И. Моросановой «Стиль саморегуляции поведения» у лидеров молодежи после тренинга (критерий Уилкоксона)

Показатели	Сдвиги показателей после тренинга			Z	p
	Снижение	Увеличение	Без изменений		
Планирование	20	12	12	-1,33	0,182
Моделирование	20	22	2	-0,74	0,461
Программирование	18	16	10	-0,66	0,511
Оценивание результатов	18	12	14	-0,88	0,380
Гибкость	8	24	12	-2,77	0,006**
Самостоятельность	16	18	10	-1,17	0,243
Общий уровень саморегуляции	24	16	4	-1,43	0,153

Примечание: ** $p < 0.01$.

Изучение изменений показателей шкал опросника Т.В.Корниловой «Личностные факторы принятия решений» у лидеров молодежи после тренинга выявило увеличение показателей рациональности и готовности к риску у 24 и 30 лидеров молодежи соответственно (таблица 3). При этом снижение показателей рациональности было зафиксировано у 18 человек и показателей готовности к риску у 12 человек. Без изменений данные факторы остались у 2 лидеров молодежи. Доверительный уровень составил 95% ($p < 0.05$).

Таблица 3 - Изменение показателей шкал Опросника Т.В.Корниловой «Личностные факторы принятия решений» (ЛФР-25) у лидеров молодежи после тренинга (критерий Уилкоксона)

Показатели	Сдвиги показателей после тренинга			Z	p
	Снижение	Увеличение	Без изменений		
Рациональность	18	24	2	-2,15	0,032*
Готовность к риску	12	30	2	-2,07	0,038*

Примечание: * $p < 0.05$.

Тренинговая программа включала в себя работу над развитием аналитического мышления и способностей к логическому анализу ситуаций. Это помогает лидерам молодежи принимать более рациональные решения на основе фактов и аргументов. Успешное прохождение тренинга способствует увеличению самоуверенности лидеров молодежи в своих способностях и знаниях. Более высокий уровень уверенности может позволить им принимать более рискованные, но в то же время рационально обоснованные решения. Тренинги включают в себя тренировку навыков управления рисками и принятия решений в неопределенных ситуациях. Это помогает лидерам молодежи осознавать возможные риски и принимать обоснованные решения, основанные на балансе между потенциальными выгодами и потерями. Тренинговая работа способствует развитию креативности и способности находить новые и нестандартные решения. Увеличение креативности может повысить готовность к риску у лидеров молодежи, поскольку они могут быть более склонны к исследованию новых идей и возможностей.

Согласно изменениям показателей шкал методики Н.Холла «Оценка эмоционального интеллекта» у лидеров молодежи после тренинга показатели эмпатии, самомотивации и интегративного уровня эмоционального интеллекта увеличились у 28 человек (таблица 4). Доверительный уровень составил 99% ($p < 0.01$).

Таблица 4 - Изменение показателей шкал Методики Н.Холла «Оценка эмоционального интеллекта» у лидеров молодежи после тренинга (критерий Уилкоксона)

Показатели	Сдвиги показателей после тренинга			Z	p
	Снижение	Увеличение	Без изменений		
Эмоциональная осведомленность	12	24	8	-2,16	0,031*
Управление своими эмоциями	10	24	10	-2,55	0,011*
Самомотивация	8	28	8	-3,07	0,002**
Эмпатия	10	28	6	-2,61	0,009**
Распознавание эмоций других людей	18	22	4	-0,50	0,618
Интегративный уровень эмоционального интеллекта	14	28	2	-2,73	0,006**

Примечание: * $p < 0.05$; ** $p < 0.01$.

Увеличение таких показателей как эмоциональная осведомленность и управление своими эмоциями было зафиксировано у 24 человек. Доверительный уровень составил 95% ($p < 0.05$).

Тренинговая программа включала упражнения и практики, направленные на развитие эмпатии и умения ставить себя на место других людей. Увеличение этих навыков помогает лидерам молодежи лучше понимать эмоции и потребности своих коллег, подчиненных и членов сообщества, что способствует более эффективному взаимодействию и руководству. Тренинги могут помочь лидерам молодежи развить внутреннюю мотивацию и чувство целеустремленности. Успешное преодоление препятствий в ходе тренинга может укрепить у них веру в свои собственные способности и мотивацию к достижению поставленных целей. Тренинги способствуют развитию интегративного уровня эмоционального интеллекта, что означает способность совмещать и интегрировать различные эмоциональные и когнитивные аспекты в принятии решений и взаимодействии с другими людьми. Увеличение этой способности помогает лидерам молодежи принимать более сбалансированные и целостные решения.

Тренинговая работа включает в себя практики осознанности, которые помогают лидерам молодежи стать более осведомленными о своих эмоциях и состоянии ума. Это позволяет им более эффективно управлять своими эмоциями и реагировать на них адекватно. Кроме этого, тренинги включают в себя методы и стратегии для управления эмоциями, такие как глубокое дыхание, практики релаксации и когнитивные переоценки. Это помогает лидерам молодежи более эффективно реагировать на стрессовые ситуации и сохранять эмоциональное равновесие.

Таблица 5 - Изменение показателей шкал Методики Т.Лири «Диагностика межличностных отношений» у лидеров молодежи после тренинга (критерий Уилкоксона)

Показатели	Сдвиги показателей после тренинга			Z	p
	Снижение	Увеличение	Без изменений		
Авторитарный	28	12	4	-2,13	0,033*
Эгоистичный	14	16	14	-0,66	0,511
Агрессивный	26	10	8	-2,17	0,030*
Подозрительный	20	14	10	-0,82	0,413
Подчиняемый	18	16	10	-0,37	0,708
Зависимый	22	16	6	-1,50	0,132
Дружелюбный	22	18	4	-1,64	0,100
Альтруистический	18	18	8	-1,49	0,137

Примечание: * $p < 0.05$.

Согласно изменениям показателей шкал Методики Т.Лири «Диагностика межличностных отношений» у лидеров молодежи после тренинга было достигнуто снижение авторитарности и агрессивности у 28 и 26 человек соответственно. Доверительный уровень составил 95% ($p < 0.05$).

Тренинговые работы помогают лидерам молодежи развить эмпатию и понимание чувств и потребностей других людей. Это может снизить их склонность к авторитарному и агрессивному поведению, поскольку они становятся более осведомленными о чувствах и перспективах других. Тренинги включают в себя обучение стратегиям управления конфликтами и поиску конструктивных решений. Лидеры молодежи, обладающие такими навыками, более эффективно реагируют на конфликтные ситуации и избегают агрессивных и авторитарных подходов к их разрешению. Тренинги помогают лидерам молодежи лучше понять свои собственные эмоции и реакции. Более глубокое понимание собственных эмоций позволяет им более эффективно управлять своими реакциями и избегать авторитарного или агрессивного поведения в ответ на стресс или давление.

Подытоживая сравнительный анализ эффективности тренинговой программы, можно определить следующее:

1. Степень удовлетворенности лидеров молодёжи собственной трудовой деятельности и зарплатой после тренинга увеличилась у 28 человек. Самые высокие показатели увеличения удовлетворенности были зафиксированы у лидеров между соответствием объема и сложности выполняемой ими работы, данный показатель вырос у 32 человек.

2. Изменение показателей управленческих компетенций после тренинга зафиксировало рост таких показателей у лидеров молодежи, как творческий подход, умение влиять на людей и хорошие навыки решения проблем. При этом данные показатели возросли у 28 лидеров молодежи с доверительным уровнем более 99% ($p < 0.01$). Умение наладить групповую работу стало лучше у 24 лидеров молодежи после проведенного тренинга.

3. Личностные факторы принятия решений у лидеров молодежи после тренинга выявило увеличение показателей рациональности и готовности к риску. Тренинговая программа включала в себя работу над развитием аналитического мышления и способностей к логическому анализу ситуаций. Это помогает лидерам молодежи принимать более

рациональные решения на основе фактов и аргументов. Успешное прохождение тренинга способствует увеличению самоуверенности лидеров молодежи в своих способностях и знаниях.

4. Согласно изменениям показателей в оценке эмоционального интеллекта у лидеров молодежи после тренинга показатели эмпатии, самомотивации и интегративного уровня эмоционального интеллекта увеличились у 28 человек. Доверительный уровень составил 99% ($p < 0.01$).

5. Исходя из результатов тренинговой работы видно, что тренинг помог лидерам молодежи развить способность адаптироваться к новым ситуациям, менять свои подходы и стратегии в зависимости от конкретной ситуации. Это способствует гибкости в мышлении и действиях.

Литература

1. Андреева Г.М. Психология социального познания. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 288 с;
2. Бишоп С. Тренинг ассертивности. СПб.: Питер, 2001
3. Быстрова Н. В. Опытная работа по выявлению особенностей проявления лидерства в среде студенческой молодежи (на примере студентов педагогического факультета) [Электронный ресурс]. – // RussianJournalofEducationandPsychology. 2015. №9. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/opytnaya-rabota-po-vyyavleniyu-osobennostey-proyavleniya-liderstva-v-srede-studencheskoy-molodezhi-na-primere-studentov>
4. Веснин В.Р. Управление персоналом. Теория и практика: учебник. – М.: Проспект, 2016 – 688 с.;
5. Добрынина, В.И. Воспитание личности управляемый процесс//Социальное управление и молодежь. Вып. 3. М., 1969.Соколов
6. Иванова С, Развитие потенциала сотрудников. Профессиональные компетенции, лидерство, коммуникации. / С. Иванова, Д. Болдогоев, Э. Борчанинова, А. Глотова, О. Жигилий. – М.: Издательство: Альпина Паблишерз, 2011 г., – 280 с.
7. Ильинский И.М. Молодежь планеты: глобальная ситуация в 90-х годах, тенденции и перспективы М., 1999.
8. Кипнис М. Тренинг коммуникации. Сер. "Действенный тренинг". М.: Ось-89, 2004.
9. Кипнис М. Тренинг лидерства Художник Коновалов М.В. 2-е издание, стереотипное Издательство "Ось-89". 109391, Москва, 2-й Карачаровский пр.1
10. Кипнис М. Тренинг творческого мышления. Сер. "Действенный тренинг". М.: Ось-89, 2004.
11. Клищевская М.В., Солнцева Г.Н. Профессионально важные качества как необходимые и достаточные условия прогнозирования успешности деятельности.

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ ИНТЕЛЕКТИСІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ТЕОРИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

Қалымбетова Э.К., Қалиева М.Ж.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Бұл мақалада жасөспірімдердің эмоционалды интеллектісінің негізгі мәселелері, сонымен қатар олардың әлеуметтік бейімделуге және тұлғааралық қатынастардың дамуына ықпалы қарастырылды. Эмоционалды интеллектке түсінік беріліп, жасөспірімдердің психикалық күйі және мінез – құлық ерекшеліктері талданды. Эмоционалды интеллекттің пайда болуы, ерекшеліктері, жасөспірімдердің күнделікті өміріне және тұлғааралық қарым-қатынасқа әсері қарастырылды.

Сондай-ақ, жасөспірімдік кезең өзінің де, айналасындағылардың да эмоционалды күйлеріне жоғары сезімталдықпен сипатталады, бұл эмоционалды интеллектті өзін-өзі анықтау және жеке дамуды қалыптастыру процесінің басты құрамдас бөлігі етеді. Бұл мақала жасөспірімдердің эмоционалды даму динамикасын және оның болашақ өміріне әсерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: эмоция, эмоционалды интеллект, жасөспірім, эмпатия, қарым – қатынас, эмоцияны басқару.

В статье рассмотрены основные проблемы развития эмоционального интеллекта подростков, а также их влияние на социальную адаптацию и развитие межличностных отношений. Дается понимание эмоционального интеллекта, анализируется психическое состояние и особенности поведения подростков. Были рассмотрены особенности эмоционального интеллекта, влияние на повседневную жизнь подростков и межличностные отношения. Также подростковый возраст характеризуется высокой чувствительностью к эмоциональным состояниям как самого себя, так и окружающих, что делает эмоциональный интеллект главной составляющей процесса самоопределения и формирования личностного развития. Данная статья позволит глубже понять динамику эмоционального развития подростков и его влияние на дальнейшую жизнь.

Ключевые слова: эмоция, эмоциональный интеллект, подросток, эмпатия, отношения, управление эмоциями.

This article examines the main problems of emotional intelligence of adolescents, as well as their impact on social adaptation and the development of interpersonal relationships. An understanding of emotional intelligence is given, the mental state and behavioral characteristics of adolescents are analyzed. The origin, features of emotional intelligence, the impact on the daily life of adolescents and interpersonal relationships were considered.

Adolescence is also characterized by high sensitivity to the emotional states of both oneself and others, which makes emotional intelligence the main component of the process of self-determination and formation of personal development. This article will provide a deeper understanding of the dynamics of emotional development of adolescents and its impact on later life.

Key words: emotion, emotional intelligence, teenager, empathy, relationships, emotion management.

Кіріспе. Жеке тұлға басқалардың эмоцияларын түсіну және олармен тиімді қарым-қатынас жасау, олардың мінез-құлқына әсер ету және өз эмоцияларын басқару қабілеттерімен айтарлықтай ерекшеленеді. Эмоционалды интеллект деп аталатын бұл дағдылар кешені адами қатынастардың барлық аспектілеріне еніп, жасөспірім кезінде – тұлғаның қарқынды дамуы мен жеке басын қалыптастыру кезеңінде ерекше мәнге ие болады. Оның рөлі басқалардың эмоцияларын түсінуден әлдеқайда жоғары. Ол өзін-өзі тануды, өзін-өзі реттеуді, мотивацияны, эмпатияны және тұлғааралық дағдыларды қамтиды. Эмоционалды интеллектінің жоғары деңгейі жасөспірімдерге күшті, сау қарым-қатынас орнатуға, қақтығыстарды тиімді шешуге, стрессті жеңуге және мақсаттарына жетуге мүмкіндік береді. Керісінше, төмен эмоционалды интеллект әлеуметтік оқшаулануға, депрессияға, мазасыздыққа және оқудағы қиындықтарға әкелуі мүмкін.

Негізгі бөлім. Қазіргі психологияның ең өзекті проблемаларының бірі адамның эмоционалды интеллектін дамыту болып табылады. Біріншіден, бұл қазіргі өмір жағдайларына байланысты эмоцияның жоғарылауымен байланысты. Өмір сүру қарқыны жеделдетіледі, стресс факторларының саны артады, релаксация үшін уақтылы мүмкіндіктер болмаған кезде бәсекелестік пен жауапкершілік артады. Аталған факторлар эмоционалды жүктемелердің жиілігі мен қарқындылығын арттырады, бұл жағдайда адамдар алаңдаушылықтың, дәрменсіздіктің және үмітсіздіктің уайымымен жауап бере алады.

Эмоционалды интеллект феноменін бүкіл әлемде көптеген зерттеушілер мойындайды. Тұлғаның жеке және кәсіби өсуіне ықпал ететін және оның өмірдегі табыстылығына әсер ететін факторлар ретінде эмоционалды интеллектіні құрайтын дамытудың маңыздылығы мен қажеттілігі сөзсіз.

XX ғасырдың басында танымал зияткерлік тесттер қазіргі уақытта белгілі бір жұмысқа ізденушілерді немесе тиісті мамандандырылған сыныптарға оқушыларды іріктеу мақсатында жиі қолданылады, бірақ бастапқыда дәл осы мақсатта құрылған.

Қазіргі заманғы көптеген мәдени құндылықтарға жеке эмоциялар және жалпы эмоционалды өмір жатады. Бұл жағдайда психологиялық және физиологиялық деңгейде бірқатар проблемалар әкеледі. А. Б. Холмогорова мен Н. Г. Гаранянның пайымдауынша

«табыс пен жетістіктерге сену, күш пен бәсекелестік, рационалдылық пен ұстамдылыққа сену біздің мәдениетімізге тән» эмоцияның бұзылуына әкеліп соғады.

Эмоциялық интеллект әлеуметтік және эмоциялық қабілеттердің, соның ішінде өзінің және өзге адамдардың эмоцияларын түсіну, басқару қабілеттерінің жиынтығынан тұрады. Эмоциялық интеллект–тұлғааралық қатынастар үрдісінде әртүрлі эмоциялық күйлерді дұрыс түсінуге, өзгелердің эмоциялық күйіне орай икемделуге мүмкіндік береді. Тұлғаның бейімделу қабілетін, ортамен үйлесімді қарым-қатынасын арттырады.

Онтогенездің әртүрлі кезеңдеріндегі эмоционалды интеллектіні дамуын нақты жас ерекшелігін сипаттайтын интеллектуалды және эмоционалды саланың жаңадан жасақталуы тұрғысынан талдау қажет. [1, б.44]

Жасөспірім кезеңнен бастап интеллектуалды даму дәстүрлі түрде дерексіз ойлаудың қалыптасуының аяқтауымен байланысты болды. Ж.Пиаже өзінің ақыл-ой даму кезеңін формальды жүйе кезеңімен аяқтайды. Оның негізгі ерекшеліктері - логикалық ережелер тұрғысынан жүйелі бағалауда гипотезаларды тұжырымдау және тексеру мүмкіндігі. Сонымен қатар, жасөспірімдер когнитивтік үдерістердің еркін меңгеруіне және табиғи қасиеттерге негізделген жоғары ақыл-ой функцияларын қалыптастырудың аяқталуына байланысты (Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев) ақпаратты өңдеудің жекелеген компоненттерін тиімді пайдаланады. Қоршаған әлем және өздері туралы білудің толық базасы қалыптасуда. Жасөспірімдердің танымдық қызығушылықтары көп жағдайда айналадағы адамдар мен өздеріне негізделген, алайда өзін түсіну әлі де болса эгоцентризмнің үлкен үлесімен байланысты және басқаларды жанама түрде түсіну бұрмаланып жатыр. [1, б.45]

Осы тұрғыда жасөспірімдердің танымдық қызығушылықтары басқалардың да, олардың жеке қабылдауының да әсерінен қалыптасатынын көруге болады.

Жасөспірім-бұл балалық шақ пен ересек өмір арасындағы аралық кезең, ол жеке және психикалық дамудың жоғары қарқындылығымен сипатталады. Ерте жасөспірімдік кезең 10-12 жас аралығында анықталады, ал өсудің негізгі кезеңі 13-15 жаста болады. Баланың денесі тез қалпына келе бастайды, біртіндеп ересек адамның денесіне айналады. Жасөспірім кезінде адам өзі туралы жаңа идеяларды қалыптастырады, өзін-өзі бағалауды күшейтеді, мінездің ерекшеліктері жаңартылады. Жасөспірімдердің эмоционалды саласының даму ерекшеліктері гормоналды және физиологиялық өзгерістер аясында ғана емес. Эмоционалды тұрақтылықты қалыптастыруда ата-ана стилі мен балалар мен ата-аналар арасындағы қарым-қатынастың ерекшеліктері үлкен рөл атқарады. Жасөспірім мектеп оқушысының эмоционалды және психикалық жағдайы өте осал, сондықтан жасөспірімнің ата-анасымен қарым-қатынасы неғұрлым шиеленісті болса, қолайсыз эмоционалды жағдайлардың пайда болу ықтималдығы соғұрлым жоғары болады. Ең өткір жағдайларға жасөспірім өзінің мінезі мен жеке басының екпінінде жағымсыз тәжірибені шоғырландыру арқылы ерекше жауап береді, бұл болашақта психопатияға әкелуі мүмкін. [2, б.110]

Сонымен қатар, жасөспірімдердің эмоционалды саласы тікелей когнитивті сфераның дамуымен қатар әрдайым динамикаға түсіп отырады.

Эмоционалды сфераның қалыптасуы қиялмен, фантазиямен және жасөспірімде осы жаста қатты дамитын армандармен тығыз байланысты. Жасөспірім кезіндегі қиялды дамыту үшін Л. С. Выготский екі негізгі формаға назар аударды: пластикалық және эмоционалды. Олардың негізгі айырмашылығы қиялдар құрылатын материалмен анықталады. Ол пластикалық қиялды объективті деп атайды, өйткені ол негізінен сыртқы әсерлерді пайдаланады, ал эмоционалды — ішкі өмір элементтерінен қалыптасатын субъективті.

Бұл ұғымға әсіресе американдық психолог Говард Гарднер жақын болды, ол тұлғааралық интеллектті ажырата бастады. Бұл ұғымдарға енетін қабілеттер эмоционалды интеллектпен тікелей байланысты және олардың эмоциялары мен сезімдері олардың эмоционалды өміріне қол жеткізу ретінде түсіндіріледі. [3, б.2] Эмоцияларды бірден ажырату, оларға ат қою, оларды символдық кодтарға аудару және өз мінез-құлқын түсіну және бақылау эмоционалды интеллектпен байланысты. [3, б.3]

Аталған дағдыларды игеру эмоциялардың көрінуі мен бағалауын жеңілдетеді. Сондықтан эмоциялық интеллект эмоцияларды тиімді жеткізе алу қабілетін дамытуда маңызды рөл атқарады.

Эмоциялық интеллект (бұдан әрі ЭИ) – бұл эмоцияның көрінуі, оны бағалауы және жеткізе алу, эмоцияны түсіну және эмоцияны танып білу және эмоцияларды басқара алу қабілеттілігі ретінде сипатталады. ЭИ адамның өзінің және өзгелердің эмоциясын түсіну, өзіндік эмоциялық сферасы мен мотивациясын басқара алу сияқты әлеуметтік және эмоциялық қабілеттердің бірлігін білдіреді.

«Эмоциялық интеллект» ұғымын Саловой және Майер енгізген болатын. Олар ЭИ негізгі үш сала бойынша сипаттады: өзінің және өзгелердің эмоциясын бағалау; өзінің және өзгелердің эмоциясын реттеу; әрекеттерді орындау кезінде эмоцияларды қолдану.

Эмоциялық интеллект туралы Н. Холл моделі компоненттеріне эмоциялық сауаттылық, өз эмоцияларын басқара алу, өзіндік мотивация, эмпатия, басқалардың эмоциясын басқару жатады. Д.В. Люсиннің эмоциялық интеллект туралы теориялық моделі төмендегідей сипаттамалардың бірлігінен тұрады: [4, б.85]

- эмоциядан туындайтын ақпараттарды өңдеудің когнитивтілік қабілеттілігі;
- өзі және өзгелер туралы ақпараттың негізі ретінде эмоция туралы ой-пікірлері;
- эмоциялылықтың даралық көрінісі;
- эмоциялық сезімталдық;
- эмоциялық тұрақтылық.

ЭИ көріністері вербалды және вербалды емес белгілердің көмегімен эмоцияны тану, басқалардың вербалды емес белгілерін қабылдау, әрі оған сәйкес эмоциялық қатынас арқылы көрінеді. Оған қоса, өз эмоциясын реттей алу, өз эмоциясын өзгелердің эмоциясына орай бақылау, қалыпқа келтіру көріністерімен сипатталады. Алдында тұрған міндеттерді орындау немесе күрделі мәселелерді шешу кезінде эмоцияларды қолдану, шығармашылық мотивацияның туындауы, икемді жоспарлау әрекеттерінен көрінеді. [4, б.85]

Кейіннен эмоционалды интеллектті терең зерттеп, оны ғылыми еңбектерінде жан-жақты – Дэниел Глоуман қарастырған болатын.

Эмоционалды интеллектті когнитивті қабілеттер мен жеке қасиеттердің үйлесімі ретінде қарастыратын аралас модельдерге Д. Гоулманның моделі жатады. Ол эмоционалды интеллекттің құрылымына: өзін-өзі тану, өзін-өзі бақылау, әлеуметтік түсіну және қарым-қатынасты басқару сияқты төрт түрлі құрамдас бөліктерге ажыратады.

Шетелдік және ресейлік зерттеулерде анықталған жасөспірімдердің эмоционалды саласы мен эмоционалды интеллектінің даму ерекшеліктерін қарастырыңыз. Е.Б. Максимованың ұстанымына сәйкес, жасөспірімдердің эмоционалды саласы жоғары эмоционалды қозғыштықпен және тұлғааралық қарым-қатынас сипаттамаларымен айқын өзара тәуелділікпен сипатталады. Австриялық зерттеушілер эмоцияларды реттеуді, қиындықтарды жеңуді және шешім қабылдауды жасөспірім кезіндегі сыртқы мінез-құлықты шешудің үш өзара байланысты мүмкіндігі ретінде қарастырады. Ю.В. Давыдова жасөспірім кезіндегі эмоционалды және әлеуметтік интеллектте жалпы және ерекше қасиеттерді анықтады. Автор

эмпатия мен вербалды емес мінез-құлықты түсіну мен түсіндіру, эмоцияларды тану және коммуникацияға қатысушылардың сезімдерін, ойларын, ниеттерін түсіну арасындағы байланыстарды белгіледі. Л.Д. Камышникова эмоционалды интеллект жасөспірімдердің әлеуметтік мінез-құлқындағы адаптивті функцияны атқаратынын дәлелдейді. Жасөспірім кезіндегі эмоционалды интеллект мәселесіне арналған зерттеулерге теориялық талдау жүргізу барысында біз жасөспірімдердің жынысын ескере отырып, эмоционалды интеллект көріністерінің ерекшелігі туралы мәліметтердің болуына назар аудардық. Бірқатар авторлар жасөспірімдік шақты деструктивті мінез-құлықтың жоғары тәуекел кезеңі ретінде бағалайды. Зерттеу нәтижелері эмоционалды интеллект жасөспірімдердің әлеуметтік қолайлы мінез-құлық фактілерімен тікелей байланысты екенін көрсетеді. Жасөспірімдердің эмоционалды саласы жоғары эмоционалдық қозғыштықпен және тұлғааралық қарым-қатынас сипаттамаларымен айқын өзара тәуелділікпен сипатталады. [5, б.52]

Қорытынды. Эмоционалды интеллект адамға өз сезімдері мен эмоцияларын адекватты білдіруге, оларды басқаруға және басқалардың эмоцияларын түсіну мен реттеуге мүмкіндік береді. Бұл коммуникациядағы сәттіліктің маңызды факторы болып табылады.

Жасөспірімдердің эмоционалды саласы - бастан кешкен жағдайлардың әртүрлілігі, шынайы сезімдерді танудағы қиындықтар, өз реакцияларының спектрін кеңейту және олардың тәжірибелерін, сондай-ақ басқа адамдардың эмоцияларын қабылдаудың жоғары маңыздылығымен сипатталады. Жасөспірімдердің эмоционалды интеллектісін дамыту стресстік қарым-қатынаста өзін-өзі тануға, құрметтеуге және жетістікке жетуге қажетті дағдылар деңгейін қалыптастыруға ықпал етеді. Бұл оларды өздерін және айналасындағыларды терең түсінуге, ынтымақтастықты талдауға және нығайтуға жетелейді.

Жасөспірім кезіндегі эмоционалды интеллектті зерттеу күрделі, көп қырлы процесс болып табылады, ол қазіргі уақытта да серпінді болып қала береді. Ғалымдар мен мамандар арасында эмоционалды интеллектке әсер ететін факторлар мен себептер туралы пікірталастар әлі де жалғасуда, бұл мәселені өзекті етеді.

Әдебиеттер

1. Егенисова А.Қ., Серикбаева А.К. «Студенттердің эмоционалдық интеллектісі және эмоцияларды басқара білуі қабілеті» Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Психология» сериясы №4 (65) 2020 ж. 44-45б.
2. Воронова, И. О. Особенности эмоциональной сферы подростков / И. О. Воронова. — Текст: непосредственный // Молодой ученый. — 2022. — № 46 (441). 110б.
3. Санаев, А. К. Особенности проявления эмоционального интеллекта в подростковом возрасте / А. К. Санаев, П. Н. Устин, А. Шарафутдинов // Мир науки. Педагогика и психология. — 2023. — Т. 11. — № 4. 2-3б.
4. Сабырбай Б.Е., Айкинбаева Г.Қ., Бердібаева С.Қ., Нурадинов А.С. «Студенттердегі әлеуметтік және эмоциялық интеллект дамуының маңыздылығы мен оның оқудағы жетістікке жету мотивациясына әсерін зерттеу» Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы, «Психология» сериясы №2 (79) 2024 ж. 84-85б.
5. Бапаева С.Т., Ахметжанова М.Б. Жасөспірімдердің эмоционалды интеллект дамуының гендерлік ерекшеліктері. Eurasian Journal of Current Research in Psychology and Pedagogy. №1 (1) 2022 ж. 52б.

PREDICTORS OF INTERNET ADDICTION IN RELATION TO PROFESSIONAL STRESS AND BURNOUT IN WOMEN

Kassymova M.D., Berdibayeva S.K.
Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan

The article examines the predictors of internet addiction among women in the context of professional stress and burnout. The main focus is on identifying key factors contributing to the development of internet addiction in the professional environment. By studying psychological and occupational stressors, as well as burnout indicators, the research aims to show how these factors affect internet usage patterns and the formation of addictive behavior.

Keywords: internet addiction, professional stress, burnout, addiction predictors, women, addictive behavior.

Бұл мақалада кәсіби стресс пен эмоционалды күйзеліс жағдайында әйелдер арасындағы интернетке тәуелділіктің предикторлары қарастырылады. Негізгі назар кәсіби ортада интернетке тәуелділіктің дамуына ықпал ететін негізгі факторларды анықтауға аударылады. Психологиялық және кәсіби стрессер мен күйзеліс индикаторларын зерттеу арқылы зерттеу осы факторлардың интернетті пайдалану үлгілеріне және тәуелділік мінез-құлқының қалыптасуына қалай әсер ететінін көрсетуге бағытталған.

Түйін сөздер: интернетке тәуелділік, кәсіби стресс, эмоционалды күйзеліс, тәуелділік предикторлары, әйелдер, тәуелділік мінез-құлқы.

В статье рассматриваются предикторы интернет-зависимости среди женщин в условиях профессионального стресса и эмоционального выгорания. Основное внимание уделяется выявлению ключевых факторов, способствующих развитию интернет-зависимости в профессиональной среде. Путем изучения психологических и профессиональных стрессоров, а также индикаторов выгорания, исследование направлено на то, чтобы показать, как эти факторы влияют на паттерны использования интернета и формирование зависимого поведения.

Ключевые слова: интернет-зависимость, профессиональный стресс, эмоциональное выгорание, предикторы зависимости, женщины, аддиктивное поведение.

Introduction. In recent years, the issue of internet addiction has gained increasing significance, particularly among women facing professional stress and emotional burnout. Internet addiction is defined as excessive, uncontrollable use of the internet that negatively impacts various aspects of an individual's life, including work, personal relationships, and health. The rapid development of technology and the widespread availability of the internet have made the digital environment an integral part of both professional and personal life [1].

Internet addiction plays a special role in the context of professional stress and burnout. Professional stress is a chronic stress related to work conditions that often leads to burnout, a state of emotional, physical, and mental exhaustion. Women working in stressful environments may use the internet as a means of relieving tension and avoiding stress factors, which in turn increases the risk of addiction [2]. This relationship raises concerns about the long-term consequences of internet addiction, especially regarding mental health and workplace productivity.

Furthermore, research has shown that women are often more susceptible to developing internet-related problems due to various social and psychological factors. The interplay between stress, burnout, and internet use highlights the need for a deeper understanding of how these variables interact to affect women's mental health. This study aims to identify the predictors of internet addiction among women experiencing professional stress and emotional burnout. Understanding how professional and psychological stressors contribute to the development of addictive behavior will help create more effective strategies for preventing and combating internet addiction among women in the workplace.

Main Part. Internet addiction has emerged as a significant concern in contemporary society, particularly in the context of rising professional demands and mental health challenges. It is characterized by excessive use of the internet, leading to detrimental effects on daily functioning, interpersonal relationships, and emotional well-being. The increasing reliance on digital platforms for both professional and personal activities has blurred the lines between beneficial and harmful internet usage. This shift necessitates a deeper exploration of the underlying factors that contribute to internet addiction, particularly among vulnerable populations such as women.

The Impact of Professional Stress

Professional stress is a pervasive issue that affects individuals across various industries. It is often defined as the psychological strain resulting from work-related demands that exceed an individual's coping abilities [3]. Women, in particular, may face unique stressors due to gender roles, expectations, and workplace dynamics. Research indicates that women are more likely to experience higher levels of occupational stress due to factors such as work-life balance, discrimination, and the pressure to conform to societal expectations [4]. These stressors can lead to a range of negative outcomes, including emotional exhaustion, decreased job satisfaction, and increased susceptibility to addictive behaviors.

When faced with chronic stress, individuals often seek coping mechanisms to alleviate their discomfort. For many women, the internet provides an accessible outlet for escaping the pressures of daily life. Engaging in online activities can serve as a temporary reprieve from stressors, allowing individuals to unwind and disconnect from reality. However, excessive engagement in these activities can escalate into addiction, leading to a cycle of reliance on the internet as a coping strategy [5].

Emotional Burnout and Its Relationship with Internet Addiction

Emotional burnout is a state of emotional, physical, and mental exhaustion caused by prolonged stress, particularly in the workplace. Women are disproportionately affected by burnout due to the dual demands of professional responsibilities and personal commitments, such as caregiving [6]. The symptoms of burnout can manifest as fatigue, cynicism, and feelings of ineffectiveness, which can further exacerbate the need for coping mechanisms.

Studies have shown that individuals experiencing burnout are more likely to turn to the internet for relief. The online environment offers an escape, where individuals can engage in activities that provide immediate gratification and distraction from their stressors [2]. However, this reliance on the internet can quickly develop into a compulsive behavior, leading to internet addiction. The cycle of stress, burnout, and internet use creates a feedback loop, where the individual's online behaviors serve as a temporary relief but ultimately contribute to increased feelings of anxiety and depression [7].

Predictors of Internet Addiction Among Women

Several factors may predict the likelihood of developing internet addiction among women experiencing professional stress and burnout. One significant predictor is the availability of social support. Research indicates that individuals with strong social networks are less likely to engage in problematic internet use, as they have alternative sources of support and coping. Conversely, women lacking social support may turn to the internet as a substitute for real-life interactions, increasing their risk of addiction.

Another critical factor is personality traits. Traits such as low self-esteem, high levels of neuroticism, and impulsivity have been linked to higher rates of internet addiction [8]. Women who possess these traits may be more susceptible to using the internet as a means of escapism, leading to compulsive usage patterns. Furthermore, the influence of societal norms and expectations can also play a role. Women may feel pressured to maintain a perfect image, both in their personal and professional lives, leading to increased engagement in social media and other online platforms to

portray this idealized version of themselves [9].

The Role of Technology in Fostering Addiction

The rapid advancement of technology has also contributed to the proliferation of internet addiction. The ubiquitous presence of smartphones and easy access to high-speed internet have made it increasingly easy for individuals to engage with digital platforms at any time. This constant connectivity can lead to compulsive checking of notifications, social media updates, and online content, further blurring the boundaries between healthy use and addiction [1].

Social media, in particular, has been identified as a significant factor in the development of internet addiction. The interactive nature of these platforms fosters a sense of community and belonging, which can be particularly appealing to women experiencing stress and isolation. However, the need for validation and approval through likes, comments, and shares can create an unhealthy cycle, where individuals feel compelled to spend increasing amounts of time online to achieve a sense of fulfillment.

Strategies for Prevention and Intervention

Understanding the predictors of internet addiction among women facing professional stress and burnout is crucial for developing effective prevention and intervention strategies. Organizations can play a significant role in mitigating the risk of internet addiction by promoting mental health awareness and providing resources for stress management. Implementing employee assistance programs, offering counseling services, and fostering a supportive work environment can help women navigate the challenges of their professional lives.

Additionally, mental health professionals can develop tailored interventions that address the unique needs of women struggling with internet addiction. Cognitive-behavioral therapy (CBT) has shown promise in treating addictive behaviors by helping individuals identify and modify maladaptive thought patterns and behaviors. By incorporating mindfulness techniques and stress-reduction strategies, therapists can equip women with healthier coping mechanisms that do not rely on excessive internet use.

Conclusion. The growing prevalence of internet addiction among women, particularly in the context of professional stress and emotional burnout, underscores a critical public health concern that demands immediate attention. This study highlights the intricate interplay between workplace demands, psychological stressors, and the propensity for compulsive internet use. As women increasingly occupy roles in high-pressure environments, understanding the factors that contribute to internet addiction becomes vital not only for their individual well-being but also for the overall productivity and health of organizations.

Internet addiction is not merely a personal issue but a reflection of broader societal challenges, including the increasing demands placed on women in both professional and personal spheres. The dual pressures of work and familial responsibilities can lead to significant stress and burnout, which, as evidenced in this research, can trigger maladaptive coping mechanisms such as excessive internet use. This reliance on digital platforms, while providing a temporary escape, can ultimately exacerbate feelings of isolation, anxiety, and depression, creating a vicious cycle that is difficult to break.

The predictors identified in this study, including the lack of social support, personality traits, and societal expectations, reveal the multifaceted nature of internet addiction. These factors not only highlight the vulnerabilities that women face but also point to the need for a more nuanced understanding of how technology and social dynamics interact to influence behavior. For instance, the role of social media as a double-edged sword cannot be overstated; while it offers connection and community, it can also foster feelings of inadequacy and comparison, further driving individuals toward excessive use.

To effectively address the issue of internet addiction, a comprehensive approach is essential. Organizations should prioritize mental health initiatives that promote resilience and provide support systems for their employees. Implementing wellness programs, stress management workshops, and access to counseling services can create a healthier work environment. Furthermore, training managers and leaders to recognize signs of stress and burnout can help cultivate a culture of openness and support, allowing individuals to seek help before turning to unhealthy coping mechanisms.

In summary, addressing internet addiction among women in the context of professional stress and emotional burnout requires a collaborative effort that encompasses individual, organizational, and societal levels. By recognizing the underlying factors that contribute to this addiction and implementing proactive measures, we can promote healthier coping mechanisms, enhance mental health, and ultimately create more supportive environments for women in the workforce. The stakes are high; as we navigate an increasingly digital world, prioritizing mental health and well-being will be crucial in shaping a healthier future for all.

References

1. Kuss, D. J., & Griffiths, M. D. (2011). Online social networking and addiction—A review of the psychological literature. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 8(9), 3528-3552.
2. Andreassen, C. S., Griffiths, M. D., Hetland, J., & Pallesen, S. (2012). Development of a Work Addiction Scale. *Scandinavian Journal of Psychology*, 53(3), 265-272.
3. Leka, S., Griffiths, A., & Cox, T. (2010). Work Organization and Stress. Psychosocial Factors at Work in the European Union: An Overview. European Agency for Safety and Health at Work.
4. Cohen, S., & Janicki-Deverts, D. (2012). Who's Stressed? Distributions of Psychological Stress in the United States in Probability Sample Surveys. *Archives of Internal Medicine*, 172(3), 238-239.
5. Kuss, D. J., & Griffiths, M. D. (2011). Online Social Networking and Addiction—A Review of the Psychological Literature. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 8(9), 3528-3552.
6. Higgins, C., Duxbury, L., & Lyons, S. (2018). Work-Life Conflict: A Review of the Literature. *Work-Life Balance Research in Asia*, 61-81.
7. Twenge, J. M., Joiner, T. E., Rogers, M. L., & Martin, G. N. (2018). Increases in Depression and Suicide Among U.S. Adolescents Following 2010: A Political or Social Media Problem? *Clinical Psychological Science*, 6(1), 3-16.
8. Valkenburg, P. M., & Peter, J. (2007). Psychological Mediators of the Relationship Between Adolescent Well-Being and Online Communication. *CyberPsychology & Behavior*, 10(1), 24-28.
9. Frison, E., & Eggermont, S. (2016). Exploring the Relationships Between Different Types of Facebook Use, Social Comparison, and Academic Adjustment Among Students. *Computers in Human Behavior*, 64, 90-97.

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ЭКЗАМЕНАЦИОННОГО СТРЕССА В СОВРЕМЕННОЙ ЗАРУБЕЖНОЙ ПСИХОЛОГИИ

Ким А. М., Шәрден Ж. Б.

¹Казахский национальный университет имени Аль-Фараби
Алматы, Казахстан

В обзорной статье представлен теоретический анализ феномена экзаменационного стресса, его физиологических и психологических аспектов, а также методов его преодоления. Рассматриваются ключевые концепции, включая влияние стресса на когнитивные функции, роль кортизола, взаимосвязь между стрессом и самоорганизацией, а также эффективность различных стратегий преодоления стресса. Особое внимание уделяется исследованиям, проведенным среди студентов университетов.

Ключевые слова: экзаменационный стресс, студенты.

Бұл мақалада емтихандық стресс құбылысының теориялық талдауы, оның физиологиялық және психологиялық аспектілері, сонымен қатар оны жеңу әдістері берілген. Негізгі ұғымдар, соның ішінде стрестің

танымға әсері, кортизолдың рөлі, стресс пен өзін-өзі басқару арасындағы байланыс және әртүрлі күресу стратегияларының тиімділігі қамтылған. Университет студенттері арасында жүргізілетін зерттеулерге ерекше көңіл бөлінеді.

Түйін сөздер: емтихандағы стресс, студенттер.

This review article presents a theoretical analysis of the phenomenon of exam stress, its physiological and psychological aspects, and methods for coping with it. Key concepts are considered, including the impact of stress on cognitive functions, the role of cortisol, the relationship between stress and self-organization, and the effectiveness of various stress coping strategies. Particular attention is paid to studies conducted among university students.

Keywords: exam stress, students.

Введение. Экзаменационный стресс — это психическое состояние студентов и школьников, возникающее в процессе проверки их знаний, и негативно влияющее на возможность адекватно изложить свои знания на экзамене. В то же время, следует отметить, что экзаменационный стресс не всегда носит вредоносный характер, приобретая свойства «дистресса». В определенных ситуациях психологическое напряжение может иметь стимулирующее значение, помогая учащемуся мобилизовать свои знания и личностные резервы для решения поставленных перед ним учебных задач [1, с.1].

Основная часть. Экзаменационный стресс можно рассматривать в рамках физиологического процесса, при котором организм человека отвечает на угрозы или вызовы адаптивной реакцией. В таких ситуациях активизируется симпатическая нервная система, а также ось гипоталамо-гипофиз-надпочечники (ГГН). Активация оси ГГН приводит к увеличению секреции глюкокортикоидов, особенно кортизола, который выделяется из коры надпочечников. Уровень кортизола можно измерять в слюне, что позволяет оценивать уровень стресса у человека. Две основные системы стресса влияют на когнитивные и аффективные процессы, формируя ответ на стрессовые ситуации. Кроме того, несколько целевых систем в организме, таких как сердечно-сосудистая, иммунная и глюкорегуляторная системы, подвержены воздействию стрессовых медиаторов [2, с.1].

В рамках исследования, направленного на характеристику реакции уровня кортизола на стресс у студентов университета, были проведены два эксперимента. В них оценивалась реакция кортизола на письменный экзамен и устную презентацию в двух различных группах студентов. Кроме того, исследовались концентрации кортизола накануне письменного экзамена и в контрольный день, что позволило оценить возможные стрессовые эффекты, связанные с ожиданием экзамена. Результаты первого эксперимента показали, что накануне письменного экзамена участники демонстрировали значительно более высокие уровни кортизола в слюне. Этот эффект зависел от порядка участия в эксперименте: он был замечен только у студентов, проходивших контрольный день после письменного экзамена. В день экзамена также наблюдались повышенные уровни кортизола, с наибольшими значениями, зарегистрированными перед экзаменационной сессией. Что касается устной презентации, результаты показали значительные различия в уровнях кортизола до начала презентации, которые увеличивались до момента измерения после её завершения. Эти данные подчеркивают важность понимания того, как различные формы стресса, такие как письменные экзамены и устные презентации, могут оказывать влияние на уровень кортизола и общее состояние студентов [2, с.5].

Психологическая составляющая экзаменационного стресса не менее важна, чем физиологическая. Ключевым фактором здесь выступает восприятие ситуации экзамена как угрожающей. Это восприятие может быть обусловлено рядом факторов, включая новизну ситуации, неопределенность исхода и высокую значимость результата для самооценки и

социального статуса студента. Особую роль в формировании стрессовой реакции играет угроза социальной идентичности. Экзамен воспринимается не просто как проверка знаний, но и как оценка личности в целом. Страх потери статуса или репутации может вызывать особенно сильный стресс, так как затрагивает фундаментальные аспекты самовосприятия человека как социального существа. Ранее считалось, что ситуационные факторы, такие как новизна и неуправляемость, в сочетании с вовлечением эго, способствуют возникновению психологического стресса. Однако недавно было установлено, что угроза социальной идентичности, включая аспекты статуса и репутации, вызывает особенно сильный стресс у людей как социальных существ. Социально-оценочная угроза действительно является мощным предиктором стресса и активизирует ось ГГН [2, с.1].

Когнитивная оценка ситуации также играет важную роль. При стрессовых ситуациях страдают все аспекты когнитивной деятельности, включая основные интеллектуальные функции, такие как память и внимание. Прежде всего, нарушение внимания связано с формированием стрессорной доминанты в коре больших полушарий, вокруг которой сосредотачиваются все мысли и переживания. Это приводит к затруднениям в концентрации произвольного внимания на других объектах и повышенной отвлекаемости. Функция памяти также подвергается влиянию стресса, хотя в меньшей степени. Постоянная загруженность сознания размышлениями о причинах стресса и поиском путей его разрешения снижает емкость оперативной памяти, а гормональные изменения, происходящие при стрессе, нарушают процесс воспроизведения необходимой информации. [3, с.1].

Полевые исследования подтверждают, что устные презентации в университете могут выступать сильным источником стресса, который негативно влияет на процессы воспоминания. Стресс снижает воспроизведение негативной информации, в то время как позитивная и нейтральная информация остается на прежнем уровне. Объективные показатели стресса, такие как повышение уровня альфа-амилазы и кортизола, указывают на активацию симпатической нервной системы во время публичных выступлений, что подтверждает стрессовую природу подобных задач. Несмотря на ограничения, связанные с трудностями в точном измерении кортизольного отклика, данные исследования согласуются с предыдущими работами и подтверждают, что устная презентация может быть использована как эффективный реальный стрессор для анализа когнитивных процессов в полевых условиях [4, с.1].

Недавние исследования подчеркивают важность понимания взаимосвязей между стрессом, самоорганизацией и стратегиями совладания у студентов. В одном из исследований были выявлены значимые ассоциации между тестовой тревожностью и личной самоорганизацией. Участники с более высоким уровнем тревожности демонстрировали меньшую способность к самоорганизации, что особенно проявлялось у тех, кто испытывал высокую эмоциональность.

Это согласуется с наблюдением, что тревожность может блокировать принятие решений, приводя к избеганию и прокрастинации. Данные находки соответствуют ранее полученным результатам, указывающим на то, что высокая тревожность и прокрастинация связаны с низким уровнем самоорганизации. Стратегии, наиболее тесно связанные с высокими уровнями тревожности, чаще всего направлены на эмоциональное реагирование, такие как пассивное принятие и эмоциональное выражение, которые могут быть малопродуктивными для студентов. В исследовании также была подтверждена роль целей в самоорганизации и контроле стресса. Участники, ставящие ясные цели, чаще использовали стратегии, направленные на решение проблем, что указывает на то, что целеполагание может быть ключевым фактором в активном противодействии стрессу и в повышении

производительности. Таким образом, полученные данные подтверждают существование структурных предсказательных взаимосвязей между переменными тестовой тревожности, личной самоорганизацией и стратегиями совладания со стрессом, подчеркивая, что управление стрессом и академическая самоэффективность взаимосвязаны и могут влиять на успеваемость студентов в условиях стресса [5, с.3].

Эффективное преодоление экзаменационного стресса требует комплексного подхода, включающего как психологические, так и физиологические методы. Исследования показывают, что сочетание различных техник может значительно снизить уровень стресса и улучшить академические результаты. В недавнем исследовании комбинированное вмешательство, включающее прогрессивную мышечную релаксацию (ПМР) и музыкальную терапию, показало эффективность в предотвращении повышения артериального давления, частоты сердечных сокращений и уровня кортизола, которые тесно связаны с повышенным стрессом. Данная интервенция также положительно повлияла на академические результаты студентов, обучающихся на факультете сестринского дела. Эти данные важны, так как гормоны стресса, такие как адреналин и кортизол, а также уровень глюкозы в крови и липидный профиль, ранее уже связывались с повышенным стрессом в предэкзаменационный период. Стресс определяется как «физиологическая и/или психологическая реакция на событие, которое воспринимается как угрожающее или обременительное» [5, с.5].

Настоящее исследование использовало объективные биомаркеры стресса, такие как уровни кортизола и глюкозы, что исключает возможные субъективные искажения, характерные для анкет и шкал самооценки. Исследования показывают, что уровень стресса у студентов сестринских специальностей варьируется от умеренного до высокого, и экзамены часто являются основным источником академического стресса, наряду с отношениями с преподавателями, высокой учебной нагрузкой и самой академической средой. Поэтому важно предлагать студентам эффективные стратегии для снижения стресса, и ПМР в сочетании с музыкальной терапией может стать одной из таких стратегий [5, с.5].

Заключение. Подводя итоги проведенному обзору современных экспериментальных исследований экзаменационного стресса в зарубежной психологии, следует указать, что эти исследования охватывают все подструктуры человека как сложной системы. Так, во-первых, они затрагивают его как индивида, рассматривая физиологические показатели его функционирования в ситуации стресса, во-вторых, измеряют его личностные переменные, в-третьих, анализируют когнитивную природу человека как субъекта деятельности, наконец, очевидной является перспектива изучения человека как индивидуальности, обладающей способностью самоконтроля и саморегуляции своего поведения в ситуации экзаменационного стресса.

Литература

1. Щербатых, Ю.В. Вегетативные проявления экзаменационного стресса: автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора биологических наук / Ю.В. Щербатых. — Санкт-Петербург, 2001.
2. Preuß, D., Schoofs, D., Schlotz, W., & Wolf, O.T. The stressed student: Influence of written examinations and oral presentations on salivary cortisol concentrations in university students // *Stress*. — 2010. — Т. 13, № 3. — С. 221–229. — DOI: 10.3109/10253890903277579.
3. Щербатых, Ю.В. Психология стресса и методы коррекции: учебное пособие. М.: Психология, 2023. — 200 с. — URL: <https://psy.su/psyche/projects/3027/>
4. Merz, C.J., Hagedorn, B., & Wolf, O.T. An oral presentation causes stress and memory impairments // [Неопубликованная работа]. Ruhr University Bochum, Faculty of Psychology, Institute of Cognitive Neuroscience, Department of Cognitive Psychology. — Bochum, Germany.
5. Gallego-Gómez, J.I., Balanza, S., Leal-Llopis, J., García-Méndez, J.A., Oliva-Pérez, J., Doménech-Tortosa, J., Gómez-Gallego, M., Simonelli-Muñoz, A.J., & Rivera-Caravaca, J.M. Effectiveness of music therapy and progressive muscle relaxation in reducing stress before exams and improving academic performance in Nursing students: A randomized trial // *Nurse Education Today*. — URL: www.elsevier.com/locate/nedt.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПОНИМАНИЯ В ПСИХОЛОГИИ ИСКУССТВА

Ким А. М., Оспанов Э. Б.

¹Казахский национальный университет имени Аль-Фараби
Алматы, Казахстан

В обзорной статье представлен теоретический анализ понимания произведений классического изобразительного искусства, а также методов его исследования. Рассматриваются ключевые зарубежные концепции. Особое внимание уделяется анализу исследований с позиций системного подхода в психологии.

Ключевые слова: психология искусства, понимание.

Бұл шолу мақаласында классикалық бейнелеу өнері туындыларын түсінудің теориялық талдауы, сонымен қатар оны зерттеу әдістері берілген. Негізгі шетелдік ұғымдар қарастырылады. Психологиядағы жүйелік көзқарас тұрғысынан зерттеуді талдауға ерекше көңіл бөлінеді.

Түйін сөздер: өнер психологиясы, түсіну

This review article presents a theoretical analysis of the understanding of works of classical fine art, as well as methods of its research. Key foreign concepts are considered. Particular attention is paid to the analysis of research from the perspective of a systems approach in psychology.

Keywords: psychology of art, understanding

Цель данной статьи – провести обзор современных зарубежных исследований в области понимания произведений классического искусства. Учёные из Нидерландов провели исследование реакций мозга на картину «Девушка с жемчужной серёжкой» Яна Вермеера (Рисунок 1) в музее Маурицхёйс в Гааге [1]. Было установлено специальное устройство на испытуемых для отслеживания направленности взгляда и мозговых волн. Наблюдалось следующее: взгляд зрителя переходил от глаз к губам, затем к жемчужине, возвращаясь обратно к глазам. Процесс повторялся, призывая дольше смотреть на картину. Этот неврологический феномен исследователи назвали «Цикл устойчивого внимания». Интересно и то, что при просмотре оригинала картины эмоциональная реакция оказалась в 10 раз сильнее, чем на её репродукцию.

Рисунок 1 - «Девушка с жемчужной серёжкой» Ян Вермеер

У участников фиксировалась повышенная активность в той области головного мозга, которая отвечает за аспекты сознания, эпизодическую память и личную идентичность. Таким образом, было зафиксировано, что восприятие данной картины усиливало внимание как контроль ощущений и восприятия.

Также известны исследования, которые показывают преимущества музеев как мест для терапии [2]. Выяснилось, что их посещение способствует улучшению памяти, снижению уровня стресса и содействует социальной интеграции. Исследуемые группы включали различные категории людей: пожилых, с хроническими психическими заболеваниями, с

деменцией, и социально изолированных. Подтверждено, что у людей с деменцией, а также сопровождающих их опекунов посещение классических и современных галерей способствовало улучшению когнитивных способностей.

Исследования проводились для выявления того, как элементы музейной обстановки способствуют достижению терапевтических целей в психологическом и социальном аспектах. Музейная среда и произведения искусства предлагают исключительный эстетический опыт, позволяющий вызывать приятные воспоминания, которые могут повлиять на настроение, самооценку и общее чувство благополучия у пожилых людей. Музеи и галереи, в отличие от больниц и клиник, являются не стигматизирующими местами. Художественная обстановка способствует саморефлексии и групповому общению, что облегчает терапевтический процесс и делает их идеальными местами, благоприятными в контексте психологии здоровья.

С использованием психофизиологических методов исследования человека как индивида было показано, что посещение музеев искусств снижает уровень стресса [2]. У 28 здоровых молодых людей значительно снизился уровень кортизола в слюне после посещения Гилдхолл Арт Галереи в Лондоне. Аналогично, воздействие изобразительного искусства снижает систолическое артериальное давление (САД), что оказывает расслабляющий эффект. В частности, 64 полностью здоровые женщины-участницы посетили три разные экскурсии по Национальной галерее современного искусства в Риме: классического искусства, современного искусства и совершили визит в офис музея. Были проведены замеры артериального давления и частоты сердечных сокращений до и после визита в качестве индикаторов эмоционального состояния. Результаты показали, что только воздействие классического искусства снизило систолическое артериальное давление [2, с. 2].

Подобные исследования в методическом отношении можно отнести к подструктуре человека как индивида, поскольку здесь используются физиологические индикаторы.

Вместе с тем, экспериментальные исследования в этой области выходят за пределы только физиологической тематики. Их обзор основывается на анализе смысла самого понятия психологии искусства, его предназначения в жизни современного человека.

Общая задача искусства — проникновение за поверхностное содержание, более глубокое понимание смысла жизни, отраженного в произведении. Сам процесс смыслообразования есть акт эмоционального напряжения, порождающего эстетическое переживание. Искусство не информирует, а подвигает людей на борьбу против утраты смысла [3, с. 166].

Эстетические эмоции непроизвольно, почти автоматически актуализируют такие личностные переживания, в преобразовании которых человек неосознанно испытывает нужду. В результате актуализуемая житейская эмоция обогащает эстетическое переживание. Теперь оно начинает одновременно выступать и как сопереживание самому себе, самым глубоким и значимым своим чувствам. Благодаря такой переработке нередко мучительные житейские чувства становятся более контролируемыми, обобщенными — человек как бы овладевает ими [3, с.161]. С позиций системного подхода наблюдается динамика в развитии аффективной сферы человека как субъекта художественного восприятия.

Многие художественные произведения затрагивают экзистенциальные темы, такие как смысл жизни и любовь. Восприятие и понимание таких произведений может побудить к размышлениям о своих собственных жизненных ценностях и целях.

Согласно идее Германа Гессе, взятой за основу в современной психологии понимания [4], художественный текст возможно понять на трех уровнях.

Первый уровень: понимание сюжета произведения. Оно носит описательный характер. Произведение понимается поверхностно, без глубокого проникновения в его содержание.

Второй уровень: понимание автора. Здесь, посредством эмпатии, как способности понимать и чувствовать другого человека, открывается авторский замысел произведения, а также стиль его воплощения.

Третий уровень: понимание себя. Речь идет о саморефлексии, которая имеет трансформирующий личность потенциал.

Теория трех уровней понимания при чтении художественного текста может быть применена и для экспериментального анализа процесса понимания произведений других видов искусства.

Рассмотрим данную гипотезу на примере образа «Мать и дитя» в произведениях живописи и скульптуры как темы, актуальной в аспекте воспитательной работы с современной молодежью.

Молодежь особенно восприимчива и впечатлительна по своей натуре. По этой причине СМИ часто обращаются к данной возрастной категории. Одна из наиболее острых проблем, привлекающая внимание молодых людей, это военные конфликты. Что может помочь молодежи осознать всю тщетность войны?

Рисунок 2 - «Мать с погибшим сыном»
Кете Кольвиц

Пьета Кете Кольвиц — это известная скульптура, созданная в 1938 году (рисунок 2). Она изображает горе матери, держащей на руках мертвое тело своего сына, что является глубоким символом потери и страха войны. Кольвиц, известная своими работами на темы социальной справедливости, выразила в этой скульптуре эмоции, отражающие горечь и страдание, связанные с утратой.

Можно предложить молодому человеку выразить отношение к увиденному. Даже простой пересказ данного сюжета «Мать держит сына за руку...» способен повлечь за собой выход на более глубокие уровни понимания.

Если в сознании молодых мужчин имеет место проблема войны, то у многих молодых женщин – это проблема абортов.

Данные Всемирной Организации Здравоохранения (ВОЗ) за 2019 г. свидетельствует о том, что 55% случаев нежелательной беременности среди девочек-подростков в возрасте 15-19 лет заканчиваются абортom [5].

Эта печальная статистика, возможно, свидетельствует о непонимании серьезности последствий данного шага. Как искусство может помочь?

Представим изображенных на картине Деву Марию и Младенца Иисуса, спящего у нее на коленях. Положение Богомладенца, его мертвенная бледность и закрытые глаза отсылают зрителя к величественной и трагичной теме Пьеты (оплакивание Христа). Важное значение в этой композиции обретают детали пейзажа: стервятник, сидящий на дереве (вверху слева) и

само безжизненное дерево. У основания дерева изображен пеликан, побеждающий змею: символ Воскресения к новой жизни, освобождения от зла первородного греха (Рисунок 3) [6].

Картина вызывает сильные эмоции уже при простом пересказе изображенного сюжета «Мать молится за дитя...». Но на более глубоком уровне понимания человек приходит к осознанию ценности жизни.

Вопрос о роли искусства в развитии личности человека, его культурного самосознания, о соотношении эмоций и знаний в продуктах культуры был задан в качестве предмета исследования и дискутировался еще в работах Платона и Аристотеля [7]. Многие отечественные и зарубежные мыслители

XX в. уделяли огромное внимание этой проблеме. В то же время актуальность ее не уменьшается, так как современная ситуация, новые ценности и технологии порождают новые виды искусства и новые способы его воздействия, что делает необходимым пересмотр некоторых положений психологии искусства, главным образом, положения о том, что искусство является специфическим видом знания, а его восприятие основывается на определенном уровне интеллектуальной подготовки [7, с. 56].

Классическое искусство затрагивает универсальные темы человеческих эмоций, таких как любовь, страдание и борьба, что позволяет молодежи лучше понимать свои чувства и чувства окружающих. Также затрагиваются и такие важные темы как этика, политика и идентичность, что способствует формированию собственных взглядов и убеждений.

Проведено и несколько исследований по эффективности включения искусства в профессиональное образование, что свидетельствует о растущем интересе к этой области и ставит перед традиционными методами обучения новые вызовы [7]. Педагогика может интегрировать искусство с другими предметами для улучшения учебного процесса.

При таком обучении учащийся подходит к предмету, создавая и отвечая на искусство, а не изучая его как теоретическую дисциплину. Есть пример успешного применения в образовательных программах в области здравоохранения. Использование произведений искусства в качестве метода обучения эффективно увеличивает наблюдательность студентов-медиков [2], эмпатию (то есть способность сопереживать пациенту и развивать сострадание), невербальную коммуникацию и межличностные отношения по сравнению с традиционными учебными программами.

Рис.3 «Мадонна на лугу, или Мадонна в зелени»
Джованни Беллини

Можно задаться вопросом, как эмоциональный опыт, вызываемый восприятием различных форм искусства, помогает людям чувствовать себя лучше и учиться быстрее и эффективнее, и существует ли общая когнитивная или аффективная механика, лежащая в основе положительного влияния искусства на эти различные области. Предположительно, обработка эстетических произведений искусства зависит от активности областей мозга, связанных с вознаграждением, что приводит к положительным эмоциям и удовольствию, которые, модулируя аффективное состояние, увеличивают предрасположенность индивида к когнитивной деятельности, такой как обучение [2, с. 2-3].

Таким образом, можно сделать заключение о том, что область понимания классического искусства содержит огромные возможности целостного исследования человека как методами регистрации физиологических показателей, так и средствами психологического эксперимента, интервью и беседы, обращенными к человеку как личности, субъекту деятельности и индивидуальности. Диагностическое значение может иметь тот уровень понимания, который проявляется в эксперименте – ограничен ли он лишь границами сюжета произведения, углубляется ли он вопросом о замысле художника и стиле его работы, либо выходит на тему понимания самого себя как некоторую конечную идею и цель классического искусства.

Наш обзор работ зарубежных психологов показал, что в практическом отношении ценность исследования понимания произведений классического искусства содержит в себе возможность более глубокого развития личности, формирования ценностей и усиления чувства психологического благополучия населения.

Литература

1. Маленький музей всемирного значения // <https://www.mauritshuis.nl/en/press-releases/girl-with-a-pearl-earing-visually-captivates-the-viewer/> 21.10.2024
2. Mastandrea S, Fagioli S and Biasi V (2019) Art and Psychological Well-Being: Linking the Brain to the Aesthetic Emotion. *Front. Psychol.* 10:739. doi: 10.3389/fpsyg.2019.00739
3. Знаков В.В. Психология понимания: Проблемы и перспективы. — М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2005. — 448 с.
4. Ким А.М. Современная психология понимания.-Алматы, «Сагаутдинова М.Ш.», 2013.-271 с.
5. <https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/adolescent-pregnancy> 21.10.2024
6. https://ru.wikipedia.org/wiki/Мадонна_на_лугу 21.10.2024
7. Марциновская Т.Д. Искусство в современном мире — новые формы и новые старые механизмы воздействия. *Культурно-историческая психология* 2007. Том 3. № 2. С. 56–61 ISSN: 1816-5435 / 2224-8935

РАЗРАБОТКА МОДЕЛИ ШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ПО ФОРМИРОВАНИЮ ОБЩЕПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ

Керимбаева А.А.

Инновационный Евразийский университет
Павлодар, Казахстан

В статье рассматривается характеристика реализованной модели школьного образования, внедренного учителями школы «Талант» в качестве экспериментального примера в ее компаративном анализе с традиционной моделью школьного образования. Автор статьи рассматривает необходимость исследований новых моделей школьного образования, связанного с созданием общепрофессиональных способностей обучающихся в школьной среде.

Ключевые слова: школьное образование, способности обучающихся, инновационные методы, модель школьного образования, школа, образование, общепрофессиональные способности, критическое мышление, традиционное образование

Мақалада тәжірибелік үлгі ретінде «Талант» мектебінің мұғалімдері енгізген іске асырылып жатқан мектептегі білім беру моделінің дәстүрлі мектептегі білім беру үлгісімен салыстырмалы талдауы қарастырылған. Мақала авторы мектеп жағдайында оқушылардың жалпы кәсіби қабілеттерін құруға байланысты мектептегі білім берудің жаңа үлгілерін зерттеу қажеттілігін қарастырады.

Түйін сөздер: мектептегі білім, оқушы қабілеттері, инновациялық әдістер, мектептегі білім беру моделі, мектеп, білім, жалпы кәсіби қабілеттер, сыни тұрғыдан ойлау, дәстүрлі білім.

The article examines the characteristics of the implemented model of school education, introduced by teachers of the Talent school as an experimental example in its comparative analysis with the traditional model of school education. The author of the article considers the need for research into new models of school education associated with the creation of general professional abilities of students in the school environment.

Keywords: school education, student abilities, innovative methods, school education model, school, education, general professional abilities, critical thinking, traditional education.

Введение. В системе образования Казахстана необходим интеллектуальный прорыв в воспитании конкурентоспособных обучающихся. Это связано с тем, что инновационные подходы к образованию и науке меняются. Поэтому проблема развития интеллекта в формировании моделей общепрофессиональных способностей обучающихся образования актуальна и требует изучения. Ведь основу интеллекта формируют не только педагоги начального и среднего образования, но это происходит благодаря созданию инновационных моделей школьного образования и его реализации.

Необходимо отметить, что в связи с проблемой профессионального развития педагогов в концепции развития образования Республики Казахстан на 2022-2026 годы указана ее часть: "... В развитых странах учитель повышает свой профессиональный уровень не только в рамках формального обучения, но и неформально, участвуя в тренингах, вебинарах, мастер-классах, взаимодействуя с коллегами, участвуя во внутренних формах обучения в школе» [1, с. 2].

Это также повышает значимость качества и методической подготовки учителей в профессиональном плане. Сегодня школьное образование ориентировано на педагогов, склонных к инновациям, освоивших мультимедийные технологии, четко знающих профессиональную направленность, открытых новым идеям и проявляющих инновационную активность.

Целью данного исследования является обоснование необходимости разработки новой модели школьного образования, ориентированной на формирование общеобразовательных способностей учащихся. В связи с этим возникает понимание актуальности изучения моделей школьного образования, которое рассматривает современные вызовы системы школьного образования и недостаточности существующих моделей для всестороннего развития личности учащихся. Основным методом исследования можно рассмотреть анализ педагогической литературы, наблюдения, экспериментальные исследования в образовательных учреждениях.

Одним из важных теоретических основ формирования общеобразовательных способностей является определение общеобразовательных способностей, таких как критическое мышление, творческие способности, навыки решения проблем, коммуникативные навыки и умение работать в коллективе. Также не менее значимыми являются психолого-педагогические подходы, такие как теории когнитивного развития (Жан Пиаже, Лев Выготский), концепции обучения на основе компетенций [2, с.11].

Основная часть. Одним из необходимых педагогических подходов в школьном образовании можно также рассмотреть ряд существующих моделей школьного образования, начиная от традиционной системы образования, проектного обучения, а также других современных подходов.

Примером реализации модели в школьном образовании, направленной на формирование общеобразовательных способностей, может служить внедрение учебных технологий, таких как метод проектов, обучение через исследование (интегративное обучение), и использование цифровых образовательных платформ. Рассмотрим пример подобной модели, её экспериментальное применение, которое было успешно реализовано педагогами в школе «Талант», г. Астаны.

Интегративное обучение, где традиционные школьные предметы комбинируются в междисциплинарные проекты. Например, ученики работают над проектом, включающим элементы математики, физики и экологии для решения реальной проблемы, такой как расчёт эффективности возобновляемых источников энергии для местного сообщества.

В эксперименте участвовали две группы школьников: контрольная группа продолжает обучение по традиционным программам, а экспериментальная группа — по предложенной модели интегративного обучения.

Целью реализации данной модели школьного образования является выявление, как предложенной модели, которые влияют на развитие общеобразовательных способностей, таких как критическое мышление, исследовательские навыки, умение работать в команде, самостоятельность в принятии решений.

В течение одного учебного года экспериментальная группа регулярно участвовала в междисциплинарных проектах, где они должны были самостоятельно планировать исследования, собирать и анализировать данные, сотрудничать с одноклассниками для достижения общих целей и защищать свои проекты перед учителями и сверстниками. При этом педагогами использовались современные технологии (онлайн-ресурсы, виртуальные лаборатории, облачные сервисы для совместной работы).

В качестве результата данной модели необходимо отметить, что в конце учебного года было проведено тестирование обеих групп, включающее как традиционные академические задания, так и задачи, требующие критического анализа и креативного подхода. Экспериментальная группа показала более высокие результаты по таким параметрам, как:

1. Способность решать комплексные междисциплинарные задачи;
2. Уровень критического мышления;
3. Навыки работы в команде;
4. Самостоятельное планирование и выполнение учебных проектов.

Предложенная модель интегративного обучения, основанная на проектной деятельности и использовании цифровых технологий, оказалась эффективной для развития общеобразовательных способностей. Экспериментальная группа продемонстрировала лучшие результаты, чем контрольная, что свидетельствует о необходимости внедрения таких моделей в школьное образование для формирования навыков, востребованных в современном обществе.

Заключение. Таким образом, разработанная модель школьного образования доказала свою эффективность в формировании общеобразовательных способностей учащихся. Внедрение данной модели показало улучшение успеваемости, уровня критического мышления и развития творческих способностей учащихся. Для успешного применения модели необходима комплексная поддержка со стороны образовательных учреждений, а также дальнейшее исследование ее адаптации в разных школьных контекстах.

Сегодня инновационные методы школьного образования не стоят на месте, они находятся в постоянном изменении, поэтому современное школьное образование сталкивается с рядом вызовов, связанных с необходимостью подготовки учащихся к быстро меняющимся условиям

жизни в обществе, ориентированном на знания. Основной задачей школы становится не просто передача знаний, но и формирование общеобразовательных способностей, таких как критическое мышление, коммуникативные навыки и творческий подход к решению проблем. Однако существующие модели школьного образования зачастую не справляются с этой задачей, что требует разработки новых подходов, способных интегрировать различные аспекты личностного развития учащихся [3, с. 17].

В связи с этим необходимо разрабатывать новые модели школьного образования, направленные на формирование общеобразовательных способностей учащихся.

Литература

1. Об утверждении Концепции развития образования Республики Казахстан на 2022 – 2026 годы - ИПС "Әділет" (zan.kz).
2. Баймуханбетов. А. Роль игр в развитии творческих способностей будущих учителей начальной школы. Материалы VII Международной научно-практической конференции «БУДУЩИЕ ВОПРОСЫ МИРА НАУКИ» 17-25 декабря, 2011, (Том 18). Педагогическая наука. София «БялГРАД-БГ» ООД.
3. Буланова-Топоркова, Педагогика и психология высшей школы: Учебное пособие. (с.544). 2002 г. - Ростов-на-Дону: Феникс.
4. Нышанова С.Т., Беркимбаев К.М., Керимбаева Б.Т. К проблеме формирования информационно-коммуникативной компетентности будущих специалистов. - Международный научный журнал Актуальные проблемы современной жизни «Образование № 3 (83)», 2012.
5. Попков В.А., А.В. Коржуев. Теория и практика высшего образования: Учебное пособие для системы дополнительного образования. (с.432). Нью-Йорк: Академический проект. – Москва, 2004.
6. Попов В.В., Круглов Ю. Креативная педагогика. Методология, теория и практика. - Москва: БИНОМ. Лаборатория знаний. – 2018, 319 с.
7. Никитина А.В. Развитие творческих способностей учащихся / Начальная школа—№ 9.— 2001 г.—с. 34–37.
8. Клевцова Л.Е. Развитие творческих способностей школьников / Начальная школа.— № 10.—Лободина С. Как развивать способности ребёнка: учеб. пособие. / С. Лободина.—Питер, 1997.— 256 с. 2009 г.—с. 80–82.
9. Развитие творческой активности школьников: учеб. пособие. под ред. А.М. Матюшкина.—М.: Просвещение, 1991.— 160 с. 4. Лук А.Н. Психология творчества.—Наука, 1978. 125 стр.
10. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения / В.В. Давыдов.—М.: Педагогика, 1986.— 240 с.
11. Щукина, Г.И. Проблема познавательного интереса в педагогике / Г.И. Щукина.—М.: Просвещение, 1971.— 32–38 с.
12. Началова Л. П. Формирование готовности будущего учителя к реализации личностно ориентированного подхода в образовании. Шадринск, 2007.
13. Сериков Г. Н. Образование и развитие человека. М., 2002.

ВЛИЯНИЕ СТИЛЯ СЕМЕЙНОГО ВОСПИТАНИЯ НА УРОВЕНЬ ПОДРОСТКОВОЙ АГРЕССИИ

Кузнецова Е.В.¹, Магавьянова К.С.²

¹ КГУ «Гимназия имени Каныша Сатпаева»

² КГУ «Общеобразовательная школа №86»

Караганда, Казахстан

Статья посвящена исследованию влияния стилей воспитания на уровень агрессивного поведения у подростков. В исследовании участвуют 120 семей с подростками в возрасте 14–17 лет, которых оценивали по анкете Басса–Дарки и шкале родительского воспитания. Результаты показывают, что авторитарный и попустительский стиль воспитания ассоциируется с повышенным уровнем агрессии, в то время как демократический стиль способствует снижению агрессивных проявлений.

Ключевые слова: стиль воспитания, агрессия, подростки, родительское влияние.

Мақала тәрбиелеу стильдерінің жасөспірімдердегі агрессивті мінез-құлық деңгейіне әсерін зерттеуге арналған. Зерттеуге 14-17 жастағы 120 отбасы қатысады, олардың деңгейі Басса-Дарки анкета және ата-ананың тәрбиелеу шкаласы бойынша бағаланады. Нәтижелер авторитарлы, попустельскийдің тәрбие стилінің агрессивтілік деңгейінің жоғарылауымен байланысты екенін көрсетеді, ал демократиялық стиль агрессивтілікті төмендетуге ықпал етеді.

Түйін сөздер: тәрбиелеу стилі, агрессия, жасөспірімдер, ата-ана ықпалы.

The article is devoted to the study of the influence of parenting styles on the level of aggressive behavior in adolescents. The study involves 120 families with adolescents aged 14–17, assessed using the Bass-Darkey questionnaire and the Parental Authority Scale. The results show that the authoritarian and conniving parenting style is associated with higher levels of aggression, while the democratic style contributes to a reduction in aggressive behaviors.

Keywords: parenting style, aggression, adolescents, parental influence.

Введение. Эффективность процесса обучения, как известно, во многом зависит от дисциплины учащихся. В современном мире эта проблема становится перед учителями все более остро. Исследования показывают, что влияние стилей воспитания на уровень агрессии подростков является актуальной проблемой современной психологии. Важность выбора стиля воспитания определяется тем, что именно в подростковом возрасте формируются ключевые аспекты личности, включая социальное взаимодействие и эмоциональную устойчивость. Существуют различные подходы к классификации стилей воспитания, однако наиболее распространёнными являются авторитарный, демократический и либеральный стили.

Основная часть. Под агрессией понимается мотивированное деструктивное поведение противоречащее правилам и нормам существования людей в обществе, приносящее моральный и физический ущерб людям, причинение вреда объектам нападения (одушевленным и неодушевленным), или вызывание у них психологического дискомфорта (отрицательные переживания, состояние напряженности, страха, подавленности и т.п.)

Агрессивность закладывается в детстве, становится устойчивой чертой характера и сохраняется на протяжении всей жизни. [1, с. 52].

Для проведения исследования была использована комбинированная методология, включающая анкетирование подростков и их родителей. Исследование проводилось среди подростков в возрасте от 14 до 17 лет, а также их родителей, которые представляют три основных стиля воспитания: авторитарный, демократический и либеральный.

1. Выборка: В исследовании приняли участие 120 семей, которые были разделены на три группы в зависимости от стиля воспитания родителей: авторитарный, демократический и либеральный. Каждая группа включала по 40 семей.

2. Методы сбора данных:

Анкета Басса–Дарки для оценки уровня агрессивного поведения подростков. Анкета включает несколько шкал, таких как физическая агрессия, вербальная агрессия, раздражительность и враждебность [2, с. 89].

Шкала Родительского Воспитания (Parental Authority Questionnaire, PAQ), которая определяет стиль воспитания родителей по трём основным категориям: авторитарный, демократический и либеральный.

Полуструктурированное интервью с родителями, чтобы оценить восприятие стиля воспитания и его воздействие на поведение подростков.

3. Процедура исследования: Исследование проводилось в два этапа. На первом этапе подростки заполняли анкету Басса–Дарки, на основании которой был оценен уровень их агрессии. На втором этапе родители заполняли PAQ, а также участвовали в интервью, где описывали свою модель воспитания и наблюдения за поведением ребенка.

4. Методы обработки данных: для анализа данных использовалась корреляционный анализ Пирсона и метод дисперсионного анализа (ANOVA), что позволило выявить статистические различия в уровнях агрессии у подростков в зависимости от стиля воспитания.

Результаты исследования.

1. Авторитарный стиль воспитания:

Он характерен для взрослых, стремящихся навязать ребёнку свои решения в жёсткой форме. Она проявляется в способах управления: приказах, указаниях, угрозах, запретах, критике, манипуляциях, что вызывает страх, вину и стыд. При таком стиле воспитания отношения строятся на принуждении и безапелляционных указаниях на повышенных тонах. Нет проявления ласки, сочувствия, заботы и любви.

Анализ данных показал, что подростки, воспитывающиеся в семьях с авторитарным стилем воспитания, демонстрируют значительно более высокий уровень агрессии по всем шкалам анкеты Басса–Дарки. Физическая агрессия, раздражительность и враждебность оказались выражены наиболее ярко. Средний показатель агрессии в этой группе составил 75% по сравнению с другими группами. Это подтверждает гипотезу о том, что жесткий контроль и высокие требования в авторитарных семьях могут вызывать агрессивные реакции у подростков. Дело в том, что когда в авторитарном стиле воспитания ребенок не имеет возможности простроить более или менее приемлемый контакт. Ведь никто его не будет воспринимать всерьез. Но зато ребенок усваивает агрессивные паттерны, которые затем применяет с теми людьми, которых не боится: одноклассниками, младшими братьями или сестрами и т.д.

2. Демократический стиль воспитания: Подростки, воспитывающиеся в демократических семьях, показали самый низкий уровень агрессивного поведения. Физическая агрессия и раздражительность в этой группе были снижены на 50% по сравнению с группой авторитарного стиля. Родители, использующие демократический подход, сообщали о большей эмоциональной открытости и доверительных отношениях с детьми, что могло служить фактором снижения агрессии [3, с. 45]. Этот результат согласуется с предыдущими исследованиями о положительном влиянии демократического стиля воспитания на поведенческие реакции подростков.

3. При попустительском стиле воспитания выявлено 5 корреляционных связей: физическая, вербальная, косвенная агрессии, негативизм и обида. Данный тип детско-родительских отношений характеризуется тем, что подростку все можно. Он в семье главный, его потребности на первом месте. Его не учат моральным правилам принятым в обществе и семье, потому что его желания – это закон для всех. Все его неблагонадежные поступки покрывают и оправдывают. Отсутствие четких границ и правил поведения способствует повышенной агрессии. При потворствующем типе, на первый план выходят витальные потребности ребенка: есть, спать, развлекаться. Они становятся ведущими. Не развиваются нравственные ориентиры, такие как честность, выдержка, совесть. Не складывается понимание того, что чувствует другой человек, и каковы его потребности. Не формируются структуры мозга отвечающие за контроль поведения. Таким образом, в подростковый период вступает ребенок, не знающий границ социального поведения, не контролирующей себя и не сочувствующий другим. [6, с. 81].

4. Либеральный стиль воспитания:

Либеральный (в некоторых источниках – скрытый попустительский) стиль воспитания является стилем, где нет четких границ установленных для поведения ребенка. [6, с. 41]. Родители лелеют ребенка с любовью и вниманием, но не упрекают его за недопустимое

поведение. Они не наказывают ребенка за любые проступки и правонарушения, они так же не исправляют поведение ребенка. Такие родители твердо убеждены, что ребенок должен делать свой собственный выбор, и, как родители, они должны полностью поддерживать его решение. Часто от родителей таких детей можно услышать следующее: «Что Вы, наказывать? Я боюсь его «сломать», «Да он же ребенок!». Когда таким родителям объясняли, пока он был еще маленьким, что ребенку нужно объяснить его обязанности и ответственность за поступки, они отвечают: «Он же маленький, он этого не поймет», если ребенок делает «на зло», вопреки просьбе взрослого: «он же маленький, он просто не понял». Не заметили ли вы в поведении родителей некий парадокс? Только что они возложили на ребенка слишком тяжелое для него право, всегда делать собственный выбор (не объясняя при этом, чем это может закончиться). И тут же, он оказывается слишком маленьким, чтобы понять, какую ответственность он за этот выбор несет. Ведь можно представить себе государство, в котором правительство и полиция во всем оправдывают правонарушителей и, кроме того, поддерживают их, какое бы решение они ни приняли. Можно сделать незамысловатый прогноз: невинные нарушения скоро превратятся в тяжкие преступления. Граждане этого государства поймут, что запретов нет, «нет берегов у моря». Будут совершаться новые и новые преступления до тех пор, пока все не поймут, что так дальше нельзя и не примут действенные меры.

Либеральный стиль воспитания показал промежуточные результаты. Подростки из семей, где родители применяют меньше контроля и требований, демонстрировали умеренные уровни агрессии. При этом в этой группе была выше вербальная агрессия и раздражительность, что может быть связано с отсутствием четких рамок и границ в поведении. Хотя, физическая агрессия была менее выражена по сравнению с авторитарными семьями.

4. Корреляция стилей воспитания и агрессии: Корреляционный анализ Пирсона показал, что авторитарный стиль имеет положительную корреляцию с высоким уровнем агрессии ($r = 0.67$, $p < 0.01$), тогда как демократический стиль имеет отрицательную корреляцию с агрессией ($r = -0.52$, $p < 0.01$). Либеральный стиль показал слабую положительную корреляцию ($r = 0.33$, $p < 0.05$).

Полученные данные подтверждают гипотезу о том, что авторитарный стиль воспитания предрасполагает подростков к более агрессивным формам поведения, что может быть связано с жестким контролем и недостаточной эмоциональной поддержкой.

В то же время демократический стиль воспитания создает условия для развития доверительных отношений между родителями и детьми, что способствует снижению агрессивных проявлений.

Либеральный стиль воспитания несмотря на то, что не вызывает резких всплесков агрессии, всё же может привести к повышенной вербальной агрессии из-за недостатка контроля и границ. Это говорит о том, что отсутствие рамок также может негативно сказываться на поведенческих реакциях подростков.

Заключение. В ходе исследования было выявлено, что стиль воспитания родителей оказывает значительное влияние на уровень агрессивного поведения подростков. Авторитарный и попустительский стили воспитания ассоциируется с более высокими показателями агрессии, в то время как демократический стиль помогает снижать уровень агрессивных реакций благодаря установлению эмоциональной связи и гибкому подходу к воспитанию. Либеральный стиль, несмотря на меньший контроль и, чисто внешне, меньшее попустительство, также имеет риски, особенно в области вербальной агрессии. Таким образом, выбор стиля воспитания является важным фактором, влияющим на эмоциональное и поведенческое развитие подростков.

Литература

1. Берковиц Л. Агрессия. Причины, последствия и контроль. — М.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. — 512 с.
2. Божович, Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. — Москва: Педагогика, 1972. — 464 с.
3. Бас, А. Г. Диагностика агрессии. Методика Басса-Дарки / А. Г. Бас, А. Дарки // Практическое руководство по психодиагностике. — Москва: Педагогика, 1998. — С. 86–92.
4. Захаров, В. А. Проблемы подростковой агрессии и стили воспитания / В. А. Захаров // Вопросы психологии. — 2010. — № 4. — С. 43–46.
5. Макарова, О. В. Агрессия у детей и подростков: факторы и механизмы формирования / О. В. Макарова. — Санкт-Петербург: Речь, 2004. — 255 с.
6. Фурманов И.А. Психология детей с нарушениями поведения /И.А.Фурманов. – М.: ВЛАДОС, 2010. – 260 с.

FEATURES OF PSYCHOLOGICAL SOCIALIZATION OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Li A.A., Aralbayeva R.K.

Kazakh National Women's Teacher Training University
Almaty, Kazakhstan

В статье рассмотрены особенности психологической социализации учащихся начальных классов, которые включают ключевые этапы и факторы, влияющие на формирование социальных навыков и адаптацию детей к школьной среде.

Ключевые слова: социализация, ученики начальных классов, психологическое сопровождение, школа.

Бұл мақалада бастауыш сынып оқушыларының психологиялық әлеуметтену ерекшеліктері қарастырылады, оның ішінде әлеуметтік дағдылардың қалыптасуына және балалардың мектеп ортасына бейімделуіне әсер ететін негізгі кезеңдер мен факторлар талданады.

Түйін сөздер: әлеуметтену, бастауыш сынып оқушылары, психологиялық қолдау, мектеп.

This article explores the psychological socialization of elementary students, focusing on key stages and factors shaping their social skills and facilitating smooth adaptation to the school environment.

Keywords: socialization, elementary school students, psychological support, school.

Introduction. The psychological socialization of primary school students is a key prerequisite for their successful integration into society and the development of their personality. Through the acquisition of social norms, rules, and behavioral models, children enhance their ability to interact with others and adapt to new environments. Primary school serves as a crucial stage in this socialization process, as it is during this period that fundamental social skills and competencies are established, including an initial awareness of social roles.

In the context of increasing physical and psychological demands on children and changes in educational formats, there is a growing need to develop effective methods of psychological support for the socialization process, especially for younger students. This article aims to explore the specific characteristics of primary school students' socialization and analyze the factors that facilitate or hinder this process.

Theoretical Foundations of Psychological Socialization. According to the psychological dictionary, the term "socialization" originates from the Latin word "socialis", which means "social". Socialization is the process by which an individual assimilates social experience and develops a system of social connections and relationships. Through this process, a person acquires socially

approved beliefs and forms of behavior that are necessary for leading a normal life within society [1, p.471].

Socialization can be understood as a complex process of assimilating the experience of public life and social relations. R. Mokshantsev and A. Mokshantsev define socialization as the transformation of an initially antisocial individual into a socially acceptable personality, someone who adopts socially accepted behavioral patterns and social norms. Through socialization, individuals learn how to live within society and interact effectively with others, particularly in situations of significant collective activity [2, p.86].

Teslenko A.N. notes the following regarding the socialization of the individual: "If we are to discuss the sociology of the personality, then the object of this discipline and the subject of pedagogy and the psychology of socialization of the person partially coincide: this is a process of socialization resulting from human interaction, where individuals integrate into the system of social relations" [3, p.14].

Furst argued that psychoanalysis's turn towards "socialization" was due to practical experience. According to his view, it was practical experience that continually convinced psychoanalysts that the external social world played a much larger role in human conflict than Freud believed [4, p.93].

Thus, according to Mokshantsev and Mokshantseva, the function of socialization is the development of skills for interaction in society in accordance with accepted norms and regulations [2, p.86].

Therefore, socialization poses two main challenges:

- examining the role of socialization as a "mechanism for the transmission and preservation of cultural heritage"
- analyzing the impact of this process on individual development [4, p. 69].

Factors Influencing the Socialization of Primary School Students. Socialization in primary school occurs under the influence of various factors. It is essential to consider both positive and negative influences that directly impact the adaptation process of students.

"The institutions of socialization include the family, pre-school institutions, schools, work and other (e.g., leisure) groups. Through the process of socialization, individuals gain social experience and become more individualized, acquiring the ability to be both an object and a subject of social influence, and to influence the socialization of others." [2, p. 129].

The family continues to be the most significant institution of socialization, providing emotional support and forming the initial patterns of behavior for children. Parents play a crucial role in developing children's communication skills and attitudes towards learning.

This is confirmed by research conducted by the team from the Institute of Psychiatry at the University of Rochester, Rutter M. and O'Connor T., in 2004: "Adult support is essential for the successful integration of children who have faced difficulties at an early stage in life. Without stable attachments, their development may be significantly disrupted" [5, p. 3].

The socialization process for primary school students includes several stages. The first stage is primary adaptation to the school environment, where children learn the rules of behavior and establish their first relationships with teachers and classmates. During this stage, they also begin to understand their role in the school community, becoming students, friends, or group members, and learning the importance of following rules. Next, students develop their self-esteem and reflect on their behavior. At this stage, children begin to evaluate their actions through the eyes of others and develop their own sense of self. This process helps them to understand the consequences of their actions and make positive changes.

The school environment has a significant impact on children's development. Teachers are meaningful adults who establish patterns of social interaction, while school rules and the culture of the educational institution also play an important role. Classmates have a direct impact on a child's behavior and self-esteem. Successful integration into the school community contributes to the development of empathy and communication skills.

In light of this comprehension of the impact of the environment on a child's mental development, L.S. Vygotsky proposed a critical concept — the notion of a "social situation of development." This term encapsulates the specific interplay between internal developmental processes and external circumstances that characterizes each developmental stage, shaping the trajectory of mental growth throughout that period. It also denotes the emergence of novel psychological formations at the conclusion of each stage [4, p. 293].

According to L.S. Vygotsky, based on the results of his extensive research, a child does not directly engage with any given situation, but rather, they do so "through the mediation of another person." He argued: "The entire history of a child's psychological development demonstrates that from the earliest days, their adaptation to their surroundings is achieved through social means, via the people around them. The pathway from the object to the child, and from the child to an object, is mediated by another individual." [6, p. 184].

Socialization is a complex skill that involves mastering social norms and unspoken rules, as well as interacting with others and forming personal beliefs. According to L.S. Vygotsky and E. Erikson, the socialization of children is closely linked to their cognitive and emotional development. During early childhood, children begin to understand themselves as part of a group and learn how to form relationships with others.

Individual psychological characteristics, such as temperament, anxiety levels, and self-esteem, significantly influence a child's ability to adapt. Children with high levels of anxiety are more prone to difficulties in establishing social connections and adhering to school norms.

The process of socialization for elementary school students is complex and influenced by various factors. Collaboration between school staff and parents plays a crucial role in creating a supportive and favorable environment for students.

Features of Psychological Support for the Socialization of Primary School Students. For the successful adaptation and integration of primary school children, it is essential to provide comprehensive psychological support. This support should focus on systematically assisting the child in acquiring social norms and roles through: development of communication skills; work on self-esteem, where psychologists and educators help maintain a healthy self-image, preventing the development of complexes and anxiety; interaction with parents, including consulting parents and involving them in the adaptation process; group activities aimed at fostering cohesion within the student group and improving social adaptation.

In the book by Golovanova N.F., it is stated that J. Piaget believed that children under the age of 7 are antisocial, and among those under the age of 7-8, there is no social life as such. He supports this claim by identifying the main feature of children's thinking – egocentrism, which is an initial form of mental centralization in which the child lacks a distinction between objective and subjective worlds. The child views the world and understands it from their own perspective, without trying to take into account the perspective of the interlocutor and does not comprehend that there may be different points of view or ideas on the matter. This type of thinking is referred to as "cooperative relationships." However, only when cooperative relationships develop, does socialization begin to determine a decisive shift in a child's mental development, from egocentric thinking to awareness of their subjectivity [7, p. 33].

According to Erik Erikson's psychosocial theory, during the period of early childhood, family communication alone is not sufficient for a child's full development. Therefore, social institutions such as schools are essential. At school, children not only acquire knowledge, but also develop their communication skills and their psycho-emotional well-being is formed [8, p. 96].

However, at the same time, during this period, persistent neurotic reactions may be acquired, and the child may experience feelings of anxiety due to fears such as: any misfortunes that may happen to their parents; lack of financial stability in the family; physical abuse; personal insecurity; and uncertainty about the future. These anxieties may lead to less success in school, difficulty in adapting to society, and a lack of development of a sense of healthy conformity, freedom, and responsibility [2, p. 164].

In this context, I believe that psychological support is essential for successful socialization. This support aims to maintain psycho-emotional well-being, foster self-reflection, and develop social skills.

The primary goal of psychological support for the socialization of elementary school students is to provide a comfortable environment for their harmonious personal development and social adjustment. This includes assisting in the development of communication and interpersonal skills, fostering a positive, tolerant, and empathetic attitude towards others in the school setting, providing support for the emotional well-being of the child, and promoting self-reflection.

Thus, it is possible to identify the main stages of socialization in primary classes:

- Helping children develop communication and interaction skills with their peers and environment,
- Promoting positive, tolerant, and empathetic attitudes within the school community,
- Supporting the child's emotional well-being,
- Encouraging self-reflection to enhance self-awareness and personal growth.

Therefore, it is possible to identify the main stages of socialization in elementary school:

- Adaptation stage (1st grade). During this period, children face new requirements and norms. Psychologists and educators help alleviate the stress associated with starting school, provide emotional support and create a comfortable environment for communication.
- The stage of development and integration (grades 2-3). Children begin to actively assimilate social norms and participate in collective activities. Psychological support is aimed at developing cooperation skills, resolving conflict situations and strengthening students' self-esteem.
- Self-Determination Stage (4th Grade). Children form their first ideas about their interests and abilities, and realize the importance of social roles. At this stage, psychologists help students develop reflection and decision-making skills.

To perform and implement the above tasks, it is recommended to use the following forms and methods:

- Group trainings and games that promote the development of communication skills and conflict resolution.
- Individual consultations to help children cope with personal challenges and stress.
- Partnerships with parents and teachers to ensure a holistic approach to the child's personal development.
- Diagnostic work that reveals the peculiarities of the psycho-emotional state and social interaction of children.

Therefore, the role of psychologists and teachers in the process of supporting the socialization of children is significant. Psychologists and teachers act not only as guides, but also as partners with children, supporting their personal development, self-esteem, and teaching essential communication

skills. They contribute to creating a secure and supportive learning environment where each child can achieve their full potential.

Conclusion. Psychological socialization of elementary school students is a significant and multifaceted process aimed at shaping a child's identity and their successful adjustment to school and social environments. This stage of socialization is characterized by children's first exposure to systematic development of behavioral norms and rules, new social roles, and the need for teamwork. Psychological support from teachers, school psychologists, and parents plays a crucial role in this process.

Successful socialization during this stage necessitates an individualized approach to each child, considering their emotional and cognitive traits, as well as fostering skills such as introspection, empathy, and cooperation. Psychological assistance assists children in overcoming adaptation challenges, developing a positive attitude towards learning activities, and enhancing their psycho-emotional well-being.

In summary, socialization during the primary school years not only assists in learning social skills, but it also forms the foundation for the harmonious development of a child as a whole. Coordinated efforts between schools and families create favorable conditions for successful adaptation and further development of children in the social and educational environments.

References

1. Boris, G.M., & Zinchenko, V.P. Comprehensive Psychological Dictionary (3rd ed.). 2002- 471 pages.
2. Mokshantsev, R., & Mokshantseva, A. Social Psychology: A Textbook for Universities. Sibirskoye Soglashenie, Infra-M. 2001. - 164 pages.
3. Teslenko, A.N. Pedagogy and Psychology of Personality Socialization: A New Generation Textbook. Astana: EAGI. 2011. - 14 pages.
4. Bozhovich, L.I. Personality and Its Formation in Childhood. Moscow: Prosveshchenie. 2008. - 293 pages.
5. Rutter, M., & O'Connor, T. G. Are there biological programming effects for psychological development? Findings from a study of Romanian adoptees. *Developmental Psychology*, 2004. - 38 pages.
6. Vygotsky, L. S. *Child Development Psychology*. Moscow: Pedagogika. 1996. - 89 pages.
7. Golovanova, N. F. (n.d.). *Socialization and Upbringing of Children: Social Psychology*. University Textbook. 184 pages.
8. Erikson, E. H. *Childhood and Society*. St. Petersburg: Yuventa. 1996. - 96 pages.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПОНЯТИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ (ПО ДАННЫМ СОВРЕМЕННОЙ ЗАРУБЕЖНОЙ ПСИХОЛОГИИ)

Мадиева С.А., Шералы Б.С., Ким А.М.

Казахский национальный университет Аль-Фараби
Алматы, Казахстан

В статье рассмотрены понятие физической активности по материалам современных зарубежных психологических исследований. Изучено влияние физической активности на физическое и психологическое здоровье, а также стратегии развития мотивации к занятиям физической активностью у населения.

Ключевые слова: физическая активность, психология.

Мақалада психологияның заманауи шетелдік зерттеулері арқылы физикалық белсенділік ұғымы қарастырылады. Физикалық белсенділіктің физикалық және психологиялық денсаулыққа әсері зерттелуде, сонымен қатар адамдарда физикалық белсенділікке деген мотивацияны дамыту жолдары сипатталған.

Түйін сөздер: физикалық белсенділік, психология.

The article discusses the concept of physical activity in the study of modern foreign psychology research. The influence of physical activity on physical and psychological health is being studied, and strategies of developing motivation for physical activity in people have also been described.

Key words: *physical activity, psychology.*

Введение. В современном мире, где технологии продолжают развиваться, физическая активность начинает переходить на второй план нашей жизни. В связи с развитием технологий в мире, где сидячий образ жизни становится нормой, физическая активность начинает приобретать большую актуальность, так как занятия физической активностью являются условием для поддержания как физического, так и психологического здоровья. Психология физической активности покрывает вопросы о физическом и психологическом здоровье, изучая как психические процессы влияют на уровень физической активности и как физическая активность может улучшать психическое здоровье.

Основная часть. Физическая активность, по определению Всемирной организации здравоохранения, является любым видом движений, которое требует расхода энергии [1]. Улучшению здоровья помогает и умеренная, и активная физическая активность. К физической активности относятся не только походы в тренажерный зал, но и ходьба, активный отдых, игры, езда на велосипеде.

Влияние физической активности на физическое здоровье несомненно, оно положительно влияет на здоровье человека, что показывает множество исследований по этой теме. Физическая активность положительно влияет на лечение хронических заболеваний, таких как диабет и ожирение, которые развиваются среди молодежи и подростков [2]. Были проведены исследования о влиянии физической активности на здоровье сердечно-сосудистой системы. Физически неактивные люди более склонны к развитию ишемической болезни сердца. Исследование, опубликованное в журнале *Circulation Research*, указывает на корреляцию между малоподвижным образом жизни и здоровьем сердечно-сосудистой системы, исследователи пришли к выводу, что физические упражнения могут помочь предотвратить хронические сердечно-сосудистые заболевания [3]. Также в исследованиях было выявлено, что физическая активность может способствовать замедлению старения мозга и дегенеративных патологий, таких как болезнь Альцгеймера и рассеянный склероз. Самое главное, что физическая активность улучшает когнитивные процессы и память [4].

В последнее время все большую актуальность начинает набирать тема исследования физической активности на психическое здоровье людей. Большое количество исследований подтверждают позитивное влияние физической активности на психическое здоровье, например, исследование влияния физической активности на развитие депрессии австралийскими исследователями [5]. Они исследовали большую выборку мужчин, у которых были выявлены симптомы депрессии. В их исследовании одна группа мужчин занималась минимальным уровнем физической активности 150 мин в неделю, а вторая - нет. После недельных занятий физической активностью авторы исследования сравнили эти две группы и выявили, что у мужчин, занимавшихся физической активностью, уменьшилось проявление симптомов депрессии и улучшилось общее благосостояние.

Подтверждением факта положительного влияния физической активности на психологическое здоровье людей может служить исследование, проведенное испанскими авторами во время COVID-19, которые изучали влияние физической активности на проявление тревожности [6]. В исследовании проводили онлайн опрос об уровне ежедневных физических занятий и тревожности. Они выявили, что люди, которые занимались физической

активностью и соблюдали рекомендации Всемирной организации здравоохранения, показывали низкие уровни тревожности и негативного настроения.

Эти исследования эмпирически доказывают существование положительного влияния физической активности на общее благополучие человека. Однако, несмотря на результаты исследований, большинство людей все еще не занимаются спортом. Объяснить причины этой ситуации помогут теории мотивации, такая как модель транстеоретическая модель изменения поведения [7].

Транстеоретическая модель изменения поведения была выдвинута в начале 1980-х годов психологами Джеймсом Прочаска и Карло Дикленте, чтобы объяснить, как происходят изменения в поведении. Изначально им было интересно узнать, каким образом люди бросают курить без посторонней помощи. В ходе своих исследований они выяснили, что люди проходили определенные этапы, пытаясь сократить количество выкуриваемых сигарет, так возникла идея транстеоретической модели изменений, или, «стадии модели изменения». Авторы обращают внимание на уровень мотивации к переменам при попытках добиться долговременных изменений. Модель включает в себя 5 стадий изменения, которую можно применить к занятиям физической активностью:

- Стадия незаинтересованности. На этой стадии находятся люди, которые еще не думают о том, чтобы стать более физически активными, не думают о переменмах.

- Стадия размышления. Это все также стадия бездействия, люди не занимаются физической активностью, однако на этой стадии они уже размышляют о том, чтобы стать более физически активными.

- Стадия подготовки. На этой стадии находятся люди, которые уже выполняют некоторую физическую активность, но которая не соответствует рекомендациям по физической активности, как например, заниматься не менее 150 минут в неделю упражнениями умеренной интенсивности.

- Стадия действия. Люди на этой стадии уже занимаются рекомендуемыми уровнями физической активности, но занимаются ею менее шести месяцев и могут поддерживать этот уровень активности постоянно.

- Стадия поддержания. На этой стадии находятся люди, которые превращают занятия физической активностью в привычку.

Большинство информации, доступной в интернете по увеличению мотивации к занятию физической активностью, описаны для людей, находящихся на третьей или на четвертой стадии, то есть, для людей, которые уже занимаются некоторой активностью. Но большинство людей в современном мире находятся на первой стадии – незаинтересованности. Были проведены исследования, которые показали, что при несоответствии между стадиями мотивационной готовности людей к изменениям и программами вмешательства, такими как индивидуальные занятия с тренером, люди быстро перестают заниматься спортом. Поэтому при попытках внедрить физическую активность в повседневную жизнь нужно, чтобы уровень активности совпадал со стадией готовности людей [7].

Модель стадий изменения также рассматривает процессы изменения поведения, эти процессы представляют собой стратегии и методы, которые люди используют, чтобы изменить что-либо в своей жизни. Определить то, на каких конкретных методах изменений следует сосредоточиться определенному человеку, зависит от стадии мотивационной готовности этого человека к изменениям. При исследовании этих методов, было выявлено, что стратегии изменения делятся на две категории: когнитивные и поведенческие. К когнитивным методам относятся: увеличение знаний, осознание рисков, понимание преимуществ,

обдумывание последствий, расширение возможностей для здорового образа жизни; к поведенческим относятся: социальная поддержка, вознаграждение самого себя, напоминание самому себе, процесс принятия ответственности и поиск альтернатив [7]. Данные стратегии представлены в таблице 1.

Таблица 1 – Стратегии изменения

Стратегии	Содержание
Когнитивные стратегии	
Расширение знаний	Чтение о физической активности
Осознание рисков	Поиск информации о рисках для здоровья, связанных с неактивным образом жизни
Понимание преимуществ	Информация о преимуществах занятий физической активностью
Раздумывание о последствиях	Осознание, как бездействие влияет на личность и окружение
Расширение возможностей	Увеличение осведомленности о различных возможностях и способах быть физически более активным
Поведенческие стратегии	
Социальная поддержка	Поиск людей, которые бы совместно занимались активностью
Вознаграждение самого себя	Похвала самого себя за физическую активность
Напоминание самому себе	Организация окружающего пространства, напоминающего о необходимости занятий активностью, например: оставлять спортивную обувь в машине
Принятие ответственности	Обещание и планирование физической активности
Поиск альтернатив	Вместо просмотра телевизора заняться ходьбой

Таким образом, в современной зарубежной психологии было выявлено, какие методы изменений используют люди, находящиеся на разных стадиях готовности к изменениям, а именно, люди, находящиеся на второй стадии в основном использовали когнитивные методы, как например, чтение о важности физической активности. Вместе с тем люди, находящиеся на четвертой стадии, больше использовали поведенческие методы изменений, к примеру, замена просмотра телевизора ходьбой [7].

Эту модель изменений эффективно будет внедрить во многие программы по занятиям физической активностью и ее стоит использовать в повседневной жизни, при попытках увеличить уровень занятий физической активностью. Она позволяет людям выявить свою стадию мотивационной готовности к изменениям, и соответствующие стратегии поведения. Например, поэтапное мероприятие по стимулированию физической активности для людей, находящихся на ранних стадиях изменений, может быть направлено на увеличение использования когнитивных стратегий, таких как, повышение осведомленности о преимуществах физической активности. Стратегии поведения, предназначенные для людей на более поздних стадиях, в большей степени могут фокусироваться на поведенческих стратегиях.

Заключение: в мире, где технологии постепенно вытесняют физическую активность, важно знать и понимать положительное влияние физической активности на здоровье людей.

Интеграция физической активности в повседневную жизнь становится важной задачей для общества, так как физическая активность помогает улучшению не только физического здоровья, но также и психологического благополучия. Осознание своей стадии готовности к изменениям и соответствующие ей виды стратегий позволяют эффективнее внедрять занятия физической активностью в повседневную жизнь.

Литература

1. Physical Activity // World Health Organization – 24 June 2024. - <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/physical-activity>.
2. Elizabeth Anderson, J. Larry Durstine. Physical activity, exercise, and chronic diseases: A brief review - Sports Medicine and Health Science, 2019. – 3-10 с.
3. Carl J. Lavie, Cemal Ozemek, Salvatore Carbone, Peter T. Katzmarzyk, Steven N. Blair. Sedentary Behavior, Exercise, and Cardiovascular Health - Circulation Research, 2019.
4. Di Liegro, Carlo Maria, Gabriella Schiera, Patrizia Proia, and Italia Di Liegro. Physical Activity and Brain Health – Genes, 2019.
5. Dianne Currier, Remy Lindner, Matthew J Spittal, Stefan Cvetkovski, Jane Pirkis, Dallas R English. Physical activity and depression in men: Increased activity duration and intensity associated with lower likelihood of current depression - Journal of Affective Disorders, 2020. – 426-431 с.
6. López-Bueno Rubén, Calatayud Joaquín, Ezzatvar Yasmin, Casajús José A., Smith Lee, Andersen Lars L., López-Sánchez Guillermo F. Association Between Current Physical Activity and Current Perceived Anxiety and Mood in the Initial Phase of COVID-19 - Frontiers in Psychiatry, 2020.
7. Bess H. Marcus, Dori Pekmezi. Motivating People to Be Physically Active – Human Kinetics, 2024.

ИННОВАЦИОННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В ОБЛАСТИ ИСКУССТВ

Мергенова Р.М.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті
Орал, Қазақстан

Мақалада арт-технологияның педагогикалық моделі психотерапиялық және психоэлеметтік модельдерге балама ретінде қарастырылады. Көрнекті авторлардың "арт-технология" ұғымын қалай ашатыны баяндалады және түзетуші-педагогикалық тәжірибеде арт-технологияның қолданылуы сипатталған.

Түйін сөздер: арт-технологиялар, көрнекі арт-технологиялар, көрнекі-динамикалық арт-технологиялар, динамикалық арт-технологиялар, бейнелеу арт-технологиялары, техникалық арт-технологиялар, құмды арт-технологиялар, баяндау арт-технологиялары.

В статье рассматривается педагогическая модель арт-технологии как альтернатива психотерапевтическим и психосоциальным моделям. Описано как выдающиеся авторы раскрывают понятие «арт-технология» и методы применения арт-технологий в коррекционно-педагогической практике.

Ключевые слова: художественные технологии, технологии изобразительного искусства, визуально-динамические технологии искусства, технологии динамического искусства, технологии изобразительного искусства, технологии технического искусства, технологии песочного искусства, технологии повествовательного искусства.

The article considers the pedagogical model of art technology as an alternative to psychotherapeutic and psychosocial models. It will tell how outstanding authors reveal the concept of "art technology", and describe the application of art Technology in correctional and pedagogical practice.

Keywords: art technologies, visual art technologies, visual-dynamic art technologies, dynamic art technologies, imaging art technologies, technical art technologies, sand art technologies, narrative art technologies.

Арт-технологиялардың оқытушылық нысаны психотерапиялық, сондай-ақ психоәлеуметтік модификациялардың нұсқасы ретінде тұлғалық-мақсатты таралымның шарттарында айқындалған оқытушылық тұжырымдарда жасалған. Психофизикалық қалыптасудың ерекше белгілерімен бірге бала санының артуында көрсетілген қазіргі дефектологиялық практиканың қалыптасу үрдістері; ерекше құрылатын органдардың тораптарын оңтайландыру; ағартушылық интеграция жағдайларында басты құрылым ұйымдарында қылмыстық құрылыммен бірге көптеген бала құруды алу; инклюзивтік құрылымды қалыптастыру; бұдан басқа, білім алушылардың басты құрылатын ұйымдардағы арнайы ағартушылық мұқтаждықтарымен бірге, сондай-ақ оны оқытушылық практиканың тәуелсіз саласына қалыптастыру арқылы арт-педагогиканың жақсару үрдістерімен бірге мамандандырылған мән-жайларды қалыптастыру; арт-технологиялардың, қоғамдық облыстардың функцияларын, сондай-ақ оларды пайдаланудың жас шектерін ұлғайту; эстетикалық-жасампаздық жұмыстың алуан түрлерін біріктіретін арт-технологиялардың мультимодальды болуын қалыптастыру, сонымен қатар, түзету-оқытушылық қолдау тұжырымдамасында арт-технологияларды жүзеге асырудың инновациялық дағдысымен бірге қажетті алғышарттарды қалыптастырады, сондай-ақ арт-технологияларды түзету қызметі рәсіміне енгізудің перспективалылығына қатысты айтылады.

Арт-технологиялар – бұл білім беру процесінде тұлғаның шығармашылық әлеуетін дамытуға бағытталған әртүрлі өнер түрлерінің формалары, әдістері мен құралдарының жиынтығы. Арт-технологиялар көркемдік және шығармашылық технологиялар деп те аталады, бұл олардың негізінде мұғалімнің немесе психологтың білімі, білігі, дағдылары мен іс-әрекет тәсілдерінің жиынтығын білдіреді, бұл баланың жеке басына көркемдік шығармашылық арқылы әсер етуге мүмкіндік береді. Арт-технологияны қолданудың педагогикалық контекстінде олар әдетте арт-педагогика туралы айтады, ол – әр түрлі өнер түрлері арқылы оқыту және тәрбиелеу. А. Б. Афанасьеваның анықтамасына сәйкес, арт-технологиялар — бұл оқушының жеке басына тиімді тәрбиелік әсер ету мақсатында білім беру процесінде өнердің әр түрін интегративті қолдануға негізделген ғылыми-педагогикалық технологиялар. Арт-технология белсенділік тәсіліне негізделген және жаңа білім беру стандарттарына сәйкес келеді. Ол шығармашылыққа, дамуға, өзіне деген сенімділік пен еркіндікке жағдай жасайды. Арт-технология-бұл көркем шығармашылық арқылы зияткерлік қызметті оқыту. Шын мәнінде, бұл қарапайым білім беру бағдарламалары бойынша қарапайым оқушыларды тәрбиелеу педагогикасы.

Әр түрлі оқу-әдістемелік көріністерді жақтаушылардың «арт-технологияны» ұсынуы әр түрлі болып негізделеді. Көбінесе арт-технология деп «... экспрессия, коммуникация және символизация сияқты 3 шарттың әсерімен өзара байланысты көркем шығармашылық үдерісті сипаттайды...» [2, 94 б.]. Сондай-ақ, арт-технологиялық процестер «... конфигурациялар жиынтығы, сондай-ақ ағарту процесінде тұлғаның креативті мүмкіндігін қалыптастыруға бағытталған көркемөнердің әр түрлілігінің құралдары ретінде...» сияқты қалыптасады. [5, 36 б.]. «... жоспарланған оқытушылық мақсатты жүзеге асыру мақсатында эстетикалық-жасампаздық жұмыс тәсілдерінің жиынтығы»... деп эстетикалық-креативтік жақтаушылар арт-технологиялық процестерді түсіндіреді [3, 15 б.]. Интегративті пәнаралық арт-технология мектебінің пікірінше - «... шығармашылық, эмоциялық, бейімделу саласына әсер ету ретінде шығармашылық, жаттығу, тұлғалық өсу нәтижесінде жасырын энергияны іске асыруға бағытталған әдіс ретінде шығармашылық пен түзету практикасын біріктіру...» [2, 19-20 б.]. Арт-технологиялар «... білім алушылар тұлғасының шығармашылық әлеуетін ашу және дамыту және зерделенетін ғылыми фактілердің, пәндердің, құбылыстардың маңыздылығын

түсіну мақсатында білім беру процесінде қолданылатын түрлі өнер түрлерінің әдістері, қабылдаулары, нысандары мен құралдары» деп білім беру практикасының мамандары анықтаған [6, 31 б.]. Арт-технологияның терапевтік мектебі тұрғысынан алғанда - «... оның дүниетанымы құрылымын өзгерту мақсатында адамның сезімдері мен психикасының өзге де мазмұндарын беру үшін өнер құралдарын пайдалану...» [1, 41 б.] болса, бірқатар авторлар арт-технологиялар - «... көркем шығармашылық құралдарының көмегімен жүзеге асырылатын оқыту...» деген пікірді ұстанады. [8, 102 б.].

Оқытушылық түсіндіруде біз арт-технология деп көркемөнердің нақты түріне стильдік бейімделу, сондай-ақ түзету-дамытушылық пайдалану технологиясы, үрдісі сияқты анықталатын ерекшеліктері мен тән сипаттары бар дамытушылық және түзету әдістерінің кешенін айтамыз [4, 140 б.].

Арт-технологиялардың басты әдіснамасы кешенді, биопсихоэлеуметтік аспектіні, жасампаздық қызметті қабылдауды және қоғамдық өзара іс-қимылды үйлестірудің негізгі жағдайлары мен денсаулық сақтайтын құрылымның өнімділігінің қасиетінде әртүрлі қабылдау дағдысын алуды білдіреді. Оқытушылық сабақ тұрғысынан арт-технологиялық процестер инновациялық болып саналады және абстрактілі әрі нақты ойлар ансамблімен, жаңа технологиялармен; элеуметтік, психикалық және оқытушылық әрекеттермен өзара байланыстардың алуан түрлілігімен; оқытушылық шындықтың басқа элементтерінен салыстырмалы оқшауланумен; интеграция және модификация мүмкіндігімен сипатталады.

Енгізу ауқымына байланысты арт-технологиялар үш деңгейлі құрылыммен ұсынылуы мүмкін. Арт-технологиялардың педагогикалық моделін түсінудің әдістемесі, пәнаралық теориясы және технологиялық тәсілі ғылыми зерттеулерді осы технологиялардың мазмұнына біріктірудің алғышарты болып табылады.

Г. К. Селевконың анықтамасы бойынша педагогикалық технология «ғылыми негізде құрылған, уақыт пен кеңістікте бағдарламаланған және жоспарланған нәтижелерге әкелетін педагогикалық процестің барлық компоненттерінің жұмыс істеу жүйесі» деп түсіндіріледі [7, 4-5 б.]. Демек, өнер технологиялары нақты практикалық мәселелерді жаңа, типтік емес шешуге бағытталған өзара байланысты әдістердің жиынтығы ретінде ұсынылған. Процедуралық жағы, технологияға тән іс-әрекеттің белгілі бір алгоритмділігі құрылымдық арт-технологиялық сабақтарда (сессияларда) көрінеді. Бұл әдістерді, тәсілдерді, процедураларды жаңғырту және тарату, сондай-ақ жоспарланған және тұрақты оң нәтижелерді алу мүмкіндігін қамтамасыз етеді. Аталған технологиялық өлшемдер түзету-педагогикалық көмекті ұйымдастыру тұрғысынан маңызды. Сондай-ақ, арт-технологиялар шығармашылық өзгергіштігімен ерекшеленеді және педагогикалық технологиялардың педагогикалық, инновациялық, гуманистік, шығармашылық, терапевтік, денсаулық сақтау сипаттамаларына сәйкес келеді. Арт технологиялар, бейнелеу өнерін оқытудан айырмашылығы, терапевтік, дамытушылық, тәрбиелік және түзету әсерлерімен бірге жүреді.

Арт-технологиялардың тиімділігі жалпы білім беретін мектеп пен сыныптың психологиялық микроклиматын тұрақтандыру, өйткені оқушыларға психологиялық көмек олардың жеке даму мүмкіндіктерін толық жүзеге асыруға мүмкіндік береді. Өзін-өзі бағалауды арттыру, балалар мен жасөспірімдерге мінез-құлқын бақылауға көмектесу - бұл өте маңызды, өйткені мінез-құлық пен эмоцияларды бақылау адамдарға шешім қабылдауға, қорытынды жасауға көмектеседі.

Оқытудың арт-технологиясын сабақта заманауи білім беру технологияларын дамытудың екі тенденциясы аясында бірден қолдануға болады: еркін білім беру және өмір процесінде білім беру. Өнер оқушылардың ішкі күштерін қалпына келтіруге, олардың жалпы және

интеллектуалдық даму қарқынын қолдауға және тіпті жеделдетуге, эмоционалды жағдайдың тұрақтылығын қамтамасыз етуге, ақыл-ойы бар адамның рухын, жанын және денесін байланыстыруға қабілетті. Арт-технологиялар құралдарымен инновациялық түзету-оқытушылық қолдау нысаны жалпы түзету, ағарту және арт-ғылыми-техникалық орынның бірегей фактісін қалыптастырады, онда жеке тұлғаларды даралау және әлеуметтендіру қозғалыстары қолданыстағы патологияларды түзетуде статистикалық сенімді оң динамикаға ие болады деп айта аламыз [4].

Көркемөнер құралдарының көмегімен іске асырылатын арт-технологияларды жүйелеу көркемдік түрлерінің ерекшеліктеріне негізделеді және тиісті топтарды қамтиды: мәнерлі арт-технологиялық процестер; құм-аэроландшафты арт-технологиялық процестер; мелодикалық арт-технологиялық процестер; драматехнология; нарративті арт-технологиялық процестер (сиқырлы арт-әдістеме).

Осы инновациялық ғалымдардың қатысуы бұдан басқа, қабылдаудың түйінді түрлері негізінде арт-технологияларды жүйелеуге баса назар аударады, осы мөлшерде бимодальдық және полимодальдық фигуралар [1]:

- көру-кинетикалық: бейнелеу (бейнелеу, өрнектеу, коллаждау, бұйым, нағыз мүсін, қондырғы);
- құмды (sand-play, sand-art, пескография, құм мультипликациясы, құм анимациясы);
- аэроландшафты технологиялық процестер (аэроландшафтық инсталляция, пейзаж бұйымы);
- аудиовизуалды (бейнеколлаж, бейнебаян, мультипликация, анимация);
- сазды арт-технологиялық процестер, би-моторлы арт-технологиялық процестер, нарративті арт-технологиялық процестер, имаготехнологиялар, драматехнологиялар, экспромт, елестету, бейнелеу және тағы басқа.

Арт-технологиялардың қазіргі классификациясы арт түрлерінің ерекшелігіне де, қабылдаудың негізгі түрлеріне де негізделген. Бұл жіктеуге мыналар кіреді: көрнекі арт-технологиялар – бейнелеу арт-технологиялары (сурет салу, коллаждау, модельдеу, тақырыптық мүсін, инсталляция), техникалық арт-технологиялар (фото-технология, бейнеқұрылым, бейне-арт); көрнекі-динамикалық арт-технологиялар – құмды арт-технологиялар (sand-play, құм өнері, пескография, құм анимациясы), ландшафттық өнер технологиясы; динамикалық арт-технологиялар – музыкалық арт-технологиялар, драматехнологиялар, баяндау арт-технологиялары, анимация және мультипликация.

Әр түрлі арт технологиялардың тәжірибеге енгізілуі адам қабылдайтын ақпараттардың барлық негізгі арналарын қамтиды: басқа психикалық процестердің (есте сақтау, зейін, ойлау және т.б.) жағдайына оң әсер ететін аудиалды, визуалды, кинестетикалық қабылдау [4].

Арт-технологияның басқа педагогикалық технологияларға қарағанда артықшылықтарының ішінде қол жетімділік, коммуникативтілік және әлеуметтену жатады және ол келесі сипаттамаларды ажыратады. Арт технологияларды кез-келген арнайы қабілеттерді қажет етпейді (музыкалық, көркемдік, пластикалық), сондықтан кез-келген балаға қол жетімді. Сезімдер мен тәжірибелерді білдіру мақсатында вербалды емес қарым-қатынас құралы ретінде арт технологияс әсіресе тұйық, ұялшақ, сонымен қатар сөйлеуді жетік білмейтін балалар үшін өте құнды, себебі оларға өз тәжірибелерін сөзбен жеткізу қиынға соғады. Арт-технологияларды баланың еркін білдіру құралы ретінде іске асыру процесінде әркімнің ішкі әлеміне деген сенім, төзімділік және көңіл-күй атмосферасы құрылады, өйткені бала өзінің сезімдерін, көңіл-күйін, ойларын, қоршаған әлемге деген көзқарасын ашады [3].

Халықаралық өнер тіліне негізделген арт технологиялар психофизикалық даму ерекшеліктері бар және қарапайым балалармен жұмыс жасауда ерекше әмбебап тілдің рөлін атқарады. Осылайша, арт-технологияларды қолдану мұғалімнің білім беру, оқушылармен өзара әрекеттесу және оқушы бос уақыты мен дамуының тиімді көзі болып табылады.

Әдебиеттер

1. Артпедагогика и арттерапия в специальном образовании / Е.А. Медведева [и др.]. – М.: Academia, 2001. – 246 с.
2. Афанасьева А.Б. Арт-технологии в диагностике и развитии // Опыт и инновации: мат. науч. конф. (Тольятти, ноябрь 2016 г.). – Ульяновск, 2016. – С. 94–98.
3. Блинова Ю.Л. Мультимодальные арт-технологии как средство актуализации познавательной активности младших школьников // Мир науки. – 2017. – №6 (Т.5). – С.73.
4. Бурачевская О.В. Арт-технологии как средство развития пространственного восприятия и пространственных представлений у дошкольников с общим недоразвитием речи // Инновационные педагогические технологии : материалы II Междунар. науч. конф. (Казань, май 2015 г.). – Казань: Бук, 2015. – С. 139–142.
5. Жукова Т.В. Использование арт-технологий в подготовке студентов-психологов к профессиональной деятельности. – М.: Владос, 2005. – 250 с.
6. Светонослова Л.Г. Арт-технологии в современном образовании / Л.Г. Светонослова // Общество, культура, личность XXI века: материалы Междунар. научно-практич. конф. (Чебоксары, 23–24 июня 2016 г.). / редкол.: Н.А. Сергеева [и др.]. – Чебоксары, 2016. – С. 30–33.
7. Селевко Г.К. Энциклопедия образовательных технологий: в 2 т. / Г.К. Селевко. – М.: Народное образование, 2005. – Т. 1. – 556 с.
8. Шкиль И.Е. Применение арт-технологий как средства развития коммуникативной компетентности личности // Актуальные проблемы психологического знания. – 2013. – №3. – С. 99–111.

ПСИХОЛОГИЯ СТУДЕНТТЕРІНІҢ ДАМУЫНЫҢ ЗЕРТТЕУ КОМПОНЕНТІНІҢ МОТИВАЦИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Мінәсіпова А.Р., Садыкова Н.М.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Бұл мақалада “Психология” мамандығында оқитын студенттердің зерттеу қызметінің мотивациялық негіздері қарастырылады. Негізгі мақсат – зерттеу жұмысына деген мотивацияны дамытуға әсер ететін факторларды және оның кәсіби қалыптасуға әсерін анықтау. Мақалада мотивациялық механизмдерді зерттеуге арналған түрлі әдістер және олардың болашақ мамандарды дайындау сапасына әсері сипатталады.

Түйін сөздер: даму, мотивация, компонент, мақсат қою, студенттер.

В статье рассматриваются мотивационные основы исследовательской деятельности студентов, обучающихся по специальности «Психология». Основная цель — выявить факторы, влияющие на развитие мотивации к научной работе, и её воздействие на профессиональное становление. В статье описываются различные методы, предназначенные для изучения мотивационных механизмов, а также их влияние на качество подготовки будущих специалистов.

Ключевые слова: развитие, мотивация, компонент, целеполагание, студенты.

This article examines the motivational foundations of research activities among students majoring in “Psychology.” The main goal is to identify the factors that influence the development of motivation for research work and its impact on professional formation. The article describes various methods aimed at studying motivational mechanisms and their influence on the quality of training future specialists.

Keywords: development, motivation, component, goal setting, students.

Кіріспе. Қазіргі білім беру жүйесі студенттерден теориялық дайындықпен қатар, ғылыми-зерттеу қызметіне белсенді қатысуды талап етеді. Бұл, әсіресе, болашақ психологтарға қатысты, себебі зерттеу дағдылары олардың кәсіби қызметінде басты рөл атқарады. Зерттеу жұмысы студенттердің сындарлы ойлауын дамытып, ақпаратты талдау және синтездеу дағдыларын қалыптастырады, бұл психодиагностикалық әдістермен жұмыс істеу, кеңес беру және эксперименттер жүргізу үшін қажет. Алайда, бұл қызметтің сәтті болуы көбіне студенттің мотивация деңгейіне байланысты.

Бұл жұмыстың мақсаты – психология мамандығы студенттерінің зерттеу қызметінің мотивациялық негіздерін, сондай-ақ олардың зерттеу құзыреттілігінің дамуына әсер ететін факторларды зерттеу.

Зерттеу міндеттері:

1. Зерттеу қызметінің мотивациясы мәселесі бойынша теориялық көзқарастарды зерттеу. Зерттеу қызметі білім беру мен ғылымдағы маңызды элемент болып табылады. Ол тек академиялық және кәсіби жетістіктер үшін ғана емес, сондай-ақ қоғамның инновациялық дамуы үшін де шешуші рөл атқарады. Осыған байланысты зерттеу қызметінің мотивациясы мәселесін зерттеу маңызды орын алады. Мотивация — бұл белгілі бір мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған адамның ішкі және сыртқы ынтасы мен ұмтылысы. Мақалада мотивацияның түрлі теориялары зерттеу қызметінің нәтижелілігіне қалай әсер ететінін талдаймыз.

2. Студенттердің зерттеу жұмысына деген мотивациясына әсер ететін негізгі факторларды анықтау. Студенттердің зерттеу жұмысына деген мотивациясы білім беру үрдісінің маңызды аспектісі болып табылады. Зерттеу жұмысына деген ынта мен қызығушылық студенттердің танымдық белсенділігін арттырып, олардың ғылыми ізденіске деген қабілеттерін дамытады. Зерттеу барысында студенттердің мотивациясына әсер ететін бірнеше негізгі факторлар анықталды. Бұл факторлар ішкі және сыртқы болып екіге бөлінеді.

3. Мотивация деңгейі мен ғылыми қызметтегі жетістіктер арасындағы өзара байланысты зерттеу. Мотивация деңгейі мен ғылыми жетістіктер арасындағы байланыс

Ғылыми жетістіктерге қол жеткізу көбінесе зерттеушінің мотивациялық деңгейіне тәуелді. Мотивацияның төмен деңгейі зерттеушінің жұмысқа шоғырлануын және шығармашылық әлеуетін шектейді, ал жоғары мотивация, керісінше, жаңа идеяларды іздеп, күрделі мәселелерді шешуге талпынысын арттырады.

1. Ішкі мотивация және ғылыми жетістіктер

Ішкі мотивациясы жоғары зерттеушілер, әдетте, ғылыммен шынайы қызығушылықпен айналысады және ұзақ мерзімді зерттеулерге деген төзімділігі жоғары. Бұл зерттеушілер:

- Шығармашылық қабілеттерін дамытуға көбірек бейім, өйткені олар жаңа идеялар мен тәсілдерді іздеуге уақыт пен күш жұмсайды.

- Қателіктерден қорықпайды, оларды оқыту мүмкіндігі ретінде қарастырады, бұл ғылыми жетістіктерге жетудің маңызды аспектісі болып табылады.

- Жеке қанағаттану сезімін алу үшін жұмыс істейді, бұл олардың жұмысының сапасына және нәтижелілігіне оң әсер етеді.

Зерттеулер көрсеткендей, ішкі мотивация зерттеу жұмыстарының сапасын арттырып, ғылыми жаңалықтардың негізінде жатқан терең ойлау қабілетін дамытуға мүмкіндік береді.

2. Сыртқы мотивация және ғылыми жетістіктер

Сыртқы мотивация, мысалы, сыйақы немесе грант алу, қысқа мерзімді мақсаттарға жету үшін тиімді болуы мүмкін. Алайда, сыртқы ынталандырулар көбінесе:

- Нәтижелерге жылдам жетуге бағытталған;
- Рутиналық міндеттерді орындауға көмектеседі, бірақ ұзақ мерзімді зерттеу жұмыстарында тиімділігі төмен болуы мүмкін;

- Ішкі мотивацияға кедергі келтіретін жағдайларда стрессті арттыруы ықтимал.

Бұл ретте сыртқы мотивация зерттеушілерге қажетті ресурстарды алу, өз еңбектерін қоғамға көрсету және академиялық деңгейде танылуға ықпал ететінін де ұмытпаған жөн.

3. Мотивация деңгейі мен өнімділік

Мотивацияның деңгейі зерттеушінің өнімділігіне тікелей әсер етеді. Зерттеу барысында табысқа жетуге деген ынтасы жоғары зерттеушілер, әдетте, күрделі жобаларға қатысады және өз жұмысында жаңашылдық танытады. Жетістікке жетуге деген мотивация келесі аспектілерге әсер етеді:

- Жетістікке жету ниеті: Жетістікке бағытталған зерттеушілер көп уақыт пен күш жұмсайды, нәтижесінде жоғары сапалы ғылыми өнімдер шығарады.

- Стресс-менеджмент: Мотивациясы жоғары зерттеушілер, әдетте, стресске төзімдірек болады және зерттеу процесіндегі қиындықтарды оңай жеңеді.

- Төзімділік: Мотивациясы жоғары зерттеушілер ұзақ мерзімді зерттеу жобаларын аяқтауда шыдамдылық танытады.

Зерттеу әдістері

1. Теориялық талдау

Білім беру және зерттеу қызметіндегі мотивация мәселелері бойынша ғылыми әдебиеттер талданды. Мотивацияның классикалық және заманауи теориялары, мысалы, өзін-өзі анықтау теориясы (Deci & Ryan), жетістіктер теориясы (McClelland), сондай-ақ ішкі және сыртқы мотивацияны зерттеу тәсілдері қарастырылды.[1][2]

2. Зерттеу қызметіне мотивация бойынша сауалнама

Мотивация деңгейі мен құрылымын анықтау үшін арнайы әзірленген сауалнама қолданылды. Ол келесі шкалаларды қамтыды:

- Ішкі мотивация (зерттеу жұмысына қызығушылық, білімге ұмтылу, өзін-өзі жүзеге асыру); Ішкі мотивация – бұл адамның сыртқы ынталандырушы факторларсыз, өзінің ішкі қызығушылықтары, құндылықтары және қажеттіліктері негізінде әрекет етуі. Ол зерттеу жұмысына қызығушылық, білімге ұмтылу және өзін-өзі жүзеге асыру сияқты нәрселерден туындайды. Ішкі мотивация адамның өз даму жолына деген ынтасын арттырады, себебі адам өзі таңдаған мақсатқа шынайы қызығушылық танытады.

Мысалы, зерттеу барысында адам жаңа білім алуға деген қызығушылығы арқылы қиындықтарға қарамастан табанды еңбек етуі мүмкін. Білімге ұмтылу ішкі мотивацияның бір көрінісі болып табылады, өйткені ол адамның жеке дамуына және өзін-өзі жетілдіруге бағытталған.

- Сыртқы мотивация (бағалар, оқытушылардың мойындауы, мансаптық мүмкіндіктер). Сыртқы мотивация – бұл адамның белгілі бір әрекеттерді сыртқы сыйақылар немесе жазалаулар әсерінен орындауы. Мұндай мотивация сыртқы факторларға негізделген, мысалы:

- Бағалар – студенттер жақсы баға алу үшін оқуға ынталанады.

- Оқытушылардың мойындауы – оқушылар мен студенттер мұғалімдер немесе оқытушылар тарапынан қолдау немесе мақтау алу үшін еңбек етеді.

- Мансаптық мүмкіндіктер – болашақта жақсы жұмысқа орналасу немесе мансапта жоғарылау мақсатында белгілі бір пәндерге немесе дағдыларға назар аудару. Мансаптық мүмкіндіктер (карьералық мүмкіндіктер) – бұл адамға өзінің кәсіби өмірінде қол жеткізе алатын мүмкіндіктер мен жетістіктер жиынтығы. Бұл мүмкіндік әртүрлі факторларға

байланысты, соның ішінде білім деңгейі, дағдылар, тәжірибе, еңбек нарығының жағдайы, сондай-ақ адамның өзі таңдайтын саласы.

Мансаптық мүмкіндіктерді дамыту үшін келесі қадамдар маңызды:

1. Білім алу: Кәсіби саланы терең меңгеру үшін білім алу, қосымша курстар мен семинарларға қатысу маңызды.

2. Дағдыларды дамыту: Техникалық және жұмсақ дағдыларды (soft skills) дамыту, мысалы, тіл табысушылық, шешім қабылдау, уақытты басқару.

3. Жұмыс тәжірибесі: Сала бойынша жұмыс тәжірибесін жинау. Тәжірибе арқылы дағдыларды жетілдіру, мансапты қалыптастыру үшін маңызды.

4. Желілік байланыстар (нетворкинг): Саладағы мамандармен танысу, іскерлік қарым-қатынасты кеңейту.

5. Мақсаттар қою: Ұзақ және қысқа мерзімді мансаптық мақсаттарды анықтап, соларға жетуге бағытталған әрекеттер жасау.

6. Трендтерді қадағалау: Еңбек нарығындағы жаңа үрдістер мен технологиялық өзгерістерді бақылау, оларды мансапқа бейімдеу.

Өз мансабыңызды дұрыс бағытта дамыту үшін осы факторларды ескерген жөн.

Сыртқы мотивация адамның нақты мақсаттарға жетуге көмектесуі мүмкін, бірақ ол ұзақ мерзімді ішкі қызығушылықты дамытпай, көбінесе сыртқы жағдайларға байланысты өзгеруі мүмкін.

• Амотивация (зерттеу қызметіне деген мотивацияның немесе қызығушылықтың болмауы). Амотивация – бұл адамның белгілі бір әрекеттерді орындауға деген ішкі немесе сыртқы ынтасының (мотивациясының) толық болмауы. Яғни, адам қандай да бір іс-әрекетке қызығушылық танытпайды және оны орындауға ешқандай себеп немесе ынта сезінбейді. Бұл күйдегі адам көбінесе әрекетке қатысты мақсаты немесе бағыты жоқ болып, белсенділік танытпайды.

Амотивацияның негізгі себептері болуы мүмкін:

1. Ішкі қызығушылықтың жоғалуы: Адам өзі айналысатын іс-әрекетке енді қызығушылық танытпайды немесе оның мағынасын көрмейді.

2. Сыртқы жағдайлар: Шаршау, күйзеліс, өмірлік қиындықтар, ауыртпалықтар, қоршаған ортаның демотиваторлары (мысалы, қолдаудың болмауы) амотивацияға әкелуі мүмкін.

3. Өзін-өзі бағалаудың төмендеуі: Егер адам өз әрекеттерінің нәтижелеріне сенімді болмаса немесе өзін қабілетсіз сезінсе, бұл амотивацияны тудыруы мүмкін.

4. Қанағаттанбаушылық: Адам өз еңбегінің нәтижесінен қанағат алмаса, мотивациясы жоғалады.

Амотивация күйі ұзақ уақыт сақталса, адамның өмір сүру сапасына кері әсер етуі мүмкін, сондықтан оны түсіну және тиісті қолдау көрсету маңызды.

Сауалнама психология мамандығы бойынша оқитын 3-4 курс студенттеріне қолданылды.

3. Сұхбат әдісі

Зерттеу қызметімен белсенді айналысатын 20 студентпен жартылай құрылымдалған сұхбат жүргізілді. Сұхбаттың мақсаты – зерттеуге мотивацияға әсер ететін жеке тұлғалық және ситуациялық факторларды анықтау (мысалы, ғылыми жетекшілердің қолдауы, конференцияларға қатысу, зерттеулерге гранттар).[3]

4. Бақылау әдісі

Зерттеу қызметімен байланысты ғылыми конференциялар, симпозиумдар және басқа да іс-шараларға студенттердің қатысуын бақылау олардың мотивациясына әсер ететін сыртқы

факторлар туралы деректерді алуға мүмкіндік берді, мысалы, нәтижелерді жария түрде таныстыру мүмкіндігі, кері байланыс алу, әлеуметтік тану.

5. Мәліметтердің статистикалық талдауы

Алынған мәліметтер корреляциялық талдау арқылы өңделіп, мотивация деңгейі мен ғылыми қызметтегі жетістіктер арасындағы өзара байланыстар анықталды. Сондай-ақ, зерттеуге мотивацияға әсер ететін негізгі факторларды анықтау үшін факторлық талдау жүргізілді.[4]

Деректерді талдау көрсеткендей, ішкі мотивациясы жоғары студенттер зерттеу қызметінде үздік нәтижелер көрсетеді. Жеке қызығушылықпен және өзін-өзі дамытуға ұмтылумен байланысты ішкі мотивация олардың зерттеу белсенділігіне сыртқы мотивациядан гөрі оң әсер етеді. Сонымен қатар, оқытушылардың мойындауы мен мақұлдауы сияқты сыртқы факторлар зерттеу қызығушылығын қолдауға ықпал етеді, бірақ әрдайым тұрақты мотивацияға әкелмейді.

Қорытынды. Психология студенттерінің зерттеу қызметінің мотивациялық негіздері олардың кәсіби қалыптасуында маңызды рөл атқарады. Зерттеу барысында жасалған негізгі қорытынды – зерттеу құзыреттіліктерін сәтті дамыту үшін студенттердің ішкі мотивациясын арттыру жағдайларын жасау қажеттігі. Бұл студенттерді ғылыми жобаларға белсенді тарту, оқытушылар тарапынан қолдау көрсету, сондай-ақ студенттердің зерттеу жұмысы арқылы өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндіктерін ұсыну арқылы жүзеге асырылуы мүмкін.

Әдебиеттер

1. Deci, E. L., & Ryan, R. M. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. 1985.
2. McClelland, D. C. Human Motivation. 1987.
3. Pintrich, P. R., & Schunk, D. H. Motivation in Education: Theory, Research, and Applications. 2002.
4. Zimmerman, B. J. Self-Efficacy: An Essential Motive to Learn //Contemporary Educational Psychology. 2000.

ҚАНДАС СТУДЕНТТЕРДІҢ ЖАҢА МӘДЕНИ ОРТАҒА БЕЙІМДЕЛУІ

Мандыкаева А. Р., Төлеген Е.К.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан

Студенттердің көші-қоны қазіргі білім беру кеңістігінде маңызды құбылыс болып табылады және қандас студенттердің жаңа мәдени ортаға бейімделуі білім беру институттары мен әлеуметтік қызметтің қосымша зерттеуі мен назарын қажет ететін маңызды мәселе болып табылады. Бұл мақала қандас студенттердің бейімделуінің негізгі аспектілеріне, соның ішінде осы процеске әсер ететін факторларға және студенттердің мәдени күйзелісті жеңу және жаңа оқу ортасы мен әлеуметтік қауымдастыққа сәтті интеграциялау стратегияларына назар аударады. Қандас студенттерді бейімдеудің теориялық тәсілдері, мысалы, аккультурация моделі, сонымен қатар студенттердің жеке сипаттамалары, туған елдері мен қабылдаушы елдің мәдени ерекшеліктерін қоса алғанда, практикалық аспектілер талданады.

Кілтті сөздер: қандастар, репатриант, психологиялық бейімделу, аккультурация, «BPAS», «BAOS», «BSAS» сауалнамасы.

Миграция студентов является важным явлением в современном образовательном пространстве, и адаптация репатриантов-студентов к новой культурной среде является важной проблемой, требующей дальнейшего изучения и внимания со стороны образовательных учреждений и социальной службы. В этой статье основное внимание уделяется ключевым аспектам адаптации репатриант студентов, включая факторы, влияющие на этот процесс, и стратегии, с помощью которых студенты преодолевают культурный шок и успешно интегрируются в новую учебную среду и социальное сообщество. Анализируются теоретические

подходы к адаптации репатриант студентов, такие как модель аккультурации, а также практические аспекты, включая индивидуальные характеристики студентов, культурные особенности родной страны и принимающей страны.

Ключевые слова: репатриант, психологическая адаптация, аккультурация, анкета «BPAS», «BAOS», «BSAS».

Student migration is an important phenomenon in the modern educational space, and the adaptation of repatriate students to a new cultural environment is an important problem that requires further study and attention from educational institutions and social services. This article focuses on the key aspects of the adaptation of repatriate students, including the factors influencing this process and the strategies by which students overcome cultural shock and successfully integrate into a new learning environment and social community. Theoretical approaches to the adaptation of repatriate students, such as the acculturation model, as well as practical aspects, including individual characteristics of students, cultural characteristics of the native country and the host country, are analyzed.

Keywords: repatriate, psychological adaptation, acculturation, questionnaire "BPAS", "BAOS", "BSAS".

Кіріспе. Қандас – бұл шетелде уақытша немесе тұрақты тұрғаннан кейін өз еліне оралатын адамдар. Бұл термин көбінесе саяси, экономикалық немесе әлеуметтік себептерге байланысты және жұмыс немесе оқу орнының өзгеруіне байланысты өз еліне оралған адамдарға қатысты қолданылады. Репатриация ерікті немесе мәжбүрлі болуы мүмкін және репатрианттар өз еліне оралғанда әртүрлі бейімделу қиындықтарына тап болуы мүмкін. Елімізге қандас бауырларымыздың оралуы жыл сайын артып келеді. Осыған байланысты өткен жылдың қазан айында Елбасымыз «Отандастар» форумына қатысушыларға үндеу жолдады. «Бұл – халқымыз үшін айрықша мәні бар басқосу. Қазақта «Келісіп пішкен тон келте болмас» деген сөз бар. Ата-бабамыз қашанда елдік мәселелерді алқалы жиында ақылдасып шешкен. Осы орайда шетелдегі қазақтармен жан-жақты байланысты нығайту, ұлттық құндылықтарды дәріптеу және басқа да өзекті мәселелерді өздеріңізбен бірге талқылаудың маңызы зор. Қай мемлекетті мекен етсе де, қазақтың бір ғана тарихи Отаны бар, ол – Қазақстан...» [1].

Жыл сайын қандас студенттерге берілетін білім гранты көбейгендіктен, қазіргі таңда білім алушы студенттердің саны жыл сайын көбеюде. Өткен жылдың өзінде он мыңнан астам өтініш келіп түскен, бұл дегеніміз, жыл санап жоғары білімді Қазақстанда алғысы келетін қандастарымыз көп деген сөз, яғни қазір біз назарымызды көбірек білімге қоюымыз керек, осы тұрғыда Отандық ғалымдар «Білім алушы қандастардың әлеуметтік интеллектісінің психологиялық ерекшеліктері» атты мақаласында қандастарды Қазақстанға тартудың бірден бір бағыты ол - білім. Қоғамда өмір сүру, бейімделу - ол әр адамның қажеттілігі деп көрсеткен[2].

А. К. Болотовтың «бейімделу» ұғымы - өзгерген өмір сүру жағдайында адамның іс-әрекетін бейімдеу процесі, тұлға мен ортаның белсенді өзара әрекеттесу процесі, өмірдің жеке жағдайларына белсенді бейімделу процесі ретінде кеңінен түсіндіріледі [3, б.254].

Әлеуметтік бейімделу (лат. adapto бейімделу және socialis-қоғамдық) жеке тұлғаның әлеуметтік орта жағдайларына белсенді бейімделуінің тұрақты процесі; осы процестің нәтижесі [4, б.11].

Тарихи отанына орала отырып, қандастар алдымен өздерін "бөтенмін" деп таниды және басқа елдің салт-дәстүрлеріне, әдеттеріне, өмір салты мен мәдениетіне әлеуметтік-психологиялық бейімделу стрессін бастан кешіреді [5, б.6].

Репатриант балалар мен жасөспірімдердің көпшілігі үшін мектеп және жоғары білім беру мекемелері топ аралық байланыс пен аккультурацияның негізгі ареналары болып табылады [6, б.119].

Дегенмен, қандас бауырлар үшін өзге елге көшу барысында бірнеше қорқыныш болуы мүмкін, соның салдарынан стрессті бастан кешіреді. Соның бірі иммиграциялық стресс көшіп

келген жастардың денсаулығына, қауіпсіздігіне және психологиялық әл-ауқатына әсер етеді. Иммиграциялық стресс - бұл депортациядан қорқу және этникалық және нәсілдік кемсітушілік сияқты жаңа елге қоныс аударумен байланысты бірнеше қиындықтарды қамтитын көп өлшемді құрылым [7].

Қандастардың әлеуметтік мінез-құлқы әртүрлі нормалар мен құндылықтарға назар аударумен сипатталады. Г. С. Абдирайымова атап өткендей, адамның саналы іс-әрекет жүйесінде құндылықтар жалпыланған мақсаттар мен оларға қол жеткізу құралдары болып табылады, нормативтік функцияны орындайды, қоғамның интеграциясын қамтамасыз етеді, жеке тұлғаларға өмірлік маңызды жағдайларда өздерінің мінез-құлқын әлеуметтік мақұлданған таңдауды жүзеге асыруға көмектеседі [8, б.302].

Қандас студенттердің бейімделу процесін қиындататын екінші фактор - тіл мәселесі болып табылады, сол себепті де еліміздің ЖОО орындарында арнайы орыс тілін оқыту кеңінен қарастырылған. Ж.Н. Құзар қандас бауырларымыздың тіл мәселесін зерттеу мақаласында көрсеткендей репатриант-қазақтарының көбісі, әсіресе, алыс шетелден келгендері, орысша мүлдем сөйлемейді немесе оны өте нашар меңгерген. Сондықтан, орыс тілін оқытудағы білім беру сапасын қамтамасыз ету үшін қандас студенттерге арнайы бағдарламалар бойынша жеке құрылған топтарда сабақ жүзеге асырылады [9, б.105-106].

Қандас студенттердің бейімделуі жалпы мағынада мәдени, әлеуметтік, психологиялық және мінез-құлық аспектілеріндегі өзгерістерді қамтитын жаңа өмір жағдайларына бейімделу процесі ретінде сипатталады. Қандас студенттердің бейімделуін түсіну үшін әртүрлі теориялық тәсілдер қолданылады.

Зерттеу әдіснамасы. Зерттеуге 17-21 жас аралығындағы 30 білім алушы-қандас қатысты. Білім алушы қандарстардың психологиялық бейімделу, аккультурация және әлеуметтік-мәдени бейімделуін анықтау мақсатында К. Демис пен Н. Гираерттің үш қысқа зерттеу сауалнамасы таңдалып алынды:

1) қазақ тіліне аударылған әлеуметтік-мәдени бейімделудің қысқаша шкаласы (The Brief Sociocultural Adaptation Scale (BSAS)) [10];

2) қазақ тіліне аударылған психологиялық бейімделудің қысқаша шкаласы (The Brief Psychological Adaptation Scale (BPAS)) [10];

3) қазақ тіліне аударылған аккультурациялық бағдардың қысқаша шкаласы (The Brief Acculturation/ientation Scale (BAOS)) [10].

Әлеуметтік-мәдени бейімделу-бұл жеке адамдар немесе топтар өздерінің дағдыларын, мінез-құлқы мен құндылықтарын белгілі бір ортаның талаптарына бейімдей отырып, жаңа орта мен мәдени ортаға сәтті интеграцияланатын процесс. Бұл процесс әлеуметтік нормаларды, әдет-ғұрыптарды, тілді және жаңа қоғамдастық мәдениетінің басқа аспектілерін қалыптастыруды қамтиды.

Психологиялық бейімделу-бұл адамның жаңа ортадағы тиімді өзгеріс үшін ойлаудағы, қорғаныс факторларындағы және мінез-құлқындағы өзгерістерді қамтитын жаңа жағдайларға бейімделу процесі.

Аккультурация-бұл жеке тұлғалардың немесе топтардың жаңа мәдениетке бейімделу және өзара әрекеттесу процесі, нәтижесінде олардың мінез-құлқында өзгерістер болады.

Нәтижелер. Қандас студенттердің жаңа мәдени ортаға бейімделуін зерттеу сонымен қатар студенттердің жаңа мәдениетке бейімделу үшін таңдаған әртүрлі стратегиялары мен тәсілдерін бағалайтын аккультурациялық бағдарлардың қысқаша шкаласын қолдануды қамтыды.

Кесте 1 - Аккультурация көрсеткіші

Сұрақ нөмірі	Респондентке қойылған сұрақ: Мен үшін маңызды...	Пайыз көрсеткіші(%)
Субшкала 1. Туған елінің мәдениетіне назар аудару		
3	Туған елге тән белгілерді ұстану	68,4
2	Туған елдің дәстүрлерін сақтау	49,3
4	Өз еліндегі адамдар сияқты әрекет ету	50,2
1	Туған елден достар табу	60,2
Субшкала 2. Көшіп келген елдің мәдениетіне назар аудару		
7	Қабылдаушы елге (тұрғылықты елге)тән белгілерді дамыту	80,1
6	Қабылдаушы елдің (тұрғылықты елдің)дәстүрлерін сақтау	71,3
8	Қабылдаушы елдегі (тұрғылықты елдегі) адамдар қалай әрекет етсе, солай жасаңыз	59,8
5	Қабылдаушы елден (тұрғылықты елден)достар табу	61,3

Кестеден қандас студенттер арасында ең көп таралған бағыт интеграция болып табылатындығын көруге болады.

Сурет 1. Аккультурацияның пайыздық көрсеткіші

Бұл нәтижелер қандас студенттерге олардың қалауы мен аккультурация стратегияларын ескере отырып, қолдау және бейімделу бағдарламаларын әзірлеуде пайдалы болуы мүмкін.

Кесте 2 - Психологиялық бейімделу көрсеткіші

Сұрақ нөмірі	Респондентке қойылған сұрақ: Соңғы екі аптада қаншалықты жиі...	Пайыз көрс.(%)
1	Сіз келген мемлекетте шабыт алдыңыз?	63,4
2	Сіз қабылдаушы елдің мәдениетіне сай келмейтін сияқты сезіндіңіз?	43,8
3	Өз еліңізден алыста болғаныңызға мұңға баттыңыз?	45,8
4	Белгілі бір жағдайларда өзіңізді қалай ұстау керектігіңіз туралы алаңдаушылық сезіндіңіз?	69,9
5	Сіз өз еліңіздегі отбасыңыз бен достарыңыздан алшақ және жалғыз қалғандай сезіндіңіз?	48,1
6	Туған ел туралы ойлаған кезде үйіңізге деген сағынышты сезіндіңіз?	70,1
7	Қабылдаушы елге бейімделу қиындықтарынан туындаған көңілсіздікті/түңілуді сезіндіңіз?	32,4
8	Қабылдаушы елдегі күнделікті өміріңізге қанағаттану сезімін сезіндіңіз?	83,1

Зерттеу көрсеткендей, қандас студенттердің көпшілігі әртүрлі аспектілерде жаңа мәдени ортаға сәтті бейімделеді. Мысалы, күнделікті өміріне қанағаттану мен әлеуметтік интеграция саласындағы бейімделу сәттіліктің жоғары деңгейіне жетеді, ал эмоционалдылық, мысалы отбасын сағыну сынды сезімдер аз тұрақтылықты көрсетеді.

Сурет 2. Психологиялық бейімделудің пайыздық көрсеткіші

Бұл пайыздар зерттеу нәтижелерін қорытындылайды және олардың жаңа мәдени ортадағы негізгі қажеттіліктері мен қиындықтарын ескере отырып, қандас студенттерді қолдау және бейімдеу бағдарламаларын әзірлеуге негіз бола алады.

Қандас студенттердің жаңа мәдени ортаға бейімделуін зерттеу сонымен қатар студенттердің әлеуметтік-мәдени өмірдің әртүрлі аспектілеріне бейімделу деңгейін бағалайтын қысқа әлеуметтік-мәдени бейімделу шкаласын қолдануды қамтыды.

Кесте 3 - Әлеуметтік-мәдени бейімделу көрсеткіші

Сұрақ нөмірі	Респондентке қойылған сұрақ: Сізге үйрену қаншалықты оңай немесе қиын...	Пайыз көрсеткіші(%)
1.	Климат (температура, жауын-шашын, ылғалдылық)	70,2
2.	Табиғи орта (өсімдіктер мен жануарлар, қоршаған ортаның ластануы, пейзаждар).	58
3.	Әлеуметтік орта (қоғам, өмір қарқыны, шу).	49,3
4.	Өмір салты (гигиена, ұйқының ерекшеліктері, қауіпсіздік сезімі).	41,2
5.	Қолайлылық (жергілікті жерде қозғалу, қоғамдық көлікті пайдалану, сатып алу).	53
6.	Тағам және тамақтану (қандай тамақ жейді, қалай жейді, тамақтану уақыты).	80,6
7.	Отбасылық өмір (отбасы мүшелері қаншалықты жақын, отбасы бірге қанша уақыт өткізеді).	36,1
8.	Әлеуметтік нормалар(көпшілік алдында өзін қалай ұстау керек, адамдар күлкілі деп санайтын киім стилі)	31,1
9.	Құндылықтар мен сенімдер (адамдар дін мен саясат туралы не ойлайды, адамдар дұрыс немесе бұрыс деп санайды).	49,6
10.	Адамдарға (адамдар қаншалықты мейірімді, адамдар қаншалықты, шетелдіктерге қалай қарайды).	76,3
11.	Достар (қалай достар табуға болады, әлеуметтік қарым-қатынас саны, адамдар көңіл көтеру және демалу үшін не істейді).	74
12.	Тілге (Тіл үйрену, адамдарды түсіну, сізді басқа адамдар түсінуі).	53,1

Кестеден қандас студенттер әлеуметтік-мәдени ортаның әртүрлі аспектілеріне сәтті бейімделіп, негізінен әлеуметтік өзара әрекеттесу мен күнделікті өмірде бейімделудің жоғары деңгейін көрсететінін көруге болады. Алайда, әлеуметтік нормалар, соның ішінде көпшілік алдында сөйлеу және өмір салтында мәдени ерекшеліктерді игеру сияқты кейбір аспектілер қосымша қолдауды қажет ететіні байқалады.

Сурет 3. Әлеуметтік-мәдени бейімделудің пайыздық көрсеткіші

Қорытынды. Қандас студенттерді жаңа мәдени ортаға бейімдеу туралы мақаланың қорытындысында зерттеудің негізгі нәтижелерін былай қорытындылауға болады: бейімделудің маңыздылығы: талдау көрсеткендей, қандас студенттерді жаңа мәдени ортаға бейімдеу процесі олардың сәтті интеграциялануы және академиялық және әлеуметтік әлауқатқа қол жеткізуі үшін өте маңызды.

Ұсыныс. Жоғарыда көрсетілген нәтижелер негізінде халықаралық қандас студенттермен жұмыс істейтін университеттер мен ұйымдарға олардың сәтті бейімделуіне ықпал ету мақсатында практикалық ұсыныстар жасалады. Бұл нұсқаулар қолдау бағдарламаларын, мәдениетаралық коммуникацияны оқытуды, қосымша тілдік және мәдени шараларды жоспарлауды, қоғамдық өмірге интеграциялау үшін іс-шараларды ұйымдастыру ұсынылады.

Әдебиеттер

1. ҚР Президент жолдауы, 2023.10.11 <https://azattyq-ruhy.kz/politics/61761-kazakstan-azamattygyn-zh-ne-kandas-m-rtebesin-alu-t-rtibi-zhenildetildi-tokaev>
2. А. Дюсенова, А.Р. Мандыкаева, и А. Оздоғру Особенности развития социального интеллекта обучающихся-кандасов. *Вестник. Серия «Психология»*. 76, 3 (окт. 2023). DOI:<https://doi.org/10.51889/2959-5967.2023.76.3.001>.
3. Психология организации времени: Учебное пособие для студентов вузов.-М., Изд-во: Академия, 2006.- с. 254
4. Психология. Словарь/под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского.-2-ое изд.доп.-М. 1990, с. 11.
5. Абильдина Г.С. Социокультурная и языковая адаптация детей репатриантов в условиях современного Казахстана / Актуальные проблемы адаптации и интеграции репатриантов: сборник материалов международной научно-практической конференции / Отв. ред. А.Е. Агманова. – Астана: Изд-во ТОО «KazServicePrint LTD», 2017. – с. 6
6. David L. Sam, Paul Vedder, Colleen Ward, Gabriel Horenczyk Psychological and Sociocultural Adaptation of Immigrant Youth DOI:[10.4324/9781003309192-5](https://doi.org/10.4324/9781003309192-5), 2022. – 119-149

7. Blanche Wright, Belinda C Chen, Tamar Kodish, Yazmin Meza Lazaro, Anna S Lau Immigration stress and internalizing symptoms among Latinx and Asian American students: The roles of school climate and community violence, *Journal of School Psychology* 104, 101286, 2024.

8. Абдирайымова Г.С. Ценностные ориентации современной молодежи (социологический анализ). – Алматы: БАУР, 2005. – 302 с.

9. Ж.Н. Құзар Жас репатриант-қазақтардың тілдік және әлеуметтік-мәдени бейімделудегі анықтамалық ақпараттық құралдың маңызы / Актуальные проблемы адаптации и интеграции репатриантов: сборник материалов международной научно-практической конференции / Отв. ред. А.Е. Агманова. – Астана: Изд-во ТОО «KazServicePrint LTD», 2017. – с. 105-106.

10. Demes K.A., Geeraert N. Measures Matter: Scales for Adaptation, Cultural Distance, and Acculturation Orientation Revisited // *Journal of Cross-Cultural Psychology*. 2014. № 45(1). P. 91—109. DOI:10.1177/0022022113487590

РОЛЬ АКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ В ПОДГОТОВКЕ СПЕЦИАЛИСТОВ

Мухаметкаримова Ж.Ж.

Алматы, Казахстан

В статье рассматривается значение применения активных методов обучения. Автор выделяет такие методы, как деловая игра, тренинг, кейс-методы. В статье отмечается, что активные методы выступают условием реализации компетентностного подхода, рассматриваются их положительные стороны, а также барьеры, препятствующие внедрению.

Ключевые слова: методы обучения, дидактика, компетенции

Мақалада белсенді оқыту әдістерінің маңызы қарастырылады. Автор іскерлік ойын, тренинг, кейс-әдістер сияқты тәсілдерді бөліп көрсетеді. Мақалада белсенді әдістер құзыреттілікке негізделген тәсілді жүзеге асырудың шарты болып табылады, олардың жағымды жақтары, сондай-ақ енгізуге бөгет келтіретін кедергілер қарастырылады.

Түйін сөздер: оқыту әдістері, дидактика, құзыреттіліктер

The importance of active learning methods is discussed in the article. The author distinguishes methods such as role play, training, case methods. The article notes that active methods are the condition for the implementation of competence-based approach, discussed their positive aspects, as well as barriers to implementation.

Keywords: teaching methods, didactics, competencies

Современная система образования претерпевает значительные изменения на всех уровнях, нацеленные на повышение качества обучения. Правительственная концепция и стратегия модернизации образования выделяют ключевые приоритеты этих преобразований — обновление целей, содержания, методов и технологий обучения, опираясь на новейшие достижения педагогической науки и инновационные подходы к его развитию.

Переход к компетентностной модели образования требует существенных изменений в организации учебного процесса, управлении им, деятельности преподавателей и способах оценки результатов студентов. Современные образовательные реформы представляют собой особый этап, поскольку они ориентированы на развитие и раскрытие нового уровня общекультурного, интеллектуального, духовного и профессионального потенциала личности. Таким образом, процесс модернизации образования затрагивает не только содержание учебных программ, но и организацию учебного процесса в целом. Важно, чтобы обучение стало более интерактивным, что способствует вовлечению студентов в активное обсуждение тем и совместное решение задач. Это помогает развивать навыки командной работы и

эффективного общения, которые крайне важны в профессиональной сфере. Кроме того, акцент на практическом применении знаний и умений позволяет студентам лучше понять, как теория реализуется в реальных жизненных ситуациях. Это также повышает мотивацию учащихся, поскольку они видят, как полученные знания могут быть использованы в их будущей карьере. Наконец, в условиях быстро меняющегося мира важно, чтобы образовательные системы были гибкими и адаптируемыми, способными реагировать на новые вызовы и потребности. Это требует постоянного обновления содержания курсов и методов обучения, что в свою очередь способствует формированию инновационного мышления у студентов, готовых к самосовершенствованию и непрерывному обучению на протяжении всей жизни.

Большое значение в этих процессах отводится выпускникам всех вузов. И, следовательно, ответственность педагога перед обществом чрезвычайно высока. Преподаватель не должен быть единственным источником получения информации для студентов. Соответственно, должна меняться методика преподавания. Для этого необходимо использовать активные методы обучения, которые выступают условием реализации компетентностного подхода в современном образовании [1].

В отличие от традиционных методов, сосредоточенных главным образом на передаче знаний, активные методы обучения ориентированы на развитие навыков и практическое применение усвоенной информации. Применение активных подходов делает обучение значимым не только на личностном, но и на социальном уровне, так как студент с самого начала участвует в совместной образовательной деятельности и занимает одновременно роли как обучаемого, так и обучающего. Активные формы позволяют моделировать комплексный контекст будущей профессиональной деятельности. В целом активные методы можно охарактеризовать следующими особенностями: высокой степенью вовлеченности учащихся; «вынужденной активностью», побуждающей студентов к размышлениям и действиям; усиленной эмоциональной включенностью и творческим подходом к занятиям; обязательным прямым взаимодействием между студентами и преподавателем; а также совместным усилием и интенсификацией учебного процесса. Использование активных методов обучения предполагает достижение преподавателем следующих целей: – формирование навыков продуктивного общения в условиях учебного процесса, в той или иной мере приближенных к реальным условиям; – развитие умения аргументировать свою точку зрения, четко формулировать и ясно излагать свои мысли; – развитие способностей анализировать сложные ситуации, выделять главные и второстепенные причины их возникновения, находить средства и способы их разрешения; – совершенствование процессов внимания, памяти и мышления [2].

Среди активных методов обучения можно выделить несколько, которые преподаватели могут эффективно применять в учебном процессе: **деловая игра** — это метод, позволяющий имитировать процессы принятия управленческих решений в различных ситуациях на основе специально разработанных правил или тех, которые устанавливаются сами участники. Деловые игры широко применяются в обучении гуманитарным, экономическим и техническим дисциплинам. В ходе таких игр анализируются проблемные производственные ситуации, направленные на: систематизацию знаний и умений; развитие навыков командной работы и взаимодействия с клиентом; самоанализ и поиск альтернативных решений, способствующих личностному развитию; понимание закономерностей процессов и осознание своей роли в них; разработку эффективных стратегий действий в различных ситуациях для повышения индивидуальной и командной эффективности. Эти игры обучают как индивидуальному, так и групповому принятию решений. Основой данных игр является теория принятия решений,

которая предполагает системный анализ ситуации, комплексный подход и применение математических методов.

На основе реальных ситуаций, возникающих в профессиональной сфере, можно разработать различные деловые игры — например, открытие новой компании, антикризисное управление или внедрение маркетинговой стратегии. В процессе таких игр у участников повышается мотивация, когда они начинают углубляться в проблему и осознают, что обладают достаточными знаниями для решения поставленной задачи. Часто между участниками возникает творческое соревнование, в ходе которого, имея одинаковую исходную информацию, они не только решают свои собственные задачи, но и могут критически оценивать решения других групп, что позволяет им аргументированно оппонировать другим командам. Деловые игры являются одной из разновидностей активных методов обучения.

Деловые игры имеют множество преимуществ по сравнению с другими методами обучения: они включают элементы соревнования; способствуют появлению креативных идей; помогают выявить внутренние источники эффективности и осознать зоны роста; позволяют безопасно протестировать новые модели поведения, чтобы в дальнейшем использовать наиболее успешные из них в реальной жизни. В отличие от традиционных методов — лекций, практических и семинарских занятий — активные формы и методы обучения помогают приблизить учебный процесс к реальности, имитируя профессиональную деятельность. Таким образом, участие в деловых играх может принести не только знания, но и практический опыт. Кроме того, с помощью деловых игр можно обучать и изучать не только то, как и почему необходимо работать, но и развивать такие важные качества, как коммуникативные навыки, лидерство и умение ориентироваться в сложных, быстро меняющихся ситуациях. Оценивая значение деловых игр в подготовке будущих специалистов и переподготовке кадров, можно согласиться с мнением А. А. Алексеева и Н. В. Дягиловой, которые выделяют следующие параметры: – использование в деловых играх моделей реальных социально-экономических систем позволяет максимально приблизить процесс обучения к практической деятельности руководителей и специалистов; – принятие управленческих решений в деловых играх осуществляется участниками, выполняющими определенные роли, и поскольку интересы разных сторон могут не совпадать, решения принимаются в условиях конфликтных ситуаций; – деловые игры представляют собой коллективную технологию обучения, в результате которой формируется коллективное мнение при защите позиций своей группы игроков и критике других групп; – в деловых играх создается определенный эмоциональный настрой участников, что способствует активному вовлечению обучаемых в решение изучаемой проблемы [3].

Еще одной разновидностью активного обучения можно предложить *тренинг*. Наиболее общая цель тренинга — получение нового опыта. Содержание опыта в тренинге — успешная деятельность по формированию нового видения и решения проблем в ситуациях высокой неопределенности [4].

В ходе тренинга создаются ситуации, требующие самостоятельной выработки представлений о продуктивных действиях, а также способов осуществления этих действий. Взаимодействие преподавателя и группы студентов происходит в диалогической форме, усвоение и выработка новых умений — в форме активного самопроявления и самореализации. В качестве учебного материала выступает жизненный и организационно-управленческий опыт каждого члена группы, опыт практических действий в тренинговой группе, а также «пусковые» задачи творческого характера. Пройдя через эту форму управленческой

подготовки, участники получают закрепленные опытом знания и умения действовать в конкретной ситуации, навыки самоизменения и саморазвития. Применение тренинга — один из современных методов обучения не только студентов, но и сотрудников.

Метод строится на использовании актуального опыта участников в режиме «здесь и сейчас». Во время тренинга происходит постоянный поиск и внедрение новых эффективных моделей организационного поведения. Создается атмосфера, способствующая свободному выражению мыслей и закреплению новых подходов. Тренинговое обучение основывается на осмыслении и проживании группового опыта, что обеспечивается взаимным доверием и открытостью участников, позволяя каждому свободно делиться своими мыслями и эмоциями. Освоение нового организационного опыта следует циклу: «действие — анализ — поиск альтернатив — действие». Качество обучения поддерживается благодаря многоканальной обратной связи. Тренинги также могут быть адаптированы под специфические потребности участников, что позволяет глубже проработать ключевые темы и вопросы, актуальные для группы. Например, в рамках тренинга можно фокусироваться на развитии лидерских качеств, улучшении навыков коммуникации или управлении конфликтами. Это делает тренинг не только универсальным инструментом, но и гибким, что способствует более целенаправленному обучению. Кроме того, тренинги могут быть полезны для формирования навыков работы в команде. Участники учатся координировать свои действия, выстраивать доверительные отношения и эффективно делегировать задачи. Эти аспекты особенно важны в современном рабочем окружении, где успех часто зависит от способности группы работать как единое целое.

Еще одной важной составляющей тренингов является обратная связь, которая позволяет участникам понять, как они воспринимаются другими, и выявить области для улучшения. Регулярные обсуждения и анализ действий помогают закрепить изученные материалы и способы их применения на практике. Это создает возможность для постоянного профессионального роста и развития.

Также стоит отметить, что тренинги могут быть использованы для повышения вовлеченности сотрудников в процесс обучения и повышения их удовлетворенности от работы. Активное участие в тренингах способствует более глубокому осмыслению своих задач и целей, что ведет к большей приверженности к организации.

Решение кейсов также является интересным и значимым методом обучения. Этот подход позволяет студентам развивать навыки принятия решений в новых ситуациях, планировать последовательные действия для достижения цели, собирать и анализировать полную информацию о текущей ситуации и создавать план мероприятий для получения желаемого результата. Кейс-метод делает занятия более увлекательными и способствует тому, что студенты учатся применять свои знания на практике. Работая в команде, они учатся логически мыслить, обрабатывать большой объем данных и добиваться правильных решений.

Для повышения качества и доступности образования эффективно применять современные информационные и телекоммуникационные технологии, такие как интернет, электронные библиотеки, видеоконференции, сетевые коммуникации и мультимедиа. Эти технологии позволяют студентам получать доступ к широкому спектру информации и применять её в своей профессиональной деятельности.

Компетентностный подход подразумевает активное использование различных форм организации занятий, включая компьютерные симуляции, деловые и ролевые игры, анализ конкретных случаев, психологические тренинги и внеаудиторную работу. Всё это способствует формированию и развитию профессиональных навыков студентов.

Преимущества использования активных методов обучения включают:

- усиление мотивации студентов за счет вовлеченности и практической направленности занятий,
- развитие навыков критического мышления и принятия решений,
- создание условий для обмена идеями и опытом в безопасной и поддерживающей среде.

К положительным моментам использования всех активных методов обучения включает в себя: 1) повышенный интерес к занятию; 2) умение применять полученные знания на практике; 3) помогает активному взаимодействию преподавателя и студента; 4) увеличивается процент усвоения материала. При использовании активных методов следует учесть некоторые факторы: 1) несмотря на выслушивание разных мнений, может доминировать мнение одного, если выступающий является лидером в группе; 2) не всегда бывает, что активные методы обучения могут привлечь внимание студента к процессу обучения. Как уже говорилось ранее, данные методы выступают условием реализации компетентностного подхода. Но здесь необходимо помнить, что существуют барьеры, мешающие использовать активные методы обучения: 1) низкая техническая оснащенность; 2) нежелание самих преподавателей использовать разные активные методы в обучении. Конечно, использование активных методов обучения — довольно трудоемкая работа, требующая больше усилий и времени на подготовку занятий. Однако использование активных методов обучения поможет сформировать информационную компетентность, познавательную деятельность, творческую активность, поможет достичь серьезных положительных результатов [4].

В настоящее время одной из ключевых задач в области образования является повышение его качества, что требует усовершенствования существующих методик. Современные требования к высококвалифицированным специалистам не могут быть удовлетворены без значительных изменений в системе профессиональной подготовки. Поэтому внедрение современных образовательных технологий, которые развивают творческий потенциал обучающихся и усиливают их заинтересованность в изучаемом материале, становится очевидной необходимостью. Мы полагаем, что учебный процесс должен быть как увлекательным, так и результативным, что подразумевает достижение максимальных результатов. Практика показывает, что использование активных методов обучения не только способствует повышению уровня профессиональной подготовки студентов, являющегося конечной целью образовательного процесса, но и делает этот процесс более интересным и эффективным. Важным аспектом применения активных методов является также создание безопасной и поддерживающей атмосферы, где студенты могут свободно выражать свои мысли и мнения. Это способствует развитию межличностных навыков и умения работать в команде, что является неотъемлемой частью профессиональной деятельности. В таком контексте обучение становится не только передачей знаний, но и формированием сообществ, в которых участники могут обмениваться опытом и поддерживать друг друга. Нельзя забывать и о том, что активные методы обучения могут быть интегрированы в различные форматы занятий, такие как семинары, лабораторные работы и даже онлайн-курсы. Это предоставляет преподавателям широкий выбор инструментов для создания динамичного и вовлекающего учебного процесса, который будет учитывать потребности и интересы студентов.

Литература

1. Данилова Н. И. Роль деловой игры в подготовке специалистов СПб., 2021. С. 23–24
2. Зарукина Е. В., Новик М. М. Активные методы обучения: рекомендации по разработке и применению. СПб.: Изд-во СПбГИЭУ, 2019.

3. Данилова Н. И. Технологии обучения и воспитания лидерского потенциала молодежи // Диалог культур — 2019: поиск общих целей и ценностей: СПб.: Астерион, 2020. С. 22–24.
4. Шамис В. А. Активные методы обучения в вузе 2021. С. 4.

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТАРДЫҢ БАСҚАРУШЫЛЫҚ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МӘНІ

Нурабаева Г.Н.

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан

Жаһандық экономикалық-саяси жағдайдағы өзгерістер бәсекеге қабілетті ортаға икемделу қажеттілігін көрсетіп, адам капиталына, білім беру сапасына жаңа міндеттермен қатар заманауи тұлғаны қалыптастыруды, білім беру мен тәрбиелеудің жаңа талаптарын айқындап отыр. Бұндағы мақсат – білім беру жүйесін қазіргі уақыттың талабына сәйкес әлеуметтік-экономикалық даму басымдылығына лайық икемдеу. Білім беру процесіндегі заманауи білім парадигмасы икем-дағдыны толықтай игерген, қоғам өміріне атсалысатын, шығармашылықпен айналысатын, өзін-өзі үздіксіз дамытатын, өз бетінше мәліметтерді іздеп, оны саралай білу қабілетті, кәсіби құзыретті дара азаматты қалыптастыруға негізделген. Осыған сәйкес еңбек нарық ережесіне сәйкес білім беру жүйесінің өзгеушілігі – адамды тек біліммен қамтамасыз етіп қана қоймай, өз бетінше білім игеруді дамыта отырып, үздіксіз оқу мен өздігінше ізденуіне қажеттілік жасау. Осы көрсетілген бағыт-бағдарға сәйкес болу үшін білім беру жүйесінде жаңа трендтер мен өзгерістер де байқалып жатыр. Қазақстан Республикасының білім беру жүйесіндегі реформа – ең алдымен, жаһандық ықпалдасуға сәйкес жоғары оқу орындарында оқытылатын болашақ мамандардың бәсекеге қабілеттілігін көтеру. Заманауи талапқа сай, сапалы білім беруді мақсат тұтқан кең ауқымды талап-міндеттерді айқындауға педагогикалық мамандарды оқытудың сапасын арттыруды талап етеді. Қоғамның өзге салаларына қарағанда білім беру жүйесіндегі жоғары сапалық деңгейге қол жеткізуді дiттейтiн осындай жаңалықтардың бiрi – бүгiнгi заман талабына сай өздігінен шешім қабылдай алатын, кез келген күрмеуі қиын проблемалардың шешу жолын анықтай алатын, кәсіби, сонымен қатар басқарушылық құзыреттілігі қалыптасқан педагогтарды дайындау.

Түйін сөздер: педагог-психолог, басқарушылық, құзіреттілік.

Изменения в глобальной экономико-политической ситуации демонстрируют необходимость адаптации к конкурентной среде, наряду с новыми задачами на человеческий капитал, качество образования, определяют новые требования к формированию современной личности, образованию и воспитанию. Современная образовательная парадигма в образовательном процессе основана на формировании профессионально компетентного индивидуального гражданина, полностью овладевшего умениями и навыками, принимающего участие в жизни общества, занимающегося творчеством, непрерывно развивающегося, способного самостоятельно искать и дифференцировать данные. Специфика системы образования в соответствии с правилами рынка труда заключается в необходимости непрерывного обучения и самостоятельного поиска, не только обеспечивающего человека знаниями, но и развивающего самостоятельное усвоение знаний. Чтобы соответствовать указанному направлению, в системе образования также наблюдаются новые тренды и изменения. Реформа в системе образования Республики Казахстан направлена на повышение конкурентоспособности будущих специалистов, обучаемых в высших учебных заведениях в соответствии с глобальной интеграцией. Одним из нововведений, обуславливающих достижение более высокого качественного уровня в системе образования, чем в других сферах общества, является подготовка педагогов, обладающих профессиональными, а также управленческими компетенциями, способных самостоятельно принимать решения в соответствии с современными требованиями, определять пути решения любых трудных проблем.

Ключевые слова: педагог-психолог, управление, компетентность.

Changes in the global economic and political situation indicate the need to adapt to a competitive environment, determine the formation of a modern personality, new requirements for education and upbringing, along with new tasks for human capital, the quality of Education. The goal is to adapt the education system in accordance with the requirements of the present time to the priority of socio – economic development. The modern paradigm of education in the educational

process is based on the formation of a professionally competent individual citizen who has fully mastered flexible skills, participates in the life of society, is creative, continuously develops himself, is able to independently search for and analyze data. In accordance with the labor market rules, a distinctive feature of the education system is not only to provide a person with knowledge, but also to create the need for continuous learning and self – search, developing independent knowledge. In order to comply with this direction, new trends and changes are being observed in the education system. The reform of the education system of the Republic of Kazakhstan is primarily to increase the competitiveness of future specialists trained in universities in accordance with global integration. To identify a wide range of tasks aimed at providing high-quality education in accordance with modern requirements requires improving the quality of teaching of pedagogical specialists. One of these innovations, which is aimed at achieving a higher quality level in the education system than in other sectors of society, is the training of teachers who are able to independently make decisions in accordance with modern requirements, determine the solution of any difficult problems, have professional, as well as managerial competencies.

Keywords: *teacher-psychologist, management, competence.*

Кіріспе. Білім сапасын көтерудің негізгі тетігі — ұстаз, сондай-ақ оның теориялық білімі мен кәсіби шеберлігі, шығармашылық қызметі. Мұны Шығыстың ұлы ойшылы Әбу Насыр әл Фараби: «Ұстаз тумысынан өзіне айтылғанның бәрін жетік түсінген, көрген, естіген және аңғарған нәрселерінің бәрін жадында сақтайтын, олардың ешбірін ұмытпайтын, алғыр да зерек ақыл иесі, өте шешен, өнер–білімге құштар, аса қанағатшыл, жаны таза және әділ, жұртқа жақсылық жасап, үлгі көрсететін, қорқу мен жасқануды білмейтін батыл, ержүрек болуы керек» — деген сөздерімен дәйектеуге болады. Яғни, осы бір қасиетті мамандық иесінің ұрпақ тәрбиесіндегі алар орны ерекше[1,б.34].

Негізгі бөлім. Қазақстандағы білім беруді дамытудың 2020–2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында Қазақстандық білім мен ғылымның жаһандық бәсекеге қабілеттілігін арттыру және жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде тұлғаны тәрбиелеу және оқыту.Елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына ғылымның үлесін арттыру мәселелеріне үлкен мән берілген .

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінде жаңа буын ұрпақтарының мемлекеттік стандарттары негізінде жаңартылған білім беру бағдарламалары жасалуда. Онда оқушыны белгілі бір қажетті біліктер мен дағдылардың иесі, оқу әрекетінің субъектісі, әртүрлі мәдениеттермен өз көзқарасы тұрғысынан диалогке түсетін автор және жас ерекшелігіне сәйкес өз жолын қалыптастыруға күш жұмсап, еңбектенетін тұлға тұрғысынан қалыптастыру қолға алынып отыр . Инновацияларды тәжірибеге енгізу үшін мұғалім кәсіптік құзыреттілік пен кәсіби деңгейге ие болуы керек . Білім берудің мақсаты дәстүр бойынша түлектердің белгілі білімді, білікті, дағдыларды меңгеруіне негізделеді. Дәстүрлі білім беру жүйесінде білікті мамандар даярлаушы кәсіби білім беретін оқу орындарының басты мақсаты — мамандықты игерту ғана болса, ал қазір әлемдік білім кеңістігіне ене отырып, бәсекеге қабілетті тұлға дайындау үшін адамның басқарушылық қабілетіне сүйену арқылы нәтижеге бағдарланған білім беру жүйесін ұсыну — қазіргі таңда негізгі өзекті мәселелердің бірі.Бүгінгі таңда кәсіби және өмірлік мәселелерді іс жүзінде шеше алатын, оқушылардың оқу-тәрбие үдерісін басқара алатын, практикаға бағытталған мұғалімдер қажет. Осылайша, «қоғамдық дамудың қазіргі жағдайы «маманның басқару құзыреттілігін» зерделеу қажеттілігін өзектендіреді. Болашақ педагогтың басқарушылық құзыреттілігінің негізі «басқару» түсінігінен туындайды[2, б.45] .

Басқару ұғымының негізі ежелгі философтар еңбектерінен бастау алады. Конфуций (551-478 жж. б.д.д.) – «ізгілікті басқаруға» мән беріп, оны ешбір өзге мүмкіндік берместен басқару, үнемі адамдарға қамқорлық жасау, сонымен қатар қоғам мүшелері арасында міндеттерді

бөлуде қатаң әлеуметтік дифференциация иерархиясы деп түсіндіреді. Сондай-ақ, мемлекет басшысы мен оның көмекшілерінің даналығына сүйену қажеттігін көрсетеді [5, б.60].

XXI ғасыр кезеңде педагогикалық-психологиялық ғылымда көптеген диссертациялық жұмыстар орындалған, олардың аясында лидерлік, басқарушылық әлеует мәні айқындалған, лидерлік сапалардың жіктемелері мен сипаттамалары берілген, лидерлік қабілеттерді тиімді қалыптастырудың педагогикалық шарттары көрсетілген, басқарушылық іс-әрекетке даярлықты қалыптастыру мәселелер қарастырылған. Е.Ю.Зимица жұмысында педагогикадағы басқару практикасының тарихи аспектілері қарастырылған, болашақ педагогтың басқарушылық құзыреттіліктерін мәселелері көтерілген. Ғалым пікірінше, оқу-тәрбие үдерісінде басқарушылық ойындар, кейс-стади, практикалық басқарушылық міндеттерді шешу және т.б. интерактивті технологиялар қолданылса, басқарушылық құзыреттілікті қалыптастыру тиімді болады. Бұл туралы автордың өзінің жарық көрген мақаласында да кеңінен айтылады. Осы кезеңде білім берудегі менеджмент саласының дамуына назар аударылды. ТМД елдерінде жоғары оқу орындарында «білім берудегі менеджмент» мамандығы бойынша кәсіби мамандар даярлана бастады. Қазақстанда жоғары оқу орындарындағы бакалавриаттың педагогикалық мамандықтардың оқу жоспарына «Білім берудегі менеджмент» атты арнайы пән енгізілді [3, б.54].

Білім беру процесін заман талабына сәйкес жаңа формацияда үйлестіруде білім сапасын қамтамасыз ету арқылы құзыреттіліктерді арттыруды, жаһандық білім аренасына емін-еркін кіруді діттейді. Дамыған елдердің оқу жүйесінде де қолданыс тапқан «құзыреттілік» ұғымы жаңа білім стандартына сай еліміздің де білім беру жүйесінде қарқынды қолданылуда. Оның басты себебі білім беру ұйымдарына заман талабына сәйкес жетекшілік етіп, оның жұмысын өнімді бағытта үйлестіру тек білімді, біліктілігі мол менеджерлердің басқаруымен жүзеге асатынын назарға алсақ, білім беру саласында көшбасшылық ету қаншалықты маңызды екендігі анықталады. Білім деңгейінің сапасын арттыру үшін білім беру процесін соған сәйкес үйлестіре білетін, кәсіби басқарушылық құзыреттілігін меңгерген мамандарды оқыту міндеті тұр. Заманауи білім беру үдерісін жаңғырту тұлға дамуының қоғам мен мемлекет үшін ұзақ мерзімді қажеттіліктерін барған сайын айқынырақ етеді. Өйткені дамыған мемлекеттердің экономикалық табысы білім беру жүйесінің жоғары өнімділігімен тығыз байланыста. Бүгінде әлем бойынша жоғары білім беру жүйесі түрлі реформаларды жүзеге асырып жатыр. Ең алдымен, ұйымдағы өзгерістерді жедел ұйымдастыру, жаңа сапалы қызмет көрсету, экономиканы жаһандану процесіне, бәсекеге, сұраныстың өсуіне сай дамыту қажеттілігі туындады. Бұған қоса, ұйымдарда адам ресурстары мен интеллектуалдық жұмыстың сапасына басымдық беру тенденциясы байқалды. Әлеуметтік-экономикалық даму қарқынының өзгеруі әр адамнан болашаққа бағдарлануды, өмірлік және кәсіби перспективаларды жоспарлай алу және басқара білу қабілетін талап етеді. Сондықтан да педагогика ғылымында және практикасында біртұтас педагогикалық үдерісті басқару ғылыми негізден қарастырылып, көшбасшылық етуге ғылыми зерттеулер мен шешімдерді негізге алу тенденциясы күшейе түсуде. Дамыған, озық елдердің білім беру жүйелеріндегі тәжірибелерін негізге алатын болсақ, ұстаздардың көшбасшылық әлеуеті мен кәсіби біліктілігіне деген сенімдерімен бірге басқарушылық қабілетін арттыруға баса назар аударатындығын көруге болады. Болашақ педагогтардың басқарушылық құзыреттілігін қалыптастыру білім беруді арттырудың негізгі мақсатына – оқыту сапасын жақсартуға, оқу процесін жобалауға, педагогтың кәсіби дамуын қамтамасыз етуге ықпал ететін болады. Еліміздің білім беру жүйесі бір жағынан, халықаралық білім беру процесіне сәйкес жаһандану жағдайында оқыту тенденцияларының шарттары негізінде дамып жатса, екінші жағынан, нарық жағдайында білім беру қызметі тұрғысынан

мемлекетіміздің экономикасын іргелетуге, сонымен қатар білімді коммерциализациялауға мүмкіндік жасалынып жатыр. Қазақстан Республикасында жоғары білімді және ғылымды дамытудың 2023 – 2029 жылдарға арналған тұжырымдамасында жоғары оқу орындарының еркіндігін, университеттерге және ғылыми мекемелерге талантты кадрларды тартуды, білім мен құзыреттілік деңгейін дамытуды, жаһандық құзыреттерді негізге ала отырып, дамыған технологиялар мен келешектің экономикасына бағытталған жоғары оқу орынының қазіргі заманға сай білім беру бағдарламаларын әзірлеуге бағытталғандығы айтылған. Жоғары білім беру жүйесіндегі қазіргі заманғы сын-қатерлер жағдайында, цифрлық технологиялар элементтері бар оқыту процесінің жаңа педагогикалық дизайнын әзірлеу керектігі айтылады. Сәйкесінше, болашақ педагогтарды даярлауда заманауи тенденцияларды молынан қолданудың басым бағыттары анықталады. Болашақ педагогтарды даярлауды сапалы біліммен қатар, саналы тәрбие беру маңызды. Педагогтардың адалдығы, еңбекқорлығы, терең ойлау қабілеті, қанағатшылдығы және рақымдылығы олардың оқушыларға үлгі болуына және олардың жеке тұлғаларын дамытуға ықпал етеді. Сондықтан болашақ педагогтардың даярлығында осы бес асыл істі негізге ала отырып, олардың кәсіби және адами қасиеттерін дамытуға баса назар аудару қажет. Бүгінгі күні отандық білім беру жүйесіндегі жаңашылдықтар мен өзгерістер әр мұғалімнің жаңа идеяларымен жаңа жүйемен жұмыс істеуіне арқау болатындығы анық. Демек білім берудің сапалы болуы, бәсекеге қабілетті тұлға тәрбиелеу де білім беру жүйесіндегі болашақ педагогтарды дайындау деңгейіне байланысты болады. Еліміздегі білім беру жүйесіндегі көпсатылы реформалардың негізі – бүкіләлемдік интеграцияға сай болуында жоғары оқу орындарында дайындалатын мамандардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру. Сондықтан болашақ педагогтарды дайындайтын білім беру мекемелерінде білім сапасын дамытуда жаңа бағытта басқаруға қабілетті, кәсіби құзыретті мамандар дайындау – өзекті мәселелерінің бірі. Заман талабына сай педагог білім беру барысында басқарушылық- педагогикалық міндеттерді шеше алуы, көшбасшылық қабілетінің болуы, білім беру процесінің даму үдерісін басқара алуымен қатар тиімді жоспар құра білуі, ұжымды ұйымдастыра алуы, бақылауды жүргізе алуы қажет. Ол үшін болашақ педагогтың басқарушылық құзыреттілігі жоғары деңгейде болуы шарт. Мәселенің зерттелу дәрежесі Басқарудың әдіснамалық теориясының негізін қалаған Ф.У.Тейлор, А.Файоль, П.Ф.Друкер, Э.Мэйо, білім берудегі басқару туралы Р.Жельвис, Ю.А.Конаржевский, В.С.Лазарев, М.М.Поташник, С.Ю.Трапицын және т.б зерттеуші ғалымдар бар. Кәсіби маман даярлаудағы педагогтардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру мәселесі отандық ғалымдар: жоғары оқу орнында педагогтардың кәсіби даярлаудың психологиялық негіздері Қ.Б.Жарықбаев, кәсіби құзыреттілік мәселесі Н.Д.Хмель, Ш.Т.Таубаева, Н.Н.Хан және т.б., Б.А.Тұрғынбаева, Г.Ж.Меңлібекова, А.К.Аманова, болашақ бастауыш сынып мұғалімдерінің кәсіби-дидактикалық құзыреттілігі - Б.Т.Барсай, құзыреттіліктің әдіснамалық және ғылыми-теориялық негіздері К.С.Құдайбергенова және т.б ғалымдардың еңбектерінде кеңінен зерттелген. Білім берудің түрлі салаларындағы менеджмент мәселесі соңғы жылдары қазақстандық ғалымдардың қызығушылықтарын арттыруда, атап айтқанда, еліміздегі білім беру менеджерлерін дайындау бойынша университеттердегі білімді басқару З.А.Исаева, Н.А.Асанов, С.М.Бахишева, білім беру менеджерлерін оқытудың ғылыми және педагогикалық аспектілері Т.М.Баймолдаев, білім беру мекеме жетекшілерінің басқару құзыреттілігін жетілдіру Р.Ш.Абитаева, білім беру процесіндегі менеджмент Қ.Ж.Аганина мен А.Жүнісбекова, К.Ш.Молдасан мен К.Есенова, Н.С.Әлқожаева мен Қ.Б.Жұмабекова және басқа да ғалымдардың ғылыми жұмыстарында зерттелген [5, б.62].

Қорытынды. Педагог-психологтың басқарушылық іс-әрекетіндегі алғашқы көріністердің бірі – бақылау – білім алушылардың білімдерін, дағдыларын және әдеттерін анықтау, бағалау. Н.И.Пирогов өз еңбектерінде білімді жүйелі түрде тексеру қажеттілігін, оларды есепке алуды, оқушылардың өзіндік жұмысының рөлін атап өтті. Педагог-психологтың басқару қызметін қалыптастыру мен дамытудың келесі кезеңі үшін білім беру үдерісіне жоспарлауды енгізу, педагогикалық қызметтегі еңбекті ғылыми ұйымдастыру принциптерін қолдану тән, бұл әкімшілік қызметтің саласын кеңейтуді білдіреді. Педагогикалық технологияларды оқыту практикасына енгізу оқыту іс-шаралары аясында бақылаудың әсерін ендіру қажеттігін анықтады. Педагогикалық шеберліктің ең жоғары деңгейі – педагогикалық басқару әдістерін меңгеру, ол дербес ғылыми білім саласы және тұтас педагогикалық үдерісте адамның психикалық әрі әлеуметтік даму үдерісін басқарудың принциптері, құралдары мен технологияларының жиынтығын білдіреді. Сонымен, басқару ұғымын «оқыту мен тәрбие үдерісінде субъектілердің өзара әрекеттестігінің адами қарым-қатынаста нәтижелі жүзеге асуын қамтамасыздандыру» деп тұжырымдаймын.

Әдебиеттер

1. Пралиев С.Ж. Профессионально-педагогическая адаптация молодых специалистов в системе вуз – средняя общеобразовательная школа: теория и практика. – Алматы: Рауан, 2001. – 250 с.
2. Вахтеров В.П. Основы новой педагогики // Избр. пед. сочинения. М., 1987. – 400 с.
3. Ушинский К.Д. // Соч.: В 11 т. - М., 1950. - Т.10. - 509 с.
4. Зимина Е.Ю. Развитие управленческой компетентности будущего педагога профессиональной школы: дис.канд. пед. наук. – Екатеринбург, 2004. – 172 с.
5. Конаржевский Ю.А. Менеджмент и внутришкольное управление. - М.: Центр «Педагогический поиск», 2000. - 234 с.
6. Аданов К.Б. Формирование управленческой культуры будущих учителей начальных классов в процессе профессиональной подготовки: дис. док. филос. PhD. – Караганда, 2017. – 154 с.

ИСТОРИЯ И РАЗВИТИЕ КОГНИТИВНО-ПОВЕДЕНЧЕСКОЙ ТЕРАПИИ: ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ И КЛЮЧЕВЫЕ ФИГУРЫ

Нурахметова Д.Е., Аймаганбетова О.Х.

Казахский национальный университет им. Аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Когнитивно-поведенческая терапия (КПТ) зарекомендовала себя как одна из наиболее эффективных терапий для лечения депрессии. Исследования показывают, что КПТ помогает людям изменить негативные мыслительные паттерны. Эффективность КПТ в сочетании с её доступностью делает её привлекательным выбором для терапии. Каждый человек уникален, и КПТ позволяет адаптировать методы терапии под индивидуальные потребности пациента.

Ключевые слова: когнитивно-поведенческая терапия, депрессия, эмоции, поведение, мышление, реакция, стимул, психотерапия.

Когнитивті мінез-құлық терапиясы (СВТ) өзін депрессияны емдеудің ең тиімді терапиясының бірі ретінде көрсетті. Зерттеулер көрсеткендей, СВТ адамдарға жағымсыз ойлау үлгілерін өзгертуге көмектеседі. Тиімділіктің тиімділігі оның қол жетімділігімен бірге оны терапия үшін тартымды таңдау жасайды. Әр адам бірегей және СВТ терапия әдістерін пациенттің жеке қажеттіліктеріне бейімдеуге мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: когнитивті мінез-құлық терапиясы, депрессия, эмоциялар, мінез-құлық, ойлау, реакция, ынталандыру, психотерапия

Cognitive behavioral therapy (CBT) has proven to be one of the most effective therapies for the treatment of depression. Research shows that CBT helps people change negative thought patterns. The effectiveness of the efficiency combined with its accessibility makes it an attractive choice for therapy. Each person is unique, and CBT allows you to adapt therapy methods to the individual needs of the patient.

Keywords: *cognitive behavioral therapy, depression, emotions, behavior, thinking, reaction, stimulus, psychotherapy*

Когнитивно-поведенческая терапия (КПТ) зародилась в середине XX века и прошла значительное развитие, став одной из наиболее популярных подходов в психотерапии. КПТ основана на идее, что наши мысли влияют на поведение и эмоции, а изменение негативных мыслительных схем может привести к улучшению эмоционального состояния. В данной статье рассматриваются основные этапы развития КПТ, ключевые фигуры, внесшие вклад в ее становление, а также влияние этих изменений на психотерапевтическую практику и науку.

Основные этапы развития когнитивно-поведенческой терапии (КПТ)

Когнитивно-поведенческая терапия прошла несколько ключевых этапов на протяжении своей истории. Каждый из этих этапов был важен для формирования основополагающих принципов и техник КПТ, которые в настоящее время широко применяются в клинической практике.

1. Этап раннего бихевиоризма (1930-е – 1950-е годы). Основные идеи: Этот период был отмечен акцентом на поведении и его изменении. Известные психологи, такие как Дж. Б. Уотсон и Б. Ф. Скиннер, подчеркивали важность внешних стимулов и последствий поведения. В этой парадигме внутренние психические процессы рассматривались как непрозрачные. Одним из первых представителей поведенческой школы был Дж. Уотсон, который в начале 1900-х годов проводил эксперименты по условной реакции. Его работа заложила основы для понимания поведения как результат внешних стимулов.

В 1950-х годах родоначальник поведенческой терапии Б. Ф. Скиннер развивал идеи оперантного обуславливания, подтверждая, что поведение может изменяться через последствия, такие как вознаграждения и наказания. Выработка поведенческих методов управления, таких как систематическая десенсибилизация и оперантное программирование, стала основой для дальнейшего развития КПТ. Клинические методы: Методы бихевиоральной терапии, такие как обуславливание и десенсибилизация, были разработаны для изменения нежелательного поведения.

2. Появление когнитивной терапии (1960-е годы). В 1960-х годах произошел значительный сдвиг в психотерапии: внимание стало сосредотачиваться не только на поведении, но и на когнитивных процессах. Этот переход был инициирован работами таких психологов, как А. Бек и А. Эллис.

В 1960-х годах Аарон Т. Бек разработал когнитивную терапию, акцентируя внимание на роли искаженных мыслительных процессов в депрессии и других эмоциональных расстройствах. Он создал структурированный подход к терапии, который включал идентификацию и изменение негативных мыслей.

Аарон Бек, американский психиатр, основываясь на своей системе понимания депрессии. Он ввел понятие "когнитивных искажений", которые представляют собой неправильные мысли и убеждения, способствующие эмоциональным проблемам.

- Основные принципы: Бек предложил, что мысли, а не внешние события, играют центральную роль в возникновении эмоциональных расстройств.

Разработанные Бекком методы помогали пациентам идентифицировать и осмысливать свои негативные мысли, заменяя их более адаптивными.

Альберт Эллис, с другой стороны, создал рационально-эмоциональную поведенческую терапию (РЭПТ), которая утверждала, что эмоциональные реакции являются результатом иррациональных убеждений. Его модель основана на АВС-модели: А (событие) приводит к В (убеждения), которые, в свою очередь, вызывают С (эмоции и поведение).

3. Интеграция когнитивного и бихевиорального подхода (1970-е годы). 1970-е годы стали временем синтеза когнитивных и поведенческих подходов, что привело к формированию когнитивно-поведенческой терапии как единого направления. В этот период произошел синтез когнитивных и бихевиоральных методов, что привело к становлению КПТ как отдельного направления. Разработки Бека легли в основу этого подхода.

- Расширение техники: Практикующие психотерапевты начали интегрировать когнитивные техники с бихевиоральными, что позволило более эффективно работать с пациентами, у которых наблюдались разные формы расстройств, такие как тревога, фобии и ОКР.

4. Модификация и расширение (1980-е – 1990-е годы). На этапе последующего развития КПТ произошло интегрирование поведенческих методов, разработанных в рамках бихевиоризма. Важную роль здесь сыграли изучение и лечение тревожных расстройств, фобий и зависимостей. Дональд Мейхаз и Арнольд Лазарус внедрили поведенческие техники в когнитивные подходы, что привело к более комплексному пониманию психических расстройств и их лечения (Meichenbaum, 1985; Lazarus, 1981).

Ключевыми фигурами этого периода стали такие психологи, как Дональд Мейхенбаум и Джудит С. Бек. Мейхенбаум разработал стратегию «кооперативной терапии», где терапевт и клиент работают вместе для достижения целей. Джудит Бек, дочь Аарона Бека, продолжила развивать когнитивные методы, адаптируя их для работы с различными группами, включая детей и подростков.

- Эмпирические исследования: Этот период стал временем активного эмпирического исследования КПТ. Появилось множество научных работ, которые подтверждали эффективность методов КПТ для лечения различных расстройств.

- Новые подходы: В это время начали развиваться специальные методы, такие как КПТ для детей и подростков, а также адаптированные версии для лечения специфических расстройств, например, посттравматического стрессового расстройства (ПТСР).

5. Современный этап и технологические новшества (2000-е годы и далее). В XXI веке когнитивно-поведенческая терапия продолжила эволюционировать. Новые подходы, такие как диалектическая поведенческая терапия (ДПТ) и схема-терапия, расширили горизонты КПТ. ДПТ, разработанная Маршей Линехан, стала особенно актуальной для работы с пограничным расстройством личности, внедряя элемент осознанности и принятия.

- Онлайн-терапия: С появлением технологий и интернет-ресурсов, КПТ стала доступна в виде онлайн-программ и мобильных приложений. Это сделало лечение более доступным для широкой аудитории.

- Новые направления: В последние годы появились направления, такие как принятие и обязательство терапии (Acceptance and Commitment Therapy, АСТ) и диалектическая поведенческая терапия (Dialectical Behavior Therapy, DBT), которые используют элементы КПТ и фокусируются на принятии эмоций и улучшении навыков выздоровления.

- Адаптация для различных культур: Важным аспектом современного развития КПТ стало внимание к культурным различиям и адаптация методов для работы с различными этническими и культурными группами.

Таким образом, изучение и анализ истории и развития когнитивно-поведенческой терапии, ее основных этапов и ключевых фигур показал, что когнитивно-поведенческая терапия

прошла путь от своего начала, основанного на бихевиорализме, до современного интегрированного подхода, включающего когнитивные, поведенческие и эмоциональные аспекты. Ее история - это история интеграции и научного прогресса. С момента своего возникновения в середине XX века до настоящего времени, КПТ прошла длинный путь, изменяясь и адаптируясь к новым вызовам. Ключевые фигуры, такие как Аарон Бек и Альберт Эллис, проделали огромную работу, создав основу для одной из самых популярных и эффективных форм психотерапии, которая продолжает помогать миллионам людей по всему миру.

Исследования показывают, что КПТ эффективна не только в клинических условиях, но и в формате самопомощи, что делает её доступной для широкой аудитории. Когнитивно-поведенческая терапия (КПТ) является одной из наиболее популярных и научно обоснованных форм психотерапии. Её развитие охватывает несколько десятилетий и связано с рядом влиятельных ученых и клинических практиков, которые внесли значительный вклад в понимание психических заболеваний и их лечение.

Литература

1. Бек, А. Т. Когнитивная терапия: основы и практика / А. Т. Бек, А. Дж. Push. — М.: Практика, 2009. 432 с.
2. Левит, С. Д. Когнитивно-поведенческая терапия: методические указания. Алматы: Астана, 2012. — 256 с.
3. Чепелев, Е. А. Эффективность когнитивно-поведенческой терапии при лечении депрессии // Журнал психологии. — 2020. — С. 45-53.
4. Смирнов, И. В. Современные подходы к когнитивно-поведенческой терапии: проблемы и вызовы // Психологический журнал. — 2021. — Т. 12, № 2. — С. 112-125.
5. Иванова, Н. А. Когнитивно-поведенческая терапия в лечении тревожных расстройств: диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук. — Алматы, 2019. — 150 с.
Интернет-ресурсы
6. Бек Институт. Когнитивно-поведенческая терапия: подходы и методы [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.beckinstitute.org/> (дата обращения: 01.10.2023).
Сборники научных трудов
7. Власена, Н. П. Когнитивная терапия: история, современность и будущее // Психология и педагогика: Сборник научных трудов. — Алматы: Наука, 2021. — С. 78-90.
8. Beck, A. T. (1979). *Cognitive Therapy of Depression*. New York: Guilford Press.
9. Hofmann, S. G., Asnaani, A., Vonk, I. J. J., Sawyer, A. T., & Fang, A. (2012). The Efficacy of Cognitive Behavioral Therapy: A Review of Meta-analyses. *Cognitive Therapy and Research*, 36(5), 427-440.
10. Lazarus A. A. (1981). *The Practice of Multimodal Therapy*. New York: Basic Books.
11. Linehan, M. M. (1993). *Cognitive Behavioral Treatment of Borderline Personality Disorder*. New York: Guilford Press.
12. Meichenbaum, D. (1985). *Cognitive Behavioral Therapy*. New York: Plenum Press.

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ПСИХОЛОГИИ

Рсмаганбетова С.Т., Нурмаханбетов А.Л.
Казахский национальный университет им Аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Экспериментальные исследования, осуществляемые в контролируемых условиях, позволяют выявить причинно-следственные связи и воспроизводимость данных, в то время как теоретические исследования сосредоточены на формулировании и проверке гипотез, а также на интеграции знаний из разных областей. Рассматривается взаимосвязь между этими двумя подходами, показывающая, как результаты экспериментальных исследований могут влиять на теоретические конструкции и наоборот. Статья акцентирует внимание на необходимости синергии этих методов для более глубокого понимания психических процессов и поведения человека.

Ключевые слова: психология, причинно-следственные связи, воспроизводимость, методология, психические процессы, когнитивная психология, эмпирические исследования, контроль переменных

Бақыланатын жағдайларда жүргізілген эксперименттік зерттеулер себеп-салдарлық байланыстарды және деректердің қайталануын анықтауға мүмкіндік береді, ал теориялық зерттеулер гипотезаларды тұжырымдауға және тексеруге, сондай-ақ әртүрлі салалардағы білімді біріктіруге бағытталған. Эксперименттік зерттеулердің нәтижелері теориялық құрылымдарға қалай әсер ететінін және керісінше көрсететін осы екі тәсілдің арасындағы байланыс қарастырылады. Мақала адамның психикалық процестері мен мінез-құлқын тереңірек түсіну үшін осы әдістерді синергиялау қажеттілігіне назар аударады.

Түйін сөздер: психология, себеп-салдарлық байланыстар, репродуктивтілік, әдістеме, психикалық процестер, когнитивті психология, эмпирикалық зерттеулер, айнымалыларды бақылау

Experimental studies carried out under controlled conditions make it possible to identify cause-effect relationships and reproducibility of data, while theoretical research focuses on the formulation and verification of hypotheses, as well as on the integration of knowledge from different fields. The relationship between these two approaches is considered, showing how the results of experimental studies can influence theoretical constructions and vice versa. The article focuses on the need for synergy of these methods for a deeper understanding of mental processes and human behavior.

Keywords: psychology, causality, reproducibility, methodology, mental processes, cognitive psychology, empirical research, control of variables

Введение. Экспериментальные исследования занимают центральное место в психологии, служа основой для научного анализа сложных психических явлений. С момента формирования психологии как самостоятельной науки эксперименты стали ключевым инструментом, позволяющим исследователям проверять гипотезы, выявлять закономерности и устанавливать причинно-следственные связи. В отличие от других подходов, эксперимент предоставляет возможность строго контролировать условия и варьировать независимые переменные, что делает его уникальным и эффективным методом [1, с.2].

С развитием технологий и методологии экспериментальные исследования в психологии продолжают эволюционировать, внедряя новые подходы и инструменты. Это не только расширяет горизонты научного познания, но и открывает новые пути для практического применения полученных результатов. [1, с.3]. В данной статье мы рассмотрим основные аспекты экспериментальных исследований в психологии, их значимость, методологические подходы и результаты, которые они способны предоставить, подчеркивая важность этого метода для будущего психологии как науки.

Основная часть. Применение экспериментального метода в исследовании психических явлений в конце XIX века стало ключевым моментом в формировании психологии как самостоятельной науки, отделив ее от философии. В этот период вся научная психология основывалась на экспериментальных подходах [2, с.13]. С развитием знаний в области

психологии произошла дифференциация научных направлений в зависимости от их предмета изучения, и экспериментальная психология стала восприниматься как общий термин для различных исследований психических явлений, использующих экспериментальные методы [3, с. 22].

В.В. Никандров подчеркивает, что сегодня определение границ экспериментальной психологии и ее роль в системе психологических знаний вызывает значительные затруднения. Экспериментальная психология утратила статус самостоятельной науки. Б.Г. Ананьев также отмечал эту проблему, указывая, что, с одной стороны, существует фундаментальная наука о методах психологического исследования, результаты которой могут использовать все специализированные области психологии [4, с.16]. С другой стороны, систематическое распределение своих «полномочий» между другими дисциплинами привело к фрагментации экспериментальной психологии, и ее отдельные секции начали развиваться как самостоятельные области в рамках частных психологических наук. В современных психологических словарях и справочниках, определяющих понятие «экспериментальная психология», как правило, подчеркивается относительная несамостоятельность этой научной дисциплины, и отсутствуют указания на ее предмет. Например, в наиболее авторитетном «Психологическом словаре» дается следующее определение: «Экспериментальная психология – общее наименование областей и разделов психологии, в которых эффективно применяется метод лабораторного эксперимента». Еще отчетливее эти тенденции звучат в другом определении: «Экспериментальная психология – общее обозначение различных видов исследования психических явлений посредством экспериментальных методов». Аналогичное понимание экспериментальной психологии существует и в зарубежной психологии. П. Фресс определяет экспериментальную психологию следующим образом: «Экспериментальная психология представляет собой знания, приобретенные в психологии посредством применения экспериментального метода» [5, с. 37].

В.Н. Дружинин выделяет несколько подходов к пониманию предмета экспериментальной психологии.

1. Экспериментальная психология как подлинно научная психология, базирующаяся на естественнонаучном подходе к изучению психических явлений в противоположность философской, интроспективной психологии и другим видам психологического знания. Представителями данного подхода являются В. Вундт, С. Стивенс, П. Фресс, Ж. Пиаже и др. «Этот (экспериментальный) метод познания существенно отличается от метода философии, который основывается на очевидности положений и требований рефлексивного мышления... Рассуждения в философии подчиняются законам мышления, тогда как в науке (экспериментальной психологии) этот контроль обеспечивается эмпирической проверкой».

2. Экспериментальная психология как система методов и методик, реализованных в конкретных исследованиях. Представители: Г.И. Челпанов, Р. Готтсданкер и др. Р. Готтсданкер полагает, что экспериментальная психология – это наука об экспериментальных методах, которые могут применяться в любой из частных предметных областей психологии (психологии сенсорных процессов, психологии научения или психологии социального воздействия). Поэтому вся экспериментальная психология носит методический характер.

3. Экспериментальная психология как теория психологического эксперимента, которая базируется на общенаучной теории эксперимента и в первую очередь включает планирование и обработку данных. Представители: Д. Кэмпбелл, Ф. Дж. МакГиган и др. Д. Кэмпбелл отмечает, что одним из важных в психологии являются «...вопросы планирования

экспериментов, создание моделей экспериментов в соответствии с требованиями валидности научного знания».

4. Экспериментальная психология как область, которая занимается изучением проблем методов психологического исследования в целом. Представители: В.Н. Дружинин, Д. Мартин, Р. Солсо, Х. Джонсон, М. Бил, Т.В. Корнилова и др. В.Н. Дружинин подчеркивает, что предметом экспериментальной психологии является не только экспериментальный метод, но и другие виды теоретического и эмпирического знания в психологии [6, с. 54].

Важно отметить, что в рамках данного подхода термин «эксперимент» интерпретируется в самом широком смысле как любой метод психологического исследования, а также любой эмпирический подход. Несмотря на то что слова «эксперимент» и «эмпирия (эмпирика)» происходят от греческого слова, означающего «опыт», в современной науке их значения различаются [7, с. 5]. В контексте «эксперимента» опыт понимается как специфическая методика исследования, проводимая в строго контролируемых условиях, тогда как «эмпирика» охватывает всю совокупность накопленных знаний и умений. Эмпирический метод, в свою очередь, представляет собой любой подход к получению фактических данных о действительности, основанный на человеческом опыте.

Таким образом, если интерпретировать «эксперимент» в его более широком значении, то экспериментальную психологию можно было бы назвать «эмпирической психологией». Однако термин «эмпирическая психология» уже имеет своё специфическое значение и историю в психологии, что делает его повторное использование затруднительным [8, с. 73].

Тем не менее, в сферу интересов экспериментальной психологии всё чаще входят неэкспериментальные методы. В результате установилась традиция понимать эксперимент как один из методов эмпирического познания, а экспериментальную психологию — как совокупность различных эмпирических методов. Поскольку многие из этих методов естественным образом включают измерительные процедуры и анализ данных, экспериментальная психология охватывает также теорию измерений и методы статистической обработки эмпирических данных [5, с. 21].

В.В. Никандров указывает, что если мы рассматриваем экспериментальную психологию не только как набор исследований психической жизни с использованием экспериментальных методов, но и как науку, занимающуюся разработкой этих методов, то возникает необходимость теоретической проработки исследовательских подходов. Каждый метод представляет собой практическое воплощение принципов данной дисциплины, а сами принципы служат основой для любой теории [9, с. 40].

Кроме того, любой метод включает в себя систему процедур, операций и алгоритмов, объединяемых понятием «методика». Разработка целостной методической системы представляет собой сложный теоретический процесс, который осуществляется в рамках экспериментальной психологии.

Основные задачи экспериментальной психологии можно сформулировать следующим образом:

- Определение методологических и теоретических основ для психологических исследований.
- Разработка экспериментальных планов и эмпирических процедур.
- Исследование методов анализа, интерпретации и проверки статистической значимости результатов.
- Оценка эффективности применяемых экспериментальных подходов.

- Анализ взаимосвязи между теоретическими положениями и полученными экспериментальными данными.
- Формулирование этических принципов, регулирующих психологические исследования.
- Установление правил для представления результатов исследований.

Таким образом, современное понимание термина «экспериментальная психология» охватывает две основные стороны: во-первых, это дисциплина, исследующая и разрабатывающая эмпирические методы в психологии, а во-вторых, это обобщающее понятие для исследований в различных областях, использующих эти методы [10, с. 143].

Такой подход к определению экспериментальной психологии помогает устранить неопределённость в её месте в системе психологических знаний и закрепляет её статус как самостоятельной науки.

Экспериментальное исследование является самым трудоемким и сложным подходом в психологии, но при этом предоставляет наивысшую точность и научную ценность. В ходе эксперимента формируется искусственная ситуация, позволяющая выделить причины интересующих явлений. Здесь строго контролируются и оцениваются последствия этих причин, что даёт возможность выявлять статистические связи между исследуемым явлением и другими факторами [11, с. 57].

Заключение. Экспериментальные исследования в психологии играют ключевую роль в развитии этой науки, предоставляя мощные инструменты для выявления причинно-следственных связей и проверки гипотез. Благодаря строгому контролю условий и процедур, эксперимент позволяет глубже понять сложные психические явления, обеспечивая высокую степень достоверности получаемых данных [12, с. 39].

Эти исследования способствуют не только обогащению теоретических основ психологии, но и разработке практических приложений, которые могут быть использованы в различных областях, от клинической психологии до образования. В условиях современного научного поиска экспериментальная психология продолжает развиваться, интегрируя новые методы и технологии, что открывает перед исследователями широкие горизонты для будущих открытий. Таким образом, экспериментальные исследования остаются важнейшим инструментом для расширения нашего понимания человеческой психики и поведения [13, с. 43].

Литература

1. Ананьев, Б. Г. Психология: от эксперимента к теории. Санкт-Петербург: Питер, 1997.
2. Никандров, В.В. Экспериментальная психология: проблемы и перспективы. М.: Академический проект. 2006.
3. Дружинин, В. Н. Методы психологического исследования. Санкт-Петербург: Питер, 2000.
4. Леонтьев, А. Н. Проблемы общей и возрастной психологии. Москва: Педагогика, 1975.
5. Stevens, S. S. Mathematics, Measurement, and Psychophysics // In S. Koch (Ed.), Psychology: A Study of a Science (Vol. 1). New York: McGraw-Hill. 1951.
6. Лурия, А. Р. Основы neuropsychology. Москва: Медицина, 1973.
7. Зинченко, В. П. Психология: история и современные тенденции. Москва: Академический проект, 2001.
8. Кравков, А.А. Экспериментальная психология: теоретические и практические аспекты. Москва: Издательство МГУ, 2003.
9. Рубинштейн, С. Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург: Питер, 2002.
10. Чудновский, А.В. Психологические эксперименты: методология и практика. Москва: Институт психологии РАН, 2012.
11. Феномен, И. А. Экспериментальные методы в психологии. Санкт-Петербург: Речь, 2008.
12. Wundt, W. Principles of Physiological Psychology. New York: Macmillan, 1897.
13. Rosenthal, R., & Rosnow, R. L. Essentials of Behavioral Research: Methods and Data Analysis. New York: McGraw-Hill, 1991.

ПРОФОРИЕНТАЦИЯ И ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ САМООПРЕДЕЛЕНИЕ ПОДРОСТКОВ

Родионова А. В.
Q University
Алматы, Казахстан

Профессиональная ориентация и самоопределение подростков являются важными аспектами формирования личности, что позволяет молодежи осознанно выбирать свою будущую профессию в условиях современных социально-экономических реалий. В статье рассматриваются основные проблемы и подходы к профессиональному самоопределению подростков. Обоснована необходимость модернизации системы профориентационной работы в образовательных учреждениях, учитывая личные и социальные факторы, влияющие на профессиональный выбор. Представлены результаты анализа современных теоретических подходов и практических методов профориентации. Выявлены основные проблемы и предложены возможные пути их решения для повышения эффективности профессионального самоопределения молодежи.

Ключевые слова: профессиональное самоопределение, профориентация, подростки, образовательная система, социальные факторы.

Жасөспірімдердің кәсіби бағдары мен өзін-өзі анықтауы жеке тұлғаны қалыптастырудың маңызды аспектілері болып табылады, бұл жастарға қазіргі әлеуметтік-экономикалық жағдайда болашақ мамандығын саналы түрде таңдауға мүмкіндік береді. Мақалада жасөспірімдердің кәсіби өзін-өзі анықтауының негізгі мәселелері мен тәсілдері қарастырылады. Кәсіптік таңдауға әсер ететін жеке және әлеуметтік факторларды ескере отырып, білім беру мекемелерінде кәсіптік бағдар беру жұмысының жүйесін жаңғырту қажеттілігі негізделген. Кәсіби бағдарлаудың заманауи теориялық тәсілдері мен практикалық әдістерін талдау нәтижелері ұсынылған. Жастардың кәсіби өзін-өзі анықтауының тиімділігін арттыру үшін негізгі проблемалар анықталып, оларды шешудің мүмкін жолдары ұсынылды.

Түйінді сөздер: кәсіби өзін-өзі анықтау, Кәсіптік бағдар беру, жасөспірімдер, білім беру жүйесі, әлеуметтік факторлар.

Professional orientation and self-determination of adolescents are important aspects of personality formation, which allows young people to consciously choose their future profession in the conditions of modern socio-economic realities. The article discusses the main problems and approaches to professional self-determination of adolescents. The necessity of modernizing the system of career guidance in educational institutions is substantiated, taking into account personal and social factors influencing professional choice. The results of the analysis of modern theoretical approaches and practical methods of career guidance are presented. The main problems are identified and possible solutions are proposed to improve the effectiveness of professional self-determination of young people.

Keywords: professional self-determination, career guidance, adolescents, educational system, social factors.

Введение. Проблема профессионального самоопределения подростков остаётся актуальной темой в современной психологии и педагогике. В Казахстане, как и в других странах, эта проблема обостряется на фоне изменений в социально-экономической системе, нестабильности рынка труда и динамично изменяющихся требований к специалистам. В условиях перехода к цифровой экономике и росте востребованности высококвалифицированных специалистов, система профориентации становится важным инструментом, способствующим формированию у молодежи понимания их профессионального будущего.

В Казахстане особое внимание уделяется подготовке специалистов для ключевых отраслей экономики, таких как энергетика, информационные технологии и инженерия. Национальные программы, например, "Цифровой Казахстан" и инициатива по развитию технического образования, призваны создать условия для привлечения молодых кадров в эти сферы. Однако данные опросов и исследований показывают, что многие казахстанские подростки

испытывают затруднения при выборе профессии, не обладают достаточными знаниями о рынке труда, а их профессиональные предпочтения зачастую определяются влиянием окружения или стереотипами о престижности той или иной профессии [2, с. 60].

Эффективность профориентационной работы в школах Казахстана часто недостаточна по нескольким причинам: использование устаревших методик, нехватка квалифицированных специалистов в области профориентации и ограниченные ресурсы для профессиональных проб. Как отмечает исследователь Евтюгина А.А., профориентационная деятельность нередко сводится к формальным мероприятиям и не охватывает весь спектр индивидуальных особенностей подростков [2, с. 63]. В Казахстане также наблюдаются схожие тенденции, где профориентация в школах проводится эпизодически и без учета современных требований рынка труда. Настоящая статья направлена на анализ существующих проблем профессионального самоопределения подростков в Казахстане и за его пределами, а также представление возможных решений по улучшению системы профориентации, основанных на передовых методах и подходах, соответствующих потребностям современного общества.

Материалы и методы. Для анализа проблемы профессионального самоопределения подростков в Казахстане и за его пределами использовались материалы современных исследований в области психологии, педагогики и социологии, включая работы ведущих отечественных и зарубежных ученых. В частности, использовались труды Ильиной О.Б. [1, с. 257], Евтюгиной А.А. [2, с. 62], Пряжниковой Н.С. [3, с. 295], а также результаты исследований профориентационной деятельности среди казахстанских школьников, собранные в рамках проектов Министерства образования и науки Республики Казахстан.

Основным методом исследования стал аналитический обзор научной литературы, в ходе которого рассматривались различные подходы к профориентации, применяемые в образовательных учреждениях Казахстана, России и других стран. Особое внимание уделялось изучению методик профессионального самоопределения, таких как диагностика склонностей и способностей подростков, применение профессиональных тестов и организация консультаций с психологами и специалистами по профориентации.

Для более детального понимания текущего состояния системы профориентации в Казахстане использовались статистические данные, предоставленные Министерством труда и социальной защиты населения, а также отчеты о реализации программы "Цифровой Казахстан". Эти данные помогли выявить основные тенденции на рынке труда и их влияние на процесс выбора профессии у подростков. Например, исследования показали, что только 47,5% старшеклассников в Казахстане имеют четкое представление о своей будущей профессии, а 20% учеников XI класса не определились с планами на будущее [4, с. 115]. Кроме того, использовался метод сравнительного анализа, в котором сравнивались модели профориентации в Казахстане с практиками других стран. Это позволило выявить как общие проблемы, характерные для всех систем образования, так и специфические аспекты, связанные с особенностями казахстанского общества и экономики.

Основные положения. Процесс профессионального самоопределения подростков является сложным и многоэтапным процессом, включающим несколько ключевых этапов. Каждый из этих этапов критически важен для формирования зрелого, осознанного выбора профессии, который будет соответствовать не только личностным характеристикам подростка, но и текущим потребностям рынка труда. Рассмотрим эти этапы подробнее.

Первым этапом в процессе профессионального самоопределения является развитие самосознания у подростков. На этом этапе школьники начинают осознавать свои интересы, склонности и способности к различным видам деятельности. Важность данного этапа трудно

переоценить, так как подростки зачастую не имеют полного представления о собственных сильных и слабых сторонах, что значительно усложняет процесс выбора профессии. Исследования показывают, что значительная часть подростков не может четко сформулировать, в чем они сильны, и это становится причиной неопределенности при выборе дальнейшего пути [2, с. 60].

В условиях Казахстана, где образовательная система переживает изменения, этот этап играет особенно важную роль. Многие подростки выбирают будущую профессию под влиянием стереотипов, связанных с социальным статусом или ожиданиями родителей, не учитывая собственные интересы. Отсутствие качественных профориентационных программ на ранних этапах обучения зачастую приводит к ошибочному выбору профессии, что в будущем ведет к низкой удовлетворенности трудовой деятельностью и необходимости переобучения [5, с. 72].

Вторым важным этапом является формирование системы ценностей у подростков. В подростковом возрасте закладываются основные жизненные ориентиры, которые оказывают значительное влияние на выбор будущей профессии. Ценности, сформированные в семье, школе и обществе, могут влиять на профессиональный выбор, определяя важность того или иного рода деятельности. Например, если в обществе высоко ценятся профессии, связанные с технологическим развитием или информационными технологиями, подростки с большей вероятностью выберут данные направления. Для Казахстана данный аспект имеет особое значение в свете стратегий государства по цифровизации экономики и развитию высокотехнологичных отраслей. Национальные программы, такие как "Цифровой Казахстан", направлены на привлечение молодых специалистов в сферы информационных технологий, инженерии и инноваций. Однако подростки часто выбирают более традиционные направления, такие как экономика или право, что связано с недостаточной осведомленностью о потребностях современного рынка труда [3, с. 296].

Третий этап — моделирование будущего — предполагает, что подростки должны научиться предвидеть, какие профессиональные пути будут соответствовать их личностным характеристикам и общественным условиям. Важно, чтобы учащиеся не только оценивали свои текущие способности, но и понимали, какие навыки и знания им понадобятся в будущем для успешной профессиональной деятельности. Моделирование будущего предполагает создание подростками идеального образа своей будущей профессии, что требует от них способности к планированию и аналитическому мышлению [4, с. 38].

В условиях казахстанского рынка труда этот аспект также имеет свою специфику. В последние годы в стране растет спрос на специалистов в области инженерных технологий, медицины, IT и агропромышленного сектора. Однако многие школьники не обладают достаточной информацией о возможных путях развития в этих сферах и о тех навыках, которые будут необходимы в будущем. Это затрудняет их профессиональный выбор и часто приводит к непониманию, какие возможности открываются перед ними в условиях цифровизации и глобализации экономики [6, с. 123]. Поэтому, процесс профессионального самоопределения подростков — это не просто выбор между различными профессиями. Это сложный и многоуровневый процесс, включающий осознание своих личностных характеристик, ценностей и возможностей, а также понимание перспективных направлений развития в условиях изменяющегося рынка труда. Для Казахстана важно развивать системные подходы к профориентации, которые позволят подросткам успешно пройти все этапы профессионального самоопределения и сделать осознанный выбор, соответствующий как их личным интересам, так и потребностям страны в подготовке высококвалифицированных

кадров.

Обзор литературы. Исследования в области профессионального самоопределения начали активно развиваться в XX веке и продолжили своё развитие с учетом изменений социально-экономической ситуации и потребностей рынка труда. Ключевые теоретики, такие как А.Н. Леонтьев, А. Маслоу, а также зарубежные ученые, внесли значительный вклад в понимание этого процесса. Леонтьев в своих работах акцентировал внимание на активности личности в процессе самоопределения, утверждая, что человек не просто выбирает профессию под влиянием внешних факторов, но и самостоятельно формирует свое профессиональное будущее через осознанное отношение к труду [1, с. 256]. Это подход подчеркивает, что самоопределение не сводится только к выбору профессии на основе навыков или потребностей рынка труда, но включает в себя осознание роли работы в личной жизни и обществе.

Теория самоактуализации А. Маслоу добавила новое измерение в исследование профессионального самоопределения, связав этот процесс с личностной реализацией. По мнению Маслоу, профессиональный выбор должен помогать человеку реализовывать свои внутренние стремления и потенциал, что является ключевым аспектом личностного роста [3, с. 125]. Маслоу утверждал, что выбор профессии должен строиться на основе глубокой внутренней мотивации, что позволяет человеку быть не только успешным, но и удовлетворенным своей деятельностью.

Современные исследователи, такие как Н.С. Пряжников и Е.А. Климов, также подчеркивают важность психологической поддержки в процессе самоопределения. Они отмечают, что профориентационная работа должна быть направлена не только на информирование о профессиях, но и на развитие самосознания, ценностных ориентаций и способности к самостоятельному принятию решений [3, с. 295]. Особое внимание уделяется тому, что выбор профессии — это не одномоментный акт, а длительный процесс, который продолжается на протяжении всей жизни человека. Как отмечает Климов, профессиональное самоопределение должно учитывать изменяющиеся социально-экономические условия, в том числе динамику рынка труда и запросы на новые профессии [4, с. 53].

В казахстанском контексте исследования по проблеме профессионального самоопределения также приобретают всё большую значимость. Национальные программы, такие как "Цифровой Казахстан", акцентируют внимание на необходимости подготовки специалистов для высокотехнологичных отраслей. Однако, как отмечают казахстанские исследователи, система профориентации в школах всё ещё недостаточно эффективна и требует реформирования с учётом новых требований рынка труда и особенностей каждого учащегося [5, с. 72].

Результаты и обсуждение. Многие школьники в Казахстане и других странах недостаточно информированы о требованиях и специфике различных профессий. Согласно исследованию Ильиной О.Б., более 30% подростков не имеют чёткого представления о том, что включает в себя работа в выбранной ими профессии. Например, подростки, выбравшие профессию программиста, описывают её как "работа с компьютером", что указывает на поверхностное понимание профессиональных обязанностей и требуемых навыков [1, с. 258]. Это приводит к ошибочному выбору профессии и снижению профессиональной удовлетворённости в будущем.

Исследования показывают, что более 40% старшеклассников выбирают профессию случайно, не учитывая свои личные склонности и способности. Многие из них не осознают важности профессионального самоопределения, и этот процесс для них сводится к выбору

профессии на основе мнения друзей или родителей [2, с. 66]. Недостаток мотивации к осознанному выбору профессии связан также с отсутствием у школьников понимания современных требований рынка труда.

На сегодняшний день многие диагностические методики, применяемые в школах для профориентации, устарели и не отвечают современным требованиям. Часто они не учитывают личностные особенности подростков и предлагают слишком общий подход к выбору профессии [4, с. 42]. В результате профориентационная работа не приносит ожидаемых результатов, и школьники остаются без чёткого понимания своих карьерных перспектив.

Для решения выявленных проблем в системе профориентации подростков необходимы реформы, направленные на её модернизацию и адаптацию к современным требованиям общества и рынка труда. В первую очередь, рекомендуется внедрить новые диагностические методики, которые учитывают индивидуальные особенности каждого подростка. Важно учитывать интересы, склонности, ценности и личностные характеристики школьников, чтобы на основе этих данных предлагать им наиболее подходящие профессиональные направления. Это позволит более точно определять их возможности и потенциал для успешной карьеры.

Второй ключевой мерой является активное использование современных технологий для повышения вовлечённости подростков в процесс профориентации. Разработка и внедрение тематических веб-сайтов, мобильных приложений, компьютерных игр и интерактивных платформ значительно увеличат доступность и привлекательность процесса профессионального самоопределения. Эти инструменты могут стать не только источниками информации о профессиях, но и помочь подросткам погрузиться в симуляции профессиональной деятельности, что усилит их понимание конкретных рабочих задач и требований.

Третьей важной рекомендацией является увеличение числа профессиональных консультаций для старшеклассников. Регулярные встречи с психологами, специалистами по профориентации, а также представителями различных профессий позволят подросткам лучше осознать свои профессиональные предпочтения и ориентироваться в требованиях современного рынка труда. Это особенно важно в условиях Казахстана, где меняющийся экономический ландшафт требует подготовки специалистов для новых, высокотехнологичных секторов экономики.

Это не только поможет учащимся лучше понимать свои профессиональные предпочтения, но и облегчит процесс выбора профессии в условиях стремительных изменений в экономике Казахстана. Переходя к более детальному анализу текущих проблем, Таблица 1 даёт общее представление о ключевых трудностях, с которыми сталкиваются подростки при выборе профессии. Эти данные подтверждают необходимость серьёзных изменений в подходах к профориентации, особенно в вопросах информационной поддержки и повышения мотивации школьников.

Таблица 1. Основные трудности подростков при выборе профессии

№	Причина	Процент подростков (%)
1	Недостаток информации	40
2	Отсутствие мотивации	30
3	Слабые диагностические методы	20
4	Социальное давление	10

Анализ данных, представленных в Таблице 1, показывает, что одной из главных проблем в процессе профессионального самоопределения подростков является недостаток информации

о профессиях и рынке труда. Это свидетельствует о необходимости улучшения информационного сопровождения профориентационной работы в школах. Второй по значимости проблемой выступает отсутствие мотивации, что указывает на важность мотивационных программ и активности в привлечении подростков к участию в профориентационных мероприятиях. Слабость существующих методов диагностики и влияние социального давления также требуют внимания и оптимизации. Для решения этих проблем необходимо модернизировать текущие профориентационные программы и внедрить новые диагностические инструменты, адаптированные под нужды современных школьников.

На основе выявленных проблем, в Таблице 2 представлены конкретные меры, направленные на решение этих вопросов. Эти рекомендации служат практическим инструментом для образовательных учреждений, направленных на улучшение процесса профессионального самоопределения подростков.

Таблица 2. Рекомендации по улучшению профориентационной работы

№	Мера	Ожидаемый результат
1	Внедрение новых методик диагностики	Повышение осведомлённости подростков
2	Использование современных технологий	Увеличение вовлечённости в процесс выбора
3	Регулярные профориентационные консультации	Осознанный выбор профессии

Таблица 2 предоставляет чёткие рекомендации по улучшению системы профориентации. Введение новых методик диагностики позволит более точно выявлять индивидуальные склонности и способности подростков, тем самым способствуя более осознанному выбору профессии. Использование современных технологий, таких как мобильные приложения и тематические веб-сайты, создаст более привлекательные условия для вовлечения школьников в процесс профессионального самоопределения. Регулярные консультации с профессионалами, психологами и представителями различных профессий помогут подросткам глубже осознать свои возможности и перспективы, что приведет к осознанному и уверенному выбору профессии.

Заключение. Проблемы профессионального самоопределения подростков требуют не только внимания, но и комплексного подхода к их решению. В условиях стремительно меняющегося мира, где требования рынка труда постоянно растут и трансформируются, подростки сталкиваются с огромным количеством вызовов. Осознание своих интересов, навыков и будущих возможностей стало критически важным этапом в их жизни, ведь правильный выбор профессии закладывает основу не только для успешной карьеры, но и для личного счастья и самореализации. Система профориентации, которая должна помогать подросткам в этом непростом процессе, сегодня нуждается в серьёзных изменениях. Современные реалии требуют не только обновления методик и инструментов диагностики, но и перехода к индивидуализированным подходам, учитывающим уникальность каждого подростка. Универсальные решения больше не работают, и успех профориентации зависит от того, насколько чутко мы сможем подойти к потребностям каждого молодого человека, помогая ему раскрыть его потенциал.

Введение новых технологий, включая мобильные приложения и веб-платформы, может стать катализатором положительных изменений в этой сфере. Цифровые инструменты позволят не только сделать процесс выбора профессии более привлекательным для современных подростков, привыкших к цифровому миру, но и предоставят доступ к необходимым данным, симуляциям и консультациям. Это усилит вовлечённость и поможет

лучше понять реалии той или иной профессии. Однако, технологии сами по себе не решат всех проблем. Ключевую роль продолжают играть профессионалы — психологи, консультанты и педагоги, которые должны быть готовы поддержать подростков в процессе самоопределения. Регулярные консультации и диалог между специалистами и школьниками помогут сформировать у молодых людей более чёткое представление о своих возможностях и путях их реализации.

Литература

1. Ильина О.Б. Профессиональное самоопределение современных подростков: проблемы и пути их решения. Психологическая наука и образование, 2014, № 3, с. 255-262.
2. Евтюгина А.А., Ледерман Н.Н. Проблемы профессионального самоопределения и профессиональной ориентации школьников в современной теории и практике. Социокультурное пространство России и зарубежья: общество, образование, язык, 2018, выпуск 7, с. 58-68.
3. Пряжников Н.С. Профессиональное и личностное самоопределение. Воронеж: НПО «МОДЭК», 2006, 256 с.
4. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. Москва: Изд-во Феникс, 2006, 512 с.
5. Маслоу А. Мотивация и личность. Санкт-Петербург: Питер, 2008, 352 с.
6. Ясперс К. Духовная ситуация времени. Москва: АСТ, 2013, 288 с.
7. Чистякова С.Н., Родичев Н.Ф. Педагогическое сопровождение самоопределения школьников. Москва: Академия, 2014, 256 с.
8. Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва: Прогресс, 1990, 79 с.

STRUCTURAL FEATURE OF SOCIAL INTELLIGENCE

Sabyrbay B.Ye.

L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

Scientific supervisor: **Aikinbayeva G.K.**

The article deals with the problem of structural specificity of social intelligence. Social intelligence is indicated as a key factor of success in social life. According to the author, social intelligence is a complex of integral abilities: cognitive, communicative, behavioral, personal and interpersonal. Social intelligence emphasizes that the correct understanding and prediction of people's behavior also contributes to effective interpersonal interaction and successful social adaptation. To this end, the importance of developing social intelligence is emphasized.

Keywords: social intelligence, interpersonal interaction, social adaptation, general intelligence, social phenomena.

Мақалада әлеуметтік интеллекттің құрылымдық ерекшелігі мәселесі қарастырылған. Әлеуметтік өмірдегі табыстың негізгі факторы ретінде әлеуметтік интеллект көрсетілген. Автор көзқарасы бойынша, әлеуметтік интеллект – бұл интегралды қабілеттер жиынтығы: танымдық, коммуникативтік, мінез-құлықтық, тұлғалық және тұлғааралық. Әлеуметтік интеллект адамдардың мінез-құлқын дұрыс түсіну және болжау, сондай-ақ тиімді тұлғааралық әрекеттесу мен табысты әлеуметтік бейімделуге ықпал ететінін атап көрсетеді. Осы мақсатта әлеуметтік интеллектті дамытудың маңыздылығы атап өтіледі.

Түйін сөздер: әлеуметтік интеллект, тұлғааралық өзара әрекеттесу, әлеуметтік бейімделу, жалпы интеллект, әлеуметтік құбылыстар.

В статье рассматривается проблема структурной специфики социального интеллекта. Социальный интеллект указывается как ключевой фактор успешности в социальной жизни. По мнению автора, социальный интеллект представляет собой комплекс интегральных способностей: когнитивных, коммуникативных, поведенческих, личностных и межличностных. Социальный интеллект подчеркивает, что правильное понимание и прогнозирование поведения людей также способствует эффективному межличностному взаимодействию и успешной социальной адаптации. С этой целью подчеркивается важность развития социального интеллекта.

Ключевые слова: социальный интеллект, межличностное взаимодействие, социальная адаптация, общий

интеллект, социальные явления.

Introduction. The concept of “social success”, at first glance, is quite simple and understandable, on closer inspection it turns out to be very uncertain and ambiguous. In many discussions about this, the topic reveals a wide range of opposing opinions. This is no coincidence, because the mass outreach of some standards of profitability in the media leads to many misconceptions, moreover, the phenomenon of social success itself is multifaceted. What is social income? What is its measure: material wealth, career growth, popularity, fame? Do individual income and social income always coincide?

One of the intelligence that determines a person's success in social reality is social intelligence (SI). Social intelligence as a subject of research attracted the attention of scientists in the early 20th century and is still relevant today. Social intelligence as a subject of research attracted the attention of scientists in the early XX century and does not lose its relevance at present. In the psychology of the concept “social intelligence” (E. Thorndike, 1920), it is a person's ability to successfully build interactions with others and achieve the desired results [1, pp. 227-235]. A person with developed social intelligence is a person who knows how to correctly choose his position in society, can clearly control his life way.

The problem of social intelligence is still being studied in detail in the works of foreign and domestic scientists, both theoretically and experimentally. In most of them, social intelligence is defined as the ability of a person to appropriately understand and evaluate his own and others' behavior. This ability solves the problems of establishing effective interpersonal contacts and successful adaptation. Social intelligence includes such professionally important qualities of a person as emotionally honest, sincere kindness, social-professional responsibility, the ability to take voluntary bold actions, sociability.

Main Part. Overall, intelligence is a set of abilities that are expressed in the use, implementation of knowledge – experience accumulated during the activity of the human brain, the use of the mind, in the cognitive-logical process, in the way of life in the environment [2, pp. 111-131]. The essence of intelligence cannot be determined in just one scientific direction. Structural changes in the intelligent system occur under the influence of vital factors, the reason for which determines the qualitative change in intelligence as a system as a whole. The complexity of the intelligence system – logical thinking and meaningful memory; logical thinking and figurative memory; verbal and non-verbal thinking; practical thinking, memory volume and attention; the level of formulation in thinking and shows the connections of information volume. At the same time, we prefer to consider the structural features of social intelligence.

Following functions of social intelligence:

- ✓ cognition of natural and social reality;
- ✓ cumulative implementation of social memory mechanisms;
- ✓ communicative-collective mental and cognitive understanding;
- ✓ leader;
- ✓ coordinator;
- ✓ value-based;
- ✓ predictable;
- ✓ innovative;
- ✓ problematic-constructive.

The first studies of social intelligence were conducted by foreign scientists (F. Vernon, J. Guilford, M. O'Sullivan, H. Hendricks, N. Kantor, M. Ford, M. Tisak, R. Sternberg, etc.). In Russian (N.A. Aminov, Yu.N. Yemelyanov, V.N. Kunitsyna, O.B. Chesnokova, A.L. Yuzhaninova, etc.) and

domestic psychology, this issue belongs to the number of studies in a relatively new direction, which began to be studied only at the end of the twentieth century. The first opinion about social intelligence was expressed by E. Thorndike. He believed that social intelligence is “the general ability to understand others and act intelligently towards them, or at least act” [3].

The American psychologist Robert Sternberg [4] continued his scientific research and developed the model of triadic intelligence, which is also known as the “investment theory of creativity”. According to this theory, Sternberg argues that a creative person invests their strength into an idea, which is often underestimated by professional society. To promote this idea and gain high status within professional society, Sternberg made additional efforts, citing the metaphor of Dmitriy Ushakov's “buy cheap, sell for a profit”. In this context, Sternberg emphasizes the importance of promoting any idea, and this ability is largely determined by social intelligence.

D.V. Ushakov examines the problem of “social intelligence” and highlights the peripheral nature of this research topic. In the 1960s and 1980s, cognitive science dominated intelligence studies. Thinking was seen as a computational process. However, gradually, from the 1980s onwards, researchers started to discuss intuition, the representation of emotions in a semantic network. In other words, they were talking about structures that involve emotions. From this point on, men were considered cognitive-emotional beings, and researchers' interest turned to “social intelligence”.

Social intelligence is a concept that still needs to be studied. C. Kosmitzki and O.P. John in their research identified seven structural components to clarify the concept of “social intelligence”. It is provided in Figure 1:

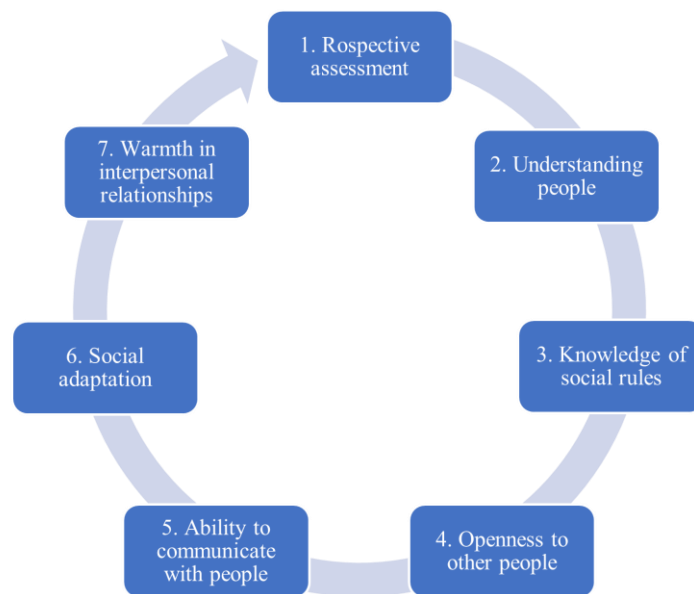

Figure 1. The structural component of clarifying the concept of “social intelligence” in the research of C. Kosmitzki & O.P. John

As can be seen in Picture 1, the first four components are cognitive and the last three are behavioral. D.V. Ushakov proposed an approach to studying social intelligence based on structural-dynamic intelligence theory [5, pp. 12-13]. This theory suggests that intelligence is a result of the forces that influence a person throughout their life. Intelligence constantly evolves as these forces work together. Structural-dynamic theory also includes the general intelligence factor, which is common to all

thought processes. D.V. Ushakov sees social intelligence alongside other types of intelligence and proposes three ways to understand its nature:

1. According to G. Gardner, social intelligence can be considered an individual ability that is part of other types of intelligence, such as spatial or musical.

2. Social intelligence is not a set of abilities, but rather a combination of knowledge, skills and expertise. All tests designed to measure general intellectual ability are based on this definition of abilities. However, if we consider social intelligence to be knowledge, skills and skills, then the methods used to measure it should be designed as a test that identifies achievements and success.

3. Social intelligence can also be considered a personal trait.

According to the structural-dynamic theory of D.V. Ushakov, the level of social intelligence depends on:

- dependence on the formation potential, which is also expressed at the level of general intelligence;
- dependence on personality traits, which is characterized by emotional characteristics of a person in recognizing them in the process of communicating with other people;
- the dependence of a person on the correction of his life path, while it is characterized by the fact that he focuses his energy on communication or work with other people.

Another feature of structural-dynamic theory is that the indicators of social intelligence are related to the individual characteristics of people.

Structural-dynamic theory implies the dependence of the level of development of intelligence not only on the potential of the individual, but also on the efforts spent on the development of this area. This means shows that social intelligence can be developed. Moreover, the development of social intelligence is considered more successful than academic intelligence. In this regard, D. Ushakov gives several arguments in his research: “Firstly, the circle of situations that make up the subject of social intelligence is quite narrow. Secondly, the training of social intelligence is carried out in our lives through the experience of communication in a hidden way” [6, pp. 7-15].

According to V.N. Kunitsyna, “social intelligence is a global ability that is formed on the basis of intellectual, personal, communicative and behavioral agreements, providing the power of its own regulatory process, which helps to predict the development of an interpersonal situation, explain the readiness of a person in social interaction and decision-making” [7].

In the studies of V. Kunitsina, the four main aspects of social intelligence are described as follows:

1. Communicative-personality potential: a complex of qualities that facilitate or complicate communication, on the basis of which integral communicative qualities are formed, such as the establishment of psychological contact and communicative capacity; it is the main component of social intelligence;

2. Indicators of self-consciousness—a sense of self-respect, freedom from pressure impulses, negative conclusions, distrust, openness to new ideas;

3. Social perception, social thinking, social imagination: the ability to understand and model social phenomena, to understand people and their motives for behavior;

4. Energy indicators: mental and bodily endurance, activity and exhaustion [8, pp. 66].

Over the past twenty years, new tools for diagnosing children's social intelligence have also begun to appear [9, pp. 90-96], including the Sternberg Triarchic Ability Test, which measures a person's analytical, creative, and practical abilities, as well as his or her ability to solve everyday problems [10], and others.

Conclusion. In summary, social intelligence is a complex of abilities and capabilities of the “general” intelligence of a person aimed at analyzing the social situation. After analyzing numerous

studies, we can conclude that social intelligence is a set of Integral abilities: cognitive, communicative, behavioral, personal. SI is the ability to correctly understand and predict the behavior of people, as well as the subject's understanding of his behavior in society, as well as effective interpersonal interaction and the achievement of the desired results and successful social adaptation. Thus, the problem of the structural specificity of social intelligence still needs to be studied.

References

1. Thorndike E. Intelligence and its use. Harper's Magazine. 1920, vol. 140, pp. 227-235.
2. Eysenck H.J. Intellect: a new view / H. Eysenck // Voprosy Psychologiy. – 1995, no. 1, pp. 111-131.
3. Social and Emotional Intelligence: From Processes to Measurements / Edited by D.V. Lucin, D.V. Ushakov. – Moscow: Izd-vo “Institute of Psychology of the Russian Academy of Sciences”, 2009. – 351 p.
4. Practical Intelligence / R.J. Sternberg, J.B. Forsythe, J. Hedland et al. – SPb.: Piter, 2002. – 272 p.
5. Ushakov D.V. Intellect: structural-dynamic theory. – Moscow: Institute of Psychology of the Russian Academy of Sciences, 2003. – 264 p.
6. Savenkov A.I. Structure of social intellect. Journal of Modern Foreign Psychology. 2018, vol. 7, no. 2, pp. 7-15.
7. Azimov E.G., Shchukin A.N. New Dictionary of Methodological Terms and Concepts (Theory and Practice of Language Teaching). – Moscow: ICAR Publishing House, 2009. – 448 p.
8. Belova S.S., Ushakov D.V. Social intelligence: from measurement to theory // Bulletin of Polotsk University. - Series “Psychology”. – No. 7. – 2017, pp. 66.
9. Katarzyna A. Knopp. The Children's Social Comprehension Scale (CSCS): Construct validity of a new social intelligence measure for elementary school children// International Journal of Behavioral Development, January. 2019, 43(1), pp. 90-96.
10. Construct validation of the Sternberg Triarchic Abilities Test: Comment and reanalysis. – URL: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0160289601000873> (Date of access: September 28, 2024).

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ ҰЛТАРАЛЫҚ ШИЕЛЕНІСТІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДЕТЕРМИНАНТТАРЫ

Сахыбаева А.Т., Аймаганбетова О.К.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Мақалада қазіргі қазақ қоғамындағы ұлтаралық шиеленістердің әлеуметтік-психологиялық детерминанттары қарастырылады. Ұлтаралық шиеленістің пайда болуы мен дамуына ықпал ететін факторлар, мысалы, стереотиптер, алдын ала қалыптасқан пікірлер және әлеуметтік ұстанымдар ерекше назарға алынған. Этностар арасындағы өзара әрекеттестіктің психологиялық қырлары және олардың тұлғааралық және топаралық қатынастарға әсері зерттеледі.

Түйін сөздер: ұлтаралық қақтығыс, әлеуметтік-психологиялық детерминанттар, стереотиптер, қоғамдық шиеленіс, этносаралық қатынастар, әлеуметтік ұстанымдар.

В статье рассматриваются социально-психологические детерминанты межэтнических конфликтов в современном казахстанском обществе. Особое внимание уделяется факторам, способствующим возникновению и развитию межэтнической напряженности, таким как стереотипы, предвзятость и социальные установки. Исследуются психологические аспекты взаимодействия этнических групп и их влияние на межличностные и межгрупповые отношения.

Ключевые слова: межэтнический конфликт, социально-психологические детерминанты, стереотипы, общественная напряженность, межэтнические отношения, социальные установки.

The article examines the socio-psychological determinants of interethnic conflicts in modern Kazakh society. Special attention is given to factors contributing to the emergence and development of interethnic tensions, such as stereotypes,

biases, and social attitudes. The psychological aspects of interactions between ethnic groups and their impact on interpersonal and intergroup relations are explored.

Keywords: *interethnic conflict, socio-psychological determinants, stereotypes, social tension, interethnic relations, social attitudes.*

Кіріспе. Қазіргі қазақ қоғамы көпұлтты, ал бұл түрлі этностардың өзара әрекеттесуі үшін бірегей жағдай жасайды. Алайда, әлеуметтік және экономикалық тұрақсыздық жағдайында ұлтаралық қатынастар шиеленісіп, қақтығыстардың пайда болуына әкелуі мүмкін. Осы тұрғыда ұлтаралық қақтығыстардың қалыптасуы мен ушығуына ықпал ететін әлеуметтік-психологиялық детерминанттарды қарастыру маңызды.

Ұлтаралық қақтығыстарда негізгі рөлді стереотиптер мен басқа этникалық топтар өкілдеріне деген алдын ала қалыптасқан пікірлер атқарады. Бұл факторлар әлеуметтік ұстанымдар, мәдени дәстүрлер және тарихи тәжірибе негізінде қалыптасады. Айта кету керек, мұндай стереотиптер көбінесе ұрпақтан ұрпаққа беріліп, қоғамдық санада орнығады. Этникалық топтар арасындағы шектеулі қарым-қатынас жағдайында алдын-ала қалыптасқан көзқарастар күшейіп, сенімсіздік пен қақтығыстардың ушығуына әкеледі.

Ұлтаралық өзара әрекеттестіктің психологиялық аспектілері де қақтығыстың динамикасында маңызды рөл атқарады. Адамдар этникалық тиесілілікке сүйене отырып, топтарға бірігуге бейім, бұл топаралық айырмашылықтардың күшеюіне және “біз” және “олар” сезімінің пайда болуына әкеледі. Мұндай айырмашылықтар нәтижесінде жекелеген этникалық топтардың кемсітушілікке ұшырауы және әлеуметтік оқшаулануы мүмкін.

Осылайша, Қазақстандағы ұлтаралық қақтығыстардың әлеуметтік және психологиялық факторларын түсіну көпұлтты қоғамның үйлесімді дамуы үшін маңызды, онда барлық топтар өзара түсіністік пен сенім негізінде өмір сүре алады.

Негізгі бөлім. Ұлтаралық қақтығыстар қазіргі Қазақстанда көпұлтты қоғамның маңызды мәселелерінің бірі болып табылады. Қақтығыстар кездейсоқ пайда болмайды: олар әлеуметтік және психологиялық детерминанттардың әсерінен туындайды. Бұл факторларды түсіну конфликтерді алдын алу және әлеуметтік бейбітшілікті нығайту үшін тиімді шараларды әзірлеуге ықпал ете алады.

«Детерминант» термині ғылыми әдебиетте, әсіресе әлеуметтану, психология, экономика және биология сияқты салаларда жиі қолданылады. Детерминант дегеніміз – белгілі бір құбылысқа немесе нәтижеге әсер ететін фактор немесе себеп.

Мысалы, әлеуметтік-психологиялық контексте, ұлтаралық шиеленістің детерминанттары – бұл конфликтердің пайда болуына себеп болатын әлеуметтік, мәдени, экономикалық немесе психологиялық факторлар. Олар конфликтінің динамикасына, қарым-қатынастардың даму деңгейіне және қоғамдағы тұрақтылыққа әсер етеді.

Сонымен қатар, детерминанттар тек негативті емес, позитивті де болуы мүмкін, яғни олар конфликтіні тудыруы немесе оны шешуге, сонымен қатар әлеуметтік үйлесімділікті нығайтуға көмектесуі мүмкін.

Стереотиптер мен алдын ала қалыптасқан пікірлердің рөлі

Стереотиптер ұлтаралық шиеленістің қалыптасуында маңызды рөл атқарады. Әлеуметтанушы Арутюновтың атап өткеніндей, «стереотиптер шындықты қабылдаудың қарапайым схемасы болып табылады, олар басқа этникалық топтар туралы адамның санасында белгілі бір түсініктерді бекітеді» [1]. Бұл түсініктер көбінесе теріс сипатқа ие және қоғамдық санада ұзақ уақыт бойы орнығып қалады. Қазақстанда стереотиптер ұлттардың мінез-құлық, экономикалық жағдайы немесе мәдени ерекшеліктеріне қатысты болуы мүмкін. Мысалы, белгілі бір ұлт өкілдерінің еңбек дағдыларына немесе білім деңгейіне қатысты

стереотиптер ұлтаралық қатынастар арасындағы әлеуметтік қашықтықты күшейтеді.

Теріс стереотиптер қоғамдық сананың бекітілуімен алдын-ала қалыптасқан пікірлерді туындатады. Психолог Липманның айтуынша, «алдын ала қалыптасқан пікірлер стереотиптер негізінде қалыптасады және бұл басқа этникалық топтар өкілдеріне объективті қарым-қатынасты қиындатады» [2]. Қазақстандағы көпұлтты қоғамда бұл құбылыс жасырын немесе ашық кемсітушілік түрінде байқалады, бұл ұлтаралық шиеленісті күшейтіп, қақтығыстардың туындауына ықпал етеді.

Әлеуметтік ұстанымдар және олардың әсері

Әлеуметтік ұстанымдар да ұлтаралық қарым-қатынастарда маңызды рөл атқарады. М. Рожанскийдің пікірінше, «ұстанымдар — бұл тәрбие мен әлеуметтену процесінде қалыптасатын сенімдер мен құндылықтар жүйесі, ол әртүрлі этникалық топтардың өкілдерін қабылдауға әсер етеді» [3]. Бұл ұстанымдар позитивті немесе негативті болуы мүмкін. Позитивті ұстанымдар этникалық топтар арасындағы сенімді қарым-қатынастарды дамытуға ықпал етсе, негативті ұстанымдар стереотиптер мен алдын ала қалыптасқан пікірлерді бекітіп, жаулық қатынас туындатады.

Мәдени дәстүрлердің әсерін де ерекше атап өткен жөн. Қазақстанда этникалық топтар арасындағы мәдени айырмашылықтар өзара түсіністіктің болмауына әкелуі мүмкін. Л. Горшковтың айтуынша, «этностар арасындағы мәдени айырмашылықтар түсінбеушілік пен қақтығыстардың көзі болуы мүмкін, әсіресе басқа халықтардың дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары туралы жеткілікті ақпарат болмаған жағдайда» [4]. Бұл этникалық топтардың бөліну тенденциясын күшейтіп, әлеуметтік интеграцияға теріс әсер етеді.

Топаралық идентификация және оның салдары

Психологиялық детерминанттар ұлтаралық конфликтілерді интерпретациялауда топаралық идентификацияны қамтиды, бұл Таджфелдің әлеуметтік сәйкестілік теориясына негізделген. Теорияға сәйкес, «адамдар өздерін белгілі бір топқа жатқызуға тырысады, бұл қоғамды “біз” және “олар” деп бөлуге әкеледі» [5]. Мұндай бөліну конфликтілердің пайда болуына себепші болады, өйткені бір топ екінші топ үшін қауіп ретінде қабылданады. Қазақстандағы көпұлтты контексте мұндай бөліністер экономикалық және әлеуметтік тұрақсыздық жағдайында күшеюі мүмкін.

Дж. Браунның пікірінше, «топаралық идентификация ресурс үшін бәсекелестік жағдайында күшейеді, бұл Қазақстан сияқты көпұлтты қоғамдар үшін өте өзекті» [6]. Этникалық топтар шектеулі ресурстар, мысалы, жұмыс орындары, білімге қол жеткізу немесе саяси ықпал үшін бәсекелестікке түскенде, олардың арасындағы шиеленіс міндетті түрде артады. Бұл конфликтілердің пайда болуына әкеледі, әрине егер уақытында оларды шешуге шаралар қолданылмаса.

Ұлтаралық шиеленістерді жеңудің жолдары

Ұлтаралық конфликтілерді жеңу үшін стереотиптер мен алдын ала қалыптасқан пікірлерді жою, позитивті әлеуметтік ұстанымдарды нығайту және этникалық диалогты дамыту қажет. А. Климовтың айтуынша, «толеранттықты және мәдени айырмашылықтарға деген құрметті тәрбиелеу бағдарламаларын дамыту маңызды, бұл қоғамдағы шиеленіс деңгейін төмендетуге мүмкіндік береді» [7]. Қазақстанда ұлтаралық қатынастарды жақсартуға бағытталған бастамалар, мысалы, Қазақстан халқы Ассамблеясы бар, бірақ олардың тиімділігі қоғам мен мемлекеттің белсенді қатысуына байланысты.

Конфликтілерді алдын-алудың негізгі әдістерінің бірі — мәдениетаралық диалогты дамыту. О. Исаевтың пікірінше, «мәдениетаралық диалог өзара түсіністікке және стереотиптерді жоюға ықпал етеді, бұл шиеленістердің туындау қаупін төмендетеді» [8]. Осы тұрғыда

этникалық топтардың өкілдерінің өзара әрекеттесуі үшін жағдайлар жасау мектеп білімінен бастап қоғамдық-саяси өмірге дейін маңызды.

Қорытынды. Қазіргі Қазақстандағы ұлтаралық қақтығыстар — көпұлтты қоғамның тарихы, мәдениеті мен әлеуметтік контекстіне тереңдеп енетін көпқабатты мәселе. Экономикалық және саяси салалардағы динамикалық өзгерістер мен жаһандану жағдайында әртүрлі этникалық топтар арасындағы қарым-қатынас барған сайын күрделі және көпқырлы сипатқа ие болады. Сондықтан ұлтаралық қатынастарды тиімді басқару үшін қақтығыстардың пайда болуына ықпал ететін кең ауқымды факторларды ескеру қажет.

Зерттеу барысында әлеуметтік стереотиптер мен алдын ала қалыптасқан пікірлердің басқа этникалық топтардың өкілдеріне деген теріс көзқарастың қалыптасуындағы маңызды рөл атқаратыны анықталды. Бұл стереотиптер қоғамдық сананың тереңінде орнығып, өзара түсіністік пен сенімге кедергі келтіріп, ашық қақтығыстарға әкеп соқтырады. Мұндай құбылыстар күнделікті өмірде, мысалы, білім беру, жұмысқа орналастыру және әлеуметтік өзара әрекеттесу салаларында байқалады.

Сонымен қатар әлеуметтік ұстанымдардың ұлтаралық қатынастарға әсерін де ерекше атап өткен жөн. Тұрақты мәдени нормалар мен құндылықтар, ұрпақтан-ұрпаққа берілетін әдеттер «басқалар» туралы қабылдауды қалыптастырады. Егер қоғам толеранттылық пен бірлікті тәрбиелеу орнына бөлініске негізделген тәрбиені қабылдаса, бұл этникалық шиеленісті күшейтеді. Білім беру мен мәдени бастамаларда мультимәдениеттіліктің оң аспектілеріне назар аудару маңызды, бұл позитивті ұстанымдарды дамытып, этникалық топтар арасындағы диалогқа жағдай жасайды.

Топаралық идентификацияның да рөлі маңызды. Зерттеулер көрсеткендей, белгілі бір топқа жату сезімі, әсіресе бәсекелестік жағдайында, өзге топтардың өкілдеріне теріс көзқарастың қалыптасуына әкелуі мүмкін. Қазақстандағы көптеген этникалық топтар экономикалық және әлеуметтік қиыншылықтар жағдайында осындай идентификацияны күшейтіп, конфликтілердің пайда болуына себепші болуы ықтимал.

Алайда, көрсетілген мәселелерге қарамастан, Қазақстанда этникалық топтар арасындағы өзара әрекеттесудің позитивті мысалдары бар, бұл конфликтілерді жеңу және гармониялық қоғам құрудың мүмкін екенін көрсетеді. Қазақстан халқы Ассамблеясы және ұлтаралық диалогқа бағытталған басқа бастамалар — осы бағыттағы маңызды қадамдар. Мұндай платформалар тек халықтар арасындағы түсіністікті арттырып қана қоймай, әртүрлі мәдениет өкілдерінің тәжірибе алмасуына мүмкіндік береді.

Ұлтаралық шиеленістерді жеңу кешенді тәсілді талап етеді, оған мемлекеттік бастамалар мен азаматтық қоғамның белсенді қатысуы кіреді. Толеранттылықты және мәдени айырмашылықтарға деген құрметті дамыту үшін бағдарламаларды қалыптастыру қажет. Жастардың басқа мәдениеттерді жақсы түсініп, қабылдауына көмектесетін мәдениетаралық коммуникация дағдыларын қалыптастыруға бағытталған білім беру курстары қажет.

Қорытындылай келе, ұлтаралық шиеленістер — көпұлттылықтың, әлеуметтік, мәдени және экономикалық факторлардың күрделі динамикасының нәтижесі. Қазақстандағы этникалық қатынастарды тиімді басқару өзара құрмет, түсіністік және диалогқа дайындықты талап етеді. Тек ортақ күш-жігер арқылы ғана әрбір этникалық топ өзін қауіпсіз сезініп, жалпы игілікке өз үлесін қоса алатын қоғамды құра алады.

Әдебиеттер

1. Арутюнов А. Социальные стереотипы и их роль в межэтнических отношениях. – М.: Наука, 2010.
2. Липман У. Психология предвзятости. – СПб.: Питер, 2011.
3. Рожанский М. Социальные установки: теория и практика. – М.: Высшая школа, 2009.

4. Горшков Л. Культурные различия и их влияние на межэтнические отношения. – Алматы: Казахский университет, 2012.
5. Таджфел Т. Теория социальной идентичности. – СПб.: Питер, 2005.
6. Браун Дж. Межэтнические конфликты: причины и механизмы. – М.: Аспект Пресс, 2013.
7. Климов А. Программы толерантности и их роль в предотвращении межэтнических конфликтов. – Астана: Евразийский университет, 2015.
8. Исаев О. Межкультурный диалог как инструмент урегулирования этнических конфликтов. – Алматы: Казахстанский институт международных отношений, 2016.

ПСИХОЛОГИЯДАҒЫ ЭКСПЕРИМЕНТТІК ЖӘНЕ ТЕОРИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

Темирханова К.Б

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті
Орал, Қазақстан

Психология - бұл адамның мінез-құлқы мен психикалық процестерін зерттейтін ғылым. Ол адамдардың қалай ойлайтынын, сезінетінін және әрекет ететінін, сондай-ақ олардың бір-бірімен және қоршаған ортамен қалай қарым-қатынас жасайтынын зерттейді. Адам психологиясы – бұл адамның мінез-құлқын, эмоциясын, ойлау процестерін және өзара іс-қимылын түсінуге бағытталған психология саласы. Ол адам тәжірибесінің көптеген аспектілерін қамтиды және жеке, әлеуметтік және мәдени факторлардың жеке адамдардың өмірі мен мінез-құлқына қалай әсер ететінін түсінуге болады.

Түйін сөздер: тұлғалық даму, әлеуметтік өзара іс-қимыл, мәдениет пен қоғамның ролін түсіну, эмоциялар және мотивация.

Психология — это наука, изучающая поведение человека и психические процессы. Она исследует, как люди думают, чувствуют и действуют, а также то, как они взаимодействуют друг с другом и с окружающей средой. Психология личности — это область психологии, направленная на понимание поведения, эмоций, мыслительных процессов и взаимодействий человека. Она охватывает множество аспектов опыта и помогает понять, как личные, социальные и культурные факторы влияют на жизнь и поведение человека.

Ключевые слова: личностное развитие, социальное взаимодействие, понимание роли культуры и общества, эмоции и мотивация.

Psychology is the science that studies human behavior and mental processes. It examines how people think, feel, and act, as well as how they interact with each other and their environment. Human psychology is a field of psychology focused on understanding human behavior, emotions, thinking processes, and interactions. It encompasses many aspects of human experience and helps to understand how individual, social, and cultural factors influence a person's life and behavior.

Keywords: personal development, social interaction, understanding the role of culture and society, emotions, and motivation.

Психология - көптеген теориялар мен эксперименттерді қамтитын ауқымды сала. Бірнеше негізгі бағыттар мен олардың негізгі эксперименттері:

1. Бихевиоризм

✓ Павлов итімен эксперимент: Иван Павлов шартты рефлексдерді зерттеп, иттердің қоңырау дыбысын тамақ берумен қалай байланыстыра алатынын көрсетті.

✓ Уотсон және Рейнермен эксперимент: «Литл Альберт» - нәресте ақ егеуқұйрықтан(крыса) қорқуға үйренген эксперимент, бұл қорқыныш шартты рефлекс болатынын көрсетті.[1,10-11]

2. Когнитивтік психология

✓ Эйкманнның «жадымен» эксперимент: Адамдардың ақпаратты, соның ішінде «схемалар негізіндегі жады» сияқты тұжырымдамаларды қалай есте сақтайтыны және жаңғыртатыны туралы зерттеулер.

✓ «Параллельді өңдеумен» эксперимент: Адамдардың бір мезгілде бірнеше ақпарат көздерін қалай өңдейтінін көрсететін зерттеулер.

3. Психоанализ

✓ Фрейд теориясы: Ессіз, армандар және олардың интерпретациясы, сондай-ақ Эго, Ид және Суперэго тұжырымдамалары туралы зерттеулер.

4. Әлеуметтік психология

✓ Conformism (Аш) тәжірибесі: Топтың жеке пікірге қалай әсер ететінін зерттеу.

✓ «Талқылау» эксперимент (Стэнли Милгрэм): Қатысушылардың экспериментатордың нұсқауы бойынша басқаларды ауырлатуға дайын болған беделге бағыну туралы зерттеу. [4, 23-266]

5. Дамушы психология

✓ Пиаже теориясы: Балалардың когнитивтік даму сатылары туралы зерттеулер.

✓ «Сүйіспеншілік» эксперимент (Болби): Ата-аналармен ерте қарым-қатынас адамның одан әрі дамуына қалай әсер ететіні туралы зерттеулер.

6. Кросс-мәдени психология

✓ Хофстеде зерттеулері: Мәдени айырмашылықтарды және олардың мінез-құлқы мен қабылдауына әсерін зерттеу.

Бұл бағыттар мен эксперименттер адам арқылы оның мінез-құлқының қалай жұмыс істейтінін түсінуге көмектеседі.

Психологияның негізгі түрлері:

1. Клиникалық психология:

➤ Психикалық бұзылулар мен эмоциялық проблемаларды зерттейді және емдейді. Көмек: психотерапия, диагностика және кеңес беру.

2. Әлеуметтік психология:

➤ Әлеуметтік өзара әрекеттестіктің мінез-құлық пен ойлауға қалай әсер ететінін зерттейді. Көмек: бейтараптық, топтық динамика, қоғамның әсері.

3. Когнитивтік психология:

➤ Қабылдау, жады, ойлау және мәселелерді шешу сияқты ішкі процестерді зерделейді. Көмек: адамдардың ақпаратты қалай өңдейтінін зерттейді.

4. Дамушы психология:

➤ Өмір бойы мінез-құлық пен психикалық процестердегі өзгерістерді зерделейді. Көмек: балалардың, жасөспірімдердің және ересектердің дамуына назар аударады.

5. Еңбек психологиясы - кәсіби ортада адамның мінез-құлқын зерттеу.

➤ Жұмыс ортасындағы адамдардың мінез-құлқын зерттейді. Көмек: мотивация, көшбасшылық анықтайды. [3,41-42 б]

6. Тұлға психологиясы - жеке айырмашылықтар мен жеке мінездемелерді зерттеу.

7. Эксперименттік психология - психикалық процестерді зерделеу үшін эксперименттерін жүргізу.

Психологиядағы белгілі эксперименттер:

1. Стэнли Милгрэмнің эксперименті (1961) – билікке (беделге) бағынуды зерттеу, онда қатысушылар экспериментатордың нұсқауларына сәйкес «басқа адамға» электрлік соққы беруге тиіс болатын яғни, жазаның оқуға әсерін зерттеу.

• Мақсаты: Адамдардың моральдық сеніміне қайшы келсе де, беделге бағынуға қаншалықты дайын екенін зерттеу.[6, 51-52 б]

• Әдісі: Олар «оқушыны» (шын мәнісінде, актер) дұрыс жауап бермегені үшін электрлік разрядтармен жазалауы тиіс еді. Тәжірибе көрсеткендей, көптеген қатысушылар ауырсыну дауыстарына қарамастан «жазалауды» жалғастырды.

2. Павловтың иттерімен эксперимент (1890) - шартты рефлексдерді зерттеу, ол қауымдастықтардың бейтарап ынталандырулар мен сөзсіз реакциялар арасында қалай құрылатынын көрсетті яғни, ассоциативті оқытуды зерттеу.

Мақсаты: Ассоциативтік оқытуды зерттеу.

Әдісі: Павлов иттердің қоңыраудың дыбысын тамақ берумен қалай байланыстыратынын зерттеді, бұл тіпті тамақсыз қоңырау дыбысы кезінде де сілекей бөлуіне әкелді.[5, 12-14 б]

3. Бандура қуыршағымен эксперимент (1977) - балалар ересектердің ойыншықтармен ойнауын бақылап, олардың агрессивті мінез-құлқына байқау жасап зерттеу яғни, балалардың агрессивті мінез-құлқын зерттеу.

Балалардың агрессивті мінез-құлқын зерттеу:

• Мақсаты: Агрессивті мінез-құлықты бақылау балаларға қалай әсер ететінін зерттеу.

• Әдісі: Балалар Бобо қуыршағымен агрессивті қарым-қатынас жасаған ересектерді бақылады. Кейін балалар қуыршақпен ойнап, агрессия көрсетті. Эксперимент балалардың агрессивті мінез-құлықты қолдайтындығын көрсетті.

4. Тестілік карталармен эксперимент (Rorschach Inkblot Test) - сия дақтарын интерпретациялау арқылы тұлғаны зерделеуге арналған жобалық әдістеме. Яғни, назар бөлінетін эксперимент - көп тапсырма мен назарды зерттеу.

Назар бөлетін эксперимент:

Мақсаты: Көп тапсырмалар мен назар аударуды зерделеу.

Әдісі: Қатысушыларға олардың өнімділігі мен назарына қалай әсер ететінін бағалау үшін бір мезгілде бірнеше тапсырманы орындау ұсынылды.

5. Эрик Эриксонның эксперименті - әртүрлі жас топтарындағы даму дағдарысы мен сәйкестігін зерттеу.

Мақсаты: Адамдарда өмірдің түрлі кезеңдерінде сәйкестіктің қалай қалыптасқанын, сондай-ақ түрлі даму дағдарыстарының осы үдеріске қалай әсер ететінін анықтау болды.

Әдісі: Сапалы сұхбат, оны мұқият бақылау өз ортасын зерттеу және де дағдарыстарды терең түсіну үшін нақты жағдайларды зерттеу.

Психоаналитикалық теорияның негізгі компоненттері:

1. Жеке тұлғаның құрылымы:

➤ ID: аштық және жыныстық құштарлық сияқты бастапқы инстинктерді қанағаттандыруға ұмтылатын тұлғаның негізгі, туа біткен бөлігі.

➤ Эго: өмірдің нақты жағдайларын назарға ала отырып, әрекеттерді реттейтін және бақылайтын жеке тұлғаның бөлігі.

➤ Суперэго: ата-аналар мен қоғамнан игерілген нормаларды, құндылықтар мен идеалдарды қамтитын ішкі моральдық компас.

2. Қорғау тетіктері:

➤ Эго ид пен суперэго арасындағы жанжалдарға қарсы тұру үшін түрлі қорғаныс тетіктерін пайдаланады, мысалы, басу (санадан жағымсыз сезімдерді шығару), проекция (өзінің жағымсыз сезімдерін басқаларға жатқызу) және рационализация (қолайсыз мінез-құлықты негіздеу).

Бихевиоризм теориясының негізгі ережелері:

1. Бихевиоризм - бұл зерттеу нысаны ретінде ішкі психикалық процестерді қабылдамай, бақыланатын мінез-құлықты зерттеуге баса назар аударатын психологиядағы бағыт. Бихевиоризмнің негізгі идеяларын Джон Уотсон және Б. Ф. Скиннер сияқты ғалымдар әзірлеген. [2, 22-23 б]

✓ Иван Павловтың иттермен жүргізген эксперименттері шартты рефлексдерді қалай тудыруға болатынын көрсетті. Мысалы, ит қоңырау дыбысы кезінде, егер бұл дыбыс үнемі тамақ берер алдында болса, сілекей бөлуді бастайды.

Операнттық ауа баптау:

✓ Б. Ф.Скиннер мінез-құлық салдары арқылы өзгертін операнттық ауа баптау тұжырымдамасын әзірледі. Мысалы, оң нығайту (марапат) мінез-құлықтың қайталану ықтималдығын арттырады, ал теріс нығайту (жаза) оны төмендетеді.

2. Терапияда қолдану:

Бихевиоризм психотерапияда, әсіресе оқыту және нығайту арқылы мінез-құлықты өзгертуге негізделген әдістер қолданылатын мінез-құлық терапиясында кеңінен қолданылды.

Эксперименттер мысалдары:

Ақ егеуқұйрықтармен эксперимент (Скиннер): егеуқұйрықтар жемшөп алу үшін рычагқа басуды үйренді, бұл оперантты ауа баптауды көрсетті.

Бобо (Бандура) қуыршағымен эксперимент: басқалардың мінез-құлқын бақылау өзінің мінез-құлқына қалай әсер ететінін көрсететін балалардың агрессивті мінез-құлқын зерттеу.

Қорытынды: Бихевиоризм психологияға, әсіресе оқыту мен терапия саласында едәуір әсер етті. Соңғы онжылдықта жаңа тәсілдер пайда болғанымен, бихевиоризм психологиялық ғылымның маңызды бөлігі болып қала береді.

Когнитивтік теориясының негізгі ережелері:

Когнитивтік теория- бұл адамдардың ақпаратты қалай өңдейтінін анықтайтын ішкі ментальдық процестерге назар аударады. Бұл бағыт ішкі психикалық процестерді елемеген бихевиоризмге реакция ретінде пайда болды.

1. Қабылдау:

Адамдар қоршаған ортадағы ақпаратты қалай түсіндіреді және түсінеді.

Зерттеу: Стереотиптерді, бейтараптықтарды және уақытты қабылдауды анықтау

Жады:

✓ Ақпараттың қалай кодталатынын, сақталуын және алынуын зерделеу.

✓ Қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді жадының арасындағы айырмашылық.

✓ Қайталау, қауымдастық және ақпаратты ұйымдастыру сияқты есте сақтау тетіктері.

2. Когнитивтік схемалар:

✓ Ақпаратты ұйымдастыруға және түсіндіруге көмектесетін ментальдық құрылымдар.

✓ Когнитивтік схемалар арқылы біз паттерндерді анықтаймыз және өткен тәжірибе негізінде қорытынды шығарамыз.

3. Проблемаларды шешу және шешім қабылдау:

✓ Адамдар міндеттерді шешу және шешім қабылдау үшін пайдаланатын стратегиялар мен процестерді зерделеу.

4.Эмоциялардың когнитивтік процестерге әсері қарастырылады

✓ Тіл:

✓ Тіл мен ойлау арасындағы байланыс.

✓ Тіл танымдық процестер мен коммуникацияға қалай әсер етеді.

✓ Қолданылуы:

✓ Білім: Танымдық тәсілдер студенттердің материалды қалай қабылдауы және есте сақтауы туралы түсінікке негізделген оқытудың тиімді әдістерін әзірлеуге көмектеседі.

✓ Психотерапия: Когнитивті-мінез-құлық терапиясы (КПТ) - ойлау мінез-құлық пен эмоцияға әсер етеді деген идеяға негізделген терапияның ең кең таралған түрлерінің бірі.

✓ Когнитивтік теория әртүрлі салаларда талдау және практикалық қолдану үшін құралдар ұсыну арқылы адамның психикасы мен мінез-құлқын түсінуді едәуір тереңдетті.

Гуманистік психология теориясының негізгі ережелері:

Гуманистік психология 20 ғасырдың ортасында психоанализ мен бихевиоризмге реакция ретінде пайда болды. Бұл теорияның негізгі өкілдері - Карл Роджерс пен Абрахам Маслоу.

1. Адам табиғаты:

✓ Гуманистік психология адамды өзін-өзі тануға және өзін-өзі жүзеге асыруға қабілетті өзінің дамуының белсенді қатысушысы ретінде қарастырады.

✓ Санасыз себептерге назар аударатын психоанализден және сыртқы мінез-құлыққа назар аударатын бихевиоризмнен айырмашылығы, гуманистік психология ішкі сезімдер мен жеке өсуді көрсетеді.

2. Өзін-өзі іске асыру:

✓ Маслоу қажеттіліктердің иерархиясын ұсынды, онда өзін-өзі іске асыру қажеттілігі жоғары тұр. Бұл өз әлеуетін іске асыруға және адам қандай болуы мүмкін болса, соған айналуға ұмтылу.

✓ Өзін-өзі іске асыру шығармашылық, тұлғалық өсу және мақсаттарға қол жеткізу сияқты аспектілерді қамтиды.

3. Сөзсіз оң қабылдау:

✓ Роджерс шартсыз оң қабылдау тұжырымдамасын енгізді, ол адамды қандай жағдай болса, сондай қабылдауды білдіреді. Бұл тұлғалық өсу үшін қауіпсіз орта жасайды.

4. Клиент-орталықтандырылған терапия:

✓ Роджерс клиент-орталықтандырылған терапияны әзірледі, онда терапевт клиентке өзінің сезімдері мен алаңдаушылықтарын зерттеуге мүмкіндік бере отырып, қолдау атмосферасын жасайды. Терапевт кеңес бермейді, клиентке өз шешімін табуға көмектеседі.

5. Субъективті тәжірибеге назар аудару:

✓ Гуманистік психология субъективті тәжірибе мен қабылдаудың маңыздылығын көрсетеді. Әрбір адам бірегей және оның әлемді қабылдауы оның мінез-құлқы мен эмоциялық жағдайын қалыптастырады.

Қорытынды: Гуманистік психология теориясы психотерапияға, білім беруге және жеке тұлғаның дамуына айтарлықтай әсер етті. Ол адам табиғатына оң көзқарасты ұсынады және әрбір адамның өсуі мен өзгеруі үшін әлеуетіне назар аударады. [4, 16-17 б]

Әлеуметтік психология теориясының негізгі ережелері:

Альберт Бандура әзірлеген әлеуметтік-когнитивтік теория адамдардың қоршаған ортамен бақылау және өзара іс-қимыл арқылы қалай үйренетініне назар аударады. Бұл теорияның негізгі аспектілері мыналарды қамтиды:

✓ Бақылау арқылы оқыту: Адамдар басқалардың әрекеттерін бақылай отырып, жаңа мінез-құлықты үйрене алады. Бұл тікелей тәжірибесіз немесе тәжірибесіз болады. Мысалы, балалар әртүрлі жағдайларда қалай әрекет ететінін көре отырып, ересектердің мінез-құлқын көшіре алады.

✓ Модельдеу: Бандура үлгілердің (бақыланатын адамдардың) маңыздылығын көрсетеді. Егер модель оң мінез-құлықты көрсетсе және сыйақы алса, бақылаушы бұл мінез-құлықты қайталау ықтималдығы жоғары.

✓ Өзіндік тиімділік: Бұл Бандура теориясындағы негізгі ұғым, ол адамның міндеттерді орындау және мақсаттарға жету қабілетіне деген сеніміне қатысты. Өзіндік тиімділіктің жоғары деңгейі неғұрлым белсенді және табанды мінез-құлыққа ықпал етуі мүмкін.

✓ Жеке, мінез-құлық және қоршаған орта факторларының өзара іс-қимылы: Бандура жеке факторлар (мысалы, когнитивтік процестер), мінез-құлық және қоршаған орта өзара байланысты және бір-біріне әсер ететін «өзара іс-қимыл үшбұрышы» тұжырымдамасын ұсынды. [5, 23-26 б]

2. Бобо қуыршағымен эксперимент: Бандураның ең танымал эксперименттерінің бірі, онда балалар Бобо қуыршағымен агрессивті қарым-қатынас жасаған ересектерді бақылайды. Нәтижелер көрсеткендей, агрессивті мінез-құлықты бақылаған балалар қуыршаққа қатысты агрессияны өздері көрсетті. Өлеуметтік-когнитивтік теория оқыту мен мінез-құлықты түсінуге, сондай-ақ психотерапия әдістері мен білім беру бағдарламаларын әзірлеуге едәуір әсер етті.

Әдебиеттер

1. Эксперимент Милгрэма: Milgram, S. (1974). *Obedience to Authority: An Experimental View*. New York: Harper & Row.
2. Эксперимент қуыршақ Бобо: Bandura, A., Ross, D., & Ross, S. A. (1961). *Transmission of Aggression through Imitation of Aggressive Models*. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 63(3), 575-582.
3. Эксперимент Павлова: Pavlov, I. P. (1927). *Conditioned Reflexes: An Investigation of the Physiological Activity of the Cerebral Cortex*. London: Oxford University Press.
4. Эксперимент тұлғалық психология: Strayer, D. L., & Johnston, W. A. (2001). *Driven to Distraction: Dual-Task Studies of Simulated Driving and Conversing on a Cellular Telephone*. *Psychological Science*, 12(6), 462-466.
5. Эксперимент Эрика Эриксона: Erikson, E. H. (1963). *Youth: Identity and Crisis*. New York: Norton
6. Психоаналитикалық теория (Фрейд): Freud, S. (1920). *Beyond the Pleasure Principle*. London: Hogarth Press.
7. Бихевиоризм (Уотсон, Скиннер): Watson, J. B. (1913). *Psychology as the Behaviorist Views It*. *Psychological Review*, 20(2), 158-177. Skinner, B. F. (1953). *Science and Human Behavior*. New York: Macmillan.
8. Когнитивтік теория: Piaget, J. (1952). *The Origins of Intelligence in Children*. New York: International Universities Press.
9. Гуманистік психология: Maslow, A. H. (1943). *A Theory of Human Motivation*. *Psychological Review*, 50(4), 370-396. Rogers, C. R. (1961). *On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy*. Boston: Houghton Mifflin.
10. Өлеуметтік теория: Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
11. Дамушыпсихология: Siegler, R. S., DeLoache, J. S., & Eisenberg, N. (2011). *How Children Develop*. New York: Worth Publishers.

БАЛАЛАР МЕН ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ ПРОЦЕСТЕРІН ДАМУДА АРТ-ТЕРАПИЯ ӘДІСТЕРІН ПАЙДАЛАНУ

Тленчиева Н. С., Садыкова Н. М., Аскарова Ж. К.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан

Қазіргі заманғы ақпараттық технологиялардың дамуы мен цифрлық медиа құралдарының көптігі балалар мен жасөспірімдердің танымдық процестерін дамытуды өзекті мәселеге айналдыруда. Мақалада арт-терапия, соның ішінде изотерапия, коллаж жасау, мандала терапиясы және басқа да әдістер балалар мен жасөспірімдердің танымдық процестерін кеиенді түрде дамытуға арналған тиімді құрал ретінде ұсынылады.

Кілт сөздер: танымдық процестер, арт-терапия, балалар, жасөспірімдер.

Развитие современных информационных технологий и обилие цифровых медиа актуализируют вопросы развития познавательных процессов детей и подростков в новой среде. В статье представлена арт-терапия,

включающая изотерапию, создание коллажей, мандала-терапию и другие методы, как эффективный инструмент всестороннего развития познавательных процессов детей и подростков.

Ключевые слова: познавательные процессы, арт-терапия, дети, подростки.

The development of modern information technologies and the abundance of digital media make the development of cognitive processes of children and adolescents an urgent problem. The article presents art therapy, including drawing therapy, creating collages, mandala therapy and other methods, as an effective tool for comprehensive development of cognitive processes in children and adolescents.

Keywords: cognitive processes, art therapy, children, adolescents.

Кіріспе. Қазіргі заманда ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы, ғаламторға қолжетімділік және цифрлық медиа құралдарының көптігі балалар мен жасөспірімдердің танымдық процестеріне әсер етуде. Балалар мен жасөспірімдердің танымдық процестерін дамыту мәселесі аса маңызды, себебі танымдық процестер оқу үлгерімімен, тұлғалық дамумен және қабілеттермен тікелей байланысты. Сонымен қатар, танымдық процестерді ынталандыру арқылы қалыптасатын жаңа ақпаратты игеру, оны талдау және сыни тұрғыдан бағалау секілді қабілеттер балалар мен жасөспірімдердің болашақта жан-жақты дамыған, табысты тұлға болулары үшін қажет.

Негізгі бөлім. Қоршаған ортаның бейнелерін, сондай-ақ организмнің өзінің және оның ішкі ортасының бейнелерін қалыптастыратын психикалық процестер танымдық процестер деп аталады [1].

Психикалық танымдық процестер - түйсік, қабылдау, ой, зейін, есте сақтау, ойлау, қиял, сөйлеудің жалпы атауы. Олардың барлығы шынайылықты тануға және әрекетті реттеуге, жалпы тұлғаның білімдерін, дағдыларын қалыптастыруға қатысады. Қоршаған ортаға бағдарлану және іс-әрекет құралдарын іс жүзінде пайдалану психикалық танымдық процестердің, әсіресе ойлаудың жұмысына негізделген.

Адам мінез-құлқын оның барлық алуан түрлілігінде түсіну - күрделі міндет. Сонымен қатар, адамның дамуы ұзақ мерзімді және қайшылықты процесс екендігін атап өткен жөн. Танымдық процестер өзара тығыз байланысты және олар арқылы күнделікті өмірде жеке қасиеттердің, заттардың, сезімдердің көріністері жүзеге асады [2].

Танымдық процестер дамуының психологиялық аспектілерін көптеген шетелдік (М. Кле, Э. Шпрангер, Э. Эриксон және т.б.) және ресейлік зерттеушілер (Белкина В.Н., Блонский П.П., Бобошко И.М., Веракса Н.Е. [3], Вергелес Г.И., Виноградова Н.Ф., Выготский Л.С., А., Журова Л.Е., Запорожец А.В., Зинченко П.И., Истомина З.М., Истратова О.Н., Кравцова Е.Е., Кулагина И.Ю., Матвеева Л.А., Мухина В.С., Парняков А.В., Петровский А.В., Пиаже Ж., Подьяков Н.М., Раев А.И. Рубенштейн С.И., Смирнова Е.О. [4], Сидоров П.И., Ушакова О.С., Эксакусто Т.В., Эльконин Д.Б., Якимова М.Н.) өз еңбектерінде қарастырған.

Балалар мен жасөспірімдердің танымдық процестерін дамытуда зерттеулер жүргізген қазақстандық ғалымдар арасында С. М. Жақыпов, М. А. Асылханова, Б. Баймұратова, А. Меңжанова, М. Мұқанов, А. Бакраденова және т.б. еңбектері назар аударуға тұрарлық.

С.М. Жақыповтың зерттеулері оқыту барысында танымдық іс-әрекеттерді қалыптастыру мәселесіне арналған. С.М. Жақыпов оқыту психологиясын зерттей отырып, оқытуға қосылған кез-келген танымдық процесс ерекше іс-әрекет болып өзгереді немесе операциялар ретінде танымдық іс-әрекет құрамына кіреді деп көрсетті. Ол оқыту процесін жан-жақты зерттеп, жүйелі принциптердің нақты психологиялық мазмұнымен толықтыра қолданды [5].

Айта кету керек, көптеген зерттеулердің болуына қарамастан, қазіргі таңда танымдық процестерді дамыту мәселесі өзекті болып қала береді. Біздің көзқарасымыз бойынша, бұл

мәселеде танымдық процестерді дамытудың тиімді құралдарын іздеу аса маңызды болып табылады.

Балалар мен жасөспірімдердің танымдық процестерін дамытуда арт-терапия әдістерін қолдану тиімді құралдардың бірі ретінде танылуда.

Қазіргі уақытта арт-терапия салауатты және шығармашыл тұлғаны қалыптастыруға және тұлғаны әлеуметтендірудің бірқатар функцияларын (адаптациялық, коррекциялық, регулятивті, реабилитациялық, профилактикалық, т.б.) тәжірибеде жүзеге асыруға ықпал ететін прогрессивті психологиялық көмек құралы ретінде қарастырылуда. Арт-терапевтік процесс клиент пен арт-терапевт арасындағы қарым-қатынаспен және клиенттің шығармашылық әрекетінің өнімімен (сурет, әңгіме, музыкалық шығарма, би, т.б.) байланысты бірқатар ерекшеліктерге ие [6].

Арт-терапияның танымдық процестерге ықпалына тоқталатын болсақ, біріншіден, өнер арқылы жұмыс жасау балалар мен жасөспірімдерді ұзақ уақыт бір іс-әрекетке назар аударуға итермелейді, бұл олардың зейінін күшейтеді.

Арт-терапия арқылы балалар мен жасөспірімдер әлемді жаңаша қабылдап, жаңа идеялар мен бейнелерді елестетуге үйренеді, бұл олардың қиялын едәуір дамытады. Арт-терапия барысында балалар мен жасөспірімдер күрделі мәселелерді қарапайым бөліктерге бөліп, оны шешудің креативті жолдарын іздеу арқылы сыни ойлауларын дамытады. Сондай-ақ, арт-терапияның әр түрлі әдістері арқылы балалар мен жасөспірімдер өздерінің эмоцияларын, ойларын, сезімдерін таниды және білдіреді.

Ойлауды дамытуға арналған сабақтарда арт-терапияны қолдану (изотерапия, библиотерапия, музыкалық терапия, вокал терапиясы, ертегі терапиясы) балалардың өзін және қоршаған әлемді түсінуіне мүмкіндік береді және оқу процесінде қолайлы атмосфераны құруға көмектеседі [7].

Арт-терапияның келесі әдістері балалар мен жасөспірімдердің танымдық процестерін дамытуға ықпал етеді:

Изотерапия. Изотерапия, яғни сурет салу кезінде бала визуалды бейнелерді, формалар мен түстерді қолдана отырып, қиялын, ойлау қабілетін дамытады және зейінін шоғырландырады. Баладан белгілі бір сюжетке сәйкес сурет салуды сұрау есте сақтау мен назар аудару дағдыларын жақсартады. Сонымен қатар, сурет салу барысында балалар мен жасөспірімдердің есте сақтау қабілеті артады, себебі олар белгілі бір бейнелерді есте сақтап, оларды қағазға түсіруге тырысады.

Коллаж жасау. Коллаж жасау барысында балалар мен жасөспірімдерге журналдардан, газеттерден немесе фотосуреттерден кесінділер алып, белгілі бір тақырыпқа коллаж жасау ұсынылады. Бұл әдіс олардың логикалық ойлау, талдау және ұйымдастырушылық қабілеттерін дамытады.

Мүсіндеу. Пластилин немесе сазбен мүсіндер жасау баланың сенсорлық қабылдауын, кеңістіктік ойлауын және ұсақ моториканы дамытады. Сонымен қатар, мүсіндер арқылы баланың қиялы, көркемдік сезімі және өзіндік идеялары дамиды.

Ертегі терапиясы. Ертегі терапиясы барысында балаларға суретке қарап немесе белгілі бір материалдарға сүйене отырып, өз ертегілерін құрастыру ұсынылады. Бұл әдіс тілдік дағдыларды дамытуға, креативтілікке және оқиғаларды жоспарлауға мүмкіндік береді.

Мандала терапиясы. Мандалаларды бояу балалар мен жасөспірімдердің зейінін шоғырландыруға және тыныштандыруға көмектеседі. Сонымен қатар, бұл әдіс ойлау процесін реттеуге, эмоциялық тұрақтылықты қолдауға және шығармашылық қабілеттерді дамытуға ықпал етеді.

Музыкалық терапия. Балалар мен жасөспірімдердің танымдық процестерін дамытуға арналған тағы бір әдіс – музыкалық импровизациялар жасау. Музыка арқылы эмоцияларды білдіру және тыңдау зейін мен есту, есте сақтау қабілеттерін жақсартады.

Құм терапиясы. Құммен жұмыс жасау баланың сенсорлық және моторлық дағдыларын ғана емес, сонымен қатар оның кеңістіктік ойлауын, қиялын және проблемаларды шешу қабілетін дамытады. Құмда түрлі фигуралар жасау арқылы балалар қоршаған ортаға деген қатынасын да қалыптастырады.

Осылайша, арт-терапия балалар мен жасөспірімдердің танымдық процестерін кешенді түрде дамытуға ықпал етеді.

Қорытынды. Қорытындылай келе, қазіргі заманда ақпараттық технологиялардың дамуы балалар мен жасөспірімдердің танымдық процестеріне айтарлықтай әсер етуде. Сол себепті, балалар мен жасөспірімдердің танымдық процестерін дамыту мәселесі аса өзекті болып, қоғамда сұранысқа ие болуда. Мұны осы тақырыптағы шетелдік, ресейлік және қазақстандық ғалымдардың көптеген зерттеу жұмыстарынан, ғылыми еңбектерінен байқауға болады.

Алайда, біздің ойымызша, бұл мәселе әлі де терең ізденуді талап етеді. Осы орайда арт-терапия әдістері балалар мен жасөспірімдердің танымдық қабілеттерін дамытуда тиімді құрал ретінде танылуда. Арт-терапияның алуан түрлі әдістері балалар мен жасөспірімдердің танымдық процестерін жан-жақты дамыта отырып, олардың психологиялық және эмоциялық күйін жақсартуға, оқу және даму процесіне оң әсерін тигізеді.

Әдебиеттер

1. Реан А.А., Бордовская Н.В., Розум С.И. - Психология и педагогика. — СПб.: Питер, 2002. — 432 с.
2. Гусова А.Д. Особенности развития познавательных процессов детей старшего дошкольного возраста // Russian Journal of Education and Psychology. 2017. №6-2.
3. Веракса Н.Е. Познавательное развитие в дошкольном детстве [Текст] /Н.Е. Веракса, А.Н. Веракса: учебное пособие. Гриф УМО по классическому университетскому образованию. М., Мозаика-Синтез, 2012.
4. Эльконин Д.Б. Детская психология: учеб, пособ, для студ. высш.учеб. заведений. М., 2005.
5. Джакупов С.М. Психология познавательной деятельности. Алматы: Изд-во КазГУ, 1992. - 192 с.
6. Киселева М. В. Арт-терапия в практической психологии и социальной работе. — Речь, 2007. — 336 с.
7. Бовгира М.Н. Развитие мышления дошкольников средствами арт-терапии: Методическое пособие. Ачинск, 2015 - 49 с.

АРТ-ТЕРАПИЯНЫҢ БАЛАЛАРДЫҢ ӨЗІН-ӨЗІ БАҒАЛАУЫНА ӘСЕРІ

Тленчиева Н. С. , Садыкова Н. М. , Ибраим Ф.С.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Баланың әлеуметтік сәтті бейімделуі өзін-өзі бағалау ұғымымен тікелей байланысты. Өзін-өзі бағалауды жақсарту үшін әртүрлі әдістер, соның ішінде арт-терапия ұсынылады. Зерттеудің мақсаты – арт-терапияның балалардың өзін-өзі бағалауына әсерін зерттеу. Мақалада сурет салу, мүсіндеу және басқа да өнер түрлерін қоса алғанда, шығармашылық әдістердің балалардың өзін-өзі бағалауына әсері зерттелді. Сондай-ақ, зерттеуде арт-терапиялық сессияларға қатысу балалардың өзін-өзі бағалауы мен эмоционалдық жағдайындағы оң өзгерістерімен байланысты зерттеулердің нәтижелері сипатталған.

Түйін сөздер: арт-терапия, балалар, өзін-өзі бағалау.

Успех социальной адаптации ребенка напрямую связан с самооценкой личности. Для повышения самооценки рекомендуются использование различных методов обучения и развития, в том числе арт-терапия. Цель исследования-изучить влияние арт-терапии на самооценку детей. В статье изучалось влияние творческих

техник, включая рисование, лепку и другие виды искусства, на самооценку детей. В исследовании также описаны результаты исследований, в которых участие в арт-терапевтических сеансах связано с положительными изменениями самооценки и эмоционального состояния детей.

Ключевые слова: арт-терапия, дети, самооценка.

The success of a child's social adaptation is directly related to the concept of self-esteem. Various methods, including art therapy, are recommended to increase self-esteem. The aim of the study is to study the effect of art therapy on children's self-esteem. The article studied the influence of creative techniques, including drawing, modeling and other types of art, on children's self-esteem. The study also describes the results of studies in which participation in art therapy sessions is associated with positive changes in children's self-esteem and emotional state.

Keywords: art therapy, children, self-esteem.

Кіріспе. Балалар – ұлт пен елдің болашағы. Сондықтан, балалардың дамуы, әсіресе, білім беру аспектісінде назар аударуды қажет етеді. Бүгінде психология мен педагогика саласындағы заманауи зерттеулер балалардың эмоционалды және психологиялық әл-ауқатының маңыздылығын жоғары орынға қояды. Психологиялық әл-ауқат – бұл адамның болашақ дағдарыстармен қалай күресетініне әсер ететін жеке факторлардың бірі. Оның ішінде баланың өзін-өзі бағалауы ерекше орын алады. Өзін-өзі бағалаудың төмендігі балаға ыңғайсыздық сезімін тудырып, әлеуметтік ортаға бейімделуіне кедергі келтіреді және жағымсыз қасиеттерді қалыптастырады: жалғыздық сезімі, сенімсіздік, шамадан тыс ұялу, стресстік жағдайлар, қанағаттанбау, тұлғааралық шиеленістер және т.б [1, 33]. Өз өзін қалыпты деңгейде бағалау психологиялық жағдайға және физикалық денсаулыққа оң әсер етеді. Себебі, позитивті өзіндік бағалау мәселені шешу үшін жаңа энергиямен қамтамасыз етеді. Адамның өзіндік бағалауына байланысты әлеуметтік бейімделудің сәттілігі орын алады. Бала өзін қаншалықты оң бағаласа, өзіндік концепция соғұрлым позитивті дамиды. Сол себептен, өзін-өзі бағалау баланың өмірі үшін, әсіресе оның болашағы үшін өте маңызды [2, 505]. Өзін-өзі төмен бағайтын балалардың өзіндік тұжырымдамасын арттыру үшін интервенциялар жүргізу қажет. Психоэмоционалды жағдайды жақсартуға және тұлғаның дамуына ықпал ететін тәсілдердің бірі – арт-терапия.

Арт-терапия – бұл эмоцияны білдіру құралы ретінде қолдануға болатын сурет арқылы терапияның бір түрі. Арт-терапия барлық жастағы отбасылар мен топтарға қол жетімді көркем материалдарды қолдана отырып, жеке адамдардың әл-ауқатын жақсартуға және емдеуге бағытталған [3, 73]. Сезімдер мен тәжірибелерді білдіру үшін көркемдік құралдарды қолдануға негізделген бұл әдіс балалармен жұмыс істейтін мамандар арасында да, ата-аналар арасында да танымалдыққа ие. Отандық авторлардың пікірінше, арт-терапия балалардағы агрессия немесе басқа да негативті сезімдерді басқаруда көмектеседі [4, 26]. Шетелдік зерттеушілер көркемдік білімі күшейтілген мектептерде оқушылардың өзін-өзі бағалау көрсеткіштері көркемдік бейіні жоқ қарапайым білім беру мекемелерімен салыстырғанда жоғары екенін анықтаған [5, 118]. Сондықтан, арт-терапия балалардың өзін-өзі бағалауы мен шығармашылығын нығайтуға ықпал етеді деп санауға болады.

Мақаланың мақсаты – арт-терапияның балалардың өзін-өзі бағалауына әсерін зерттеу. Өзін-өзі бағалау жеке тұлғаны қалыптастыруда шешуші рөл атқарады және оқу іс-әрекетіндегі жетістіктерге, басқалармен өзара әрекеттесуге және жалпы өмір сапасына әсер етеді. Зерттеу барысында біз көркемдік іс-шаралар балалардың өзін-өзі бағалауын жақсартуға, олардың эмоционалды көрінісі мен шығармашылығын дамытуға қалай ықпал ететінін талдаймыз.

Негізгі бөлім. Арт-терапия – бұл балаға әсер етудің психологиялық әдістерінің жиынтығы. Олар бейнелеу қызметі форматында тиімді жүзеге асырылып, бір уақытта бірнеше мақсаттарға жету үшін қолданылады. Арт-терапия кең спектрге ие: терапевтік бағыттан психокоррекцияға дейін. Арт-терапияның барлық түрлерінің негізі – субъектінің көркемдік қызметі, оны

белсендіру арқылы адамның дамуындағы белгілі бір бұзылуларды түзету. Психологтар ұсынатын терминологияның басым бөлігінде арт-терапия өнер және жалпы шығармашылық контекстінде кеңінен қолданылады.

Арт-терапия әртүрлі теориялық тәсілдерге негізделген. Олардың әрқайсысы терапевтік жұмыс барысында орын алатын механизмдер мен процесстерге ерекше көзқарас ұсынады.

Екі тәсіл де арт-терапия тәжірибесін байытады және оның балалармен жұмыс жасаудағы тиімділігін растайды.

Баланың өзін-өзі бағалауын жақсарту үшін арт-терапияны әлеуметтік оқыту моделі негізінде жасауға болады:

1. Қажетті мінез-құлық туралы ақпарат беретін нұсқаулық;
2. Баланы есте сақтауға және қажет болған жағдайда қайталауға, мінез-құлықты оңай бақылауға үйрету;
3. Кері байланыс орнату [6, 78].

Отандық және шетелдік зерттеулер сурет салу арқылы баланың өзін-өзі тануын арттыруға, эмоционалды шиеленістерді шешуге, қиындықтарды жеңуге [7, 105] және өзін-өзі бағалауын тиімді арттыруға болатынын дәлелдейді [8, 9]. Маңыздысы, арт-терапия – бұл сызбаны сезімдерді анықтау және зерттеу құралы ретінде қолдануға мүмкіндік беретін әдістердің бірі. Сурет салу арқылы балалар өздерін сипаттап, бағалай алады. Сурет салумен байланысты көркемдік іс-шаралар өзін-өзі жағымды сезінуге ықпал етеді.

Арт-терапия бағдарламасы оң әлеуметтік мінез-құлық, сондай-ақ балалар арасындағы қарым-қатынас пен білімді арттыруға негізделіп жасалады. Яғни, баланың зейіні, түсінігі, қабылдауына бағытталады. Сондықтан, балаларға жүргізілетін арт-терапия олардың көзқарасы мен мінез-құлқына әсер етеді және өзін-өзі көрсетуі мен эмоционалды тұрақтығын қалыптастырады. Алайда бұл баланың арт-терапияға қаншалықты назар аударуына, түсінуіне және қабылдауына байланысты. Терапия процесі баланың өз қабілеттеріне деген сенімділікті дамытып, кез келген қиындықты жеңуге және тапсырмаларды сәтті орындауға мүмкіндік береді.

Бейнелеу іс-әрекетінің өнімі, баланың жеке басының жағдайының сипаттамалық көрінісі болып табылады, себебі ол қарым-қатынас пен өзін-өзі көрсетудің вербалды емес әдістерін қолдануды қамтиды. Сондықтан, бейнелеу өнері өзінің негізгі мақсатын орындаудан бөлек, баланың психоэмоционалды, психикалық жағдайын, оның ішінде өзін-өзі бағалау деңгейін диагностикалауға қабілетті. Сонымен қатар, арт-терапия адамның шығармашылық әлеуетімен өзара байланысты жеке тұлғаның ішкі, өзін-өзі емдейтін ресурстарына бағытталған, яғни әдіс терапевтік функцияны орындайды, балалардың менталитетін, өзі туралы тым төмен бағалау пікірін емдейді [3, 45]. Сондықтан, көркем шығармашылық жоғарыда айтылған ішкі шиеленістерді білдіруіне, қайта сезінуге мүмкіндік береді, оның маңыздығы мен бірегейлігін түсінуге ықпал етеді.

Арт-терапияның терапевтік функциясы мәселесі бойынша психологиялық әдебиеттерді талдау, оның баланың өзін-өзі бағалауын арттыруға баса назар аудара отырып, оның терапевтік мүмкіндіктерін анықтады:

- жағымсыз эмоцияларды қоғам үшін қолайлы түрде көрсету мүмкіндігі, демек, психоэмоционалды шиеленісті жеңілдету, мазасыздық деңгейін төмендету;
- көрнекі бейнелер арқылы ішкі шиеленістері мен тәжірибелерді білдіру;
- еңсерілмейтін процесстер ретінде қабылданатын ойлар мен сезімдермен жұмыс істеу мүмкіндігі (жас ерекшеліктеріне байланысты балалар көбінесе өте сыни және категориялық

түрде бағаланады, сондықтан олардың белгілі бір өмірлік жағдайларды қабылдауы жеткіліксіз болуы мүмкін және түзетуді қажет етеді);

- ішкі бақылау мен тәртіп сезімінің пайда болуына жәрдемдесу (ерекше дәрежеде балалар өзін-өзі бақылауды, өзін-өзі реттеуді қажет етеді);
- сезімге назар аударуды дамыту және күшейту;
- бейнелеу іс-әрекетінде өзін-өзі көрсету мүмкіндігі:
- позитивті өзіндік тұжырымдаманы қалыптастыру, өнімнің құндылығын әлеуметтік тану нәтижесінде өзіне деген сенімділікті арттыру;
- тұлға ретінде өзіндік құндылық сезімін күшейту; көркемдік құзыреттілікті арттыру [9, 85].

Егер балалар арт-терапиядан кейін көркемдік әрекетті хоббиге айналдырса, қосымша әсер болады. Бұл балалардың өзіне көбірек көңіл бөлуіне ықпал етеді, ал жетістіктер өзін мағыналы сезінуіне ықпалдасады. Демек, өзіне сенімді, объективті, нақтылыққа негізделген бағалауды арттыруға тікелей қол жеткізеді.

Арт-терапия арқылы баланың өзін-өзі оң бағалауына қол жеткізу үшін бірнеше тиімді әдістер қолданылады:

1. Қауіпсіз кеңістік құру: балалар өз эмоциялары мен идеяларын қорықпай, еркін жеткізуі үшін қауіпсіз орта қажет:

2. Жеке жобалау: балалар өздерінің армандарын бейнелейтін картиналар мен коллаждар сынды жобалалар жасауға шақыру. Бұл олардың өздерін және тілектерін түсінуге көмектеседі.

3. «Мен-өрнек» әдісі: балалардың күшті жақтарын немесе жетістіктерін білдіретін әдістердің бірі. Оған сурет, мүсін және т.б. жатады.

4. Топтық сабақтар: бірлесіп жұмыс істей алатын және туындыларымен бөлісетін топтық өнер сеанстары.

5. Рефлексия: жұмысты аяқтағаннан кейін балаларды өз сезімдері мен ойларын талқылауға шақыру. Бұл олардың эмоцияларын білуге және өзін-өзі бағалауын нығайтуға мүмкіндік береді [9, 88].

Сонымен, балалардың жеке тұлға ретінде қалыптасуына айтарлықтай әсер етумен сипатталатын өзін-өзі бағалауды жетілдіру – психологияның маңызды зерттеу бағыттарының бірі. Өзін-өзі бағалаудың жеткіліксіздігі – бұл қоғамдағы әлсіз бейімделу және тұлғаның көптеген психоэмоционалды проблемалары және басқа да жағымсыз тенденцияларға әкеледі. Бұл жағдайда балалардың өзін-өзі бағалауын арттыру бойынша жұмыс жүргізу маңызды. Зерттеулер арт-терапия балалардың эмоционалды және әлеуметтік дамуына ықпал ете отырып, олардың сенімділігі мен өзін-өзі қабылдауын арттырудың тиімді әдісі екенін растайды.

Арт-терапия балаларға өз сезімдерін білдіруге және білуге мүмкіндік береді. Бұл қазіргі заманғы білім беру және әлеуметтік қиындықтар жағдайында үлкен рөлге ие. Арт-терапевтік әдістерді психикалық денсаулық мамандары мен білім беру мекемелерінің тәжірибесіне біріктіру балалардың психологиялық әл-ауқатын жақсарта отырып, жеке және топтық дамудың бірегей мүмкіндіктерін жасайды.

Осылайша, осы саладағы қосымша зерттеулер мен тәжірибелер арт-терапияның әсер ету механизмдерін түсінуді тереңдетуге және оны қолдануды кеңейтуге, бұл өз кезегінде балалар үшін қолдау көрсететін және жағымды орта құруға ықпал етеді.

Әдебиеттер

1. Silauskian V. Effects of art therapy in 9-10 years self-esteem in children with speech and language disorders: a master's thesis. Lithuanian University of Health Sciences. Vilnius Academy of Arts. – 2011. – 141 p.

2. Huang C. Self-concept and academic achievement: A meta-analysis of longitudinal relations. *Journal of School Psychology*. – 2011, 49(5). – P. 505-528.
3. Malchiodi C.A. *Expressive Therapies*. – New York: Guilford, 2005. – 158 p.
4. Арт-терапия мүмкіндіктері: Оқу-әдістемелік құрал / Г.А.Ергалиева., А.А.Жантуреева., Т.Т.Мақсотова - Орал: М.Өтемісов атындағы БҚМУ РБО, 2016. – 110 б.
5. Petruilytė A. Bendrojo ugdymo mokyklų, kuriose sustiprintas meninis ugdymas, mokinių kūrybiškumas ir mokymosi sekmė. *Ugdymo psichologija*. – 2011, 22. – P. 48-54.
6. Bandura A. *Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory*. Englewood Cliffs. – NJ: Prentice Hall, 1986. – 205 p.
7. Нечаенко И.Я. Особенности самооценки у подростков // *Современные тенденции развития науки и технологий*. – 2016. – № 5-6. – С. 150-152.
8. Бердібаева С.Қ. «Интеллект-адамның творчестволық іс-әрекетінің шарты ретінде» // *Хабаршы №2*. – Алматы, 2006. – Б. 9-10.
9. Протасова А.А., Иванова В.А. Программа развития адекватной самооценки младших школьников методами арт-терапии // *Современные тенденции развития науки и технологий*. – 2015. – № 2-5. – С. 128-131.

АРТ-ТЕРАПИЯНЫҢ ТҰЛҒАНЫҢ МАЗАСЫЗДЫҒЫН ТӨМЕНДЕТУГЕ ӘСЕРІ

Тленчиева Н.С., Әділша М.Н.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Бұл мақалада арт-терапияның мазасыздықты төмендетуге әсері қарастырылады. Қазақстандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулері негізінде арт-терапияның мазасыздық деңгейін төмендетудегі ролі мен практикалық қолданылуы талданады. Арт-терапия эмоционалдық күйді жақсартуда маңызды психотерапиялық әдіс ретінде көрсетіледі.

Түйін сөздер: *Арт-терапия, мазасыздық, эмоционалдық күй, психотерапия, зерттеу.*

В статье рассматривается влияние арт-терапии на снижение уровня тревожности. На основе исследований казахстанских и зарубежных ученых анализируется роль арт-терапии в снижении уровня тревожности и её практическое применение. Арт-терапия рассматривается как важный психотерапевтический метод, улучшающий эмоциональное состояние.

Ключевые слова: *арт-терапия, тревожность, эмоциональное состояние, психотерапия, исследование.*

This article examines the impact of art therapy on reducing anxiety. Based on studies by Kazakhstani and international researchers, the role of art therapy in lowering anxiety levels and its practical applications are analyzed. Art therapy is presented as a significant psychotherapeutic method that improves emotional well-being.

Keywords: *art therapy, anxiety, emotional state, psychotherapy, research.*

Бүгінгі таңда мазасыздықтың деңгейі әлем бойынша артуда және бұл жағдайды емдеу үшін әртүрлі психотерапиялық әдістер қолданылуда. Мазасыздық — адамның физикалық және психологиялық жағдайына әсер ететін күрделі күй. Осындай әдістердің бірі — арт-терапия. Арт-терапия адамның шығармашылық процесі арқылы өз сезімдерін білдіруге көмектесіп, эмоционалдық күйін жақсартуға ықпал етеді. Бұл әдіс адамның мазасыздықты төмендетуге және психологиялық күйді тұрақтандыруға қабілетті екенін шетелдік және қазақстандық ғалымдардың зерттеулері растайды.

Шетелдік ғалымдар арт-терапияның мазасыздықты төмендетудегі тиімділігін зерттеу барысында маңызды нәтижелерге қол жеткізді. Мысалы, 2016 жылы Джоан Келлер өзінің зерттеуінде арт-терапияның мазасыздық пен стрессті төмендетуге көмектесетінін анықтады. Оның еңбегінде студенттер мен жасөспірімдер арасында жүргізілген эксперименттер

көрсетілген, онда арт-терапия сеанстарынан кейін мазасыздық деңгейі айтарлықтай төмендеген [1].

Сонымен қатар, 2017 жылы Сара Джонс арт-терапияны психотерапияның қосымша әдісі ретінде қолдану арқылы мазасыздықты төмендетуге бағытталған зерттеуін жариялады. Оның айтуынша, өнер арқылы эмоцияларды білдіру адамның ішкі жан дүниесін түсінуге және мазасыздықтан арылуға көмектеседі [2].

2018 жылы Элизабет Вуд арт-терапияның балалар мен жасөспірімдер арасындағы эмоционалдық және психологиялық әл-ауқатты арттырудағы рөлін зерттеді. Зерттеу нәтижелері бойынша, өнер жасау арқылы балалар өз эмоцияларын дұрыс түсініп, мазасыздықты төмендетуде елеулі жетістіктерге жеткен. Вудтың зерттеуі жасөспірімдер арасында арт-терапияның мазасыздыққа әсер ету механизмдерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді [3].

2019 жылы Кэти Гудвина арт-терапияны университет студенттері арасында зерттей отырып, оқу стрессін басқаруға көмектесетінін анықтады. Зерттеу барысында арт-терапия сеанстары студенттердің стресстік жағдайларын жеңілдетіп, эмоционалдық тұрақтылығын арттырған. Гудвинның жұмысы арт-терапияның білім беру жүйесінде қолданылу мүмкіндіктерін қарастыруға үлес қосады [4].

Сонымен қатар, 2020 жылы Дженнифер Хан арт-терапия мен мазасыздықты зерттеу тақырыбында жеке жұмыстар жүргізді. Оның зерттеуі арт-терапияның денсаулық сақтау ұйымдарында психологиялық көмек ретінде қолдану тиімділігін көрсетті. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, арт-терапия қатысушылар арасында мазасыздық деңгейін төмендетуге ғана емес, сонымен қатар жалпы психологиялық тұрақтылықты арттыруға да көмектеседі [5].

Бұл зерттеулер арт-терапияның психологиялық қызмет көрсету саласындағы маңыздылығын және жастар арасындағы мазасыздықты төмендету мүмкіндіктерін айқындайды. Сонымен қатар, әртүрлі мәдениет пен қоғамда арт-терапияның әсерін зерттеу арқылы тиімді әдістер мен тәсілдерді анықтауға болады. Арт-терапияның мазасыздықты азайтудағы болашағы зор. Зерттеулер мен тәжірибелердің жинақталуы, сондай-ақ жаңа әдістемелердің енгізілуі арқылы бұл салада үлкен жетістіктерге жетуге болады. Қазақстанда арт-терапияны мектептер мен жоғары оқу орындарында тиімді пайдалану жастардың психологиялық саулығын нығайтуға мүмкіндік береді.

Қазақстанда арт-терапияның қолданылуы соңғы жылдары кеңінен танылып келеді. Осы бағыттағы зерттеулер психикалық денсаулықты қолдауда арт-терапияның тиімділігін көрсетеді.

Лаура Нұрқасымова 2018 жылы жасөспірімдер арасында арт-терапияның мазасыздықты төмендетуге әсерін зерттеп, оның тиімділігін дәлелдеді. Нұрқасымова жасаған зерттеу нәтижелері бойынша, арт-терапия сеанстарынан кейін жасөспірімдер арасындағы мазасыздық деңгейі айтарлықтай төмендеген. Бұл зерттеудің маңызды тұсы, арт-терапияның жасөспірімдердің психикалық жағдайына оң әсер ететінін көрсетеді [6].

Бұдан бөлек, Жанар Мүсілімова мен Айман Жанмұханова 2020 жылы студенттердің эмоционалдық бұзылыстарын арт-терапия арқылы түзету әдістерін зерттеді. Зерттеу барысында олар студенттердің академиялық стресске және емтихан алдындағы мазасыздыққа қарсы тұруына арт-терапияның оң әсерін анықтады. Бұл зерттеу студенттердің психологиялық денсаулығын қолдауда арт-терапияның маңыздылығын айқындайды [7].

Арт-терапияның жастар мен студенттер арасындағы мазасыздықты төмендетудегі рөлін түсіну үшін, осы зерттеулердің нәтижелерін ескеру қажет. Болашақта арт-терапияның практикада кеңінен қолданылуы, оның тиімділігін әрі қарай дәлелдеу мен дамытуға мүмкіндік

береді. Арт-терапияның басты артықшылығы — оның сөзбен байланысқа түсу қиындықтары бар адамдар үшін тиімділігі. Адамдар өз сезімдерін өнер арқылы білдіре отырып, ішкі жан дүниесін ашып, қорқыныш пен мазасыздықтан арылуға мүмкіндік алады. Бұл әдісті қолдану шығармашылық ойлау процестерін белсендіреді, нәтижесінде адамның эмоционалдық жағдайы жақсарады.

Мысалы, 2019 жылы Карен Блок арт-терапияның жарақаттан кейінгі стресстік бұзылыстары (PTSD) бар адамдарға оң әсер ететінін көрсеткен зерттеуін жариялады. Оның зерттеуінде арт-терапия сеанстарының мазасыздық пен депрессияны жеңілдетуде маңызды рөл атқаратыны дәлелденді [8].

Арт-терапияның мазасыздықты азайтудағы тиімділігі ғылыми зерттеулермен дәлелденген. Бұл әдістің болашағы әлеуетті мүмкіндіктермен және кеңеюмен байланысты. Бүгінгі таңда жастар арасындағы стресстің өсуі, психикалық денсаулық мәселелері мен қоғамдағы жалғыздық сезімі арт-терапияның маңыздылығын арттыруда. Арт-терапия мектептер мен университеттерде енгізу жастардың эмоциялық дамуын қолдауға, өздерін жақсы сезінуге және стрессті жеңуге көмектеседі. Шығармашылық процестер арқылы жасөспірімдер өз эмоцияларын білдіруге мүмкіндік алады. Атап айтқанда, Қазақстанның білім беру жүйесінде арт-терапияның қолданылуы жастардың психикалық денсаулығын жақсартуға ықпал етуі мүмкін.

Клиникалық тәжірибеде арт-терапияның қолданылуы психотерапияның дәстүрлі тәсілдеріне тиімді балама ретінде ұсынылуда. Зерттеулер арт-терапияның психикалық бұзылыстарды емдеудегі рөлін көрсетеді, оның ішінде мазасыздық, депрессия және стресс. Клиникалық мамандар мен психотерапевттер арт-терапияның тиімділігін арттыру үшін шетелдік зерттеулермен ынтымақтастық жасауы қажет.

Арт-терапияны дамыту үшін ғылыми зерттеулер мен инновациялық жобаларды қолдау маңызды. Өнер мен психикалық денсаулық арасындағы байланыс туралы білімді арттыру арт-терапияның жаңа әдістерін әзірлеуге мүмкіндік береді. Зерттеулердің нәтижелері жаңа терапиялық әдістер мен құралдарды дамытуға ықпал етуі мүмкін, бұл мазасыздықты төмендетуде арт-терапияның тиімділігін арттырады. Арт-терапияның қоғамдық денсаулық сақтау жүйесінде қолданылуы да маңызды. Қоғамдық денсаулық сақтау бағдарламаларында арт-терапияны қолдану мүмкіндіктері зерттеледі. Мысалы, арт-терапияның семинарлары мен мастер-кластар адамдардың стресстің алдын алуына, эмоциялық сауықтыруына және өздерін жайлы сезінуіне көмектеседі.

Шетелдік және қазақстандық ғалымдардың зерттеулері арт-терапияның мазасыздықты төмендетудегі маңызды әдіс екенін дәлелдейді. Өнер арқылы өзін-өзі көрсету адамға эмоцияларын жақсы түсінуге және оларды өңдеуге мүмкіндік береді, бұл ақырында мазасыздық деңгейін азайтады. Қазақстанда арт-терапия әсіресе жасөспірімдермен және студенттермен жұмыс істеуде қолданыла бастады, және бұл әдістің болашағы зор.

Әдебиеттер

1. Keller, J. *Art Therapy and Anxiety Reduction*. New York: Routledge, 2016, p. 45.
2. Jones, S. *Expressive Therapies and Anxiety in Adolescents*. Los Angeles: Sage Publications, 2017, p. 67.
3. Wood, E. *Art Therapy in Child and Adolescent Mental Health*. London: Jessica Kingsley Publishers, 2018. p. 92.
4. Goodwin, K. *Art Therapy and Academic Stress: A Study of College Students*. New York: Springer, 2019. p. 34.
5. Han, J. *Art Therapy in Healthcare: A Review of Current Research*. Chicago: Routledge, 2020. p. 78.
6. Нұрқасымов Л. *Жасөспірімдермен психокоррекциялық жұмыс әдістері*. Алматы: ҚазНПУ, 2018, 55-бет.
7. Жанмұханова А., Мүсілімова Ж. *Арт-терапияның студенттерге психологиялық әсері*. Block, K. *Art Therapy for PTSD and Anxiety Disorders*. Los Angeles: Sage Publications, 2019, p. 112.. Қарағанды: ҚарМУ, 2020, 88-бет.

III СЕКЦИЯ * III – SECTION

ПСИХИКАЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҚ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӘЛ-АУҚАТ МӘСЕЛЕСІ: ӘДІСНАМАДАН БАСТАП ПРАКТИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРҒА ДЕЙІН

ПРОБЛЕМА ПСИХИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ И ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ: ОТ МЕТОДОЛОГИИ К ПРАКТИЧЕСКИМ ТЕХНОЛОГИЯМ

THE PROBLEM OF MENTAL HEALTH AND PSYCHOLOGICAL WELL- BEING: FROM METHODOLOGY TO PRACTICAL TECHNOLOGIES

ОҚЫТУ ПРОЦЕСІНДЕ БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ КӨШБАСШЫЛЫҚ ҚАБІЛЕТТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Азамат А.А.

№1 Алматы қазақ гуманитарлық-педагогикалық колледжі
Алматы, Қазақстан

Мақалада оқыту процесінде білім алушылардың бойындағы өзін-өзі тану және өзін-өзі рухани-шығармашылық тұрғыда жетілдіруге басқару қабілеттері сонымен қатар ерекше қабілеттерін қалыптастыруда және оны дамытудағы әдістерін қамтиды. Білім алушылардың көшбасшылық қабілеттерін қалыптастыру қажеттілігі мен олардың көшбасшылық проблемасының жеткіліксіз дамуы арасындағы қарама қайшылықтардың орын алуын анықтайды. Білім алушылардың бойындағы көшбасшылық қабілеттерін зерттей келе, психология педагогикалық ұсынымдар жасап, білім алушылардың көшбасшылық қабілеттерін дамыту үшін көшбасшылықты маңызды жауапкершілік ретінде қарастыру, өз жобаларын құрып, оны ұйымдастыруда, шешімдер қабылдауға және таңдау жасауға дайын болу керектігін, сонымен қатар, білім алушылардың қоғамға тез және мақсатты түрде бейімделіп кетудегі жеке қасиеттерін қалыптастыруға бағдарлану қажеттігін, педагогикалық тұрғыдан өзін-өзі дамытуда жаңа дағдылар мен тәсілдерді меңгеруі керектігін қарастырады.

Кілт сөздер: психология, көшбасшылық, білім алушылар, білім-беру, жеке тұлға, жастар, ерекше қасиеттер, өзін-өзі дамыту, қоғам.

Способность студентов к самопознанию и самоуправлению для духовного и творческого самосовершенствования в процессе обучения связана с развитием специальных способностей, например, лидерских качеств. В статье вскрыто противоречие между необходимостью формирования у студентов лидерских качеств и недостаточной разработанностью проблемы лидерства в подготовке студентов. Изучив лидерские способности студентов, авторы разрабатывают рекомендации и рассматривают необходимость развития ответственности в лидерских качествах студентов, быть готовыми создавать и организовывать собственные проекты, принимать решения и делать выбор, а также качества студентов, позволяющих быстро и целенаправленно адаптироваться в обществе, приобретать новые навыки и подходы в педагогическом саморазвитии.

Ключевые слова: психология, лидерство, учащиеся, образование, личность, молодежь, особые качества, саморазвитие, общество

The article the ability of students to self-knowledge and self-management for spiritual and creative self-improvement in the learning process also includes methods for the formation and development of special abilities. Determines the

existence of contradictions between the need to form students ' leadership skills and the insufficient development of their leadership problem. Having studied the leadership abilities of students, psychology develops pedagogical recommendations and considers the need to consider leadership as an important responsibility for the development of students ' leadership abilities, be ready to create and organize their own projects, make decisions and make choices, as well as the need to focus on the formation of personal qualities of students to quickly and purposefully adapt to society, acquire new skills and approaches in pedagogical self-development.

Keywords: *psychology, leadership, learners, education, personality, youth, special qualities, self-development, society*

"Әр оқушы – әлеуетті көшбасшы. Олардың көшбасшылық қабілеттерін дамыту - біздің ұжымдық болашағымызға салынған инвестиция. Нағыз көшбасшылар тумайды, олар қалыптасады. Ал қалыптасу ерте жастан басталады" Қазіргі қоғам өсіп келе жатқан тұлғаға ерекше талаптар қояды. Бүгінгі таңда жеке тұлғаны дамытудың тиімді әдістерін іздеу және әлеуметтік белсенді жастардың көшбасшылық қабілеттерін қалыптастыру, қоғамға тез және мақсатты түрде қосыла алатын, әлеуметтік және өндірістік мәселелерді шешудің жаңа жолдарын тез табатын әлеуетті көшбасшыларды тәрбиелеу мәселесі өткір тұр. Көшбасшылық- бұл мақсатқа жету үшін басқалардың күш-жігерін барынша арттыратын әлеуметтік ықпал ету процесі. Бұл қауымдастықтың немесе топтың иерархиясындағы үлкендікке немесе позицияға ешқандай қатысы жоқ; сондықтан әркім өзінің көшбасшылық қасиеттерін пайдалана алады. Әркімнің ықпалы бар. Әр адам өзін-өзі басқара алады. Дегенмен, көптеген жастар көшбасшылық қасиеттерін жаттықтыру және шыңдау үшін басшылық пен кеңестікті қажет етеді. Жас кезінен бастап бірқатар көшбасшылық дағдылар мен әдістерді үйрену білім алушыларға өмірде керемет бастама бере алады, өзіне деген сенімділікті дамытады және жалпы психикалық жағдайды жақсартады. Қазіргі еңбек нарықтарының қажеттіліктеріне жауап беретін маман даярлау үшін кәсіби құзіреттіліктің бір бөлігі бола алатын жеке қасиеттерді қалыптастыруға бағдарлану қажет. Көшбасшылық - жеке адам мен қоғамның болашағын қалыптастыру үшін маңызды болып табылатын көп қырлы дағды. Көшбасшылық педагогика, психология, әлеуметтануда және саясаттануда кең таралған ұғым. Бұл проблема қазіргі заманда өзекті мәселенің бірі болып табылады, себебі білім алушылар шешім қабылдауға, жеке өмірінде өз орнын табуға мүмкіндік береді. Көшбасшылыққа бейімділік ерте балалық шақтан дамиды. Мектептегі өмір кезеңінде оқушыларға көшбасшылық қабілеті және жеке қасиеттері өмірдің келесі кезеңдерінде дами алады және дамуы керек. Даму кезеңі студенттік яғни жеткіншектік жаста дамуының маңыздылығы байланысты. Дегенімен, практикамызда колледж білім алушылары және мектеп оқушыларының арасында өздерінің жеке көріністері бойынша инициативті емес, қандай да бір қабілеттерге ие емес, өз пікірін білдіруге тырыспайтын және әлеуметтік мәртебеге қол жеткізетін білім алушылар бар. Сондықтан, мектептегі және колледждегі жастарға көшбасшылық ұмтылыстарын дамытуға, демек, барлық әлеуметтік салаларда бәсекеге қабілеттілік пен жетістікке жетуге көмектесу үшін белгілі бір ұйымдастырушылық және психологиялық-педагогикалық іс-шаралар қажет.

Көшбасшылық сапалар тек басшылық қызметтегілермен шектелмейді; олар білім алушылардың жан-жақты дамуына ықпал ететін маңызды қасиеттер. Білім берудің қалыптасу жылдарында білім алушылардың жеке басы, құндылықтары мен көзқарастары қалыптасатын шешуші кезеңде болады. Осы кезеңдегі көшбасшылық концепциялармен танысу оларға тиімді қарым-қатынас, ынтымақтастық және проблемаларды шешу үшін негіз береді - академиялық шекаралардан асатын және өмірдің кең контекстінде табысқа жету үшін маңызды дағдылар. Оқушылардың көшбасшылық қасиеттерін анықтау әрең байқалатын, бірақ мағыналы мінез-құлықты тануды қамтиды. Эмпатия, қарым-қатынас дағдылары және белсенді болуға дайын студенттер көбінесе көшбасшылық әлеуеттің алғашқы белгілерін көрсетеді. Білім алушылардың көшбасшылық қасиеттерін анықтау әрең байқалатын, бірақ мағыналы мінез-құлықты тануды қамтиды. Эмпатия, қарым-қатынас дағдылары және белсенді болуға дайын білім алушылар көбінесе көшбасшылық әлеуеттің алғашқы белгілерін көрсетеді. Бұл

қасиеттерді тәрбиелеу білім алушылар көшбасшылық рөлдерді игере алатын, топтық іс-шараларға қатыса алатын және өз идеялары мен пікірлерін білдіруге деген сенімділікті дамыта алатын қолайлы орта құруды қамтиды.

Білім алушылар үшін көшбасшылық қабілетінің маңыздылығы:

Білім беру ұйымдарында көшбасшылық дағдыларын үйрету бірнеше себептерге байланысты өте маңызды, өйткені бұл білім алушылардың тұтас дамуына айтарлықтай үлес қосады және оларды өмірдің әртүрлі аспектілерінде табысқа жетуге дайындайды. Міне, білім беру ұйымдарындағы көшбасшылық дағдыларын оқытудың маңыздылығын көрсететін негізгі ойлар:

Жеке даму: көшбасшылық қабілетінің білім алушылар өздерін жақсы түсінуге мүмкіндік береді. Шешім қабылдауды, жауапкершілікті және қарым-қатынасты қажет ететін іс-шаралар арқылы студенттер өзін-өзі тану мен өзіне деген сенімділік сезімін дамытады. Көшбасшылық қабілеті өміршеңдікке, бейімделгіштікке және қиындықтарға оң көзқарасқа ықпал етеді, жеке даму үшін өте маңызды өсу көңіл-күйіне ықпал етеді.

Қарым-қатынас дағдылары: көшбасшылыққа үйрету вербалды және вербалды емес қарым-қатынас дағдыларын дамытады. Білім алушылар өз идеяларын нақты айтуға, басқаларды белсенді тыңдауға және өз ойларын тиімді тұжырымдауға үйренеді.

Ынтымақтастық және топтық жұмыс: көшбасшылыққа үйрету ынтымақтастық пен топтық жұмыстың маңыздылығын көрсетеді. Білім алушылар әртүрлі адамдармен үйлесімді жұмыс істеуді, әртүрлі көзқарастарды бағалауды және ұжымдық мақсаттарға үлес қосуды үйренеді. Ынтымақтастық қабілеті қазіргі жұмыс орнында өте маңызды, мұнда топтық жұмыс пен ынтымақтастық көбінесе сәттіліктің ажырамас бөлігі болып табылады.

Мәселелерді шешу және шешім қабылдау: көшбасшылық дағдылар білім алушылар жағдайларды сыни тұрғыдан талдауға, негізделген шешімдер қабылдауға және мәселелерді тиімді шешуге үйретеді. Бұл дағдыларды беруге болады және өмірдің әртүрлі аспектілерінде құнды.

Бастама және жауапкершілік: көшбасшылыққа үйрету студенттерді белсенді және белсенді болуға шақырады. Олар мүмкіндіктерді анықтауға, мақсат қоюға және өз әрекеттері үшін жауапкершілікті алуға үйренеді. Бастама мен жауапкершілік сезімін дамыту білім алушыларды болашақта жұмыс орнында да, қоғамда да көшбасшылық рөлдерге дайындайды.

Этикалық көшбасшылық және құндылықтар: көшбасшылыққа үйрету студенттерге этикалық құндылықтар мен принциптерді үйрету үшін алаң ұсынады. Олар басшылық лауазымдарда адалдық пен жанашырлықтың маңыздылығын біледі. Этикалық көшбасшылықты түсіну қоғамға оң үлес қосатын жауапты және әлеуметтік саналы азаматтарды тәрбиелеу үшін өте маңызды.

Болашақ мансапқа дайындық: жұмыс берушілер көшбасшылық қасиеттерді жоғары бағалайды. Көптеген мамандықтар жауапкершілікті өз мойнына алуға, басқаларды шабыттандыруға және қиын тапсырмаларды орындауға қабілетті адамдарды талап етеді. Білім беру ұйымдағы көшбасшылық дағдыларын үйрету білім алушыларды әртүрлі кәсіби салаларда сұранысқа ие дағдылар мен көзқарастардың негізін қамтамасыз ете отырып, болашақ мансапқа дайындайды.

Жаһандық азаматтық: көшбасшылық білім көбінесе әртүрлі мәдениеттерді, жаһандық мәселелерді және әлемнің өзара байланысын түсінуге ықпал ететін жаһандық перспективаны қамтиды. Әлем азаматтарының көшбасшылық қасиеттерін дамыту жаһандық проблемаларды шешу және мәдениетаралық өзара түсіністік пен ынтымақтастыққа жәрдемдесу үшін маңызды мәнге ие.

Сенімділікті арттыру: көшбасшылыққа үйрету сенімділікті арттыруда шешуші рөл атқарады. Көшбасшылық пен шешім қабылдауға мүмкіндік беретін студенттер күрделі

мәселелерді шешуге қажетті өзіне деген сенімділікті біртіндеп дамытады. Сенімділік-бұл оқу үлгеріміне, әлеуметтік өзара әрекеттесуге және жалпы әл-ауқатқа оң әсер ететін негізгі атрибут.

Қауымдастық және әлеуметтік әсер: көшбасшылық дағдылар студенттерге өз қауымдастықтарына оң әсер етуге мүмкіндік береді. Сервистік жобалар мен қоғамдастық өміріне қатысу арқылы студенттер басқалардың әл-ауқатына қосқан үлесінің құндылығын біледі. Әлеуметтік жауапкершілік сезімін ояту студенттерді қоғамды жақсартуға үлес қосатын белсенді, белсенді азамат болуға шақырады.

Студенттердің көшбасшылық қасиеттерін дамыту жолдары

Балалардағы көшбасшылық дағдыларды дамыту мақсатты оқытудың, эмпирикалық оқытудың және қолайлы орта құрудың үйлесімін қамтиды. Міне, білім алушыларға көшбасшылық дағдыларды дамытуға көмектесетін бірнеше әдістер, сонымен қатар мысалдар:

Шешім қабылдау мүмкіндіктерін беріңіз: білім алушыларға кезек-кезек ойын таңдау, топ жобасының тақырыбын таңдау немесе әңгіме үшін кітап таңдау сияқты шешімдер қабылдауға мүмкіндік беріңіз. Оларды өз таңдауларын түсіндіруге және басқалардың көзқарасын ескеруге шақырыңыз.

Ынтымақтастық пен топтық жұмысты ынталандыру: ортақ мақсатқа жету үшін білім алушылармен бірлесіп жұмыс істеуді талап ететін топтық жобаларды тағайындаңыз. Қарым-қатынастың, бір-бірінің идеяларын тыңдаудың, әркімнің үлесін мойындаудың және бағалаудың маңыздылығын атап өтіңіз.

Тиімді қарым-қатынасты дамыту: балалардың өзін-өзі көрсетуге, белсенді тыңдауға және сындарлы кері байланыс беруге машықтанатын рөлдік ойын сценарийлері сияқты қарым-қатынас дағдыларын дамытатын әрекеттерді қосыңыз. "Көрсету және айту" сияқты көпшілік алдында сөйлеу мүмкіндіктері де қарым-қатынасқа деген сенімділікті арттыра алады.

Өзіңіздің позитивті имиджіңізді қалыптастырыңыз: әр білім алушының ерекше күштері мен талантарын көрсететін іс-шаралар өткізіңіз. Бұл арнайы "назар аударатын" іс-шаралар кезінде көркем шығармаларды, жетістіктерді немесе арнайы дағдыларды көрсетуді қамтуы мүмкін, бұл өзін-өзі тану мен өзін-өзі тануды қалыптастыруға ықпал етеді.

Мақсат қоюды үйрету: білім алушыларға қол жеткізуге болатын қысқа және ұзақ мерзімді мақсаттар қоюға көмектесу. Басқатырғышты шешу, жаңа дағдыларды игеру немесе бағалауды жақсарту болсын, мақсат қою, олармен жұмыс істеу және оларға жету процесі мақсат пен жетістік сезімін оятады.

Рөлдік модельдеу: көшбасшылық қасиеттерді өз әрекеттеріңізбен көрсетіңіз. Эмпатия, жауапкершілік және өміршеңдік сияқты қасиеттерді модельдеу. Балалар көбінесе бақылау арқылы үйренеді, сондықтан оң көшбасшылық қасиеттерді көрсету күшті әсер етуі мүмкін.

Мәселелерді шешуді ынталандыру: шығармашылық мәселелерді шешуді қажет ететін тапсырмаларды немесе сценарийлерді ұсыну. Бұл гипотетикалық мәселенің шешімін әзірлеуді, ойын кезінде жанжалдарды шешуді немесе сыныпты жақсарту жобасына арналған идеяларды миға шабуыл жасауды қамтуы мүмкін.

Көшбасшылық мүмкіндіктерін жасаңыз: сыныптағы көшбасшы, күнтізбе сақтаушы немесе пікірталас жүргізушісі сияқты көшбасшылық рөлдерді Кезекпен таратыңыз. Бұл әр оқушыға көшбасшылық міндеттерін сезінуге мүмкіндік береді және топта жалпы жауапкершілік сезімін қалыптастырады.

Эмпатия мен әлеуметтік хабардарлықты ынталандыру: балаларды кітап кейіпкерлерінің сезімдерін талқылау, қоғамдық жұмыстар жобаларына қатысу немесе басқалардың тәжірибесі туралы ойлау сияқты эмпатияға ықпал ететін іс-шараларға тарту. Әр түрлі көзқарастарды түсіну Тиімді көшбасшылықтың маңызды аспектісі болып табылады.

Көшбасшылық адамзат сияқты ескі. Ол барлық жерде – үлкен және кіші ұйымдарда, бизнесте және дінде, кәсіподақтар мен қайырымдылық ұйымдарында, компаниялар мен университеттерде бар. Көшбасшылық, оның барлық мақсаттары мен міндеттері үшін кезкелген ұйымның бірінші белгісі болып табылады. Көшбасшылық болу үшін топтардың болуы қажет, ал топтар пайда болған жерде көшбасшылық пайда болады. Қоғамға өз бетінше шешім қабылдауға қабілетті, оларды жүзеге асыру үшін жауапкершілікті алуға дайын, өз қызметінің мақсаттарын нақты анықтай алатын, оған қол жеткізудің нұсқаларын болжай алатын, барысы мен нәтижелерін талдай алатын, қиындықтарды жеңе алатын, сондай-ақ басқа адамдармен қарым-қатынас-ты дұрыс құра алатын білікті және белсенді мамандар қажет. Командада жұмыс істеу, яғни көшбасшылық қасиеттерді көрсету.

Қорыта айтқанда, студенттер көшбасшылық қасиеттерді қарапайым деңгейден алуы керек. Бұл бәсекеге қабілетті әлемде көпшіліктен ерекшелену өте маңызды. Әр студенттің көшбасшылық қасиеттері бар. Сондықтан мектептер үшін тереңірек қазып, олардың қасиеттерін алдыңғы қатарға шығаруға мүмкіндік беру маңызды. Көшбасшылық студенттері ең бастамашыл, олар тапсырманы бірінші болып орындайды, олар өзіне сенімді, көп күледі, өздеріне риза болып көрінеді, бәріне қызығушылық танытады. Сонымен, өзіне деген сенімділік, бастамашылдық, жан-жақты қызығушылық дегеніміз – адамның ішкі белсенділігін анықтайтын және оның кедергілерді жеңу, жаңа жолдарды табуы, жеке шығармашылық қабілеттерін көрсе-тіп қана қоймай, басқа адамдарды шығармашылық мәселелерді шешуде біріктіретін қабілетін сипаттайтын интегративті қасиеттер. Әлеуметтік орта көшбасшылықтың даму деңгейіне әсер етеді. Адамдардың жақсы көшбасшы бола алмауының басты себебі – өзіне деген сенімділіктің болмауы. Басқалардың өзін тыңдап, түсінетініне сенімді бола алмауы. Сондықтан сыныпта, колледжде, университетте, жалпы ортада көшбасшылық қасиеттері әлсіз оқушылар мен студенттер өзін-өзі толық көрсете алатындай жағдай жасау керек.

Әдебиеттер

1. Psihodiagnostika: kolleksiya luchshih testov/ sost. Istratova O.N., Eksatusto T.V. – Rostov-naDonu: Feniks. 2003. – 375 s.
2. Sergeeva T.S. Razvitie liderskih kachestv studentov // Professional'noe obrazovanie. Stolica. № 9/2010. – 40-41 s.
3. Evtihov O.V. Trening liderstva [Tekst]: monografiya / O.V. Evtihov. – SPb.: Rech', 2007. – 256 s.
4. Konysheva L.N. Formirovanie liderskih kachestv studentov posredstvom uchastiya v deyatelnosti organov samoupravleniya [Tekst]: dis. ... kand. ped. nauk / L.N. Konysheva. - Kirov, 2009. – 190 s.
5. Чубарова Ю.Е. Формирование социокультурной компетенции как основы межкультурного общения студентов в условиях диалога культур Профессиональная наука, 2016. – С. 36 - 45.
6. Фундаментальная работа и практика. Том 1 - №4. – Томск, 2010

ИССЛЕДОВАНИЕ ОСВЕДОМЛЕННОСТИ СТУДЕНТОВ О МЕНТАЛЬНОМ ЗДОРОВЬЕ

Алимбаева Р.Т., Умуркулова М.М., Альгожина А.Р., Мухамедкаримова Д.Ф.
Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова
Караганда, Казахстан

В статье рассматривается осведомленность студентов о ментальном здоровье. Приводятся результаты контент-анализа. Были выделены следующие категории, которые характеризуют ментальное здоровье с точки зрения студентов: психическое состояние, психологическое и эмоциональное благополучие.

Ключевые слова: *здоровье, ментальное здоровье, студент, психологическое здоровье, стрессоустойчивость.*

Бұл мақалада студенттердің психикалық денсаулық туралы хабардарлығы қарастырылады. Мазмұнды талдау нәтижелері берілген. Оқушылардың көзқарасы бойынша психикалық денсаулықты сипаттайтын келесі категориялар анықталды: психикалық күй, психологиялық және эмоционалдық салауаттылық.

Түйін сөздер: *денсаулық, психикалық денсаулық, студент, психологиялық денсаулық, стресске төзімділік.*

This article examines students' awareness of mental health. The results of the content analysis are presented. The following categories were identified that characterize mental health from the point of view of students: mental state, psychological and emotional well-being.

Keywords: *health, mental health, student, psychological health, stress tolerance.*

Введение. Современный человек живет в быстроменяющихся условиях, среди повсеместного распространения цифровых технологий, роботизации и умных гаджетов. Он обращает свое внимание на здоровье в случае переосмысления привычного образа жизни.

Здоровье – важнейшее условие работоспособности и гармоничного развития человеческого организма. Понятие здоровья в современной науке рассматривается не только как отсутствие болезни, недомогания, болезненного состояния, физических ограничений, но и как состояние полного социального, физического и психического благополучия.

Здоровье – бесценное достояние не только каждого человека, но и всего общества. Необходимым условием социального постоянства, предсказуемости процессов, разворачивающихся в обществе, выступает здоровье включенных в него людей. Здоровье – есть основное условие и залог полноценной и счастливой жизни. Оно помогает человеку выполнять намеченные планы, успешно решать основные жизненные задачи, преодолевать трудности, а если придется, то и выдерживать значительные перегрузки. Этим объясняется непреходящая актуальность проблем здоровья и факторов, его определяющих, для научного знания вообще и человека в частности.

Отношение к здоровью является одним из важнейших, но пока еще в недостаточной степени разработанных вопросов безопасности жизнедеятельности. Существующие виды отношения к здоровью находят выражение в действиях, поступках, переживаниях, суждениях людей о тех причинах, явлениях и условиях, которые определяют их физическое, психическое и социальное благополучие. Здоровье индивида позволяет ему в полной мере состояться как личность, а для общества здоровье его населения выступает неперенным ресурсом. Всеобъемлющая полнота жизни человека определяется уровнем его здоровья.

При изучении научных концептуальных трудов, посвященных дефиниции «здоровья», было выделено «социальное здоровья»; «здоровый образ жизни», «профессиональное здоровье», «психическое здоровье», «психологическое здоровье», «ментальное здоровье».

При рассмотрении перечисленных характеристик термина «здоровья», их можно объединить в модели-концепции:

– медицинскую (здоровье трактуется как отсутствие болезней или их симптомов), в которой учитываются только медицинские признаки и характеристики. С этой точки зрения здоровье трактуется как отсутствие болезней или их симптомов;

- социальную (активная жизненная позиция, социальная адаптивность, социальные ценности и отношение человека к миру т.д.);

- психологическую (эмоциональная стабильность, самооценка, адаптация, резерв психологических сил, саморазвитие и т.д.);

-- биомедицинскую модель, в которой здоровье определяется как отсутствие у человека органических нарушений и субъективных ощущений нездоровья, акцент делается на биологических факторах;

- биосоциальную модель, в которой здоровье выступает как совокупность биологических и социальных признаков, но социальные выступают на первый план;

- ценностно-социальную модель, в которой здоровье выступает в качестве ценности, ключевого условия успешной жизни в ее материальных и духовных проявлениях [1].

В структуре психологического здоровья в общем виде выделяются такие компоненты как: психосоматический (телесно-физиологическое здоровье), функционально-психологический (регуляционно-поведенческая составляющая здоровья) и ментальный.

Ментальный компонент представляет собственно личностный уровень здоровья, включая ценностно-смысловые образования, идеи, идеалы, убеждения, принципы, нравственные нормы и др. Относясь к сфере сознания и самосознания, ментальный компонент выполняет роль своего рода внутреннего «центра управления» процессами и состояниями психической жизни. Наличие и бесперебойная работа такого центра отличает здоровую личность. По мере взросления данный компонент играет все большую роль, становится доминирующей в подростковый и юношеский периоды, достигая пика своего влияния именно в годы студенческой жизни. В этом возрасте действие ментального компонента связано с формированием осознанной картины мира, связанной с устойчивыми ценностями.

Ментальность – это индивидуально-субъективный образ видения мира, который складывается в процессе взросления и обретения жизненного опыта субъекта в социально-культурной общности, в том числе и по отношению к здоровью.

В сфере социально-психологической ментальности ученые изучают «наличие у людей» ментального здоровья. Сфера изучения ментального здоровья включает довольно широкий пласт теоретико-практических исследований в области психологического, психического, социально-личностного здоровья человека.

Для изучения студентов об осведомленности о ментальном здоровье было проведено пилотажное исследование.

В исследовании принимали участие 288 человек в возрасте 18-22 лет, из них с русским языком обучения - 123 человека, с казахским языком обучения – 165 человек. Выборку составили студенты, обучающиеся в Карагандинском университете имени академика Е.А.Букетова. Согласно опросу проведенного среди студентов о ментальном здоровье осведомлены 81 % обучающихся и не имеют понятие о ментальном здоровье - 19 % обучающихся.

Студенты написали мини-сочинение на тему «Как Я понимаю «ментальное здоровье». Результаты исследования были обработаны с помощью контент-анализа, которые представлены на рисунке 1.

На первое место студенты определили ментальное здоровье как психическое состояние, которое связано с чувствами и мыслями, и относится к жизнедеятельности человека.

Второе место среди выделенных категорий занимает психологическое благополучие, которое включает факторы саморегуляции, восприятия жизни и обладает характеристиками

целостности личности, гармонии, успешности реализации целей, удовлетворения межличностными отношениями и наличия положительных эмоций.

Рисунок1 – Результаты контент-анализа

Понятия «здоровье» и «благополучие» тесно связаны между собой, более того, ВОЗ определяет здоровье через категорию «благополучие».

На третьей позиции – эмоциональное благополучие, которое является компонентом психологического благополучия, согласно теории процветания, разработанная М. Чиксентмихайи [2].

По мнению Э.Динера, эмоциональное благополучие включает в себя частоту и интенсивность положительных и отрицательных эмоций [3].

Ментальное здоровье, по мнению студентов является свойством, которое обладает способностью справляться со стрессом. В основе стрессоустойчивости лежит комплекс личностных качеств, которые помогают справляться со значительными нагрузками на психику, избегать выраженных негативных последствий для деятельности и окружающих людей, сохранять здоровье [4].

Стрессоустойчивость является сложной системной характеристикой личности, обеспечивающей успешность деятельности в напряженных условиях. Б.Х. Варданыан рассматривает стрессоустойчивость как личностное свойство. Благодаря стрессоустойчивости создается баланс между различными компонентами психической деятельности. Такая гармонизация позволяет успешно действовать в стрессовой ситуации [5].

Осведомленность студентов о ментальном здоровье были отражены в таких категориях как стабильное состояние, спокойствие, адекватность разума, здоровая психика, чувство внутренней гармонии.

Таким образом, для укрепления ментального здоровья необходимо фокусировать на стратегии преодоления стресса и повышении устойчивости.

Еще одним ресурсом для преодоления стресса является жизнестойкость. В начале 80-ых годов XX века С. Кобейса и С. Мадди ввели в понятийный аппарат психологии термин «hardiness», который сегодня в русскоязычном научном сообществе интерпретируется как «жизнестойкость». Путь к преодолению стресса заключается не в его отрицании или

стремлении избежать, а в том, чтобы признать наличие стрессовой ситуации и решиться действовать с пользой для себя [6]. Жизнестойкость предстает как значимый психологический ресурс, который человек может развить и эффективно использовать для преодоления стрессовых ситуаций, сохранения своего физического, психического, социального и ментального здоровья.

Важным аспектом для студентов является поиск социальной поддержки, который подразумевает расширение возможностей трансформационного совладания через развитие коммуникативных умений и навыков. Межличностные связи играют важную роль в поддержке эмоционального и психологического состояния.

Для сохранения ментального здоровья для студентов важно стабильное состояние, сохраняющееся на протяжении долгого времени и проявляющемся в позитивном отношении человека к различным аспектам своей жизнедеятельности.

Важность психического благополучия и когнитивных процессов подчеркивает необходимость уделять внимание поддержанию ясности мышления и эмоционального здоровья для нормальной жизнедеятельности.

Таким образом, общая черта ментального здоровья личности – осознание своей востребованности в обществе, ориентация на творческую самореализацию, превалирование в личном опыте ценностей этики, культуры, гуманизма, в целом социально - творческая ориентация.

В понятии ментального здоровья есть ведущий акцент, указывающий на ценностно-ментально-смысловую сферу жизненных условий и событий, которые дифференцируют жизнь человека, в том числе с учетом его профессиональной деятельности.

Основной акцент рекомендуется сделать на разработке инструментов повышения устойчивости к стрессу, поддержке личностного роста и укреплении социальных связей, что поможет обеспечить эмоциональное благополучие и психическую стабильность молодежи.

Данное исследование финансировалось Комитетом науки МНВО РК (грант AP23489456).

Литература

1. Калью П. И. Сущностная характеристика понятия "здоровья" и некоторые вопросы перестройки здравоохранения. - М.: ВНИИМИ, 1988. -220с.
2. Чиксентмихайи М. Поток: психология оптимального переживания. -М.: Изд-во Альпино нон-фикшн, 2023. - 461 с.
3. Diener E. The science of well-being: the collected works // Series: Social Indicators Research Series. - 2009. - № 37. - Р. 274.
4. Усатов И.А. Стрессоустойчивость личности как фактор преодоления стресса // Концепт. - 2016. - Т. 2. - С. 21-25.
5. Куряев И.А. Стресс и стрессоустойчивость студентов // Вестник РУДН. Серия: Экология и безопасность жизнедеятельности. - 2013. - №5. - С. 64-67.
6. Александрова Л.А. Концепция жизнестойкости в психологии // Сибирская психология сегодня: Сб. научн. трудов. Вып. 2 / под ред. М.М. Горбатовой, А.В. Серого, М.С. Яницкого. - Кемерово: Кузбассвузиздат, 2004. - С. 82-90.

ЗАВИСИМОЕ ПОВЕДЕНИЕ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА (НА ПРИМЕРЕ ЗАРУБЕЖНЫХ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ)

Бердибаева С.К., Есекина. Н.Т., Касымова М.Д., Тлеубай А.О.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Алматы, Казахстан

В статье анализируется зависимое поведение в зарубежных исследованиях. На основе новостей мировой психологии и современных психологических исследований рассматриваются психологические проблемы зависимого поведения, которые обсуждались на ведущих мировых конгрессах и научных конференциях дальнего зарубежья.

***Ключевые слова:** зависимое поведение, психологическая проблема, виды зависимого поведения, мировой психологический опыт*

Бұл мақалада тәуелді мінез-құлық шетелдік зерттеу бағыттары арқылы талданады. Әлемдік психология жаңалықтары мен заманауи психологиялық зерттеулер негізінде тәуелділік мінез-құлқының психологиялық мәселелері мақала авторлары қатысқан ғылыми конференцияларда қарастырылып, талқыланады.

***Түйінді сөздер:** тәуелді мінез-құлық, психологиялық мәселе, тәуелді мінез-құлық түрлері, әлемдік психологиялық тәжірибе*

In this article, addictive behavior is analyzed through foreign research areas. Based on the news of world psychology and modern psychological research, psychological problems of addictive behavior are considered and discussed at scientific conferences in which the authors of the article participated.

***Key words:** addictive behavior, psychological problem, types of addictive behavior, world psychological experience.*

Введение. Поведенческая зависимость – это принуждение или желание заниматься определенной деятельностью, несмотря на возможные негативные последствия. Любая зависимость обычно связана с чувством подавленности, сожаления или стыда. Поведенческая зависимость может затронуть любого, и ее трудно диагностировать.

Поэтому зависимое поведение является одним из важнейших вопросов как психологическая проблема. Существует множество видов зависимого поведения, наиболее значимым из которых является поведенческая зависимость.

Такое поведение может вызвать положительное удовлетворение, и мозг быстро к нему адаптируется. Со временем это может означать, что вам необходимо увеличить количество и интенсивность его активации, чтобы снова испытать чувство положительного удовлетворения. Это известная спираль зависимости. Что вызывает поведенческие зависимости?

Некоторые из причин, по которым у людей развиваются поведенческие зависимости, также могут привести к зависимости, в том числе:

- чувство заниженной самооценки;
- события психологической травмы или жизненные этапы;
- всепоглощающие печали;
- чувство вины или стыда.

Основная часть. Зависимое поведение является психологической проблемой мирового уровня, поскольку оно является наиболее важным для научного сообщества, особенно для науки психологии, поэтому на мировом уровне организуется множество форумов, конгрессов и конференций по этим вопросам, и эти вопросы активно обсуждаются. В то же время в журналах, книгах и научных статьях часто обсуждается проблема аддиктивного поведения, которая является проблемой для человечества, и этот вопрос является одним из наиболее актуальных.

В эпоху глобализации, бурного развития искусственного интеллекта и согласно времени казахстанские учёные часто выезжают за границу, привозят в нашу страну множество новых исследований, новых научных экспериментов, вносят вклад в психологическое решение проблем, касающихся человечества в целом.

Благодаря нашей тесной связи с Международным обществом по изучению поведенческой зависимости (ISSBA) мирового уровня, мы часто участвуем в конгрессах и конференциях, организуемых этой ассоциацией, и обмениваемся большим психологическим опытом.

ISSBA издает собственный специальный журнал «Зависимое поведение», статус журнала очень высокий, квартиль 1 (Q1) и импакт-фактор 7,788, а также является собственным журналом известной научной базы данных Thomson. Казахские ученые публикуют свои научные исследования в этом журнале с 2019 года [1].

Целью Международного общества по изучению поведенческой зависимости является поддержка изучения зависимого поведения и разработка научного интерфейса по зависимому поведению на международном уровне.

Кроме того, в данное объединение входят специалисты-психиатры, наркологи, психологи, социальные работники, консультанты по наркозависимости и профильные специалисты, которые работают в сфере укрепления здоровья пациентов с поведенческими зависимостями, разработки программ лечения, образовательных программ, мероприятий по снижению вреда, а также проводит такие мероприятия, как интеграция и защита волонтеров и других специалистов.

Исследования зависимого поведения варьируются от генетических до нейробиологических исследований и включают эпидемиологические, социальные и антропологические аспекты, а также психологические, клинические и психиатрические последствия.

На «8-й Международной конференции по поведенческой зависимости» (ICBA 2023), прошедшей в Инчхоне, Сеуле, Южная Корея, в которой мы приняли участие, обсуждалось множество важных вопросов. Конференция была организована совместно Международным обществом по изучению поведенческой зависимости (ISSBA) и Корейской академией психиатрии наркологии (KAAR) [2].

На конференции было представлено множество важных результатов исследований, научные доклады, модели различных аддиктивных форм поведения, особенно спектра импульсивно-компульсивных расстройств, таких как азартные игры (Интернет), компьютерные и видеоигры (онлайн-игры), пиромания, kleptomания, сексуальное поведение. На конференции обсуждались поведение, компульсивное накопительство, зависимость от физических упражнений (обсессивно-компульсивное расстройство) и расстройства пищевого поведения.

Мы сделаем краткий анализ следующих анализов, всесторонне изучающих психологический аспект зависимого поведения. В исследовании под названием «Интернет-одиночество: социальная модель зависимости от цифровых медиа» были представлены результаты исследования, проведенного в 21 стране с участием 6434 (N = 6434) субъектов [3].

Зависимость от цифровых медиа ограничивает личное общение, что может иметь негативные последствия и связано с субъективным благополучием. Однако влияние цифровой медиазависимости на субъективное благополучие изучено недостаточно.

Исследование предлагает через литературу изучить опосредующую роль переменных, связанных с социальной жизнью. К ним относятся одиночество и удовлетворенность отношениями.

Объясняют ли одиночество и удовлетворенность отношениями связь между зависимостью от цифровых медиа и ощущением благополучия? Вот исследование, основанное на этих вопросах

Рассматриваются некоторые исследовательские мероприятия, включающие комплексную оценку зависимости с использованием цифровых медиа.

В исследовании использовались следующие шкалы: шкала адаптивных привычек в использовании мобильных телефонов, шкала интернет-зависимости, шкала фаббинга и анкета входа в социальную сеть Facebook, шкала одиночества Де Йонга. Гирвельд (Де Йонг Гирвельд).

Исследование пришло к выводу, что одиночество и межличностное удовлетворение полностью опосредуют связь между зависимостью от цифровых медиа и личным благополучием. Влияние зависимости от цифровых медиа на одиночество и межличностное удовлетворение предполагает, что люди могут развиваться на индивидуальном уровне.

С ростом распространенности Интернета использование Интернета детьми растет в геометрической прогрессии. В связи с продолжающимися процессами познавательного и социального развития дети более склонны к интернет-зависимости, поэтому возрастает роль интернет-грамотности. В этом отношении следующее исследование также выявляет очень важную психологическую проблему.

Исследование под названием «Взаимосвязь между использованием Интернета и интернет-зависимостью среди детей: роль интернет-грамотности» дает четкие результаты по многим важным вопросам [4].

В этом исследовании была выявлена взаимосвязь между долго использованием интернета и интернет-грамотностью. В исследовании интернет-зависимости среди детей приняли участие 2276 детей (N=2276). Объектами исследования были дети из начальной, средней и старшей школы Восточного Китая. В исследовании использовались социально-демографические характеристики, шкала интернет-грамотности и шкала интернет-зависимости.

Также использовались описательная статистика и анализ моделирования структурными уравнениями. Исследования показали значительную связь между использованием Интернета и интернет-зависимостью. Продолжительность использования Интернета оказывает значительное положительное и прямое влияние на интернет-зависимость. Согласно различным аспектам интернет-грамотности, использование Интернета в игровой развлекательных целях оказало положительное влияние на Интернет-зависимость, тогда как использование Интернета в образовательных целях оказало отрицательное влияние на Интернет-зависимость.

Согласно по заключению исследованию, чрезмерное использование Интернета увеличивает риск того, что дети станут зависимыми от Интернета и сосредотачиваются на развлечениях, а не на обучении. Использование Интернета в образовательных целях также вызывает привыкание. Роль интернет-грамотности сложна, поэтому критически важную интернет-грамотность и функциональную интернет-грамотность необходимо укреплять, чтобы предотвратить развитие интернет-зависимости у детей, и они требуют конструктивного влияния на принятие рисков.

Познавательный интерес для нас также представляло исследование «Может ли использование мобильных устройств детьми дошкольного возраста повлиять на их когнитивные функции». Цель исследования - изучить связь между использованием мобильных устройств детьми 4-6 лет и их когнитивными функциями, т. е. ограниченностью внимания, внимания и невербального общения.

Способность подавлять нежелательные реакции — ключевой навык самоконтроля, которого не хватает детям, использующим мобильные устройства в самом раннем возрасте. В исследовании были включены 750 детей в возрасте 4-6 лет (N=750), поровну разделенные по возрасту и полу, исходя из этого, 600 детей с разной частотой пользовались мобильными

устройствами, 150 детей не пользовались мобильными устройствами и 750 родителей участвовали.

Используемые методы: Q-экран, адаптационный опросник (Клакк и др., 2020), материалы для детей: задание на измерение невербального (визуального) внимания ((Морра, 1994), меры заторможенного отслеживания и внимания.

Результаты исследования таковы: использование мобильного устройства не дифференцирует познавательную деятельность детей 4-6 лет. Частое использование экрана, снижение родительского контроля и частое использование ребенком мобильного устройства для регулирования эмоций ослабляют когнитивные функции. Детям необходимо часто общаться с родителями и другими детьми.

Чрезмерное использование смартфонов (ПСУ) детьми становится глобальной проблемой. Смартфоны все больше становятся частью повседневной жизни, а технологии мобильных приложений используются для различных целей в сфере образования и развлечений. Дети проводят больше времени за смартфонами. Исследование Вае S.M (2017) [5] показало, что более 80% детей старше 12 лет в азиатских странах используют смартфоны.

По данным исследования Pew Research Center (2019) [6], использование смартфонов детьми в Корее очень велико, ими пользуются 95% детей. В то же время возраст использования смартфона молодеет. Согласно различным исследованиям, частое использование смартфонов имеет негативные последствия, такие как проблемы со сном, обучением, снижение физической активности, а также психологические проблемы, такие как депрессия и тревога (Elhai, Dvorak, Levine & Hall, 2017). Чрезмерное использование смартфона приводит к поведенческим проблемам, агрессии и импульсивности [7].

Большой интерес вызвали представленные на конференции исследования: «Нейронные корреляты поведенческих паттернов при расстройствах, связанных с интернет-играми и употреблением алкоголя» [8]; «Проблемы распространенности азартных игр среди заключенных: систематический обзор и метаанализ» [9].

Заключение. Основываясь на исследованиях недавно прошедшей 8-й международной конференции (ICBA2023), проанализировав множество исследований по поведенческой зависимости, мы сможем получить хорошие научные идеи для наших будущих исследований и углубить содержание исследований в области казахстанской психологической науки.

В заключение, поскольку проблема зависимого поведения является настоящей психологической проблемой, мы занимаемся этой проблемой с 2019 года и участвуем в зарубежных конгрессах и конференциях. На основе научных психологических задач, собранных по итогам научной поездки за границу, докторанты и магистранты, а также студенты старших курсов под нашим научным руководством всесторонне изучают связь этого зависимого поведения со стрессом.

Литература

1. Journal of Behavioral Addictions, AKADÉMIAI KIADÓ MEMBER OF WOLTERS KLUWER GROUP IMPACT FACTOR 2022, 7.8.
2. 8 th International conference on behavioral addictions. Incheon, South Korea, 23-25 august 2023 .
3. Agata Włachniol, Aneta Przepiórkal , Oleg Gorbaniuk \ \ Journal of Behavioral Addictions, Volume 12 Supplement 1 August, pp. 26
4. Giaolei jiang, Zonghai Chen, Zizhong Zhang, Can Zuo. Relationship between Internet use and Internet addiction among children: The role of Internet literacy. \ \ Journal of Behavioral Addictions, Volume 12 Supplement 1 August, pp. 42
5. Bae, S. M. The relationship between the type of smartphone use and smartphone dependence of Korean adolescents: National survey study. *Children and Youth Services Review*, 2017, pp. 207–211
6. Pew Research Center *Smartphone ownership is growing rapidly around the world, but not always equally*. Retrieved from \ \ <https://www.pewresearch.org/global/2019/02/05/smartphone-ownership-is-growing-rapidly-around-the-world-but-not-always-equally>

7. Elhai, J. D., Dvorak, R. D., Levine, J. C., & Hall, B. J. Problematic smartphone use: A conceptual overview and systematic review of relations with anxiety and depression psychopathology. \\ *Journal of Affective Disorders*, 2017, pp. 251–259.

8. Mina Kwon, Hangnyoung Choi, Harman Park, Woo-Young. Neural correlates of model-based behavior in internet gaming disorder and alcohol use disorder \\ *Journal of Behavioral Addictions*. Volume/Issue: Accepted Manuscript / Online First. \\ Publication Date 08 Mar 2024

9. Elise Victoria Tordal, Stale Pallesen, Dominic Sagoe. The prevalence of gambling problems in prison populations: A systematic review and meta-analysis \\ *Journal of Behavioral Addictions*. Volume/Issue: Accepted Manuscript / Online First. \\ Publication Date 08 Mar 2024

ҚАРЖЫЛЫҚ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ПЕН СТРЕССТІҢ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСЫ

Бердібаева С.Қ.¹, Айтқұлова Ж.Б.², Бақберген Е.М.¹, Бектеміс Н.Ы.¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

²Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,
Алматы, Қазақстан

Мақалада қаржылық мінез-құлықтың психологиялық ерекшеліктері және соған қатысты туындаған стресстің өзара байланысы жайлы талданады. Қаржылық мінез-құлық пен экономикалық сананың және экономикалық ойлаудың ерекшеліктері және стресстің өзара байланысы негізінде қаржылық сауаттылықтың шешім қабылдаудағы рөлі айқындалады.

Кілт сөздері: қаржылық мінез-құлық, стресс, қаржылық стресс, экономикалық сана, экономикалық ойлау, қаржылық сауаттылық

В статье анализируются психологические особенности финансового поведения во взаимосвязи со стрессом. Определены различия между финансовым поведением и экономическим сознанием, экономическим мышлением, их связь со стрессом и роль финансовой грамотности в принятии решений.

Ключевые слова: финансовое поведение, стресс, финансовый стресс, экономическое сознание, экономическое мышление, финансовая грамотность

The article analyzes the psychological characteristics of financial behavior and the relationship with stress. The differences between financial behavior and economic consciousness and economic thinking, their relationship with stress and the role of financial literacy in decision making are determined.

Key words: financial behavior, stress, financial stress, economic awareness, economic thinking, financial literacy

Қазіргі қоғамда экономикалық, әлеуметтік жағдайларға байланысты қаржы мәселесі бойынша туындайтын стресс мәселесі өте өзекті сұрақтардың бірі. Несие қарыз алу мәселесін психологиялық тұрғыдан зерттеу де өте өзекті тақырыптардың бірі болып табылады.

Әлеуметтік-экономикалық жағдайларға байланысты адамдардың басым көпшілігі несие алуға жүгінеді соның негізінде туындаған стресс мәселесін зерттеу қазіргі уақыт талаптарының бірі болып отыр.

Несие алып оны уақытымен төлеп отыру немесе төлей алмау кезіндегі стресс өте күрделі жағдай, әрі жағымсыз эмоциялар көбейеді. Несиені төлей алмау адамның психологиясына кері әсерін тигізеді, себебі адам үнемі корқыныш сезімінде жүреді.

Сондықтанда, әсіресе жастарда қаржылық мінез-құлық, экономикалық сана мен экономикалық ойлау сияқты маңызды сұрақтардың мәнін ерте түсініп, қаржылық сауаттылық деңгейін өсірген сайын несие алуда рационалды ойлай отырып бәрін дұрыс талдай алады.

Қаржыға байланысты туындайтын қаржылық әл-ауқаттың жоғарылауы стресстің төмен деңгейімен байланысты болса, ал қаржылық әл-ауқаттың төмендеуі стресстің жоғары деңгейімен байланысты болатынын көптеген зерттеулермен анықталғаны белгілі.

Негізгі бөлім. Қаржылық мінез-құлық қаржылық өнімдер мен қызметтер нарығындағы ақша ресурстарын жұмылдыруды, қайта бөлуді және инвестициялауды қамтитын

экономикалық мінез-құлықтың ерекше бір түрі. Қаржылық мінез-құлық адамдардың қаржылық белсенділігінің әртүрлі түрлерін қамтиды, мысалы: жинақтау, инвестициялар, сақтандыру, несиелік мінез-құлық, зейнетақыны жинақтау жөніндегі түрлі бағдарламалар.

Әлеуметтік-экономикалық бейімделу тұрғысынан қаржылық мінез-құлықтың әртүрлі формаларын ажыратуға болады: нарық талаптарына бейімделу дәрежесі, жеке жинақтарына қатысты жаңа банктік қызметтерді пайдалану дәрежесі және басқада қаржылық мінез-құлық формалары адамның әлеуметтік және материалдық жағдайына, сақтандыру шарттары мен ресурстарға қол жетімділігіне тікелей байланысты.

Осылайша, экономикалық мінез-құлықтың бір бөлігі ретінде қаржылық мінез-құлық күрделі құрылымға ие және адам өмірінің ажырамас бөлігі болып табылады. Қаржылық мінез-құлық өмірдің барлық салаларымен күрделі өзара әрекеттеседі және көптеген факторлардың әсерін сезінеді [1].

Қаржылық мінез-құлық дегеніміз, ақша табуға, жұмсауға, қарызға алуға, үнемдеуге және қорғауға байланысты капиталды басқаруда туындайтын адамның мінез-құлқы. Қаржылық мінез-құлықты жеке қаржыға қатысты болуы мүмкін әрбір жеке мінез-құлыққа жатқызуға болады [2].

Экономикалық сана қоғамдық сананың құрылымдық құрамдас бөлігі және сол құрылымның дамуының жалпы заңдылықтарына бағынады. Экономикалық өмірдің ажырамас бөлігі бола отырып, экономикалық сана ең алдымен экономикалық қатынастардың жай-күйін көрсетеді, оларды әлеуметтік-экономикалық даму факторы ретінде іске асыруға “қатысады”: ол мемлекеттік органдардың экономикалық саясатында көрініс табады.

Экономикалық сана экономикалық ойлаумен тығыз байланысты. Дамыған экономикалық сананың маңызды және ажырамас ерекшелігі-жүйелі түрде ойлау, әлеуметтік өмірдің барлық байланыстары мен қайшылықтарын көру, болып жатқан процестерге экономиканың тұтас дамуы тұрғысынан қарау мүмкіндігі.

Экономикалық ойлаудың қалыптасуы сөзсіз қалыптасқан стереотиптерді жеңумен қатар жүреді. Экономикалық сананың мәні ғылыми білімге және әлеуметтік-экономикалық заңдарды саналы пайдалануға негізделген жүйелі біліммен байланысты.

Қаржылық сауаттылық өзара байланысты төрт компонентті қамтиды: қамту деңгейі, қаржылық мінез-құлық, қаржылық білім және қаржылық дағдылар. Несиелер мен қарыздарға қатысты мінез-құлықты болжайтын психологиялық факторлардың қатарына қарыздарға қатысты көзқарастар, бақылау орны, жеке тұлға, тұтынушылық мінез-құлық модельдері, сондай-ақ ақшаны басқарудың стильдері мен стратегиялары жатады [3].

Қарыз қаражатын таңдауға келетін болсақ, қаржылық сауаттылығы бар адамдар қарыздың оңтайлы деңгейі туралы білуге және қарыздың төмен құнына ие болуға бейім болады.

Қазіргі уақытта несие қызметтері нарығының белсенді дамуы жүріп жатыр, бұл жаңа қаржылық мәдениеттің, тұтыну мәдениетінің қалыптасуына әкеледі.

Ж.Бодрийярдың айтуынша, «қазір жаңа мораль пайда болды: жинақтауға қатысты алдынала тұтынудың моральдық мәні, алға қарай қашудың моральдық мәні, жедел инвестициялау, жедел тұтыну және созылмалы инфляция (ақша жинау мағынасыз болады); осы жерден бүкіл заманауи жүйе пайда болады, онда заттар алдымен сатып алынады, содан кейін олар өз еңбектерімен тапқан ақшамен төлейді» [4].

Стресс мәселесі қазіргі әлемде ерекше ғылыми маңызға ие болды. Стресс категория ретінде, құбылыс ретінде табиғатта күрделі құбылыстардың кең спектрін біріктіреді: психофизиологиялық, жеке, әлеуметтік және тағы басқалары.

Қазіргі ғылыми әдебиеттерде «стресс» терминін үш мағынада қолданады, *біріншіден*, стресс ұғымын адам бойында қозу немесе қысымды тудыруы мүмкін кез-келген сыртқы

ынталандырғыштар немесе оқиғалар ретінде анықтауға болады. Қазіргі кезде «стрессор» немес «стресс-фактор» терминдері осы мағынада қолданады.

Екіншіден, бұл күй эмоциялар, қорғаныс реакциялары және адамның өзінде болатын жеңу процестері (coping processes) ретінде түсіндіріледі.

Үшіншіден, стресс ағзаның талаптарға немесе зиянды әсерлерге физикалық реакциясы болуы мүмкін. Дәл осы мағынада В. Кеннон мен Г. Селье бұл терминді қолданды [5].

Соңғы он жылдықта стресс ғылымның түрлі салаларында биологияның, медицинаның, психология және элеуметтанудың зерттеу пәні болып отыр. Себебі стресс ХХІ ғасырдағы қауіпті дерттердің бірі деуге де болады. Өмірімізде кездесіп жатқан жағдайлардың әрбіреуінде стрессогенді жағдайлар кездесіп отырады.

Қаржылық стресс өмірдің көптеген салаларында, соның ішінде денсаулық, әл-ауқат, оқу және қарым-қатынаста жағымсыз салдармен байланысты болып отыр. Несиелік мәселелерге байланысты ұзақ мерзімді қаржылық стресс физикалық және психикалық денсаулыққа теріс әсер етуі мүмкін.

Күнделікті шығындарды азайту сияқты жағымды қаржылық мінез-құлық стресстің төмендеуімен байланысты екендігі анықталды. Стресстің төменгі деңгейі адам денсаулығына оң әсер ететін сияқты, стресстің жоғары деңгейі жоғары қан қысымының көтерілуіне және ұйқысыздық сияқты физикалық ауруларды тудыруы немесе нашарлатуы мүмкін.

Қаржылық мінез-құлықтың жағымды көрсеткіштері жастарға маңызды қаржылық, экономикалық және тұлғааралық мақсаттарға жетуге көмектесетін қажетті мінез-құлық жиынтығы ретінде анықтауға болады.

Қарыз туралы хабардар болу, қарыз алу алдындағы ең төменгі пайыздық мөлшерлемені тексеру, үнемдеу, бюджетті құру және қаржылық мақсаттарды орындау сияқты мінез-құлық қаржылық стресстің төмен деңгейімен және қаржылық әл-ауқаттың жоғарылауымен оң байланысты екендігі көрсетілді [6].

Қорытынды. Жастар несие қарызын төлей алмау немесе кешіктіруге қатысты туындайтын стресстің жағымсыз салдарын түсінгенімен, бұл жағдай қалыпты болып бара жатыр.

Қаржылық сауаттылықты арттыру саласында үздік нәтижелерге қол жеткізу үшін мынадай басым сұрақтар айқындалды:

1) дербес қаржы-өмірлік циклдің әртүрлі кезеңдерінде кірістер мен шығыстарды есепке алуды жүргізудің, қаржылық жоспарлаудың практикалық пайдасын түсіндіру, мақсаттарды іске асыру үшін жинақтарды жинақтаудың маңыздылығын түсінуді, қабылданған қаржылық шешімдер үшін жеке жауапкершілік сезімін қалыптастыру;

2) цифрлық қаржы технологиялары инновациялық қаржы өнімдері мен көрсетілетін қызметтер, оларда қолданылатын технологиялар, оларды тарату мен пайдалану арналары мен тәсілдері туралы ақпарат беру, сондай-ақ цифрлық қауіпсіздік негіздерін түсіндіру;

3) кредиттік сауаттылық-кредиттік қызметтер құнын және қаржылық міндеттемелерді орындау мүмкіндігін бағалай білу.

Қаржылық сауаттылықтың көрсетілген компоненттерін ескере отырып, қаржылық сауатты адам келесі қасиеттерге ие болуы керек:

1) кірістер мен шығыстарды жоспарлай білу;

2) күтпеген жағдайлар үшін ұзақ мерзімді жинақ ақшаларды және қаржылық «қауіпсіздік жастығын» қалыптастыру;

3) қаржылық жаңалықтардан хабардар болу және қажетті қаржылық ақпаратты пайдалана білу;

4) қаржылық қызметтер мен өнімдерді ұтымды таңдау;

5) кредит беруге байланысты мәселелерге жауапкершілікпен қарау;

6) қаржылық қызметтерді тұтынушы ретінде өзінің заңды құқықтары мен мүдделерін білу және қорғай білу;

7) қаржылық алаяқтық белгілерін тани білу;

8) қаржы қызметтері нарығындағы тәуекелдер туралы білу;

9) қаржы өнімдері мен құралдарының ерекшеліктерін білу және өзі үшін ең жақсы жағдайларды таңдай білу.

Сонымен, несиелік қарызы бар адамдарда стресс деңгейі жоғару болуы бізге жаңалық емес, ол түсінікті жағдай. Ал сол деңгейді түсіру үшін не істеуіміз керек? Деген сұрақ бәрін мазалайтыны айдан анық. Сондықтанда осы бағытта көптеген психологиялық зерттеулерді қажет етеді.

Әдебиеттер

1. Xiao JJ, Ahn SY, Serido J, Shim S. Earlier financial literacy and later financial behaviour of college students. Int J Consum Stud. 2014.

2. Соколова Г. Н. Экономическая социология / Г. Н. Соколова — «Высшая школа», 2013 — (ВУЗ. Студентам высших учебных заведений) УДК 316:334.2(075.8) ББК 60.56я73

3. Ақсұңқар Ақынбаева «Несие жүйесінен неге маза кетті?» ZAMAN халықаралық, қоғамдық саяси газет №7 (980), 2014 ж.

4. Бодрийяр Ж. Система вещей / пер. с фр. С. Зенкина. – М.: Рудомино, 2010. – 220 с.

5. Сапольски Р. Психология стресса. – М, 2012

6. Материалы к проекту «Дифференциальное исследование стратегий преодоления стресса у юношей и девушек». URL: <https://psy.su/psyche/projects/2584/>

ПРИСПОСОБЛЕНИЕ ЛИЧНОСТИ К УСЛОВИЯМ ВНУТРЕННЕГО ВООРУЖЕННОГО КОНФЛИКТА: ЭВОЛЮЦИЯ СМЫСЛОВ ЖИЗНИ И ЦЕННОСТЕЙ

Есенкулова А.Е.

Учреждение «Q» University

Алматы, Казахстан

Статья отражает результаты эмпирического исследования, направленного на изучение психологических особенностей восприятия личности в условиях военного конфликта. В процессе теоретического анализа были выделены основные аспекты, которые оказывают значительное влияние в экстремальных ситуациях: эмоциональный, личностный, деятельностный и экзистенциальный уровни. Каждый из этих уровней может проявляться как в позитивном, так и в негативном ключе, в зависимости от условий и личных качеств индивидуума. Структурный анализ выявил значительные различия между группами участников, которые различались по признакам конструктивного и деструктивного восприятия. Эти различия обусловлены характерными особенностями структурной организации личности. У тех, кто воспринимает военный конфликт конструктивно, наблюдается высокая согласованность психологических характеристик на эмоциональном и экзистенциальном уровнях, что помогает им легче преодолевать трудности. Напротив, деструктивное восприятие связано с высокой организованностью на личностном и деятельностном уровнях, но часто сопровождается эмоциональной нестабильностью и дезориентацией. Было установлено, что тип восприятия и переживания конфликта – конструктивный или деструктивный – определяется уникальным сочетанием психологических факторов, таких как темперамент, личные установки, мотивации, ценности ориентиры и смысловые структуры. Эти данные обладают значительной практической ценностью и могут быть использованы в психологической работе с группами, находящимися в условиях длительных военных действий, способствуя их более эффективному преодолению психологических трудностей (источники остаются на местах).

Ключевые слова: Психологические особенности, восприятие личности, военный конфликт, эмпирическое исследование, экстремальные ситуации, эмоциональный уровень.

Бұл мақала әскери қақтығыс жағдайында тұлғаның қабылдау психологиялық ерекшеліктерін зерттеуге бағытталған эмпирикалық зерттеу нәтижелерін көрсетеді. Теориялық талдау барысында экстремалды жағдайларда елеулі әсер ететін негізгі аспектілер анықталды: эмоционалдық, тұлғалық, әрекеттік және экзистенциалды деңгейлер. Осы деңгейлердің әрқайсысы жағдай мен индивидтің жеке қасиеттеріне байланысты оң немесе теріс түрде көрінуі мүмкін. Құрылымдық талдау нәтижесінде тұлғаны конструктивті және деструктивті қабылдау белгілері бойынша әртүрлі қатысушы топтар арасында елеулі айырмашылықтар анықталды. Бұл айырмашылықтар тұлғаның құрылымдық ұйымдасуының ерекшеліктерімен байланысты. Әскери қақтығысты конструктивті түрде қабылдайтын адамдарда эмоционалдық және экзистенциалды деңгейлерде психологиялық сипаттамалардың жоғары үйлесімділігі байқалады, бұл оларға қиындықтарды жеңуге көмектеседі. Керісінше, деструктивті қабылдау көбінесе эмоционалдық тұрақсыздық пен дезориентациямен қатар жүреді, бірақ тұлғалық және әрекеттік деңгейлерде жоғары ұйымдасушылықпен сипатталады. Зерттеу нәтижелері бойынша қақтығысты қабылдау және оны бастан кешіру типі – конструктивті немесе деструктивті – темперамент, жеке қондырғылар, мотивациялар, құндылық бағыттары және мағыналық құрылымдар сияқты психологиялық факторлардың бірегей үйлесімімен анықталатыны дәлелденді. Бұл мәліметтер елеулі практикалық мәнге ие және ұзақ мерзімді әскери қимылдарға қатысатын топтармен психологиялық жұмыс жүргізуде олардың психологиялық қиындықтарды тиімдірек жеңуіне көмектесу үшін пайдаланылуы мүмкін (дереккөздер өзгеріссіз қалады).

Түйінді сөздер: Психологиялық ерекшеліктер, тұлғаны қабылдау, әскери қақтығыс, эмпирикалық зерттеу, экстремалды жағдайлар, эмоционалдық деңгей.

This article reflects the results of an empirical study aimed at exploring the psychological characteristics of personality perception in the context of military conflict. Theoretical analysis identified key aspects that have a significant impact in extreme situations: emotional, personal, activity-based, and existential levels. Each of these levels can manifest both positively and negatively, depending on the circumstances and personal qualities of the individual. Structural analysis revealed significant differences between groups of participants, which differed in terms of constructive and destructive perception. These differences are due to distinctive features of the personality's structural organization. Those who perceive military conflict constructively show high coherence of psychological characteristics at the emotional and existential levels, which helps them cope with difficulties more easily. Conversely, destructive perception is associated with a high level of organization at the personal and activity-based levels but is often accompanied by emotional instability and disorientation. It was found that the type of perception and experience of conflict—constructive or destructive—is determined by a unique combination of psychological factors, such as temperament, personal attitudes, motivations, value orientations, and meaning structures. This data holds significant practical value and can be used in psychological work with groups in long-term military conflict conditions, helping them more effectively overcome psychological difficulties (sources remain on site).

Key words: Psychological characteristics, personality perception, military conflict, empirical study, extreme situation.

Термин «трудная жизненная ситуация» прочно закрепился в научной лексике психологии и сопредельных наук, став привычным выражением, описывающим эмоциональные переживания многих людей. Особое место среди таких ситуаций занимают экстремальные условия, вызванные деятельностью человека, которые оказывают глубокое и многоуровневое воздействие не только на отдельные личности, но и на общество в целом, а также на природную среду. К таким кризисам относятся техногенные, биологические, экологические и социальные катастрофы. За последние годы особенно остро встал вопрос о военных конфликтах, этнических и религиозных противостояниях, которые создают серьёзные угрозы как для конфликта на востоке Украины, охвативший Донецкую и Луганскую области, на протяжении последних лет остаётся одной из наиболее масштабных войн с конца Второй мировой (1941–1945 гг.). Это противостояние не только затянулось на годы, но и стало причиной страданий миллионов жителей Донбасса. Более двух миллионов человек вынуждены жить в условиях постоянной опасности, что лишь усиливает необходимость решения этого кризиса (источник).

Трудности данной ситуации кроются не только в явной угрозе жизни и безопасности, но и в том, как люди воспринимают эту опасность. Восприятие угрозы может варьироваться от человека к человеку, что делает экстремальные условия во многом субъективными. Уровень

внутренней психологической устойчивости напрямую влияет на то, как человек воспринимает кризисную ситуацию, что заставляет задаться вопросом: какие именно личностные характеристики играют ключевую роль в восприятии таких обстоятельств? Как эти психологические черты влияют на выбор стратегии поведения в условиях опасности?

В области психологии экстремальных ситуаций накоплено значительное количество исследований, посвящённых разнообразным аспектам этого феномена. Особый акцент делается на угрозах жизни, катастрофических событиях и аномальных условиях существования (Л. Р. Правдина, О. С. Васильева, Т. В. Рогачева, М. Ш. Магомед-Эминов и др.). Важными направлениями исследований остаются психогенные эффекты экстремальных условий (Ю. А. Александровский и др.), психология поведения в условиях стресса (Б. А. Смирнов и др.), а также изучение личности в критических ситуациях (Л. И. Анцыферова, А. Г. Асмолов, В. Франкл и др.) и психические травмы, вызванные этими обстоятельствами (И. Г. Малкина-Пых, Н. В. Тарабрина и др.). Эти исследования продолжают углублять наше понимание того, как экстремальные условия влияют на личность и какие механизмы психологической адаптации помогают человеку справляться с такими ситуациями.

Однако эмпирические данные, касающиеся изучения психологических характеристик личности в условиях длительного пребывания в зоне военных действий, на сегодняшний день остаются весьма скромными. Ярким примером таких обстоятельств может служить продолжающийся вооружённый конфликт в Донецкой Народной Республике. В рамках данного исследования перед нами встала важная задача — восполнить этот пробел. Наша цель состоит в том, чтобы определить те индивидуально-психологические черты, которые оказывают ключевое влияние на восприятие личностью экстремальных условий военного конфликта, а также позволяют ей более конструктивно справляться с этой непростой реальностью.

Как говорится, "не откладывая в долгий ящик", мы стремимся сделать шаг вперёд в понимании того, что помогает людям находить внутренние ресурсы в таких кризисных ситуациях.

Теоретическая часть нашего исследования была направлена на всесторонний анализ феномена личности, её эмоциональных и когнитивных переживаний. В рамках современной психологии личность рассматривается как многослойная и сложная структура, в формировании которой участвуют биогенетические, социогенетические и персоногенетические компоненты. Военные конфликты оказывают на личность глубокое воздействие, изменяя восприятие человеком окружающей реальности и способствуя формированию уникальных психологических качеств. Анализируя как отечественные, так и зарубежные теории личности, а также опираясь на трёхуровневую концепцию деятельности психологии смысла, предложенную Д. А. Леонтьевым [Леонтьев, 1993; Леонтьев, 2000; Леонтьев, 2003], можно выделить ключевые факторы, влияющие на восприятие экстремальных ситуаций. Среди этих факторов значительную роль играют личностные характеристики, такие как темперамент, характер, мотивация, жизненные цели, смысловые установки и степень самоактуализации индивида.

Психологические переживания представляют собой сложную и многосоставную структуру [Фахрутдинова, 2006; Фахрутдинова, 2012], включающую различные уровни: социально-когнитивный [Гусельцева, 2004], бессознательный [Уварина, 2004], личностно-субъективный [Рубинштейн, 2002], сознательный [Выготский, 2008], а также эстетический и культурно-исторический [Ярошевский, 1997], мотивационный [Вилюнас, 1993], смысловой [Бассин, 1973] и процессуально-деятельностный [Прохоров, 2008]. Эти уровни тесно взаимосвязаны, формируя целостное восприятие человеком внешнего мира и своего места в нём.

Многоуровневость этих переживаний подчёркивает необходимость комплексного подхода

к их изучению, особенно в контексте военных конфликтов, когда влияние на личность проявляется на всех уровнях её структуры.

Чтобы "не откладывать в долгий ящик" сложные вопросы адаптации в экстремальных условиях, следует учитывать взаимодействие различных аспектов личности, что позволяет глубже понять, как люди переживают и справляются с последствиями кризисных ситуаций.

Исследования феномена переживания показывают, что в условиях экстремального стресса, особенно связанного с травматическими событиями, восприятие военного конфликта формируется на нескольких психологических уровнях: эмоциональном [Бойко, 1996; Китаев-Смык, 2019; Шкуратова, 2007; Huppert, 2009; Seligman, 2006], личностном [Александрова, 2004; Анцыферова, 1994; Битюцкая, 2007; Lazarus, Folkman, 1984], деятельностном [Василюк, 1984; Леонтьев, Рассказова, 2011; Фоминова, 2012; Maddi, Khoshaba, 1994] и экзистенциальном [Асмолов, 2011; Баканова, 2000; Магомед-Эминов, 2008; Франкл, 1990].

На каждом из этих уровней переживания зависят от сложного взаимодействия индивидуально-психологических особенностей личности. Эти черты играют центральную роль в том, как человек будет воспринимать происходящее: конструктивно — находя в себе силы для преодоления трудностей, или деструктивно — усугубляя внутренний кризис. В конечном счёте, всё сводится к тому, насколько личность готова принять вызов, который ей бросает ситуация, и способна ли она мобилизовать свои внутренние ресурсы. Недаром существует мудрость: «Когда тяжело, сильные раскрывают свою истинную мощь».

Организация и методы исследования

Эмпирическое исследование было проведено на базе Государственного образовательного учреждения высшего профессионального образования «Горловский институт иностранных языков» (г. Горловка, Донецкая Народная Республика) в период с 2014 по 2022 годы дистанционно. В исследовании приняли участие студенты как очной, так и заочной форм обучения, а также слушатели центра переподготовки и дополнительного профессионального образования. В общей сложности выборка составила 195 человек, среди которых 170 — женщины (87 %) и 25 — мужчины (13 %), средний возраст которых составил 22 года. Все респонденты проживают на территории Донецкой Народной Республики, которая на протяжении всего периода исследования находилась в условиях затяжного вооружённого конфликта, что придаёт ситуации дополнительный экстремальный характер.

Для проведения исследования мы использовали две группы психодиагностических методик, направленных на изучение как индивидуально-психологических характеристик, так и восприятия военного конфликта. Первая группа методик была сосредоточена на анализе личностных особенностей участников. В её состав вошли такие инструменты, как опросник Г. Айзенка для определения типа темперамента, 16-факторный личностный опросник Р. Кеттелла, методика «Диагностика мотивационной структуры личности» В. Э. Мильмана. Важную роль в исследовании сыграли методики Д. А. Леонтьева «Смыслоразнообразие ориентации» и «Система жизненных смыслов», а также методика «Диагностика самоактуализации личности» Н. Ф. Калиной и А. В. Лазукина.

Как говорится, «всё тайное становится явным», и в нашем исследовании мы стремились выявить те ключевые личностные особенности, которые влияют на восприятие и адаптацию в условиях военного конфликта. Вторая группа методик была направлена на изучение того, как участники воспринимают саму ситуацию конфликта. Здесь мы использовали такие инструменты, как методика «События моей жизни» Г. С. Никифорова, «Диагностика уровня личной невротизации» В. В. Бойко, «Тест жизнестойкости» Д. А. Леонтьева и опросник «Отношение к жизни, смерти и кризисной ситуации» А. А. Бакановой.

Для обработки полученных данных мы использовали методы описательной статистики и

сравнительного анализа, включая непараметрический U-критерий Манна—Уитни. Кроме того, был применён корреляционный анализ, в ходе которого рассчитывались коэффициенты линейной корреляции Пирсона (r) и ранговой корреляции Спирмена (r). Также проведён структурный анализ, в рамках которого определялись индексы когерентности, дивергентности и организованности структуры, и анализировалась функциональная роль отдельных элементов в её компонентах.

Благодаря такому многослойному подходу, мы смогли глубже понять психологические особенности личности и её реакции на экстремальные условия. Недаром говорят: «где тонко, там и рвётся», и результаты нашего исследования позволили не только выявить факторы, усиливающие стресс, но и ресурсы, которые помогают людям справляться с трудностями и адаптироваться к кризисным обстоятельствам.

Результаты исследования и их обсуждение

На этапе аналитического исследования были выявлены существенные различия в индивидуально-психологических характеристиках между теми, кто способен воспринимать военный конфликт конструктивно, и теми, чьи переживания оказываются деструктивными. Эти различия охватывали ключевые аспекты, включая такие факторы, как темперамент, личностные черты, мотивация, жизненные ценности, смысловые установки и элементы самоактуализации личности [Бойко, 2019]. Недаром говорят, «каждый кулик своё болото хвалит», так и здесь, внутренний настрой личности играет определяющую роль в её восприятии кризисных ситуаций и способности справляться с ними. Однако, хотя такие данные дают ценную информацию, они не позволяют в полной мере осветить всю глубину и многослойность личности тех, кто живёт в условиях конфликта.

Особенно интересными оказались результаты структурного анализа индивидуально-психологических характеристик людей, находящихся в зоне вооружённого конфликта, которые воспринимают экстремальные условия на различных уровнях (см. таблицы 1–4). Исследование показало, что у тех, кто воспринимает кризис конструктивно, наблюдаются заметные различия в личностных структурах по сравнению с теми, чьи реакции деструктивны. Как говорится, «гладко было на бумаге, да забыли про овраги», и именно эти внутренние различия формируют уникальные стратегии адаптации, которые позволяют некоторым людям успешнее справляться с вызовами экстремальной ситуации.

Деструктивным типами восприятия заметны существенные различия в уровне организованности их психологической структуры. Это подтверждает давнее наблюдение: «Гладко было на бумаге, да забыли про овраги», – что подчёркивает важность учёта многообразия психологических факторов при анализе поведения и реакции людей в кризисных ситуациях.

Как показывают данные таблицы 1, участники с конструктивным эмоциональным восприятием демонстрируют более высокий уровень согласованности и упорядоченности в структуре своих индивидуально-психологических характеристик. Их восприятие ситуации основывается на развитой и устойчивой системе взаимодействия как с собственным внутренним миром, так и с внешней средой. Такая система строится на чётко сформированных мотивах, ориентированных на личностный рост, стремление к самосовершенствованию, выраженную профессиональную ориентацию и глубоко укоренённые духовные ценности. Эти участники также стремятся поддерживать гармоничные отношения и сохранять здоровые социальные связи, что способствует их более конструктивному восприятию текущих событий.

Эти особенности отражают не только внутреннюю организованность, но и способность личности адаптироваться к сложным условиям, сохраняя при этом баланс между личностным развитием и взаимодействием с окружающим миром. Как говорят, «в буре закаляются

сильнейшие», и эта закалка помогает им справляться с вызовами экстремальной реальности.

Таблица 1. Структура индивидуально-психологических характеристик личности при конструктивном и деструктивном переживании ситуации военного конфликта: эмоциональный уровень переживания

	конструктивное переживание	деструктивное переживание
ИКС	934	531
ИДС	366	178
ИОС	568	353

Примечание: ИКС – индекс когерентности структуры; ИДС – индекс дивергентности структуры; ИОС – индекс организованности структуры

На личностном уровне восприятия военного конфликта (см. таблицу 2) у людей с деструктивным типом переживания выявляется неожиданно высокая степень согласованности и упорядоченности их индивидуально-психологических характеристик. Такое восприятие тесно связано с ярко выраженной личностной направленностью и способностью контролировать своё поведение, что указывает на мощную мотивационную основу. Эти люди демонстрируют устойчивую систему взаимоотношений как с самими собой, так и с окружающим миром, что свидетельствует о структурированном подходе к внутренним и внешним взаимодействиям. Их восприятие мира основывается на жизненных ориентирах, которые включают удовлетворённость прошлым опытом и элементы самоактуализации, такие как осознание экзистенциальной ценности жизни и высокий уровень самопонимания. Таким образом, деструктивное восприятие ситуации сохраняет внутреннюю силу и демонстрирует способность эффективно справляться с поведенческими задачами благодаря устойчивой мотивационной структуре.

Эта структурированная система взаимоотношений, словно "держит весь мир на плечах", укрепляя восприятие конфликта. Ключевую роль в этом играют осознанные жизненные смыслы, основанные на удовлетворённости прошлым, и высокий уровень самосознания, охватывающий экзистенциальные аспекты существования. Эти элементы оказывают значительное влияние на внутренние реакции личности в условиях экстремальных ситуаций.

На деятельностном уровне восприятия военной ситуации у людей с конструктивным типом переживания выявляется ещё более высокая степень организованности и согласованности психологической структуры. Их восприятие характеризуется целеустремлённостью, способностью планировать и выполнять последовательные действия, несмотря на стресс и неопределённость. Участники с конструктивным восприятием проявляют высокую вовлечённость в профессиональную деятельность и стремление к личностному развитию, что указывает на высокую продуктивность и активность, даже когда, казалось бы, "всё валится из рук".

Таблица 2. Структура индивидуально-психологических характеристик личности при конструктивном и деструктивном переживании ситуации военного конфликта: личностный уровень переживания

	конструктивное переживание	деструктивное переживание
ИКС	352	871
ИДС	83	353
ИОС	269	518

При изучении деятельностного уровня у испытуемых с деструктивным типом восприятия было выявлено, что их личностная структура демонстрирует высокую степень упорядоченности и согласованности (см. таблицу 3). Основными факторами, формирующими их восприятие, выступают чёткие жизненные ориентиры и стремление к самоактуализации. Эти люди характеризуются высоким уровнем осмысленности жизни, позитивным отношением к человеческой природе, глубоким самопониманием и хорошо сформированной положительной Я-концепцией. Более того, они проявляют способность к продуктивному взаимодействию с окружающими, что способствует созданию крепких социальных связей.

Мотивационная сфера играет важную роль в формировании деструктивного восприятия. В этой области основными движущими силами являются мотивы общения и стремление к социальной значимости и полезности. Ориентированность на взаимодействие с другими людьми и желание приносить пользу обществу создают крепкую основу для конструктивной самореализации, несмотря на деструктивные аспекты их восприятия происходящего. Таким образом, даже находясь в состоянии внутреннего конфликта, эти люди стремятся найти своё место в мире и продолжать вносить вклад в социум, преодолевая все «подводные камни», которые возникают на их пути.

Таблица 3. Структура индивидуально-психологических характеристик личности при конструктивном и деструктивном переживании ситуации военного конфликта: деятельностный уровень переживания

	конструктивное переживание	деструктивное переживание
ИКС	550	593
ИДС	330	123
ИОС	220	470

Согласно данным таблицы 4, у людей с конструктивным экзистенциальным восприятием наблюдается более высокая степень упорядоченности и согласованности личностной структуры. Ключевые индивидуально-психологические характеристики, формирующие такое восприятие, включают особенности темперамента, а также такие черты, как дипломатичность, радикальность и внутреннее напряжение. Примечательно, что этот тип восприятия тесно связан с самоактуализацией, которая выражается в стремлении к творческой самореализации.

Люди с конструктивным экзистенциальным восприятием не только находятся в гармонии с собой, но и демонстрируют склонность к творческому подходу, что помогает им находить оригинальные решения и успешно адаптироваться к экстремальным условиям. Их внутренний мир, словно «компас в шторме», поддерживает их на плаву, позволяя сохранять ясность мышления и гибкость даже в самых трудных обстоятельствах.

Таблица 4. Структура индивидуально-психологических характеристик личности при конструктивном и деструктивном переживании ситуации военного конфликта: экзистенциальный уровень переживания

	конструктивное переживание	деструктивное переживание
ИКС	830	404
ИДС	336	141
ИОС	494	263

Подводя итоги нашего исследования, можно выделить несколько ключевых выводов, которые проливают свет на особенности восприятия личности в условиях военного

конфликта.

Заключение

Проведённая работа продемонстрировала, что для глубокого понимания поведения личности в экстремальных ситуациях крайне важно детально анализировать психологическую структуру её индивидуальных характеристик. Мы пришли к выводу, что различные типы и уровни восприятия военной ситуации напрямую зависят от качественной организации этих характеристик.

Во-первых, максимальная упорядоченность индивидуально-психологических характеристик наблюдается у тех участников, которые демонстрируют конструктивное восприятие военной ситуации, особенно на эмоциональном и экзистенциальном уровнях. Эти уровни играют ключевую роль в поддержании внутренней гармонии и устойчивости, как якорь, удерживающий человека в море неопределённости.

Во-вторых, высокая степень структурированности характерна и для участников с деструктивным восприятием, но она проявляется в основном на личностном и деятельностном уровнях. Здесь упорядоченность помогает удерживать контроль над поведением и адаптироваться к экстремальным условиям, напоминая о попытке «держать себя в руках», несмотря на хаос вокруг.

В-третьих, на каждом уровне восприятия и для каждого типа переживания мы выявили уникальные сочетания индивидуально-психологических характеристик. Эти комбинации ясно отражают особенности восприятия у разных групп людей, подчёркивая сложность и многослойность их реакции на военные события.

Наконец, ключевая особенность феномена восприятия заключается в том, что конструктивные и деструктивные типы восприятия выполняют для личности разные функции. Эти функции зависят как от уровня восприятия (эмоционального, личностного, деятельностного или экзистенциального), так и от уникальной комбинации индивидуально-психологических характеристик, которые формируют их реакцию на военные события.

Наше исследование проливает свет на механизмы восприятия экстремальных ситуаций, что может сыграть важную роль в разработке эффективных психологических стратегий поддержки людей, находящихся в условиях военных конфликтов. Как говорится, «предупреждён — значит вооружён», и понимание этих процессов поможет создавать более целенаправленные подходы к помощи.

Литература

1. Александрова Л. А. К концепции жизнестойкости в психологии // Сибирская психология сегодня : сб. научн. трудов / под ред. М. М. Горбатовой, А. В. Серого, М. С. Яницкого. Кемерово : Кузбас-свуиздат, 2004. Вып. 2. С. 82–90.
2. Анцыферова Л. И. Личность в трудных жизненных условиях: переосмысление, преобразование ситуаций и психологическая защита // Психологический журнал. 1994. Т. 15. № 1. С. 3–18.
3. Асмолов А. Г. Психология личности. Москва : Академия, 2011. 490 с.
4. Баканова А. А. Отношение к жизни и смерти в критических жизненных ситуациях. Санкт-Петербург, 2000. 203 с.
5. Бассин Ф. В. К развитию проблемы значения и смысла // Вопросы психологии. 1973. № 6. С. 13–23.
6. Битюцкая Е. В. Ситуационные факторы совладающего поведения // Вестник молодых ученых «Ломоносов». Выпуск III. Москва : МАКС Пресс, 2007. С. 259–265.
7. Бойко В. В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других. Москва : Информационно-издательский дом «Филинъ», 1996. 472 с.
8. Бойко О. В. Индивидуально-психологические особенности переживания личностью ситуации военно-го конфликта / О. В. Бойко, Н. В. Новикова // Вестник Вятского государственного университета. Киров : Научное издательство ВятГУ, 2019. № 4 (134). С. 94–105.
9. Василюк Ф. Е. Психология переживания. Анализ преодоления критических ситуаций. Москва : Изд-во Московского ун-та, 1984. 240 с.
10. Виллонас В. К. Основные проблемы психологической теории эмоций // Психология эмоций. Тексты.

- 2-е изд. / под ред. В. К. Вилюнаса, Ю. Б. Гиппен-рейтер. Москва : Изд-во Московского ун-та, 1993. С. 3–28.
11. Выготский Л. С. Развитие высших психических функций. Москва : Просвещение, 2008. 500 с.
  12. Гусельцева М. С. Сравнительный анализ подходов к проблеме переживания в функционализме (от В. Джемса до современного бихевиоризма) // Категория переживания в психологии и философии : коллективная монография / под ред. Т. Д. Марцинковской. Москва : Прометей, 2004. С. 98–146.
  13. Китаев-Смык Л. А. Организм и стресс. Стрессжизни и стресс смерти. Москва : Смысл, 2019. 570 с.
  14. Леонтьев Д. А. Очерк психологии личности. Москва : Смысл, 1993. 43 с.
  15. Леонтьев Д. А. Внутренний мир личности // Психология личности в трудах отечественных психологов. Санкт-Петербург : Питер, 2000. С. 372–377.
  16. Леонтьев Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. 2-е изд., испр. Москва : Смысл, 2003. 487 с.
  17. Личностный потенциал: структура и диагностика / под ред. Д. А. Леонтьева. Москва : Смысл, 2011. 680 с.
  18. Магомед-Эминов М. Ш. Феномен экстремальности. 2-е изд. Москва: Психологическая Ассоциация, 2008. 218 с.
  19. Прохоров А. О. О связи переживаний и психических состояний / А. О. Прохоров, Л. Р. Фахрутдинова // Ученые записки Казанского государственного университета. Т. 150: Гуманитарные науки. Кн. 3. Казань, 2008. С. 50–55.
  20. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 720 с.
  21. Селигман М. Новая позитивная психология: Научный взгляд на счастье и смысл жизни. Москва : София, 2006. 368 с.
  22. Уварина Е. Ю. Сравнительный анализ подходов к проблеме переживания в психоанализе и гуманистической психологии // Категория переживания в психологии и философии. Москва : Прометей, 2004. С. 147–189.
  23. Фахрутдинова Л. Ф. Структурно-динамическая организация переживания субъекта. Казань, 2012. 535 с.
  24. Фахрутдинова Л. Р. Психология переживания: современное состояние, актуальные исследования, перспективы развития // Образ российской психологии в регионах страны и в мире : материалы Междунар. форума и шк. молодых ученых ИП РАН [24–28 сент. 2006 г.] / проф. А. Л. Журавлев. Сочи, 2006. URL: http://www.ipras.ru/cntnt/rus/dop_dokume/mezhdu_naro/nauchnye_m/razdel_2_p/fahrutdino.html (дата обращения: 12.01.2019).
  25. Фоминова А. Н. Жизнестойкость личности. Москва : Прометей, 2012. 280 с.
  26. Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва : Прогресс, 1990. 372 с.
  27. Шкуратова И. П. Влияние оценки личностью трудной жизненной ситуации на выбор способов совладания с ней / Психология совладающего поведения : материалы Междунар. науч.-практ. конф. Кострома, 2007. С. 126–128.
  28. Ярошевский М. Г. Идеи Б. М. Теплова о переживании как феномене культуры // Вопросы психологии. 1997. № 4. 63 с.
  29. Huppert F.A. Psychological well-being: Evidence regarding its causes and consequences // Applied Psychology: Health and Well-being. 2009 №1(2). P. 137–164.
  30. Lazarus R. S., Folkman S. Stress, appraisal and coping. N. Y.: Springer, 1984. 124 p.
  31. Maddi S. R. and Khoshiba, D. M. Hardiness and Mental Health // Journal of Personality Assessment. 1994. № 63. P. 265–274

ПСИХОДИАГНОСТИКА РАССТРОЙСТВ, ВЫЗВАННЫХ УПОТРЕБЛЕНИЕМ АЛКОГОЛЯ

Есимова А.Д.¹, Аймаганбетова А.Х.¹, Есимов Н.Б.², Измаилова Н.Т.³

¹Казахский национальный университет им. Аль-Фараби

²Республиканский научно-практический центр психического здоровья

³Каспийский общественный университет

Алматы, Казахстан

Алкогольная зависимость современной наукой рассматривается с позиции био-психо-социальной модели. Американская медицинская ассоциация относит хроническое употребление алкоголя (– alcohol use disorder) к хроническому рецидивирующему заболеванию. Процесс диагностики AUD имеет важное значение, так как

эффективность лечения алкогольной зависимости во многом зависит от точности и адекватности диагноза. Диагноз ставится на основании комплексного обследования характеристик пациента.

Для сбора информации в процессе исследования пациента используются методы интервью и психометрические исследования. Эти методы способствуют более точной постановке диагноза AUD.

Ключевые слова: *расстройства, связанные с употреблением алкоголя, AUD, психологические аспекты употребления алкоголя, диагностика, клиническое интервью, скрининг, оценка.*

Қазіргі заманғы ғылымның алкогольге тәуелділігі био-психо-әлеуметтік модель тұрғысынан қарастырылады. Американдық медициналық қауымдастық алкогольді созылмалы тұтыну (- alcohol use disorder) созылмалы қайталанатын ауруға жатқызады. AUD диагностикасы процесінің маңызы зор, себебі алкогольге тәуелділікті емдеу тиімділігі көбінесе диагнозның дәлдігі мен барабарлығына байланысты. Диагноз пациенттің сипаттамаларын кешенді тексеру негізінде қойылады.

Пациентті зерттеу процесінде ақпарат жинау үшін сұхбат және психометриялық зерттеулер әдістері пайдаланылады. Бұл әдістер AUD диагнозын неғұрлым дәл қоюға ықпал етеді.

Түйін сөздер: *алкогольді тұтынумен байланысты бұзылулар, AUD, алкогольді тұтынудың психологиялық аспектілері, диагностика, клиникалық сұхбат, скрининг, бағалау.*

Alcohol dependence is considered by modern science from the standpoint of the bio-psycho-social model. The American Medical Association classifies chronic alcohol use disorder as a chronic recurrent disease. The process of diagnosing AUD is essential, as the effectiveness of alcohol dependence treatment depends largely on the accuracy and adequacy of the diagnosis. The diagnosis is made on the basis of a comprehensive examination of the patient's characteristics.

Interview methods and psychometric studies are used to collect information during the patient study. These methods contribute to a more accurate diagnosis of AUD.

Key words: *alcohol use disorders, AUD, psychological aspects of alcohol use, diagnosis, clinical interview, screening, evaluation.*

Введение. Психические расстройства, связанные с чрезмерным употреблением алкоголя, является одним из самых распространенных. Существующая современная био-психо-социальная модель алкогольной зависимости описывает ее как многомерный феномен, включающий биологический и социально-психологические аспекты. Диагностика расстройств, связанных с употреблением алкоголя (AUD) имеет важное значение, так как эффективность последующего лечения алкогольной зависимости зависит от точности и адекватности диагноза.

Основная часть. Диагноз ставится на основании сбора информации путем комплексного обследования пациента с использованием метода интервью, и психометрических методов исследования. Эти методы помогают получить полную и точную клиническую картину психических расстройств вследствие употребления алкоголя, что способствует правильной постановке диагноза AUD.

Био-психо-социальный подход к алкоголизму связан с многофакторностью его этиопатогенеза, сказанное способствует многообразию клинических проявлений алкоголизма в виде психических и поведенческих расстройств, внутренних заболеваний и неврологических расстройств.

Знание клинических характеристик AUD чрезвычайно важно для выбора психометрических методов диагностики AUD. На основе результатов использования методов интервью и психометрического исследования выставляется психологический диагноз, включающий функциональные и патологические параметры личности с AUD, а также их количественную оценку.

Ниже приведены основные методики оценки психологического статуса пациента с AUD.

Вступительное интервью.

Вступительные интервью являются наиболее распространенным типом интервью в клинической психологии. Врач объясняет пациенту, что нужно ожидать во время интервью, а также какова его продолжительность [1, с.657]. Цель вводного интервью пациентов с AUD

включает установление и диагностику проблем, которые могут быть у пациента. Его цель - установление и диагностика AUD и связанных с ними проблем для создания и персонализации графика лечения пациента. Понимание причин, по которым пациент с AUD обращается за помощью, имеет решающее значение во время интервью [2, с.300]. Необходимо оценить такие клинические характеристики как тяжесть употребления алкоголя, характер употребления алкоголя, тягу, полизависимость, коморбидность с другими психопатологическими расстройствами, а также данные о семейной ситуации, профессии и социальной адаптации. Способность психолога проводить вступительное интервью имеет значение и для раскрытия скрытой информации о пациентах для диагностики AUD. С последующим созданием терапевтического альянса между исследователем и пациентом помогает выстраивать качественное общение между пациентом и психологом, в том числе и у людей с низким уровнем мотивации. В таких случаях пациент может чувствовать себя понятым и желанным [3, с.594].

Психометрические инструменты для диагностики и оценки AUD.

Существует множество психометрических инструментов для диагностики AUD. Диагноз AUD для разработки плана лечения может быть поставлен путем сбора информации о физических, психологических и социальных особенностях пациента [4]. В частности, психометрические инструменты следует применять после как минимум 7 дней воздержания, чтобы минимизировать влияние на результаты исследования. Ниже приведены психометрические инструменты для диагностики и оценки AUD.

Опросник для оценки тяжести алкогольной зависимости

Опросник тяжести алкогольной зависимости (SADQ) [5 с.145] — это краткий опросник, самостоятельно заполняемый пациентом, разработан ВОЗ для измерения тяжести зависимости от алкоголя, сформулированный Эдвардсом и Гроссом [6, с.1058]. Он состоит из 20 пунктов, которые измеряют симптомы отмены, как физические, так и психологические. Испытуемому предлагается вспомнить месяц, когда он много пил, и, начиная с воспоминания об этом, задаются несколько вопросов, исследующих: физические симптомы, такие как тремор, потливость, боль в желудке; а также настроение; чувство облегчения, возникающее в результате употребления алкоголя; быстрое восстановление нормального состояния. Каждый пункт оценивается по 4-балльной шкале от 0 (никогда или почти никогда) до 3 (почти всегда). Максимально возможный балл составляет 60. Балл более 30 указывает на тяжелую алкогольную зависимость. SADQ прогнозирует вероятность достижения цели-контроль употребления алкоголя и тяжести симптомов отмены [7 с.561], [8 с.243].

Индекс тяжести зависимости

Индекс тяжести зависимости (ASI) — это полуструктурированный инструмент, используемый в очном интервью, проводимом психологом для оценки частоты употребления алкоголя, а также серьезности проблем, связанных с их употреблением. ASI может использоваться на начальном этапе лечения и впоследствии при последующих наблюдениях [9, с.26]. ASI широко используется для планирования лечения и оценки результатов [10, с.704]. ASI также предназначен для определения клинического состояния пациента, его правового статусу, семейного и социального поведения. Опросник требует относительно длительного времени для проведения и может быть сложным, когда есть дефицит времени, или, когда клиническая обстановка не располагает к исследованию, а также когда активное участие, требуемое от пациента, недостаточно.

Визуальная аналоговая шкала

Визуальная аналоговая шкала (ВАШ) собирает информацию о самоотчетной интенсивности тяги. Это прямая горизонтальная линия фиксированной длины, обычно 100 мм. Концы определяются как крайние пределы измеряемого параметра, ориентированные слева

(симптомов нет) направо (сильные симптомы). Субъект должен указать для каждого конкретного вещества (героин, кокаин, алкоголь и т. д.): 1) «желание», которое он/она испытывал в течение предыдущей недели исследования, поставив знак на строке для каждого вещества, которым он злоупотребляет; 2) интенсивность желания выпить; 3) и выпил ли он/она. ВАШ очень полезна для быстрой оценки тяги к психоактивным веществам [11, с.15], [12, с.3].

Шкала обсессивно-компульсивного пристрастия к алкоголю

Шкала обсессивно-компульсивного пристрастия к алкоголю (OCDS) была разработана для отражения обсессивности и компульсивности тяги к употреблению алкоголя [13, с.92], [14, с.225]. Анкета состоит из 14 вопросов, относящихся к двум неделям до приема алкоголя. OCDS состоит из вопросов об интенсивности желания, об обсессивных и компульсивных характеристиках употребления алкоголя, о связанных с этим мыслях, побуждениях к употреблению алкоголя, а также о способности противостоять употреблению алкоголя и о количестве выпитого алкоголя при рецидивах. Шкала чувствительна в отношении степени интенсивности обсессивно-компульсивных характеристик мыслей, связанных с употреблением алкоголя, желания и способности противостоять этим мыслям. OCDS также представляет собой инструмент мониторинга, способный предсказать рецидив и является надежным индикатором лечения [15, с.1276].

Контрольный список симптомов-90

Инструмент «Контрольный список симптомов-90» (SCL-90) оценивает широкий спектр психопатологических проблем и симптомов [16, с.164]. Применяя факторный анализ, Derogatis предложил девять подшкал или измерений, обозначенных как: соматизация, обсессивно-компульсивное расстройство, межличностная чувствительность, депрессия, тревога, враждебность, фобическая тревога, параноидальные идеи и психотизм. Пациентов просят оценить тяжесть их опыта с 90 симптомами за последнюю неделю по 5-балльной шкале от 0 «совсем нет» до 4 «чрезвычайно». В SCL-90 определены 3 индекса: GSI (общий симптоматический индекс) – это соотношение между суммой всех пунктов и проанализированными пунктами; PST (общий положительный симптом) – это количество пунктов, оцененных положительно; PSDI (индекс дистресса положительного симптома) – это сумма всех пунктов [17, с.217]. Для его прохождения требуется около 12–15 минут, и его сравнительно легко составить. Высокий балл по данному измерению указывает на высокую выраженность соответствующего дистресса. Эта шкала помогает предсказать рецидив заболевания [18, с.61].

Миннесотский многофазный личностный опросник

Миннесотский многофазный личностный опросник (MMPI) является одним из наиболее широко используемых стандартизированных психометрических тестов личности и психопатологии взрослых [19, с.141]. Он используется как в психологической, так и в психиатрической области. Текущая версия MMPI имеет 567 вопросов «истина/ложь», 8 шкал валидности, 10 клинических подшкал, 16 дополнительных шкал, 15 шкал содержания, шкалы PSY-5 (Personality Psychopathology Five), 27 подшкал, связанных с компонентами шкал содержания, и 28 подшкал Harris-Lingoes. Обычно на заполнение уходит до двух часов в зависимости от уровня скорости чтения пациентов. MMPI широко используется в контексте AUD для выявления симптомов, связанных с невротизмом (ипохондрия, депрессия и истерия), тревожностью и расстройствами личности (зависимое расстройство, антисоциальное и пограничное расстройство) [20, с.171].

Заключение. Целью диагностического процесса является сбор информации для разработки надежного диагноза, а также для планирования соответствующего лечения. Для того, чтобы облегчить получение реалистичной картины клинического состояния пациента, очень важно,

чтобы был исследован широкий спектр клинических измерений (история аддиктивного расстройства, готовность к изменениям, физическое состояние, психическое и психиатрическое состояние, наличие психологической травмы, суицидальные мысли, семейный анамнез). Клиническое интервью и психометрические инструменты используются специалистами для первичного сбора информации. В процессе терапии следует отдавать приоритет отношениям, основанным на взаимном доверии между пациентом и профессионалом и между профессионалом и семьей пациента. Кроме того, следует подчеркнуть, что для оценки должна тщательно исследоваться тяжесть для выявления зависимости и возможной психопатологической симптоматики, для соответствующего терапевтического вмешательства. Все вышесказанное будет способствовать успеху терапии.

Литература

1. Kramer G.P., Bernstein D.A., Phares V. Introduction to clinical psychology. Upper Saddle River, NJ: Pearson Prentice Hall, 2019, p. 657.
2. Carli R, Paniccia R.M. Analisi della domanda. Teoria e intervento in psicologia clinica. Bologna: Il Mulino, 2013, p. 300.
3. Miller W.R, Rollnick S. Il colloquio motivazionale - Terza edizione: Aiutare le persone a cambiare. Trento: Edizioni Centro Studi Erickson, 2014, p. 594.
4. NICE Clinical Guidelines National Collaborating Centre for Mental Health. Alcohol-Use Disorders: diagnosis, assessment and management of harmful drinking and alcohol dependence. Leichster: British Psychological Society, 2011.
5. Stockwell T., Murphy D., Hodgson R. The severity of alcohol dependence questionnaire: its use, reliability and validity. Br J Addict 1983; 78: 145-55.
6. Edwards G., Gross M.M. Alcohol dependence: provisional description of a clinical syndrome. Br Med J 1976; 1: 1058-61.
7. Heather N., Brodie J.,Wale S., et al.A randomized controlled trial of Moderation-Oriented Cue Exposure. J Stud Alcohol 2010; 61: 561-70.
8. Davidson R. Assessment of the alcohol dependence syndrome: a review of self-report screening questionnaires. Br J Clin Psychol 1987; 26 (Pt 4): 243-55.
9. McLellan A.T., Luborsky L., Woody G.E., O'Brien C.P. An improved diagnostic evaluation instrument for substance abuse patients. The Addiction Severity Index. J Nerv Ment Dis 1980; 168: 26-33.
10. Moos R.H., Finney J.W., Federman E.B., Suchinsky R. Specialty mental health care improves patients' outcomes: findings from a nationwide program to monitor the quality of care for patients with substance use disorders. J Stud Alcohol 2000; 61: 704.
11. Maxwell C. Sensitivity and accuracy of the visual analogue scale: a psycho-physical classroom experiment. Br J Clin Pharmacol 1978; 6: 15-24.
12. Nicholson A.N. Visual analogue scales and drug effects in man. Br J Clin Pharmacol 1978; 6: 3-4.
13. Anton R.F., Moak D.H., Latham P. The Obsessive Compulsive Drinking Scale: a self-rated instrument for the quantification of thoughts about alcohol and drinking behavior. Alcohol Clin Exp Res 1995; 19: 92-9.
14. Anton R.F., Moak D.H., Latham P.K. The Obsessive Compulsive Drinking Scale: a new method of assessing outcome in alcoholism treatment studies. Arch Gen Psychiatry 1996; 53: 225-31.
15. Nakovics H., Diehl A., Croissant B., Mann K. Modifications of the Obsessive Compulsive Drinking Scale (OCDS-G) for use in longitudinal studies. Addict Behav 2008; 33: 1276-81.
16. Derogatis L.R., Covi L., Lipman R.S., Rickels K. Dimensions of outpatient neurotic pathology: comparison of a clinical vsus an empirical assessment. J Consult Clin Psychol 1970; 34: 164-71.
17. DiClemente CC, Hughes SO. Stages of change profiles in outpatient alcoholism treatment. J Subst Abuse 1990; 2: 217-35.
18. Sander W., Jux M. Psychological distress in alcohol-dependent patients. Evaluating inpatient treatment with the symptom checklist (SCL-90-R). Eur Addict Res 2016; 12: 61-6.
19. Camara W.J., Nathan J.S, Puente A.E. Psychological test usage: implications in professional psychology. Prof Psychol Res Pr 2000; 31: 141-54.
20. Poldrugo F., Forti B. Personality disorders and alcoholism treatment outcome. Drug Alcohol Depend 1988; 21: 171-6.

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ ИНДИВИДУАЛЬНОГО ПРОФИЛЯ АСИММЕТРИИ НА ЭМОЦИОНАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ У СТУДЕНТОВ

Кадыров К.Б.¹, Каланходжаева К.Б.²

¹Ташкентский университет социальной инновации, ²НУУз имени Мирзо-Улугбека
Ташкент, Узбекистан

В статье актуализирована значимость исследования влияния индивидуального профиля асимметрии на эмоциональный интеллект у студентов. Также были представлены результаты эмпирического исследования, где выборку составили 340 респондентов (241 девушка и 99 юношей), с разных направлений образования. Исходя из цели исследования были применены следующие методики: Методика определения индивидуального профиля функциональной асимметрии Кадырова К.Б. в авторской модификации и Опросник эмоционального интеллекта (ЭМИн) Люсина Д.В. Было выявлено, что в осуществлении процессов эмоционального интеллекта механизмы обеих полушарий играют значимую роль, однако между юношами и девушками существуют межполовые различия в связи функциональной асимметрии с их эмоциональным интеллектом.

Ключевые слова: функциональная асимметрия, моторные пробы, сенсорные пробы, индивидуальный профиль функциональной асимметрии, эмоциональный интеллект.

Мақалада студенттердің эмоционалдық интеллектіне жеке ассиметрия профілінің әсерін зерттеудің маңыздылығы жаңартылады. Сондай-ақ эмпирикалық зерттеу нәтижелері ұсынылды, онда іріктеу әртүрлі білім беру салаларынан 340 респондент (241 қыз және 99 ұл) болды. Зерттеу мақсатына сүйене отырып, келесі әдістер қолданылды: Функционалдық асимметрияның жеке профілін анықтау әдістемесі Кадырова К.Б. авторлық модификациясында және Люсина Д.В. Эмоционалды интеллект процестерін жүзеге асыруда екі жарты шардың тетіктері маңызды рөл атқаратыны анықталды, дегенмен, функционалдық асимметрияның эмоционалды интеллектімен байланысында ұлдар мен қыздар арасында гендерлік айырмашылықтар бар.

Түйінді сөздер: функционалды асимметрия, мотор тестілері, сенсорлық тесттер, функционалды асимметрияның жеке профілі, эмоционалды интеллект.

The article updates the importance of studying the influence of individual asymmetry profile on emotional intelligence in students. The results of an empirical study were also presented, where the sample consisted of 340 respondents (241 girls and 99 boys) from different areas of education. Based on the purpose of the study, the following methods were used: Methodology for determining the individual profile of functional asymmetry by Kadyrov K.B. in the author's modification and the Emotional Intelligence Questionnaire (EmIn) by Lyusin D.V. It was revealed that in the implementation of emotional intelligence processes, the mechanisms of both hemispheres play a significant role, but there are inter-gender differences between boys and girls in the relationship of functional asymmetry with their emotional intelligence.

Keywords: functional asymmetry, motor tests, sensory tests, individual profile of functional asymmetry, emotional intelligence.

Введение. На современном этапе развития общества качество подготовки профессиональных кадров на этапе вузовского образования диктуется социальным заказом. В связи с этим возрастают требования к профессионально важным и значимым качествам, которые могли бы обуславливать дальнейшую успешность в их деятельности. В данном вопросе большой интерес представляет для нас изучение физиологических основ психических явлений [1], а именно влияние индивидуального профиля асимметрии на эмоциональный интеллект в студенческом возрасте.

Сама проблема взаимодействия парных систем и доминирования одного из анализаторов является наиболее обсуждаемой в современной нейропсихологии, поскольку в подавляющем большинстве случаев именно в таких системах имеет место возникновение психического представительства и регулярного действия в поведении человека. В этом случае латерализация, то есть выделение ведущего полушария, играющего особую роль в выполнении психических функций у человека, – уже психологическая проблема, нуждающаяся в постоянном изучении [2].

Практика и экспериментальные исследования в области возрастной и педагогической психологии свидетельствуют, что недостаточное использование закономерностей работы асимметричного мозга существенно снижает эффективность обучения школьников, студентов [2].

В настоящее время в психологической науке под функциональной асимметрией головного мозга понимается неравнозначный вклад обоих полушарий в осуществлении нервно-психической деятельности человека. В обеспечении одних функций в головном мозге главная роль отводится левому полушарию, а при обеспечении других – правому [3].

Вторым основным понятием в данном исследовании является понятие эмоционального интеллекта. Проблема эмоционального интеллекта является относительно новой для современной психологии – начало ее исследований связано с именами Р. Бар-Она [4], В.Л. Пейна [5], Дж. Мейера и П. Сэловей. [6]. Именно ими в конце XX века были заложены основы понимания данного понятия [7].

Все свойства ЭИ, по-видимому, зависят от активности того или иного полушария мозга. Установлено, что правое полушарие играет особую роль в формировании и восприятии эмоциональной экспрессии окружающих, опознании эмоций по выражению лица или голосу [8]. Вместе с тем известно, что произвольный и непроизвольный компоненты эмоциональных реакций контролируются разными полушариями. Произвольному компоненту эмоциональной реакции соответствовала активация левой височной доли, непроизвольному — правой доли [9]. Следовательно, важная роль в формировании ЭИ принадлежит функциональной межполушарной асимметрии, которая является одной из фундаментальных закономерностей его функционирования [1].

В связи с этим целью нашего исследования явилось изучение взаимосвязи профиля функциональной асимметрии на эмоциональный интеллект у студентов.

Объект и методы исследования. В целях изучения данной темы нами было проведено эмпирическое исследование среди студентов 1-4 курсов. Выборку составили 340 человек (241 девушек и 99 юношей) с разных направлений профессионального обучения. Из них с Национального университета Узбекистана им. Мирзо-Улугбека – 54 человека; с Ташкентского педиатрического медицинского института – 79 человек; с Государственного института искусства и культуры Узбекистана – 39 человек; с Национального Института искусства и дизайна им. К. Бехзода – 56 человек; с филиала МГУ имени М. В. Ломоносова в г. Ташкенте – 60 человек; с Ташкентского Государственного университета востоковедения – 52 человека. Поставленная задача решалась путем использования следующих методик:

1. Методика определения индивидуального профиля функциональной асимметрии Кадырова К.Б. в авторской модификации. Данная методика представляет собой 12 функциональных проб на сенсорную и моторную асимметрию, которые позволяют выявить ведущую руку, ведущую ногу, ведущий глаз и ведущее ухо. Исходя из этого, на каждый орган приходится по три функциональные пробы, среди которых: для определения ведущей руки пробы “переплетение пальцев рук”, “поза Наполеона”, “бурные аплодисменты”; для определения ведущей ноги пробы “ногу на ногу”, “пинок”, “шаг вперед”; для определения ведущего глаза пробы “прицеливание”, “зажмуривание глаза”, “подмигивание”; для определения ведущего уха пробы “прислушивание часов”, “поднесение телефона к уху”, “прислушивание шепота” (см.табл.1).

С помощью вышеперечисленных 12 функциональных проб нами было выявлены индивидуальные профили функциональной асимметрии для отдельных парных органов (рука, нога, глаз, ухо), профили сенсорной (глаз-ухо) и моторной асимметрии (рука-нога), а также сенсомоторной асимметрии (глаз-ухо-рука-нога). По каждому из парных органов выявляется всего 4 профиля асимметрии на основе трех функциональных проб: абсолютно левое

предпочтение (3 левых показателя); преимущественно левое предпочтение (2 левых, 1 правый показатель); преимущественно правое предпочтение (2 правых, 1 левый показатель); абсолютно правое предпочтение (3 правых показателя).

2. Опросник Эмоционального интеллекта (ЭМИн) Люсина Д.В. Данный опросник состоит из 4 шкал общего порядка: межличностный ЭИ; внутриличностный ЭИ; понимание эмоций; управление эмоциями. И 5 субшкал: понимание чужих эмоций; управление чужими эмоциями; понимание своих эмоций; управление своими эмоциями; контроль экспрессии.

Результаты исследования и их обсуждение. Исходя из целей и задач исследования для выявления взаимосвязи профиля функциональной асимметрии с компонентами эмоционального интеллекта мы провели сравнительный анализ показателей шкал опросника ЭМИн Люсина Д.В. по каждой из 12 функциональных проб, отдельно у юношей и у девушек по U критерию Манна-Уитни. Результаты сравнительного анализа показали, что по отдельным функциональным пробам существует связь компонентов эмоционального интеллекта с предпочтением левой, либо правой стороны. У юношей при пробе “Переплетение пальцев рук” такие компоненты эмоционального интеллекта, как “Управление своими эмоциями” ($U=908,5$; $p<0.05$) и “Внутриличностный эмоциональный интеллект” ($U=892,5$; $p<0.05$) выше у тех, кто предпочитает ставить правый большой палец сверху. Полученные результаты указывают на то, что мозговые механизмы, обеспечивающие доминирование большого пальца способствуют развитию внутриличностного эмоционального интеллекта в целом, склонности к управлению эмоциями, в частности.

По функциональной пробе “Нога на ногу” у юношей такие компоненты эмоционального интеллекта, как “Понимание чужих эмоций” ($U=612,5$; $p<0.01$), “Управление чужими эмоциями” ($U=697$; $p<0.05$), “Межличностный эмоциональный интеллект” ($U=622$; $p<0.01$), “Понимание эмоций” ($U=669$; $p<0.05$) и “Общий уровень эмоционального интеллекта” ($U=739,5$; $p<0.05$) выше у тех, кто предпочитает закидывать левую ногу сверху. Полученные данные могут свидетельствовать, что общий уровень эмоционального интеллекта и особенно сформированность его межличностных компонентов тесно связаны с мозговыми механизмами, обеспечивающими преобладание левой ноги (активность моторных зон правого полушария). Это может быть связано с тем, что обработка невербальной информации, в частности понимание мимики, жестов, распознавание интонаций по голосу осуществляется механизмами правого полушария. Также оно, по-видимому, в большей степени «специализируется» на восприятии и протекание эмоциональных процессов, а также на установление межличностных отношений, чем механизмы левого полушария.

По остальным функциональным пробам, таким как “Бурные аплодисменты”, “Шаг вперед”, “Пинок”, “Прицеливание”, “Зажмуривание глаза”, “Подмигивание”, “Поднесение телефона к уху”, “Прислушивание часов”, “Прислушивание шепота” не были выявлены значимые различия в предпочтении левого, либо правого органа по компонентам эмоционального интеллекта. Это может свидетельствовать о том, что далеко не все мозговые механизмы, лежащие в основе моторной и сенсорной асимметрии связаны с особенностями проявления эмоционального интеллекта у юношей и девушек.

Следующим шагом мы провели сравнительный анализ шкал опросника эмоционального интеллекта ЭМИн Люсина Д.В. и уровня предпочитаемой стороны по ведущей руке, ноге, уху, глазу, а также по индивидуальному профилю функциональной асимметрии по N критерию Краскела-Уоллиса. Значимые различия у студентов-юношей были выявлены только по ведущему уху.

Общая численность юношей составляла всего 99 студентов, которые были разделены на 4 группы по профилю асимметрии слухового органа: с абсолютным левым предпочтением (7

чел.), с преимущественным левым предпочтением (32 чел.), с преимущественным правым предпочтением (26 чел.) и с абсолютным правым предпочтением (34 чел.).

Согласно рисунку 1 высокий уровень контроля экспрессии ($H=8,79$; $p<0.05$), внутриличностного ЭИ ($H=8,18$; $p<0.05$) и управления эмоциями ($H=8,12$; $p<0.05$) был выявлен у тех, кто предпочитал абсолютно левую сторону (левое ухо), тогда как у тех, кто предпочитал преимущественно левую сторону, преимущественно правую и абсолютно правую показатели по шкалам эмоционального интеллекта оказались значительно низкими, и не сильно отличаются друг от друга.

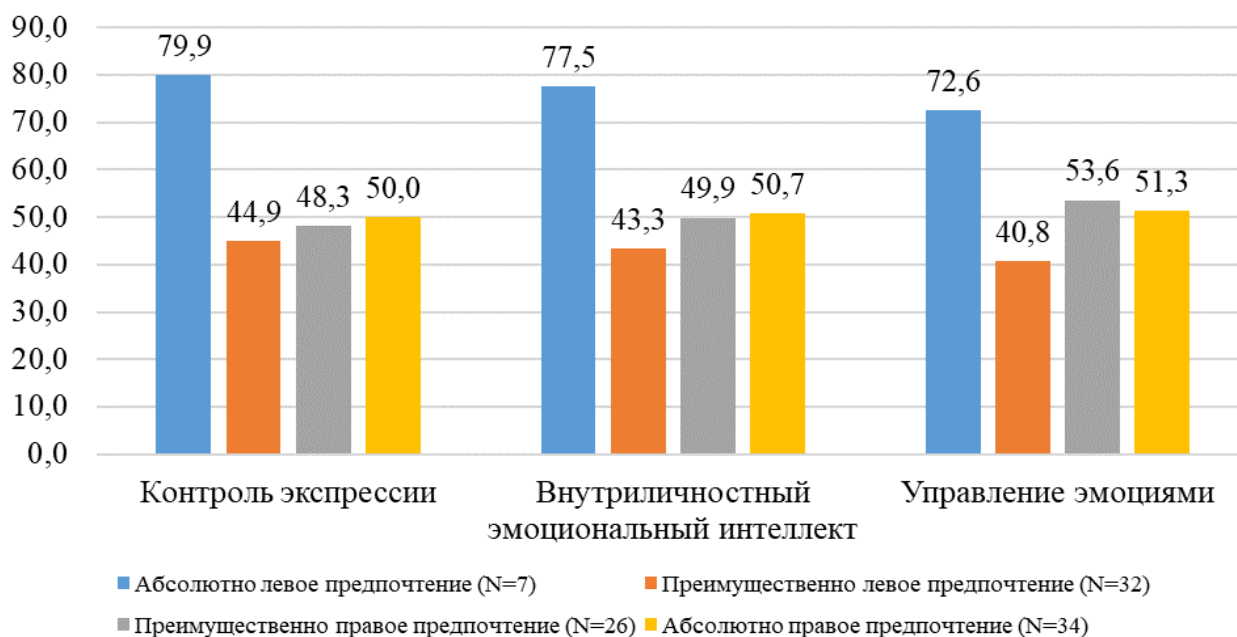

Рис. 1. Сравнение шкал «Контроль экспрессии», «Внутриличностный эмоциональный интеллект», «Управление эмоциями» по показателям ведущего уха у юношей.

По полученным результатам, мы можем заключить, что у юношей большинство компонентов эмоционального интеллекта («Контроль экспрессии», «Внутриличностный эмоциональный интеллект», «Управление эмоциями») взаимосвязаны с нейрофизиологическими механизмами, обеспечивающими абсолютное преобладание левого уха (правого полушария) при восприятии вербальной и невербальной информации. Данные результаты могут наводить на мысль, что физиологическая активность нейронов слухового центра правого полушария может открывать широкие возможности для развития способности контролировать и управлять собственными эмоциями как важнейших компонентов внутриличностного эмоционального интеллекта.

При проведении среди девушек сравнительного анализа показателей шкал опросника ЭИИн Люсина Д.В. с каждой из 12 функциональных проб по критерию U Манна-Уитни, были выявлены значимые различия между предпочтением правой и левой стороны по пробе «Подмигивание» и «Шепот».

По результатам сравнения показателей шкал ЭИИн у девушек по этим двум функциональным пробам были выявлены повышенные уровни «Понимания чужих эмоций» ($U=5773$; $p<0.05$) и «Межличностный эмоциональный интеллект» ($U=5981,5$; $p<0.05$) у тех, кто предпочитал левый глаз и левое ухо при выполнении данных сенсорных проб.

Данные результаты свидетельствуют о том, что у девушек, так же, как и юношей понимание чужих эмоций, которого можно рассматривать как один из ведущих компонентов

межличностного эмоционального интеллекта тесно связано с нейрофизиологическими механизмами правого полушария. Однако, их отличие заключается в том, что у юношей такая взаимосвязь была выявлена по моторным пробам («Переплетение пальцев рук», «Поза Наполеона» и «Нога на ногу»), тогда как у девушек – по сенсорным («Подмигивание» и «Прислушивание к шепоту»). Это может указывать на существующие межполовые различия между мужчинами и женщинами, которые заключаются в том, что мужчины обладают более развитыми двигательными и кинестетическими функциями, тогда как у женщин больше всего сформированы зрительные и слуховые функциональные системы.

По оставшимся моторным и сенсорным пробам не было обнаружено значимых различий у девушек между предпочитаемым правым и левым органом и компонентами эмоционального интеллекта.

У девушек при сравнении шкал опросника ЭМИн Люсина Д.В. и уровня предпочитаемой стороны по ведущей руке, ноге, уху, глазу, а также по индивидуальному профилю функциональной асимметрии по критерию Н Краскела-Уоллиса, значимые различия были выявлены только по показателям моторной асимметрии (рис.2).

Общая численность студентов женского пола составляла всего 241 девушки, среди которых были выявлены на 4 группы по моторной асимметрии: с преимущественным левым предпочтением (24 чел.), со смешанным предпочтением (41 чел.), с преимущественным правым предпочтением (152 чел.) и с абсолютным правым предпочтением (24 чел.).

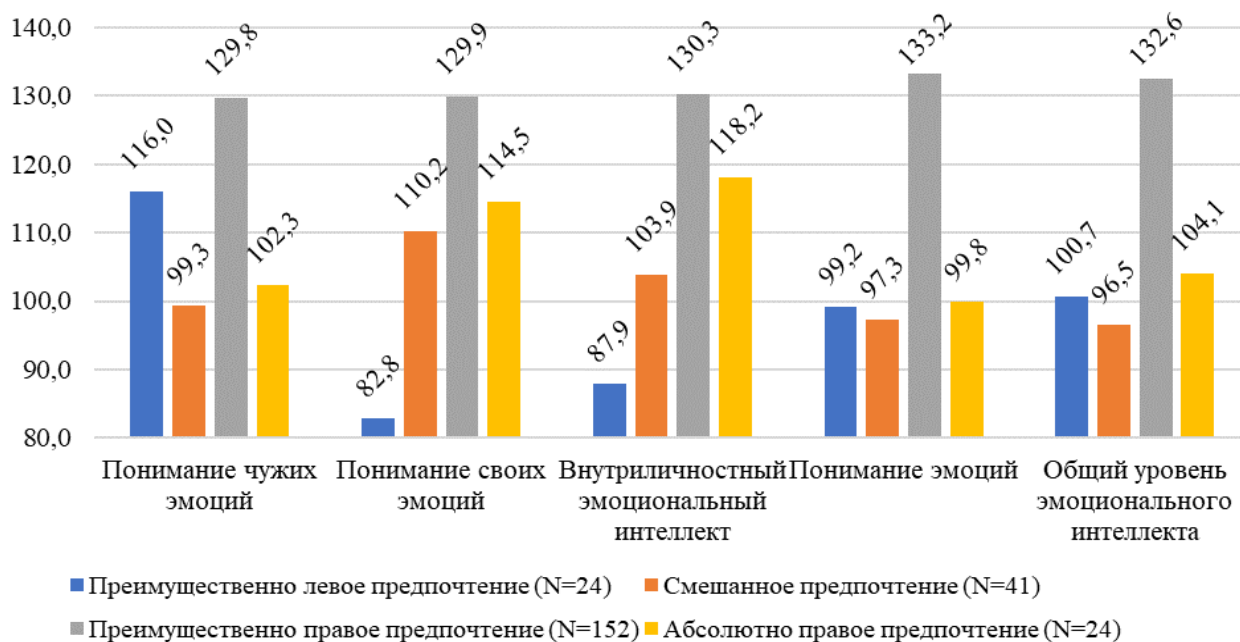

Рис. 2. Сравнение шкал Опросника ЭМИн Люсина Д.В. по показателям моторной асимметрии у девушек.

Согласно полученным результатам, у студентов-девушек, предпочитающих преимущественно правую сторону при осуществлении моторных проб таких, как “Понимание чужих эмоций”, “Понимание своих эмоций”, “Внутриличностный эмоциональный интеллект”, “Понимание эмоций”, “Общий уровень эмоционального интеллекта” выше, чем у остальных. При этом наименьшие показатели по этим компонентам у тех, кто предпочитал использовать преимущественно левую сторону, а также у студенток со смешанным предпочтением в моторных пробах. Полученные данные могут указывать на то, что девушки обладают высоким уровнем понимания как своих, так и чужих эмоций. То есть внутриличностные и

межличностные компоненты эмоционального интеллекта тесно связаны с нейрофизиологическими механизмами, обеспечивающими преимущественное преобладание правых конечностей (левого полушария) в двигательных функциях. По-видимому, такие «левополушарные» мыслительные операции, как анализ, сравнение, обобщение, способствующие развитию способностей к самосознанию и саморефлексии позволяют лучше понимать свои и чужие эмоции, которые, в конечном итоге, могут проявляться в высокой степени развития общего эмоционального интеллекта.

Заключение. Обобщая полученные данные по исследованию влияния профиля функциональной асимметрии на эмоциональный интеллект у студентов, мы можем заключить, что в проявлениях эмоционального интеллекта механизмы обоих полушарий играют значимую роль. При этом у студентов-юношей наблюдается взаимосвязь между межличностными компонентами эмоционального интеллекта и общего эмоционального интеллекта с нейрофизиологическими механизмами правого полушария, тогда как внутриличностные компоненты эмоционального интеллекта в основном развиваются благодаря возможностям межполушарного взаимодействия функциональных центров обоих полушарий. С другой стороны, у студентов-девушек доминирующую роль в развитии межличностных компонентов эмоционального интеллекта играют нейрофизиологические механизмы обоих полушарий. Однако, внутриличностные компоненты эмоционального интеллекта, а также общий эмоциональный интеллект в целом, главным образом, связаны с активностью функциональных центров, находящихся в левом полушарии. Полученные данные можно объяснить межполовыми различиями в реализации нейрофизиологических функций и в особенностях протекания психических процессов у мужчин и у женщин, что позволяет утверждать о существовании полового диморфизма в межполушарной асимметрии головного мозга. Тем не менее, несмотря на данные различия, не стоит исключать тот факт, что центры обоих полушарий в совокупности и единстве оказывают благоприятное влияние на развитие всех компонентов эмоционального интеллекта. Таким образом, учет асимметрии позволяет прогнозировать индивидуально-психологические особенности человека и в зависимости от этого разработать индивидуальные программы, учитывающие доминирование мозга, могут способствовать максимальному раскрытию потенциала человека.

Литература

1. Бурковская Е. Л. Эмоциональный интеллект и его взаимосвязь с функциональной межполушарной асимметрией // Вестник магистратуры. 2019. № 10-2 (97). - С. 50-52.
2. Галюк Н.А. Феномен асимметрии зрительного восприятия у человека // Вестник ТГПУ. 2006. Выпуск 2 (53). Серия: ПСИХОЛОГИЯ. – С. 5-9
3. Психологический словарь / под ред. В.В. Давыдова, А.В. Запорожца, П.В. Зинченко. М., 1983.
4. Bar-On R. Development of the Bar-On EQ-I: A measure of emotional intelligence. Paper presented at 105th Annual Convention of American Psychological Association. Chicago, 1997.
5. Payne W. L. A study of emotion: Developing emotional intelligence; Selfintegration; relating to fear, pain and desire // Dissertation Abstracts International. 1986. V. 47(01). 203A. (University Microfilms N AAC8605928).
6. Сергиенко Е. А., Ветрова И. И. Тест Дж. Мэйера, П. Сэловея, Д. Карузо «Эмоциональный интеллект»: Руководство – Москва: Издательство «Институт психологии РАН», 2010. - С. 176.
7. Анохина А. С., Токарева О. А. Психофизиологические основы эмоционального интеллекта // Проблемы современного педагогического образования. Сер.: Педагогика и психология. – Сборник научных трудов: – Ялта: РИО ГПА, 2018. – Вып. 58. – Ч. 2. – С. 311-314.
8. Деглин В. Д. Лекции о функциональной асимметрии мозга человека / В. Д. Деглин. — Амстердам-Киев : Женевская инициатива в психиатрии, 1996. — 156 с.
9. Симонов П. В. Адаптивные функции эмоций / П. В. Симонов // Физиология человека. — 1996. — Т. 22, № 2. — С. 5-9.

ВИЗУАЛИЗАЦИЯ ЦЕЛЕЙ И ЕЁ ВЛИЯНИЕ НА ПСИХИЧЕСКОЕ БЛАГОПОЛУЧИЕ ЛИЧНОСТИ: РОЛЬ КАРТЫ ЖЕЛАНИЙ

Книсарина М.М., Миралеева А.И., Укубаева Н.М., Төлеген С.Х.
Западно-Казахстанский медицинский университет имени Марата Оспанова
Актобе, Казахстан

Исследования в области визуализации, то есть процесса создания мысленных образов, показали, что она играет важную роль в процессе познания и обучения. Создание карты желаний может стать полезным инструментом для улучшения психологического здоровья. Эта практика способствует позитивному мышлению, самосознанию, личностному росту и повышению благополучия. Авторами было доказано, что метод визуализации может стать эффективным источником психологической поддержки в образовательном процессе, особенно в рамках тренинговых занятий.

Ключевые слова: благополучие личности, психическое благополучие, целеполагание, визуализация целей, тренинг, карта желаний

Бейнелеу саласындағы зерттеулер, яғни психикалық бейнелерді құру процесі оның таным мен оқу процесінде маңызды рөл атқаратынын көрсетті. Тілектер картасын жасау психологиялық денсаулықты жақсартудың пайдалы құралы бола алады. Бұл тәжірибе позитивті ойлауға, өзін-өзі тануға, жеке өсуге және әл-ауқаттың артуына ықпал етеді. Авторлар бейнелеу әдісі білім беру процесінде, әсіресе тренингтік сабақтар аясында психологиялық қолдаудың тиімді көзі бола алатындығын дәлелдеді.

Түйін сөздер: жеке тұлғаның әл-ауқаты, психикалық әл-ауқат, мақсат қою, мақсаттарды визуализациялау, тренинг, тілектер картасы

Research in the field of visualization, that is, the process of creating mental images, has shown that it plays an important role in cognition and the learning process. Making a wish map can be a useful tool for improving psychological health. This practice promotes positive thinking, self-knowledge, personal growth and increased well-being. The authors have proved that the visual method can become an effective source of psychological support in the educational process, especially in the framework of training sessions.

Keywords: personal well-being, mental well-being, goal setting, visualization of goals, training, wish map

Введение. Приоритетной задачей современного университета в настоящее время является подготовка не только конкурентоспособных профессионалов, но и личностей, обладающих способностями успешной самореализации в различных ситуациях. Поскольку профессиональная деятельность и личная жизнь современного человека постоянно связана с множественными эмоциональными перегрузками, то важным является умение быть счастливым и уметь повышать психологическое благополучие.

Благополучие молодёжи является неотъемлемой частью построения стабильного и процветающего общества. Молодые люди, в частности учащиеся, представляют собой будущее, и их благополучие имеет огромное значение для социального, экономического и культурного развития Казахстана, как части глобального мира.

Если молодые люди имеют поддержку и возможности, они могут стать активными участниками гражданской жизни, способствовать устойчивому развитию и улучшению качества жизни всех членов общества. Благополучная молодёжь — это прежде всего источник инноваций и креативности. Их энергия и амбиции могут стать двигателем экономического роста и социальных изменений. Однако для того, чтобы этот потенциал мог раскрыться, необходимы условия, обеспечивающие их физическое и психологическое благополучие, а также доступ к образованию, трудоустройству и другим ресурсам.

Основная часть. Индекс благополучия молодёжи, как основной инструмент для измерения и анализа качества жизни молодёжи позволяет изучать особенности повышения благополучия жизни молодых людей в сравнении между регионами и странами, в систематическом мониторинге изменений в благополучии во времени и определении приоритетов для

разработки векторов внутренней политики и государственных программ. С начала 2023 года на кафедре психологии Западно-Казахстанского медицинского университета (ЗКМУ) проводится научное исследование ИРН АР19678139 «Оценка социально-психологических возможностей интенсивного роста благополучия обучающейся молодежи в Западном Казахстане», финансируемый Комитетом науки МНВО РК. Так, ведущей идеей нашего исследования является то, что «Индекс играет важную роль в оценке и улучшении жизни молодых людей и в формировании эффективной государственной политики и программ для их поддержки» [1, с. 6].

Научный обзор литературы показал, что феномен благополучия описывается в интегративной и динамичной концепции, включающей в себя субъективные, социальные и психологические аспекты. В настоящее время нет однозначного мнения в определении понятий «субъективное благополучие», «психологическое благополучие», нет взаимосвязи между «субъективным благополучием» и «удовлетворенностью жизнью», «субъективное благополучие и счастья». Так, например, ученые Э. Динер, К. Рифф и С.Ю. Семенов считают, что субъективное благополучие является составляющей психологического благополучия, при этом Н.К. Бахарева, Л.В. Куликов, М.В. Соколова, Р.М. Шамионов, Г.Л. Пучкова отмечают, что психологическое благополучие часть субъективного. Согласимся с мнением, что «психологическое благополучие задает тон и устойчивость отношения к миру, где стержнем выступает палитра отношений человека с миром, результатом чего является гармонизация его жизни. И тот факт, что исследованием психологического благополучия психологи занимаются без малого шестьдесят лет, в полной мере свидетельствует о высокой актуальности данной темы [2, с. 153].

Изучение психологического благополучия обучающихся в образовательном процессе современного университета является важной темой, так как оно напрямую влияет на их успеваемость, мотивацию и общее качество жизни. Психологическое благополучие обучающихся может определяться рядом факторов, таких как уровень стресса, социальная поддержка, самооценка, а также условия обучения. Стресс и учебная нагрузка: повышенный уровень стресса из-за рубежных контролей и экзаменов, содержания и объема учебного материала, аттестаций и мониторингов отрицательно сказывается на когнитивных способностях, эмоциональной стабильности и физическом здоровье обучающейся молодежи.

Социальная поддержка: общеизвестно, что поддержка со стороны родных, друзей, сверстников, преподавателей играет ключевую роль в снижении стресса и повышении психологической устойчивости. И действительно, на практике мы видим таких успешных обучающихся, которые испытывают меньше тревожности и депрессии в связи с достаточной эмоциональной и социальной поддержкой со стороны окружающих.

Самооценка и уверенность: тесная взаимосвязь уровня самооценки с психологическим благополучием очевидна, поскольку у обучающихся с высокой самооценкой выше вероятность успешной адаптации к учебному процессу и лучшей мотивации для достижения успехов как в профессиональной деятельности, так и в личной жизни.

Баланс между учебой и личной жизнью: умение находить баланс между учебными обязанностями и личной жизнью является важным фактором для поддержания эмоционального здоровья, в противном случае недостаток этого баланса может привести к эмоциональному выгоранию и снижению удовлетворенности жизнью.

Психологическая поддержка в образовательных организациях: психологи и социально-психологические службы во всех образовательных организациях способствуют предотвращению негативных последствий стресса и других психологических проблем у обучающихся и, как следствие, программы профилактики и вмешательства, направленные на

поддержание психологического благополучия, становятся все более актуальными распространёнными.

Результаты исследования. Исследования психологического благополучия обучающихся включают как качественные, так и количественные методы, которые в целом позволяют оценить состояние личности и выявить ключевые факторы, влияющие на их эмоциональное и психическое здоровье.

В понимании природы психологического благополучия для нас важными являются научные идеи Lyubomirsky S., King L., Diener E., доказавших, что психологическое благополучие связано с умышленными действиями, мыслями и поведением [4, с. 804]. Безусловно, в отличие от генетической предрасположенности и имеющихся жизненных обстоятельств, поведение любого личности возможно изменить с большей легкостью, поскольку поведение человека является ключевым механизмом, с помощью которого люди могут повышать уровень собственного благополучия в течение всей жизнедеятельности.

Важно отметить, что в отличие от генетической предрасположенности и жизненных обстоятельств, поведение может быть изменено с большей легкостью. Поэтому, можно предположить, что поведение является ключевым механизмом, с помощью которого люди могут повышать уровень собственного благополучия в течение жизнедеятельности.

Научное обоснование применения метода визуализации целей через составление карты желаний в образовательном процессе обучающихся основывается на ряде теоретических и эмпирических исследований в области психологии, педагогики и нейронауки.

Этот метод опирается на принципы визуального мышления, когнитивной психологии, теории мотивации, а также эмпирические данные о влиянии визуализации на постановку целей и их достижение. В соответствии теории визуального мышления и когнитивной психологии визуальные образы стимулируют работу мозга и улучшают когнитивные процессы, включая память, внимание и способность к планированию [5, 82]. По теории постановки целей и мотивации четко сформулированные и сложные, но достижимые цели повышают мотивацию и результативность. В рамках теории самодетерминации подчеркивается важность автономии, компетентности и ощущения принадлежности для поддержания внутренней мотивации. Нейрофизиологические основы визуализации и планирования заключаются в активизации соответствующих нейронных цепей, связанных с планированием и мотивацией. Роль саморегуляции и метакогнитивных навыков заключается в специальном развитии саморегуляции личности (постановка целей, самонаблюдение и саморефлексия).

Основным инструментом визуализации считается воображение, являющееся психическим познавательным процессом создания нового, ранее неизвестного предмета или явления на основе полученного опыта. Поскольку мыслительная деятельность осуществляется с помощью сознания, то благодаря визуализации наших желаний мозг начинает воспринимать наши мысли о желаемом как истину.

В рамках проводимого научного исследования по изучению благополучия обучающихся, в начале нового 2024-2025 учебного года нами были запланированы ряд мероприятий под названием «Психическое здоровье и благополучие студентов», приуроченных празднованию Всемирного дня психического здоровья.

Как всем известно, Всемирный день психического здоровья по инициативе Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ) начиная с 1992 года отмечается ежегодно 10 октября. Психическое здоровье – это состояние психического благополучия, которое позволяет людям справляться со стрессовыми ситуациями в жизни, реализовывать свой потенциал, успешно учиться и работать, а также вносить вклад в жизнь общества.

По словам Генерального Директора ВОЗ Т.А. Гебрейесуса, «хорошее психическое здоровье и благополучие необходимы всем нам для того, чтобы вести полноценную жизнь, полностью реализовать свой потенциал, продуктивно участвовать в жизни наших сообществ и демонстрировать жизнестойкость перед лицом страданий и бедствий» [6, с. 2].

Одним из основополагающим фактором роста благополучия среди обучающейся молодежи в условиях их профессионального становления в университете явилось проведение тренингов. Так, под руководством научного руководителя студентами-активистами, участниками студенческого научного кружка (СНК) кафедры психологии «Психогении» ЗКМУ имени Марата Оспанова были проведены тренинги «Магнит желаний» с обучающимися разных курсов обучения и специальностей.

Тренинги по составлению карты желаний проводились на добровольной основе в удобное время для всех участников: со студентами 1-3 курсов специальности «Общественное здравоохранение», 29.04.2024г., https://www.instagram.com/p/C5Y-7alsbbs/?img_index=1; со студентами 1-2 курсов специальности «Медицина», «Педиатрия», 13.09.2024г., 18.09.2024г., <https://www.instagram.com/p/DAGK8Xes1x3/?igsh=dnA1OWJ1bHQ1b2xz%2C>.

Обучая расстановке приоритетов, тренеры акцентируют внимание на том, что чувство благополучия возникает тогда, когда цели и мечты согласованы с внутренними ценностями, обеспечивают баланс в жизни. Постановка целей играет важную роль не только в образовательном процессе личности, но при визуализации собственных желаний, поэтому при составлении карты желаний первым этапом является целеполагание на определенный период времени (5 лет, 10 лет и более) на Рисунке 1.

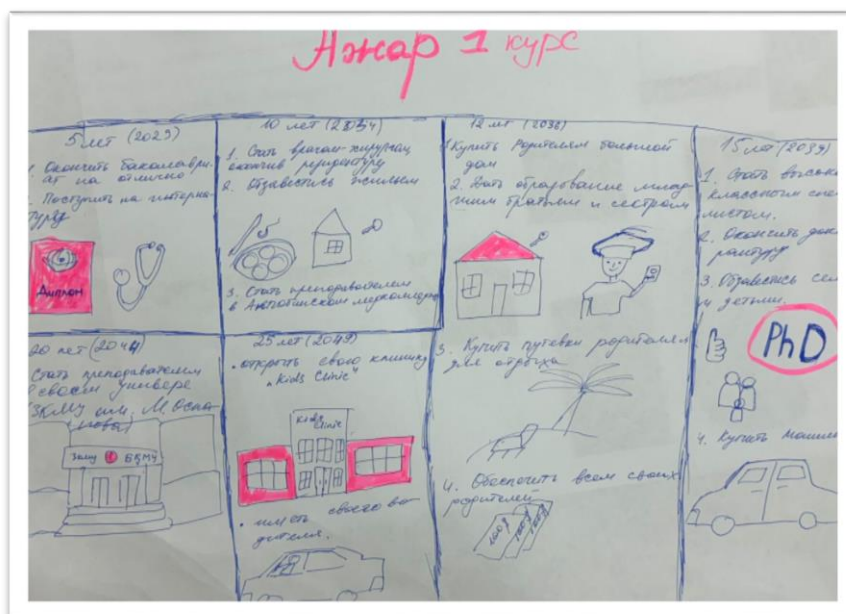

Рисунок 1 – Этап целеполагания при составлении карты желаний

Поскольку составление карты желаний включает как визуальные, так и текстовые элементы, способствующие более эффективному закреплению целей в сознании студентов. Хотелось отметить живую заинтересованность участников проводимых тренингов, позитивный настрой и умение обучающихся давать конструктивную обратную связь по завершению тренингового занятия на Рисунке 2.

Рисунок 2 – Этап составления карты желаний методом визуализации целей

Поскольку подсознание часто принимает желаемое за действительное и начинает искать пути к достижению целей, карты желаний могут помочь студентам лучше структурировать свои мысли и цели. Это способствует их осознанию и, как следствие, реализации.

Заклучение. Таким образом, метод визуализации целей с помощью карты желаний способен оказывать положительное воздействие на эмоциональное состояние человека и, как следствие, на его благополучие.

В процессе обучения мы применяли метод визуализации целей, основанный на создании карты желаний. Это позволило нам прийти к выводу, что данная практика благотворно влияет на психологическое здоровье и благополучие личности обучающегося, потому что происходит следующее:

1. «Сосредоточение на позитиве»: работа с картой желаний помогает сосредоточиться на положительных целях, мечтах и стремлениях. Это, в свою очередь, может улучшить настроение и снизить уровень стресса и тревожности;

2. «Осознание целей»: создание карты желаний способствует лучшему пониманию того, чего именно вы хотите достичь в жизни. Это позволяет более ясно осознать свои желания и мотивы;

3. «Мотивация и вера в успех»: визуализация целей на карте желаний стимулирует мотивацию и помогает поверить в их достижимость. Это помогает преодолеть чувство беспомощности и повысить уверенность в своих силах;

4. «Снижение стресса»: процесс создания карты желаний – это творческий и расслабляющий процесс, который сам по себе может быть эффективным способом снизить стресс и отвлечься от повседневных забот, сосредоточившись на чем-то вдохновляющем;

5. «Развитие осознанности»: Практика помогает лучше понять, что для вас действительно важно, и спланировать свои действия для достижения целей.

Регулярное использование карт желаний помогает студентам тренировать мозг для достижения поставленных целей, укрепляя их поведенческие установки. Карта желаний не только визуализирует конечные цели, но и позволяет осознанно отслеживать шаги на пути к их достижению. Визуализация целей через карту желаний делает студентов более

осознанными в планировании своей учебной деятельности и способствует адекватной самооценке своих успехов.

Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ИРН AP19678139 «Оценка социально-психологических возможностей интенсивного роста благополучия обучающейся молодежи в Западном Казахстане»).

Литература

1. Книсарина М.М., Сыздыкбаева А.Д., Сейтенова С.С., Байкулова А.М. Социально-психологические аспекты индекса благополучия обучающейся молодежи Казахстана / М.М. Книсарина, А.Д. Сыздыкбаева, С.С. Сейтенова, А.М. Байкулова // Вестник КазНПУ имени Абая, серия «Педагогические науки», 2024. – №1(81). – с. 6-15. – DOI: <https://doi.org/10.51889/2959-5762.2024.81.1.001>;
2. Зотова О.Ю. Психологическое благополучие личности: монография / О.Ю. Зотова. – Екатеринбург: Гуманитарный университет, 2017. – 312 с.;
3. Книсарина, М.М., Миралиева, А.И., Неталина, Г.К., Тенеряднова, С.П. Благополучие обучающейся молодежи: сущностная характеристика и концептуальные основы понятия / М.М. Книсарина, А.И. Миралиева, Г.К. Неталина, С.П. Тенеряднова // Актуальные проблемы инфотелекоммуникаций в науке и образовании. XIII Международная научно-техническая и научно-методическая конференция; сб. науч. ст. в 4 т. / Под ред. Рабина А. В.; сост. А. А. Нестеров. СПб.: СПбГУТ, 2024. Т. 4. 964 с. - с.459-462;
4. Lyubomirsky, S., King, L., Diener, E. The benefits of frequent positive affect: does happiness lead to success? / S. Lyubomirsky, L. King, E. Diener // Psychological Bulletin, 2005. 131, 803–855;
5. Slotnick, S.D., Thompson, W.L., Kosslyn, S.M. Visual mental imagery induces retinotopically organized activation of early visual areas / S.D. Slotnick, W.L. Thompson, S.M. Kosslyn // Cereb Cortex, 2005. Oct.15(10), 1570-83. doi: 10.1093/cercor/bhi035. Epub 2005 Feb 2. PMID: 15689519;
6. Комплексный план действий в области психического здоровья на 2013-2030. [Электрон. ресурс]. – Женева, 2022. – Режим доступа: <file:///C:/Users/User/Downloads/9789240050167-rus.pdf>. (дата обращения: 20.10.2024).

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ

Кусатай А.¹, Толегенова А.А.², Жубаназарова Н.С.³

¹Алматинский гуманитарно-экономический университет,

²Университет Нур-Мубарак, ³Казахский национальный университет им. аль-Фараби Алматы, Казахстан

В статье рассматривается вопрос развития творческого мышления у детей. Одним из важнейших факторов творческого развития детей является создание условий, способствующих формированию их творческих способностей.

Ключевые слова: развитие, способности, творчество.

Мақалада балалардың шығармашылық дамуының маңызды факторларының бірі олардың шығармашылық қабілеттерін қалыптастыруға жағдай жасау болып табылады.

Кілттік сөздер: дамыту, қабілет, шығармашылық.

The article considers one of the most important factors in the creative development of children is the creation of conditions conducive to the formation of their creative abilities.

Keywords: development, ability, creativity.

Дошкольный возраст - особо ответственный период в воспитании, т. к. является возрастом первоначального становления личности ребенка. В это время в общении ребенка со

сверстниками возникают довольно сложные взаимоотношения, существенным образом влияющие на развитие его личности. В дошкольном возрасте мир ребенка уже, как правило, неразрывно связан с другими детьми. И чем старше становится ребенок, тем большее значение для него приобретают контакты со сверстниками [1]. Одним из важнейших факторов творческого развития детей является создание условий, способствующих формированию их творческих способностей. На основе анализа работ автора, в частности Дж.Смита [2, с. 123], мы выделили шесть основных условий успешного развития творческих способностей детей.

Первым шагом к успешному развитию творческих способностей является раннее физическое развитие малыша: раннее плавание, гимнастика, раннее ползание и хождение. Затем раннее чтение, счет, раннее знакомство с различными инструментами и материалами.

Вторым важным условием развития творческих способностей ребенка является создание обстановки, опережающей развитие детей. Необходимо, насколько это возможно заранее окружить ребенка такой средой и такой системой отношений, которые стимулировали бы его самую разнообразную творческую деятельность и исподволь развивали бы в нем именно то, что в соответствующий момент способно наиболее эффективно развиваться.

Третье, чрезвычайно важное, условие эффективного развития творческих способностей вытекает из самого характера творческого процесса, который требует максимального напряжения сил. Дело в том, что способности развиваться тем успешнее, чем чаще в своей деятельности человек добивается "до потолка" своих возможностей и постепенно поднимает этот потолок все выше и выше. Такое условие максимального напряжения сил легче всего достигается, когда ребенок уже ползает, но еще не умеет говорить. Процесс познания мира в это время идет очень интенсивно, но воспользоваться опытом взрослых малыш не может, так как объяснить такому маленькому еще ничего нельзя. Поэтому в этот период малыш вынужден больше, чем когда-либо, заниматься творчеством, решать множество совершенно новых для него задач самостоятельно и без предварительного обучения (если, разумеется, взрослые позволяют ему это делать, они решают их за него).

Четвертое условие успешного развития творческих способностей заключается в предоставлении ребенку большой свободы в выборе деятельности, в чередовании дел, в продолжительности занятий одним каким-либо делом, в выборе способов и т.д. Тогда желание ребенка, его интерес, эмоциональный подъем послужат надежной, гарантией того, что уже большее напряжение ума не приведет к переутомлению, и пойдет ребенку на пользу.

Но предоставление ребенку такой свободы не исключает, а, наоборот, предполагает ненавязчивую, умную, доброжелательную помощь взрослых – это и есть пятое условие успешного развития творческих способностей. Самое главное здесь - не превращать свободу во вседозволенность, а помощь в подсказку. К сожалению, подсказка - распространенный среди родителей способ "помощи" детям, но она только вредит делу. Нельзя делать что-либо за ребенка, если он может сделать сам. Нельзя думать за него, когда он сам может додуматься.

Давно известно, что для творчества необходимо комфортная психологическая обстановка и наличие свободного времени, поэтому шестое условие успешного развития творческих способностей – теплая дружелюбная атмосфера в семье. Взрослые должны создать безопасную психологическую базу для возвращения ребенка из творческого поиска и собственных открытий. Важно постоянно стимулировать ребенка к творчеству проявлять сочувствие к его неудачам, терпеливо относиться даже к странным идеям несвойственным в реальной жизни. Нужно исключить из обихода замечания и осуждения. В ходе исследований творческого мышления были выявлены условия, которые способствуют или препятствуют быстрому нахождению решения творческой задачи. Рассмотрим эти условия в обобщенном виде.

1. Если в прошлом определенный способ решения человеком некоторых задач оказался достаточно успешным, то это обстоятельство побуждает его и в дальнейшем придерживаться данного способа решения. При встрече с новой задачей человек стремится применить его в первую очередь.

2. Чем больше усилий было потрачено на то, чтобы найти и применить на практике новый способ решения задачи, тем вероятнее обращение к нему в будущем. Психологические затраты на обнаружение некоторого нового способа решения пропорциональны стремлению использовать его как можно чаще на практике.

3. Возникновение стереотипа мышления, который в силу указанных выше условий мешает человеку отказаться от прежнего и искать новый, более подходящий путь решения задачи. Один из способов преодоления такого сложившегося стереотипа состоит в том, чтобы на некоторое время вообще прекратить попытки решения задачи, а затем вернуться к ней с твердой установкой пробовать для поиска решения только новые пути.

4. Интеллектуальные способности человека, как правило, страдают от частых неудач, и боязнь очередной неудачи начинает автоматически возникать при встрече с новой задачей. Она порождает защитные реакции, которые мешают творческому мышлению, обычно связанному с риском для собственного «Я». В итоге человек теряет веру в себя, у него накапливаются отрицательные эмоции, которые мешают ему думать. Чувство успеха для усиления интеллектуальных потенциалов людей столь же необходимо, как и ощущение правильности какого-либо движения для его усвоения.

5. Максимум эффективности в решении интеллектуальных задач достигается при оптимальной мотивации и соответствующем уровне эмоционального возбуждения. Этот уровень для каждого человека сугубо индивидуален.

6. Чем больше знаний имеет человек, тем разнообразнее будут его подходы к решению творческих задач. Однако соответствующие знания должны быть разнонаправленными, так как они обладают способностью ориентировать мышление на различные подходы к решению. [3].

С понятием творчества неразрывно связано понятие интеллекта. Под ним понимается совокупность самых общих умственных способностей, обеспечивающих человеку успех в решении разнообразных задач. Хотя интеллект является одним из самых изученных психологических понятий, в его понимании имеется много различий. Одни считают интеллект некоторой общей умственной способностью, другие полагают, что в этом понятии объединены представления о различных умственных способностях.

Американский психолог Дж. Гилфорд разработал концепцию, согласно которой интеллект представляет собой многомерное явление, некоторое сложное свойство, которое можно оценивать по трем измерениям: характеру, продукту и содержанию. [4] Умственная операция, включенная в интеллектуальное действие, может быть следующей по характеру: оценивание, синтез, анализ, запоминание, познание. По продукту интеллектуальная операция может представлять собой единицу, класс, отношение, систему, трансформацию и рассуждение. Наконец, по содержанию соответствующая операция может представлять собой действие с объектами, символами, преобразование смыслов (семантическая операция), поведение. Модель интеллекта, по Дж. Гилфорду, включает 120 различных интеллектуальных процессов — частных способностей. Они в свою очередь сводятся к 15 факторам: 5 операций, 4 вида содержания и 6 типов продуктов мыслительной деятельности. Операции отражают характер и способы умственной деятельности при переработке информации. К операциям относятся познание, память, дивергентное продуктивное мышление, конвергентное продуктивное мышление и оценивание. Познание включает процессы понимания, восприятия информации с помощью пяти органов чувств.

Познание — лишь один из пяти путей переработки информации человеком. Память связана с процессами запоминания, сохранения и воспроизведения информации. Дивергентное продуктивное мышление служит средством порождения оригинальных творческих идей. Оно допускает существование нескольких правильных ответов на один и тот же вопрос. Конвергентное продуктивное мышление связано с решением задач, имеющих единственный правильный ответ. Оценивание позволяет сравнивать полученный результат с требуемым и судить о том, решена ли поставленная задача.

Содержание мыслительных операций может быть четырех типов: фигуративным, символическим, семантическим и поведенческим. Фигуративное содержание — наглядно-образная информация (образы восприятия, памяти); символическое содержание — знаки: буквы, числа, коды и т.п.; семантическое содержание — идеи и понятия; поведенческое содержание — чувства, мысли, настроения и желания людей, их взаимоотношения. Продукты мыслительной деятельности могут принимать вид единиц, классов, систем, отношений, трансформаций и импликаций. Единицами служат отдельные сведения. Классами именуют совокупность сведений, сгруппированных по общим существенным элементам. Отношения выражают связи, существующие между вещами. Системы являются блоками, состоящими из элементов и связей между ними. Трансформации — преобразования и модификации информации, а импликации — возможные выводы из имеющейся информации. 120 различных частных интеллектуальных способностей образуются как всевозможные сочетания операций, содержаний и продуктов мыслительной деятельности.

Для оценивания уровня развития интеллекта обычно применяются тесты интеллекта. В настоящее время их разработано достаточно много, и они предназначены для людей различного возраста, от 2—3 до 60—65 лет. Тесты для детей называют «детскими», а предназначенные для взрослых — «взрослыми».

В работе с детьми от 2 до 16 лет широкое применение нашел тест Стенфорд—Бине. В нем есть шкалы для оценки общей осведомленности, уровня развития речи, восприятия, памяти, способностей к логическому мышлению. Все задания в тесте распределены по возрастам. Коэффициент интеллекта — количественный показатель его развития — определяется путем сравнения данных ребенка со средними показателями, характеризующими многих детей его возраста. Кроме того, с помощью теста Стенфорд—Бине можно определить так называемый умственный возраст ребенка. Он соответствует тому физическому возрасту, которого в настоящее время достиг ребенок по уровню своего интеллектуального развития.

Еще один известный тест интеллекта — тест Векслера. Он имеет два различных варианта, один из которых применяется в работе с детьми от 4 до 6 лет, а другой — при изучении детей в возрасте от 7 до 16 лет. Шкалы данного теста оценивают владение словом, умение обнаруживать сходство и различие между предметами, запоминать, считать и ряд других способностей[5].

Творческое мышление - это способность создавать новые идеи и предметы, т.е. способность к конструктивным, нестандартным решениям и поведению, а также осознанию своего опыта (креативность). Эта способность проявляется в быстроте, гибкости, точности, оригинальности мышления, богатом воображении, приверженности к высоким эстетическим ценностям, самообладании и уверенности в себе, степени детализации проблемы. Известно, что не каждый человек способен быть креативным (творческим). Даже если человек имеет задатки креативности, проявлениям творческого мышления могут мешать так называемые барьеры проявления креативности[6, с. 6-36].

В.Т. Кудрявцев и В. Синельников, основываясь на широком историко-культурном материале выделили следующие универсальные креативные способности, сложившиеся в процессе человеческой истории.

1. Релизм воображения – образное схватывание некоторой существенной, общей тенденции или закономерности развития целостного объекта, до того, как человек имеет о ней четкое понятие и может вписать её в систему строгих логических категорий.

2. Умение видеть целое раньше частей.

3. Надситуативно – преобразовательный характер творческих решений – способность при решении проблемы не просто выбирать из навязанных извне альтернатив, а самостоятельно создавать альтернативу.

4. Экспериментирование - способность сознательно и целенаправленно создавать условия, в которых предметы наиболее выпукло обнаруживают свою скрытую в обычных ситуациях сущность, а также способность проследить и проанализировать особенности "поведения" предметов в этих условиях[1, с. 54-55].

Н.П. Сакулина и Т.С. Комарова отмечают, что к 4-5 годам выделяются два типа рисовальщиков: предпочитающих рисовать отдельные предметы (в них преимущественно развивается способность изображения) и склонные к разворачиванию сюжета, повествования (у них изображение сюжета в рисунке дополняется речью и приобретает игровой характер) [7]. Г. Гарднер пишет о "коммуникаторах" и "визуализаторах" Для первых процесс рисования всегда включен в игру, в драматическое действие, в общение; вторые сосредоточиваются на самом рисунке, рисуют самозабвенно, не обращая внимания на окружающей.[8]

Это противопоставление можно проследить и дальше. Дети склонные к сюжетно-игровому типу рисования, отличаются живым воображением, активностью речевых проявлений. Их творческое выражение в речи настолько велико, что рисунок становится лишь опорой для разворачивания рассказа. Изобразительная сторона развивается у этих детей хуже, в то время как дети, сосредоточенные на изображении, активно воспринимают предметы и создаваемые ими рисунки, заботятся об их качестве. У них преобладает интерес к декорированию изображения, то есть, говоря более обобщенно, структурной стороне своих произведений.

По мнению А.В. Запорожца, изобразительная деятельность подобно игре, позволяет более глубоко осмыслить интересующие ребенка сюжеты. Однако еще более важно, как указывает он же, что по мере овладения изобразительной деятельностью у ребенка создается внутренний идеальный план, который отсутствует в раннем детстве. В дошкольном возрасте внутренний план деятельности не полностью внутренний, он нуждается в материальных опорах, рисунок - одна из таких опор.[9]

Ребенок может найти себя в рисовании, и при этом будет снят эмоциональный блок, тормозящий его развитие. У ребенка может произойти самоидентификация, возможно, впервые в его творческой работе. При этом его творческая работа сама по себе может не иметь эстетического значения. Очевидно, что такое изменение в его развитии гораздо важнее, чем конечный продукт - рисунок.

В статье "Предыстория развития письменной речи" Л.С. Выготский рассматривал детский рисунок как переход от символа к знаку. Символ имеет сходство с тем, что он обозначает, знак такого сходства не имеет. Детские рисунки - символы предметов, так как они имеют сходство с изображаемым, слово такого сходства не имеет, поэтому оно становится знаком. Рисунок помогает слову стать знаком. По мнению Л.С. Выготского, с психологической точки зрения, мы должны рассматривать рисунок как своеобразную детскую речь. Л.С. Выготский рассматривает детский рисунок как подготовительную стадию письменной речи.[10]

Вывод. Творческие способности – далеко не новый предмет исследования. Проблема человеческих способностей вызвала огромный интерес людей во все времена. Однако в прошлом у общества не возникало особой потребности в овладении творчеством людей. Таланты появлялись как бы сами собой, стихийно создавали шедевры литературы и искусства: делали научные открытия, изобретали, удовлетворяя тем самым потребности развивающейся

человеческой культуры.

Литература

1. Кудрявцев В., Синельников В. Ребёнок - дошкольник: новый подход к диагностике творческих способностей -1995. № 9. - С. 52-59, № 10. С. 62-69.
2. Дьяченко О.М., Веракса Н.Е. Чего на свете не бывает. - М.: Знание, 1994. - 157с.
3. Линдсей Г., Халл К., Томпсон Р. Творческое и критическое мышление / Хрестоматия по общей психологии: Психология мышления — М., 1981. – 573 с.
4. Guilford, J. P. (1983). Transformation abilities or functions. Journal of Creative Behavior, 17, 75-83.
5. Немов Р.С. Психология. Кн.1. Общие основы психологии - М., 1999. - - 688с.
6. Лук А.Н. Психология творчества - Наука, 1978. - 125 с.
7. Сакулина Н.П., Комарова Т.С. Избирательная деятельность в детском саду. -Изд-во: “Просвещение” 2002г., 208с.
8. Гарднер Г. Великолепная пятерка. Мыслительные стратегии, ведущие к успеху. -Изд-во: “Альпина Паблишер” 2008г., 155с.
9. Запорожец А.В. Избранные психологические труды. -Изд-во: “Педагогика” 1986г., 614с.
10. Выготский Л.С. Вопросы детской психологии. -Изд-во: “Перспектива” 2018г., 224с.

ЛИЧНОСТНЫЕ ЦЕННОСТИ ЧЕЛОВЕКА ВО ВЗАИМОСВЯЗИ С ПРОЭКОЛОГИЧНЫМ ПОВЕДЕНИЕМ

Косыбаева Г.А., Аймаганбетова О.Х.

Казахский национальный университет им. Аль-Фараби,
Алматы, Казахстан

Нехватка поддержки в обществе, высокие цены на экологичные товары и технологии, а также трудности с пониманием долгосрочных угроз окружающей среде — это основные проблемы, препятствующие людям вести экологически устойчивый образ жизни. Предложены идеи для устранения этих проблем и создания более благоприятных условий для экологического поведения.

Ключевые слова: Личностные ценности, проэкологическое поведение, экологическая осведомленность.

Қоғамда қолдаудың жетіспеушілігі, экологиялық таза тауарлар мен технологиялардың жоғары бағалары, сондай-ақ қоршаған ортаға ұзақ мерзімді қауіп-қатерлерді түсінудегі қиындықтар - бұл адамдардың экологиялық тұрақты өмір салтын ұстануына кедергі келтіретін негізгі проблемалар. Осы проблемаларды жою және экологиялық мінез-құлық үшін неғұрлым қолайлы жағдайлар жасау үшін идеялар ұсынылды.

Түйінді сөздер: Жеке құндылықтар, экологиялық мінез-құлық, экологиялық хабардар болу.

Lack of support in society, high prices for environmentally friendly goods and technologies, and difficulties in understanding long-term threats to the environment are the main problems preventing people from leading environmentally sustainable lifestyles. Ideas are offered to address these problems and create a more supportive environment for environmental behavior.

Key words: Personal values, pro-environmental behavior, environmental awareness.

Введение. Жизнь многих людей улучшилась, благодаря активной человеческой деятельности, прогрессу технологий и глобализации, особенно в развитых странах. Однако положение окружающей среды продолжает ухудшаться, несмотря на эти улучшения. Многие ученые, включая Кряж И.В. [1], Agissova F. и Sautkina E. [2], Bradley G.L. и др. [3], а также Stern P.C. [4], отмечают важность личностных ценностей, восприятия рисков и адаптации в формировании проэкологичного поведения. Именно оно создает экологические проблемы, которые имеют серьезные последствия как сейчас, так и в будущем.

Например, браконьерство, незаконная торговля дикими животными и чрезмерное вмешательство человека в природные экосистемы вызывают серьезные риски для здоровья, такие как распространение зоонозных инфекций. Это особенно важно в связи с недавним

развитием пандемии коронавируса [5, с. 67]. Говорят, что изменение климата может усугубить эту проблему, вызывая появление новых и возвращение старых инфекционных заболеваний. Кроме того, таяние вечной мерзлоты может вызвать высвобождение замороженных патогенов, которые поставляют человечество под большую угрозу.

Люди должны переосмыслить то, как они относятся к окружающей среде, перед лицом этих проблем. Смягчение последствий изменения климата, сохранение биоразнообразия и переход к устойчивому развитию — все это необходимые шаги для решения глобальных экологических проблем [6,7].

Пандемический кризис дал государствам уникальную возможность изменить свою экономику, сосредоточившись на уменьшении вреда, которое они наносят окружающей среде. Это может включать переход на возобновляемые источники энергии, восстановление утраченных экосистем и обеспечение безопасности и здоровья населения в долгосрочной перспективе [5,7]. Тем не менее, есть опасения, что в результате пандемии экономический и социальный кризис могут отвлечь внимание от экологических проблем, что негативно скажется на окружающей среде [8, с. 67].

Исследования, проведенные зарубежом, показали, что пандемия заставила многих задуматься об экологических проблемах, но только 12% респондентов считали, что на решение этих проблем могут повлиять индивидуальные действия.

Экологическая психология уделяет большое внимание изучению факторов, влияющих на экологическое поведение. Многие теории и модели были разработаны для объяснения проэкологического поведения, но ни одна из них не объединила все аспекты этого явления [9, с. 324].

Проэкологические действия направлены на снижение негативного воздействия на природу и поддержку ее защиты путем разумного использования ресурсов [2, 7]. Личностные ценности человека тесно связаны с мотивацией и определяют направление и интенсивность действий, что делает их важным фактором, влияющим на это поведение [10, с. 18].

Основная часть. Личностные ценности человека сильно влияют на то, как они ведут себя в современном мире, когда вопросы сохранения окружающей среды и устойчивого развития становятся все более важными. Проэкологичное поведение — это поведение, направленное на минимизацию негативного воздействия человека на природу и окружающую среду. Рациональное потребление ресурсов, сортировка отходов, использование экологически чистого транспорта и многое другое могут быть примерами таких действий. Но какие именно личностные принципы влияют на это поведение?

Влияние принципов на поведение, которое является проэкологичным

Личностные ценности человека состоят из твердых принципов, которые регулируют его приоритеты и действия. Самоутверждение, забота о других, консерватизм и открытость к изменениям — это классификация ценностей, согласно теории ценностей Ш. Шварца. Каждая из этих групп может в той или иной степени влиять на то, как люди действуют в поддержку окружающей среды.

1. Идея заботы о других Альтруизм и забота о благополучии других — две основные личностные ценности, влияющие на экологическое поведение. Люди, которые придерживаются этих ценностей, склонны делать то, что полезно для общества, даже если это влечет за собой личные жертвы. Осознание того, что их действия могут помочь сохранить природу для будущих поколений, заставляет их вести себя экологически сознательно. Согласно исследованиям, высокий уровень сочувствия и эмпатии к другим людям напрямую коррелирует с практиками, направленными на защиту окружающей среды.

2. Ценности самоутверждения и успеха. Поначалу кажется, что эти ценности не связаны с экологическим поведением. Тем не менее, стремление к успеху может побудить людей

участвовать в экологических инициативах, чтобы повысить свой социальный статус или улучшить свою репутацию. Например, успешные и прогрессивные люди часто связаны с использованием «зеленых» технологий и продуктов. Это может еще больше мотивировать людей участвовать в экологических проектах.

3. Консерватизм и традиционные ценности. Традиционные люди могут проявлять интерес к сохранению природных ресурсов, потому что это связано с сохранением культурного и исторического наследия. Традиции тесно связаны с уважением к природе и ресурсам в некоторых обществах. Таким образом, идеи консерватизма могут побудить людей действовать в интересах окружающей среды, поскольку их цель состоит в сохранении природных ресурсов для будущих поколений [11, с. 70].

4. Восприимчивость к изменениям. Важно отметить, что личные ценности, связанные с открытостью к инновациям и изменению, также влияют на поведение, которое является проэкологичным. Люди, которые ценят инновации и готовы адаптироваться к новым условиям, чаще принимают участие в экологических инициативах и активно ищут способы уменьшить негативное воздействие на окружающую среду. Использование новых технологий, способствующих сбережению энергии или минимизации отходов, может свидетельствовать об этом.

Социальные и культурные переменные

Личностные ценности не возникают в вакууме; социальная среда, культура и уровень образования влияют на их формирование. Люди более склонны осознавать важность экологических проблем и принимать проэкологические меры в обществах, где это распространено. Поскольку коллективистские общества чаще заботятся о благополучии своих членов и будущих поколений, культура коллективизма также может способствовать развитию экологических ценностей.

Проблемы, которые препятствуют проэкологическому поведению

Несмотря на то, что личностные ценности играют важную роль в формировании экологически осознанного поведения, существуют определенные проблемы и препятствия, которые могут помешать людям действовать в соответствии с этими ценностями на практике. Рассмотрим подробнее основные препятствия на пути к поведению, которое является проэкологичным.

1. Социальные нормы и воздействие окружающей среды

Социальные нормы большую часть времени определяют, что считается «нормальным» или «ожидаемым» в определенном обществе. Проблема заключается в том, что проэкологичное поведение не всегда поддерживается обществом или социальными группами. Вот несколько элементов этого вопроса:

Отсутствие общественной поддержки: если экологическое поведение и инициативы не получают одобрения или распространения в обществе или социальной группе, становится труднее убедить людей поддерживать такие действия. Человек может чувствовать давление следовать более привычным, менее экологичным моделям поведения, когда проэкологические действия не являются «нормой». Например, становится труднее для людей делать это в одиночку, если они не сортируют мусор, используют многоразовые пакеты или выбирают экологический транспорт.

Влияние окружающих: поведение человека часто зависит от его окружения. Человек может столкнуться с внутренним конфликтом между своими личными принципами и желанием быть принятым в группе, если его коллеги, друзья или семья не поддерживают экологические инициативы. Например, если друзья не хотят тратить деньги на экологические продукты, это может заставить их пойти на компромисс.

Нехватка общественных инициатив: В некоторых обществах или странах могут отсутствовать инициативы по поддержке экологического поведения на государственном уровне. Люди могут не осознавать важности экологического поведения и не быть мотивированы к переменам, если они не видят примеры «сверху», например, от крупных компаний или правительства [12, с. 312].

2. Экономические препятствия

Финансовые ограничения являются одним из самых важных факторов, препятствующих проэкологичному поведению. Люди с ограниченными доходами могут сталкиваться с тем, что экологически устойчивые решения часто стоят больше денег. Экономические препятствия включают:

- Высокие цены на экологически чистые товары: экологически чистые продукты, такие как органические продукты питания, одежда из натуральных материалов или экологически безопасные бытовые товары, часто стоят дороже, чем их традиционные аналоги. Люди с низким доходом, которые не могут позволить себе такие покупки, даже если они разделяют ценности экологической ответственности, могут сталкиваться с этим как с большим препятствием.

Дорогие технологии: энергоэффективные или экологически чистые технологии, такие как солнечные панели, электромобили и системы очистки воды, требуют больших денег. Люди из бедных стран не всегда могут получить доступ к таким технологиям или позволить себе их установить.

Экологические решения недоступны: экологически чистые технологии и продукты могут быть недоступны в некоторых местах. Это может быть результатом отсутствия соответствующей инфраструктуры или рынка для таких товаров. Например, доступ к экологически безопасным материалам или устойчивым источникам энергии может быть ограничен в отдалённых районах, что мешает принятию таких решений.

3. Низкая осведомленность и образование

Участие в проэкологическом поведении зависит от уровня осведомленности и образования. Люди не всегда понимают, как их действия влияют на окружающую среду, и как они могут улучшить свое поведение. Проблемы, возникающие в этой области, включают:

Недостаток информации о последствиях: Многие люди не понимают, насколько серьезны экологические проблемы и как их повседневные действия, такие как использование пластика, чрезмерное потребление воды или энергии, могут негативно влиять на природу. Недостаток информации о долгосрочных последствиях экологической деградации снижает желание изменить ситуацию.

Отсутствие учебных программ: Многие школы и университеты либо не имеют экологических программ, либо уделяют им недостаточное внимание. Недостаточное обучение молодых людей ответственности за окружающую среду затрудняет их развитие проэкологичного мышления.

Сложность информации: некоторые люди считают, что экологические проблемы слишком сложны и непонятны. Они могут не знать, как начать с небольшого и изменить свой образ жизни, чтобы он был более экологически чистым. Кроме того, сложные слова, такие как «углеродный след», «устойчивое развитие» и «восстановительные процессы», могут оттолкнуть людей от более глубокого понимания ситуации.

Психические препятствия и когнитивные искажения

Психологические факторы также играют большую роль в принятии решений, которые поддерживают окружающую среду. Например, человек может сталкиваться с такими психологическими проблемами:

Эффект временной «рассинхронизации»: Людям трудно представить долгосрочные последствия своих действий, особенно когда речь идет об экологических проблемах, которые могут проявиться через десятилетия. Многие люди предпочитают откладывать проблемы, связанные с окружающей средой, на «потом», считая, что они могут не столкнуться с последствиями в течение своей жизни.

Диссонанс в голове: люди могут испытывать дискомфорт, когда их убеждения и поведение противоречат друг другу. Часто люди предпочитают игнорировать или оправдывать свое поведение, чем менять его, чтобы уменьшить этот дискомфорт.

Чувство беспомощности: некоторые люди могут чувствовать, что их личные усилия не принесут заметных глобальных результатов. Поскольку человек считает свой вклад незначительным по сравнению с масштабами проблемы, это чувство может помешать ему действовать.

Заключение. Таким образом, личностные ценности человека формируют его поведение в отношении окружающей среды. То, насколько активно человек участвует в сохранении окружающей среды, может зависеть от его ценностей, таких как забота о других, стремление к успеху, уважение к традициям и открытость к изменениям. Тем не менее, для того чтобы эти ценности могли быть реализованы в повседневной жизни, необходимы условия, такие как поддержка со стороны общества, доступ к экологически чистым технологиям и продуктам, а также повышение уровня экологической осознанности.

Литература

1. Кряж И.В. Психология смысловой регуляции экологически релевантного поведения: дис. ... д-ра психол. наук. - Харьков, 2013. - 435 с.
2. Agissova F., Sautkina E. The role of personal and political values in predicting environmental attitudes and pro-environmental behavior in Kazakhstan // *Frontiers in Psychology*. -2020. doi:10.3389/fpsyg.2020.584292.
3. Bradley G.L., Babutsidze Z., Chai A., Reser J. P The role of climate change risk perception, response efficacy, and psychological adaptation in pro-environmental behavior: a two nation study // *Frontiers in Psychology*. - 2020. doi:10.1016/j.jenvp.2020.101410.
4. Stern P.C., Sovacool B.K., Dietz T. Towards a science of climate and energy choices // *Nature Climate Change*. - 2016. - Vol. 6. - P. 547-555.
5. Мдивани М.О., Александрова Е.С. Пандемия в контексте экологического сознания // *Экспериментальная психология*. - 2021. - Т. 14(3). - С. 67-78.
6. Дайджест. Воздействие пандемии COVID-19 на промышленность и экологию. - 2020. [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://ach.gov.ru/upload/pdf/Covid-19-prom.pdf>.
7. Кряж И.В. Психология смысловой регуляции экологически релевантного поведения: дис. ... д-ра психол. наук. - Харьков, 2013. - 435 с.
8. Мдивани М.О., Александрова Е.С. Пандемия в контексте экологического сознания // *Экспериментальная психология*. - 2021. - Т. 14(3). - С. 67-78.
9. Ермолаева П.О., Ермолаева Ю.В. Критический анализ зарубежных теорий экологического поведения // *Мониторинг общественного мнения: Экономические и социальные перемены*. - 2019. - № 4. - С. 323-346.
10. Татарко А.Н. Взаимосвязь базовых человеческих ценностей и электорального поведения // *Социальная психология и общество*. - 2017. - Т. 8. - № 1. - С. 17-37.
11. Карандашев В.Н. Методика Шварца для изучения ценностей личности: концепция и методическое руководство. - СПб.: Речь, 2004. - 70 с.
12. Отечественная экпсихология: направления исследований и методический инструментарий / Составитель Ю.Г. Панюкова. - М.; СПб.: Нестор-История, 2020. - 312 с.

ТҮЛҒА ТӘРБИЕСІНДЕГІ МЕДИАМӘДЕНИЕТТІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Масимбаева А.А., Дүйсенбаев А.Қ.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Мақалада болашақ маманды жоғары сынып оқушыларының медиамәдениетін қалыптастыруға даярлаудың педагогикалық аспектілері жан-жақты қарастылған. Тұлғаның медиамен қарым-қатынас жасау мәдениетін, шығармашылық, коммуникативтік қабілеттерін дамыту, сыни ойлау, түсіндіру біліктіліктері, медиамәтінді талдау және бұқаралық ақпарат құралдары мен материалдары арқылы білім беру және дамыту үрдісі қарастырылған. Болашақ педагог-психологтарға тиімді медиасауаттылық, медиамәдениеттілікті үйрету себептері және де кейбір негізгі педагогикалық өлшемдер де берілген.

Кілт сөздер: Медиамәдениет, медиабілім, ақпараттық сауаттылық, медиабілімділік, ақпараттық білімділік, ақпараттық құзыреттілік.

В статье подробно рассмотрены педагогические аспекты подготовки будущего специалиста к формированию медиакультуры старшеклассников. Процесс воспитания и развития культуры общения личности с медиа, развития творческих, коммуникативных способностей, критического мышления, навыков интерпретации, анализа медиакультуры и через средства массовой информации и материалы.

Ключевые слова: Медиакультура, медиаобразование, информационная грамотность, информационная образованность, информационная компетентность

The article describes in detail the pedagogical aspects of preparing a future specialist for the formation of the media culture of high school students. The process of education and development of the culture of communication of the individual with the media, the development of creative, communicative abilities, critical thinking, skills of interpretation, analysis of media culture and through the media and materials. The reasons for teaching future teachers-psychologists effective media literacy, media culture and some basic pedagogical criteria are also given.

Keywords: media culture, media education, information literacy, media education, information education, information competence.

Кіріспе. Қазақстандағы медиабілім, медиамәдениет, медиакүзiреттілікті зерттеу үшін бастысы шетелдік теоретиктер мен медиабілім тәжірибелерінің жетістіктеріне сүйену қажеттілігі туындайды. Медиабілім 1960 жылдан бастап әлемнің алдыңғы қатарлы дамыған елдерде пайда болған. Кейбір мемлекеттерде медиабілім балабақшаларда оқыту жүйесіне енгізіліп қойған, ал екінші бір мемлекеттерде мектепте міндетті пән ретінде оқытылып келеді.

Медиа ұғымының тамыры тереңде жатқанын сонау ата-бабамыздан қалған асыл мұраларымыздан, тарихи мұрағат пен жәдігерлерден, ұлттығымызды дәріштейтін салт-дәстүрлерімізден, еліміздің егемендігі мен тәуелсіздігін паш ететін нышандарымыздан да байқауға болады. «Педагогикалық психологиялық сөздікте» (ағылш. тіл. «media education», латын.тіл. «media») медиабілім беру оқушыларға бұқаралық қатынас заңдылықтарын үйрететін педагогикадағы бағдар.

Энциклопедиялық сөздікте медиабілім берудің негізгі міндеті болашақ ұрпақты ақпараттық жағдай өміріне, оны түсіне білуге, қазіргі ақпараттық технологиялар, техникалық құралдар арқылы вербалдық емес қарым қатынас әдістерін меңгеру деп анықтама берілген [1, б.400]. Ал зерттеуші А. Баймухамбетов анықтамасы бойынша, тұлғаның медиамәдениеті – құндылық, технологиялық және тұлғалық шығармашылық компоненттер енетін және субъекттердің өзара әрекеттерінің дамуына әкелетін ақпараттық қоғаммен әрекеттесудің қатысымдық тәсілі делінген [2, б.156]. Яғни, медиамәдениет - мәдени-тарихи, қоғамдық сананы және тұлғаны әлеуметтендіруге қалыптастыруға бейімдеу үрдісіндегі адамзаттың жинақтайтын ақпараттық

- қатынас құралдары, материалдық және интеллектуальдық құндылықтар жиынтығы. Медиа мәдениет ол тұлғаның даму деңгейіне, медиа мәтінді оқу, талдау, бағалау қабілетін, медиа шығармашылықпен, медиа арқылы жаңа білімді меңгеруге көмектеседі.

Қазіргі таңда болашақ педагог-психологтардың медиамәдениетті қандай педагогикалық тұрғыдан және қандай әдістердің көмегімен ұсынатын болсақ, педагогика мен оқыту психологиясының объективі арқылы әдісін айтсақ болады. Медиа мазмұнмен белсенді әрекеттесу, талдау және сыни ойлау әдістерін қолдану да маңызды. Сондай-ақ, қазіргі медиа мәдениеттің қызығушылығы мен терең түсінігін ынталандыру үшін оқу процесіне пікірталастарды, кейс-стадилерді және практикалық тапсырмаларды қосу ұсынылады.

Осыған байланысты, болашақ педагог-психологтарға тиімді медиасауаттылық, медиамәдениеттілікті үйрету қазіргі таңда өзекті мәселелердің бірі, ол үшін келесі стратегияларды қарастырсақ болады:

1. Білім беруге сәйкес және жаңартылған мазмұнды егізу. Яғни, оқытылатын материалдың өзекті және медиа мен технологиядығы соңғы тенденцияларды анықтау;

2. Сыни тұрғыдан ойлау дағдыларын дамыту. Медиа білім беру жеке адамдарға БАҚ хабарламаларын талдау және түсіндіру үшін сыни ойлау дағдыларын дамытуға көмектеседі. Бұл медиа-контенттің өнімділігі мен дәлдігін бағалай алатын болашақ педагог-психологтар үшін өте маңызды;

3. Медиамәдениеттілікті насихаттау: Білім алушыларға медиамәдениеттің, жалпы мәдениеттілік маңыздылығы туралы, соның ішінде БАҚ әсерін түсіндіру, медиа хабарламаларды деконструкциялау және жауапты цифрлық азаматтар болу керектігін үйрету, медиамәдениеттілікті сақтау;

4. Өнеркәсіп мамандарымен бірлесіп жұмыс жасау. Мысалы, шынайы дүниені түсіну мен тәжірибені қамтамасыз ету үшін медиа индустриясынан қонақ спикерлерді шақыру;

5. Оқытудың әртүрлі әдістерін қолдана отырып, әртүрлі оқыту стильдерін жақсарту мақсатында дәрістер, пікірталастар, топтық әрекеттер және мультимедиялық презентациялар көрсету;

6. Жекелендірілген нұсқаулық пен кері байланыс ұсыну. Білім алушыларға медиабілім берудің қиындықтарын шарлауға және алған білімдерін тиімді қолдануға көмектесу үшін жеке-жеке қолдау көрсету;

7. Рефлексия мен талқылауды ынталандыру мақсатында студенттерге өздерінің медианы тұтыну әдістері туралы ойлау, өз көзқарастарымен бөлісу және нәтижелі пікірталастарға қатысу үшін қауіпсіз кеңістік жасау. Осы стратегияларды жүзеге асыру арқылы біз болашақ педагог-психологтарды медиа ландшафтта шарлау үшін қажетті біліммен, дағдылармен және құралдармен тиімді қаруландыра отырып, жоғарғы сынып оқушыларының медиамәдениеттілігімен қатар медиасауаттылығын сыни көзқараста дамытуға ықпал көрсете аламыз.

Ендігіде болашақ педагог-психологтарды тәрбиелеуде бірнеше педагогикалық өлшемдер олардың оқу тәжірибесін қаыптастыруда және кәсіби шеберлігін шыңдауда шешуші рөл атқарады, осы салаларда маңызды болып табылатын кейбір негізгі педагогикалық өлшемдер бар. Олар:

- Рефлексиялық тәжірибе: болашақ мұғалімдер мен психологтарды рефлексиялық тәжірибеге тарту олардың өз сенімдерін, құндылықтарын және тәжірибелерін сыни тұрғыдан талдауға және бағалауға көмектеседі. Бұл процесс олардың динамикалық білім беру және психологиялық контексттерге бейімделу қабілеттерін артыра отырып, үздіксіз оқу мен өсуге ықпал етеді.

- Тәжірибелік оқыту: тәжірибе, практикалық жұмыс және модельдеу сияқты тәжірибені қамтамасыз ету болашақ педагог-психологтарға теориялық білімдерін нақты өмір жағдайында

қолдануға мүмкіндік береді. Сабақ кезіндегі бұл белсенді қатысу тақырыпты тереңірек түсінуге және өз дағдыларын дамытуға ықпал етеді, оларды болашақта кездесуі мүмкін қиындықтарға дайындайды.

- Ынтымақтастықпен оқыту: болашақ мамандар арасындағы ынтымақтастық пен топтық жұмысты атап өту ұжымдастық сезімін және ортақ жауапкершілікті қалыптастырады. Бірлескен оқу тәжірибесі идеяларымен алмасуды, әртүрлі перспективаларды және мәселені ұжымдық шешуді ынталандыруды және де бұл оқыту білім беру тәжірибесінде маңызды дағдылардың бірі болып табылады.

- Технологияларды біріктіру: Болашақ педагог-психологтарды тиімді қарым-қатынас, деректерді дұрыс талдау және ресурстарды тиімді пайдалану үшін қажетті цифрлық дағдылармен және сауаттылықпен, мәдениетпен жабдықтау қазіргі технологияға негізделгені маңызды. Педагогикалық тәжірибеге технологияны кіріктіру оқу мен тәжірибедегі белсенділікті, қолжетімділікті және жаңашылдықты арттыратыны сөзсіз.

- Әртүрлілік және инклюзивтілік: оқу жоспарында да, білім беру орталарында да медиамәдениеттілік, әртүрлілік және инклюзивтілік ілгерілету болашақ педагог-психологтардың әртүрлі жағдайда тиімді жұмыс істеуі үшін өте маңызды. Төтенше жағдайлардағы, перспективалардағы және тәжірибелердегі айырмашылықтарды түсіну және бағалау әділ және инклюзивті білім беру және психологиялық кеңістіктерді құрудың негізгі принциптері болып табылады. Осы педагогикалық өлшемдерді болашақ педагог-психологтарды тәрбиелеуге енгізу арқылы білім беру орындары оларды өз мамандықтарының дамып келе жатқан талаптарын қанағаттандыруға жақсырақ, тереңірек дайындай алады және жеке адамдар мен қауымдастықтың академиялық және психологиялық әл-ауқатына маңызды үлес қоса алатынын көре аламыз. Сонымен қатар, жоғары сынып оқушыларының медиамәдениетін қалыптастыруда болашақ педагог-психологтар төмендегідей медиа құралдарды қолдануға болады.

1. Білім беру бейнелері: дәрістер, демонстрациялар және жағдайлық тапсырмалар үшін бейнелерді пайдалану білім алушыларға іс-әрекеттегі ұғымдар мен теорияларды елестетуге көмектеседі.

2. Модельдеу және виртуалды шындық: бұл құралдар білім алушыларға қауыпсіз ортада өз дағдыларын үйрену үшін практикалық тәжірибе мен шынайы бейнелерді қамтамасыз ете алады.

3. Онлайн оқыту платформалары: оқытуды басқару жүйелері, онлайн кітапханалар, интерактивті веб-сайттар сияқты платформалар студенттердің оқуын жақсарту үшін ресурстар мен материалдардың кең ауқымына қол жеткізуді қамтамасыз ете алады.

4. Подкасттар мен вебинарлар: Бұл аудио және бейне ресурстар білім мен психологияға қатысты тақырыптар бойынша қосымша түсініктер, сұхбаттар және талқылаулар бере алады. Бейне роликтер арқылы шынайы бейнені көріп, өздері шешім шығара алады.

5. Әлеуметтік медиа және пікірталас форумдары: Студенттер мен оқушылар пікірталастарға қатыса алатын, ресурстармен бөлісетін және бірлесіп жұмыс істейтін онлайн қауымдастықтарды құру арқылы оқу тәжірибесін жақсарты алады.

6. Интерактивті тақталар мен мультимедиялық презентациялар. Бұл құралдар әртүрлі оқу стильдеріне сәйкес келетін динамикалық және инерактивті сабақтарды жеңілдетеді және білім алушыларды оқу процесіне қызықтыра алады. Бұл медиа құралдарын болашақ педагог-психологтарды тәрбиелеуге енгізу арқылы педагогтар жоғары сынып оқушыларының тәрбиесіне, дағдыларына, білімдеріне көп көмектесетініне және инерактивті оқу ортасын құра алатыны хақ.

Жоғары сынып оқушыларының медиамәдениетін қалыптастыруда БАҚ-ты сыни тұтынушылар болуға көмектесу үшін медиа білім беруді оқыту мен кеңес беру педагог-

психологтар өз тәжірибесіне қоса алады. Бұл білім алушыларға саналы шешім қабылдауға және зиянды БАҚ әсерлеріне қарсы тұруға мүмкіндік береді. Тұтастай алғанда, медиамәдениеттілік болашақ педагог-психологтарды дайындауға біріктіру, оларға БАҚ-тың қоғамдағы рөлін жақсырақ түсінуге, сыни тұрғыдан ойлау қабілеттерін арттыруға және медиамәдениеттілігін, медиасауаттылығын арттыруға, бәсекеге қабілетті білім алушы болуға көмектеседі.

Теориялық негіз. Бүгінде болашақ маманды жоғары сынып оқушыларының медиамәдениетін қалыптастыруға даярлаудың маңызы күн санап артып келеді. Себебі, ақпарат ағыны өте жылдам даму үстінде. Заманауи бұқаралық ақпарат құралдар арқылы адамның білімін жетілдіруге, оның қоғамдық өмірге қатысуына, барлық мүмкін әлеуметтік рөлдерді игеруіне және т.б. ықпал етеді. Тұлғаның шығармашылық және сыни ойлануына, құндылық бағдарлары мен нанымдарына әсер етеді. Дегенмен ақпараттардың жағымды және жағымсыз типтері болатындығын ескерсек, жағымсыз типтерінен қорғана алуға қабілетті тұлға қалыптастыру міндеті туындайды.

«Медиа» термині біздің елімізде қолданыста жиі аталмағанымен, біртіндеп өміріміздің ең маңызды бөлігі болуда. Оны біз өзімізде байқамай қалып та жатырмыз. «Медиа» термині қазіргідей жаһандану заманында жиі қолдану аясына байланысты жоғарыда тоқталып өткеніміздей көптеген түрлі мағыналарға ие, көп ауқымды, көп аспектілі ұғым.

Қазақстан мемлекетіндегі маңызды «Цифрлық Қазақстан – 2020» бағдарламасында ел экономикасын, жекелеген салаларды цифрландыру қажеттілігі айтылған болатын және бұл үшін кәсіби кадрларды да, бүкіл халықты да даярлау қажет, яғни өскелең ұрпақтың денсаулығы мен дамуына зиян келтіретін ақпараттан қорғау мақсатында медиа білім беру арқылы медиасауаттылықты арттыру аса маңызды [3].

Бұрын «технологияның өркендеген дәуірі» десек, бүгінде ол «жаһандық ақпарат ғасыры» деп аталатын кезең қоғамымыздың дамуына, соның ішінде тәрбие, білім беруде тұлғаның қалыптасуына әсерін тигізетін күшті қару болып отыр. Медиа тек тұлға болып қалыптасуға ғана әсер етпейді, оның теріс ықпалы да белгілі деңгейде жасөспірімдер санасының дамуына өз әсерін тигізеді. Буыны бекімеген, ұғымдық санасы әлі қалыптаспаған жасөспірімдер медианың әсерін өте тез қабылдайды. Сондықтан қазіргі кездегі жылдамдығына көз ілеспейтін ақпаратты ажырата білуге бағдарлау, ондағы мән-мазмұнды пайымдап түсінуге бағдарлап, тұлғаның сыни ойын дамыту осы аталған медиабілім берудің негізгі міндеті болып табылады.

Соңғы он жылдықтағы дәстүрлі оқу аумағында қалыптасқан жағдай жеткіншектердің медиалық басымдылыққа ауысуына байланысты пайда болатын үрдістер мен мәселелер кешенімен сипатталады. Осы уақытқа дейін оқушылар негізінен қағаз мәтіндерін (кітаптар, баспасөз) еркін, қызығушылықпен оқитын. Бірақ бүгін олар электронды форматтағы (теледидарлық, компьютерлік, интернеттік және т.б.) медиамәтіндерге көбірек ұмтылады, дәстүрлі оқу үлгісі ауысты.

Қазіргі кезде барлығымыздың баспа мәтіндерінің аудиовизуалды, экрандық медиамәтіндермен ауысуына үйренуге тура келеді. Бірақ медиалық контактілердің типінің өзгеруі оқушылардың жанрларына қатысты сыни ойлау мен құзыреттілігін дамыту мәселесін шешпейді. Осыған байланысты ғылыми зерттеулердегі терминологиялардың бытыраңқылығын ескеру керек.

Қазақстаннан бөлек шет елдерде де «медиамәдениет», «ақпараттық мәдениет», «аудиовизуалдық мәдениет», «медиасауаттылық», «ақпараттық сауаттылық», «медиабілімділік», «ақпараттық білімділік», «аудиовизуалды білімділік», «компьютерлік сауаттылық», «мультимедиалық сауаттылық», «ақпараттық құзыреттілік», «аудиовизуалдық құзыреттілік», «медиалық құзыреттілік» және т.б. кең тараған терминдер (көбіне синоним сияқты) қолданылады. Бұндай терминологиялық алалықты ақпараттық мәдениет

анықтамасына байланысты түрлі анықтамаларға талдау жасаған Н.И. Гендинаның зерттеулерінен көрінеді [4, б.58]. Сонымен қатар, Н.И. Гендина қазіргі таңда «кітапхана – библиографиялық мәдениет», «оқу мәдениеті», «кітапхана – библиографиялық білім», «библиотека – библиографиялық сауаттылық», көбінесе жиі қолданылатын «компьютерлік сауаттылық», «ақпараттық сауаттылық», «ақпараттық мәдениет» ұғымдары адамның ақпаратпен жұмысы бойынша білімі мен біліктілігін сипаттайтын осындай ұғымдарға мағынасы жағынан ұқсас үндестірілген, көбінесе нақты анықтамасы жоқ терминология қолданылатынын анықтады.

Адамның білімі мен біліктілігін бағалауда қолданылған «медиамадениет» («медиалық мәдениет») термині терминологиялық дәйектемеде кеңінен қолданылып келеді. Профессор И.А. Каиров мәдениетті:

- 1) адамдардың өндірістік, қоғамдық және рухани жетістіктерінің жиынтығы;
- 2) мәдениеттілік тәрізді, яғни мәдениеттің жоғары деңгейінде табылатын, соған сәйкес;
- 3) қандай да бір өсімдік немесе жануарларды өсіру, көбейту;
- 4) бір нәрсенің жоғары деңгейі, біліктіліктің жоғары дамуы ретінде анықтайды [5, б.880].

Зерттеуші С.Н. Лактионова шетел педагогтері медиақұзыреттілік терминін заңдастырған, мысалы, Германияда медиақұзыреттілік деп медиаға қатысты білікті, өз бетіндік, шағармашылық және әлеуметтік жауапты әрекетке қабілеттілік деп түсіндіреді. Егер медиақұзыреттілікті медиасауаттылықтың синонимі деп түсінсек, онда Р. Кьюбидің анықтамасы дұрыс: медиақұзыреттілік (медиасауаттылық) – түрлі формада хабарламаны қолдану, талдау, бағалау және айту қабілеттілігі деп тұжырым жасады [6, б.296].

Қорытынды. Біздің ойымызша, тұлғаның медиақұзыреттілігі – социумдағы медианың жұмыс істеуінің алуан түрлі форма және жанр, талдаудың күрделі процестерінде медиамагіндерді таңдау, қолдану, сыни талдау, бағалау, жасау және жеткізуге ықпал ететін түрткі, білім, білік, қабілеттер (көрсеткіштер: мотивациялық, перцептивтік, интерпретациялық, бағалау, әрекеттік, креативтік) жиынтығы. Біз, жаңа ақпараттық технологиялар арқылы жоғары сынып оқушыларының медиамадениетін, медиабілімін дамытудың зерттелу жағдайын зерделеу барысында медиабілім, медиамадениеттің әліде жеткілікті деңгейде зерделенбегенін, тек шетелдік ғалымдар мен жекелеген авторлардың бұл салада жақсы жетістіктерге жеткеніне куә болдық. Әйтседе, жоғарыда келтірілген талдауларға сүйене отырып, біз «медиамадениет – адамзат тарапынан мәдени-тарихи даму барысында қалыптасатын ақпараттық-коммуникативтік құралдардың, материалдық және интеллектуалдық құндылықтардың жиынтығы.

Қазіргі цифрлық қоғамда жастар медиаконтентті тұтынып қана қоймай, оны сыни тұрғыдан сараптап, бағалап, медиа ақпараттың шығармашылық пайдаланушысы болуға үйренуі тиіс. Бұл үшін оларға тиісті деңгейде медиабілім беру керек және бұл медиа саласында білім беруді ерте кезден, мектептен бастау алу керектігі маңызды болып отыр. Олар «медиамагінді қабылдай білетін, талдай алатын, бағалайтын, медиа мен мәдениет тұрғысынан қарым-қатынас жасайтын, медиа шығармашылықпен айналысатын, медиа саласы бойынша білімін жаңа ақпараттармен үнемі толықтырып отыратын тұлға дамуының көрсеткіші болып табылады» - деген қорытындыға келдік.

Әдебиеттер

1. Білім және ғылым. Энциклопедиялық сөздік /Бас редактор Ж.Қ.Түймебаев. Ред.алқасы: А.Е. Әбілқасымова, И.Б. Бекбоев, Н.Б. Қалабаев, Е.Ә.Оңғарбаев, С.Ж. Пірәлиев, М.В. Рыжаков. Алматы. 2009, - 400 б.
2. Баймухамбетов А.Э. Тенденции современной медиаглобализации в условиях идентичности казахстанских СМИ: дисс.акад.степ. д-ра философии (PhD). Алматы. 2009, - 156 с.
3. Об утверждении Государственной программы «Цифровой Казахстан». Постановление Правительства РК [Электрон.ресурс]. – URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000827> (Қарастырған күні: 27.11.2019).

4. Гендина Н.И. Информационная грамотность и информационная культура личности: международный и российский подход к решению проблемы. //Открытое образование. 2007, №5 (64). 58-69 с.
5. Педагогическая энциклопедия. Т.3. «Н-СМ» /Гл.ред. И.А.Каиров, Ф.Н.Петров и др. – М.: «Советская энциклопедия». 1986, - 880 с.
6. Таубаева Ш.Т., Лактионова С.Н. Педагогическая инноватика как теория и практика нововведений в системе образования. Алматы. 2001, - 296 с.

ПРОВЕДЕНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ТРЕНИНГОВ ДЛЯ СТУДЕНТОВ МЕДИЦИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА КАК ЭФФЕКТИВНЫЙ ПУТЬ К АДАПТАЦИИ К НОВОЙ СРЕДЕ

Миралеева А.И., Книсарина М.М., Куркбасова Г.С., Неталина Г.К.
Западно-Казахстанский медицинский университет имени Марата Оспанова
Актобе, Казахстан

В статье рассматривается важность психологических адаптационных тренингов, проводимых в Западно-Казахстанском медицинском университете имени Марта Оспанова, направленных на скорейшую адаптацию первокурсников к новой образовательной среде. Предложенные подходы направлены на улучшение социальных навыков, способность к командной работе и навыков решения проблем, развитию навыков коммуникации. В результате, развитие коммуникации студентов способствует повышению эффективности учебно-воспитательного процесса и профессиональным достижениям.

Ключевые слова: студент-медик, адаптация, психологический тренинг.

Мақалада бірінші курс студенттерін жаңа білім беру ортасына тез бейімдеуге бағытталған Марта Оспанов атындағы Батыс Қазақстан медициналық университетінде өткізілетін психологиялық бейімделу тренингтерінің маңыздылығы қарастырылады. Ұсынылған тәсілдер әлеуметтік дағдыларды, топтық жұмыс қабілеттілігін және проблемаларды шешу дағдыларын жақсартуға, қарым-қатынас дағдыларын дамытуға бағытталған. Нәтижесінде студенттердің қарым-қатынасын дамыту оқу-тәрбие процесінің тиімділігін арттыруға және кәсіби жетістіктерге ықпал етеді.

Кілт сөздер: медициналық студент, бейімделу, психологиялық тренинг.

The article discusses the importance of psychological adaptation trainings conducted at the Mart Ospanov West Kazakhstan Medical University, aimed at the early adaptation of first-year students to a new educational environment. The proposed approaches are aimed at improving social skills, teamwork and problem-solving skills, and developing communication skills. As a result, the development of students' communication contributes to improving the effectiveness of the educational process and professional achievements.

Keywords: Medical student, adaptation, psychological training.

Введение. В настоящее время от выпускников организаций высшего образования различных специальностей требуется не только владение профессиональными навыками, но и так называемые soft-skills, то есть умение общаться, адаптироваться к быстро меняющемуся миру, креативность, умение решать сложные задачи, критическое мышление, креативность, умение управлять людьми, навыки координации и взаимодействия, эмоциональный интеллект, способность к быстрому принятию решений, клиентоориентированность, умение вести переговоры, когнитивная гибкость [1.с. 25-27]. У студентов медицинского университета владение коммуникативными навыками имеет особое значение, так как доказано, что врач, умеющий построить доверительные отношения с пациентом и членами его семьи, а также с коллегами, разносторонне развитый, имеет лучшие результаты в работе, более успешен в социуме.

При построении правильных отношений у студентов формируется квалифицированный и образованный, всесторонне развитый, профессионально способный высококвалифицированный специалист. Формирование этих качеств у студентов в вузе

помогают проведение различных психодиагностических методов и приемов, тренинговых игр. Немаловажную роль в становлении будущего специалиста играет поддержка и полное понимание руководителя группы в высшем учебном заведении [2.с.45], [3.с.67].

Тренинг, как технология активного обучения, способствует социализации личности, формированию умений сотрудничать, приобретению знаний и опыта в ходе коллективной деятельности, формированию готовности принимать решение, развитию творческого потенциала, умения выбирать оптимальные пути решения возникающих проблем. Это именно тот опыт, который необходим вчерашнему школьнику для освоения новой социальной роли студента. Это опыт, который трудно приобрести на лекциях или семинарах, который зачастую складывается стихийно, путём проб и ошибок, и который может успешно формироваться в условиях тренинга [1. с.1-3]. Психотренинг способствует глубокому пониманию учащимися себя и окружающих, на основе «субъект-субъект» меняется общение, широко меняются поведение, душа, манера речи и поведения. Кроме того, будущие специалисты в ходе психологического тренинга позволяют глубже понять важность совершенствования учебно-познавательной деятельности и общения. Методологические теоретические основы психологических тренингов Ю. Н. Емельянов, Л. А. Петровская, Б. Д. Парыгин, В. П. Захаров, Г. А. Ковалев, Х. Миккин, Т. С. Яценко, С. И. Макшанов, Н.Ю.Хрящева и др. сформулировано в исследованиях ученых-психологов [4 с.12-19]. Поэтому психотренинг играет важную роль как средство психологического развития учащихся.

Разработанная с этой целью в Западно - Казахстанском медицинском университете программа воспитательных мероприятий предусматривает решение следующих задач:

1. Развивать студентов с точки зрения их духовных ценностей и мировоззрения формирующих их личное профессиональное мастерство и этику, культуру, повышать высокий уровень во взаимоотношениях;

2. Воспитывать через целенаправленную, планомерную организацию мероприятия, в соответствии с нравственными принципами и правилами уровень общения в зависимости от социально-психологической специфики, обучать развитию в соответствии с требованиями времени.

3. Развитие коммуникативных навыков

Основная часть. В целях скорейшей адаптации первокурсников к учебному процессу, укрепления взаимоотношений студентов 1-го курса Западно -Казахстанского медицинского университета имени Марата Оспанова на кафедре психологии были проведены мероприятия для студентов первого курса всех образовательных программ на темы: «Я и мое окружение», «Умей говорить красиво», «Мои особые качества», «Мои жизненные ценности», «Практические навыки сохранения психического здоровья» «Сохранение культуры-признак этичности», «Сохранение психического здоровья и позитивное отношение к жизни» «Магнит желаний», «Критика и вы», «Умение общаться-великое искусство». Мероприятия проводились в рамках проекта Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Оценка социально-психологических возможностей интенсивного роста благополучия обучающейся молодежи в Западном Казахстане» (грант № AP19678139) были проведены тренинги для студентов 1-го курса ЗКМУ имени Марта Оспанова, На каждом тренинге учащиеся были ознакомлены с целями и задачами мероприятия. После вводной интерактивной мини-лекции преподавателя продолжительностью 5-7 минут студенты получали задания, результаты которых обсуждали и делали выводы. По окончании тренингов обязательно собиралась письменная обратная связь, в которой студенты указывали что было сделано хорошо, что можно было сделать лучше, а также что новое они узнали на тренинге и как это поможет им в учебе, взаимоотношениях и уверенности в себе. Рассмотрим пример проведения тренинга на примере тренинга «Мои жизненные ценности».

Цель тренинга: формирование у обучающихся осознания своих жизненных ценностей. *Задачи:* ознакомить обучающихся с понятием «Ценность»; сформировать у обучающихся отношения к ценностям как к важной составляющей личности; обучить простым способам и приемам пояснения ценностей. В начале тренинга преподаватель дает краткую информацию о том, что такое жизненные ценности, как формируются и как меняются ценности в течение жизни, почему важно осознавать свои ценности и следовать им. Затем участникам раздается лист со списком из 36 ценностей, после ознакомления с которым студенты выбирают 15 главных, на их взгляд. После этого им предлагается еще раз прочитать список и оставить 5 наиболее важных ценностей. Затем преподаватель просит студентов пояснить выбранные ценности и ответить на вопросы: 1. В какой степени вы сегодня уважаете и поддерживаете свои основные ценности? 2. Что вы ещё могли бы сделать чтобы интегрировать свои основные ценности в свою жизнь? 3. Какие конкретные действия вы предпримите на этой неделе, чтобы начать эти действия?

При проведении следующего упражнения «Дерево ценностей» студентам предлагается написать самую главную ценность на листочке и прикрепить к «Дереву ценностей». После этого преподаватель спрашивает студентов:

1. Какие ценности встречаются несколько раз? Как вы думаете, почему?
2. Какова была бы жизнь человека без этих ценностей?
3. Какие ценности вообще не написали? Почему?

Наиболее важными жизненными ценностями были указаны здоровье, свобода, счастливая семейная жизнь, образованность, уверенность в себе, наличие верных друзей, образованность. В обратной связи студенты указали важность расстановки приоритетов, размышления над жизненными ценностями и их связи с благополучием, указали на интересную методику проведения тренинга.

На тренинге «Магнит желаний» участники тренинга создавали карты желаний с визуализацией собственных целей и желаний. Обучая расстановке приоритетов, тренеры акцентируют внимание на том, что чувство благополучия возникает тогда, когда цели и мечты согласованы с внутренними ценностями, обеспечивают баланс в жизни.

Тренинг «Сохранение психического здоровья и позитивное отношение к жизни» был посвящен важности сохранения баланса между учебой и отдыхом, умением сохранить позитивный настрой, регулированию эмоционального состояния с помощью арт-терапии и мышечной релаксации.

На тренинге «Практические навыки сохранения психического здоровья» было уделено внимание навыкам рефрейминга, развитию полезных привычек, хобби, помогающим избежать эмоционального выгорания.

Тренинг «Умение общаться-великое искусство» ставит своей целью научить студентов с помощью игр слушать и слышать друг друга, получить знания и отработать навыки активного вербальной и невербальной коммуникации. В первой части тренинга основное внимание уделялось вовлечению группы в сотрудничество и формированию доверительных взаимоотношений. Также были проведены ролевые игры, направленные на формирование вербальных и невербальных коммуникативных навыков, понимание и выражение эмоций и чувств, повышение культуры общения.

На наш взгляд, в деятельности обучающихся, выполнявших групповые поисковые задания, можно увидеть большую ответственность и самостоятельность, активность во взаимоотношениях, коллективное творческое отношение и сплоченность.

Заключение. Исходя из результатов адаптационных тренингов, проведенных для студентов 1-го курса, мы обнаружили, что это эффективный путь к формированию коммуникативных, организаторских и других мягких навыков. Студенты отметили, что им

стало легче взаимодействовать с однокурсниками и преподавателями, стабилизировались отношения, сформировалась учебная активность, повысилось качество знаний, развились внутренние ценности и особенности поведения, самостоятельность, отношение к себе и обществу, умение принимать правильные решения и ответственность.

Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ИРН АР19678139 «Оценка социально-психологических возможностей интенсивного роста благополучия обучающейся молодежи в Западном Казахстане»).

Литература

1. Морозова Т.Ю., Ступницкая М.А. Адаптационный тренинг для первокурсников психологических и педагогических факультетов- Образовательные технологии- М.- 2018. №2.
2. Коломинский Я.Л. Психология взаимоотношений в малых группах. – Минск: Тетра Системс, 2001. 305 с.
3. Абрамова Г.С. Практическая психология ,М : Академический Проект, 2001. — 480 с
4. Шеламова Г.М– Деловая культура и психология общения, -М,2021, -192 с.

АЖЫРАСУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ОТБАСЫЛАРҒА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КЕҢЕС БЕРУДЕ МЕДИАЦИЯ ҚҰРАЛДАРЫН ҚОЛДАНУ

Макашқұлова Г.Б., Ізтұяқ А.А.

М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті
Тараз, Қазақстан

Мақалада ажырасу сатысындағы отбасыларға медиация құралдарын қолдану арқылы кеңес беру қарастырылған. Медиацияның белсенді тыңдау, рефлексия және диалогты жеңілдету сияқты негізгі әдістері, сондай-ақ олардың ажырасатын серіктестер арасындағы қарым-қатынастағы шиеленісті төмендетудегі тиімділігі сипатталған. Отбасылық психологтардың тәжірибесінде медиацияны табысты қолдану мысалдары келтірілген, бұл қарым-қатынастарды үйлестіруге ықпал етеді және ерлі-зайыптылардың жанжалды шекті сатыға жеткізбей келісімге келуіне мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Медиация, медиатор, психологиялық кеңес беру, ажырасу, отбасылық дағдарыс, эмоционалды қолдау.

В статье представлено консультирование семей в процессе развода с использованием инструментов медиации. Описаны основные методы посредничества, такие как активное слушание, размышление и содействие диалогу, а также их эффективность в снижении напряженности в отношениях между разводящимися партнерами. В опыте семейных психологов есть примеры успешного использования медиации, которая способствует примирению отношений и позволяет супругам прийти к соглашению, не доводя конфликт до крайней стадии.

Ключевые слова: Медиация, медиатор, психологическое консультирование, развод, семейный кризис, эмоциональная поддержка.

The article presents counseling of families in the process of divorce using mediation tools. The main methods of mediation, such as active listening, reflection and facilitation of dialogue, as well as their effectiveness in reducing tension in the relationship between divorcing partners, are described. In the experience of family psychologists, there are examples of the successful use of mediation, which contributes to reconciliation of relations and allows spouses to come to an agreement without bringing the conflict to an extreme stage.

Keywords: Mediation, mediator, psychological counseling, divorce, family crisis, emotional support.

Кіріспе. Ажырасу барлық отбасы мүшелеріне, әсіресе балаларға айтарлықтай әсер ететін күшті эмоционалды күйзеліс пен жанжалдың көзі болып табылады. Мұндай жағдайларда психологиялық кеңес ерлі-зайыптылар мен балаларға қарым-қатынасты бұзу процесінде туындайтын қиындықтарды жеңуге көмектесуде маңызды рөл атқарады.

Ұлттық статистика бюросы Қазақстан Республикасында некелесушілер мен ажырасушылар санын әр жыл сайын хабарлап, есеп береді. 2023 жылдың қорытындысы бойынша елімізде 121 мыңға жуық некелесу тіркелген, бұл өткен жылдармен салыстырғанда 6%-ға аз, ажырасқан жұбайлар саны 2,5 есе ұлғайған. «Қазақстан 2020: болашаққа бағдар» атты еліміздің жастар саясатының концепциясында: «Елімізде отбасы әлеуметтік қоғамның негізгі құрамдас бөлігі ретінде қарастырылады. Отбасынан мемлекет құралады және ол адами қасиеттері үйлесімді дамыған ұрпақ тәрбиелеуге қолайлы орта болып табылады. Отбасындағы тәрбиеден жауапкершілік сезімі оңтайлы жетілген тұлға қалыптасады» - делінген [1]. Аталмыш тұжырым негізінде отбасыда пайда болуы мүмкін қақтығыстардың шешімін табу үшін психологиялық кеңес беруде медиацияның атқаратын рөлі маңызды болып табылатыны анықталады.

Негізгі бөлім. Неке және отбасы туысқандар арасындағы қарым-қатынастарды реттейтін әлеуметтік нысандар болып табылады, дегенмен бұл ұғымдардың ұқсастығына қарамастан олардың мағынасы бірдей емес. Неке – ерекше әлеуметтік институт, ер мен әйелдің бір-біріне және олардың балаларына қатысты құқықтары мен міндеттерін белгілейтін тарихи шартты, әлеуметтік реттелетін қарым-қатынас нысаны. Отбасы – шағын әлеуметтік топ, некелік одаққа негізделген жеке өмірді ұйымдастырудың, ата-аналар мен балалардың бірге тұратын және бірлескен шаруашылықты жүргізетін қауымдастығы [2, б. 9].

Жақсы әрекеттесетін отбасы төзімділік, бір-біріне деген құрмет, адалдық, бірге болуға ұмтылу сынды қасиеттермен және ұқсас мүдделердің, құндылықтардың болуымен сипатталады. Кез келген отбасы динамикалық жүйе ретінде дамудың бірқатар сатыларынан өтеді [2, б. 15]. Отбасы өзінің даму кезеңдерін бастан өткере отырып, нормативті дағдарыстар деп аталатын бірқатар қиындықтарды бастан кешіреді. Бұл дағдарыстарды болжауға болады, өйткені олар өмірлік циклдің әртүрлі кезеңдерінде кездесетін типтік өзгерістерге жауап ретінде туындайды. Нормативтік дағдарыстар отбасының жаңа рөлдерге, жауапкершіліктерге және оның құрамының немесе дамуындағы өзгерістерге байланысты туындайтын өзара әрекеттесуге бейімделуін қамтиды. Нормативтік дағдарыстар отбасының табиғи дамуының бөлігі болып табылады және қиындықтарды жеңу мен одан әрі өсу үшін отбасы мүшелерінің икемділігін, бейімделуін, қарым-қатынасын талап етеді [3, б. 27].

Дегенмен отбасы нормативті емес дағдарыстарды да бастан кешіруі мүмкін, бұл отбасылық өмірлік циклдің кез келген сатысында орын алуы ықтимал және дағдарысты деп танылған жағымсыз өмірлік жағдайлардың тәжірибесімен байланысты күйзеліс. Осындай оқиғалардың бірі – ажырасу. Ажырасу және оның психологиялық салдары қазіргі қазақ қоғамындағы өзекті мәселе болып отырып, бұл құбылыс екі ұшты бағаланады [3, б. 64].

Егер бұрын ажырасу біржақты түрде теріс түсіндірілсе (отбасына қауіп ретінде), қазіргі уақытта ажырасу мүмкіндігі отбасы жүйесінің ажырамас бөлігі ретінде қарастырылады, оны бұрынғы құрамда және отбасын сақтап қалу мүмкін болмаған жағдайларда оны қайта құру үшін қажет. Ажырасулардың көбеюі, белгілі бір мағынада, махаббат сезімі мен жеке таңдаулылық негізінде жұбайды еркін таңдау бірінші кезектегі мәнге ие болған кезде, неке қиюдың жаңа тәсіліне көшумен алдын ала анықталады. Ерлі-зайыптыларды таңдау еркіндігі өзара қарым-қатынас сәтсіз болған жағдайда некенің ерікті түрде бұзылуын міндетті түрде болжайды.

Әйелдердің экономикалық тәуелсіздігі мен әлеуметтік теңдігінің ашықтығы мен әйелдің өзін-өзі еркін дамытуына және өзін-өзі жүзеге асыруына кедергі жағдайлар көп ажырасуларға әкеледі. Балалы отбасыда ажырасу оның жойылуын немесе оның қызметін тоқтатуын білдірмейді. Ажырасқандар ерлі-зайыпты болуды тоқтатады, дегенмен әрқашан балаларының ата-анасы болып қалады. Сондықтан бұрынғы ерлі-зайыптылардың балаларымен қарым-қатынас жасауға және ана мен әке ретінде тәрбиелеуге толық қатысуға мүмкіндік беретін өзара қарым-қатынасты сақтауы өте маңызды [3, б. 86].

Ерлі-зайыптылардың ажырасу мәселесі психология, әлеуметтану, экономика, құқық сияқты түрлі сала ғалымдарының назарында болып табылады. Солардың бірі көп жылдар бойы неке мен ажырасудың динамикасын зерттеген атақты американдық психолог Дж.Готтман. Автордың зерттеу нысаны ажырасуды болжайтын ерлі-зайыптылар арасындағы өзара әрекеттесу үлгілерін анықтауға бағытталған. Ол ерлі-зайыптылардың мінез-құлқын бақылау негізінде жоғары дәлдікпен ажырасуды болжау әдістерін әзірлеген. Ал Дж.Уоллерштейн ажырасудың балалар мен отбасына әсерін, әсіресе олардың эмоционалдық әл-ауқатына ұзақ мерзімді әсерін зерттеген. Оның «Ажырасудың күтпеген мұрасы» атты еңбегі көпшіліктің қызығушылықтарын тудырды. Ажырасудың әлеуметтік құрылымдар мен институттарға әсері Э. Черлиннің зерттеу нысаны болып табылады. Ол қазіргі қоғамда неке мен отбасының мәні мен институционалдық рөлінің қалай өзгеріп жатқанын талдады. Отбасылық қатынастар бойынша танымал маман П. Амато ажырасудың ерлі-зайыптылар мен балаларға әсерін негіздей отырып, ажырасуға себеп болған жағдайларға байланысты оның оң және теріс салдары болуы мүмкін екенін көрсетеді. Д. Поупено ажырасуға әсер ететін әлеуметтік және мәдени факторларды зерттеп, отбасы институтының әлсіреуінің қоғамға тигізетін зардаптары туралы, әсіресе толық емес отбасылар мен бала тәрбиесіне байланысты қиындықтар жөнінде жазды. Ал Э. Мурманның зерттеулері балалардың ата-анасының ажырасуын қалай қабылдайтыны жайында, яғни ажырасқаннан кейін балалар екі әлем арасындағы байланыстың үзілуін жиі сезінетінін көрсетті. С. Ллойд-Моррисон ажырасудың экономикалық және құқықтық аспектілері, оның ішінде мүлікті бөлу және ажырасудан кейінгі тараптардың әл-ауқатына әсерін қарастырған [3, б. 156].

Қазақстанда отбасылық қатынастар мен ажырасу мәселелерін зерттеушілердің бірі А.С.Карибаева ажырасу ісін жүргізу мәселелерін және оның қоғамға әсерін, сонымен қатар отбасылық қатынастардың әлеуметтік аспектілерін қарастырған. А.В. Кашкина некенің тұрақтылығына әсер ететін әлеуметтік факторлар мен ажырасу себептерін, А.Т. Мукашева гендерлік қатынастар және отбасы саясаты мәселелерімен, соның ішінде Қазақстандағы ажырасу мәселесімен айналысады. Г.С. Алимжанова дәстүрлі отбасы құрылымдарындағы өзгерістерге және ажырасу мәселелеріне назар аудара отырып, отбасы және неке мәселелерін, А.Ш.Сарсембаева әлеуметтік өзгерістердің ажырасуға ықпалын, оның ішінде отбасы дағдарысының әлеуметтік-экономикалық және мәдени қырларын зерттеді. Бұл ғалымдар статистикалық деректерге, әлеуметтанушылық зерттеулер мен факторларды сараптауға сүйене отырып, қазақ қоғамындағы ажырасудың себептерін, динамикасы мен салдарын түсінуге үлес қосты [3, б. 163].

Ажырасу процесі ерлі-зайыптылар мен балаларда эмоционалды тәжірибе тудырады. Мұндай жағдайда психологиялық кеңес беру барлық отбасы мүшелерін ажырасудың салдарымен күресуге, олардың рөлдері мен эмоцияларын қайта қарауға және өмірдің жаңа жағдайларына бейімделуге көмектесу үшін қолдауға бағытталған. Ажырасу кезіндегі психологиялық кеңес берудің негізгі міндеттері ретінде мазасыздық пен стресс деңгейін төмендету, ашу мен реніш, қорқыныш секілді эмоционалды реакциялармен жұмыс, балалардың өзгерістерге бейімделуіне көмектесу, балаларды тәрбиелеуге бағытталған бұрынғы ерлі-зайыптылар үшін өзара әрекеттесудің жаңа үлгілерін іздеу жатады.

Соңғы кездері жанжалдарды шешудің баламалы тәжірибесінің бірі- медиация рәсімі, оны конфликтологияда даулы мәселелерді, қақтығыстарды реттеудің ерекше түрі ретінде қарастырады. Кеңесші психолог ерлі-зайыптыларға эмоционалды қиындықтарды жеңуге ғана емес, сонымен қатар сындарлы қарым-қатынас орнатуға көмектеседі, әсіресе олардың балалары ортақ болса. Бұл тұрғыда медиация жанжалды жағдайларды шешудің қуатты құралы бола алады.

Медиация – жанжалдасушы тараптар үшін барынша тиімді шешім қабылдауға көмектесетін үшінші бейтараптың қатысуымен жүргізілетін келіссөздер. Медиация – медиатор-делдал ұйымдастырушы болып табылатын және келіссөздерді тараптар шынайы және мүдделерін қанағаттандыратын ең тиімді келісімге келетіндей етіп басқаратын процесс. Медиацияның негізгі белгілері: еріктілік, құпиялылық, құрылымдық процедураның болуы, үшінші тұлғаның (медиатордың) ішінара араласуы: байланыс орнатуға көмектесу және істі қарауға көмектесу. Медиацияның негізгі принциптеріне медиатордың бейтараптығы, тараптардың қатысу еріктілігі, процестің құпиялылығы, ынтымақтастық пен компромиске келуге бағдарлану жатады [4, б. 16].

Ажырасу кезінде медиацияны қолдану жанжал деңгейін төмендетуге және ерлі-зайыптылардың сындарлы қарым-қатынасына жағдай жасауға көмектеседі. Сот процестерінен айырмашылығы, медиация қарама-қайшылыққа емес, екі тарапты да қанағаттандыратын шешімдерді табуға бағытталған. Психологиялық кеңес беруде медиация тәжірибесі маманға жоғары талаптар қояды. Консультант медиация принциптерін сақтауы, тараптарды және олардың әрекеттерін қандай да бір рөлде бағаламауы және тиімді келіссөз жүргізушісі болуы керек. Сонымен қатар, бұл тараптардың одан әрі келіссөздерінің кестесін тез арада қалыптастыруға және балаларын тәрбиелеуге қатысты мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Ажырасулардың саны азаймай тұрғандықтан ажырасқан жұптарға конструктивті қарым-қатынас жасауды үйрету маңызды. Медиация әдістерін қолдану ерлі-зайыптылардың ажырасу туралы шешіміне оң әсер ету ықтималдылығы жоғары. Медиацияны психологиялық кеңес беру процесіне интеграциялау медиатор мен психологтың рөлдерін нақты түсінуді, сондай-ақ конфликтті сындарлы бағытқа бағыттауға көмектесетін құрылымдық тәсілді қажет етеді. Кеңес беру жұмысына медиацияны қосу жанжал деңгейін төмендетуге, қарым-қатынасты жақсартуға және екі тарап үшін қолайлы шешімдерді табуға көмектеседі [5, б. 22].

Медиацияны психологиялық кеңес беру процесіне енгізудің негізгі кезеңдері бар. Отбасымен жұмыс істеудің бастапқы кезеңінде кеңесші психолог ерлі-зайыптылар арасындағы жанжал деңгейін және олардың конструктивті өзара әрекеттесуге дайындығын бағалауы керек. Біріншіден, ажырасу дағдарысына әкелетін негізгі мәселелерді анықтау керек, екіншіден, ерлі-зайыптылардың эмоционалдық жағдайы және олардың медиацияға қатысу мүмкіндіктері бағаланады. Сондай-ақ, екі жақтың ымыраға келуге және маңызды мәселелерді талқылауға дайындығын анықтап алу тиімді болып табылады. Психолог клиенттерге шешім табу қажеттілігін түсінуге көмектеседі және медиация басталғанға дейін стрессті азайтуға жағдай жасайды [6, б. 86].

Жағдайды бағалағаннан кейін медиация процесінде қатысушылар қол жеткізгісі келетін нақты мақсаттарды тұжырымдау маңызды. Мақсаттар балаларды тәрбиелеу және оларға қамқорлық жасау мәселелерін шешуді; мүлікті бөлу шарттарын талқылауды; алимент өндіру сияқты қаржылық міндеттемелерді анықтауды; балалармен байланыста болу үшін жаңа өзара әрекеттесу үлгілерін құруды көздейді. Психолог ерлі-зайыптыларға нақты тапсырмаларды орындауға және жанжалды күшейтетін мәселелерді талқылаудан аулақ болуға көмектеседі. Мақсат қою медиация процесін өнімді және нәтижеге бағытталған етуге көмектеседі [6, б. 87].

Медиация психологиялық кеңес берумен қатар жүргізіледі. Медиация сессиясы кезінде медиатор ерлі-зайыптыларға даулы мәселелерді талқылауға және келісімге келуге көмектесетін бейтарап үшінші тарап ретінде әрекет етеді. Бұл сессиялардағы психологтың рөлі қатысушылардың эмоционалдық тұрақтылығын сақтау, оларға сезімдерін өңдеуге көмектесу және өнімді диалогқа дайындалу болып табылады. Медиация сессиясының қадамдары:

- өзара сыйластық пен ашықтық атмосферасын қамтамасыз ету;
- ерлі-зайыптылардың эмоционалдық реакцияларын басқару;

- балалардың әл-ауқаты секілді ортақ мүдделерге назар аудару;
- мәселені шешу үшін бірлескен жоспар құру [6, б. 88].

Медиацияның негізгі нәтижесі – қол жеткен келісімдерді біріктіретін өзара келісімдер. Бұл келісімдер балалармен қарым-қатынас графикасына, қаржылық қамтамасыз ету шарттарына, ажырасқаннан кейінгі тәрбиедегі ата-ананың рөліне қатысты болуы мүмкін. Психолог-консультант ерлі-зайыптыларға қол қойылған медиация келісімін эмоционалды деңгейде қабылдауға және оны отбасылық қатынастарды қалыпқа келтіру қадамы ретінде түсінуге көмектеседі. Медиация аяқталғаннан кейін психологиялық кеңес беруді жалғастыру маңызды, әсіресе ерлі-зайыптылардың балалары болса. Кеңесші клиенттерге жаңа өмір жағдайларына бейімделуге, туындаған қиындықтарды шешуге және медиация кезінде қол жеткізілген келісімдерді сақтауға көмектеседі. Медиациядан кейінгі қолдау медиация келісімін жүзеге асыруға байланысты болашақтағы қиындықтарды талдауды, бұрынғы ерлі-зайыптылар арасында тиімді қарым-қатынас орнатуға көмектесуді және жоғалту, жалғыздық немесе кінәлау секілді эмоционалды мәселелерді шешуді қамтиды. Егер ортада балалар болса, олардың қызығушылықтары мен психологиялық жағдайын ескеру маңызды. Кеңес беруші психолог балаларды ата-анасының ажырасуымен күресуге және отбасы құрылымындағы өзгерістерге бейімделуге көмектесу үшін бөлек сессияларға тарта алады. Бұл бөлімдегі медиация балалар мен әрбір ата-ана арасындағы қарым-қатынас үшін оңтайлы жағдайларды орнатуға көмектеседі.

Қорытынды. Ажырасу кезінде отбасыларға психологиялық кеңес беру процесінде медиацияны қолдану жанжалдарды азайтудың және эмоционалдық тепе-теңдікті сақтаудың маңызды құралы болып табылады. Медиация ерлі-зайыптыларға мүлікті бөлуге, балаларды тәрбиелеуге және қаржылық міндеттемелерге қатысты мәселелер бойынша ымыраға келетін шешімдер табуға мүмкіндік береді, бұл ажырасу процесін жеңілдетуге ықпал етеді. Медиацияның басты артықшылығы- өзара түсіністік пен ынтымақтастыққа назар аудару, бұл барлық қатысушылар үшін, соның ішінде балалар үшін стресс пен психологиялық жүктемені айтарлықтай төмендетеді. Медиацияны психологиялық кеңес беруге біріктіру нақты жанжалдарды шешуге мүмкіндік беріп қана қоймайды, сонымен қатар бұрынғы ерлі-зайыптыларға ажырасудан кейінгі кезеңде өзара әрекеттесудің жаңа нысандарын құруға көмектеседі. Бұл әсіресе балаларды бірге тәрбиелеу үшін сындарлы қарым-қатынасты сақтау қажет болған жағдайда өте маңызды. Осылайша, медиацияны қолдану ажырасқаннан кейінгі өмірге неғұрлым табысты бейімделуге және барлық отбасы мүшелерінің психологиялық саулығын сақтауға жағдай жасауға көмектеседі.

Әдебиеттер

1. «Қазақстан 2020: болашаққа жол» Қазақстан Республикасы мемлекеттік жастар саясатының 2020 жылға дейінгі тұжырымдамасы. Астана, 2019ж.
2. Ауталипова, Ұ.И. Отбасы психологиясы [Мәтін] : оқу құралы / Ұ. И. Ауталипова, Т. С. Сақтағанова, И. Құрбанова. - Алматы : Отан, 2016. – 105 б.
3. Бизақова, Ф. Отбасылық дағдарыс психологиясы : оқу құралы / Ф. Бизақова, Ш. Мамашбаева. - Астана : Фолиант, 2010. – 232 б.
4. Добрыднева Ж.А. Медиация как современный способ урегулирования конфликта / Добрыднева Ж.А. – Текст : // Магистерская диссертация. – 2017. – С. 73.
5. Макашкуллова, Г.Б. Психологиялық кеңес беру: оқу құралы / Г. Б. Макашкуллова. – Тараз : «Dulaty university», 2022. – 112 с.
6. Березовская Е.Н. Использование инструментов медиации в психологическом консультировании семей в ситуации развода / Е.Н. Березовская. – Текст : непосредственный // Молодой ученый. – 2024. - №31 (530). – С. 85-90.

ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕР МЕН ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ПСИХИКАЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҚҚА ЖӘНЕ ӘЛ-АУҚАТҚА ӘСЕРІ

Макашкулова Г.Б., Әмірхан Ш.Е.
М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті
Тараз, Қазақстан

Мақалада психикалық денсаулықты сақтаудың соңғы тәсілдері, соның ішінде көңіл-күй мен психоэмоционалды жағдайды бақылауға арналған мобильді қосымшалар, психологиялық кеңес беру мен диагностикаға арналған жасанды интеллект элементтері бар бағдарламалар, мазасыздық пен депрессиялық жағдайларды түзетуге арналған биофидбэк және Виртуалды шындық сияқты цифрлық технологиялар қарастырылады.

Түйін сөздер: психикалық денсаулық, эмоцияны басқару, терапия, технология.

В статье рассматриваются новейшие подходы к психическому здоровью, включая мобильные приложения для мониторинга настроения и психоэмоционального состояния, программы с элементами искусственного интеллекта для психологического консультирования и диагностики, цифровые технологии, такие как биофидбэк и виртуальная реальность для исправления тревожных и депрессивных состояний.

Ключевые слова: психическое здоровье, управление эмоциями, терапия, технология.

The article discusses the latest approaches to mental health, including mobile applications for monitoring mood and psycho-emotional state, programs with elements of artificial intelligence for psychological counseling and diagnosis, digital technologies such as biofeedback and virtual reality to correct anxiety and depressive states.

Keywords: mental health, emotion management, therapy, technology.

Кіріспе. Ұстаздар қауымына арнап сөйлеген сөзінде Қ. Тоқаев: «Қазіргі жаһандану дәуірінде жаңа технологияның қарқынды дамуы өмірімізге түбегейлі өзгерістер әкелді. Адам капиталына, білім саласына қойылатын талаптар мүлдем өзгеше. Сапалы білім қарқынды дамудың басты шартына айналды. Біз қазіргі заманның жаңаша талаптары мен үрдістеріне әрқашан сай болуымыз керек» деген[1].

Психикалық денсаулық және психологиялық саулық қазіргі қоғамда маңызды мәселе ретінде қарастырылады. Жыл сайын әлемде психикалық денсаулық мәселелері қарқын алып, олардың шешімін табу қажеттілігі де күшейіп келеді. Бұл мәселелер адамның өмір сапасын төмендетіп қана қоймай, әлеуметтік және экономикалық жағдайға да елеулі әсер етеді. Сондықтан психологиялық саулықты сақтаудағы инновациялық әдістер мен технологиялар ерекше маңызға ие болып отыр.

Денсаулық адам қызметінің барлық салаларында ағза мен ортаның өзара іс-қимылының үйлесімділік дәрежесімен айқындалады және жеке адамның тұтастай қоғамның өмір салтымен қамтамасыз етіледі. Денсаулық- бұл аурудың немесе физикалық ақаулардың болуы ғана емес, толық физикалық, психикалық және әлеуметтік әл-ауқат жағдайы да болып есептеледі[1, б. 57]. Психикалық денсаулық-бұл жалпы психикалық жайлылықпен сипатталатын, мінез – құлықты барабар реттеуді қамтамасыз ететін биологиялық және әлеуметтік сипаттағы қажеттіліктерге байланысты адамның психикалық саласының жағдайы. Бүгінгі денсаулық психологиясы – психологтардың арнайы дайындығын көздейтін перспективалық, тез дамып келе жатқан білім саласы деп айтуға болады.

Негізгі бөлім. Адамзаттың бүкіл тарихы сөзсіз әртүрлі аурулардың пайда болуымен, таралуымен және жойылуымен байланысты деп айтуға болады. Қоғамда «денсаулық» және «ауру» туралы идеялар қалай қалыптасып, өзгеріп, барған сайын әлеуметтік-мәдени сипатқа ие бола отырып, дамығанымен және жойылуымен науқастардың өздері туралы көзқарастар, сондай-ақ олармен қарым-қатынас пен тәсілдері өзгерді [2, б. 47]. Адамдар әрдайым аурудың себептерін анықтауға және оның мағынасын анықтай отыра әртүрлі құралдарды қолдана

отырып, одан қорғану жолдарын іздеді. Психикалық денсаулық және психологиялық әл-ауқат саласында инновациялық әдістер мен технологияларды қарастырған ғалымдардың зерттеулері психикалық денсаулықты жақсартудың жаңа жолдарын табуға және психологиялық әл-ауқатты арттыруға бағытталған.

Егер психологиялық ғылымның қалыптасу тарихына үңілсек, онда психика мен тұлға автономды біртұтас тақырыптар ретінде өзінің қалыптан тыс көріністерінің арқасында ғылыми зерттеудің тақырыбына айналғанын көруге болады. Адамның қайғы-қасіретін жеңілдету үшін осы психикалық бұзылулардың құпия себептерін ашуға тырысқан психотерапевт дәрігерлер психиатриялық құбылыстардың әртүрлілігін ғылыми тұрғыдан түсіндіруге арналған алғашқы теорияларды ұсынды. Олардың қатарына З.Фрейд, А.Адлер, К.Г.Юнгтің ілімдерін жатқызуға болады. Басқаша айтқанда, психопатология тұлғаның көптеген іргелі психологиялық теорияларын құрудың бастауы болды. XX ғасыр үнемі аурудың, патологияның, азаптың полюсіне ауысып отырды. Тұлғаишілік интеграция факторларын және психиканың толыққанды жұмыс істеуінің қажетті шарттарын анықтауға бірнеше рет әрекет жасалғанымен, бұл мәселеде бірлік пен айқындыққа қол жеткізілмеді, сондықтан денсаулық пен салауатты тұлға мәселесі әлі күнге дейін ғылыми емес, дүниетанымдық және философиялық болып қала берді.

Өз заманының көрнекті ғалымдарының бірі – У.Джеймс, ол жеке тұлғаның мәселелеріне ерекше назар аударды. Ол танымдық элемент тұлғаның эмпирикалық болмысы дей отырып, оларды жекелеп бөліп көрсетті, тұлғаның құрылымында бірнеше бөліктердің – физикалық, әлеуметтік және руханилықтың бөлінуі үлкен маңызға ие болды. У.Джеймс миды зерттеуден және танымдық процестер мен эмоцияларды дамытудан бастап, тұлғалық қиындықтарды зерттеулерге дейін көптеген мәселелермен айналысты. Адамның белсенділігі туралы айта отырып, ғалым психика оның практикалық қызметіне көмектеседі, әлеуметтік бейімделу процесін оңтайландырады және кез-келген іс-әрекетте жұмыс істеу мүмкіндігін арттырады.

К.Уилбер интегралды психологияны дамытқан ғалымдардың бірі. Ол адамның рухани, психологиялық және физикалық дамуының күрделі құрылымын зерттеді. К.Уилбер психикалық денсаулықты жақсартуда адамның барлық аспектілерін ескеруді ұсынады. Ол технология мен медитация, нейрофидбек секілді инновациялық әдістердің психологиялық әл-ауқатты қолдаудағы рөлін зерттеді. Р.Дэвидсон психикалық денсаулық пен ми функцияларының өзара байланысын зерттеді. Оның зерттеулері медитацияның миға және эмоциялық реттеуге оң әсер ететінін көрсетеді. Р.Дэвидсонның пікірі бойынша, технологиялар психологиялық әл-ауқатты жақсартуда маңызды рөл атқара алады. Мысалы, ол эмоциялық күйді бақылау үшін мобильді қосымшаларды қолдануды және эмоционалдық интеллектіні дамыту үшін жасанды интеллектіні пайдалану мүмкіндіктерін қарастырды.

Аталмыш зерттеушілердің негізгі идеялары психикалық денсаулықты жақсарту үшін дәстүрлі терапияны инновациялық технологиялармен біріктіру тиімді нәтиже беретіндігімен шарттасады. Мұндай құралдар арқылы психологиялық қолдау көрсету кеңейіп, психикалық әл-ауқатты арттыруға мүмкіндік туады. Психологиялық саулық адамға ішкі үйлесімге жетуге және стресстік жағдайлармен күресуге көмектеседі. Көптеген зерттеулер көрсеткендей, психикалық денсаулық пен психологиялық саулықты сақтау тек жеке адамның ғана емес, сонымен қатар оның қоршаған ортасының да жалпы саулығына тікелей байланысты [3,6.87].

Сонымен қатар технологиялық прогрестің дамуы психикалық және психологиялық денсаулықты сақтау әдістерін жетілдіруге мүмкіндік беріп отыр. Соңғы жылдары цифрлық технологиялар, мобильдік қосымшалар және интернет-платформалар психологиялық қызмет көрсету саласында кеңінен қолданылып жүр. Интернет-платформалар психологиялық қызметтерге жеке тоқталатын болсақ. Телемедицина – бұл қашықтықтан медициналық және психологиялық көмек көрсету әдісі. Психикалық денсаулық саласында бұл әдіс кеңінен

қолданылып келеді. Онлайн-кеңес берулер психотерапевт пен пациент арасында қашықтықтан байланыс орнатып, олардың арасындағы кедергілерді жояды. Психологиялық көмек алу үшін енді кеңсеге барудың қажеті жоқ, кез келген адам үйден шықпай-ақ онлайн-сессиялардан өте алады. Бұл әсіресе шалғай аймақтарда тұратын немесе уақыт тапшылығына ұшыраған адамдар үшін өте тиімді [4, б. 64]

Сондай-ақ психикалық денсаулықты қолдауға бағытталған мобильдік қосымшалардың саны артып келеді. Бұл қосымшалар медитация, тыныс алу жаттығулары, стресспен күресу және эмоцияларды басқару құралдары ретінде қолданылады. Мысалы, Headspace, Calm сияқты қосымшалар миллиондаған пайдаланушылардың арасында танымалдылыққа ие болып отыр. Бұл қосымшалар адамдарға күнделікті күйзелістермен күресуге, өз эмоцияларын бақылауға және ішкі тыныштықты табуға көмектеседі.

Виртуалды шындық (VR) технологиялары психологиялық терапияда ерекше орын ала бастады. Олар әсіресе үрейлермен (фобиялармен) және жарақаттық стресспен күресуде тиімді. Виртуалды шындық арқылы пациенттер шынайы өмірдегі үрей тудыратын жағдайларды қауіпсіз ортада бастан кешіреді. Бұл технологияны қолдану пациентке жаңа тәжірибе алуға мүмкіндік береді және фобияларды жеңуге мүмкіндік береді.

Биофидбэк – адамның дене көрсеткіштерін бақылау арқылы оның денсаулық жағдайын жақсартуға бағытталған технология. Бұл әдіс арқылы адамның жүрек соғысы, тыныс алу жиілігі немесе бұлшықеттердің кернеуі сияқты көрсеткіштер бақыланады. Биофидбэк терапиясы адамның өз ағзасын бақылап, өз эмоцияларын басқару қабілетін арттырады. Мұндай әдіс күйзелісті, бас ауруын, ұйқысыздықты және басқа да психосоматикалық мәселелерді шешуге көмектеседі. Технологиялық жаңалықтармен қатар, психологиялық денсаулықты қолдауға арналған жаңа терапевтік әдістер де пайда болуда. Когнитивті-мінез-құлық терапиясы бұл психикалық денсаулық мәселелерін шешуде тиімді әдіс. Бұл терапияның мақсаты – адамның теріс ойларын, сенімдерін және мінез-құлықтарын оң бетбұрысқа өзгерту. Қазіргі уақытта когнитивті мінез-құлық терапиясы онлайн платформаларда және мобильдік қосымшаларда да қол жетімді. Когнитивті-мінез-құлық терапиясы пациенттерге өзін-өзі реттеу дағдыларын үйретіп, теріс ойлар мен эмоцияларды өзгертуге себеп болады [4, б. 48].

Ақыл-ойды тәрбиелеу және эмоциялық интеллект психологиялық саулықты сақтауда маңызды рөл атқарады. Бұл арқылы адамдар өз эмоцияларын бақылауды және оларды дұрыс бағытта қолдануды үйренеді. Ақыл-ойды тәрбиелеу медитация, йога және тыныс алу жаттығулары арқылы жүзеге асырылады. Эмоциялық интеллектіні дамыту өзгелермен тиімді қарым-қатынас орнатуға, стрессті басқаруға және қиындықтарға төзімді болуға көмектеседі. Психологиялық денсаулықты қолдаудың болашағы инновациялық әдістер мен технологиялардың психологиялық саулықты сақтауда үлкен рөл атқарады. Болашақта бұл саланың дамуы күшейіп, жаңа тәсілдер мен құралдар пайда болады деп күтілуде. Мысалы, жасанды интеллект (AI) психологиялық диагностика мен терапияда қолданылып, әрбір пациентке жеке тәсіл ұсыну мүмкіндігін арттырады [5, б. 86].

Сонымен қатар, генетикалық зерттеулер психикалық денсаулық қиындықтарын алдын алуға бағытталған жаңа әдістерді дамытуға көмектеседі. Бұл саладағы жаңа зерттеулер адамдардың психологиялық денсаулығын жақсартуға мүмкіндік беретін биологиялық факторларды анықтауға бағытталады. **Қорытынды:** Психикалық денсаулық пен психологиялық саулық адам өмірінің маңызды аспектілері болып табылады. Оларды сақтау және нығайту үшін инновациялық әдістер мен технологиялар қазіргі қоғамда кеңінен қолданылады. Телемедицина, мобильді қосымшалар, виртуалды шындық және биофидбэк сияқты жаңа технологиялар адамның психологиялық денсаулығын қолдауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, когнитивті-мінез-құлық терапиясы және ақыл-ойды тәрбиелеу секілді әдістер жеке тұлғаның өзін-өзі реттеу және басқару қабілетін арттырады. Инновациялар психикалық

денсаулық саласына еніп, оны қолжетімді әрі тиімді етіп отыр. Бұл әдістер әсіресе әртүрлі психикалық аурулардың алдын алу, ерте диагностика жасау және оларды емдеуде маңызды рөл атқарады. Мысалы, цифрлық платформалар арқылы көмек көрсету қолжетімділікті арттырады, ал виртуалды шындық терапиясы қорқыныштармен күресуде жаңа мүмкіндіктер ашып отыр. Психикалық денсаулықты қолдаудың болашағы өте перспективалы болып табылады. Ғылыми зерттеулер мен технологиялық жетістіктер бұл саланы дамытып, адам өмірінің сапасын жақсартуға бағытталған жаңа құралдар мен тәсілдер ұсынып келеді. Генетикалық зерттеулер, жасанды интеллект және нейротехнологиялар адамның психикалық жағдайын терең түсінуге және жеке терапия тәсілдерін қолдануға мүмкіндік береді. Осылайша, психикалық және психологиялық денсаулықты сақтау – бұл жеке адамның ғана емес, қоғамның жалпы әл-ауқатына әсер ететін маңызды аспект. Инновациялық технологиялар мен әдістердің қолданылуы адамдардың өмір сапасын жақсартуға бағытталған үлкен қадам болып табылады. Сондықтан бұл салаға одан әрі көңіл бөліп, ғылыми және технологиялық жетістіктерді қолдану арқылы психикалық саулықты қолдау аса маңызды.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев: «Bilim және Ǵylym!» атты тамыз конференциясының пленарлық отырысында сөйлеген сөзі. - 2019ж.
2. Бабаев, С. Б. Жалпы және тұлғалық психология [Мәтін] : оқулық / С. Б. Бабаев. – Алматы : NURPRESS, 2013. – 352 б.
3. Бұзаубақова, К. Ж. Білім берудегі инновациялық технологиялар. [Мәтін] : оқу құралы / К. Ж. Бұзаубақова. - Тараз : ТарМПИ, 2014. - 324 б.
4. Бақтыбаев, Ж. Ш. Білім берудегі АРТ - технологиялар : оқу құралы / Ж. Ш. Бақтыбаев, Ұ. Б. Төлешова, Ж. Әбдіқадырқызы. - Алматы : Қазақ университеті , 2020. - 98 б.
5. Бимагамбетова, Г.А. Заманауи білім берудегі инновациялық технологиялар : оқу құралы / Г.А. Бимагамбетова . - Алматы : EDP HUB , 2024. - 190 б.
6. Омарова, Р. Адамның психикалық энергиясының құпия мүмкіндіктері [Мәтін] : рухани-танымдық құрал / Р. Омарова. - Астана : "Prosper Print" ЖШС, 2016. - 104 б.

ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕР НЕГІЗІНДЕГІ ПСИХИКАЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҚТЫҢ ТҮЛҒА ҮШІН МАҢЫЗЫ

Макашқулова Г.Б., Серикова А.М.
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті
Тараз, Қазақстан

Мақалада психикалық денсаулықтың тұлға үшін жаһандық маңызы мен оның жалпы әл-ауқатқа әсері қарастырылады. Психикалық денсаулықтың адам өміріндегі рөлі мен жастар арасында психикалық денсаулықтың жай-күйі талданады. Психикалық денсаулықтың негізгі компоненттері, оның әлеуметтік, экономикалық және мәдени аспектілермен байланысы зерттеледі. Психикалық денсаулыққа әсер ететін факторлар - стресстік жағдайлар, әлеуметтік изоляция, ақпараттық технологиялардың ықпалы және өмір сүру салты қарастырылады. Психикалық денсаулықты сақтау мен нығайту мақсатында ұсыныстар берілді

Түйін сөздер: психикалық денсаулық, әл-ауқат, тұлға, стресс, өмір сүру салты

В статье рассматривается глобальное значение психического здоровья для человека и его влияние на общее самочувствие. Анализируется роль психического здоровья в жизни человека и состояние психического здоровья среди молодежи. Изучаются основные компоненты психического здоровья, его связь с социальными, экономическими и культурными аспектами. Рассматриваются факторы, влияющие на психическое здоровье - стрессовые ситуации, социальная изоляция, влияние информационных технологий и образа жизни. Даны рекомендации по сохранению и укреплению психического здоровья.

Ключевые слова: психическое здоровье, благополучие, личность, стресс, образ жизни

The article examines the global importance of mental health for humans and its impact on overall well-being. The role of mental health in human life and the state of mental health among young people is analyzed. The main components of mental health, its relationship with social, economic and cultural aspects are studied. The factors affecting mental health are considered - stressful situations, social isolation, the influence of information technology and lifestyle. Recommendations for the preservation and strengthening of mental health are given.

Keywords: mental health, well-being, personality, stress, lifestyle

Кіріспе. Қазақстан Республикасының Президенті Қ.К. Тоқаев «Бәрімізді, әсіресе жастарды «Бұдан әрі қалай өмір сүреміз?» деген сұрақ мазалайды. Осындай кезеңде біздің дүниетанымымыз бен болмысымыз қазіргі заманның талаптарына сай болуы қажет. Яғни, тарихи тұрғыдан жаңғыртылған құндылықтарға бет бұруымыз керек», – деп, бүгінгі таңда қоғамның сенімі жастарға артылып отырғанын ерекше атап өтті [1]. Мемлекет заман талабына сай психикалық әл-ауқаты бар жастарды қажет етеді. Адамдардың сау психикалық жағдайы олардың жұмысына, өнімділігіне және экономикалық белсенділігіне тікелей әсер етеді.

Жеке адамның және бүкіл қоғамның тұрақты дамуы мен өмір сүру сапасын қамтамасыз ететін негізгі аспектілерді жаһандық маңызды шарт ретінде қарастылады. Қазіргі заман әртүрлі қиындықтарға толы: дамудың қарқындылығы, экономикалық қиындықтар, әлеуметтік және саяси мәселелер өршіп тұр. Дүние жүзіндегі 4 адамның шамамен 1-і өмір бойы психикалық немесе неврологиялық бұзылулардан зардап шегеді және бұл көрсеткіш жыл сайын артып келеді. Депрессия, мазасыздық, жарақаттан кейінгі стресс сияқты психикалық аурулар адамның жеке өміріне ғана емес, сонымен қатар оның кәсіби қызметі мен әлеуметтік белсенділігіне де кері әсер етеді. Осы факторларды ескере отырып психикалық денсаулықтың әр тұлға үшін маңыздылығы жан-жақты талдану көзделеді.

Денсаулық — бұл адамның физикалық, психикалық және әлеуметтік әл-ауқатының күйі. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының анықтамасына сәйкес: «Денсаулық ұғымы аурудың жоқтығын ғана емес, сонымен қатар ерік-жігердің, психикалық тұрақтылықтың және өмір сүру жағдайларына бейімделу қабілетінің болуын қамтиды». Қоғамның және жалпы елдің даму деңгейі мен әл-ауқатының әлеуметтік өлшемі ретінде шешуші рөл атқаратынын атап айтып өткен жөн [2, б. 23].

Психикалық денсаулық - бұл адамның өз әлеуетін жүзеге асыруға, өмірлік күйзелістермен күресуге, өнімді жұмыс істеуге және қоғамға үлес қосуға қабілетті әл-ауқат жағдайы, ол эмоционалды, психологиялық және әлеуметтік әл-ауқатты қамтиды. Психикалық денсаулық тек психикалық бұзылулардың болмауымен шектелмейді. Бұл адамның өзгерістерге бейімделу, өзіне және айналасындағыларға оң көзқарасты сақтау, басқа адамдармен үйлесімді қарым-қатынасты сақтау қабілетін қамтитын ұғым. Психикалық денсаулық дегеніміз:

1. Эмоционалды әл-ауқат қырынан қарағанда, психикалық денсаулық біздің әлемді қабылдауымызға, стрессті басқаруға және басқалармен қарым-қатынас орнатуға әсер етеді. Психикалық денсаулығы жақсы адам өмірлік қиындықтарды жеңіп, өзінің танымдық және эмоционалдық ресурсын тиімді пайдалана алады.

2. Функционалды өнімділік тұрғысынан қарағанда, психикалық сау адамдар өз қызметінде өнімді. Олар жұмыс тапсырмаларына жақсырақ назар аударады, тезірек шешім қабылдайды және шамадан тыс жүктеме мен стресстік жағдайларға төзімділікті көрсетеді.

3. Әлеуметтік қатынастар тұрғысынан қарағанда, салауатты психикалық күй жеке өмірде де, кәсіби салада да маңызды тұлғааралық қарым-қатынасқа ықпал етеді. Психологиялық қиындықтарға тап болған адамдар оқшауланудан және қарым-қатынас мәселелерінен зардап шегуі мүмкін [3, б. 55].

Психикалық денсаулық жалпы өмір сапасының негізі болып табылады. Бұл бақытты қабылдауға, өмірге қанағаттануға және күнделікті әрекеттерден ләззат алуға әсер етеді. Психикалық денсаулығы мықты адамдар өмірге оптимистік көзқараспен қарайды, бұл

олардың жалпы әл-ауқатына оң әсер етеді. Психикалық денсаулықты қолдау зорлық-зомбылық, қылмыс, тәуелділік және баспанасыздық сияқты әлеуметтік мәселелердің алдын алуға көмектеседі.

Негізгі бөлім. Психология ғылымында тұлғаның дамуы күрделі, сатылы процесс ретінде қарастырылады, оны тұрақты және сын кезеңдер арқылы сипаттайды. Белгілі бір кезеңдерде тұлғаның қалыптасуы оның психологиялық денсаулығымен тығыз байланысты. Адамның психикалық денсаулығы үш негізгі компонент арқылы қарастырылады: психикалық аурулардың болмауы, психиканың қалыпты дамуы, жалпы қолайлы жағдай. «Психологиялық денсаулық» ұғымына жаһандық ғалымдар түрліше сипат берген. Мәселен, А. Маслоу өзін-өзі жетілдіре алатын адамды психологиялық тұрғыдан сау тұлға деп санайды, ал Э. Фромм мұндай тұлғаны «өнімді тұлға» деп атайды, К. Роджерс болса «толыққанды жұмыс істейтін тұлға» деп есептейді [4, б. 33].

Гуманистік көзқарас тұрғысынан психикалық денсаулықты Г. Олпорт, А. Маслоу, К. Роджерс зерттеді, антропологиялық көзқарастың негіздерін В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев, А.В. Шувалов, Г.А. Цукерман қалыптастырды. Адамның психикалық денсаулығы оның эмоционалдық жағдайымен, сондай-ақ өмір сапасымен тікелей байланысты. «Ағымдағы психологиялық әл-ауқат» және «Идеалды психологиялық әл-ауқат» ұғымдары ажыратылады, мұндағы «идеал» адамның өзінің өмірлік болмысын бағалаудың әмбебап өлшемі ретінде қарастырылады.

Л. Выготскийдің зерттеулері жеке тұлға мен психикалық денсаулықты қалыптастырудағы әлеуметтік орта мен мәдени факторлардың маңыздылығын көрсетеді. Ол сондай-ақ қоршаған ортамен өзара әрекеттесу процесі бұзылған немесе бұрмаланған жағдайда психикалық бұзылулар пайда болуы мүмкін деп тұжырымдады. Бұл оның идеяларын психикалық денсаулық пен әлеуметтік жағдайлар арасындағы байланысты түсінуге өзекті етеді.

Психологиялық тұрғыдан сау адам қиын жағдайларда мазасыздық немесе апатия күйіне түспейді, керісінше, олардың қайталануын болдырмау үшін мәселелерді шешудің жолдарын белсенді түрде іздейді. Өмірлік сынақтарға төзімділік қиындықтарды жеңуге күш салуды талап етеді. Психологиялық денсаулық адам мен қоршаған орта арасындағы тепе-теңдікке негізделген, оның негізгі көрсеткіші сәтті әлеуметтік-психологиялық бейімделу болып табылады. Сыртқы әлеммен үйлесімділік рухани құндылықтармен, өзін-өзі дамытумен және жеке өсуге деген ұмтылыспен тығыз байланысты. Психологиялық тұрғыдан сау адам саналы түрде рухани дамуға ұмтылады, бұл А. Шуваловтың пікірінше, рухани денсаулықтың көрінісі [5, б. 97].

Жоғарыда берілген анықтамаларды қорытындылай келе, психикалық денсаулық өмірдің жоғары сапасын қамтамасыз етуде маңызды рөл атқаратынын түсінеміз. Теңдестірілген эмоционалды күй эмоционалды тұрақтылыққа, үйлесімді қарым-қатынасқа, кәсіби қызметтегі өнімділікке және жалпы әл-ауқат жағдайына ықпал етеді. Адам қоршаған ортамен байланысқа түсу кезінде түрлі эмоционалды шиеленістерге тап болады. Стресс - психикалық денсаулық пен жалпы әл-ауқатқа айтарлықтай әсер ететін әртүрлі жағдайлар мен оқиғалардың әсерінен пайда болатын күнделікті өміріміздің сөзсіз бөлігі.

Ашу - жеңіл тітіркену мен қанағаттанбаудан бастап, қатты ашуға дейінгі эмоциялардың кең ауқымын қамтиды. Бұл күйлер эмоциялардың қарқындылығымен ғана емес, табиғатымен де ерекшеленеді. Қысқа мерзімді ашуды реніш ретінде білдіруге болады, бұл әділдік сезімімен байланысты, ал ашу шыдамдылық таусылғанда пайда болады. Ашу қауіпті, өйткені, тіпті сөзбен ғана білдірілсе де, оны көбінесе осы эмоцияны тудырған адамға зиян келтіру ниетін қоздырады. Стрестен эмоционалды босату көбінесе ашу сияқты жағымсыз эмоциялардың көрінісі арқылы жүреді. Депрессия - физикалық белсенділіктің бұзылуымен және тітіркендіргіштерге реакциямен, сондай-ақ есте сақтау, сөйлеу және зейін қою

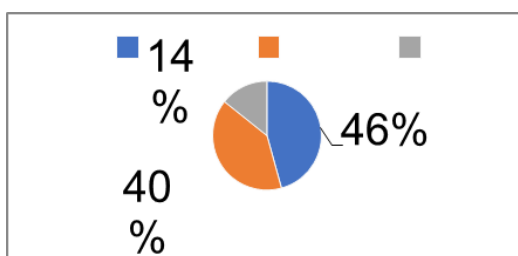
проблемаларымен бірге жүретін эмоционалдык құлдыраудың ұзаққа созылған күйімен сипатталатын психикалық ауру.

Өзінің психикалық денсаулығына әр адам ең алдымен өзі жауапкершілік алуы тиіс. Жеке жауапкершілік қажеттіліктерді білуден және үнемі өзін-өзі күтуден басталады. Медитация секілді зейін практикасы стресс пен эмоцияны басқаруға көмектеседі. Америкалық ғалым, стрессті азайту клиникасының негізін қалаушы Джон Кабат-Зинн - зейін практикасының бастаушыларының бірі. Оның Mindfulness-Based Stress Reduction (MBSR) бағдарламасы саналы болу арқылы стрессті азайтуға бағытталған. Оның теориясы бойынша, зейін адамға қазіргі сәтке шоғырлануға көмектеседі, болашақ туралы алаңдаушылықты және өткен туралы депрессиялық ойларды азайтады, бұл жалпы психикалық денсаулықты жақсартуға ықпал етеді [6, б. 47].

Олай болса, денсаулықты саналы түрде жақсартудың жолдарын эксперименттік зерттеу мақсатында анықтаушы, қалыптастырушы және бақылаушы эксперимент студенттер арасында ұйымдастырылды. Диагностикалық зерттеу мақсатында келесі әдіс қолданылды:

Студенттердің психологиялық денсаулық деңгейін зерделеуге арналған Бек депрессия шкаласы (BDI) – депрессияның деңгейін бағалау сауалнамасы алынды. Сауалнамада жалпы 29 сұрақ ұсынылды, гугл диск платформасы арқылы онлайн форматта жүргізілді. Сауалнаманың нәтижелерін талдау барысында, төмендегі көрсеткіштер анықталды:

«Көңіл-күйім тұрақты, жиі өзгермейді» – 16 (45,71%), «жиі өзгеріп тұрады, себебін түсіне алмаймын» – 14 (40%) және «көбінде көңілсіз жүремін» – 5 (14,29%) деп жауап берген (1-сурет).

Сурет 1 - Сауалнамаға жауап беру көрсеткіші

Жастардың арасында басым көпшілігі өз көңіл-күйлері тұрақты болатынын түсініп, назар аудара алатын студенттер болғанымен, көңіл-күйлері неге өзгергенін түсіне алмай, қиналатын жастар баршылық екенін байқатты. Сонымен қатар, көбінде көңілсіз жүретін студенттер де кездеседі. Бұл студенттердің арасында көңіл-күйін бақылай алуға, тұрақтылығын сақтауға әрекет ете алмайтын қиындықтар да бар екендігін байқатады. Сауалнама нәтижелерін жинап, төмендегідей талдау жасалды:

1. Мәліметтерді статистикалық өңдеу: Қатысушылардың жауаптарын пайыздық көрсеткіштерге аудару.
2. Орташа мәндерді есептеу: қатысушылардың орташа стресс деңгейін анықтау.
3. SWOT талдау (Стрессті басқару бойынша):

Күшті жақтар (Strengths)	Әлсіз жақтар (Weaknesses)
- Қатысушылардың кейбіреуі стрессті басқаруды жақсы меңгерген	- Стрессті басқару қабілеттерінің кейбіреулерде нашар болуы

- Қолдау көрсететін әлеуметтік ортаның болуы	- Жүйелі түрде психологиялық қолдау көрсетудің болмауы
Мүмкіндіктер (Opportunities)	Қауіптер (Threats)
- Психологиялық тренингтерді ұйымдастыру	- Стресстің созылмалы сипат алуы
- Арттерапиялық немесе медитациялық әдістерді енгізу	- Стресстің физикалық денсаулыққа теріс әсері

Психикалық денсаулық пен әлеуметтік орта арасында тығыз байланыс бар. Позитивті әлеуметтік байланыстар мен қолдау жүйелері психикалық денсаулықты нығайтады [6, б. 44].

Жоғарыда келтірілген зерттеу нәтижелері негізінде қоғамдағы психологиялық денсаулық мәселелері туралы қажетті ақпаратты тарату және ассоциалды мінез-құлықтың алдын алу мақсатында, студенттердің психологиялық сауаттылығын арттыруға бағытталған іс-шараларды өткізу қажеттілігі анықталды. Нәтижелер мен SWOT талдау негізінде төмендегідей ұсыныстар беріледі:

1. Қалауларына орай стрессті басқаруға арналған топтық немесе жеке тренингтерді ұйымдастыру.

2. Медитация және тыныс алу жаттығуларын енгізу- бұл әдістер стрессті тиімді азайтуға көмектеседі.

3. Дене белсенділігін арттыру- тұрақты спортпен айналысу психологиялық жағдайды жақсартады.

4. Әлеуметтік қолдау жүйесін нығайту- қатысушыларға қиын жағдайларды талқылау үшін қолдау топтары мен достарға жүгіну маңызды.

Осыған байланысты, келесі бөлімде психологиялық денсаулықты саналы түрде қалыптастыру әдістерінің жүйесі іріктеліп ұсынылды.

Диагностикалық эксперимент нәтижесінде анықталған көрсеткіштерді түзету және дамыту мақсатында «Психологиялық денсаулықты саналы түрде жақсарту» атты кешенді тренингтік сабақ жоспары әзірленіп, келесі бөлімдерге негізделеді: эмоционалды интеллект дағдылары, өзінді өзгерт, қиындықтарды мүмкіндікке айналдыру, жетістікке жету мотивациясы.

Жоспарға негізделген тренингтер жиынтығы эмоционалды интеллектіні дамыту, тұлғалық өсу, қиындықтарды жеңе білу, жетістікке жету мотивациясын арттыруға және қатысушылардың өзін-өзі тануы мен психологиялық саулығын жақсартуға бағытталған. «Эмоцияны интеллектуалды басқару» жаттығуы.

Мақсаты: Эмоцияларды тану және оларды басқару дағдыларын дамыту, эмоционалды интеллектті жетілдіру.

Теориялық бөлімде «Эмоциялар деген не? Олардың адам өміріндегі рөлі және эмоциялық интеллект түсінігі» талқыланады, практикалық бөлімде «Эмоциялар картасы» жаттығуында қатысушылар әртүрлі жағдайларда қандай эмоция сезінетін, қалай басқарылатыны талқыланып, тәжірибелерімен бөліседі.

Қорытынды: қатысушылар эмоцияларды тану мен оларды конструктивті түрде басқару дағдылары игеріледі.

«Өзінді өзгерту өз қолыңда» жаттығуы

Мақсаты: Өзін-өзі дамытуға деген сенімділікті арттыру, ішкі мотивацияны ояту және өмірлік мақсаттарға қол жеткізу жолдарын үйретеді.

Теориялық бөлімде өзін-өзі өзгерту жолдары, адамның жеке өсуі және өзін-өзі жетілдіру философиясын меңгереді, практикалық бөлімде қатысушылар «Өзгерістер картасы» жаттығуында өмірде қандай өзгерістер қажет екенін және оны қалай жүзеге асыруға болатынын жоспарлайды.

- Қорытынды: қатысушылар өздерін жетілдіру жолдарын түсініп, алғашқы қадамдарды жасауға дайын болады.

«Қиындықтарды мүмкіндікке айналдыр» жаттығуы

Мақсаты: Қиындықтармен күресу қабілетін арттыру, өмірлік қиындықтарды мүмкіндіктер ретінде қарастыру.

Теориялық бөлімде қиындықтардың мәні, стрессті оң көзқараспен қабылдау, қиындықтарды мүмкіндіктерге айналдыру тәсілдері туралы түсінік беріледі, өздерінің өмірлік қиын жағдайларын айтып, оны оң нәтижеге қалай айналдыруға болатынын талқылайды. Практикалық бөлімде кейстерді талқылау арқылы табысқа жеткен адамдардың мысалдарын қарастырады.

Қорытынды: Қатысушылар қиындықтарды тек сынақ ретінде ғана емес, жаңа мүмкіндіктер деп қабылдауға үйренеді. Жаттығулардан кейін қатысушылар эмоционалдық жағдайды тиімді басқара білу, қиындықтарды жеңіп шығу, өз-өзін жетілдіру және мақсатқа жетуге деген мотивацияны арттыру дағдыларын игереді. Бұл тренингтер студенттердің психологиялық саулығын нығайтуға және олардың өмірлік белсенділігін арттыруға бағытталған.

«Интеллект-карта (ой картасы)» жаттығуы

Ой картасын құрудың мақсаты: ойды ретке келтіру, олардың толық бейнесін көру және жаңа ассоциациялар табу. Т. Бьюзеннің әдісіне сүйене отырып, интеллект-карта ойлау процесін жақсартуға және ой еркіндігін арттыруға көмектеседі. Бұл карта орталықтан басталып, кішігірім бөліктерге бөлініп, радиалды түрде таралатын құрылым. Қатысушылар өздерінің интеллект-картасын жасап, талдау жүргізеді. Әр қатысушы өз ойларымен бөлісіп, рефлексиялық талдау жасады (2-сурет).

Сурет 2 - Жетістікке жетудің интеллект-картасы

Зерттеу нәтижелерінің негізінде жастардың психологиялық денсаулығын қалыптастырып, қолдауды қамтамасыз ету үшін психологиялық-педагогикалық көмек көрсету мақсатында қосымша ұсыныстар ұсынылды. Бұл ұсыныстар жастарға эмоциялық тұрақтылықты сақтауға және тұлғалық дамуға бағытталған.

Сондай-ақ, жастардың психикалық саулығын жақсартып, өмірде табысқа жетуге көмектесетін оқуға және көруге арналған құнды материалдар ұсынылады.

Фильмдер:

- «Королева Катвы» (Фиона Мутези);
- «Пеле: Король футбола» (футболдың аңызы жөнінде).

Кітаптар:

- Мырзагелді Кемел «Ақыл қалта»;
- Элияху Голдрат «Цель. Процесс непрерывного совершенствования»;
- Тони Роббинс «Власть над собой».

Қорытынды. Психикалық денсаулық қоғамның экономикалық және әлеуметтік әлауатымен тікелей байланысты. Оңтайлы психикалық жағдайы бар адамдар жұмыста өнімдірек, қиындықтарды жақсы жеңеді және өзгерістерге оңай бейімделеді. Психикалық денсаулыққа қамқорлық қылмыс пен зорлық-зомбылық деңгейін төмендетуде де маңызды рөл атқарады, өйткені көптеген психикалық бұзылулар уақытында емделмеген жағдайда агрессивті мінез-құлық пен қоғамға қарсы әрекеттерге әкелуі мүмкін.

Психикалық денсаулық-толыққанды және бақытты өмірдің негізі. Қазіргі әлем жағдайында оның маңыздылығын елемеу енді мүмкін емес, өйткені жеке адамның өмірі ғана емес, жалпы қоғамның дамуы да психикалық әл-ауқатқа байланысты. Психикалық денсаулықты жақсартуға бағытталған жаһандық күш-жігер үкімет, ұйымдар, жұмыс берушілер және әр адам деңгейінде бірлескен іс-қимылды қажет етеді. Тек осылай ғана қоғам құруға болады, онда әр адам өзімен және басқалармен үйлесімді өмір сүре алады, қазіргі заманның қиындықтарын жеңе алады. Бүгінгі жастар – ертеңгі еліміздің болашағы. Сол себепті де жастардың денсаулығын саналы түрде жақсартуға психологиялық-педагогикалық ықпал ету болашақ ұрпақтың жарқын келешегін қолдау болып табылады.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев: Республикалық «Ана тілі» газетіне арнайы сұхбат. – А., 2019ж.
2. Заочинский, М.С. Диагностика психического здоровья студентов // Инновации. Наука. Образование. – 2021. – № 27. – С. 1632-1636.
3. Румянцева, Л.В. Психическое здоровье и его влияние на учебную деятельность студентов // Современные проблемы науки и образования. – 2020. – № 2. – С. 45-50.
4. Васильева О.С., Филатов Ф.Р. Психология здоровья человека: эталоны, представления, установки: Учеб. пособие для вузов. М.: Академия, 2003. -352с.
5. Кенжебаев Е. Жасөспірімдердің психикалық денсаулығын қолдау // Қазақстандағы психологиялық зерттеулер. – 2020. – Т. 8, № 2. – Б. 50-56.
6. Смаилова Г. Психикалық денсаулық және әлеуметтік орта // Жастар және қоғам. – 2021. – № 7. – Б. 38-44.

ЖОО БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ПЕРФЕКЦИОНИСТІК ҚАБІЛЕТТЕРІНІҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Махашова П.М., Абдырахимова А.Н.
М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті
Тараз, Қазақстан

Бұл мақалада білім алушылардың қарым-қатынас, мақсатқа жету жолдары және тұлға қасиеттеріндегі перфекционизмнің оң және теріс жақтары қарастырылған. Перфекционизм – өзге тұлғалардың критерийлері мен сенімдерін қанағаттандыру мақсатында құралған қабілет болып табылады.

Сонымен қатар, перфекционизм мотивациялық күш ретінде жақсылыққа ұмтылу мен кемшіліктерді қабылдау арасындағы тепе-теңдік психикалық денсаулықтың маңызды аспектісі ретінде қарастырады.

Түйін сөздер: перфекционизм, позитив, диагностика, абстракция, депрессия, стресс

В этой статье рассматриваются отношения, пути достижения целей и плюсы и минусы перфекционизма в личностных качествах обучающихся. Перфекционизм-это способность, созданная с целью удовлетворения критериев и убеждений других лиц.

Кроме того, перфекционизм как мотивационная сила рассматривает баланс между стремлением к добру и принятием недостатков как важный аспект психического здоровья.

Ключевые слова: перфекционизм, позитив, диагностика, абстракция, депрессия, стресс

This article examines relationships, ways to achieve goals, and the pros and cons of perfectionism in students' personal qualities. Perfectionism is an ability created to satisfy the criteria and beliefs of others.

In addition, perfectionism as a motivational force considers the balance between striving for goodness and accepting shortcomings as an important aspect of mental health.

Keywords: perfectionism, positivity, diagnosis, abstraction, depression, stress

Кіріспе. Психологияда перфекционизм, белгілі бір кезеңдегі құбылыс ретінде қарастырады, өйткені перфекционизм жетістікке ұмтылумен байланысты, көбірек жұмысқа мұқият қарау, сондай-ақ жоғары фокус пен зейінді жетілдіруге байланысты. Көптеген ғалымдардың зерттеулерінде Н.Г. Гарониан, Р. Фрост перфекционизм мен өзін-өзі бағалау деңгейінің өзара байланысын, қарым-қатынас туралы деңгейі мен әлеуметтік бейімделу деңгейін қарастырған.

Перфекционизм – психологияда адамның мінсіздігі мен ұмтылуға деген қамқорлығымен сипатталатын кең тұлғалық қасиет. Бұл қабілеті бар тұлғалар өзгелерден қателіктерді тез табады және тым сынайды.

Перфекционизм – бұл психикалық жеке қасиет болып табылады. Перфекционистік қабілеті бар тұлға іс-әрекетті орындау барысында өте көп уақыт пен энергияны талап етеді[1].

Перфекционизмнің құрылымы туралы идеяларды дамытуға канадалық зерттеушілер П.Хьюит пен Г. Флитт (1990) негізгі үлес қосты. Олар келесі параметрлерді қамтитын перфекционизмнің өзіндік көп өлшемді моделін ұсынды:

- «Мен» – бағытталған перфекционизм;
- Басқа адамдарға бағытталған перфекционизм;
- Жалпы әлемге бағытталған перфекционизм;
- Әлеуметтік тағайындалған перфекционизм.

1) «Мен» – бағытталған перфекционизм жоғары талаптар, үнемі өзін-өзі бағалау және өзін-өзі жетілдіру, сондай-ақ әртүрлі адамдарда қарқындылығы бойынша өзгертін кемелдікке ұмтылу мотиві;

2) Басқа адамдарға бағытталған перфекционизм, жалпы ортадағы маңызды адамдардың ерекше қасиеттерін бағалау;

3) Жалпы әлемге бағытталған перфекционизм, бәрі дәл, ұқыпты, дұрыс болуы керек және барлық проблемалар уақтылы шешілуі керек;

4) Әлеуметтік тағайындалған перфекционизм-маңызды басқалардың талаптарын қанағаттандыру мақсатында қажеттілігін көрсетеді. Бұл бағыттың маңыздылығы эмоционалды экспрессивтілік (ЭЭ) тұжырымдамасы шеңберіндегі психоәлеуметтік болжаушыларын зерттеумен расталады.

Перфекционистер қол жетпейтін мақсаттарға жету үшін мәжбүрлі және тоқтаусыз күш салады. Олар өзін-өзі бағалауын жетістіктер арқылы көреді және шындыққа жанаспайтын мақсаттарға жету үшін өздеріне қысым жасайды[2,256].

Негізгі бөлім. Перфекционизмі бар адамдар іс-әрекеттері әрқашан жоғары деңгейде болуы керек деп ойлайды. Кейбір адамдар перфекционизмді салауатты мотиватор деп қателеседі, бірақ олай емес. Перфекционизм ұстанған адам өзіне тым көп талаптар қойғандықтан, өзін бақытсыз сезінуі мүмкін.

Перфекционизм, әрине, абстракция, шындықта мүмкін емес. Оған шектен тыс ұмтылу кейінге қалдыруға, «өте жақсы немесе ештеңе» туралы қатаң ойлауға, өзгемен салыстырулар және шығармашылықтың болмауы сияқты жағымсыз нәтижелерге әкелуі мүмкін.

Перфекционизмнің эмпирикалық зерттеулеріндегі негізгі бағыттарға мыналар жатады:

- 1) перфекционизмнің психологиялық құрылымын анықтау;

2) диагностикалық әдістемелерді әзірлеу;

3) перфекционизм мен депрессия арасындағы байланысты зерттеу. Перфекционизмнің құрылымы туралы идеяларды шетелдік ғалымдардың екі тобы әзірледі.

Перфекционизмге ұмтылу мен кемелдікті талап етудің арасында айырмашылық бар. Бейімделгіш немесе позитивті перфекционистер мақсаттар қояды, жоғары қасиеттерге ие және табысқа жету үшін тынымсыз еңбек етеді.

Перфекционизм жастарда да, ересектерде де болады. Балалар мен жасөспірімдер көбінесе мектептегі жұмыстарында, спорт, үйірмелер, қоғамдық жұмыстар және жұмыс сияқты іс-шараларда шамадан тыс жетістікке жетуге мәжбүр болады. Бұл сәттілікке деген құмарлыққа әкелуі мүмкін. Сайып келгенде, бұл оған жету қабілетіне кедергі келтіреді.

Перфекционистік қасиеттері бар адамдар әдетте жоғары талаптарға ие. Бұл талаптар өмірдің кез келген саласына қатысты болуы мүмкін, мысалы:

- Спорттық немесе көркем орындау;
- Оқу жетістіктері;
- Мансаптық немесе қаржылық жетістік;
- Ұйымшылдық, тазалық, уақытылы орындау немесе тәртіп;
- Физикалық келбеті;
- Фитнес және денсаулық;
- Қарым-қатынас және отбасы;
- Моральдық немесе діни кодексті сақтау[3,31-40].

Осының ішінде оқу жетістіктеріне тоқталсақ, перфекционизмнің білім алушыға жағымды және жағымсыз жақтары болады. Біріншіден, оқуда әрдайым үздік болуға ұмтылады, берілген тапсырманы немқұрайлы қарамай, мән беріп оқиды, қосымша ізденеді. Мұғалім бергеннен бөлек, өзі артығымен дайындалады. Жоғары көрсеткішке жету үшін материалды жақсылап меңгеріп, мүлт кетпеуге тырысады. Осылайша, білім алушы перфекционизмнің арқасында білім саласында биіктен көрініп, жетістіктерге жетеді. Ұстаздардың сүйікті шәкіртіне айналады. Шәкірттің перфекционизм арқылы білім алуы өз ықтиярымен немесе ата-анасының күштеп, талап етуінен болады. Екінші нұсқасы ұзаққа бармайды әрі салмағы ауыр. Ата-ана баласынан мінсіз нәтижені күтпей, керісінше сол нәтижеге жетуі үшін баласына жағдай жасауы шарт[4,304].

Перфекционизмнің оң және теріс жақтары

Оң жақтары:

- Жоғары талаптар мен қабілеттерді жетілдіруге ұмтылу оқуда, мансапта және жеке жобаларда сәтті нәтижелерге әкелуі мүмкін.

- Перфекционистер көбінесе еңбекқор, тәртіпті және жауапты жұмысшылар болып табылады.

Теріс жақтары:

- Перфекционистер көбінесе стресстен, мазасыздықтан, сәтсіздік сезімінен зардап шегеді және депрессияға ұшырауы мүмкін.

- Мінсіздікті орнату басқаларға шамадан тыс талаптар қою арқылы басқалармен қарым-қатынасты бұзуы мүмкін.

Зерттеу нәтижелері «Perfectionism: Theory, Research, and Treatment» – Авторлары Гордон Флетт және Пол Хьюитт кітабына негізделген, яғни өзіне бағытталған перфекционизм – 40%, басқаларға бағытталған перфекционизм – 30%, ал әлеуметтік перфекционизм – 30% құрайды. Қорытынды нәтижелер сурет – 1 қарастырылған.

Сурет 1 – Перфекционизмнің түрлері

Кесте 1 - Перфекционистік қабілеттері бар білім алушылардың ерекшеліктері

Ерекшеліктер	Сипаттамасы
Жоғары талаптар	Білім алушылар өздеріне өте жоғары талаптар қояды және соларға жетуге тырысады
Стресстің артуы	Перфекционизм стресстің жоғарылауына және уайымға алып келеді
Қателіктерге сыни көзқарас	Қателіктер жеке сәтсіздіктер ретінде қабылданады, бұл қатты эмоционалдық реакция тудыруы мүмкін
Жауапкершіліктің артуы	Перфекционист білім алушылар барлық аспектілер үшін өздерін жауапты сезінеді
Тапсырмаларды аяқтауда қиындықтар	Перфекционизм тапсырмаларды аяқтауға қиындық тудырады, өйткені олар үнемі жұмыстарын жетілдіріп отырады
Жоғары мотивация	Перфекционист білім алушыларда жоғары мотивация бар, бұл оларды белсенді әрекетке ынталандырады.

Ғалымдардың зерттеуінше, перфекционизм деңгейі жоғары білім алушыларда депрессия, жалпы мазасыздық, күнделікті стресс, әлеуметтік мазасыздық және айналадан оңашаланудан да көруге болады[5,276].

Қорытынды. Перфекционизм – адамның өз іс-әрекеттері мен жетістіктеріне өте жоғары стандарттар қойып, кез келген кемшілікті немесе сәтсіздікті қабылдауда қиындық тудыратын психологиялық құбылыс.

Перфекционизм психикалық денсаулыққа теріс әсер етіп, өнімділікті төмендетуі мүмкін. Адамдар көбіне сәтсіздіктерді қабылдауда қиындықтарға тап болып, өздерінің жетістіктерін бағалауда объективтілікке жетпейді.

Перфекционизммен күресу үшін өзін-өзі қабылдау, шынайы мақсаттар қою, психологиялық көмек алу және стресс басқару әдістерін қолдану маңызды. Перфекционизмді түсіну мен басқару өмір сапасын арттыруға және психикалық денсаулықты нығайтуға көмектеседі.

Перфекционизм адамның жеке өміріне, жұмысына және әлеуметтік қарым-қатынастарына теріс әсер ете алады. Сондықтан, перфекционизмді түсіну мен басқару маңызды болып табылады.

Әдебиеттер

1. Ясная В. А., Зурабова А. М. Апробация методики измерения перфекционизма Р. Слейни «Почти совершенная шкала» // Матер. междунар. молодежного науч. форума «Ломоносов-2011: связь времен и поколений». М., 2014 г.
2. Тал Бен-Шахар. Парадокс перфекциониста - «Манн, Иванов и Фербер», 2017. - С. 256. - ISBN 978-5-91657-754-9
3. Гаранян Н.Г. Перфекционизм и психические расстройства (обзор зарубежных эмпирических исследований) // Терапия психических расстройств 2019 - № 1 - с. 31-40
4. Соколова Е.Т. Общая психотерапия. М.: Тривола, 2007, 304 с.
5. Hewitt P., Flett G., Ediger E. Perfectionism and depression: longitudinal assesment of a specific vulnerability hypothesis // J-l of Abnormal Psychology. 2016. V. 105. № 2. P. 276-280.

ВЛИЯНИЕ ЛИЧНОСТНЫХ И СОЦИАЛЬНЫХ ХАРАКТЕРИСТИК НА ПОНИМАНИЕ ПОНЯТИЙ «ЛЮБОВЬ, БРАК, СЕМЬЯ» У ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ РАЗНЫХ ПОКОЛЕНИЙ

Мухамедгалиева А.М., Кабакова М.П.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан

В статье рассматривается, как личностные и социальные характеристики формируют понимание таких понятий, как «любовь», «брак» и «семья» в разных поколениях. Цель исследования — выявить ключевые различия и общие черты восприятия этих понятий в зависимости от поколенческих факторов, включая возраст, социально-экономический статус и культурный фон. Через анализ релевантной литературы и эмпирических данных исследование подчеркивает эволюцию этих понятий и их значимость в современном обществе.

Ключевые слова: любовь, брак, семья, поколенческие различия, социальные характеристики.

Бұл мақалада әртүрлі ұрпақтар өкілдерінің "махаббат", "неке" және "отбасы" ұғымдарын түсінуге тұлғалық және әлеуметтік сипаттамалардың қалай ықпал ететіні қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – жас, әлеуметтік-экономикалық мәртебе және мәдени тұрғы сияқты ұрпақтық факторларға байланысты осы ұғымдарды қабылдаудағы негізгі айырмашылықтар мен ортақ ұқсастықтарды анықтау. Әдебиеттерді шолу мен эмпирикалық зерттеулер арқылы бұл зерттеу осы ұғымдардың қалай өзгергенін және олардың қазіргі қоғамдағы маңыздылығын көрсетеді.

Түйін сөздер: махаббат, неке, отбасы, ұрпақтық айырмашылықтар, әлеуметтік сипаттамалар.

This article explores how personal and social characteristics shape the understanding of the concepts of "love," "marriage," and "family" across different generations. It aims to identify key differences and commonalities in perceptions based on generational factors, including age, socio-economic status, and cultural background. Through a review of relevant literature and empirical research, this study highlights the evolving nature of these concepts and their significance in contemporary society.

Key words: love, marriage, family, generational differences, social characteristics.

Введение. Любовь, брак и семья – это ключевые концепции, имеющие глубокие корни в человеческой культуре и психологии. Эти понятия изучаются с разных сторон: философами, лингвистами, социологами, психологами и многими другими представителями гуманитарных наук. У каждого поколения возникают свои представления о любви, браке и семье, что обуславливается рядом личностных и социальных факторов. Одной из актуальных задач является исследование того, как эти характеристики влияют на понимание указанных понятий у представителей разных возрастных групп.

Понятия "любовь", "брак" и "семья" являются основополагающими для человеческих отношений и социальных структур. Однако эти понятия не статичны; они эволюционируют с течением времени и подвержены влиянию различных личных и социальных характеристик. В данной работе рассматривается, как различия между поколениями влияют на понимание этих понятий, в частности среди представителей поколения X, миллениалов и поколения Z. Изучение этих восприятий имеет важное значение, поскольку оно проливает свет на изменяющиеся социальные нормы и ценности, предоставляя информацию о том, как личные переживания и социальные контексты формируют индивидуальное понимание этих концептов.

Теоретическая основа

Данное исследование опирается на несколько теоретических основ для понимания взаимосвязи между личными и социальными характеристиками и восприятиями любви, брака и семьи. Ключевые теории включают:

Теория социальной идентичности: Эта теория утверждает, что индивиды формируют свое чувство идентичности на основе социальных групп, к которым они принадлежат. Генерационная идентичность может значительно влиять на то, как люди воспринимают и интерпретируют такие понятия, как любовь и брак.

Культурный релятивизм: Эта перспектива подчеркивает важность культурного контекста в формировании ценностей и убеждений. Понимание любви, брака и семьи может существенно варьироваться в зависимости от различных культур и исторических периодов.

Теория привязанности: Эта психологическая основа объясняет, как ранние отношения с опекунами могут влиять на будущие отношения. Представители разных поколений могут демонстрировать различные стили привязанности, основываясь на семейных структурах, с которыми они сталкивались в годы своего формирования.

Методология

Данное исследование использует методику смешанных методов, сочетая количественные и качественные исследовательские подходы. Для измерения многомерных значений понятий любви, брака и семьи будет применен метод семантического дифференциала среди трех генерационных когорт: поколения X (1965-1980), миллениалов (1981-1996) и поколения Z (1997-2012). Для оценки личностных характеристик будет использован опросник Большой пятерки, в то время как проективный семантический метод позволит исследовать субъективные представления этих понятий.

Выборка из 90 респондентов будет разделена поровну между тремя возрастными группами, обеспечивая сбалансированное представительство по полу, семейному положению, уровню образования и опыту отношений. Сбор данных будет осуществляться через опросы и интервью, что позволит провести всесторонний анализ генерационных восприятий.

Результаты и обсуждение

Предварительные результаты исследования указывают на заметные различия в понимании любви, брака и семьи среди различных поколений.

Любовь:

По мнению Артемьевой [Артемьева, 2015, с. 23] любовь представляет собой сложный психологический феномен.

Поколение X склонно воспринимать любовь как преданное партнерство, часто основанное на традиционных ценностях и эмоциональной стабильности. Они подчеркивают важность лояльности и поддержки в отношениях. Миллениалы проявляют более гибкое понимание любви, часто ставя на первое место личное удовлетворение и эмоциональную связь. Они более открыты к переосмыслению любви в нетрадиционных отношениях.

Поколение Z, находясь под влиянием социальных медиа и глобальной взаимосвязанности, склонно рассматривать любовь через призму индивидуализма и самовыражения, акцентируя внимание на важности психического здоровья и совместимости.

Брак:

Для поколения X брак рассматривается как социальная норма и важный этап в жизни. Они часто воспринимают его как долгосрочное обязательство, основанное на общих ценностях. Леонтьев отмечает, что брак выполняет важные социальные функции [Леонтьев, 2016, с. 45].

Миллениалы более скептически относятся к традиционному браку, рассматривая его как одну из множества опций для личных отношений. Они чаще всего отдают предпочтение сожителству или долгосрочным партнерствам без официального заключения брака.

Поколение Z еще более склонно ставить под сомнение традиционные нормы брака, акцентируя внимание на значимости личного выбора и равенства в отношениях.

Семья:

Поколение X часто определяет семью в традиционных терминах, ценя стабильность и структуру. Они могут придерживаться консервативных ролей в рамках семейной единицы.

Миллениалы, находясь под влиянием изменяющихся гендерных ролей и разнообразных семейных структур, зачастую принимают более широкое определение семьи, включая выбранную семью и однопарентские домохозяйства. Согласно исследованиям Ушаковой, современное общество вносит коррективы в традиционные представления о семье [Ушакова, 2018, с. 89].

Поколение Z придает большое значение эмоциональным связям в семейной динамике, ставя на первое место поддержку и понимание, а не традиционные роли.

Заключение

Понимание понятий "любовь", "брак" и "семья" значительно зависит от личных и социальных характеристик, которые варьируются в разных поколениях. По мере того как социальные нормы продолжают эволюционировать, меняются и значения, приписываемые этим концепциям. Данное исследование подчеркивает необходимость дальнейших исследований о том, как восприятия разных поколений могут информировать современные практики в области психологии, консультирования по вопросам отношений и семейных исследований.

Полученные результаты акцентируют внимание на важности признания разнообразия опытов и ценностей, формирующих понимание индивидуумами основных человеческих концептов. В условиях постоянных изменений определений любви, брака и семьи крайне важно взаимодействовать с этими трансформациями для углубленного понимания человеческих отношений в быстро меняющемся мире.

Литература

1. Артемьева Е. Ю. Психологические аспекты любви. – М.: Наука, 2015. – 256 с.
2. Брудный А. А. Кросс-культурные исследования семьи и брака. – М.: Российская академия наук, 2020.
3. Ительсон Л. Б. Психология семьи: исследования и практические рекомендации. – Екатеринбург: Урал ун-т, 2017.
4. Леонтьев А. Н. Психология брака. – СПб.: Питер, 2016. – 320 с.
5. Нагибина Н. Л. Гендерные аспекты любви и семьи: культурный контекст. – Р-н-Д.: Феникс, 2018.
6. Петренко В. Ф. Психология любви и семейных отношений. – СПб.: РГПУ им. А. И. Герцена, 2021.
7. Ушакова О. Н. Традиции и современность в семье. – Казань: Татполиграф, 2018.
8. Ушакова Т. Н. Любовь и брак в современном обществе: социологический анализ. – Казань: Казан. ун-т, 2018.
9. Залевская А. А. Эмоциональный интеллект в межличностных отношениях. – М.: Юрайт, 2019.
10. Шмелев А. Г. Влияние социальных факторов на восприятие любви и брака. – М.: Научный мир, 2016.

СТУДЕНТТЕРДІҢ ТАҒАМДЫҚ ЖҮРІС-ТҰРЫС БҰЗЫЛЫСТАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Партия А., Игембаева К.С.

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды зерттеу университеті
Қарағанды, Қазақстан

Мақалада студенттердің бойындағы тағамдық жүріс-тұрыстың ерекшеліктері көрсетілген. Авторлар бұл мәселені эксперименталдық зерттеу мақсатында, «SCOFF» скрининг әдісін және «Өз дене бейнесінің сауалнамасы» әдістерін қолданған. Зерттеу нәтижелері сандық және сапалық тұрғыда талданған.

Кілт сөздер: студенттер, тағамдық бұзылыстар, тағамдық жүріс-тұрыс, булимия, анорексия.

В статье предоставлены особенности пищевого поведения у студентов. В эмпирическом исследовании авторы использовали методику скрининга «SCOFF» и метод «опросник образа собственного тела». Результаты исследования были проанализированы количественно и качественно.

Ключевые слова: студенты, расстройство пищевого поведения, пищевое поведение, анорексия, булимия.

The article presents the features of eating behavior in students. For the purpose of experimental study of this problem, the authors used the SCOFF method and the body image questionnaire method. The results of the study were analyzed quantitatively and qualitatively.

Keywords: students, eating disorder, eating behavior, anorexia, bulimia

Кіріспе. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының 2019 жылғы бағалауына сәйкес, бүкіл әлем бойынша 14 миллионнан астам адамдар анорексия, булимия және компульсивті артық тамақтану секілді тағамдық бұзылыстарының әртүрлі түрлерін бастан кешіреді [1]. Осы 14 миллионның 3 миллионға жуығы балалар мен жасөспірімдер делінеді. Демек, тағамдық жүріс-тұрыс бұзылыстарының жиі кездесуі, бұл тақырыпты кешенді түрде және эксперименталдық тұрғыда зерттеуді қажет ететіндігін көрсете отырып, біздің тақырыбымыздың өзектілігін аша түседі. Бұл Қазақстанның тұрғындары арасында тамақтану бұзылыстары туралы жеткілікті білмеуі және білікті медициналық-психологиялық көмекке қолжетімділігі төмен деңгейде қалып отырғандығын да білдіреді. Соңғы жылдардағы өзекті мәселе болған COVID-19 пандемиясының әсері әлеуметтік оқшаулануды, стрессті, психикалық денсаулық мәселелерін күшейтті, бұл тамақтану бұзылыстары бар адамдар санының артуына әкелді. Бұл тақырыпты одан да өзекті етеді және жағдайдың нашарлауына жол бермеу үшін шаралар қолдануды талап етеді.

Тамақтану бұзылыстары адамдардың физикалық және психикалық денсаулығына айтарлықтай әсер ететіндіктен, қазіргі қоғамдағы басты мәселелердің бірі болып табылады. Қазіргі таңда деструктивті тағамдық жүріс-тұрыс ерекшеліктері студенттердің көпшілігінде кездеседі, бірақ бұл тақырып әлеуметтік ортада ашық тұрғыда талқыланбайтындықтан, жастар арасында оны алдын алу шаралары мен себептерін түсінуге деген сұраныстың төмендігін көрсетеді. Тамақтану бұзылыстары психикалық бұзылыстардың арасында ең кең таралған түрі болып келеді және оның өмір сапасына айтарлықтай жағымсыз әсерін тигізеді. Нақтырақ айтқанда, бұл келесідей сипаттамалар арқылы көрінеді - физикалық салдар: жүрек-тамыр жүйесінің қызметінің бұзылуы (төмен қан қысымы, баяу жүрек соғу жиілігі, жүрек жеткіліксіздігі және т.б.); гастроэнтерологиялық мәселелер (гастрит, ішек аурулары, аскорыту қызметінің бұзылыстары); тері мен шаш мәселелері (ағзаның сусыздандырылуына байланысты); тіс және ауыз қуысы мәселелері (тістердің жағдайының нашарлауы, тістердің түсуі); психологиялық салдар: мазасыздық бұзылыстар, өзін-өзі бағалаудың бұзылуы, тамаққа тәуелділік (немесе одан бас тарту) эмоцияларды басқару құралы ретінде, суицидтік ойлар мен мінез-құлық; әлеуметтік салдары: тұлғааралық қатынастардың бұзылуы, өмір сүру сапасының төмендеуі, кәсіби қызметтегі қиындықтар, әлеуметтік оқшаулану.

Хильдегард Брунн Шухтер тамақтану бұзылыстарын, әсіресе анорексия мен артық салмақты түсінуге елеулі үлес қосқан көрнекті психиатр, Техастағы Бэйлор медицина колледжінде психиатрия профессоры болды. Тамақтану бұзылыстары туралы автор «тамақтану бұзылысы – бұл адамның сыртқы жағдайларды бақылай алмаған кезде, өз өмірін бақылаудың талпынысы» деп санады. Х.Б. Шухтер алғашқылардың бірі болып тамақтану бұзылыстарын сәтті емдеу үшін физикалық белгілерді емес, психологиялық аспектілерді қарастыру және емдеу қажет екенін атап өтті.

Стивен Уонгер - Солтүстік Дакота университетінің танымал психиатр және тамақтану бұзылыстарын зерттеуші, нейропсихиатриялық зерттеу институтының клиникалық зерттеулерінің директоры. Ол сондай-ақ Sanford Health-те тамақтану бұзылыстарының кафедрасының меңгерушісі болып табылады. Стивен Уонгер тамақтану бұзылыстары конфликт немесе әлеуметтік оқшаулану сияқты тұлғааралық мәселелер аясында дами алады деген болжам жасады. Сондай-ақ тамақтану бұзылыстары эмоцияларды реттеудегі қиындықтармен байланысты деген идеяны қолдады [6].

Отандық авторлардан Қуанышева Әлия Амангелдіқызы, PhD докторы, психология және білім беру саясаты саласындағы көрнекті зерттеуші. Автор өз басылымдарында заманауи білім беру, оқытудың инновациялық әдістерін енгізу және студенттердің сыни тұрғыдан ойлауын дамытуға қатысты өзекті мәселелерді қамтиды. Ол тамақтану бұзылыстарын психологиялық емдеуге ерекше назар аударып, когнитивті мінез-құлық терапиясы пациенттерге өз көзқарастарын қайта қарауға және тағамға байланысты қорқыныштан арылуға көмектесуде, жағымды нәтижелерге септігін тигізетіндігін атап өткен.

Д. Сұлтанбекова әлеуметтік желілердегі белсенділіктің адамның өз денесін қабылдауына әсері және соның салдарынан жастар арасында анорексия мен булимияны дамытуға арналған жұмыстың авторы. Ол БАҚ-дағы идеалдандырылған бейнелер сұлулықтың қол жетпейтін стандарттарын жасайды, бұл көңілді қалдырады деп санайды.

Т. Мешкова өзінің зерттеулерінің бірінде 12-17 жас аралығындағы қыздар тобын зерттеді, онда жеке қасиеттер мен тамақтану бұзылыстарының даму қаупіне әсер ететін факторлар талданды. Мешкова салмаққа алаңдаушылық, дененің қанағаттанбауы, өзін-өзі бағалаудың төмендігі және жағымсыз эмоционалдылық сияқты сипаттамалар тамақтану бұзылыстарының даму қаупін айтарлықтай арттыруы мүмкін екенін анықтады. Ол тамақтанудың бұзылуына қауіп төндіретін көптеген қыздардың артық салмақ болмайтынын, бірақ соған қарамастан олардың дене-бітіміне алаңдайтынын және перфекционизм мен қауіпті мінез-құлық танытуы мүмкін екенін атап өтті [5].

Тамақтану бұзылыстардың негізгі себептері:

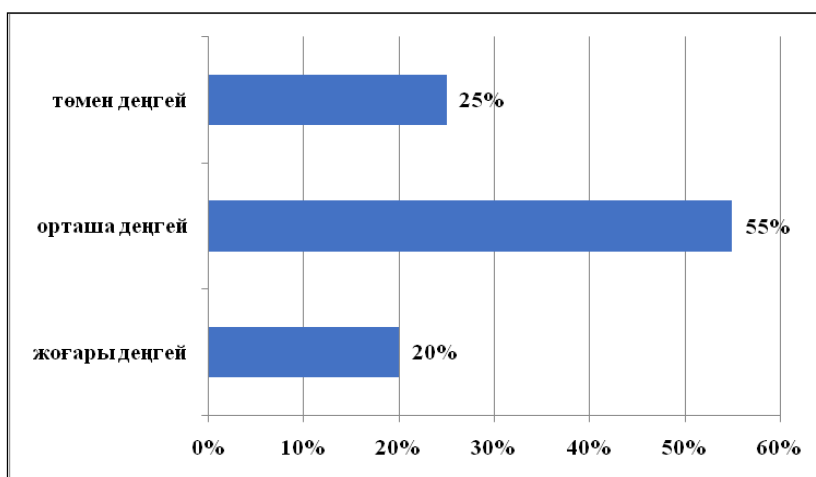
- Биологиялық факторлар (генетикалық бейімділік);
- Кәсіпқой спорт (балерина, боксерлер және т.б.);
- Бұқаралық ақпарат құралдары;
- Психологиялық және әлеуметтік факторлар.

Тағы себептердің біріне отбасындағы тамақтану тәртібі, яғни отбасында «үстелден тамағын бітірмей орныннан тұрмайсың» деген сияқты бағыт-бағдарлар өсіп келе жатқан ағзаның өз өзінің сезімдерін түсінуге біршама зиянын келтіреді сонымен қатар мектеп оқушыларының идеалды дене бітімге ұмтылуы көптеген жастардың санасын улайды. Бұл Эриксонның классификациясы бойынша жасөспірімдік/жастық шақ кезеңіне сәйкес құрдастары бала үшін үлкен рөл атқарады. Бұл қоғам тұжырымдаған сұлулық стандарттарының параметрлеріне сәйкес келмейтін адамдар, өздерін тағамға саналы түрде шектеуге мәжбүр етеді.

Негізгі бөлім. Зерттеу жұмысының сыналұшылары ретінде 1-3 курс студенттері қатысты. Зерттеу «SCOFF» скрининг әдісін Лондондағы Әулие Джордж госпиталінің медициналық мектебінің зерттеушілері Морган және т.б. әзірледі. Аударма және техниканың орыс нұсқасын

бейімдеген Н.Е. Водопянова. Сауалнама Google Forms арқылы онлайн жүргізілді. Зерттеуге барлығы 63 студент қатысты: олардың 88,9%- әйелдер (56), 11,1%- ерлер (7).

Біздің эксперименталдық зерттеуіміз екі кезеңнен тұрды. Бірінші кезеңде сыналушылардың анорексия және булимия белгілерін анықтау мақсатында, тағамдық жүріс-тұрыстың бұзылысының белгілерін анықтауға бағытталған SCOFF әдісі қолданылды. Алынған нәтижелердің негізінде, сыналушылардың орташа ұпайы 3,35 тең болды. Бұл сыналушылардың бойында тағамдық жүріс-тұрыстың бұзылысының белгілерінің орташа деңгейін білдіреді. Демек, сыналушыларда тағамдық жүріс-тұрыстың бұзылысының бар екендігін көрсетеді. Ал сыналушылардың әдістің негізінде алған көрсеткіштерін, яғни ұпайларын пайыздық түрғыда есептеуіміз төменде суретте көрсетілген.

Сурет 1 - SCOFF әдісі бойынша сыналушылардың деңгейлерінің көрсеткіштері

Алынған нәтижелердің негізінде сыналушылардың бойындағы тағамдық жүріс-тұрыстың бұзылысы үш түрлі деңгейде екендігін анықтадық. Нақтырақ айтқанда сыналушылардың 20%да бұл ерекшелік жоғары деңгейде екендігі анықталды. Бұл сыналушылардың бойында тамақтың көлемін басқара алмайтындығынан, шектен тыс тамақтанған жағдайда, лоқсу рефлексі арқылы асқазанын «тазартуынан» және салмақтың азаюынан, сонымен қатар өзінің дене-бітімінен артық салмақты сезінуден, тамақты күнделікте жиі ойлауымен сипатталады. Сыналушылардың басым бөлігінің бойында деструктивті тағамдық мінез-құлықтың орташа деңгейін, яғни пайыздық көрсеткіш бойынша 55% құрады. Бұл сыналушылардың бойында өздерінің қолданатын тамақтарының көлеміне алаңдайтындығынан, асқазан тамаққа толы болған жағдайда, оны тазарту мақсатында «құсу» рефлексін өзінде шақыртудан және соңғы уақытта салмақтың азаюынан, тамақтың сыналушылардың өмірлерінде басты рөлдерінің бірі болуынан көрінеді. Сыналушылардың 25% да аталмыш сипаттама төмен деңгейде екендігін көруімізге болады. «SCOFF» әдісінің негізінде анорексия мен булимиямен байланысты белгілер мен мінез-құлық үлгілерінің болуын осы бұзылулардың орташа көрсеткіш деңгейінің басым екендігі анықталды.

Эксперименталдық зерттеуіміздің екінші кезеңінде «Өз дене бейнесінің сауалнамасы» әдісін жүргіздік. Сауалнама нұсқасын Минск инновациялық университетінде О.А.Скугаревский және С.В. Сивуха ұсынған. Бұл әдіс тамақтану бұзылыстарынан зардап шегетін адамдардың өз денесіне қанағаттанбау деңгейін диагностикалауға бағытталған. 12 немесе одан жоғары балл өз денесіне айқын қанағаттанбауын көрсетеді.

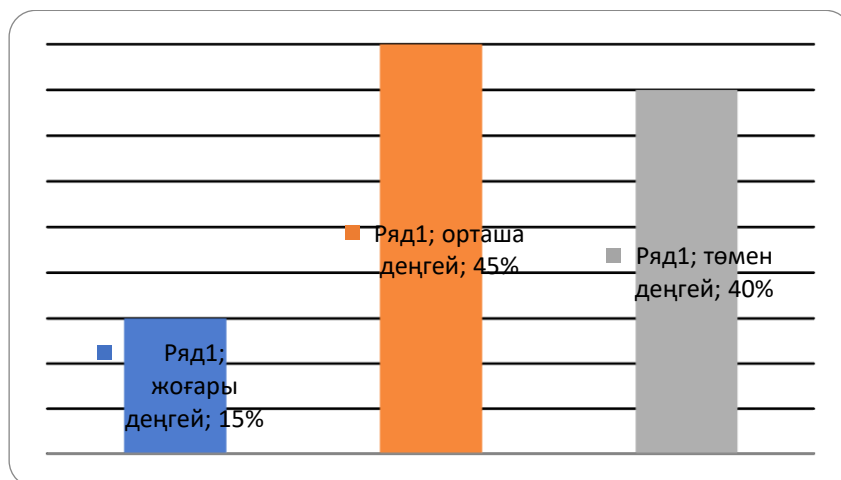
Бұл әдістің нәтижелерінің минималды балл-0, максималды балл- 48 болды. «Өз дене бейнесінің сауалнамасы» әдісі бойынша орташа балл 12,25 баллды құрайды, бұл жалпы

сыналушылардың өз денесіне айқын қанағаттанбауын көрсетеді. Алынған нәтижелерді әдістің сипаттамасына сәйкес стенограммға айналдырдық. Сонымен сыналушылардың 40% тамақтану бұзылыстарынан зардап шегетін сыналушылардың өз денесіне қанағаттанбауының төмен деңгейінің көрсеткіші. Бұл сыналушылардың өзгелердің назарын ұнатпауымен, өзгелердің айтқан мадақтауларын қабылдауда қиындықтарымен, айнаға қараған кезде назарының негізінен дененің жақсартуды қажет ететін бөліктеріне аударылуымен сипатталады.

Сыналушылардың 45% бұл ерекшелік орташа деңгейде екендігі анықталды. Бұл сыналушының сырт-келбеті туралы өзгелердің жылы сөздерін қабылдауда қиындықтармен, өзінің бойындағы салмағы үшін алаңдаушылығымен, өз денесін өзгелермен салыстыруымен, өз денесінен ұялуымен және өз денесін қабылдамауымен, айнаға қараған кезде назарының негізінен дененің жақсартуды қажет ететін бөліктеріне аударылуымен сипатталады.

Жалпы сыналушылардың 15% пайыздық көрсеткіші деструктивті тағамдық мінез-құлқынан зардап шегетін сыналушылардың өз денесіне қанағаттанбауының жоғары деңгейін көрсетеді. Бұл сыналушылардың өз бейнесінен қашатындығын, өзгелердің назарын ұнатпауынан, өз денесінен ұялуынан, сонымен қатар өзінің денесін қабылдамауынан, өз денесін өзгелермен салыстыруынан, оқу процесінде сырт келбетінің әсерінен рахат алмауынан, өзіне деген сынның көптігінен және басқалардың айтқан жағымды көзқарастарын қабылдауда қиындықтар туғызғандықтан, айнаға қараған кезде назарының негізінен дененің жақсартуды қажет ететін бөліктеріне аударылуынан көрініс табады.

«Өз дене бейнесінің сауалнамасы» әдісінің негізінде студенттердің тамақтану бұзылыстарынан зардап шегетін сыналушылардың өз денесіне қанағаттанбауының орташа деңгейінің көрсеткіші басым болғаны анықталды.

Сурет 2 - «Өз дене бейнесінің сауалнамасы» әдісінің сыналушылардың деңгейлер көрсеткіші

Бұл сыналушының бойында жиі өзгелердің назар аударғанын қаламайтындығымен, жиі өз денесі мен сыртқы келбетіне сын көзбен қарайтындығымен, сонымен қатар кейде киім сатып алғанда өзінің денесіне жағымсыз көзқараста болатындығымен, өзгелер денесін көре алатын жағдайлардан аулақ болатындығынан, кейде салмағы үшін өзін кінәлі сезінетінінен, сырт келбеті туралы мақтау сөздерді қабылдау қиындығынан, өзінен «тартымдырақ» адамның қасында өзін қорланған секілді сезінетіндімен сипатталады.

Қорытынды. Студенттердегі деструктивті тамақтану бұзылыстары тақырыбындағы мақаланың нәтижелері, бұл мәселенің күрделілігі мен әртүрлілігін көрсетеді. Маңызды аспект - анорексия, булимия және шектен тыс тамақтанудың бұзылулары ғана емес, сонымен қатар

терең психологиялық тамыры бар екенін түсіну керектігін білдіреді. Мұндай бұзылулардың пайда болуына стресстің жоғары деңгейімен және әлеуметтік ортаның жиі өзгеруімен сипатталатын студенттік жас ықпал етеді. Сонымен қатар, мақала қазіргі замандағы сұлулық стандарттарының, БАҚ және тамақтану мәселелерін күшейтетін зиянды әдеттердің әсеріне назар аударады. Қорытындылай келе, алдын алу шаралары, қолдау көрсететін орталықтар және психикалық денсаулық қызметтеріне қол жеткізу, студенттердің эмоционалдық әлауқатына және тағаммен дұрыс қарым-қатынасқа қол жеткізуге көмектесу арқылы тамақтану бұзылыстарының қаупін айтарлықтай төмендете алады. Тамақтану бұзылыстары - ойдан шығарылған мәселе емес, сәнге айналған дүние емес, расында қоғамның, мамандардың назарына аларлықтай психикалық бұзылыс түрі екені түсінікті болды деген ойдамыз. Өкінішке орай, тағамдық бұзылыстары бар студенттер уақытылы, қажетті көмек ала алмайды, себебі бұзылыстың белгілері айқын көрінбеуі мүмкін және студенттердің өздері бұл белгілерді жасырып жүреді. Жасыруының себебі ұят сезімінен не қорқыныш сезімінен туу мүмкін, өйткені бұл мәселемен бөлісу барысында «қазір екінің бірінде тағамдық бұзылыс», «жай ғана спортпен айналыссаңшы», «әдеттегідей тамақтана бер, ешқандай қиындығы жоқ» деген сияқты құнсыздандыруға бағытталған жауаптардың болуы. Бұқаралық ақпарат көздеріне сенетін болсақ, тамақтану бұзылысы үлкен тұқым қуалаушылыққа ие, бірақ осы генетикалық бейімділігімен қатар сыртқы орта факторлары бұл бұзылыстың дамуына алып келеді.

Біздің жүргізген эксперименталдық жұмысымыздың нәтижесін денсаулық сақтау ұйымының мамандары және білім беру мекемелерінің психологтары өздерінің практикалық жұмыстарында қолдана алады.

Әдебиеттер

1. Тамақтану бұзылыстары бойынша ҰЛТТЫҚ АЛЬЯНС қолдау орталығы/<https://www.allianceforeatingdisorders.com/eating-disorder-statistics-an-updated-view-for-2024/>
2. ЭКСПРЕСС-ОЦЕНКА РАССТРОЙСТВ ПИЩЕВОГО ПОВЕДЕНИЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ АНТРОПОМЕТРИИ / А.Б. Вайнер /Россия Пермский медицинский журнал 2012 том XXIX № 5
3. Скугаревский, О.А. Нарушения пищевого поведения: монография. – Минск: БГМУ, 2007. – 340 с.
4. Гафурянова, А.С. Расстройство пищевого поведения — проблема современности / А.С. Гафурянова, А.М. Мялицина, А.В. Кустарева. - Текст: непосредственный // Молодой ученый. - 2022. - № 51 (446). - С. 132-137. - URL: <https://moluch.ru/archive/446/98123/> (дата обращения: 10.10.2024).
5. <https://www.mentoday.ru/health/news/12-04-2024/kak-raspoznat-rpp-u-podrostka-nazvany-7-faktorov-riska/>
6. <https://naipi.org/2021/12/21/stephen-wonderlich/>

DESIGNING AN EFFECTIVE MENTAL HEALTH TREATMENT SEEKING INTERVENTION FOR KAZAKHSTAN UNIVERSITIES: SUICIDE PREVENTION AND SOCIAL NORM NUDGE

Zhansaya Oralbekova

Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan

Zhansaya.oralbekova@nu.edu.kz

Most people do not want to die by suicide, they just don't want to burden others. People who are deep in their suicidal thoughts cannot see the basic solutions to problems, because their problem-solving and decision-making skills are defective at that moment. This paper tries to test the effectiveness of behavioral interventions in suicide prevention, specifically seeking mental health support when a person has suicide ideations. Theoretically and empirically analyzing the boost, incentive, hard manipulation, and nudge in changing the likelihood of seeking mental health support during a suicide ideation crisis found that nudge is the most effective and well-studied. With the help of a blocked randomized control trial experiment, the intervention emails containing social norms nudges informing about mental health support at Kazakhstan Universities will increase the likelihood of seeking mental health support behavior during suicidal thoughts and trying to prevent suicide. This intervention is time and cost-effective in the prevention of suicide ideation. Research

should be a crucial component of national suicide prevention plans, including access to adequate funding to encourage and permit the necessary studies.

Мақалада өзіне-өзі қол жұмсаудың мінез-құлықтық араласуының тиімділігін тексеруге талпыныс жасау, жекеley алғанда, адамда суицидтік ойлар пайда болған кезде психикалық денсаулық саласынан күтілетін қолдау туралы айтылады.

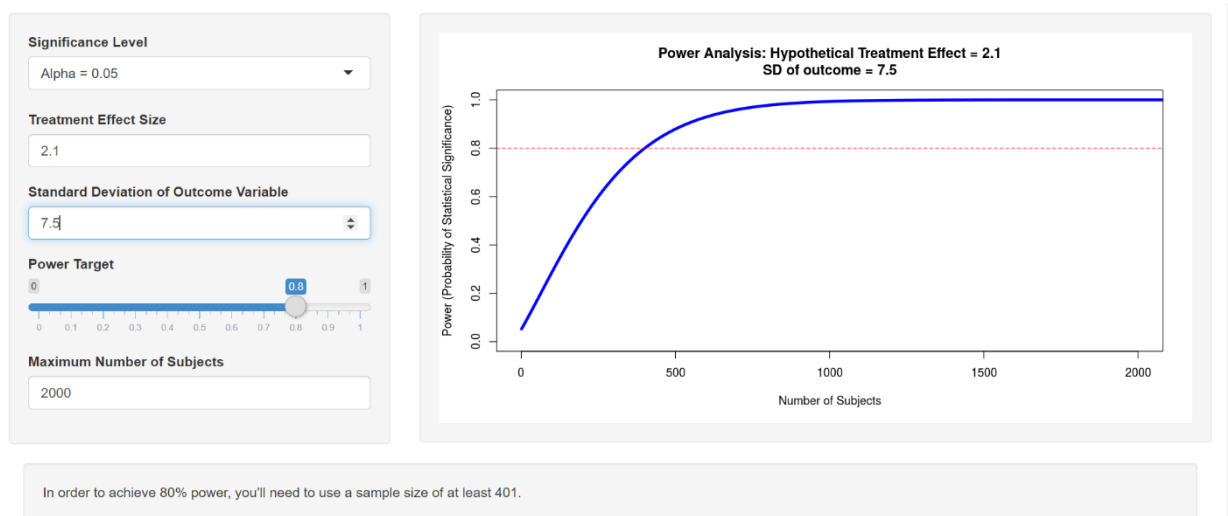
В статье делается попытка проверить эффективность поведенческих вмешательств в профилактике самоубийств, в частности, обращения за поддержкой в области психического здоровья, когда у человека возникают суицидальные мысли.

Introduction. According to the World Health Organization's fact sheet, the fourth most common cause of mortality for people aged 15 to 29 is suicide (WHO, Suicide, 2023). The US Centers for Disease Control and Prevention declared that 12.2 million adult US citizens had thought about suicide desperately, 3.2 million had made plans to commit suicide, 1.2 million had attempted and 45,979 died in 2020 (CDC, 2020). There are a lot of researchers who try to create effective prevention plans for self-killing. A 10-year systematic review found 1797 suicide prevention investigations published between the beginning of 2005 and the end of 2014 (Zalsman, et al., 2016). It shows that suicide prevention programs, strategies, and interventions are a priority of public health in many countries (WHO, National suicide prevention strategies: progress, examples and indicators, 2023). One of the challenges of suicide prevention is a low rate of seeking mental health treatment (King, et al., 2015). Suicide ideation which is defined as suicidal thoughts without acting is crucial for prevention and cutting off suicide from the early stage is effective (Qu, et al., 2021). This paper is going to investigate what kind of behavioral interventions are effective in increasing the seeking of help for people with suicidal thoughts from mental health support. Specifically, nudge attempts to predictably affect someone's decision-making, behavior, or judgment by avoiding, reducing, or in certain circumstances leveraging cognitive biases to enhance the possibility that someone will act logically and in their own self-declared interests without limiting their freedom of choice or autonomy (Thaler & Sunstein, 2008). Consequently, the main hypothesis is that Kazakhstan Universities' students receiving a social norm nudge contained in an e-mail informing them of mental health support to reduce suicidal thoughts will seek mental health support significantly more often than those who did not receive it. H1: Universities' students receive a social norm nudge contained in an e-mail informing them of mental health support to reduce suicidal thoughts. H2: Students receiving a social norm will seek mental health support. H3: Students receiving a social norm will seek mental health support significantly more often than those who did not receive it.

Main part. A national cohort study with a large sample of 34,219 individuals found that approximately 90% of people who attempt suicide do not want to die (Runeson, Haglund, Lichtenstein, & Tidemalm, 2016). People who want to kill themselves feel like they are burdening others and believe that dying is more useful than continuing to live (Joiner, Hom, Hagan, & Silva, 2016). A growing body of studies is showing that there is an issue, deficiencies in problem-solving and decision-making in those with a history of suicidal thoughts and behaviors (Dombrowski & Hallquist, 2017). It shows that people are not capable of well-analyzing their behaviors when they are deeply in suicidal thoughts. That's why it is necessary to take into account suicide prevention strategies to consider interventions with decision-making elements. Strategies, foundational concepts, and techniques often used in behavioral interventions would be helpful in increasing low-treatment-seeking rates in suicide prevention (Bauer, Tucker, & Capron, 2019). The dependent variable is a self-reported survey with answers to the question of how likely you are to seek mental health support when you have suicidal thoughts. The main target group is Kazakhstan Universities' undergraduate students because suicide is popular among people aged 15-29 (WHO, Suicide, 2023). There are four potential interventions hard manipulation, boost, incentive, and nudge which could lead to rising the

likelihood of seeking mental health support during suicidal thoughts. Below, it will discuss previous studies and compare the effectiveness of each intervention.

In this project emails containing social norm nudges will be sent to college students to increase the likelihood of seeking mental health support behavior during suicidal thoughts and try to prevent suicide. Nudges are equivalent to other conventional interventions in fields like healthcare, education, and public policy in terms of cost and time effectiveness, according to research (Reisch & Sunstein, 2016). The social norms nudge focuses on the attitudes and actions that people consider the majority of their peers in a given social environment to be holding or exhibiting (Silk, Perrault, Nazione, Pace, & Collins-Eaglin, 2017). Humans have a great need to be liked by others, which is regarded to have a substantial influence on attitudes and conduct (Cialdini & Goldstein, 2004). Previous studies found that in the domain of suicide prevention, applying these well-researched nudge interventions may be a means to successfully persuade people to make decisions that are more in line with their own utility (Bauer & Capron, 2020). The first study proved that college students who received social norm nudge were 164% more likely to click on the resource link when the email had the nudge phrasing than those who did not, the proportions of these two groups were significantly different, according to a z-test ($z = 2.1, p = .033$) that compared them (Bauer, Tucker, & Capron, 2019). Similar results were replicable in a sample of US military veterans ($N = 457$), social norm containing nudges was the most effective, it is a potential way to increase engagement with suicide prevention resources (Bauer B. W., 2022). Theoretically, there are strong reasons to believe that the nudge will increase the willingness and seek mental health support when people have suicidal thoughts because the nudge will provide real actions and resources that can help. Empirically, a review (Bauer, Tucker, & Capron, 2019) on effect sizes of nudges (2.1), in general, a strong p-value of the treatments is 0.33. It means that a p-value less than

0.05 is typically considered to be a statistically significant, strong treatment effect which is the effect of a nudge on suicide prevention. Also, studies by Bauer prove the importance and potential implications of suicide prevention messaging to promote professional help-seeking. Power calculation: The power calculation was based on the effect size = 2.1 and standard deviation 7.5 (Bauer, Tucker, & Capron, 2019). It found that the research needs a sample size of at least 401.

Figure 1 – power calculation for the 2000 students

In this project, an example of hard paternalism is asking college students with suicidal thoughts mandatory attend twice per month mental health support. The independent variable measures the attending or not attending mandatory sessions. Hard manipulation is “an effort to influence people’s choices as manipulative to the extent that it does not sufficiently engage or appeal to their capacity for reflection and deliberation” (Sunstein, 2015). Previous studies show that paternalism in suicide

prevention is the restriction of one's freedom or other rights for the purpose of furthering one's interests, good, happiness, needs, values, or welfare (Kelly & Dale, 2011). However, the main limitation of hard manipulation is the violation of the of autonomy and dignity of a person (Sunstein, 2015). It means that people will do unwilling action and the treatment is disrespectful. Theoretically, there are strong reasons to believe that hard paternalism will increase the rate of individuals with suicidal thoughts going to mental health support but will not encourage individuals to seek mental health support during crisis times voluntarily when it is really needed. There are no relevant empirical studies found. Thus, based on theoretical concerns and ethical concerns leading to the backfire effects, it assumes there will be little or no effect on change in seeking mental health support for people with suicidal thoughts.

Theoretically, there are strong reasons to believe that the boost will help to increase the likelihood of seeking mental health support during suicidal thoughts by watching video emails containing self-esteem boost which aims to grow self-esteem skills in a hard time. Boost is defined as interventions that concentrate on competencies as opposed to immediate behavior (Hertwig & Grune, 2017). The International Sexuality Description Project data across 55 nations showed that in nations with low self-esteem suicide rates are higher than those with high self-esteem nations (Chatard, Selimbegovic, & Konan, 2009). Also, two dimensions of self-esteem are predictable factors of suicide ideation (Bahr, Ghahramanlou-Holloway, Brown, & Beck, 2008). In this project, the self-esteem boost video email might be helpful in suicide prevention and seeking mental health support in crisis time. Simple main effect analyses showed that individuals who got an explicit self-esteem boost endorsed isolation as a cause of suicide less frequently than those who did not ($M = 12.24$, $SE = .31$) under the mortality salience condition (Kheibari & Cerel, 2021). It shows the effect size is quite large in boosting self-esteem and isolation cause of suicide. However, finding good direct empirical data on boosting intervention and seeking mental health in suicide ideation was difficult because behavioral interventions are limited in suicide prevention and need further investigations (Zalsman, et al., 2016). Increasing self-esteem skills leads to self-efficacy which can drop coping capabilities (Bandura, 1982), and high self-efficacy would cause a decrease in performance (Vancouver, Thompson, Tischner, & Putka, 2002). In the long-term self-esteem, and skill boosts might not be effective. Therefore, based on the lack of direct empirical data and the backfires of increasing self-esteem skills, it seems a boost will not have any effect or a little effect on seeking mental health support in a suicide ideation crisis.

The incentive proposed in this project was providing free bubble tea and donuts twice a month in mental health support offices. There is substantial evidence that behavioral incentives may promote healthier eating habits, some evidence that they are helpful at promoting physical activity, and scant evidence that they can be used to help adolescents stop smoking and prevent smoking (Corepal, Tully, Kee, Miller, & Hunter, 2018). The meta analyze of offering incentives to rise the rate of mental health engagement found that incentives increased treatment attendance (Hedges' $g = 0.49$, $[0.33, 0.64]$, $k = 30$, $I^2 = 83.14$) (Khazanov, et al., 2022). Even if the effect size was close to 80%, the cost-effectiveness of the incentive depends on contextual factors such as the treatment setting, type of disorder, targeted behavior, and value of incentives (Vlaev, King, Darzi, & Dolan, 2019). Theoretically and empirically this incentive could increase overall mental health treatment engagement, but it is hard to control untargeted students. Implementing this incentive into suicide prevention activity might give a low or no effect because there is no empirical research directly identifying the incentive effect on people's behavior of seeking mental health with suicidal thoughts.

Theoretically, the intervention should directly address the main issue of lack of seeking mental health support during suicide ideation. Not attending mental health support when having suicidal thoughts needs to consider multiple contexts such as internal and external, at the same time it could be a combination of both. The boost focuses only on the internal motive, which is self-esteem, not all

people with suicidal thoughts might have problems with it. The idea of an incentive is quite desirable; however, it does not directly correlate with the suicide prevention aim. Using hard paternalism is not only unethical and has a large backfire effect and a negative impact on individuals' autonomy, dignity, and welfare, suicide prevention strategies need an individual approach. Only nudge has direct involvement with suicide prevention action seeking mental health support and it covers the external motive of the behavior. Also, investigating the effect of behavioral incentives, it is better to choose nudge as a further study for RCT. The current study will fill the lack of investigations in implementing behavioral interventions specifically nudging into mental health and suicide prevention messaging.

Conclusion. This research provides one of the newest behavioral interventions in the suicide prevention field. This paper, by theoretically and empirically analyzing the boost, incentive, hard manipulation, and nudge in changing the likelihood of seeking mental health support during a suicide ideation crisis found that nudge is the most effective and well-studied. It found that social norm nudge contained email effects on following the provided resources for preventing suicidal thoughts. The RCT for this intervention was found useful. However, even if the RCT is the golden standard, observing unintended consequences of initiatives, such as encouraging suicidal behavior through increased media attention or method substitution in situations where access to a common means of suicide is restricted, is also crucial.

References

- Corepal, R., Tully, M., Kee, F., Miller, S., & Hunter, R. (2018). Behavioural incentive interventions for health behaviour change in young people (5–18 years old): A systematic review and meta-analysis. *Preventive medicine*, 110, 55-66.
- "НЕЙРОЛОГИЯ", О. (2024, 03 7). *Причины тревожности у женщин: обзор научных исследований*. Retrieved 10 19, 2024, from <https://neurology.com/blog/prichiny-trevozhnosti-u-zhenshchin-obzor-nauchnyh-issledovaniy>
- Bahr, S., Ghahramanlou-Holloway, M., Brown, G., & Beck, A. (2008). Self-esteem and suicide ideation in psychiatric outpatients. *Suicide and life-threatening behavior*, 38(5), 511-516.
- Bandura, A. (1982). Self-Efficacy Mechanism in Human Agency. *American Psychologist*, 37(2), 122-147.
- Bauer, B. W. (2022). USING NUDGES TO INCREASE ENGAGEMENT WITH SUICIDE PREVENTION RESOURCES IN AN ONLINE SAMPLE OF UNITED STATE MILITARY VETERANS. *University of Southern Mississippi*.
- Bauer, B., & Capron, D. (2020). How Behavioral Economics and Nudges Could Help Diminish Irrationality in Suicide-Related Decisions. *Perspectives on Psychological Science*, 15(1) 44–61.
- Bauer, B., Tucker, R., & Capron, D. (2019). A nudge in a new direction: Integrating behavioral economic strategies into suicide prevention work. *Clinical Psychological Science*, 7(3), 612-620.
- CDC. (2020). *Facts about suicide*. Retrieved from Centers for Disease Control and Prevention: <https://www.cdc.gov/suicide/facts/>
- Chatard, A., Selimbegovic, L., & Konan, P. N. (2009). Self-esteem and suicide rates in 55 Nations. *European Journal of Personality: Published for the European Association of Personality Psychology*, 23(1), 19-32.
- Cialdini, R. B., & Goldstein, N. J. (2004). Social influence: Compliance and conformity. *Annual review of psychology*, 55(1), 591-621.
- David Blanchflower, Alex Bryson. (2023, 05 31). *The gender wellbeing gap*. Retrieved 10 19, 2024, from <https://cepr.org/voxeu/columns/gender-wellbeing-gap>
- Dombrovski, A., & Halliquist, M. (2017). The decision neuroscience perspective on suicidal behavior: evidence and hypotheses. *Current opinion in psychiatry*, 30(1), 7. *Current opinion in psychiatry*, 30(1), 7.
- Hertwig, R., & Grune, Y. T. (2017). Nudging and Boosting: Steering or Empowering Good Decisions. *Perspectives on Psychological Science*, 12(6), 973-986.
- Joiner, T., Hom, M., Hagan, C., & Silva, C. (2016). Suicide as a Derangement of the Self-Sacrificial Aspect of Eusociality. *Psychological review*, 123(3), 235.
- Kelly, C., & Dale, E. (2011). Ethical perspectives on suicide and suicide prevention. *Advances in psychiatric treatment*, 17(3), 214-219.
- Khazanov, G. K., Morris, P. E., Beed, A., Jager-Hyman, S., Myhre, K., McKay, J. R., . . . Thase, M. E. (2022). Do financial incentives increase mental health treatment engagement? A meta-analysis. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 90(6), 528–544.
- Kheibari, A., & Cerel, J. (2021). Does self-esteem inflation mitigate mortality salience effects on. *Suicide and Life-Threatening Behavior*, 51(4), 775-784.

King, C., Eisenberg, D., Zheng, K., Czyz, E., Kramer, A., Horwitz, A., & Chermack, S. (2015). Online suicide risk screening and intervention with college students: a pilot randomized controlled trial. *Journal of consulting and clinical psychology*, 83(3), 630.

Maryse Arcand, Alexe Bilodeau, Robert-Paul Juster, Marie-France Marin. (2023, 05 03). *Sex and gender role differences on stress, depression, and anxiety symptoms in response to the COVID-19 pandemic over time*. Retrieved 10 19, 2024, from <https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2023.1166154/full>

Programme, H. P.-o.-V. (2024, 07 03). *Stress and Gender: Unravelling the Differences in Coping Mechanisms*. Retrieved 10 19, 2024, from <https://healthmanagement.org/c/hospital/Post/stress-and-gender-unravelling-the-differences-in-coping-mechanisms>

Qu, G., Shu, L., Zhang, J., Wu, Y., Ma, S., Han, T., . . . Sun, Y. (2021). Suicide ideation, suicide plan, and suicide attempt among left-behind children and adolescents: A systematic review and meta-analysis. *Suicide and Life-Threatening Behavior*, 51(3), 515-527.

Reisch, L. A., & Sunstein, C. R. (2016). Do Europeans like nudges? *Judgment and Decision Making*, 11, 310–325.

Runeson, B., Haglund, A., Lichtenstein, P., & Tidemalm, D. (2016). Suicide Risk After Nonfatal Self-Harm: A National Cohort Study, 2000-2008. *The Journal of clinical psychiatry*, 77(2), 20475.

Silk, K. J., Perrault, E. K., Nazione, S. A., Pace, K., & Collins-Eaglin, J. (2017). Evaluation of a social norms approach to a suicide prevention campaign. *Journal of health communication*, 22(2), 135-142.

Sunstein, C. R. (2015). The ethics of nudging. *Yale J. on Reg*, 32, 413.

Thaler, R., & Sunstein, C. (2008). *Nudge: Improving decisions about health, wealth, and happiness*. New York, NY: Penguin Group.

Vancouver, J., Thompson, C., Tischner, E., & Putka, D. (2002). Two Studies Examining the Negative Effect of Self-efficacy on Performance. *Journal of Applied Psychology*, 87(3), 506-516.

Vlaev, I., King, D., Darzi, A., & Dolan, P. (2019). Changing health behaviors using financial incentives: A review from behavioral economics. *BMC. Public Health*, 19(1) Article 1059.

WHO. (2023). *National suicide prevention strategies: progress, examples and indicators*. Retrieved from World Health Organization: <https://www.who.int/publications/i/item/national-suicide-prevention-strategies-progress-examples-and-indicators>

WHO. (2023). *Suicide*. Retrieved from World Health Organization: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/suicide>

Zalsman, G., Hawton, K., Wasserman, D., Heeringen, K., Arensman, E., Sarchiapone, M., . . . Zohar, J. (2016). Suicide prevention strategies revisited: 10-year systematic . *The Lancet Psychiatry*, 3(7), 646-659.

Аналитический центр Халык Банк АО. (2023, 11 13). *Гендерные стереотипы и неравенство в Казахстане в контексте работ Нобелевского лауреата Клаудии Голдин*. Retrieved 10 19, 2024, from https://halykfinance.kz/download/files/analytics/Gendernyy_razryv_v_oplate_truda.pdf

Б.Ж.Альмухамбетова, Н.К.Токсанбаева. (2019, 04 29). *Проявление тревожности у студентов с особыми образовательными потребностями в процессе обучения*. (Psychology & Sociology. Designed by al-Farabi Kazakh National University www.kaznu.kz) Retrieved 04 23, 2024, from <https://bulletin-psysoc.kaznu.kz/index.php/1-psy/issue/view/47>

ВОЗ. (2023 , сентябрь 27). *Тревожные расстройства* . (ВОЗ) Retrieved 05 2024, 11, from <https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/anxiety-disorders>

Е.В.Родионова, Т.В.Конюхова. (2023, 02 28). *Эмоционально-личностное благополучие студенческой молодежи: динамическая оценка в условиях неустойчивости внешней среды*. Retrieved from Международный электронный научный журнал ISSN 2307-2334 (Онлайн): <https://pnojurnal.wordpress.com/2023-2/23-01/>

Е.Покусаева. (2022, апрель). Личностные особенности женщин с разным восприятием собственной внешности: гендерный аспект. *Молодой ученый*, 15(410)(апрель).

Здравоохранения, В. О. (n.d.). <https://www.who.int/ru>. (ВОЗ) Retrieved 04 24, 2024, from <https://www.who.int/ru/about/accountability/governance/constitution>

К., К. (2013, 01 24). *РОЛЬ КАЗАХСКОЙ ЖЕНЩИНЫ В РАМКАХ РЕЛИГИОЗНОЙ ТРАДИЦИИ*. Retrieved 10 19, 2024, from <https://pricom.kz/obshhestvo/rol-kazahskoy-zhenshhinyi-v-ramkah-relig.html>

М.Г.Букеева. (2015). Основные причины тревожности студентов в процессе профессиональной подготовки в ВУЗе. *Вестник науки Казахского агротехнического университета им. С.Сейфуллина*, 87(4), 19-25.

Морева Галина Ивановна, Гутник Е. Я. . (n.d.). *Мужские страхи и оценка собственной успешности* . (Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены, (3 (103)), 105-111.) Retrieved 04 22, 2024, from URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/muzhskie-strahi-i-otsenka-sobstvennoy-uspeshnosti>

Н., А. И. (9–20 декабря 2003 года). Гендерные различия в сфере эмоционального интеллекта . *Женщина. Образование. Демократия. Материалы международной междисциплинарной научно-практической конференции* . Минск.

ООН. (2024, 04 06). *Гендерное равенство: масштабное исследование ООН и правительства Казахстана*. Retrieved 10 19, 2024, from <https://news.un.org/ru/story/2024/04/1450916>

Трошихина Е. Г., Манукян В. Р. (2017). *Тревожность и устойчивые эмоциональные состояния в структуре психосоциального благополучия*. Retrieved 04 22, 2024, from Архив открытого доступа СПб гос университета: <https://doi.org/10.21638/11701/spbu16.2017.302>

Хасбулатова О. А., Смирнова И. Н. . (2020). Гендерные стереотипы в цифровом обществе: современные тенденции . *Народонаселение*, 23(2), 161-171. Retrieved from <https://doi.org/10.19181/population.2020.23.2.14>

ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ТҰҒЫР НЕГІЗІНДЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҚТЫ ЖЕТІЛДІРУ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Орынғалиева Ш.О., Мауэнова А.Е.
«Alikhan Bokeikhan University» ББМ
Семей, Қазақстан

Мақалада «психологиялық денсаулық», білім беру жүйесінің даму жағдайын ескере отырып, жоғары оқу орнының білім беру ортасы мен құзыреттілік көзқарас контекстінде оны қалыптастыру мүмкіндіктерін ашады. Психологиялық денсаулық көп өлшемді ұғым, сондықтан оның негізгі компоненттерін, жоғары кәсіби білім аспектісінде ең қызықтысын бөліп көрсету қажет. Белсенді өмірлік ұстаным, шешімдерге шығармашылық көзқарас кәсіби міндеттер, өзін-өзі тануға деген қажеттілік, кәсіпте ғана емес, сонымен қатар басқа адамдармен қарым-қатынаста өзін-өзі жүзеге асыруға ұмтылу - мұның бәрі жеке тұлғаның психологиялық денсаулығының көрсеткіші. Сондықтан ЖОО-ның білім беру кеңістігінде болашақ мұғалімдердің психологиялық денсаулығын қалыптастыру және негізгі бағыттарын сақтап көрсету қажет.

Түйін сөздер: құзыреттілік тұғыр, білім беру құзыреті, психологиялық денсаулық, өзін-өзі өзектендіру, білім беру-тәрбиелік орта

В статье рассматривается сущность понятия «психологическое здоровье», раскрываются возможности его формирования в контексте компетентностного подхода и образовательной среды высшего учебного заведения с учетом ситуации развития системы образования. Психологическое здоровье – понятие многоаспектное, поэтому необходимо, выделить основные его компоненты, наиболее интересные в аспекте высшего профессионального образования. Активная жизненная позиция, творческий подход к решению профессиональных задач, потребность в самопознании, стремление к самореализации не только в профессии, но и во взаимоотношениях с другими людьми – все это является показателем психологического здоровья личности. Поэтому нам представляется интересным выделить основные направления сохранения и формирования психологического здоровья будущего учителя в образовательном пространстве педагогического вуза.

Ключевые слова: компетентностный подход, образовательные компетенции, психологическое здоровье, самоактуализация, образовательно-воспитательная среда

The article deals with the concept “psychological health”, its essence, means of its formation in the context of competence-based approach and educational environment of a higher educational establishment, taking into account the situation of educational system development. Psychological health is a multifold notion, that is why it is necessary to determine its main components, the most interesting in the aspect of higher professional education. Active life position, creative approach to professional problems solution, need for self-development, yearning for self-realization not only in profession, but also in interrelations with other people – all this is the index of psychological health of a personality. That is why, in our opinion, it is interesting to define the main directions of a future teacher’s psychological health preservation and formation in an educational environment of a higher pedagogical educational establishment.

Keywords: competence approach, educational competencies, psychological health, self-actualization, educational and educational environment

Отандық білім беру жүйесіндегі қазіргі жағдайды оның сыртқы көрінісіне ғана емес, ең алдымен оқу процесінің ішкі құрылымына әсер ететін жаһандық білімнің жағдайы ретінде сипаттауға болады. Құзіреттілікке негізделген тұғыр, білім берудегі инновациялар, жаңа білім беру стандарттары, білім беру құзыреттері, мектеп және университет түлектерінің моделі,

әмбебап білім беру қызметі, білім беру рейтингтік жүйесі, білім беру қызметтері, білім қоғамы, білім беру жүйесіндегі менеджер және т.б. – бұл бүгінде Қазақстандағы білім беру жүйесі қолданатын терминдердің толық тізімі емес.

Құзыреттілікті зерттеген отандық ғалымдардың бірі Қ.А. Жолдасбекова этнопедагогика материалдары негізінде студенттердің жалпы мәдени құзыреттілігі – болашақ кәсіп иелерінің халықтық ухани құндылықтарын түсінуі арқылы олады құзыреттілікке қолдана алуымен анықталатын, кәсіби мәнді, тұлғалық қасиеттерінің қалыптасуын кұрайтын адамгершілік тұрғыдағы мәдени басқарушы іс-әрекет екендігін нақтылаған [1].

Б.Т. Кенжебеков «құзыреттілік» түсінігінің мәнін тұлғаның теориялық білімі мен тәжірибеде белгілі бір міндеттерін шешу үшін қолдануға даярлығы және қабілеттілігі деп ашады. Автор «біліктілік» және «құзыреттілік» ұғымдарын салыстыра отырып, «құзыреттілік» кәсіби білім мен біліктен басқа, көшбасшылық, топта жұмыс жасай алу қабілеті, коммуникативті қабілеттер, логикалық ойлау, ақпараттарды іріктеу және қолдану бірлігінен тұрады деп тұжырымдады [2].

М.А. Ғалымжанова «Құзыреттілік – бұл күнделікті өмірдің нақты жағдайларында пайда болатын проблемалар мен міндеттерді тиімді түрде шешуге мүмкіндік беретін қабілеттілік» деп, тұлғаның психикалық қасиетін негізге алған [3].

Құзыреттілік тұғырды жетекші әдіснамалық тәсіл ретінде өзектендіру В.В. Семикиннің пікірінше, «әлеммен өзара әрекеттесудің әртүрлі нысандарында табысқа жету үшін оларды пайдалану үшін ең аз әлеуметтік-психологиялық білім мен дағдыларды қамтитын психологиялық қасиеттердің белгілі бір жүйесі ретінде қазіргі білім берудің мақсатты екпінінің оқу білімі мен дағдыларынан құзыреттілікке күрт өзгеруімен байланысты» [4; 173 б].

В.Н. Введенскийдің пікірінше, «кәсіби құзыреттілік» ұғымын енгізудің орындылығы оның мазмұны, «кәсібилік», «біліктілік», «кәсіби қабілеттер» сияқты кеңінен қолданылатын ұғымдарды біріктіретін интегративті сипаттамаға байланысты. Оның пікірінше, құзырет-бұл жеке сипаттың бір түрі, ал құзыреттілік - нақты кәсіби немесе функционалдық сипаттамалардың жиынтығы [5; 51 б].

Құзыреттілік оқыту процесінде және қоршаған қоғаммен өзара әрекеттесу кезінде қалыптасатындығына байланысты құзыреттілік тұғыр принципін іске асыру білім алушы өмір сүретін барлық білім беру және мәдени жағдайға байланысты. А.А. Деркач, Э.В. Сайко дұрыс атап өткендей, «қызметтің маңызды ерекшелігін сипаттайтын маңызды сәттердің бірі оның өзара әрекеттесудің ерекше объективті қалыптасқан бірлігіне-өзара тәуелділікке – іс-әрекетке, оның субъектісіне, қоршаған ортаға «сәйкестігі»; мақсаттардың сипаты, олардың қозғалғыштығы, мотивтердің қозғалғыштығы, іс-әрекетте жүзеге асырылатын іс-әрекеттердің ерекшеліктері көбінесе жеке тұлға кіретін ерекшеліктермен, жалпы мәдени-тарихи деңгеймен басылған кезде» [6; 424 б].

Мұндағы білім беру мазмұны «мәдениеттің белгілі бір салаларында және қызмет түрлерінде жеке маңызды және әлеуметтік өзекті мәселелерді тиімді шешу үшін өзара байланысты құндылық бағдарларын, дағдылар мен білімді біріктіретін кешенді құрылым болып табылатын білім беру құзыреттіліктерінің жүйесі» ретінде қарастырылады. Қазіргі білім берудің нәтижесі бәсекеге қабілетті, әлеуметтік жауапты, бастамашыл және құзыретті азаматтарды тәрбиелеу болуы тиіс, бұл ел экономикасы мен тұтастай алғанда қоғамның инновациялық дамуы үшін негіз болып табылады. Бұл мәселені шешу білім беру жүйесінде тұлғаға бағытталған және құзыреттілікке негізделген тәсілдерді жүзеге асырмай мүмкін емес, өйткені стандарттар біркелкі болуы мүмкін, білім алушылар мүмкін емес.

Бұл мәселе өскелең ұрпақтың білім беру және тәрбиелеу жүйесін ұйымдастырудың әлемдік тәжірибесі тұрғысынан мүлдем жаңа емес. Өткен ғасырдың ортасында өз кітабында

болған К.Р. Роджерс тұжырымдамасына жүгінуіміз әбден заңды «Психотерапия и консультирование» (1949) бұл мәселенің шешімін ұсынды: «әкімшілер жаппай білім берумен байланысты қаржылық шығындардың маңыздылығын неғұрлым нақты түсінсе, соғұрлым олар туындаған мәселелерді практикалық шешуге қызығушылық танытады». К.Роджерстің ұстанымымен келіспеу қиын, ол адамның бастапқыда өзін-өзі танудың белгілі бір оң потенциал бар деп санайды, ол тек қолайлы жағдайларда болуы мүмкін; қолайсыз жағдайлар адамның ішкі мүмкіндіктерін «бұғаттайды» және бұл адамның, атап айтқанда студенттің психологиялық денсаулығына әсер ететіні сөзсіз.

Жыл сайын жоғары оқу орындарына түсетін мыңдаған жастар әлеуметтік жағдайдың күрт өзгеруінен туындаған түрлі мәселелерге тап болады. Бұл, ең алдымен, бірінші курс студентінен дербес оқу қызметін ұйымдастырудың қалыптасқан дағдылары мен іскерліктерін; жаңа әлеуметтік референттік топтарға кіруді талап ететін жоғары оқу орнындағы оқытудың жаңа жағдайларына бейімделу қажеттілігіне байланысты. ЖОО-ның басталу жағдайының күйзелісі бірінші курс студенттерінің жаңа тұғырлықты жеріне көшуінен, ата-анасының отбасынан кетуінен және өз өмірін өз бетінше ұйымдастыру қажеттілігінен туындаған көңілсіз күйлер кешенімен қиындауы мүмкін.

С.А. Гапонованың пікірінше, студенттердің функционалдық күйлерінің ауқымы «психологиялық және энергетикалық ресурстардың (шабыт, қанағаттану, қуаныш) және тепе-теңдік емес теріс күйлердің (толқу, қорқыныш, стресс) жұмылдырылуының жоғарылауының тепе-теңдік емес оң күйлерін де, оңтайлы психикалық белсенділігі бар тепе-теңдік күйлерін де (сергектік, қанағаттану, қызығушылық, алаңдаушылық) қамтуы мүмкін және психикалық белсенділіктің төмендеуі (шаршау, жалқаулық пен депрессиядан сағыныш пен депрессияға дейін)» [7; 197 б]. Бұл жағдайлардың пайда болуы және олардың динамикасы ЖОО-да оқудың ұзақтығы мен жағдайына байланысты.

Термин психологиясының терминологиялық аппаратына кіріспе «психологиялық денсаулық» салыстырмалы түрде жақында болды (Б.С. Братусь, И.В. Дубровина, А.И.Захаров, А. Маслоу, В.Э. Пахальян, В.И. Слободчиков, Д.И. Фельдштейн, О.В. Хухлаева, А.В. Шувалов және т.б.). Бұл құбылысты жеке тұлғаның дамуымен, адамның белгілі бір әлеуметтік жағдайларда іс-әрекет пен өмірдің субъектісі ретінде тәрбиесімен тығыз байланысты қарастыру медициналық, әлеуметтанулық, философиялық және басқа аспектілерден айырмашылығы адам денсаулығы проблемасының психологиялық аспектісін анықтауға мүмкіндік береді: «психологиялық денсаулық-бұл балалар мен білімалушылардың дамуы, оқуы мен тәрбиесінің терең өзара әрекеттесуінің нәтижесі және, бір жағынан, олардың психикалық денсаулығының сипаты, екінші жағынан, олардың психологиялық сауаттылығы мен дамып келе жатқан тұлғаның психологиялық мәдениетінің белгілі бір деңгейі» [8; 208 б].

Психологиялық денсаулық, И.В. Дубровина атап өткендей, адамның мінез-құлқы мен қарым-қатынасында тек сыртқы нормаларға ғана емес, сонымен қатар ішкі саналы өзін-өзі бағдарлауға көбірек көңіл бөлген кезде біртіндеп өзін-өзі қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Ол адамның өмірге деген қызығушылығын, ой еркіндігі мен бастамасын, ғылыми немесе практикалық қызметтің кез-келген саласына деген құштарлығын, белсенділік пен тәуелсіздікті, жауапкершілік пен тәуекелге қабілеттілікті, өзіне сенумен басқаны құрметтеуді, мақсатқа жету құралдарындағы талғампаздықты, күшті сезімдер мен тәжірибелерге қабілеттілікті, өзінің даралығын сезінуді және қуанышты таңдануды қамтиды [9].

Біздің зерттеу аспектімізде гуманистік психологияның негізін қалаушы А. Маслоудың [10] психологиялық денсаулықтың екі компоненті туралы тұжырымдарына назар аудару керек. Бұл, біріншіден, адамдардың «қолдарынан келгеннің бәрі» болуға, өзін-өзі тану арқылы өзінің барлық потенциалын дамытуға деген ұмтылысы, оның қажетті шарты-адамның «өзін-өзі шынайы бейнелеуін» табу. Бірақ өзің туралы шынайы идеяның өзі жеткіліксіз, өйткені адам

оған табиғатпен тән нәрсені жүзеге асыруы керек. Демек, психологиялық денсаулықтың екінші компоненті-гуманистік құндылықтарға деген ұмтылыс. А. Маслоу өзін-өзі жүзеге асыратын тұлғаға басқаларды қабылдау, автономия, стихия, сұлулыққа сезімталдық, әзіл сезімі, альтруизм, адамзатты жақсартуға деген ұмтылыс, шығармашылыққа бейімділік сияқты қасиеттер тән деп есептеді

Біздің зерттеуіміздің логикасында бұл тұрғыда психологиялық денсаулық аксиологиялық, инструменталды және қажеттіліктік-мотивациялық компоненттерді қамтитын жүйе ретінде пайда болатындығын атап өткен жөн. Аксиологиялық компонент өзін-өзі абсолютті қабылдауға да, жынысына, жасына, мәдени ерекшеліктеріне және т. б. қарамастан басқа адамдарды қабылдауға да сәйкес келеді. Инструменталды компонент адамның өзінің және басқа адамдардың эмоционалдық күйлерін түсіну және сипаттау қабілетін, басқаларға зиян келтірместен сезімдердің еркін және ашық көріну мүмкіндігін, оның мінез-құлқының да, басқалардың да себептері мен салдарын түсінуді қамтиды. Қажеттілік-мотивациялық компонент адамның өзін-өзі дамыту қажеттілігінің болуын анықтайды. Бұл дегеніміз, адам өзінің өмірлік белсенділігінің субъектісіне айналады, оның дамуының қозғаушы күші ретінде әрекет ететін ішкі белсенділік көзі бар. Ол өзінің дамуы үшін жауапкершілікті толығымен қабылдайды және «өзінің өмірбаянының авторы» болады (В.И. Слободчиков).

И.С. Кон 18-23 жастағы адамда қоғам әлеуметтену объектісін көп көрмейтінін, бірақ оны тәрбиелеуді жалғастыра беретінін, оның нәтижелерін «ересектер» стандарттары бойынша бағалай отырып, қоғамдық - өндірістік қызметтің жауапты субъектісі ретінде атап көрсетеді [11; 175 б]. Сондықтан біз студенттің психологиялық денсаулығы үшін оның танымдық қажеттіліктерін қанағаттандыру ғана емес, сонымен бірге қарым-қатынастың әлеуметтік қажеттіліктері, адамның қадір-қасиетін құрметтеудегі психологиялық қажеттіліктер, оның сезімдері мен тәжірибелері, қызығушылықтары мен қабілеттері маңызды деп санаймыз.

Біздің зерттеуіміз көрсеткендей, студенттердің психологиялық денсаулығын қалыптастырудың ерекшеліктері мен жеке нұсқаларын ескере отырып, жоғары оқу орнында оқыту кезеңіндегі кәсіби дайындық тұжырымдамасы тиімді болады, егер:

- ЖОО-ның білім беру-кәсіптік ортасы студенттің оқытудың жаңа жағдайларына табысты бейімделуіне ықпал ететін және болашақ маманның кәсіби қызметте ілгерілеуінің барынша табыстылығын және ондағы өзін-өзі растауды қамтамасыз ететін аса маңызды психологиялық-педагогикалық шарт ретінде қарастырылады;

- психологиялық, педагогикалық және әдістемелік пәндердің мазмұны студенттің іргелі теориялық білім жүйесін қалыптастыруға ғана емес, сонымен бірге рухани-адамгершілік, шығармашылық, барлық жаңа тұлғаға ашық тәрбиелеуге бағытталған;

- студенттің практикалық іс-әрекетке психологиялық дайындығын қалыптастыру процесі студенттердің кәсіби дайындығының біртұтас мақсатты жүйесінің бөлігі болып табылады;

- ЖОО-дағы тәрбие-білім беру процесі студенттердің құзыреттілік тәсіл контекстінде мамандыққа субъективті-тұлғалық кезең-кезеңмен кіруі ретінде қарастырылады.

Педагогикалық ЖОО студенттерінің психологиялық денсаулығын қалыптастыру ерекшеліктерін теориялық-эксперименттік зерттеу барысында біз студенттердің психологиялық денсаулығын сақтау мен нығайтудың келесі шарттарын бөлдік: психологиялық білім беру; білім беру және тәрбие ортасының қауіпсіздігі; оқытушылардың құзыреттілігі; оқу курстарын құру; тәрбие жұмысы; оқытудың техникалық құралдары; ғылыми-зерттеу қызметі; жобалау қызметі; білім берудегі инновациялар; студенттер мен оқытушылардың бірлескен қызметі; олардың өзара қарым-қатынасы, оқытудың рейтингтік жүйесі. Дәл осы жағдайларды жүзеге асыру студенттің – психологиялық денсаулығын сақтауға және қалыптастыруға ықпал етеді.

Зерттеудің мақсаты - студенттердің психологиялық денсаулығының компоненттерін зерттеу және дамыту.

Зерттеу материалы мен әдістері

Студенттердің психологиялық денсаулығының компоненттерін эксперименттік зерттеу 2024 жылы Семей қаласында жүргізілді. Зерттеуге 20 студент қатысты, оның ішінде 12 қыз және 8 ұл бала.

Студенттердің психологиялық денсаулығының құрылымдық компоненттері туралы теориялық ережелерге сүйене отырып, біз психологиялық денсаулықты зерттеу әдістерін біз бөлген компоненттерге сәйкес бөлдік: аксиологиялық («В.В. Столиннің өзіндік қарым - қатынасының тест-сауалнамасы» әдістемесі), инструментвалды («М. Розенбергтің өзін-өзі бағалау шкаласы») және қажеттілік-мотивациялық («Жетістікке жету қажеттілігін бағалау шкаласы»).

Зерттеу нәтижелерін талдай отырып, студенттердің субъектілер тобында тұтастай алғанда өзінің жеке басына қатысты оң дифференциалданбаған сезім (өзіндік қатынастың интегралды көрсеткіші) көрінетіні анықталды. Бұл топта өзін-өзі бағалау көрсеткіші нашар көрінеді: 1 курс студенттері орта есеппен өз күштеріне, қабілеттеріне, энергиясына, тәуелсіздігіне, өз өмірін бақылау және өзін-өзі ұстану қабілетіне деген сенімді төмен бағалайды. Сонымен бірге, топ бойынша орта есеппен өзіне деген оң көзқарас, өзін-өзі кінәлаудың төмен деңгейі байқалады. Ал 3 курс студенттер өздеріне деген қызығушылық пен басқаларға деген сенімділіктің төмен деңгейін көрсетті. Сондай-ақ, 3 курс студенттер басқалардың жағымды көзқарасынан гөрі теріс көзқарасты күтеді.

1 курс студенттердің психологиялық денсаулығының инструменталды компонентін зерттеу нәтижелерін талдау субъектілер тобында өзін-өзі бағалау мен өзін-өзі қорлаудың орташа деңгейі анықталғанын көрсетті. Өзін-өзі бағалау деңгейі өзін-өзі қорлау деңгейінен асып түседі, мұны өзін-өзі бағалау коэффициенті де көрсетеді: 1,24. Осы арқылы біз субъектілер «өзін-өзі қорлайтын» мәлімдемелермен келісе отырып, сонымен бірге өзін-өзі бағалау шкаласына қатысты мәлімдемелермен келіскенін атап өттік. Осылайша, өзін-өзі бағалаудың жоғары деңгейінде өзін-өзі бағалау қорғаныс функциясы ретінде әрекет етуі мүмкін. Нәтижелерді талдай отырып, біз психологиялық денсаулық компоненттерінің келесі статистикалық маңызды байланыстарын анықтадық (кесте 1).

Кесте 1 - 1 курс студенттерінің психологиялық денсаулығының қажеттіліктік-мотивациялық компонентін зерттеу нәтижелері

1 курс студенттерінің психологиялық денсаулығының қажеттіліктік-мотивациялық компонентін зерттеу нәтижелерін талдау көрсеткендей, жалпы топ бойынша жетістікке жетудің мотивациясының орташа деңгейі ең айқын болып табылады, ал студенттердің 40 % - ы жетістікке жетудің мотивациясының төмен деңгейін көрсетті. 1 курс студенттерінің психологиялық денсаулығының компоненттерінің статистикалық маңызды қатынастарын анықтау үшін корреляциялық талдау (Спирмен критерийі) қолданылды.

Жетістікке жету мотивациясының көрсеткіші өзін-өзі қабылдау көрсеткіштерімен ($r = -0,47$, $p \leq 0,05$) және басқалардан оң көзқарасты күтумен ($R = -0,50$, $p \leq 0,05$) теріс байланысты. Өзін-өзі қабылдау деңгейі неғұрлым жоғары болса, 3 курс студенттері басқалардан өзінің жеке басына деген оң көзқарасты неғұрлым жиі күтсе, жетістікке жету мотивациясының деңгейі соғұрлым төмен болады. Керісінше, өзін-өзі қабылдаудың төмен деңгейі бар және басқа адамдардың оң көзқарасын күтпейтін 3 курс студенттері жетістіктерге көбірек ынталы. Мүмкін, бұл белгілі бір шиеленіс, әлеуметтік және психологиялық күйзеліс туралы болуы мүмкін, мұнда өзін-өзі бағалаудың төмендігі 3 курс студенттің «басқаларға және өзіне дәлелдеу үшін» нақты жетістіктерге жетелейді.

Өзін-өзі қабылдау көрсеткіші жалпы интегралды өзіндік қатынас көрсеткішімен де байланысты ($r = 0,64$, $p \leq 0,05$). Өзін-өзі қабылдау неғұрлым жоғары болса, студенттерде жалпы қарым-қатынас соғұрлым жоғары болады. Өзін-өзі қабылдау зерттелген топтағы тұтастай алғанда өзіндік қатынастың жүйелік факторы деп болжауға болады.

1 курс студенттерінің психологиялық денсаулығының компоненттерін дамыту үшін біз әлеуметтік-психологиялық тренинг әзірледік және сынақтан өткіздік, өйткені В.И. Панов атап өткендей, топтық тренингте адамның санасы рефлексивті (яғни, өзін-өзі көрсететін, өзін-өзі танытын) позицияға қойылады. Тренингте «өзін-өзі тану, сананың өзіндік стереотиптерін жену бойынша психологиялық тәжірибе жинақталады...» [28].

Қайта диагностикалау нәтижелерін талдай отырып, тренингтен кейін 3 курс студенттері өздерінің күштеріне, қабілеттеріне, энергиясына, тәуелсіздігіне, өз өмірін бақылау және өзін-өзі ұстану мүмкіндіктерін бағалауға, өзін-өзі түсінуге көбірек сенім білдіретінін атап өтеміз.

1 курс студенттер, жалпы алғанда, өзінің жеке басына қатысты оң дифференциалданбаған сезім бар (өзіндік қатынастың интегралды көрсеткіші). Сонымен қатар, жетістікке жетуді ынталандыру қажеттілігінің оң динамикасы байқалады: жетістікке жетудің төмен деңгейі анықталмады, жоғары деңгей 3 курс студенттері 50% ұсынылған.

Осылайша, әлеуметтік-психологиялық тренингті жүзеге асыру жастардың психологиялық денсаулығының барлық компоненттерінің дамуына ықпал етті: аксиологиялық, инструменталды және қажеттілік-мотивациялық.

Әдебиеттер

1. Жолдасбекова К.А. Студенттердің жалпы мәдени құзыреттілігін этнопедагогика материалдары негізінде қалыптастыру: 13.00.08: пед.ғыл.канд...дис. – Шымкент, 2010. – 198 б.
2. Кенжебеков Б.Т. Сущность и структура профессиональной компетенции специалиста // Высшая школа Казахстана. – 2022. - №2. – С.81-84
3. Ғалымжанова М.А. Мұғалімдердің ақпараттық құзыреттілігін дамытудың педагогикалық шарттары: 13.00.08: пед.ғыл.канд...дис. – Атырау, 2008. – 153 б.
4. Семикин, В.В. Психологическая культура в образовании человека: монография / В. В Семикин. – СПб.: РГПУ им. А. И. Герцена, 2002. – 173 с.
5. Введенский В.Н. Моделирование профессиональной компетентности педагога / В. Н. Введенский // Педагогика. – 2003. – № 10. – С. 51- 55.
6. Деркач А.А. Самореализация – основание акмеологического развития: монография / А. А. Деркач, Э. В. Сайко. – М.- Воронеж, 2010. – 424 с.
7. Гапонова, С.А. Функциональные психические состояния студентов в образовательном пространстве высшей школы: монография / С.А. Гапонова. – Н. Новгород: НГПУ: Изд-во ВВАГС, 2004. – 197 с.
8. Хухлаева О.В. Основы психологического консультирования и психологической коррекции: Учеб. пособие / О.В. Хухлаева. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.
9. Дубровина И.В. Практическая психология в лабиринтах современного образования: Монография / И. В. Дубровина. – М.: НОУ ВПО «МПСУ», 2014. – 464 с.
10. Маслоу Р. Мотивация и личность / Пер. А.М. Татлыбаевой. – СПб.: Евразия, 1999. – 480 с.
11. Кон И.С. Психология юношеского возраста (Проблемы формирования личности): учебное пособие - М., 1979. – 175 с.

МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ ЕҢБЕГІНДЕГІ СЕЗІМДІ ТӘРБИЕЛЕУ ЖОЛДАРЫ

Сабинова Ж.Н., Сұлтанова Н.Б.

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті

Атырау, Қазақстан

Бұл мақалада Ақын, педагог-психолог, Алаш зиялысы Мағжан Жұмабаевтың «Педагогика» еңбегіндегі - сезім адамның іс-әрекетінде, өмір тіршілігінде үлкен орын алатындығын сипаттайды. Сезімнің түрлерін қарастыра отырып, оны балада тәрбиелеу жолдарына жан-жақты тоқталады.

Тірек сөздер: ішкі сезімдер, сұлулық сезімдер, құлық сезімдері, табиғат жаратылысы, отбасы, сұлу искусство

В статье анализируется книга «Педагогика» поэта, педагога-психолога, Алашского интеллектуала Мағжана Жұмабаева, в которой большое место занимают чувства в деятельности человека, в жизни. Рассматривая виды чувств, подробно останавливается о путях их воспитания у ребенка.

Ключевые слова: внутренние чувства, чувства красоты, чувства характера, творение природы, семья, красота

This article describes in the book "Pedagogy" by the poet, teacher-psychologist, Alash intellectual Magzhan Zhumabaev - feelings occupy a large place in human activity, in his life. Considering the types of feelings, he dwells in detail on the ways of their upbringing in a child.

Keywords: inner feelings, feelings of beauty, feelings of character, creation of nature, family, beauty

Мағжан жан тәрбиесіне, ішкі сезім көріністерін былайша топтастырады: ішкі сезімдер, сұлулық сезімдер, құлық сезімдері және ішкі сезімдердің сыртқа шығуын, жағымды, жағымсыз болып бөлінуін, жан күйінің сипатына қарай түрлерін, жас ерекшелігіне қарай өзгерісін ашып көрсетіп, ішкі сезімді тәрбие қылу жолдарын көрсетеді.

Сезім адамның іс-әрекетінде, өмір тіршілігінде үлкен орын алады. Мағжанның сипаттауында, ішкі сезім - таза жан көрінісі. Ішкі сезім арқылы біз заттарға, көріністерге баға береміз. Әрбір адамның ішкі сезімі сол адамның жанының қандай күйде болуына, оның біліміне, өмір тәжірибесіне және денесінің қандай күйде болуына байланысты. Сезімде сол адамның дүниетанымы, өмір позициясы, ұстанымы жақсы аңғарылады. Алға қойған мақсат жолында, өмір үшін күресте күшті, жігерлі сезімдерсіз табысқа жету қиын. Мағжан пікірінің бағалылығы ішкі сезімді: өзімшілдік (эгоизм) және көпшілдік (альтруизм) деп бөлуінде. Біздің не әлсіздігімізді, не күштілігімізді көрсететін сезімді өзімшілдік ішкі сезім деп атап, оған: ұялу, қорқу, батырлық, ашу, жек көру, тәкаппарлық, күншілдікті жатқызады. Ал басқа адамдарға және жаратылыс үшін болатын сезімдерді көпшілік ішкі сезімдер деп, оған: достықты, аяушылықты жатқызады. Осы сезім құбылыстарына қысқаша түсінік бергенде Мағжан адам көңіл күйінің ерекшеліктерін айрықша шеберлікпен аша білген [1, 74 б.]. Адамның басқа адамдарға сезімін білдіру - нервтік-мидың қызметінің бірдейлігінен, яғни адам өмір сүру жағдайында сондай жағдайды басынан кешірсе, ол адамда сондай сезім пайда болады. Адамның жеке қасиеттерін, психикалық өзгешеліктерін еңбек және тұрмыс жағдайында суреттейді.

Мағжан еңбегінде баланың ішкі сезімдерінің ерекшелігі мен оны оң бағытқа тәрбиелеу жолдары, терең ғылыми тұжырымдармен пайымдалған. Ең алдымен бала алынған әсерлердің жағымды, жағымсыздығына мән береді дей отырып, балаға тән ішкі сезімдер сипатын былайша жіктейді:

1) Баланың ішкі сезімдері ұшқыр болады, жылдам оянады (мысалы, жылдам жылап, тез жұбануы);

2) Баланың ішкі сезімдері күшті, құйындай екпінді болады (мәселен ойыншығын алсаң қатты ашулануы);

3) Баланың ішкі сезімдері тұрақсыз, құбылымпаз, құйындай тез басылады.

Мағжан ішкі сезімдерінің ерекшелігіне қарай адамдардың психологиялық мінездемесін береді: “Жөпшенді нәрселерден жағымсыз ішкі сезім алмайтын адам бақытты, тым сезімпаз адам бақытсыз”-дейді.

Ішкі сезімдерді тәрбиелеудің басты мақсаттарын белгілейді. Олар: тек жақсы пайдалы нәрседен ләззат алуға үйрету, жақсыны көрсетіп, жақсыны естірту, айналасына қайырымды қаратып, қаталдықтан, күншілдіктен сақтандыру. Бұл талап ең алдымен ата-анаға, одан соң тәрбиешіге қойылатын қатал талап. Өйткені баланың ең алғашқы еліктейтіні осылар.

Өзіміздік ішкі сезімдердің біреуі - ашу. Екінші кісі тарапынан бізге әдейі көлденең тартылатын бір бөгетке, кедергіге ұшырасақ, біздің жанымызда ашу сезімі пайда болады. Бұл сезімнің бала психологиясындағы көріністерімен оны жоюдың жолдарын Мағжан дұрыс көрсетеді. Ашу сезімінің екінші бір адамға қарсы сезімі болғанда ғана оянатындығын ескере отырып, өштесу, кекшілдік, қайырымсыздық секілді жағымсыз мінездердің алдын алу үшін бала ашуын басу жолдарын ұсынады.

Ал А.И. Смирнов өз еңбегінде былай дейді: “Субъективті тұрғыдан баланың әрекетіне сабырлы болу керек. Бала әрекетіне мүмкіншіліктер беріп, оның бізге тудырған қолайсыздықтарына мән бермеу қажет. Біз “еркелік” деп қарастыратын баланың табиғи ашулануы жазалауға тұрмайды, себебі ашу болмаса, сезімі, ақылы дамымай, тіпті, мінезі де қалыптаспайды” [2. 59б.].

Ішкі сезімнің келесі – жағымсыз түрі - қорқу сезімі. Ол адам жанында бір бақытсыздық күткенде болады. Әрбір жаңа, таныс емес жағдайда, біз өзіміздің әлсіздігімізді сезгенде пайда болатын әрекет. Біздің білімдеріміз бен дағдымыздың қорқу үстінде үлкен маңыздылығы, қорқудың себептері оны білмегендіктен емес, біздің әлсіздігімізден. Қорқыныш – қозғалыс мүшелерін жоғары қозғалысқа келтіретін күшті сілкініс. Оның ақырғы мақсаты-төніп тұрған қауіптен қашу, белсенділік төмендеп, сасқалақтау мен ауыр көңіл-күй, қимыл баяу немесе тым шапшаң, ойлау үзік-үзік, көрумен есту әлсірейді. Қорқу сезімінің екі түрі жеңіл қорқу - тынышсыздану деп, қатты қорқу - үрей ұшу деп аталады. Қорқу сезімі неғұрлым күшті болса, оның жанға яғни денеге әсері де сонша күшті болады

Ал ғалым “баланың денесі әлсіз, қиялы тым тірі болғандықтан тым қорқақ болатындығын” ескерте отырып, оны қорқыныштан құтқару, батырлыққа тәрбиелеу жолдарын тұжырымдайды: “Баланы қорықпайтын ер қылып өсіру үшін оның денесін һәм жанын сау, берік қылып тәрбие қылу керек. Алдымен баланы ешбір уақыт қорқытпау керек” [1, 78 б.].

Яғни, балаға айтылатын әрбір әңгіме де, ертегі де баланың жанын шошытарлық нәрсе болмауы керек. Үлкендер баланы жастайынан сөзбен ғана емес, іспен де батырлыққа, өжеттікке үйретуі тиіс. “Жасында қорқытылып үйренбеген бала өскенде ер болады. Ер болу – үйренуден. Адамға ер болу керек деген құр сөз пайда бермейді. Ерлікке іспен үйрету керек” [2, 79 б.].

Ғалым тұжырымдарының ішіндегі аса құндыларының бірі – баланы жазалау, ұрып-соғу, қорқытудың зияндығы туралы пікірлері. Қазақ халқының кейбір осы тұрғыдағы жағымсыз қылықтары мен діни оқытудағы жазалау түрлерін талдай отырып, ол былайша ой қорытындылайды: “Ұрылып, соғылып тәрбие қылынған бала жанының барлық жақсы мінездерінен, ақылынан, есінен айырылып, миғұла болады. Су жүрек, жасқаншақ болады” [2, 83 б.].

Балаға тыйым мен тежеу қорқыту мен үркіту арқылы емес, махаббат пен жылы сөзге, төзімге негізделіп, өзінің ісінің нашар я жағымсыздығын өзі сезініп, нашар істің нәтижесі

нашар болатындығына көзін жеткізетіндей тәрбие амалдарын ойластыру керектігіне баса назар аудартады.

“Өлімнен ұят күшті” - дейді халқымыз. Ұялу сезімі де ішкі жан көріністерінің елеулі түрі. Мағжанда ұялу сезімі - егерде біз өзіміз қымбат көретін адамдарымыз мінегендей бір мін іс істесек, жанымызда пайда болатын сезім. Білім, тәрбиесі, мінезіне қарай әр адамның ұялу дәрежесі де әр түрлі болады. Өйткені, ұят сана-сезімі жетілген, ар-ожданы жоғары, дүниетанымы мен сенімі қалыптасқан адамдарға тән. Ұялту арқылы тәрбиелеу қазақ халқыны” тәрбие тарихында маңызды орын алған. Ал белгілі өлшемнен асқан ұялтудың тәрбиеге кері әсерін тигізетінін Мағжан нақтылы мысалдар арқылы көрсетеді. Мысалы, “ұялту, келемеж қылу баланың жақсылыққа, жоғарылыққа ұмтылудағы барлық ынтасын байлап, баланы жасық, ынжық қылады, бала қорғаншақ, өзіне-өзінің сенімі жоқ жасқаншақ болады”-дейді. [2, 79 б.]

“Стыд означает тревогу за свою репутацию. Он возникает, когда индивид чувствует, он в чем-то слабее других”- дейді А.А. Смирнов өз зерттеулерінде [3, 73 б.].

Бала қызғаншақ, өзіне-өзі сенімі аз, я жоқ жасқаншақ болады. Ұялу сезімінің қарсысы - өзіне-өзі разы болу сезімі. Өзіне-өзі разы болу сезімі тым тәкаппарлыққа ұласып кетпеу үшін де тәрбиелеп отыру керек, ол үшін өте сақтықпен өз ісіне оң, дұрыс баға беретіндей дәрежеге жеткізу, баланың өзін емес, істеген ісін мақтау керектігін Мағжан өте дұрыс көрсеткен. Шектен тыс, орынсыз мақтаудың бала психологиясында дандайсу, мақтаншақтық мінездерінің пайда болуына әсер ететіндігін тұжырымдай отырып, балаларға сыйлық берудің де мәніне үңіліп, тәрбиедегі ықпалын атап көрсетеді: “Сый алған балалар сый алу үшін ғана тырысып, кеуделеріне орынсыз менмендік, ретсіз тәкаппарлық кіріп, сый алмаған балалар күншіл һәм өзіне-өзі сенбейтін жасық болып шығады” [1, 80 б.].

Аяу және достық сезімдерінің жеке адамға ғана емес, оның өзге адамдармен байланысты қарым-қатынасын бейнелейтіндігін Мағжан “көпшілік ішкі сезімдері” деген атау арқылы береді. Аяу сезімі әр адамда болады. Адам бір нәрсені аяғанда бір мақсат үшін, яғни сол нәрсе дұрыс болғандықтан аямайды, тек сол нәрсе аяныш көрінсе ғана, аяйды. Қасірет, бейнет көрген адам неғұрлым бізге жақын болса, сонша терең аяймыз. Адамға сезім білдіру нервтік мидың қызметі, егер де адамның өмір сүруінде ұқсастық болса, сол адамның басынан өткендей өмір сүруде көрінеді.

Ішкі сезімдердің негізі - достықты - адамда, сол адамдардың жанына екінші бір адамдардың жаны барлық мінездерімен үйлесетін болса, сонда болады. Достықты өзара сыйластық, өзара сенім, өзара берілгендік, адалдық деп білді. Дос болғанда адам ойлап, аңдап дос болады. Әсіресе, жас кезіндегі достықтың адамға көп пайдасы бар. Өйткені досының көңілін тауып үйренген бала, өзіміздік мінезден аулақ болады.

Мағжан Жұмабаевтың «Педагогика» кітабында ішкі сезімдердің адам үшін ең қымбаттысы - сұлулық (қазірше, эстетикалық - Ж.С.) және құлық (қазірше, адамгершілік - Ж.С.) сезімдері делінген. Сұлулық сезімдері адамның дұрыс, сау ләззат іздеуіне, сұлу нәрсені сүюіне, көріксіз нәрседен жиренуіне, жақсылыққа ұмтылып, жамандықтан тыйылуына көп көмек көрсетеді.

Мағжанның айтуынша, әр адамның сұлулық сезімдері әр түрлі нәрседен оянымпаз болады, біреуі жаратылыстан, біреуі музыкадан, біреуі сұлу суреттен, біреуі поэзиядан. Сондықтан да балада искусствоның қандай түріне ынта бар екенін тауып, сол ынтасын туғызатын сұлулық сезімдерін өркендету керек. Бұлар шындықтағы нағыз сұлулықты сезіне білуден байқалады. М. Жұмабаев “Сұлулық сезімдері адамның дұрыс, сұлу, ләззат іздеуіне, сұлу нәрсені сүюіне, көріксіз нәрседен жиренуіне, жақсылыққа ұмтылып, жауыздықтан тыйылуына көмек көрсетеді” деп көрсетіп, оны тәрбиелеу жолдарында табиғаттың, ән мен күйдің адамдар мінезіне әсерін көрсетеді.

Мағжан ұғымынша сұлулық сезімдерге тәрбиелеуде адамның қызығушылық ерекшеліктері ескерілуі тиіс. Демек, қызыққанда ғана сұлу суреттен де, поэзиядан, табиғаттан да әсер ала алады. Бірақ ол білім дәрежесі, тәжірибесі, ортасы, даралық ерекшеліктеріне қарай өзгешеленеді.

Мағжан сұлулыққа тәрбиелеу көзі ретінде - жаратылысты алады, яғни, “бала сұлу жаратылыстың құшағында болса, сұлулық сезімдері ерекше оянады. Тәрбиеші жаратылыстағы түрлі сұлулықтарға баланың абайын аударып білуі керек”. Бұл пікірде сұлулыққа тәрбиелеушінің ішкі жан дүниесінің дәрежесіне (ауқымдылығы, белсенділігі, жан-жақтылығы) мән беріледі. Себебі, тәрбиелеуші де сұлулық сезімінің қалыптасуында маңызды рөл атқарады [1, 83 б.].

Яғни, Мағжан Жұмабаев сұлулық сезімдеріне тәрбиелеудің негізі ретінде: 1) табиғат жаратылысының сұлулығын таныту; 2) отбасы мен айналадағы тазалықты; 3) сұлу искусствону (сұлу сөз, сұлу сурет, сұлу өлеңдер, сұлу түсті таныту) алады.

Мағжан құлық сезімдері деп [1, 84 б.] - ойдың, яғни істің ізгі не жауыз болуына қарап, адамда болатын жағымды, жағымсыз сезімдерді атайды. Ізгі іс, ізгі ой адамда жағымды сезім туғызады. Адамның өзін сүюі, туысқандарын сүюі, өз елін сүюі, басқаларға зиян келтірмей, адамзатты дос, бауыр көруі жауыздық тілемей, ізгілік тілеу жаратылысында бар нәрсе. Адам шын ізгі адам болам десе, жалпы адамзатты сүйіп, халық ісі, халық пайдасы жолында еңбектенуі қажет.

Адам өзінің ойын, ісін басқа адамдардың ойлары мен істерімен қабыстырып, өз басына келетін пайдаға ұмтылып және басқа адамдарға да пайда келтіріп, зиянның болмауын тілеу, құлық сезімдерінің көрінісі. Ол адамда білімі тереңдеп, өзі есейген сайын құлық сезімдері де жоғарылап, кеңейе береді. Мәселен, осындай сезімдердің қатарына ұлтжандылық, жолдастық, адамгершілік, ар-намыс, парыз, борыш, жауапкершілік, шыншылдық және т.с.с. жатады.

Мағжан құлық сезімдерінің анасын сүюден басталып, өз елін сүюінің бүкіл адамзатты сүю сезіміне алып баратын ізгілікке негізделуін қажет еткен тәрбиені мақсат етеді. Ол жөнінде: “Адам өз халқының адамдарын сүюінің үстіне басқа халықтардың адамдарын да сүюге міндетті. Міндетті ғана емес, еріксіз сүймек, жер жүзіндегі адам адамды сүймек. Бұл – адамның жаратылысындағы негізгі мінез” [1, 87 б.] - дейді.

Ізгілікке тәрбиелеудегі діннің рөлін баса көрсететін пікірлердің онды тұстарын қолдай отырып, орынсыз жақтарына қарсы өз уәжін келтіреді. “Құлық сезімдері, яғни адамның жауыздықтан безіп, ізгілікке ұмтылатын мінезі адамның өзінің жаратылысында бар. Дін ескі емес, адам ескі. Ізгілікке ұмтылдыратын дін адамның жаратылысы емес. Ізгілікке ұмтылатын адамның мінезі дінді туғызған”.

Баланың құлық сезімдерін өркендету үшін қажет шарттарды былайша тұжырымдайды: 1) Баланың ізгі құлықты болып қалыптасуында ең алдымен ата-ананың, туған-туыстың рөлі зор. Сондықтан отбасындағы тәрбиеге басты көңіл бөлінуі керек; 2) Баланың бірге ойнайтын жолдастарының дұрыс, ізгі құлықты болуына ата-ана, тәрбиеші өте мұқиятты болу керек; 3) Баланың құлық сезімдерінің бекуі, тереңдеуі үшін әдебиеттен, тарихтан ізгі құлыққа өрнек болатын әңгімелер таңдалып алынып, дұрыс пайдалана білуі керек. Қорытынды нәтижені баланың өзіне шығартып дағдыландыру қажет; 4) Үйде де, мектепте де ізгі құлық тәрбиесі тұрақты болуы керек. Егер ол құбылмалы болса, балада сенім жоғалады. Және қандай да бір тәртіп пен талап бала жаратылысына қайшы келмеуі тиіс. Бала мен тәрбиеші арасы берік сенім мен сыйластыққа құрылғаны жөн. “Бала тәрбиешіні мұңын тарқата алатындай, қуанышына ортақтаса алатындай досым деп білсе одан ешбір ойын, ісін жасырмайтын болады”.

Әдебиеттер

- 1 Жұмабаев М. Педагогика. – Алматы: Рауан, 2003. - 112 б.
- 2 Смирнов А.И. Эстетика, как наука о прекрасном в природе и искусстве. - Казань, 1900. – 277 с.

- 3 Смирнов А.А. Психология ребенка и подростка.–М., 1926.–256 с.
4 Сабирова Ж.Н. Мағжан Жұмабаевтың психологиялық көзқарастары: Монография. – Алматы: «Medet Group» ЖШС, 2021. – 164 б.

МЕТОД «ИСТОРИИ» В ТРЕНИНГЕ КАК РЕСУРС ДУХОВНОГО РАЗВИТИЯ И ЛИЧНОСТНОГО РОСТА ЧЕЛОВЕКА

Садвакасова З.М., Ахмедходжаева Р.Х.-М.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан

В статье рассматривается метод истории в тренинге и ее методические рекомендации в разработке и проведения тренинга.

Ключевые слова: метод истории, тренинг, тренер

Мақалада тренингтегі тарих әдісі және оның тренингті әзірлеу мен өткізудегі әдістемелік ұсынымдары қаралады.

Түйін сөздер: тарих әдісі, тренинг, жаттықтырушы

The article deals with the method of history in training and its methodological recommendations in the development and conduct of training.

Keywords: story method, training, trainer

Введение. В древности одним из источников и инструментом воздействия на сознание, поведение личности были подобранные истории, легенды, сказки. Духовная связь историй, всегда давала пищу для размышления и толчок к активным действиям человека.

Историй очень много и если грамотно рассказать или научить самим создавать эти истории, то человек сможет не только вдохновляться этими идеями, но и других вдохновить на смелые шаги и поступки. И именно метафора (метод истории) может дать импульс к активным и осознанным действиям человека. Ведь слушать истории косвенно и брать «рациональные зерна» всегда намного эффективнее в росте человека, чем нотационная беседа. И это замечательный инструмент, который помогает не только понять природу личности, но и скорректировать шероховатости личности [1-6].

Метод истории или по-другому «сторителлинг» (англ. story + telling – рассказывать историю) – это социальная и культурная деятельность, заключающаяся в обмене историями, иногда с импровизацией, театрализацией или украшением.

Если рассмотреть историческую страничку, то термин storytelling появился благодаря руководителю концерна Armstrong International Дэвида Армстронга. Идея управлять своими сотрудниками нестандартно вместо того, чтобы читать им безликие инструкции повлияла на появление инструмента, как метода истории [7].

Какую роль играет история для духовного и личностного роста развития человека и почему желательно применять в работе с людьми? Психолог М.Аткинсон (2018) писала: «Рассказывая истории, мы открываем перед людьми огромные возможности для перемен» [8]. По Майклу Харнеру (2015) духовный кризис - это недостаток ресурса правильной духовной опоры при наличии множества духовных вопросов. Эти вопросы могут искоренить подсказки других историй [6]. Теоретик Рос Л. (2009) в концепции «Личная ответственность и личный выбор», утверждает, что, прослушав или прочитав истории может возникнуть ответственность за самого себя. [9 с.55]

В рассмотрении «истории» как метода поддержки внес вклад психолог Карл Роджерс. Он выявил, что когда люди рассказывают друг другу истории, то легче происходил процесс

адаптации и сам процесс социализации. Для этого он внедрил, и до сих пор применяют активно психологии «Группы встреч». И чем больше будет встреч с разными людьми и практико-ориентированными историями, тем эффективнее будет процесс социализации человека [23].

Основная часть. У каждого человека в жизни найдется хотя бы одна интересная история, которую он непременно может рассказать. Однако, не все люди владеют мастерством рассказчика. Недаром с незапамятных времен ценилось ораторское искусство, суть которого состояла в умении удержать внимание слушателей.

Для чего рассказывать лучшие истории? Любая история всегда уникальна о некотором персонаже, который, находясь в процессе самопознания, совершает смелый, важный скачок в собственном развитии. И *задача истории* – помочь занять позицию обозревателя, позволяющая изучить большие вопросы о жизни, в котором может произойти осознание своей сценарной жизни. Поэтому *роль истории* показ примера о некотором персонаже, который, находясь в процессе самопознания, совершает смелый, важный скачок в собственном развитии.

Умение рассказывать истории – это тот навык, который нужно в себе развивать. Развитие эмоциональности в общении с людьми — приоритетно при развитии способности рассказывать что-либо. Учиться нужно у профессионалов, у людей, которые знают, что такое техника красивой речи. Как и любой другой способности, этому навыку можно обучиться. Хорошим оратором называли такого человека, который может рассказать даже простую историю так, чтобы она понравилась всем. *Но как желательно тренеру в тренинге разрабатывать и рассказывать историю, чтобы открыть новые возможности для человека?* Рассмотрим в статье методические рекомендации в рассказывании истории. Разным аудиториям нужны разные истории. Поэтому как рассказывать истории, чтобы была структура знаний, помогающая к активным действиям человеку, коротко рассмотрим.

Где брать идеи для сторителлинга? 1. **Идеи для истории** можно брать из практики (метод «Живые знания»), 2. Повседневная практика. 3. Общение с разными людьми.

Из чего складывается хороший сторителлинг? [10]. По мнению Булоховой М., желательно придерживаться **алгоритма**, то есть шагов при ее разработке и рассказывании истории [10]. (рис. 1, 2).

Рисунок 1 – Элементы создания хорошей истории на практике (Булохова М., 2024)

КАК НАПИСАТЬ ИСТОРИЮ ПРАВИЛЬНО – 9 ПРОСТЫХ ШАГОВ

Рисунок 2 – Шаги рассказывания историй

Теоретик Аннет Симмонс в книге «Сторителлинг: как использовать силу историй» написала шаги, помогающие ее раскрытию: 1. Определить желаемый результат. 2. Подобрать нужные образы. 3. Составить список слов. 4. Сложить из слов историю [11].

При рассказывании хорошей истории желательно учитывать **компоненты** сторителлинга и составлять пошаговый план (Казеев А., 2019):

1. Любая история невозможна без *персонажей*. Их число – один и более, и именно они являются ключом к восприятию истории. Персонажи составляют своеобразный мост, который вы перекидываете к аудитории. И если во время знакомства с историей люди проникнутся персонажем, поставят себя на его место, то велика вероятность, что они выполнят нужное вам целевое действие;

2. *Конфликт*, некая трудность, которую преодолевает герой.

3. Завершение или же *развязка* подводит итог цепочке событий в истории персонажей [12]

Пошаговый план создания сторителлинга (Казеев А., 2019):

1. Определение целевой аудитории. Важно понять, кому Вы собираетесь рассказывать историю и какой реакции хотите добиться от слушателей;

2. Создание идеи. То, что должно быть донесено до слушателей;

3. Выбор героев. Они должны напоминать слушателю его самого, быть чем-то похожим на него;

4. Разработка сценария и выбор стиля рассказа;

5. Добавление деталей и эмоций, которые нужны для того, чтобы человек смог нарисовать историю, героя и ситуации в своей голове;

6. Краткий вывод после всей истории. Та идея, которую мы доносили в течение всего процесса, в конце должна быть выделена и донесена [12].

Специалист в области рассказывания историй Булохова М. в своей практике придерживается следующих составляющих для успешной истории [10] (рис.3).

Рисунок 3– Составляющие успешной истории (Булохова М.)

Элементы сторителлинга (Семчугова И., 2024): цель, герой, сюжет, мораль [13]

Формула сторителлинга (Дейл Карнеги): 1. Инцидент. Реальная или якобы реальная жизненная ситуация, пример. 2. Действия. Непосредственное решение проблемы, преодоление трудности. 3. Выгода. Что принесло герою решение его проблемы [14].

Принципы работы сторителлинга (Шердаков Д., 2020): слова, мозг (обработка интеллектуальных объектов), образ (вызывает эмоциональную реакцию), результат (помогающий для активных действий и принятия решения [14].

Главные правила сторителлинга (Булохова М.) /рис. 4/.

Рисунок 4 - Правила при рассказывании истории (Булохова М.)

М. Овчаренко (2024) в правилах при рассказывании истории **придерживается цепочки**: короткий тайминг, ваша вера в историю, наличие аргументов, созвучность с ценностями аудитории, история должна быть «к месту» [18].

Истории лучше работают на практике, если соблюдать **правила** при разработке и его рассказывании. При построении сторителлинга придерживаться правила 4 «Р»: включают Plot (сюжет), Purpose (цель), People (люди), Place (место). 1. Сюжет: какую историю вы хотите рассказать своей аудитории? 2. Цель: какова цель вашей истории, что вы хотите достичь посредством видео? 3. Люди: кто персонажи вашей истории, и какова их роль в вашем

повествовании? 4. Место: где будут происходить события? Подумайте, как место действия может повлиять на общее повествование [15].

Демьянов Д. разработал **методику** рассказывания сторителлинга. 1.Суть. Выделите смысловое ядро, которое даст понять целевой аудитории, о чем вы ведете рассказ, и с какой целью. 2.Сюжет. К примеру, можно показать, к чему приведет ..и показать радужный результат применения. 3. Художественный прием. Это может быть метафора или аллегория [19].

Иногда человеку трудно начать рассказывать историю, и здесь можно использовать **заготовки**, которые помогут включиться в начальный процесс рассказчика, запустить ход мысли. См.рис. 5

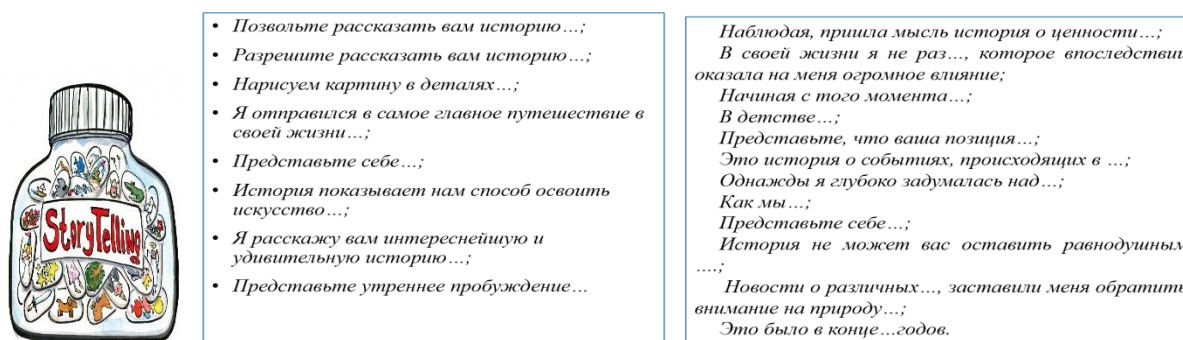

Рисунок 5 – Заготовки при рассказывании истории по М. Аткинсон (2018)

Приемы и подсказки в вопросах: как мне найти смысл...даже здесь? Каков вывод... Что привело...Какое отношение имеет эта история к ...? Что бы ты мог пообещать самому себе? Что действительно ценно для вас? Есть способ как получить...?

И не забываем механизм запоминания. Запоминается начало, середина, конец. Поэтому конец истории тоже важно продумать. Лучше если историю дома завершить, в зависимости от постановки образовательной цели. Например, концовки историй: Жизнь была великим приключением! Мы всегда можем делать...Или можно дать как домашнее задание завершить своим концом, в зависимости от постановки цели

Чтобы вкусно было преподнесено содержание и активизировать мыслительный процесс слушателей, важно применять педагогические приемы в рассказывании истории. Леонова А.С. в статье раскрывает приемы в трех частях: начало, середина и конец [20]. См.рис.6

Рисунок 6 -Приемы рассказывания в истории [20]

На практике при рассказывания истории в образовательном процессе мы разработали методику «Ключи роста» (автор Садвакасова З.М.) /табл.1/.

Таблица 1 - Позитивные конструкции при рассказывании истории по методике Садвакасовой З.М.

Динамика процесса	Убеждение	Внутреннее осознание
Пространство возможностей	Новые варианты	Важные перемены
Сохранить энергию...	Ключевая жизненная цель	Свое рациональное видение
Добавление деталей	Почетная привилегия	Бросают вызов
Просветление	Наблюдательная осознанность	Коуч-позиция
Выстроить естественную связь	Отношения и смысл	Предназначение и обязательства
Подталкивание к совершению	Удивительная смелость	Создание нового мышления
Прорыв	Внутреннее видение	Благие деяния
Внутренний диалог	Поиск	Поток видения
Поведенческие реакции	Варианты выбора	Выйти за пределы старых привычек и ограничений
Задействовать общечеловеческий потенциал	Перенастроить фокус на внутреннее богатство	Выстроить мост к будущему
Сделать выбор, по глубокому убеждению,	Ясное видение	Намерение
Направить визуализацию	Ключом была гибкость	Расширяя свое видение
Найдите, в каких областях вы сильны	Формирование глубокого обновления	Изменила жизнь в лучшую сторону
Своеобразный трамплин для прыжка	Научился делать то, что нужно было делать	Стимулировал мотивацию на каждом уровне разума и тела
Собственное внутреннее видение	Создавайте четкие границы	Поллюбить
Поле осознанности	Чудо (маленькое, большое)	

Психолог М.Аткинсон рекомендует в каком ключе **рассказывать истории для активизации мыслительного процесса и направления человека к активным действиям и позициям:**

- *Рассказывать «Истории личного развития»;*
- *Превращать метафоры в холистические двери, открывающие путь к креативности;*
- *Путь к само исследованию, ведущему к обучению и освобождению (избавление от самообмана);*
- *Динамика.* Внутренний комментарий и озвучка в позитивном ключе;
- *Дары осознания.* Герой находит что-то внутри себя и как ему помогло расширить видение, переход на следующий уровень выбора и изменений;

— *Открыться в процессе истории.* В процессе рассказывания истории подталкиваем, чтобы человек проявил интерес к тому, что его может избавить..., воссоединиться с возможностями и начать внутреннее движение к теплой связи. Важно расширять свое внимание, чтобы выйти за границы произвольной системы посланий.

— *Выращивание внутренних садов с помощью открытых вопросов.* Открытые вопросы призваны помочь людям добавить к своему восприятию новые детали и иные измерения.

— *Сделать шаг от метафорического страдания к просветлённому осознанию.*

— *Процесс формулирования цели (заявление об обновлении).*

— *Путешествие героя.* Это особый жанр истории о человеке, который твердо держится своей цели и преодолевает различные жизненные препятствия.

— *Стать своим «ценностным разумом» («Просветление»).*

— *Развивайте трансформационное видение.*

— *Стук сердца жизни.* Описание деталей путешествия

— *Установите связь с внутренней истинной.* «Средства и цели неразделимы. Стань сам той переменной, которую ты хочешь увидеть в мире!» (*Создание нового мышления*)

— *Исключительная сила обещания*

— *Скачок в личностном росте.*

— *Метафоры, которые указывают направление.*

— *Эмоциональное обновление в сторону позитивной энергии.*

— *Возвращение новых способностей.*

— *Расширяя идентичность: кто мы такие?*

— *Великие дары жизни: мужество и определенность.*

— *Формирование глубокого обновления*

— *Творите с помощью принципов и ключевых фраз*

— *Кульминационные вопросы.* Открытый вопрос, составленный таким образом, чтобы стимулировать тщательное исследование. Итак, как вы поймете, что получили настоящий результат? Где на сегодняшний день вас ожидает любовь? Как я смогу уже сейчас понять, каков мой следующий шаг?

— *Обряды переходов.* Ритуальная церемония перехода человека на следующий этап внутреннего развития во время слушания истории («до» и «потом»).

— *Взлет с совпадениями.*

— *Используйте открытые вопросы как ключевые фразы.* (Жизнь преподносит нам подарки, не так?)

— *Осознанность, присутствие и мудрость.* «Каждый день я по сто раз напоминаю себе, что моя внутренняя и внешняя жизнь основывается на ...

— *Ориентированная на решение сила благодарности. Истинная признательность.*

— *Ценностная осознанность [8].*

Искусство рассказывания истории могут быть насыщенными по содержанию, если применяют в целостном педагогическом процессе инструменты, это **техники** сторителлинга (рис. 7).

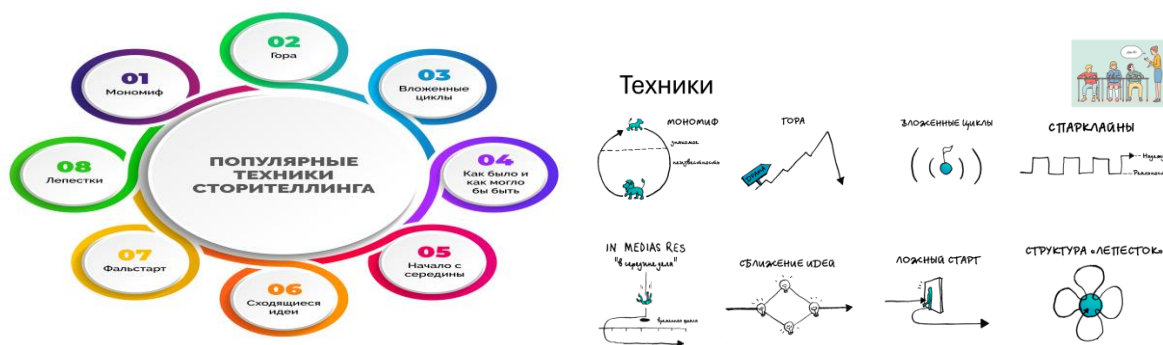

Рисунок 7 - Техники сторителлинга (Булохова М., Полонская Т.) [8,10,21]

Техники сторителлинга:

1. Мономиф. Классический путь героя, его исход из родных мест, скитания и возвращение домой, часто триумфальное.
2. Вложенные циклы. Наслоение историй друг на друга, но не хаотичное, а построенное вокруг главного сюжета и усиливающее его.
3. Гора. В отличие от мономифа не всегда заканчивается хорошо. Для «горы» характерна скачкообразность эпизодов, в одной «серии» могут соседствовать успех и неудача.
4. Начало с середины. Во многих современных фильмах используется этот прием – зритель начинает просмотр сразу с кульминации, а уже потом рассказывается, как герой до этого дошел. Позволяет быстро заинтересовать зрителя.
5. Как было и как могло бы быть. Выразительность достигается за счет контраста между существующим и возможным. Отличный прием для мотивационных текстов или роликов.
6. Фальстарт. История начинается, разворачивается по предсказуемому пути, но обрывается и начинается снова.
7. Сходящиеся идеи. Несколько на первый взгляд не связанных между собой историй постепенно сходятся в одной сюжетной точке.
8. Лепестки. Лепестки — это истории, они рассказываются одна за другой, после чего повествование переходит к центральному сюжету.
9. Рамка. Множество историй рассказываются в рамках основной. Например, в сказке «Тысяча и одна ночь» рассказываются разные истории (сказки Шахерезады), но в рамках главного сюжета.

Воздействуя на эмоции, Казеев А. рекомендует не забывать применять средства, стимулирующие и влияющее на запоминание истории. Быстрое и лучшее **средство** для этого – истории и рассказы, которые помогут вам: завладеть вниманием клиента; выстроить с ним доверительные отношения; мотивировать их к действиям; создать контекст вокруг данных и цифр, чтобы сделать их; интересными и актуальными; изменить мнение и повлиять на убеждения; объяснить особенности продукта; работать с возражениями; ответить на вопросы [12]. Какие применять средства обучения и его классификации можно познакомиться в методическом пособии Садвакасова З.М. Дидактические средства обучения (2012) [22]

Чтобы понять тренеру, насколько был процессный результат в тренинге, для обратной связи он может ориентироваться на **критерии** хорошего сторителлинга (Казеев А. 2019). История должна быть: запоминающаяся, универсальная, развлекательная, образовательная, и что немаловажно структурирована [13].

И для практики рассказывания истории можно применить схему (рис. 8). Для примера тренеру потренироваться как желательно рассказывать истории для изменения внутренней

природы человека, подталкивающая и направляя его духовную сторону смотрите для примера практику духовного роста психолога Е.Тарарина «Nalanda Stories» (см. <https://www.youtube.com/watch?v=SNBDsirhlK0>). Примеры рассказывания истории с песком (см. <https://www.youtube.com/watch?v=fStr-EQ4AQQ>) См. ниже варианты примеров*.

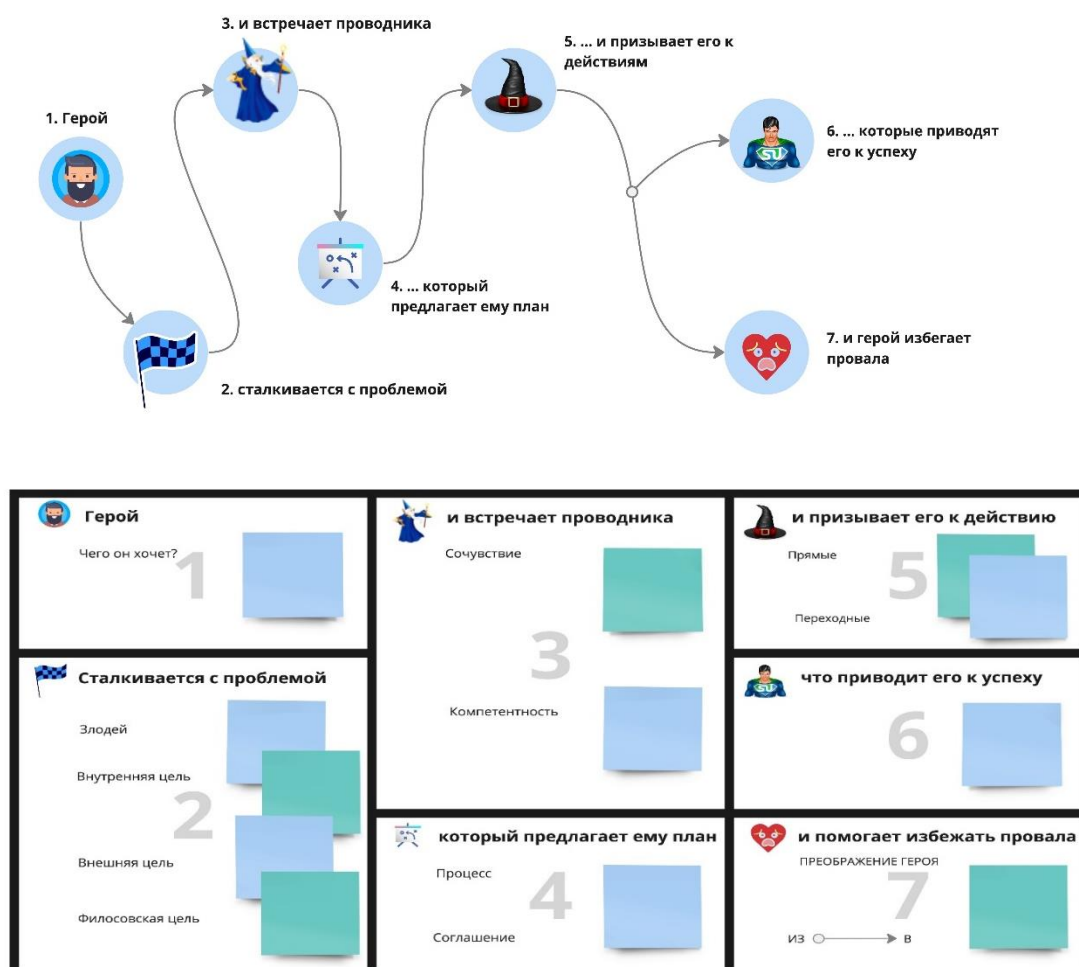

Рисунок 8 - Алгоритм рассказывания истории

Заключение

Таким образом, через истории может произойти переориентация, изменения себя и понимание того, что есть всегда выбор, а все зависит от того, как мы интерпретируем и что хотим взять с собой в дорогу. Если мы желаем произвести сдвиги формата внутри мира человека, важно придерживаться методических рекомендаций различных авторов, цепочки и алгоритма рассказывания истории. И любая история, которую вы создадите, может повлиять не только на СО-ЗНАНИЕ человека, но и в целом повлиять на его установки, мысли, восприятие, убеждения и даст желаемый результат в его поведении для успешной социализации в обществе.

*Методика рассказывания истории Е.Тарариной

Открываем серию видео об историях побед и поражений, которые изменили мир!

Выбрать одну историю Nalanda Stories посмотреть, сделать заметки.

<https://www.youtube.com/watch?v=SNBDsirhlK0>

Примеры рассказывания историй на реальных событиях:

1. Дерек Редмонд <https://www.youtube.com/watch?v=SNBDsirhlK0>

2. Теория «встречного пожара» <https://www.youtube.com/watch?v=sI5FOoFzPEQ>

3. Глухой гений и его отец <https://www.youtube.com/watch?v=A8Ri9eqwZt4>
4. Нет той Вселенной, в которой я могу сдаться <https://www.youtube.com/watch?v=Gyar18K2o-s>
5. Особенный человек - это я <https://www.youtube.com/watch?v=Lq6SuQm-qZc>
6. Story of Buddha - Nalanda | Buddha Sutra - Episode 5 <https://www.youtube.com/watch?v=Qdm5kzpipX8>
7. Упрямство и женская мудрость https://www.youtube.com/watch?v=I27KrV_ycuk
8. Один в поле - Мудрость Верности <https://www.youtube.com/watch?v=Zp3f53gpRyE>
9. Если руки опустились - подними! <https://www.youtube.com/watch?v=aKjNJ-QXAKg>
10. Никогда не поздно! <https://www.youtube.com/watch?v=O4PzEXTQDEQ>
11. Мечта, колоши и Возраст! <https://www.youtube.com/watch?v=CShR-A0sJGI>
12. Используйте свои Сильные стороны как Призраки <https://www.youtube.com/watch?v=mSkVfJuGEHE>
13. Какой я овощ? <https://www.youtube.com/watch?v=UoNoAIktFYQ>
14. Троллейбус номер 15 <https://www.youtube.com/watch?v=hWtHAyGtATA>
15. Вера, которая верила! https://www.youtube.com/watch?v=SCN_U3xrtpo
16. Чехов и Девид! <https://www.youtube.com/watch?v=PAbWaOEGPqk>
17. Готовность к победе! https://www.youtube.com/watch?v=0w0I_LMrk0Y
18. Создавать из ничего! <https://www.youtube.com/watch?v=O7YNLfrg3E4>
19. Незаметное солнце https://www.youtube.com/watch?v=4e_GEрoccSo
20. Две Истории о способности Видеть. Nalanda Stories <https://www.youtube.com/watch?v=vIDF9lvM7Kg>
21. Нет предела! Nalanda Stories <https://www.youtube.com/watch?v=tz5pbL3Slag>
22. О секрете успеха во всем. Nalanda Stories <https://www.youtube.com/watch?v=VvOar9AU5t8>
23. Не в деньгах счастье! Nalanda Stories <https://www.youtube.com/watch?v=-WnvPcR0R1U>
24. Бегун и Повариха! Nalanda Stories <https://www.youtube.com/watch?v=OI2aMyIhSgk>
25. Гитлер с мячом. Nalanda Stories <https://www.youtube.com/watch?v=b6tqsg4Xds8>
26. Император США. Nalanda Stories <https://www.youtube.com/watch?v=VAfEN7iEGd8>
27. Сокровища мусорного бака. Nalanda Stories <https://www.youtube.com/watch?v=cEQayAfx5NU>
28. О секрете успеха во всем. Nalanda Stories <https://www.youtube.com/watch?v=VvOar9AU5t8&t=18s>
29. Усердие и вера. Nalanda Stories <https://www.youtube.com/watch?v=UG4bJWaO5JA>
30. Смелость идти за сердцем! Nalanda Stories <https://www.youtube.com/watch?v=qxYTD5wd5YM>
31. На задворках Жизни. Nalanda Stories <https://www.youtube.com/watch?v=Bb8szYE7Ptw>
32. Мудрый завтрак. Встреча 7 Принятие себя <https://www.youtube.com/watch?v=m-vjD6nDTfo>
33. Решать нерешаемые задачи. Nalanda Stories <https://www.youtube.com/watch?v=nnhouDBaRu0>
34. Загадка Розето. Nalanda Stories <https://www.youtube.com/watch?v=2sVpfpt0LuA>
35. 10 шагов от унылой женщины к лучезарной <https://www.youtube.com/watch?v=C2GJN0wiuGI>
36. Не в деньгах счастье! Nalanda Stories <https://www.youtube.com/watch?v=-WnvPcR0R1U&t=56s>

Литература

1. Садвакасова З.М., Бейсекенова Д.Р., Каримова А.Б., Барикбаев Г. История как инструмент воздействия на сознание личности «группы риска» // Вестник Серия психологии и социологии 2019. - №3 (70) с.14-26
2. Айтбаева А.Б., Касен Г.А., Мынбаева А.К., Садвакасова З.М. Научно-практические основы профилактики суицида среди молодежи. – Алматы: Казак университеты, 2014.- 263 с.
3. Ньюмарк Эми Куриный бульон для души: 101 вдохновляющая история о сильных людях и удивительных судьбах – М.: Эксмо, 2018.- 464 с.
4. Марк Непо Книга вдохновений: 365 жизненных ситуаций, упражнений и притч для саморазвития – М.: Эксмо, 2013.-784 с.
5. Кэнфилд Д., Хансен М., Ньюмарк Э. Куриный бульон для души: 101 лучшая история – М.: Изд-во «Э», 2017.-352 с.
6. Вяткин А.Д. 50 великих книг о пути к истине – М.: Эксмо, 2014.-416 с.
7. Ножкина К. Сторителлинг: основные методы и техники / <https://news.pressfeed.ru/storytelling-6-tips/> 23 05.2024
8. Аткинсон М. Путь к изменению: Трансформационные метафоры / Пер.с англ. – 4-е изд. – М.: Альпина Паблишер, 2018.-210 с.
9. Крэйн У. Психология развития человека. 25 главных теорий. - Прайм –Еврознак, 2007.-512 с.
10. Булохова М. Сторителлинг – вы можете добиться чего угодно, просто рассказывая истории / <https://neiros.ru/blog/content/storitelling-vy-mozhete-dobitsya-chego-ugodno-prosto-rasskazyvaya-istorii/> 30.10.2023
11. Аннет Симмонс Сторителлинг. Как использовать силу историй. М., 2023. – 272 с.
12. Казеев А. Что такое сторителлинг, зачем и кому он нужен / <https://ruporu.ru/chto-takoe-storitelling-zachem-i-komu-on-nuzhen/> Дата публикации 26 07 2019

13. Семчугова И. Сторителлинг <https://www.unisender.com/ru/glossary/chto-takoe-storitelling/#anchor-3> Дата публикации 28.08.2024
14. Шердаков Д. Что такое сторителлинг, и как на самом деле продают истории: технология и примеры / <https://shard-copywriting.ru/storytelling/> 12.02.2020
15. 8 приемов для создания мощного сторителлинга / <https://www.renderforest.com/ru/blog/video-storytelling-tips> Дата публикации 2 02 2023
16. Ляшенко В.В. Арт-терапия как практика самопознания: присутственная арт-терапия. – М.: Психотерапия, 2014.-160 с.
17. Что такое сторителлинг, и как на самом деле продают истории: технология и примеры / <https://shard-copywriting.ru/storytelling/> 12.02.2020
18. Овчаренко М. Правила рассказывания истории https://www.trainingspace.online/academy/articles/istorii_dlya_treninga
19. Демьянов Д. Что такое сторителлинг: краткий обзор с примерами / <https://maxipartners.com/articles/storitelling-kratkiy-obzor-i-primery-v-reklame/>
20. Леонова А.С. Сторителлинг для развития речи и воображения дошкольников <https://multiurok.ru/files/storitelling-dlia-razvitiia-rechi-i-voobrazheniia.html>
21. Полонская Т. 8 методов сторителлинга для привлекательной презентации / <https://brusnyka.ru/post26>
22. Садвакасова З.М. Дидактические средства обучения: Методическое пособие.- Алматы, 2012. –. 80 с.
Садвакасова З.М. Социально-педагогический тренинг. Учебно-методическое пособие. Алматы: Казак университеті, 2017. -175 с.

ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕЖИВАНИЯ МОРАЛЬНЫХ ЭМОЦИЙ

Сейдеханова А.Н.

Казахский национальный университет имени аль-Фараби

Научный руководитель: Мынбаева А.К.

Алматы, Казахстан

В статье рассматривается феномен «моральных эмоций», особенности их переживания эмоций. В статье подчеркивается важность роли вины и стыда в регуляции социального поведения и развитии моральных принципов и норм.

Ключевые слова: моральные эмоции, вина, стыд.

Мақалада "моральдық эмоциялар" құбылысы қарастырылады. Моральдық немесе моральдық эмоциялардың құрамына кіретін эмоциялар тәжірибесінің ерекшеліктері. Сонымен қатар, кінә мен ұяттың әлеуметтік мінез-құлықты реттеудегі және моральдық принциптер мен нормаларды дамытудағы рөлінің маңыздылығы атап өтіледі.

Түйін сөздер: моральдық эмоциялар, кінә, ұят.

The article discusses the phenomenon of "moral emotions". The peculiarities of experiencing emotions are part of moral or moral emotions. In addition, the importance of the role of guilt and shame in the regulation of social behavior and the development of moral principles and norms is emphasized.

Введение. В современном обществе каждого человека учат придерживаться определенных норм поведения, быть социально вовлеченным в жизнь общества. Нарратив о полезном общественном вкладе в жизнь общества рассматривается в этике, аксиологии и других науках. В нашем исследовании рассмотрим понятие «моральных эмоций» в психологии.

Обзор литературы. Моральные рассуждения были в центре внимания большинства философов, начиная с Платона и Аристотеля. Психологическая сторона морали, рассмотренная, например, в «Теории моральных чувств» в Адама Смита, считалась подчиненной высшему, рациональному, моральному рассуждению, при этом такие ученые, как И.Кант, Ж.Пиаже, Л.Кольберг, трактовали моральное рассуждение как ключевой элемент

морали [1, с. 56]. Ж.Пиаже изучал развивающееся понимание ребенком справедливости и правил. Он создал концептуальную основу для изучения моральных рассуждений. Психолог Л.Кольберг говорил о морали, как важной части когнитивного развития человека, демонстрируя, что мораль, как и язык, может быть изучена как система преобразований основополагающих когнитивных конструкций [2, с. 97]. В последние 30–40 лет возник новый фронт исследований: моральные эмоции как основа морального поведения. Это развитие началось с акцента на сочувствии и вине и привело к новым исследованиям таких эмоций, как гнев, стыд и отвращение. Благодаря новому исследованию теоретики начали задаваться вопросом, могут ли моральные эмоции играть более важную роль в определении морали, превосходящую роль моральных рассуждений [3, с. 855].

Важность моральных эмоций заключается в том, что они играют заключительную роль в регуляции поведения, становлении моральных ценностей, норм, правильной социализации в обществе, построении здоровых отношений, исправлении своего поведения, через раскаяние, ошибок и их неповторение. Моральные или нравственные эмоции — разновидность социальных эмоций, которые участвуют в формировании и передаче моральных суждений и решений, а также в мотивации поведенческих реакций на собственное поведение и поведение других. По определению Джонатана Хайдта, моральные эмоции «связаны с интересами или благополучием либо общества в целом, либо, по крайней мере, лиц, кроме судьи или агента» [3, с. 870]. Эти эмоции зачастую помогают избегать социально неприемлемых («плохих») поступков [4, с. 364]. Моральные эмоции обеспечивают мотивационную силу — силу и энергию — для того, чтобы делать добро и избегать плохого [5, с. 358].

В этой статье мы сосредоточимся на диаде моральных эмоций — стыда и вины и в их особенности переживания. Стыд и вина — это эмоции, каждая из которых в первую очередь вызвана моральными проступками, тот, кто не способен испытывать эти эмоции, морально неполноценен. По мере того, как личность - «Я» размышляет о себе, моральные эмоции самосознания обеспечивают немедленное наказание (или подкрепление) поведения. По сути, эти эмоции функционируют, обеспечивая немедленную и заметную обратную связь о нашей социальной и моральной приемлемости. Моральные эмоции могут оказывать сильное влияние на моральный выбор и поведение, обеспечивая критическую обратную связь как в отношении ожидаемого поведения (обратная связь в форме предвосхищающего стыда, вины или гордости), так и в отношении фактического поведения (обратная связь в форме последовательного стыда, вины или гордости) [4, с. 347]. Считается, что стыд и вина приводят к разным результатам. Стыд соотносится с искушениями отрицать, скрыть или избежать ситуации, вызывающей стыд. Вина же с извинением, исправлением и признанием. Так, К. Изард пишет, что стыд временно затуманивает рассудок, а вина, напротив, стимулирует мыслительные процессы, связанные, как правило, с осознанием провинности и с перебором возможностей для исправления ситуации [6, с. 77].

Многие эмпирические исследования подтверждают, что те, кто часто испытывают стыд более уязвимы ко многим психологическим проблемам. Однако стыд, слитый с виной, создают такую ситуацию, где нет возможностей для переосмысления. Так вина с примесью стыда, скорее всего, является источником болезненного самобичевания и размышлений. Моральные эмоции, а именно стыд и вина являются очень болезненными эмоциями и могут мотивировать людей избегать совершения неправильных поступков [4, с. 360]. Вина в отличие от стыда длится долго, вина давит на человека, как бремя. Стыд может повторяться регулярно, но длится не так как вина. Возникают же моральные эмоции в связи неспособностью жить в соответствии с каким-либо идеалом или ценностью субъекта. Однако мы должны понимать, что каждый человек обладает своим индивидуальным моральным принципом. Наши эмоции

могут быть основаны на любом моральном принципе. В исследованиях доказали, что чувства вины и стыда оказывают влияние на психическое здоровье человека. В случае, если происходит негативное влияние или отсутствие чувства вины и стыда, то это может привести к психопатологиям, к таким как: антисоциальность, девиантное поведение, тревожность, депрессия, ОКР, ПТСР, расстройства пищевого поведения или суицид. Кроме того, самосознательные эмоции значительно влияют и на межличностные отношения. В связи с этим актуальность исследования моральных эмоций и их проявления у подростков не вызывает сомнений.

Цель исследования: выявить особенности переживания моральных эмоций у подростков. *Объект исследования:* подростки, *предмет исследования:* моральные эмоции у подростков. Выборка составила 52 человек подростков в возрасте 13–17 лет.

Гипотеза исследования: у подростков имеются особенности в переживании моральных эмоций.

Методы исследования: онлайн опрос, контент-анализ, шкала дифференциальных эмоций К.Изарда (адаптация А. Б. Леонова, М. С. Капица); *статистические методы:* описательная статистика, корреляционный анализ Пирсона.

Результаты исследования и дискуссия.

Перейдем к эмпирическому исследованию проявления моральных эмоций казахстанской выборки подростков. В результате анализа данных, полученных по методике «Дифференциация эмоций» К.Изарда, представлены результаты проявления эмоции вины. В методике каждая шкала состоит из 3-х аспектов и составляющихся, к примеру, эмоция вины включает 3 аспекта: виноватый, сожалеющий, раскаивающийся. Эмоция стыда включает: застенчивый, робкий, стыдливый аспекты. Рассмотрим субъективное переживание эмоции вины на рисунке 1.

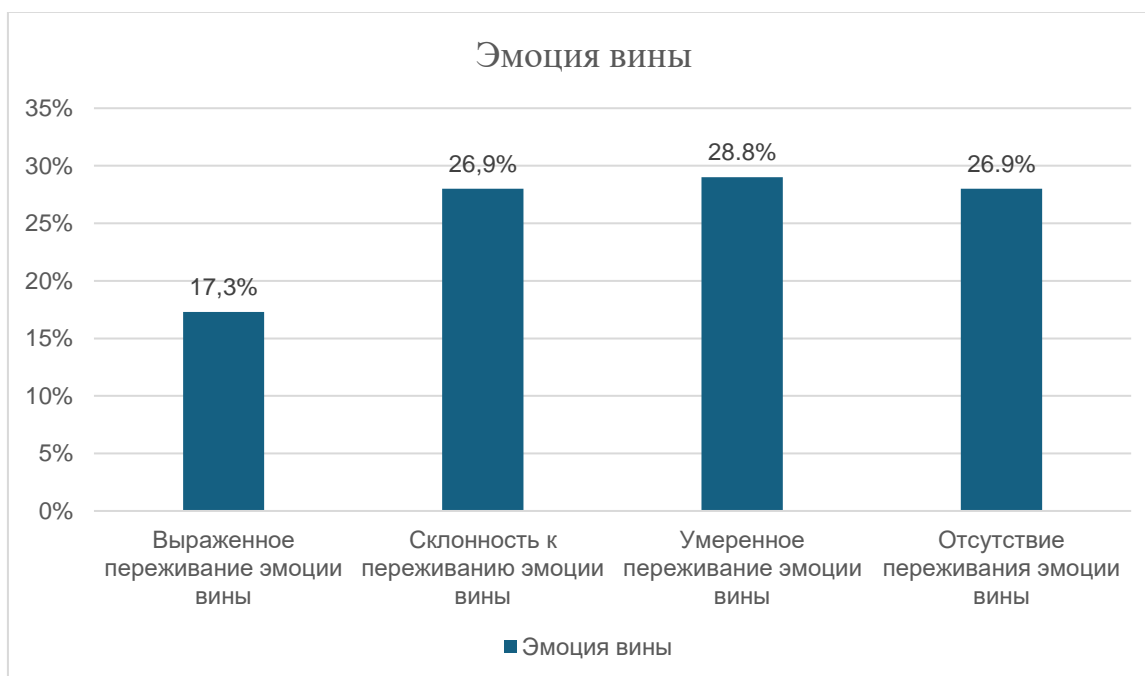

Рисунок 1 - Субъективное переживание эмоции вины

Выраженное переживание эмоции вины свойственно 17,3% подростков; 26,9% учащихся просто склонны переживать эмоцию вины; 28,8% учеников переживают эмоцию вины

умеренно. 26.9% подростков не переживают эмоцию вины. Это говорит о том, что эмоция вины является важной темой исследования, поскольку для более 40% подростков проблема вины на текущий момент актуальна (рисунок 1). Кроме того, можно заметить, что у 26,9% школьников отсутствует переживание эмоции вины, что также интересно для изучения.

Таблица 1 - Аспекты эмоции вины у подростков

	Сожаляющий		Виноватый		Раскаивающийся	
	Число	Процент	Число	Процент	Число	Процент
Выраженное переживание аспекта эмоции вины	8	15,4%	8	15,4%	10	19,2%
Склонность к переживанию аспекта эмоции вины	4	7,7%	4	7,7%	6	11,5%
Умеренное переживание аспекта эмоции вины	12	23,1%	12	23,1%	14	26,9%
Отсутствие переживания аспекта эмоции вины	28	53,8%	28	53,8%	22	42,3%
Количество	52		52		52	

Анализируя представленные результаты, можно говорить о том, что у 15.4% подростков выражено переживание сожаления, 7,7% респондентов обладают склонностью к переживанию сожаления. 23,1% респондентов имеют умеренное переживание сожаления и 52,8% школьников не переживают или переживают сожаление в меньшей степени.

Рисунок 2 - Субъективное переживание эмоции стыда у подростков

Такие же результаты и в аспекте переживания виноватости. Возможно, респонденты не различают сожаление и виноватость. Кроме того, 19,2% школьников переживают раскаяние в выраженной степени. 11,5% подростков обладают склонностью к переживанию раскаяния, 26,9% испытуемых не переживают раскаяние. Показатели по аспектам эмоции указывают на то, что среди подростков эмоция вины переживается в виде раскаивания. Однако большинство

переживают все аспекты в пределах нормы. Из понимания Е.П.Ильиным понятия раскаивания, мы видим, что раскаивание это очень глубокое сожаление, также он пишет, что это полное изменение, себя, своих оценок даже жизненного пути и раскаяние помогает обновиться и стать нравственнее. Такие результаты показывают, что подростки желают не просто обдумывать, застревать в эмоции вины, а наоборот стремятся исправить свои ошибки (таблица 1).

Перейдем к эмоции стыда, который также состоит из 3 аспектов (застенчивый, робкий, стыдливый) как у и подростков.

15.4% подростков переживают выраженную эмоцию стыда. 21.2% респондентов склонны к переживанию эмоции стыда. Большинство 38.5% учащихся умеренно переживают эмоцию стыда. 25% подростков отсутствует переживание эмоции стыда. В этой мы также видим, что эмоция стыда волнует 36.6% респондентов (рисунок 2).

Таблица 2 - Аспекты эмоции стыда у подростков

	Застенчивый		Робкий		Стыдливый	
	Число	Процент	Число	Процент	Число	Процент
Выраженное переживание аспекта эмоции стыда	5	9,6%	5	9,6%	3	5,8%
Склонность к переживанию аспекта эмоции стыда	4	7,7%	5	9,6%	10	19,2%
Умеренное переживание аспекта эмоции стыда	15	28,8%	16	30,8%	16	30,8%
Отсутствие переживания аспекта эмоции стыда	28	53,8%	26	50%	23	44,2%
Количество	52		52		52	

Из таблицы 2 мы видим, что выраженная степень переживания эмоции стыда в виде застенчивости, робкости и стыдливости проявляется у 9,6%, 9,6% и 5,8% испытуемых. Склонность к переживанию эмоции стыда проявляемая в виде застенчивости, робкости и стыдливости существует у 7,7%, 9,6% и 19,2% респондентов. Умеренно все аспекты эмоции стыда переживают 28,8%, 30,8% и 30,8% школьников. Отсутствие переживаний аспектов вины присутствует у 53,8%, 50% и 44,5% испытуемых. Отсюда можно заметить то, что показатели по аспектам эмоции указывает на то, что среди подростков эмоция стыда переживается в виде стыдливости. Однако большинство отметили, что отсутствует переживание всех аспектов.

Таблица 3 - Показатели описательной статистики подростков

Показатель	Среднее значение	Стандартное отклонение	Медiana	Мода	Мі	Ма
			на	да	n	x
Стыд	7,84	3,22	7	6	3	15
Вина	7,90	3,64	7,5	3	3	15

Результаты, представленные в таблице 3 показатели моды, медианы, средней арифметической показывают примерно схожие результаты, что может косвенно показывать, что результаты выборки имеют нормальное распределение.

Корреляционный анализ результатов исследования

Для статистической обработки и определения коррекционной связи и проверки гипотез о наличии связи между эмоциями вины и стыда нами был проведен корреляционный анализ с использованием рангового коэффициента корреляции Пирсона. Обработка данных проводилась с помощью программы Excel.

Таблица 4 - Общая корреляция между эмоциями, чувством вины и реакциями у подростков

	<i>Стыд</i>	<i>Вина</i>
Стыд	1	
Вина	0,701608	1

Анализ результатов корреляции указывает на сильную связь между эмоцией вины и стыда (таблица 4).

Закключение. Подводя итоги, можно сказать, что при стремлении прожить нравственную жизнь с пользой для общества, моральные эмоции играют ключевую роль в этом. Они регулируют поведение, улучшают межличностные отношения, помогают социализироваться, исправлять свои ошибки, избегать социально неприемлемых поступков. Отсутствие переживания моральных эмоций может указывать на моральную неполноценность, отсутствие самосознания, саморефлексии. В нашем исследовании мы выявили, что моральные эмоции, куда входят вина и стыд переживаются по-разному у подростков. Вина проявляется в виде раскаяния, что может значить о приверженности исправлять содеянное, стремление к самокоррекции. Эмоция стыда проявляется в виде стыдливости, что указывает возможно на важность социальной оценки со стороны общества, одноклассников, стремление избежать общественного осуждения. Моральные эмоции оказывают значительное влияние на внутренне самосознание и социальное поведение подростков. Результаты показывают, что около 40% школьников проблема вины и стыда волнует. Это говорит о важности обучения подростков регуляции и управления этими эмоциями со стороны родителей, педагогов и психологов. Также психологи, педагоги могут разрабатывать программы тренингов по обучению школьников самосовладанию и регулированию эмоций в школе для гармоничного развития личности и психологической устойчивости учащихся.

Методически рекомендации:

1. Научить регулировать моральные эмоции с помощью тренингов и образовательных программ подростков;
2. Обучить учащихся анализировать свои эмоции; разделять эмоции в конкретной ситуации или моменте, что понимать их и совладать ими.

Литература

1. Lawrence K. The philosophy of moral development //NY: Harper & Row. – 1981.
  2. Prinz J. J. Passionate thoughts: The emotional embodiment of moral concepts //Grounding cognition: The role of perception and action in memory, language, and thinking. – 2005. – С. 93-114.
  3. Haidt J. et al. Handbook of affective sciences //The moral emotions. – 2003. – С. 852-870.
  4. Tangney J. P., Stuewig J., Mashek D. J. Moral emotions and moral behavior //Annu. Rev. Psychol. – 2007. – Т. 58. – №. 1. – С. 345-372.
  5. Kroll J., Egan E. Psychiatry, moral worry, and the moral emotions //Journal of Psychiatric Practice®. – 2004. – Т. 10. – №. 6. – С. 352-360.
- Ильин Е.П. Психология совести: вина, стыд, раскаяние. - Санкт-Петербург: изд-во Питер, 2017.

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ СТУДЕНТОВ И ПРОБЛЕМЫ ИХ ИССЛЕДОВАНИЯ

Суяндыкова Н.М.¹, Карим Д.Р.²

¹Казахского национального педагогического университета им. Абая, SDU University

²Arden University (Великобритания), Центра психологической поддержки студентов,
SDU University,
Алматы, Казахстан

В статье рассматриваются социокультурные и психологические детерминанты суицидального поведения студентов и анализируются проблемы их исследования. Особое внимание уделяется многофакторной природе суицидального поведения, включающей взаимодействие личностных, семейных, социальных и культурных факторов. Описываются трудности в исследовании детерминант суицидального поведения, вызванные недостатком данных и особенностями методологических подходов, что усложняет разработку эффективных профилактических и интервенционных стратегий в университетской среде.

Ключевые слова: суицидальное поведение, факторы, исследование, студенты, профилактика и интервенция.

Мақалада студенттердің суицидтік мінез-құлқының әлеуметтік-мәдени және психологиялық детерминанттары қарастырылып, олардың зерттеу мәселелері талданады. Суицидтік мінез-құлқтың көп факторы сипатына, оның ішінде жеке, отбасылық, әлеуметтік және мәдени факторлардың өзара әрекеттестігіне ерекше назар аударылады. Суицидтік мінез-құлқтың детерминанттарын зерттеудегі қиындықтар университет жағдайында тиімді профилактикалық және интервенциялық стратегияларын әзірлеуді қиындататын деректердің жетіспеушілігінен және әдістемелік тәсілдердің ерекшеліктерінен туындайтыны сипатталған.

Түйін сөздер: суицидтік мінез-құлық, факторлар, зерттеулер, студенттер, алдын алу және интервенция.

The article examines the sociocultural and psychological determinants of suicidal behavior among students and analyzes the challenges associated with their study. Special attention is given to the multifactorial nature of suicidal behavior, which involves the interaction of personal, familial, social, and cultural factors. The difficulties in researching the determinants of suicidal behavior are described, including the lack of data and specific methodological approaches, which complicate the development of effective prevention and intervention strategies within the university environment.

Keywords: suicidal behavior, factors, research, students, prevention and intervention.

Суицид остается одной из ведущих причин смертности среди молодых людей в возрасте от 15 до 24 лет, представляя собой серьезную общественную и медицинскую проблему, требующую комплексного изучения. По данным Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ), суицид входит в число трех наиболее частых причин смерти среди этой возрастной группы, несмотря на значительные региональные и национальные различия в показателях [1, с. 7]. Международные исследования подтверждают, что в Казахстане уровень самоубийств, особенно среди детей и молодежи, существенно превышает аналогичные показатели в других развивающихся и развитых странах. Согласно данным ЮНИСЕФ, Казахстан демонстрирует высокие показатели суицидов как среди детей в возрасте от 5 до 14 лет, так и среди молодых людей в возрасте от 15 до 24 лет, что свидетельствует о необходимости более глубокого анализа факторов, способствующих этому явлению [2, с. 2].

Попытка самоубийства определяется как «самостоятельно инициированная последовательность действий индивидом, который во время инициации ожидал, что набор действий приведет к его или ее собственной смерти». Действие не может соответствовать критериям несуйцидального самоповреждения, то есть самоповреждения с намерением облегчить негативные чувства или когнитивное состояние с целью достижения позитивного настроения и не может применяться к суицидальным мыслям или подготовительным действиям [3, с. 2].

Таким образом, на сегодняшний день согласно Диагностическому и статистическому руководству по психическим расстройствам, 5-е издание (DSM-5) рассматриваются такие отдельные понятия как: а) самостоятельно инициированная последовательность действий индивидом, который во время инициации ожидал, что набор действий приведет к его или ее собственной смерти; б) самоповреждения с намерением облегчить негативные чувства или когнитивное состояние с целью достижения позитивного настроения; в) суицидальные мысли или подготовительные действия.

Обычно суицидальное поведение объясняется упрощенно, сводя его к одному конкретному событию, например, крупной финансовой утрате, разрыву личных отношений или диагнозу серьезного заболевания. Однако подобные подходы упускают из виду многоаспектность и сложность феномена суицида [4, с. 3]. Суицид следует рассматривать как многомерную проблему, в которой множество факторов взаимодействуют на различных уровнях человеческого существования. Ни один отдельный фактор или причина не могут полностью объяснить суицидальное поведение; напротив, оно представляет собой печальный исход сложного набора взаимодействий, происходящих на индивидуальном, социальном, культурном, биологическом и экологическом уровнях [5, с. 99].

Совокупность факторов, способствующих суициду, включает в себя нейробиологические механизмы, личную и семейную историю, стрессовые жизненные события, а также влияние социокультурной среды [6, с. 1]. Психологическая природа суицида часто связана с интенсивным эмоциональным напряжением и стремлением избежать невыносимых обстоятельств, таких как чувство наказания, позора, унижения, отчаяния, утраты или отверженности [7, с. 9]. Такие состояния сопровождаются утратой самоуважения и стремлением избавиться от непереносимой психологической боли. Помимо этого, в суицидальном поведении значительную роль играют и другие психологические факторы, такие как личностные черты, эмоциональные характеристики и трудности в эмоциональной регуляции [7, с. 257]. Особенно выраженным является дефицит способности принимать решения, что часто наблюдается среди людей с суицидальными наклонностями.

Таким образом, исследование суицидального поведения требует междисциплинарного подхода, учитывающего разнообразные аспекты, от биологических и психологических до социокультурных факторов. Понимание сложной взаимосвязи между этими компонентами позволит разработать более эффективные стратегии профилактики и интервенции, направленные на снижение уровня суицида среди молодежи.

В свою очередь, учебные заведения, являясь основным местом жизни и самореализации молодых людей, могут одновременно представлять собой пространство повышенного риска, где студенты сталкиваются с такими трудностями, что рассматривают суицид как возможный выход. Это подчеркивает необходимость принятия университетами активных мер по предотвращению подобных трагедий и создания безопасной, поддерживающей образовательной среды.

Помимо факторов риска, университетская среда обладает и защитными ресурсами, способными уменьшить вероятность возникновения суицидальных намерений. Осведомленность о факторах риска и защитных факторах позволяет университету не только оказать поддержку студентам, находящимся в зоне риска, но и предотвращать ухудшение их психоэмоционального состояния. Неосведомленность, напротив, ведет к усилению уязвимости и повышению вероятности трагических исходов.

Исследования суицида и суицидального поведения среди студентов, проведенные Осафо [8, с. 226]. и его коллегами в Университете Ганы, а также Бангалан и его соавторами в Университете Пампанга на Филиппинах [9, с. 7], выделили следующие общие факторы риска: *психологическое напряжение, депрессия, употребление веществ, вызывающих зависимость,*

пренебрежительное отношение со стороны родителей, агрессия и низкая самооценка, одиночество и недостаточная социальная поддержка, академические трудности.

Среди защитных факторов, общих для обоих исследований, можно выделить: *наличие хорошей социальной поддержки, высокая самооценка, позитивное субъективное благополучие, близкие отношения с родителями, духовное благополучие, поддержание здоровых социальных отношений.* Кроме того, Осафо и его коллеги упоминают такие факторы риска, как *тревога, импульсивность, пережитые травматические события, а также вопросы, связанные с гендером и гендерной идентичностью.*

В систематическом обзоре, проведенном Дж. Пилаем [10, с. 55], была предпринята попытка исследовать мировые данные о распространенности суицидов среди студентов, рисках и защитных факторах, а также университетских интервенциях для борьбы с этим явлением. В ходе поиска по четырем крупным базам данных было выявлено 60 исследований, опубликованных в рецензируемых академических журналах за период с 2015 по 2020 год. Большинство этих публикаций поступило из Соединенных Штатов, за ними следовали Китай и Великобритания.

Дж. Пилай определил такие *факторы риска как демографические особенности* (возраст: переход от школы к университету, пол: женщины более подвержены попыткам суицида, чем мужчины; этническая принадлежность: студенты из черных и меньшинств подвержены риску из-за расовой дискриминации; экономическое положение: студенты из бедных семей имеют повышенный риск; инвалидность и проблемы со здоровьем: более высокая вероятность суицидальных идеаций и поведения).

В качестве *проблем психического здоровья* были отмечены тревога и депрессия, чувство беспомощности и безнадежности, одиночество и отстраненность, психологическая боль, эмоциональное истощение; нарушения сна и питания, импульсивность, низкая толерантность к стрессу; поведенческие проблемы: гнев, нарушение аффективной регуляции, враждебные реакции; употребление алкоголя и наркотиков.

Также были отмечены: 1) *отрицательная траектория мыслей*: низкая самооценка, негативное самовосприятие, низкая удовлетворенность жизнью, отсутствие смысла жизни; чувство бремени, руминация на негативных жизненных событиях, самобичевание; 2) *негативные и травматические жизненные события*: необработанные психологические травмы детства, дисфункциональные семьи, насилие, злоупотребление веществами, неправильный стиль воспитания; 3) *приобретенная способность к суициду*: иммунитет к физической боли, более высокая вероятность попыток суицида у студентов с историей суицидальных попыток; 4) *отсутствие социальной поддержки*: социальная изоляция, слабые социальные связи, отсутствие чувства поддержки; 5) *университетские стрессоры*: переход от школы к университету, планирование будущего, финансы, академическая нагрузка, давление на успех, проблемы со здоровьем.

Суицидальные мысли среди студентов университетов могут иметь уникальную этиологию из-за переходных периодов, происходящих в университете и юности, включая изменения в семейных отношениях, контексте общения с ровесниками и увеличенные возможности для употребления алкоголя и наркотиков [11, с. 244].

Следует отметить, что риски суицидального поведения могут изначально присутствовать у первокурсников в связи с особенностями, связанными с их здоровьем, демографией, биографией и другими факторами. Университетская среда, в свою очередь, может способствовать усилению этих факторов. Ответственность университета заключается в снижении риска и укреплении защитных факторов посредством разработки стратегий и решений, способных поддержать молодежь на начальном этапе их жизненного пути и укрепить их желание жить.

Важно понимать, что многие исследования, которые анализируют факторы риска и защитные механизмы суицидального поведения, основаны на международных данных, которые не всегда учитывают особенности постсоветского пространства и населения Центральной Азии, включая Казахстан. В Казахстане таких исследований, направленных на изучение суицидального поведения среди студентов университетов, крайне мало. Например, были проведены факторные анализы суицидального риска и защитных механизмов среди педагогических студентов [12, с. 303], а также исследования формирования поведенческих зависимостей и суицидальных намерений среди студентов медицинских специальностей [13, с. 138]. Однако, несмотря на значимость этих исследований, они охватывают лишь студентов определенных специальностей и не отражают ситуации среди студентов других факультетов.

Также существуют исследования суицидальных намерений среди подростков [14, с. 288], [15, с. 502], но все они различаются по целевой группе респондентов, методам и целям. Это усложняет формирование общей эпидемиологической картины суицидальных мыслей и поведения среди студенческой молодежи в Казахстане.

Для эффективного распределения ресурсов на социальные интервенции и адекватного планирования потребностей в здравоохранении на университетских кампусах необходимо предоставить лицам, определяющим политику, и специалистам по психическому здоровью четкую и полную картину суицидальных мыслей и поведения среди первокурсников. [16, с. 3],

В этой связи проведение исследования должно быть направлено на два ключевых аспекта:

1. Изучение личностных факторов, которые могут способствовать развитию суицидальных мыслей у студентов. Это позволит выявить причины и условия, приводящие к формированию таких мыслей, что важно для разработки эффективных профилактических и терапевтических стратегий в университетской среде.

Для исследования и определения ментального состояния первокурсников, включая выявление суицидальных рисков и их факторов, можно использовать количественные методы, в частности, психометрические тесты. Количественные методы позволяют эффективно обрабатывать большие объемы данных, что делает их полезными для изучения массовых феноменов, таких как психическое состояние студентов. Психометрические тесты разработаны для измерения психологических характеристик с высокой степенью надежности и объективности, что минимизирует влияние субъективных факторов и интерпретаций. Это особенно важно при оценке суицидальных рисков, поскольку точность и валидность результатов являются ключевыми для выявления групп риска и последующей разработки мер профилактики.

Количественный подход с использованием онлайн-инструментов для проведения психометрических тестов также обладает преимуществами, такими как экономия времени и ресурсов по сравнению с качественными методами, такими как интервью или фокус-группы. Психометрические тесты, такие как Шкала субъективного ощущения одиночества (UCLA Loneliness Scale), разработанная Д. Расселом и коллегами, могут использоваться для оценки уровня одиночества среди студентов. Эта шкала получила широкое распространение в исследованиях и опросах на тему одиночества [17, с. 250].

Одиночество является лишь одним из факторов суицидального риска, что подчеркивает необходимость применения дополнительных тестов для более комплексного анализа. Важно учитывать, что большинство психометрических тестов, разработанных в мире, основаны на данных из WEIRD-стран (Western, Educated, Industrialized, Rich, and Democratic) [18, с. 677], что может ограничивать их применимость в других культурных и региональных контекстах, особенно в постсоветских странах СНГ.

В этом отношении адаптированные локальные инструменты становятся особенно ценными. Например, опросник суицидального риска Шмелева в адаптации Т.Н. Разуваевой широко

используется в России и Казахстане, особенно среди подростков — группы, для которой характерны специфические психологические особенности, включая повышенные суицидальные намерения. Этот тест учитывает культурные и возрастные особенности респондентов и позволяет оценивать различные факторы суицидального риска [19, с. 129]. Опросник суицидального риска направлен на качественную оценку симптоматики и позволяет выявить индивидуальный стиль и содержание суицидальных намерений конкретного человека [20, с. 48].

Однако при реализации психометрических тестов в контексте Казахстана существует ряд проблем, включая недостаточную адаптацию многих инструментов для казахоязычных студентов. Кроме того, некоторые тесты не учитывают культурные особенности и языковую специфику, что снижает точность и валидность получаемых данных. Адаптация и перевод психометрических инструментов требуют значительных усилий для обеспечения их адекватного использования в разнообразных популяциях, таких как студенты из постсоветских стран.

2. Разработка стратегий и возможных решений, способных поддержать молодежь на начальном этапе их жизненного пути и укрепить их желание жить. В критический период, когда молодые люди покидают родительскую опеку и сталкиваются с новыми вызовами, высшие учебные заведения должны служить важной опорой и предоставлять пространство для их личностного роста и самоутверждения.

Эти направления исследований являются важным шагом для формирования эффективных мер по профилактике суицидального поведения среди студентов в Казахстане. Университеты должны активно включаться в этот процесс, создавая условия для безопасной и поддерживающей среды, что будет способствовать укреплению психического здоровья студентов и снижению суицидальных рисков.

Литература

1. World Health Organization. Preventing suicide: A global imperative [Брошюра]. – Geneva: World Health Organization, 2014. – 89 с. <https://apps.who.int/iris/handle/10665/131056>
2. Haarr, R. N. Child Suicide in Kazakhstan: Special Report. – UNICEF, 2012. – 25 с.
3. Oliogu, E., Ruocco, A. C. DSM-5 suicidal behavior disorder: A systematic review of research on clinical utility, diagnostic boundaries, measures, pathophysiology, and interventions // *Frontiers in Psychiatry*. – 2024. – Т. 15. – Article 1278230. – С. 1-7. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2024.1278230>.
4. Savani, S. Suicide in Asia: A literature review // *Institute of Public Policy Working Paper Series*. – University of Central Asia, 2020. – 18 с. <https://ucentralasia.org/Resources/Item/2779/EN>.
5. Alonzo, D., Gearing, R. E. Suicide assessment and treatment: Empirical and evidence-based practices. 2nd ed. – New York: Springer Publishing, 2018. – 433 с.
6. Turecki, G., Brent, D. A. Suicide and suicidal behaviour // *The Lancet*. – 2016. – Т. 387, № 10024. – С. 1227-1239. – DOI: [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(15\)00234-2](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(15)00234-2).
7. Verrocchio, M. C., Carrozzino, D., Marchetti, D., Andreasson, K., Fulcheri, M., Bech, P. Mental pain and suicide: A systematic review of the literature // *Frontiers in Psychiatry*. – 2016. – Т. 7. – С. 1-14. – DOI: <https://doi.org/10.3389/fpsy.2016.00108>.
8. Gvion, Y., Levi-Belz, Y., Hadlaczky, G., Apter, A. On the role of impulsivity and decision-making in suicidal behavior // *World Journal of Psychiatry*. – 2015. – Т. 5, № 3. – С. 255-259. – DOI: <https://doi.org/10.5498/wjp.v5.i3.255>.
9. Osafo, J., Akotia, C. S., Andoh-Arthur, J., Quarshie, E. N. B. Risk and protective factors for suicide among university students in Ghana // *Health Psychology and Behavioral Medicine*. – 2020. – Т. 8, № 1. – С. 220-239. – DOI: <https://doi.org/10.1080/21642850.2020.1766978>.
10. Pillay, J. Suicidal behaviour among university students: A systematic review // *South African Journal of Psychology*. – 2021. – Т. 51, № 1. – С. 54-66. – DOI: <https://doi.org/10.1177/0081246321992177>.
11. Bangalan, S. G., Otones, M. E. M., Escalona, A. College students' suicidal behavior: Protective and risk factors in a state university in Pampanga, Philippines // *Health Psychology and Behavioral Medicine*. – 2023. – С. 1-14. – DOI: <https://doi.org/10.21203/rs.3.rs-2667248/v1>.

12. Arria, A. M., O'Grady, K. E., Caldeira, K. M., Vincent, K. B., Wilcox, H. C., Wish, E. D. Suicide ideation among college students: a multivariate analysis // *Archives of Suicide Research: official journal of the International Academy for Suicide Research*. – 2009. – Т. 13, № 3. – С. 230-246. – DOI: <https://doi.org/10.1080/13811110903044351>.
13. Tolegen, M., Utegenova, B., Baymuhambetova, B., Smagliy, T., Berdenova, S., Alshanova, B., Pchelkina, T., Balgabaeva, G., Baizhanova, S. Factor Analysis of Suicidal Risk and Protective Mechanisms of Pedagogical Students in Kazakhstan // *Psychiatria Danubina*. – 2021. – Т. 33, № 3. – С. 306-313. – DOI: <https://doi.org/10.24869/psyd.2021.306>.
14. Seksenbayev, N. Zh., Inoue, K., Moldagaliyev, T. M., Sarsembina, Zh. Zh., Altybayeva, G. K., Almagambetova, A. A., Yermekbayev, A. U., Kaliyeva, A. A., Noso, Y., Hashioka, S., Shalgumbayeva, G. M., Chaizhunussova, N. Zh., Ospanova, N. N. Features of risk behavior and suicidal ideation in medical students // *Science & Healthcare*. – 2021. – Т. 23, № 4. – С. 138-146. – DOI: <https://doi.org/10.34689/SH.2021.23.4.015>.
15. Li, A., Aimaganbetova, O., Kozlov, V., Mynbaeva, A. Research into adolescents' suicidal thoughts in Kazakhstan in the context of cognitive-behavioural approach // *Psychiatria i Psychologia Kliniczna*. – 2019. – Т. 19, № 3. – С. 288-292. – DOI: <https://doi.org/10.15557/PiPK.2019.0030>.
16. Jumageldinova, A., Nuradinov, A., Einloft Brunnet, A., Derivois, D. Cultural risk factors of suicidal behavior among adolescents in Kazakhstan // *L'Encéphale*. – 2020. – Т. 46, № 4. – С. 500-502. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.encep.2020.01.011>.
17. Mortier, P., Auerbach, R. P., Alonso, J., Bantjes, J., Benjet, C., Cuijpers, P., Ebert, D. D., Green, J. G., Hasking, P., Nock, M. K., O'Neill, S., Pinder-Amaker, S., Sampson, N. A., Vilagut, G., Zaslavsky, A. M., Bruffaerts, R., Kessler, R. C. Suicidal thoughts and behaviors among first-year college students: Results from the WMH-ICS project // *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*. – 2018. – Т. 57, № 4. – С. 263-273. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jaac.2018.01.018>.
18. Muthukrishna, M., Bell, A. V., Henrich, J., Curtin, C. M., Gedranovich, A., McInerney, J., Thue, B. Beyond Western, Educated, Industrial, Rich, and Democratic (WEIRD) psychology: Measuring and mapping scales of cultural and psychological distance // *Psychological Science*. – 2020. – Т. 31, № 6. – С. 678-701. – DOI: <https://doi.org/10.1177/0956797620916782>.
19. Банников, Г. С., Павлова, Т. С., Вихристюк, О. В. Скрининговая диагностика антивитаальных переживаний и склонности к импульсивному, аутоагрессивному поведению у подростков (предварительные результаты) [Электронный ресурс] // *Психологическая наука и образование psyedu.ru*. – 2014. – № 1. – С. 126–145. http://psyedu.ru/journal/2014/1/Bannikov_Pavlova.phtml
20. Асламазова, Л. А., Гриценко, Н. В., Сафонова, А. Н. Организация мероприятий по профилактике суицидального поведения несовершеннолетних в образовательных организациях: Методические рекомендации для специалистов образовательных организаций, осуществляющих профилактику суицидального поведения несовершеннолетних. – Майкоп: Издатель А.А. Григоренко, 2016. – 124 с. – ISBN 978-5-91807-084-0.

СПОРТШЫЛАРДЫҢ ЖЕТІСТІККЕ ЖЕТУДЕГІ МОТИВАЦИЯНЫҢ ӘСЕРІН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

Талғат М., Қалымбетова Э.К.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Бұл мақалада мотивация ұғымы, оның спорттық сферада қолданылуы және оның мақсаттары, міндеттері мен қолданылу аясының қысқаша сипаттамасы қарастырылады. Жалпы спорт психологиясымен байланыстағы мотивацияның түрлері және сипаттамалары. Сондай-ақ спорт психологиясында мотивацияның кәсіби емес және кәсіби мамандарға және олардың негізінде жетістікке жету ықпалы туралы айтылады. Сонымен қатар, спорттық мотивацияны зерттеудің өзектілігі кәсіби спортты дамытуға да, халық арасында салауатты өмір салтын қалыптастыруға да бағытталған мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық саясатымен байланысты. Жоғары деңгейдегі спортшыларды дайындау көптеген жағдайларға байланысты, олардың ішінде мотивация шешуші мәнге ие. Спортшының мотивтерін бақылау қажеттілігі спорттық мансап қалыптасуының барлық кезеңдерінде туындайды. Спортпен шұғылдануға мотивацияның жоғары деңгейі спортшының жеке басының өзін-өзі жүзеге асыруына ықпал ететін негізгі және қажетті факторлардың бірі болып саналады. Спортшылардың мотивациясын және өзін-өзі жүзеге асыру стратегияларын біріктіретін қосымша сілтеме ретінде төзімділік аспектілер мәселелер талданған.

Кілт сөздер: мотивация, мотив, спортшы, жетістік, фактор, мақсат.

В статье рассмотрено понятие мотивации, ее применение в спортивной сфере, а также дано краткое описание ее целей, задач и сферы применения. Виды и характеристики мотивации, связанные с общей спортивной психологией. Также спортивная психология говорит о влиянии мотивации на непрофессиональных и профессиональных специалистов и на их основе на достижение успеха. Кроме того, актуальность изучения спортивной мотивации связана с социально-экономической политикой государства, направленной на достижение успеха, развитие профессионального спорта и формирование здорового образа жизни среди населения. Подготовка спортсменов высокого уровня зависит от многих факторов, среди которых решающее значение имеет мотивация. Необходимость управления мотивами спортсмена возникает на всех этапах становления спортивной карьеры. Высокий уровень мотивации к занятиям спортом считается одним из основных и необходимых факторов, способствующих самореализации личности спортсмена. Аспекты выносливости анализируются как дополнительное звено, интегрирующее стратегии мотивации и самореализации спортсменов.

Ключевые слова: мотивация, мотив, спортсмен, успех, фактор, цель.

This article discusses the concept of motivation, its application in the sports field, and provides a brief description of its goals, objectives and scope. Types and characteristics of motivation associated with general sports psychology. Sports psychology also talks about the influence of motivation on non-professional and professional specialists and on their basis on achieving success. In addition, the relevance of studying sports motivation is associated with the socio-economic policy of the state aimed at achieving success, development of professional sports and the formation of a healthy lifestyle among the population. The training of high-level athletes depends on many factors, among which motivation is of decisive importance. The need to manage the athlete's motives arises at all stages of the development of a sports career. A high level of motivation for sports is considered one of the main and necessary factors contributing to the self-realization of an athlete. Aspects of endurance are analyzed as an additional link integrating strategies for motivation and self-realization of athletes.

Key words: motivation, motive, athlete, success, factor, goal.

Кіріспе. Мотивация, әрине, кез-келген қызмет түріндегі, әсіресе спортта қажет нәрсе екенін бәрі біледі. Ең алдымен, мотивация ұғымына нақты анықтама берілуі керек. Мотивация ұғымы латынның «movere» қозғалу деген сөзінен шыққан. Қазіргі уақытта анықтаудың бірнеше нұсқалары бар. Мотивация – бұл белгілі бір әрекеттің көмегімен адамның қажеттіліктерін қанағаттандыруға қолжеткізу қабілеті. Мотивация – бұл адамның мінез-құлқын бақылайтын, оның ұйымын, бағытын, тұрақтылығы мен белсенділігін анықтайтын динамикалық психофизиологиялық процесс. Қарапайым сөзбен айтқанда, мотивация – бұл іс-әрекетке серпін.

Психологияда ғалымдардың мотивация туралы екі негізгі көзқарасы бар. Бірінші талап мотивация дегеніміз- мотивация мен белсенділікке жауап беретін процестер жиынтығы. Екіншісі мотивацияны мотивтердің жиынтығы ретінде қарастырады. Мотив—бұл материалдық немесе идеалды объект,оның алынуы немесе жетуі іс-әрекеттің негізгі мәні болып табылады. Адам үшін мотив осы нақты тақырыпқа жетуден жағымды эмоциялармен сипатталатын немесе керісінше, жағымсыз, қазіргі жағдайда қанағаттанбаушылықпен байланысты ерекше тәжірибе түрінде ұсынылады. [1,б.51]

Жалпы, кез-келген салада мақсат қойғаннан кейінгі жасалынатын іс әрекеттің нәтижесіне әсер етуші мотивация болып табылады.Дәл сол секілді, спорт сферасында да мотивация маңызды рөл атқарады.Мотивация адамның мақсатына жетуіне деген жетелеуші процесс - деп айта аламыз.Мотивациясыз қандай да бір жұмыстың өнімділігі төмендеуімен сипатталады. Кез-келген саладағы ішкі және сыртқы факторларға тығыз байланысты.

Негізгі бөлім. Спорттық жетістіктер спорттық қызметтің өзін одан әрі жетілдіруді қамтамасыз етеді және спортшының жеке басын дамытудың жаңа жолдарын көрсетеді. Спорттық іс-әрекеттің психологиялық ерекшеліктерін және спортшының жеке басын зерттеуде мотивация мәселесі өзекті болып табылады. Спортшының мотивтерін басқару қажеттілігі спорттық мансаптың барлық кезеңдерінде туындайтынын атап өту маңызды. Сонымен қатар, спортпен айналысуға мотивацияның жоғары деңгейі спортшының жеке басының өзін-өзі жүзеге асыруына ықпал ететін негізгі және қажетті факторлардың бірі болып саналады . [2,б.10]

Ғалымдардың пікірінше, тұлға санасының мотивациялық компоненті ішкі және сыртқы тітіркендіргіштерге байланысты, сонымен қоса өте өзгермелі болып келеді . Спорт саласында кәсіби қызметке деген ниетті қалыптастыру үшін,мамандар санасының мотивациялық компонентін мақсатты түрде ынталандыру өзіндік тигізеді.Кәсіби іс-әрекет мотивациясының негізгі реті нде біз Л.М.Митинаның анықтамасын алдық: спорт саласындағы маманның кәсіби іс-әрекетінің мотивациясы –бұл мұғалімнің кәсіби педагогикалық іс-әрекет саласындағы өзін-өзі жүзеге асыруға , өсуге және дамытуға ұмты-луы мен көрінетін спорт мұғалімі жұмысының ажырамас сипаттамасы. Сонымен, спорт саласындағы мамандардың жұмысының психологиялық аспектілерінің мәселесін зерттеудің қолданбалы маңызы зор.Зерттеу әдістері. Адамның бойында мінез қалыптасқан секілді, мотивацияда бала кезінен бастап бүкіл өмірінде қалыптасады, мінезбен мотива ция бір-бірінің ажырамас бөлігі екенін алға тарта, оны адам өзі ықпал ету арқылы қалыптастырады. Ал, дене белсенділігі мотивациясы –бұл физикалық дайындық пен өнімділіктің оңтайлы деңгейіне жетуге бағытталған жеке тұлғаның ерекше күйі . Мотивациялық-құндылық компоненті -физикалық мәдениетке деген белсенді -позитивті эмоционалды қатынасты, оған қалыптасқан қажеттілікті , білімжүйесін, қызығушылықтарын, мотивтері мен сенімдері жүйесін, практикалық және танымдық қызметке бағытталған ерікті күш-жігерді көрсетеді . Мотивация –кез-келген қызметті, соның ішінде дене шынықтыру мен спортты табысты жүзеге асырудың негізгі компоненті болып табылады.Кез-келген мотив объективтендірілген қажеттілі к болып табылады және соның негізінде туындайды. Осыған байланысты физикалық белсенділіктің мотивтерінен туындайтын негізгіқажеттіліктерді егжей-тегжейлі қарастыру қажет. А.Ц. Пуни ұқсас мотивтердің үш тобын қарастырады: қозғалыс қажеттілігі ; қатысушылардың өз міндеттерін орындауқажеттіліктері; спорттық іс-шараларды орындаудағы қажеттілік. [3,б.77]

Жоғары да айтылғандай ,адамның туылғаннан бастап қалыптасқан бойындағы қасиеттер секілді мотивацияда қалыптасады.Бұл адамның ,яғни спортшының жеке тұлғалық ерекшелігіне ,сонымен қатар ерік-жігеріне байланысты.Себебі ,қанша мотивация бойында болғанымен оны сезінгенімен,ерік-жігерге салып іс-әрекетті жүзеге асырмаса, нәтиже шығуы мүмкін емес.Ғалымдардың бөлуі бойынша,мотивацияны табысты жетістікке жетудің

компоненті деп анықтама берген. Мотивация жасалынып жатқан процесстің бастамасы мен іс әрекеттің жүзеге асуы болып саналады. Мотивация-күш, ал мотив-стимул ретінде қарастырсақ болады. Мотив – мотивацияның қозғаушы серпіні. Пуни бойынша мотивтердің 3 тобы қарастырылады. Спортшылар осы пункттер бойынша әрекет етсе, нәтижеге жете алады. Біріншісі, қозғалыс қажеттілігі – спортшы алдына белгілі бір жарыс алдындағы мақсат қойып, сол бойынша қазіргі сәттен бастап жаттықтырушымен бірге дайындықты үздіксіз бастап кетті. Спортшы бұл жағдайда өнімділікті арттырады. Екіншісі, қатысушылардың өз міндеттерін орындау қажеттіліктері – жалпы әр субъект өзінің міндетін біліп бірлесе жұмыс жасай алу керек. Бұл пунктте қандай да бір конфликттік жағдайлардан сақтану туралы қозғасақ болады. Себебі, конфликт болған жағдайда өнімділік төмендейтіні белгілі. Үшіншісі, спорттық іс-шараларды орындауға қажеттілік- қажеттілік әрүрлі жағдайда жүзеге асуы мүмкін. Сол бойынша спортшы өзін сенімді түрде көрсете білуі қажет.

Батыс психологиясында адамдарды іс-әрекетке итермелейтін мотивацияның үш теориясы бар.

- жетістікке жету қажеттілігі теориясы;
- атрибуция теориясы;
- мақсатқа жету теориясы;

Теорияға жету қажеттілігі – бұл мінез-құлықтың сыни индикаторлары ретінде жеке тұлғаны да, ситуациялық факторларды да ескеретін біріктірілген модель. Бұл теорияның бес компоненті бар:

- •жеке факторлар немесе мотивтер;
- •жағдайлық факторлар;
- •туындаған үрдістер;
- •эмоционалды реакциялар;
- •мінез-құлық жетістікке жету тәртібі;

Негізінен, спортшы жаттығу барысында әртүрлі факторлар, эмоционалды реакцияларға, мінез-құлық бұзылуына ұшырауы мүмкін. Жоғарыдағы теория осы бойынша қарастырылған. Жетістікке жету қажеттілігі туралы теорияға сәйкес, кез-келгеніміз үшін жетістікке жетудің екі негізгі мотиві бар: жетістікке жету және сәтсіздікке жол бермеу. Жетістікке жету мотиві өз жетістігі н сезіну немесе жетістігіне қанағаттану сезімі ретінде, ал сәтсіздікке жол бермеу мотиві-сәтсіздікке байланысты жағымсыз эмоцияны сезіну қабілеті ретінде анықталады. Мінез осы мотивтердің тепе-теңдігімен анықталады.

Үлкен жетістікке қол жеткізетін адамдарға сәттілікке жетудің жоғары мотивациясы және сәтсіздікке жол бермеу үшін аз мотивация тән. Ал үлкен жетістікке жете алмайтын адамдарға жетістікке жетуге деген мотивтің төмендігі және сәтсіздікті болдырмаудың жоғарылығы тән. Үлкен жетістікке қол жеткізген адамдар бәсекеге қабілетті міндеттерге бейім, аралық тәуекелді қалайды және бағалау кезінде жақсы жұмыс істейді. Үлкен жетістікке жете алмайтын адамдар бәсекелестік жағдайлардан, аралық тәуекелден аулақ болып, бағалау кезінде нашар-лайды. Жоғарыда сипатталған мәліметтерге сүйене отырып, кез келген спорт түрінде мотивацияның психологиялық аспектілерін дамыта отыра, жұмыс жүргізу арқылы елдегі спорт саласының дамуы жоғары болады. [3, б.79]

Адамның өзі қалаған спорт түрімен айналысуға мүмкіндігі бар. Сондықтанда қазіргі таңда кәсіпқой үлкен жетістікке жеткен спорт шеберлеріне қарағанда, әуесқой спортшылар басымырақ. Бұның себебі ретінде мотивация қарастырсақ, кәсіпқой спортшы жоғарыда көрсеткен теориядағы аспектілерге төзімділігімен қатар өз-өзіне сенімділігімен, біліктілігімен ерекшеленеді. Бұл дәредеге жетуге ерік-жігер, жаттығуға жауапкершілікті көрумізге болады. Әуесқой спортшыларымыз өз қажеттіліктері мен қалауларын орындаумен байланысты болып табылады. Осылайша, кәсіпқой және әуесқой спортшылар арасында спорттық

мотивация мен өмірдің тұрақсыздығы сипаттамаларын зерттеу нәтижелері келесі қорытындылар жасауға мүмкіндік береді:

1. Кәсіби спортшылар үшін мотивациялық профильде күрес, материалдық байлық, физикалық кемелдік, қарым-қатынас және білім мотивтері басым болады.

2. Кәсіби спортшыларды әуесқой спортшылардан ерекшелендіретін мотивациялық профильдің ерекшелігі ынталандыру мотивтерінің, материалдық игіліктердің, беделдің және ұжымдық бағыттың маңыздылығы болып табылады.

3. Әуесқой спортшылар үшін мотивациялық профильде жетістікке жету, өзін-өзі жетілдіру, мінез-құлық пен психикалық қасиеттерді дамыту, эстетикалық ләззат, толқу мотивтері басым болады.

4. Әуесқой спортшыларды кәсіпқой спортшылардан ерекшелендіретін мотивациялық профильдің ерекшелігі денені жетілдіру және әл-ауқат пен денсаулықты жақсарту мотивтерінің маңыздылығы болып табылады.

5. Кәсіби және әуесқой спортшылар өміршендіктің барлық параметрлері бойынша жоғары көрсеткіштермен сипатталады, бұл спорттың стресске төзімділікті дамытуға, сәттілікке кепілдік болмаған кезде өзіне деген сенімділікті сақтау қабілетіне оң әсері туралы айтуға мүмкіндік береді, кәсіпқой да, әуесқой да, жалпы алғанда, спортшыларға төзімділіктің жоғары деңгейін құра отырып, ұқсас талаптар қояды, дегенмен, біздің зерттеу нәтижелері көрсеткендей, кәсіби және әуесқой спортшылардың әртүрлі мотивациялық профильдері бар, олар олардың реакциялары мен мінез-құлқына әсер етеді. жарыстарға дайындық және бұл мотивацияның ерекшелігін спортшылардың жарыстарда сәтті өнер көрсетуі үшін жаттығу процесінде ескеру маңызды. [4,б.66]

Қортынды. Спортшылардың мотивациясы жетістіктеріне, нәтижелеріне және жалпы даму барысында маңызды рөл атқарады. Жеке және командалық мақсаттарды анықтау спортшылардың ынтасын арттырады. Тағыда айта кететін жағдай,қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді мақсаттар олардың даму бағытын көрсетеді.Спортшылар көбінесе мотивацияны жоғалтпау үшін қиындықтарды жеңуге тырысады. Тәжірибелер, сәтсіздіктер мен қақтығыстар оларды өздерінің біліктілігін арттыруға одан әрі жетістікке жетуге ынталандырады.Спортшылар үшін қарым-қатынастар мен ынтымақтастық мотивациясына әсер етуші фактор болып табылады. Ең бастысы олар үшін қолдау мен түсіністік ортақ мақсаттарға жетуге көмектеседі.Спортшылардың мотивациялық ерекшеліктері олардың кәсіби және жеке дамуына үлесін қосады. Спортшылар өздерінің мотивациясын сақтау үшін тиімді коммуникация, позитивті орта және мақсатты қою сияқты стратегияларға сүйене отырып алдыға ұмтылу керек. Спортшылар мотивациясын арттыру арқылы жетістіктерге жетіп, өз әлеуетін толық аша алады деп айтуымызға болады.

Әдебиеттер

1. Қасымов С.Б., Кобер И.Х., Шарипова Г.К., Макарова Е.А., Ұзақов Е.Т. Спорт және оның мотивациялық мәні // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің ХАБАРШЫСЫ, «Психология» сериясы, 2020. - №1(62). – Б. 48-53.

2. Красмик Ю.Н., Аймаганбетова О.Х., Адилова Э.Т. Сравнительный анализ самореализации и мотивации профессиональных спортсменов в зависимости от их пола и профессиональной // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің ХАБАРШЫСЫ, «Психология» сериясы, «Ұлағат» баспасы, 2023. -№3(75). – Б. 9-19.

Садыкова Н.М., Палжігіт Г.Т., Өмірбек Г.А. Спорт саласындағы мамандардың еңбек мотивациясының психологиялық аспектілері // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің ХАБАРШЫСЫ, «Психология» сериясы, «Ұлағат» баспасы, 2021. - №2(67). - Б. 76-79.

4. Красмик Ю.Н. Особенности спортивной мотивации в период подготовки к соревнованиям у спортсменов-профессионалов и спортсменов-любителей // ҚазҰУ Хабаршы. «Психология және социология» сериясы, 2022. - №2(81). – Б. 60-68.

ГЕНДЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ И КАЧЕСТВО ЖИЗНИ ЖЕНЩИН

Турниязова Ж. К., Галий М.

¹ старший преподаватель кафедры Психологии и журналистики
Университета «Q» UNIVERSITY», Алматы, Казахстан

² магистрант 2 курса Университета «Q» UNIVERSITY», Алматы, Казахстан

В статье анализируются различные аспекты, влияющие на качество жизни в условиях современных социокультурных изменений. Освещены некоторые различия в психическом здоровье и удовлетворенности жизнью женщин в современных условиях, когда социальные роли и требования к ним пересматриваются. Показано, какую роль гендерные стереотипы и социокультурные факторы играют в понимании женской психологии, определяя их эмоциональную восприимчивость и способность адаптироваться к стрессовым ситуациям.

Ключевые слова: психология женщин, гендерные особенности, удовлетворенность жизнью, тревожность, эмоциональная регуляция, психическое здоровье, социокультурные факторы.

Мақалада қазіргі әлеуметтік-мәдени өзгерістер жағдайында өмір сүру сапасына әсер ететін түрлі аспектілер талданады. Әлеуметтік рөлдер мен оларға қойылатын талаптар қайта қаралып жатқан кездегі қазіргі жағдайдағы әйелдердің психикалық денсаулығы мен өмірлік қанағаттанушылығының кейбір айырмашылықтары ерекше атап өтілген. Әйелдер психологиясын түсінуде, олардың эмоциялық бейімділігі мен стресстік жағдайларға бейімделу қабілетін анықтауда гендерлік стереотиптер мен әлеуметтік-мәдени факторлардың қандай рөл атқаратыны көрсетілді.

Кілтті сөздер: әйелдер психологиясы, гендерлік ерекшеліктері, өмірге қанағаттанушылық, мазасыздану, эмоциялық реттеу, психикалық денсаулық, әлеуметтік-мәдени факторлар.

The article analyzes various aspects that affect the quality of life in the context of modern socio-cultural changes. Some differences in mental health and life satisfaction of women in modern conditions, when social roles and requirements for them are being revised, are highlighted. It is shown what role gender stereotypes and socio-cultural factors play in understanding women's psychology, determining their emotional susceptibility and ability to adapt to stressful situations.

Keywords: psychology of women, gender characteristics, life satisfaction, anxiety, emotional regulation, mental health, socio-cultural factors.

В современном обществе внимание к психическому здоровью и качеству жизни становится все более значимым. Мы живем в эпоху цифровых технологий, где информация обрушивается на наш мозг ежеминутно, и несмотря на все удобства новейшего времени, наша психика испытывает значительное давление. Постоянные информационные потоки, доступ к неограниченным ресурсам интернета и возможности связи создают условия для переживаний и стрессов. В результате возникает эмоциональное и личностное неблагополучие, о чем свидетельствует дисгармония между внутренним и внешним миром, а также нестабильность социальных систем. (Е.В.Родионова, Т.В.Конюхова, 2023) Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ) подчеркивает, что здоровье — это не только отсутствие физических заболеваний, но и наличие состояния душевного и социального благополучия, или удовлетворённости жизнью. (Здравоохранения, б.д.)

Удовлетворённость жизнью — это субъективный оценочный показатель, который отражает то, насколько человек доволен своей жизнью. Этот концепт включает множество аспектов, таких как уровень счастья, достижения, межличностные отношения, психологическое благополучие и ощущение смысла в жизни. Одним из важнейших является ощущение счастья. Люди могут считать свою жизнь успешной, если они чувствуют себя счастливыми и удовлетворёнными повседневными занятиями и достижениями. Однако счастье — это лишь часть уравнения, так как оно может быть временным и переменчивым. Достижения и цели также играют важную роль в формировании удовлетворённости жизнью. Люди, которые

достигают своих целей, испытывают удовлетворение от своих успехов и склонны оценивать жизнь более положительно. Это может касаться как профессиональных достижений, так и личностных свершений, развития навыков и реализации потенциала. Помимо этого, качество межличностных отношений также является важным компонентом удовлетворённости жизнью. Мы живем в обществе, где социальные правила и законы создают определённые рамки, которые в идеале обеспечивают стабильность, но иногда могут вызывать тревогу и напряжение. Способность адаптироваться к изменениям, принять реальность такой, какая она есть, и удерживать психологический баланс под влиянием стресса становится жизненно важным навыком для каждой личности. (Трошихина Е. Г., Манукян В. Р., 2017)

Удовлетворённость жизнью связана с психологическим здоровьем, и один из основных факторов, влияющих на это, — уровень тревожности. Человек, находящийся в состоянии постоянного стресса и тревоги, не может полностью испытать радость и удовлетворение. Страхи, беспокойства, трудности с принятием реальности — все это ведет к высокой тревожности, которая в свою очередь может препятствовать достижению целей и ухудшать качество жизни. Тревожность — это одно из самых распространённых эмоциональных состояний 21 века. Исследования показывают, что треть населения страдает от тревожных расстройств. (ВОЗ, 2023) Тревожность может проявляться как адаптивное эмоциональное состояние, помогающее человеку справляться с угрозами и изменениями, но при высоком уровне она становится неадаптивной, мешая реализовывать потенциал и достигать целей. Повышенная тревожность затрудняет установление и поддержание межличностных отношений, что может привести к социальной изоляции и снижению удовлетворённости жизнью. Люди, страдающие от тревожности, могут испытывать трудности в концентрации, мотивации и принятии решений, что затрудняет их способность к достижению целей. В свою очередь, это снижает их удовлетворённость жизнью, так как они не чувствуют себя успешными и реализованными. Важным выводом из современных исследований является то, что снижение уровня тревожности может благоприятно влиять на улучшение качества жизни и повышение удовлетворённости жизнью. (Морева Галина Ивановна, Гутник Е. Я. , б.д.)

Изучение гендерных отличий в психологии является важной областью исследований, поскольку мужчины и женщины не только по-разному переживают эмоциональные состояния, но и воспринимают и оценивают свою жизнь сквозь призму социальных ожиданий и культурных норм. Исследования показывают, что женщины и мужчины имеют определенные когнитивные и эмоциональные различия, которые могут влиять на их психическое состояние и удовлетворенность жизнью. Такие различия часто объясняются социокультурными факторами, где женщины с детства поощряются к тому, чтобы быть более эмоционально отзывчивыми, эмпатичными и заботливыми. (Хасбулатова О. А., Смирнова И. Н. , 2020)

В современных условиях, когда гендерные роли подвергаются пересмотру и социальные требования к женщинам изменяются, становится все более актуальным рассматривать психологические особенности женщин через такие показатели, как тревожность и удовлетворенность жизнью. Эти два фактора тесно взаимосвязаны и играют ключевую роль в определении психического благополучия. Одним из ключевых аспектов является эмоциональная регуляция: женщины, как правило, более склонны к выражению и переживанию эмоций, чем мужчины, а также проявлению эмпатии, что делает их более уязвимыми к стрессу и тревожности. Возможно, это связано с тем, что женщины чаще сталкиваются с задачей поддержания эмоциональной стабильности не только в личной жизни, но и в социально значимых ролях, таких как роль матери, жены, коллеги или подруги. Такая роль женщин может играть как положительную роль (в поддержании близких связей и социальной поддержки), так и негативную (в развитии тревожных и депрессивных состояний). Эмоциональная вовлеченность, забота о других и необходимость удовлетворять чужие

ожидания часто приводят к повышению эмоциональной нагрузки. (David Blanchflower, Alex Bryson, 2023) (Maryse Arcand, Alexe Bilodeau, Robert-Paul Juster, Marie-France Marin, 2023)

В работе И. Н. Андреевой "Гендерные различия в сфере эмоционального интеллекта", рассматриваются различия в проявлениях эмоционального интеллекта у мужчин и женщин. Исследование подчеркивает, что женщины демонстрируют более высокий уровень эмоциональной восприимчивости, лучше распознают и выражают эмоции по сравнению с мужчинами. Женщины также более эффективно используют эмоциональный интеллект в межличностных отношениях, что связано с их большей эмпатией и социальной адаптивностью. Автор отмечает, что эти гендерные различия оказывают влияние на социальное и профессиональное поведение женщин. (Н., 9–20 декабря 2003 года)

Женщины склонны к внутреннему анализу и самокритике. Социокультурные нормы навязывают женщине необходимость соответствовать идеальным стандартам в различных областях жизни, что часто приводит к неудовлетворенности собой и высоким уровням тревожности. В статье Екатериной Покусаевой, автор рассматривает влияние самооценки внешности на личностные характеристики женщин. Основное внимание уделяется гендерным аспектам восприятия внешности и тому, как они связаны с самовосприятием и личностными чертами. Автор делает акцент на том, что восприятие своей внешности существенно влияет на самооценку женщин, их уровень уверенности и успешности в различных сферах жизни. Анализируются различия в отношении к внешности в зависимости от культурных и социальных стереотипов. (Е.Покусаева, 2022)

Кроме того, гендерные различия проявляются в том, как женщины и мужчины воспринимают стресс и реагируют на него. Женщины более склонны к катастрофизации — это тенденция ожидать худшего развития событий. Они также могут быть более восприимчивы к тревожным состояниям из-за сложившихся социальных ожиданий, требующих от женщин балансировать между карьерой, семьей и личной жизнью. В отличие от мужчин, у которых больше социального одобрения за успех в профессиональной сфере, женщины сталкиваются с большим количеством противоречивых требований, что способствует росту тревожности. Одной из причин более высокого уровня тревожности у женщин является гормональный фон, который подвержен изменениям в течение жизни, особенно в период менструации, беременности и менопаузы. Гормональные колебания могут влиять на эмоциональное состояние, усиливая чувство тревоги. Однако важнейшим фактором являются социальные роли и стереотипы, в рамках которых женщины испытывают больше давления, особенно в плане семейных обязательств и социальной успешности. Социальные ожидания и гендерные стереотипы часто вынуждают женщин чувствовать ответственность за благополучие семьи и детей, одновременно успешно продвигаясь в карьере. Это двойное бремя может создавать хронический стресс и способствовать повышению тревожности. Важно отметить, что женщины склонны к более выраженной социальной тревожности, что связано с опасениями оценивания окружающими и страха быть непринятными обществом. Женщины чаще подвержены тревоге из-за социальной нестабильности или проблем в межличностных отношениях, что может приводить к ухудшению удовлетворенности жизнью. (Programme, 2024) ("НЕЙРОЛОГИЯ", 2024)

В октябре 2023 года Клаудия Голдин, лауреат Нобелевской премии по экономике, представила доклад о гендерном разрыве в оплате труда в Казахстане. Она подчеркнула, что главная причина разрыва — социальные и семейные роли. Женщины вынуждены выбирать между карьерой и домашними обязанностями, что ограничивает их профессиональный рост и снижает доходы. Разрыв усиливается с рождением детей, особенно из-за работы, требующей гибкости. Голдин отметила, что участие мужчин в домашних обязанностях и государственная

поддержка могут способствовать повышению экономической активности женщин. (Аналитический центр Халык Банк АО, 2023)

ООН и правительство Казахстана проводят исследование по гендерным вопросам, охватывающее права женщин, образование и экономику. В докладе «Гендерный снимок 2024 года» отмечены как успехи, так и проблемы. Положительные сдвиги включают рост числа женщин в парламенте и снижение бедности среди женщин и девочек ниже 10%. Однако цели устойчивого развития (ЦУР 5) не достигнуты: для гендерного паритета в парламентах потребуется до 2063 года, а для искоренения бедности среди женщин — 137 лет. Одна из четырех девочек продолжает вступать в брак в детстве. ООН призывает к ускорению реформ для достижения гендерного равенства. (ООН, 2024)

Казахские женщины исторически играли важную роль в обществе как хранительницы традиций и духовных ценностей. В традиционном обществе мужчины были главами семей, а женщины — хранительницами культуры и духовного наследия. Ислам также придавал значимость женщинам, возвышая их как матерей, сестер и супруг. Пророк Мухаммед считал женщин важными участниками духовной и общественной жизни, как это видно на примере его жены Хадиджи, которая поддерживала его не только как жена, но и как духовный союзник. Исторические фигуры, такие как Томирис, демонстрировали силу и влияние женщин в казахском обществе. Сегодня казахские женщины продолжают вносить вклад в развитие общества, поддерживая семейные и культурные ценности. (К., 2013)

Удовлетворенность жизнью, как субъективная оценка человеком своей жизни, основана на ощущении общего благополучия и смысла. Интересно, что женщины часто оценивают свою удовлетворенность жизнью через призму межличностных отношений. Социальные связи, близость с партнером, поддержка друзей и семьи играют важную роль в субъективном ощущении счастья и благополучия. В отличие от мужчин, для женщин важно ощущение гармонии между различными жизненными сферами — семейной, профессиональной, личной. Если одна из этих областей страдает, общая удовлетворенность жизнью может существенно снижаться. (М.Г.Букеева, 2015) (Б.Ж.Альмухамбетова, Н.К.Токсанбаева, 2019)

Таким образом, гендерные различия в психологии женщин оказывают значительное влияние на их эмоциональное состояние, уровень тревожности и субъективную удовлетворенность жизнью. Понимание этих различий важно для разработки подходов к психологической помощи, которые будут учитывать уникальные культурно - социальные и психолого-биологические факторы, влияющие на женщин.

Литература

1. Родионова Е.В., Конюхова Т.В. Эмоционально-личностное благополучие студенческой молодежи: динамическая оценка в условиях неустойчивости внешней среды. 28 02 2023. [В Интернете]. Available: <https://pnojurnal.wordpress.com/2023-2/23-01/>.
2. Здравоохранения В. О. <https://www.who.int/ru> ВОЗ, [В Интернете]. Available: <https://www.who.int/ru/about/accountability/governance/constitution>. [Дата обращения: 24 04 2024].
3. Трошихина Е. Г., Манукян В. Р. Тревожность и устойчивые эмоциональные состояния в структуре психоэмоционального благополучия // Вестник СПбГУ. Психология и педагогика. 2017. Т. 7. Вып. 3, 2017. [В Интернете]. Available: <https://doi.org/10.21638/11701/spbu16.2017.302>. [Дата обращения: 22 04 2024].
4. ВОЗ, Тревожные расстройства // ВОЗ, 27 сентябрь 2023. [В Интернете]. Available: <https://www.who.int/ru/news-room/fact-sheets/detail/anxiety-disorders>. [Дата обращения: 2024 05 11].
5. Морева Г. И., Гутник Е. Я. Мужские страхи и оценка собственной успешности.» Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены, (3 (103)), 105–111., [В Интернете]. Available: URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/muzhskie-strahi-i-otsenka-sobstvennoy-uspeshnosti>. [Дата обращения: 22 04 2024].
6. Хасбулатова О. А., Смирнова И. Н. Гендерные стереотипы в цифровом обществе: современные тенденции // Народонаселение, т. 23, № 2, pp. 161-171, 2020.
7. David Blanchflower, Alex Bryson, «The gender wellbeing gap, » 31 05 2023. [В Интернете]. Available: <https://cepr.org/voxeu/columns/gender-wellbeing-gap>. [Дата обращения: 19 10 2024].

8. Maryse Arcand, Alexe Bilodeau, Robert-Paul Juster, Marie-France Marin, «Sex and gender role differences on stress, depression, and anxiety symptoms in response to the COVID-19 pandemic over time, » 03 05 2023. [В Интернетe]. Available: <https://www.frontiersin.org/journals/psychology/articles/10.3389/fpsyg.2023.1166154/full>. [Дата обращения: 19 10 2024].
9. Гендерные различия в сфере эмоционального интеллекта,» в Женщина. Образование. Демократия. Материалы международной междисциплинарной научно-практической конференции, Минск, 9–20 декабря 2003 года.
10. Покусаева Е. Личностные особенности женщин с разным восприятием собственной внешности: гендерный аспект,» Молодой ученый, т. 15(410), № апрель, апрель 2022.
11. Programme, «Stress and Gender: Unravelling the Differences in Coping Mechanisms, » 03 07 2024. [В Интернетe]. Available: <https://healthmanagement.org/c/hospital/Post/stress-and-gender-unravelling-the-differences-in-coping-mechanisms>. [Дата обращения: 19 10 2024].
12. "НЕЙРОЛОГИЯ", «Причины тревожности у женщин: обзор научных исследований,» 7 03 2024. [В Интернетe]. Available: <https://neirology.com/blog/prichiny-trevozhnosti-u-zhenshchin-obzor-nauchnyh-issledovaniy>. [Дата обращения: 19 10 2024].
13. Аналитический центр Халык Банк АО, «Гендерные стереотипы и неравенство в Казахстане в контексте работ Нобелевского лауреата Клаудии Голдин,» 13 11 2023. [В Интернетe]. Available: https://halykfinance.kz/download/files/analytics/Gendernyy_razryv_v_oplate_truda.pdf. [Дата обращения: 19 10 2024].
14. ООН, «Гендерное равенство: масштабное исследование ООН и правительства Казахстана,» 06 04 2024. [В Интернетe]. Available: <https://news.un.org/ru/story/2024/04/1450916>. [Дата обращения: 19 10 2024].
15. РОЛЬ КАЗАХСКОЙ ЖЕНЩИНЫ В РАМКАХ РЕЛИГИОЗНОЙ ТРАДИЦИИ. 24 01 2013. [В Интернетe]. Available: <https://pricom.kz/obshhestvo/rol-kazahskoy-zhenshhinyi-v-ramkah-relig.html>. [Дата обращения: 19 10 2024].
16. Букеева М.Г, «Основные причины тревожности студентов в процессе профессиональной подготовки в ВУЗе,» Вестник науки Казахского агротехнического университета им. С.Сейфуллина, т. 87, № 4, pp. 19–25, 2015.
17. Альмухамбетова Б.Ж., Токсанбаева Н.К. Проявление тревожности у студентов с особыми образовательными потребностями в процессе обучения // Psychology & Sociology. Designed by al-Farabi Kazakh National University www.kaznu.kz, 29 04 2019. [В Интернетe]. Available: <https://bulletin-psysoc.kaznu.kz/index.php/1-psy/issue/view/47>. [Дата обращения: 23 04 2024].

БАСТАУЫШ МЕКТЕП ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ АГРЕССИВТІ МІНЕЗ ҚҰЛЫҚТЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ҚҰРАЛДАР АРҚЫЛЫ ТҮЗЕТУ ЖОЛДАРЫ

Шакирова Г.К.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті,
Орал, Қазақстан

Мақалада агрессивті мінез-құлық бар бастауыш мектеп жасындағы балалармен психодиагностикалық және түзету жұмыстарын ұйымдастыру мәселесі қарастырылады. Бастауыш мектеп жасындағы балалардың агрессивті мінез-құлқын түзету бағыттары, негізгі міндеттері, әдістер мен тәсілдері, агрессивтілік деңгейін диагностикалау жұмысы нәтижелері (Басс-Дарки агрессия сауалнамасы, М.З. Дукаревичтің «Әлемде жоқ жануар» проекциялық әдістемесі), психологиялық түзету бағдарламасын мазмұны сипатталады.

Түйін сөздер: агрессивті мінез-құлық, бастауыш мектеп оқушылары, психодиагностикалық жұмыс, психологиялық түзету, ашулануды тиімді білдіру, өзін-өзі реттеу, өзін-өзі ұстау, қарым-қатынас дағдылары, оң қасиеттер.

В статье рассматривается проблема организации психодиагностической и коррекционной работы с детьми младшего школьного возраста с агрессивным поведением. Представлены направления, основные задачи, методы и способы коррекции агрессивного поведения младших школьников, результаты диагностики уровня агрессивности (опросник агрессии Басса-Дарки, проективная методика М.З. Дукаревича «Несуществующее животное»), содержание программы психологической коррекции.

Ключевые слова: агрессивное поведение, учащиеся младших классов, психодиагностическая работа, психологическая коррекция, эффективное выражение гнева, саморегуляция, самоконтроль, коммуникативные навыки, положительные качества.

The article considers the problem of organizing psychodiagnostic and correctional work with children of primary school age with aggressive behavior. The article presents the directions, main tasks, methods and ways of correction of aggressive behavior of primary school children, the results of diagnostics of the level of aggression (Bass-Darki aggression questionnaire, projective technique of M.Z. Dukarevich "Non-existent animal"), the content of the program of psychological correction.

Key words: *aggressive behavior, primary school students, psychodiagnostic work, psychological correction, effective expression of anger, self-regulation, self-control, communication skills, positive qualities.*

Кіріспе. Агрессивті мінез-құлық бастауыш мектеп жасындағы балалардың қоғам өміріне бейімделуіне, үлкендермен және құрдастарымен қарым-қатынас жасауына кедергі жасайды. Бұдан балалардың мінез-құлқын психологиялық түзетуде ерекше көңіл бөлу және көмек ету қажет деген қорытынды жасауға болады.

Агрессивті мінез-құлқты түзету кезінде үш негізгі факторға сүйену қажет:

1. Балалардың мінез-құлқындағы жағымсыз көріністерді анықтау және түзету бойынша профилактикалық жұмыс.

2. Ис-әрекеттің шынайы себептерін анықтау.

3. Түзету жұмысы бір фактімен емес, балалардың өмірінің бүкіл құрылымының өзгеруімен.

Кіші мектеп оқушыларының агрессивті мінез-құлқымен жұмыс бағыты агрессияның көрінуіне ықпал ететін жеке тұлғалық ерекшеліктерімен және өмірдің сыртқы әлеуметтік жағдайларымен, мысалы: отбасындағы қарым-қатынас пен психологиялық жағдай, сыныптастармен қарым-қатынас және т.б.

Бастауыш мектеп жасындағы балалардың агрессивті мінез-құлқын түзету үшін психологияда бірнеше тәсілдер бар:

1. Психодинамикалық - ішкі қайшылықтарды шешудегі сыртқы әлеуметтік кедергілерді жоюға жағдай жасау.

2. Мінез-құлықтық - өз сезімін түсіну қабілетін дамыту және агрессивті мінез-құлықпен бірге жүретін эмоционалдық реакцияларды азайту, ашуды қауіпсіз жеткізу дағдыларын және демалу тәсілдерін дамыту.

3. Когнитивті мінез-құлықтық терапия - функционалды мінез-құлық талдауы, мінез-құлықтың бейімделмеген формаларын түзету, өзі туралы идеяларды өзгерту.

4. Арт-терапевтік - шығармашылық арқылы бала жағымды эмоцияларды бастан кешіреді, шиеленіс, негативизм, ашушаңдық азаяды [1].

Агрессивті мінез-құлқты түзету үшін қолайлы кезең - бастауыш мектеп жасы. Агрессивті балалармен жұмыс жасаудағы басты мақсат - басқалармен қоғамдастық құру, құрдастарымен қарым-қатынас орнату; баланы өз агрессиясын бақылауға үйрету, оған агрессияны басқару тәсілдерін үйрету қажет; эмоционалдық жағдайды қалыпқа келтіру және эмпатия сезімін дамыту [2].

Кіші мектеп жасындағы балалардың агрессивті мінез-құлқын түзетудегі негізгі міндеттер: өзін-өзі бағалауды арттыру; эмоционалдық салада өзін-өзі реттеуді дамыту; құрдастар мен ересектерге деген сенімді қалпына келтіру; өзін-өзі қалыптастырудағы деформацияны түзету және алдын алу; проблемалық жағдайларда конструктивті мінез-құлық дағдыларын меңгеру, агрессивті мінез-құлықтың алдын алу.

Кіші мектеп жасындағы балалардың агрессивті мінез-құлқын түзету әртүрлі әдістер арқылы жүзеге асырылады:

- ойын (балалармен жұмыс істеудегі ең көп таралған әдіс);

- таныс ортадан алыстату (агрессивті мінез-құлық пен баланың қоршаған ортасы арасында байланыс болса);

- өзін-өзі шығармашылықпен көрсету (сурет салу, музыка және т.б.);

- агрессияны қоғамда бекітілген әрекеттерге (еңбек, қоғамдық жұмыстар және т.б.) бағыттау;

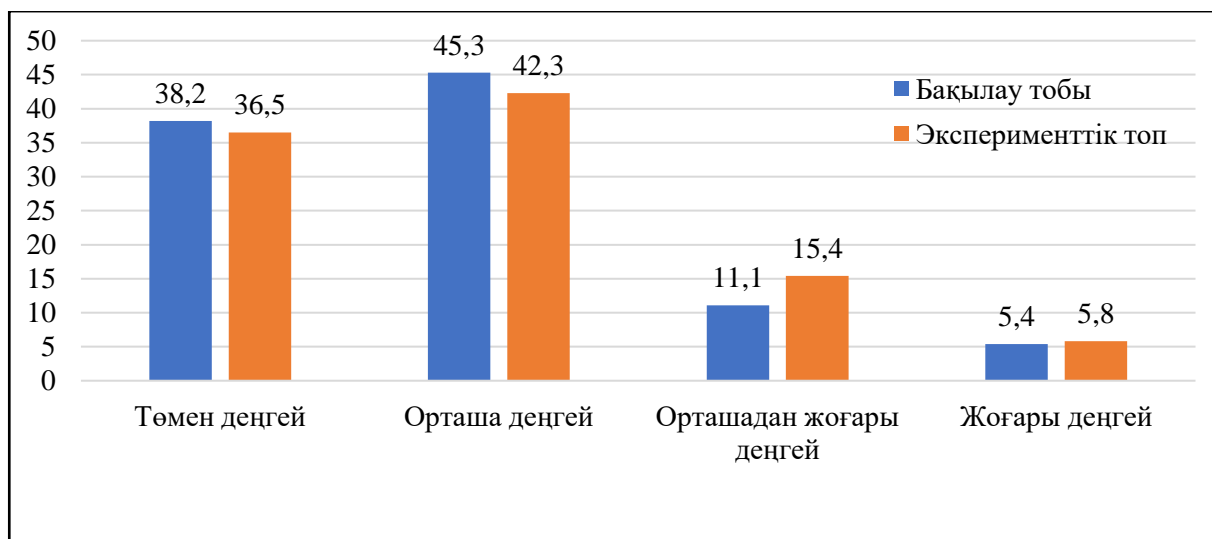
- агрессияны спортқа қайта бағыттау;

- топтық тренингтерге қатысу [3].

Қазіргі уақытта агрессивті мінез-құлықты тиімді түзетудің әртүрлі бағыттары бар. Кіші мектеп жасындағы балалар үшін ең көп тарағандары: денеге бағытталған терапия, арт-терапия, ойын терапиясы және т.б. [4].

Негізгі бөлім. Осы зерттеу жұмыс аясында біз Маңғыстау облысы, Ақтау қаласы, КММ «Төлеген Айбергенұлы атындағы № 19 мектеп-гимназиясында» тәжірибелік-эксперименттік жұмыстар жүргізілді. Зерттеу 2024-2025 жылдар аралығында жүргізілді. Агрессивтілік деңгейін диагностикалау жұмысы жүргізілді. Ол үшін келесі әдістер қолданылды: Басс-Дарки агрессия сауалнамасы, М.З. Дукаревичтің «Әлемде жоқ жануар» проекциялық әдістемесі. Осы әдістемелерді жүргізу нәтижелері бойынша агрессивтілік деңгейі жоғары респонденттердің іріктемесі қалыптастырылды.

Бірінші психодиагностикалық мәліметтерді қорытындылап, біз агрессия деңгейі бойынша бастауыш мектеп жасындағы оқушылардың пайыздық үлесін құрастырдық. Екі әдісті қолдана отырып, кіші мектеп жасындағы балалардың агрессивтілік деңгейінің жиынтық нәтижелері 1 суретте келтірілген:

Сурет 1 - Бақылау және эксперименттік топтарында агрессивтілік деңгейін диагностикалаудың қорытынды нәтижелері (эксперименттің бастапқы кезеңі)

Бастауыш мектеп жасындағы балалардың агрессивті мінез-құлқын диагностикалау нәтижелері негізінде бастауыш сынып оқушыларында (бақылау мен эксперимент тобында) агрессияның орташа деңгейі басым (45,3 және 42,3 %) деген қорытынды жасауға болады. Эксперименттік топта орташа деңгейден жоғары және агрессивтілік деңгейі жоғары 21,2 % (15,4 пен 5,8) оқушы анықталды. Аталған топта бастауыш сынып оқушыларының агрессивті мінез-құлқын психологиялық түзету бағдарламасы іске асырылды.

Эксперименттің қалыптастырушы кезеңінде біз бастауыш сынып оқушыларының агрессивті мінез-құлқын психологиялық түзету бағдарламасын жасақтап, іске асырдық.

Бағдарламаның өзектілігі мектеп жасындағы балалардың агрессивті мінез-құлқын уақтылы түзету болып табылады.

Бағдарламаның мақсаты 6-10 жастағы балалардың агрессивті мінез-құлқын түзету. Мақсатты іске асыру үшін келесі міндеттер айқындалған:

1. Агрессивті балаларды ашулануды тиімді түрде білдіру тәсілдеріне үйрету.
2. Балаларды өзін-өзі реттеу тәсілдеріне, түрлі жағдайларда өзін-өзі ұстай білуге үйрету.
3. Агрессивті балаларда болуы мүмкін жанжалды жағдайларда қарым-қатынас жасау дағдыларын пысықтау.
4. Балалардың жеке басының оң қасиеттерін қалыптастыру.

Сабақтар 8-ден 15 адамға дейінгі топтарда өткізіледі (кесте 1). Бұл бағдарлама 45 минутқа есептелген 8 сабақтан тұрады.

Бағдарламаның құрылымы

Кіші мектеп жасындағы агрессивті балалармен түзету бағдарламасы 4 блокты қамтыды:

1 блок. Агрессивті балаларды ашулануды тиімді түрде білдіру тәсілдеріне үйрету.

Тапсырмалар:

1. Балаларды өз ойлары мен сезімдерін вербальдандыруға үйрету.
2. Эмоционалдық шиеленісті азайту.
3. Әркімнің жағымды эмоциялық көңіл-күйін және қабылдау атмосферасын құру.
4. Өзінің эмоциялық жай-күйін көрсету қабілетін дамыту.

2 блок. Балаларды өзін-өзі реттеу тәсілдеріне, түрлі жағдайларда өзін-өзі ұстай білуге үйрету.

Тапсырмалар:

1. Психомоторлық функцияларды жаттықтыру.
2. Демалу дағдыларын үйрету.
3. Өзін-өзі бақылау дағдыларын үйрету.
4. Эмоционалдық шиеленісті азайту.
5. Жағымды эмоциялық көңіл-күй қалыптастыру.
6. Өзін-өзі тануды дамыту.

3 блок. Бқтимал жанжалды жағдайларда қарым-қатынас дағдыларын пысықтау.

Тапсырмалар:

1. Жаңа мінез-құлық формаларын егу.
2. Дұрыс шешімдерді өз бетінше қабылдауға үйрету.
3. Сыртқы сигналдар арқылы эмоцияларды тануға үйрету.
4. Мінез-құлықтың барабар түрлерін қалыптастыру.
5. Қозғалыс мәнерлілігімен жұмыс істеу.

4 блок. Балалардың жеке басының оң қасиеттерін қалыптастыру және дамыту.

Тапсырмалар:

1. Қоғамда мақұлданған моральдық түсініктерді қалыптастыру.
2. Өз мінез-құлқын түсінуге үйрету.
3. Ұжымда қабылданған нормалар мен ережелерге сәйкес ұжымдағы мінез-құлықты реттеуге үйрету.

4. Мінез-құлықтың барабар түрлерін қалыптастыру.

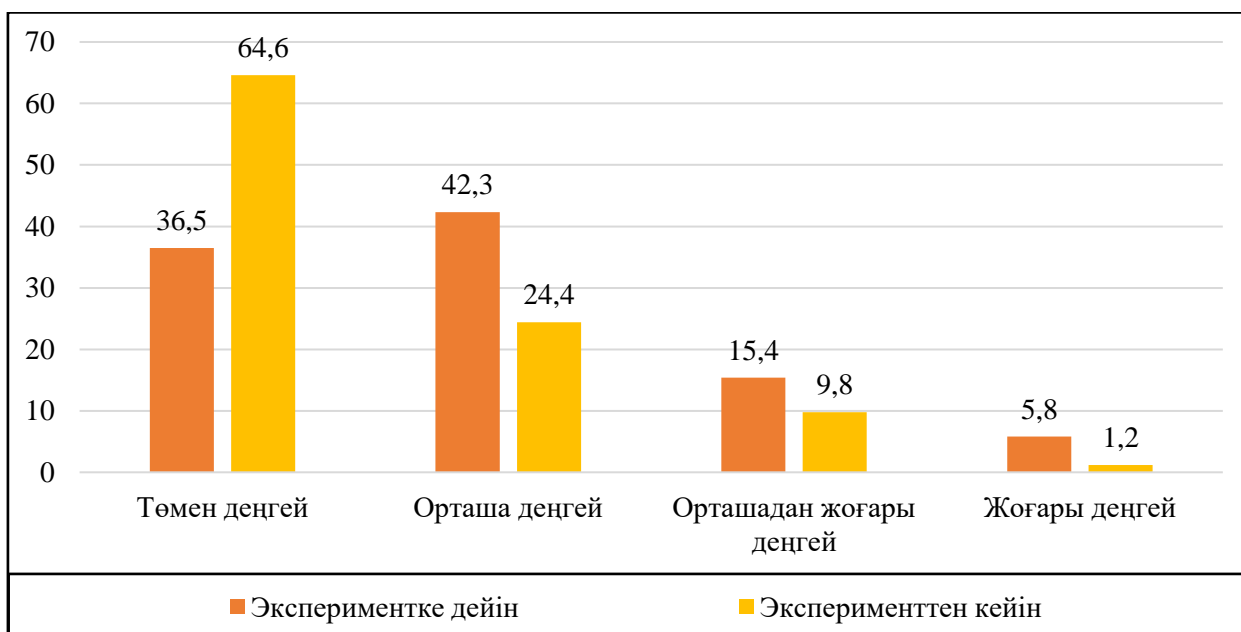
5. Балалардың бойында эмпатия, адамдарға деген сенім, мейірімділік, мейірімділік сияқты қасиеттерді қалыптастыру.

Түзету бағдарламасын жүзеге асырғаннан кейін біз анықтау сатысындағыдай диагностикалық құралдарды пайдаланып бақылау экспериментін жүргіздік.

Екінші психодиагностика мәліметтерді қорытындылап, біз агрессия деңгейі бойынша бастауыш мектеп жасындағы оқушылардың пайыздық үлесін құрастырдық. Екі әдісті қолдана отырып, кіші мектеп жасындағы балалардың агрессивтілік деңгейінің жиынтық нәтижелері 4 суретте келтірілген:

Кесте 1 - Психокоррекциялық бағдарламаның тақырыптық жоспары

Сабақтың №	Мақсаты	Сағат көлемі
1 сабақ	Балаларды біріктіру; топтық сенім мен қабылдау атмосферасын құру; вербалды емес қарым-қатынас әдістерін қолдануға және түсінуге үйрету; балаларды өз әрекеттерін бақылауға үйрету; жинақталған ашуды шығаруға қолайлы формада үйрету; баланың эмоционалдық саласын дамыту; эмоционалды және бұлшықет кернеуін жою; эмоционалдық стрессті, агрессияны жеңілдету	1
2 сабақ	Вербалды емес қарым-қатынас әдістерін қолдануға және түсінуге үйрету; құрдастарымен қарым-қатынас жасау қабілетін дамыту; бұлшықет кернеуін жеңілдету; балалар тобын біріктіру; бала мен ересек қарым-қатынас дағдыларын дамыту; кеңістікті бағдарлау дағдыларын дамыту; эмоционалды стресс пен агрессияны жеңілдету; жағымсыз эмоцияларды жанама түрде шығаруға үйрету; эмоционалды және бұлшықет кернеуін алып тастаңыз.	1
3 сабақ	Топтың көңіл-күйін сезінуге үйрету; басқаларға деген сенімін арттыру; беттің, қолдың, аяқтың бұлшықеттерін басқару қабілетін дамыту; шамадан тыс бұлшықет пен эмоционалды кернеуді жеңілдету; балалар тобын біріктіру; топта жағымды эмоционалды көңіл-күй орнату.	1
4 сабақ	Топта жағымды эмоционалды көңіл-күй орнату; беттің, қолдың, аяқтың бұлшықеттерін басқару қабілетін дамыту; шамадан тыс бұлшықет пен эмоционалды кернеуді жеңілдету; бұлшықет бақылауын дамыту; кеңістікті бағдарлау дағдыларын дамыту; құрдастарымен қарым-қатынас жасау қабілетін дамыту; тактильді сезімдерді дамыту.	1
5 сабақ	Топта жағымды эмоционалды көңіл-күй орнату; қатысушыларды басқалардың әрекеттеріне мұқият болуға шақыру; қатысушыларды басқалар түсінетін өзін-өзі көрсету құралдарын іздеуге ынталандыру; эмпатияны, қозғалыстарыңызды теңестіру қабілетін, сөйлеуді және қарым-қатынас дағдыларын дамыту; қозғалыс белсенділігін, қозғалыстарды үйлестіруді және өз әрекеттерін басқару қабілетін дамыту; балалардың мінез-құлық репертуарын кеңейтуге үлес қосу; эмоционалды стрессті және агрессияны жеңілдету.	1
6 сабақ	Эмпатияны, қарым-қатынас дағдыларын, басқа адамның сезімін түсінуді дамыту; мінез-құлқын бақылауды үйрену; балалардың мінез-құлқын репертуарын кеңейтуге үлес қосу; эмоционалды стресс пен агрессияны жеңілдету; өзін-өзі реттеу әдістерін үйрету.	1
7 сабақ	Топта жағымды эмоционалды ахуал туғызу; басқа адамдардың ниетін, тактикасын, жағдайын басқаруды үйреніңіз, өз әрекеттеріңізді басқалардың әрекеттерімен үйлестіріңіз; өз іс-әрекетіне жауапкершілікпен қарауды үйрену; өзін-өзі реттеу әдістерін үйрету; балалардың мінез-құлқын репертуарын кеңейтуге үлес қосу; эмоционалды стресс пен агрессияны жеңілдету; бұлшықеттердің бақылауын дамыту.	1
8 сабақ	Топта жағымды эмоционалды ахуал туғызу; топ мүшелерін шығармашылыққа баулу; қиялын дамыту; сөздік қорын молайту; басқа адамды тыңдау және есту қабілетін дамыту; басқа адамдардың жағдайын шарлауды үйреніңіз, өз әрекеттеріңізді басқалардың әрекеттерімен үйлестіріңіз; өз іс-әрекетіне жауапкершілікпен қарауды үйрену; жағымсыз эмоциялар мен агрессияға жауап беру; эмоционалды стрессті жеңілдету; құрбыларымен қарым-қатынас жасау қабілетін дамыту.	1

Сурет 4 - Эксперименттік топта агрессивтілік деңгейін диагностикалаудың қорытынды салыстырмалы нәтижелері

Қорытынды. Эксперименттің қорытынды кезеңінде бастауыш мектеп жасындағы балалардың агрессивті мінез-құлқын көрсеткіштерінің басым бөлігі төмен деңгейде (64,6 %), ал орташа және орташадан төмен 24,4 пен 9,8%-ды құрап отыр. Эксперименттік топта агрессивтіліктің жоғары деңгейі тек 1,2 % ғана сақталып отыр. Екі әдісті қолдану арқылы жалпы нәтижеге қол жеткізіп, экспериментке қатысушылардың агрессия деңгейінің айтарлықтай төмендеуін көрсетті. Нәтижелерді талдау көрсеткендей, кіші мектеп жастағы мектеп оқушыларының агрессивті мінез-құлқын психокоррекциялау бағдарламасынан кейін агрессияның жоғары деңгейі байқалмайды. Бастауыш сынып оқушыларының агрессивті мінез-құлқын психокоррекциялау бағдарламасын жүзеге асыру тиімді болды деп айта аламыз.

Сонымен, эксперименттік жұмыстың нәтижелерін қорытындылай келе, біз келесідей практикалық ұсыныстар әзірледік:

- 1 Кішігірім агрессия жағдайында сабырлы көзқарас.
2. Іске емес, әрекетке (мінез-құлыққа) назар аудару.
3. Өзіңіз жағымсыз эмоцияларың бақылау.
- 4 Жағдайдың шиеленісін төмендету.
5. Тәртіпсіздікті талқылау.
6. Агрессивті емес мінез-құлық үлгісін көрсету.

Әдебиеттер

1. Паренс Г. Агрессия наших детей. - М.: Юнити, 2017. - 125 с.
2. Фалибеда Т. Работа с агрессивными детьми в начальной школе / Т. Фалибеда, Т.В. Богуцкая // Психологическое здоровье и психологическая культура в современном российском образовании. - 2013. - С. 214-219.
3. Шалагинова К.С. Эффективные технологии в работе с агрессивными младшими школьниками // Современные проблемы науки и образования. – 2011. - №5. - С. 143-150.
4. Якубенко О.В. Коррекция агрессивного и аутоагрессивного поведения младших школьников как условие их социализации в нестабильном мире // Человек и общество в нестабильном мире. - 2016. - С. 227-230.

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ ВЫНУЖДЕННОЙ МИМИКРИИ НА УРОВЕНЬ СТРЕССА У НЕЙРООТЛИЧНЫХ ЛЮДЕЙ

Шапка Л.В., Кабакова М.П.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан

В статье исследуется влияние вынужденной мимикрии на стресс у нейроотличных людей и предлагаются рекомендации по преодолению связанных с этим явлением проблем. Анализ существующих исследований в дальнем зарубежье показал, что частая мимикрия может вызывать социальную изоляцию, снижение самооценки и стресс. К такому же выводу пришли и мы, проведя исследование в нашей стране.

Ключевые слова: Нейроотличные люди, мимикрия, маскинг, подражание.

Мақалада мәжбүрлі мимикрияның нейроәртүрлі адамдардағы стресске әсері зерттеліп, осы құбылысқа байланысты проблемаларды жеңу бойынша ұсыныстар берілген. Қиыр шетелде жүргізілген зерттеулерге жасалған талдау көрсеткендей, жиі еліктеу әлеуметтік оқшаулануды, өзін-өзі бағалаудың төмендеуін және стрессті тудыруы мүмкін. Елімізде зерттеу жұмыстарын жүргізген кезде де осындай қорытындыға келдік.

Түйінді сөздер: нейро-ерекше адамдар, мимикрия, маскинг, еліктеу.

The article examines the effect of forced mimicry on stress in neuro different people and offers recommendations for overcoming problems associated with this phenomenon. An analysis of existing studies in the far abroad has shown that frequent mimicry can cause social isolation, decreased self-esteem and stress. We came to the same conclusion when conducting research in our country.

Keywords: Neurodifferent people, mimicry, masking, imitation.

Введение. В настоящее время многие люди сталкиваются с необходимостью подстраиваться под других, играть роли и надевать маски. Как писалось в известной книге Э.Берна «Люди, которые играют в игры»: «...*жить – значит видеть деревья, слышать пение птиц и говорить окружающим «здравствуйте», это сиюминутное спонтанное бытие без драматизации и лицемерия, но с достоинством и сдержанностью...*» [1, с. 96]. На этом моменте хотелось бы акцентировать внимание на выражении «*здравствуйте*». Оно символизирует простоту и искренность взаимодействия с окружающими. Это напоминание о значении приветствия как акта признания и уважения к другим людям. Однако рассматривая его в контексте нейроразнообразия можно заметить, что приветствие "**здравствуйте**" можно рассматривать как некое повседневное "**эх**" в социальном пространстве. Оно является привычным ритуалом необходимым нейротипичным людям для облегчения социального взаимодействия и поддержания социальных норм, а не настоящий запрос информации или общения. В таком случае данное выражение можно считать **социальной эхолоалией нейроотличных людей**, - просто устоявшимися социальными нормами, которые помогают начать или поддерживать разговор, но не всегда содержащими реальный смысл.

Такое приветствие действует как социальный клей, объединяющий людей, и создающий ощущение включенности и взаимодействия. Тем не менее, нейроотличные люди могут находить эти выражения бессмысленными или даже трудными для понимания. Фразы вроде "**здравствуйте**" или "**как дела?**" для нейроотличных людей могут казаться непривычными или нелогичными, особенно если они предпочитают более прямое или конкретное общение. А некоторые могут даже чувствовать неудобство или путаницу, пытаясь понять, что от них ожидается в ответ.

При уточнении этого момента с респонденткой в интервью в рамках исследования, она сказала так: «Их не интересует мои дела. Если они спрашивают, как мои дела с целью услышать заветное «*всё хорошо*», то это социальный ритуал. Свою собственную социальную

эхолалию используйте сами. Я на такое не подписывалась». Таким образом, только по одному этому примеру мы видим, как все же остро стоит вопрос комфортности взаимодействия нейроразличных людей с нейротипичными и сколько усилий им приходится прилагать для того, чтобы натянуть на себя эту злосчастную маску и наконец влиться в нейротипичное общество. Отказ же от принятия социальных норм общества приводит к дискриминации, недопониманию и отвержению нейроразличных людей.

Таким образом, мы четко прослеживаем образовавшуюся в ходе социального взаимодействия проблему вынужденной мимики у нейроразличных людей. И, исходя из этого, ставим целью данного исследования изучение влияния вынужденной мимики на уровень стресса у нейроразличных людей.

Согласно данным, полученным в рамках диссертационного исследования А.Р. Ризуллы «Связь субъективного благополучия и мимики на примере студенческой молодежи г. Алматы» [2], которая исследовала влияние мимики на благополучие студентов, мимика отличается от подражания, имитации, идентификации и моделирования. Она функционирует в конкретных, измеряемых актах поведения и проявляется в процессе взаимодействия двух субъектов. Подражание, имитация, идентификация и моделирование функционируют имплицитно и ориентируют человека на определенные образы и образцы поведения на протяжении всей жизни. Все механизмы могут быть как осознаваемыми, так и неосознаваемыми, часто проявляясь автоматически. Осознанное использование этих механизмов может варьироваться от достижения целей обучения и воспитания до манипулятивного поведения. Исследование показало, что мимика сглаживает процесс взаимодействия, повышая уровень симпатии к мимикеру. Она также является простым и доступным инструментом для улучшения качества межличностного взаимодействия. Однократное взаимодействие с использованием мимики может стимулировать специфические позитивные эмоции, такие как ощущение силы, решительности и внимательности. Таким образом, можно сказать, что мимика и подражание могут оказывать кратковременное, положительное влияние на степень благополучия студентов во время взаимодействия с другими. Однако это исследование касается нейротипичных людей, для которых мимика и подражание являются естественными и часто автоматизированными процессами. Для людей с нейроразличиями мимика и подражание могут проявляться совершенно иначе и требовать дополнительных усилий и адаптаций.

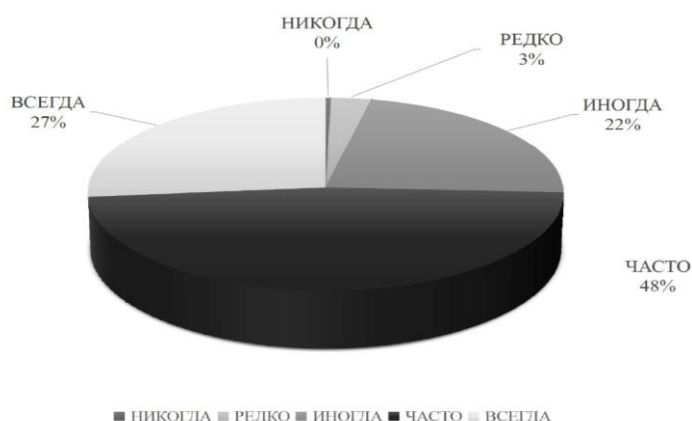
В статье «**Социальная мимика как адаптивный способ взаимодействия личности с социумом в неблагоприятных условиях**» [3] хоть и косвенно, но все же соприкасаются с темой подражания у нейроразличных людей, потому как нейроразличными людьми весь социум в целом может пониматься как неблагоприятная среда. В данной статье в качестве подтверждения своей теории рассматриваются мнения разных ученых психологов, таких как Г. Тард, С. Аша и С. Милграм, Ж. Пиаже, Л.С. Выготский, П.Я. Гальперин и другие. Согласно одному из выводов этой статьи «...**личность, бессознательно или осознанно использующая мимику в качестве основной модели взаимодействия с социумом, в той или иной степени испытывает затруднения в проявлении собственных эмоций, мыслей, желаний. Для такой личности характерна размытость собственного «Я», которая не позволяет ей выстроить вектор собственных целей и выработать самостоятельную модель поведения**» [3, с. 68]. Проводя параллели с нашим исследованием, можно прийти к выводу, что нейроразличные люди склонные прибегать к мимике в виду того, что окружающая среда и общество нейротипичных людей воспринимается ими как враждебное и неблагоприятное. Это сказывается на их проявлении истинных эмоций, мыслей, а также желаний, что приводит к потере собственной идентичности, стрессу и регрессии.

В статье «Механизм подражания в психическом развитии ребенка» [4] интересным образом интерпретируется идея подражания – как способа усвоения мира и общественного опыта. Согласно которому ребенок с раннего возраста копирует *«значимого другого»*, коим в первую очередь являются его родители. Однако, когда мы говорим о людях с нейроотличиями, встает вопрос, справедливо ли применение данного высказывания ко всем детям? Дети с нейроотличиями отличаются, как бы абсурдно это ни звучало. Не редко родители стараются научить таких детей тому, как правильно, то бишь нормально, взаимодействовать с этим миром, чтобы это соответствовало нормам общества и не выделялось. Они учат своих детей маскироваться, подражать, мимикрировать, что, к сожалению, приводит к трагичным результатам. Родители показывают своим нейроотличным детям, что маскироваться – это нормально и даже необходимо, чтобы выжить в обществе, и при этом не понимают, что само понятие нормы весьма относительно и сильно переоценено. *«Со временем отпадает необходимость в непосредственном наблюдении перед подражанием – ребенок запоминает способы действия, жесты и мимику взрослого, манеру говорить, постепенно они становятся частью его собственной личности. Таков в упрощенном виде механизм подражания»* [4, с. 102] для нейротипичных людей. Можно ли сказать, что в случае с аутистами способы действия, жесты, мимика взрослого, манера говорить и все прочее так и не становятся частью его собственной личности, а так и продолжают быть вынужденной маской? На этот вопрос одна из респонденток интервьюирования ответила так: *«Они не становятся даже маской! Посмотрите на нашу мимику... это подражательство не для нас»*.

В статье «Роль имитации в обучении детей дошкольного возраста с расстройствами аутистического спектра: обзор исследований» [5] много внимания уделяется тому, как имитация и подражание способны помочь детям с РАС развиваться социально и улучшать свои навыки коммуникации, с небольшой пометкой на индивидуальность. И как раз с этой пометкой мы согласны больше всего. *«Имитация также может иметь некоторые недостатки при использовании в обучении детей с РАС. Одна из потенциальных проблем – дети с РАС могут испытывать трудности в понимании цели имитации или могут быть не мотивированы на имитацию»* [5, с. 3]. Почему происходит эта немотивированность и нежелание подражать, вступать в контакт и взаимодействовать с людьми на их языке? Очень часто люди с РАС имеют узкий круг интересов и могут не видеть смысла в социальных взаимодействиях, которые не связаны с их интересами. И тут можно задаться еще одним исчерпывающим вопросом: и в чем они не правы? Их поведение не является «неправильным», оно отражает их уникальные потребности и предпочтения, и они имеют на них полное право.

Таким образом, используя эти теоретические гипотезы, мы приступили к собственному исследованию с целью выявления влияния маскинга на уровень стресса у нейроотличных людей и провели анкетирование с двумястами семьдесятю пятью людьми с нейроотличиями, а также интервью с четырьмя людьми, имеющими диагноз РАС и СДВГ. Ниже представлены результаты опроса.

Приходится ли вам скрывать свои особенности или адаптировать свое поведение, чтобы соответствовать нормам общества?

Никогда - 1 человек, 0,36%

Редко - 8 человек, 3%

Иногда - 62 человека, 22%

Часто - 131 человек, 48%

Всегда - 73 человека, 27%

Большинство респондентов (74%) часто или всегда скрывают свои особенности, что указывает на значительное давление со стороны общества, что видно по Рисунку 1.

Рисунок 1 – Результаты исследования частоты мимикрии

В каких ситуациях вы чаще всего чувствуете необходимость подражания? (можно выбрать несколько вариантов)

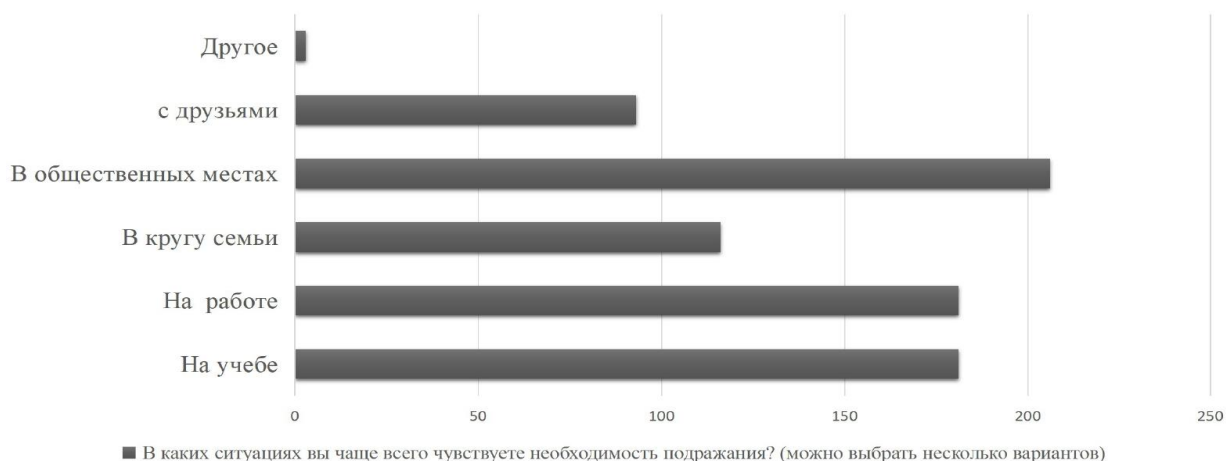

Рисунок 2 – Результаты по исследованию случаев мимикрии

Также, 3 человека выделили, что испытывают необходимость в мимикрии со всеми незнакомыми людьми, 1,09%

в гос. учреждениях - 3 человека, 1,09%

в романтических отношениях - 2 человека, 0,73%

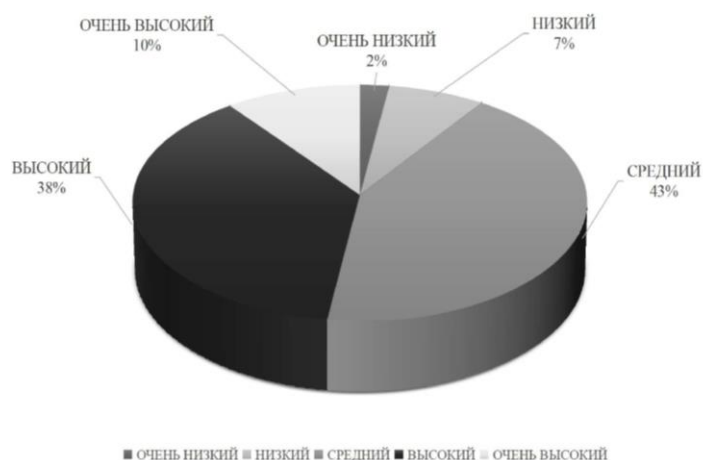
в интернете - 1 человек, 0,36%

езде - 1 человек, 0,36%

По Рисунку 2 видно, что наибольшее количество респондентов чувствуют необходимость подражания в общественных местах, на работе и на учебе. Необходимость мимикрии среди близких друзей также весьма распространена.

Как вы оцениваете уровень стресса, который вы испытываете из-за необходимости подражания?

Очень низкий - 6 человек, 2%
 низкий - 20 человек, 7%
 средний - 117 человек, 43%
 высокий - 103 человека, 38%
 очень высокий - 28 человек, 10%

Большинство респондентов (48%) испытывают высокий или очень высокий уровень стресса из-за необходимости подражания. См. Рисунок 3.

Рисунок 3 – Результаты исследования уровня стресса

Как маскинг влияет на вашу самооценку?

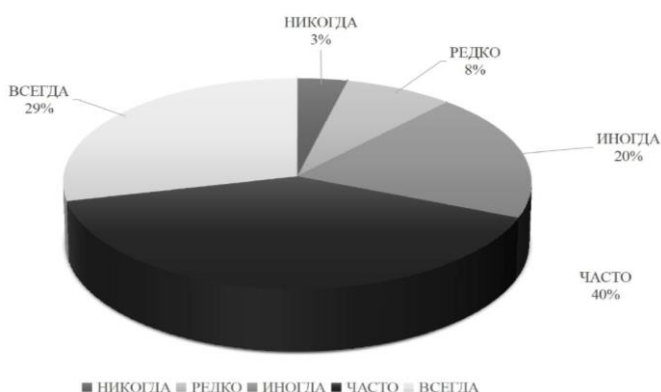

Очень положительно - 2 человека, 1%
 Положительно - 18 человек, 7%
 Нейтрально - 107 человек, 39%
 Отрицательно - 122 человека, 44%
 Очень отрицательно - 25 человек, 9%

Для большинства респондентов (53,5%) маскинг оказывает негативное влияние на самооценку, это видно по Рис. 4.

Рисунок 4 – Результаты исследования влияния мимикрии на самооценку

Чувствуете ли вы себя изолированным или непонятым из-за необходимости подражать?

Никогда - 10 человек, 3%
Редко - 22 человека, 8%
Иногда - 54 человека, 20%
Часто - 110 человека, 40%
Всегда - 79 человек, 29%

Большинство респондентов (68,7%) часто или всегда чувствуют себя изолированными или непонятыми из-за необходимости подражать.

См. Рисунок 5.

Рисунок 5 – Исследование частоты ощущений изолированности и недопонимания

Испытываете ли вы чувство усталости или эмоционального выгорания после маскинга?

Никогда - 5 человек, 2%
Редко - 12 человек, 4%
Иногда - 41 человек, 15%
Часто - 104 человека, 38%
Всегда - 113 человек, 41%

Большинство респондентов (78,9%) часто или всегда испытывают усталость или эмоциональное выгорание после маскинга, что отражено на Рис.6.

Рисунок 6 – Исследование частоты ощущений усталости и выгорания

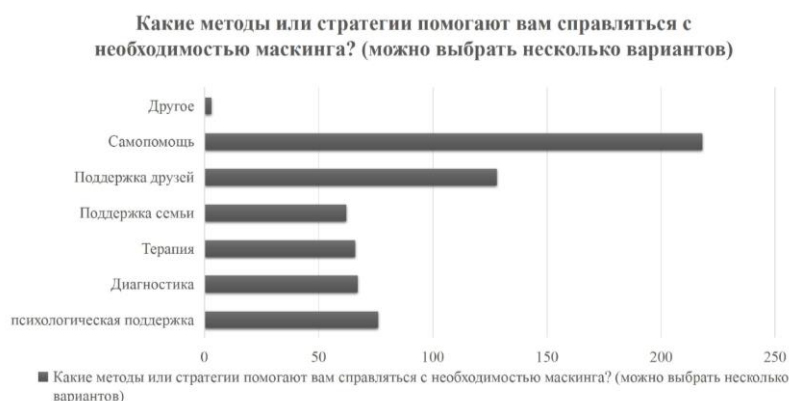
Замечали ли вы ухудшение физического здоровья, связанное с необходимостью маскинга? (Хронический стресс, проблемы с сердцем, пищеварением, головные боли, нарушение сна и др.)

Никогда - 21 человек, 8%
Редко - 34 человека, 12%
Иногда - 87 человек, 32%
Часто - 87 человек, 32%
Всегда - 44 человека, 16%

Значительное количество респондентов (47,6%) часто или всегда замечают ухудшение физического здоровья, связанное с маскингом. Однако они не привыкли соотносить влияние именно маскинга на физическое состояние. См. Рисунок 7.

Рисунок 7. – Исследование влияния мимики на физическое состояние

Никакие - 6 человек, 2,18%
 Стимминг - 4 человека, 1,08%
 Одиночество - 5 человек, 1,4%
 Большинство респондентов используют стратегии самопомощи и поддержку друзей. См. Рисунок 8.

Рисунок 8 – Методы, предотвращающие негативные последствия маскинга

Маскинг, или необходимость скрывать свои особенности и адаптировать поведение, чтобы соответствовать социальным нормам, является значительной проблемой для многих людей. Исследование показывает, что маскинг оказывает серьезное влияние на эмоциональное и физическое здоровье, самооценку и социальное благополучие респондентов. Большинство участников часто или всегда испытывают стресс, усталость, чувство изоляции и ухудшение здоровья из-за маскинга. Эти данные подчеркивают важность создания более инклюзивных и поддерживающих сред, где люди могут быть собой без необходимости подражать и скрывать свои особенности.

Рекомендации после ознакомления с исследованием очень просты и сводятся к одному слову: огласка. Придавая огласке тему негативного влияния мимикрии и маскинга на людей с нейроотличиями и буквально кричащую о проблеме статистику, полученную в ходе исследования, мы помогаем обратить внимание на саму проблему, что уже способно приблизить нас к ее решению. Сам факт того, что люди не знакомы и не осведомлены о том, кто такие нейроотличные люди негативно сказывается на уровне их жизни. Недостаток осведомленности о нейроотличных людях приводит к непониманию, стигматизации, дискриминации. В борьбе с этими проблемами нейроотличным людям приходится прибегать к маскингу и лишаться самого главного, что есть у любого человека - его личности, его идентичности.

Литература

1. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. – Л.: Лениздат, 1992. – 400 с.
2. Ризулла А.Р. Связь субъективного благополучия и мимикрии на примере студенческой молодежи г. Алматы // Дис. на соиск. степ. док. Философии. – Алматы, 2019. – 165 с.
3. Шустова Н.Е., Киселева М.А., Карина О.В. Социальная мимикрия как адаптивный способ взаимодействия личности с социумом в неблагоприятных условиях // Научный вестник МГИИТ. – 2015. – №. 4. – С. 66-69.
4. Уварова Л.Н., Суфиянова Г.Р. Механизм подражания в психическом развитии ребенка // Современные технологии в мировом научном. – 2016. – №. 3 – С. 101 – 103.
5. Корчинская А.Ю. Роль имитации в обучении детей дошкольного возраста с расстройствами аутистического спектра: обзор исследований // Психолого-педагогическое сопровождение общего, специального и инклюзивного образования детей и взрослых. – 2023. – №. 1 – С. 53-54

IV СЕКЦИЯ * IV – SECTION

ПЕДАГОГИКА МЕН ПСИХОЛОГИЯДАҒЫ ЖАСАНДЫ
ИНТЕЛЛЕКТ

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В ПЕДАГОГИКЕ И
ПСИХОЛОГИИ

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN PEDAGOGY AND
PSYCHOLOGY

ҚАЗІРГІ БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕ ПЕДАГОГИКАҒА ЖАСАНДЫ
ИНТЕЛЛЕКТТІ ЕНДІРУДІҢ МАҢЫЗЫ

Ақтымбай А.А., Айдарқызы Б.

Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан

Бұл мақалада жасанды интеллект пен цифрлық педагогиканы жоғары оқу орындарының оқу үдерісіне енгізудің маңыздылығы мәселелері қарастырылады. Жұмыста «цифрлық педагогика» ұғымына талдау жасалып, білім беру саласына цифрлық технологияларды енгізудің басты артықшылықтары сипатталады. Мақалада оқу үдерісінің цифрлық трансформациядан кейінгі айрықша қырлары талданып, университеттерде цифрлық технологияларды қолданудың кейбір тәжірибелік аспектілері айтылады.

Түйінді сөздер: электронды білім беру, қашықтықтан оқыту, онлайн оқыту, IT технологиялар, жасанды интеллект әдістері.

В данной статье рассматриваются вопросы важности внедрения искусственного интеллекта и цифровой педагогики в учебный процесс вузов. В работе проведен анализ понятия "цифровая педагогика" и описаны основные преимущества внедрения цифровых технологий в сферу образования. В статье анализируются отличительные аспекты учебного процесса после цифровой трансформации и излагаются некоторые практические аспекты использования цифровых технологий в университетах.

Ключевые слова: электронное образование, дистанционное обучение, онлайн-обучение, IT-технологии, методы искусственного интеллекта.

This article discusses the issues of the importance of introducing artificial intelligence and digital pedagogy into the educational process of universities. The paper analyzes the concept of "digital pedagogy" and describes the main advantages of the introduction of digital technologies in the field of Education. The article analyzes the distinctive aspects of the educational process after digital transformation and discusses some practical aspects of the use of digital technologies in universities.

Key words: digital education, distance learning, online learning, IT technologies, artificial intelligence methods.

Кіріспе. Қоғамның әр түрлі салаларында түбегейлі өзгерістер тудырған ғылыми-техникалық прогресс білім беруді реформалау мен жаңғырту қажеттілігін айқын көрсетті. Білім беру жүйесінің қазіргі кезеңдегі жүйесі мен оған қойылатын қоғамның талаптары арасындағы байланысты анықтау үшін «білім беру» ұғымын түсінуде қандай сипаттағы өзгерістер орын алғанын және қандай жаңалықтарды жүзеге асыру қажеттілігін ескеру қажет. Аталмыш термин дәстүрлі түрде мемлекеттік ұйымдардың тікелей қатысуымен жүзеге асырылатын бастауыш, орта мектептер мен жоғары оқу орындарында ұзақ, білімгерлерді егжей-тегжейлі оқыту процесін білдіреді. Басқаша айтқанда, бұл терминді түсіну үшін, ең

алдымен формальды білім беру белгілерімен байланысты тұжырымдаманы қарастыруымыз қажет [1].

Соңғы кездері білім беруді кеңірек түсінуді жақтаушылар санының артуы байқалады. Яғни, бұл ұғым білім алушыларға білім беру және білімгерлердің тұлғалық болмысын қалыптастыру мақсатымен жаңа дағдылар мен біліктілікті қазіргі заманғы инновациялық технологиялар мен компьютерлік құралдарды қамти отыра қалыптастыру процесі ретінде сипатталады. Бұл ретте, қазіргі қоғамның ақпараттық технологияларды қолдануға бағытталған әрі орындалған бірқатар бағдарламаларын тілге тиек ете аламыз («Цифрлы Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы, "Ақпараттық Қазақстан – 2020") [2].

Қазіргі білім беру процесінде жасанды интеллект технологияларын дамытып, оларды білім алушыларды оқытуда қолдану маңызды әрі қазіргі таңда білімді қабылдау мен беру процестеріне айтарлықтай өзгерістер енгізе алады. Цифрлық білім беру – бұл электрондық білім беру кеңістігін қолдану арқылы жүзеге асырылатын білім беру мен оқытудың біртұтас, мақсатты процесі. Цифрлық білім берудің негізгі мақсаттарының бірі, оқыту процесінде шешімі стандартты емес алгоритмдерді құру арқылы білім беру мен педагогикада инновациялық саланы қалыптастырумен қатар дәстүрлі міндеттерді үлкен деректерге немесе жасанды интеллектке негізделген технологиялар тұрғысында пайдалану. Ал тұлғаны қалыптастыруда маңызды қарастыратын мәселенің бірі ретінде сипатталатын тәрбиелеу үдерісі электрондық білім беру ортасындағы қызмет ретінде жеке тұлғаны дамытуға, білім алушының өзін-өзі анықтауы мен әлеуметтенуіне жағдай жасауға бағытталады.

Жасанды интеллектті білім беру үдерісіне енгізу бұл саланы сапалы түрлендіреді және оның тиімділігін арттырады. Сөзімді дәйектер болсам:

- Жасанды интеллектті оқу процесінде білімгердің жеке білім қоры мен дағдыларын, оның қабілеттеріне бейімдеу сипатымен білім алушылар үшін жағымды орта қалыптастырып, олардың білім деңгейлерінің артуына себепші болады;

- Білім алушылардың білім қорын жинақтауда білім беру процесінің интелективтілігі артып, оқу материалын түйсініп, қабылдаулары мен зейіндерінің шоғырлануы олардың оқуға деген қызығушылығын арттыратыны сөзсіз;

- Мұғалімнің білім беруші сипатындағы өзара әрекеттесу функцияларының рөлі өзгеріп, білімгерлерді ақпараттық қолдауға жол ашу;

- Оқытушыға әкімшілік жүктемені азайту;

- Студенттерде де, мұғалімдерде де заманауи білім беруді пайдалана білу дағдыларын қалыптастыру технология олардың жаңа әлеуметтік жағдайларға жақсы бейімделуіне мүмкіндік беретін киберәлеуметтенуге ықпал етеді;

- Мұғалімдер үшін жаңа мүмкіндіктердің болуы: әртүрлі елдердегі әріптестермен тәжірибе алмасу мүмкіндігі, әдістемелік қолдау, қашықтықтан оқыту курстарына қатысу [3].

- Педагогикаға цифрландыруды енгізудің негізгі мақсаты оқыту мен оқудың сапасын арттыру.

Оқытуға цифрлық тәсілді енгізу, ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың болуы, білім алу үдерісін сапалы түрлендіреді және оқыту үшін жаңа мүмкіндіктер көздейді. Оның басты ерекшелігі, оқу процесін ұйымдастыру мен ондағы цифрлық технологиялардың болуына байланысты. Мысалы, оқыту үшін сандық бағдарламаларды жиі қолдану желіде тұрақты болуды міндеттейді. Бұл, ең алдымен, мультимедиялық жобаларды құруға, модельдеуге, презентациялар жасауға арналған бағдарламаға қатысты. Дегенмен, іс жүзінде әрбір сандық құрылғы жаһандық желі арқылы жасалатын жаңартуды қажет етеді. Сонымен, интернетпен байланыс орнату қажеттілігі цифрлық оқытудың бір ерекшелігі болып табылады.

Оқу процесін ұйымдастырудың тағы бір маңызды аспектісі негізгі білім беру жүйелерінің ауысуына қатысты бағдарлар. Классикалық педагогикада білімгерлер үшін оқу бағдарламасында қарастырылған белгілі бір ақпаратты игерулері жеткілікті болды, ал цифрлық педагогикада білімді практикалық тұрғыда қолдануға ерекше назар аударылады. Сандық дәуірде мүмкіндігінше тез және көптеген ақпараттық деректерге қол жеткізуге болады. Осыған байланысты бұл дағды осы деректерді пайдалану, сондай-ақ білімді іс жүзінде

қолдану мүмкіндігі үшін ерекше маңызға ие болады. Білім беру жүйесі тұрақты дамуға бағытталған және білім алушыға білім, сонымен қатар оның шығармашылығын дамыту, оның күшті және әлсіз жақтарын белгілеу, оның мүдделерін табуға және қосуға көмектесу және жеке тұлғаның тұтас дамуына ықпал ету міндетін де қамтиды.[4].

Білімді бейімді оқытуға арналған жасанды интеллект студенттер арасындағы технологияларды пайдаланып, оқыту процесін ұйымдастыру кезінде студенттердің білім деңгейінің әртүрлілігі мәселесі жиі туындайды. Бұл ретте, мұғалімнің алдында мүмкін емес міндет міндеттеледі: білім деңгейлері төмен білім алушыларға көбірек уақыт бөлу және сонымен бірге үлгерімдері жоғары білімгерлердің қабілеттері мен білім деңгейлерін көтеру.

Адаптивті технологияларды енгізу бұл мәселені жасанды интеллект арқылы шешуге мүмкіндік береді, ол әр білім алушының үлгерім деңгейін талдайды, тақырыптар мен тапсырмалардың сәтті тізбегі мен жеке оқыту жоспарын жасайды.

К.А. Ремизованың пайымдауынша, жасанды интеллекттің рөлі арқылы адам мәселені қалай шешеді, соған сәйкес мәселені шешуді жақындата алатын ойлау модельдерін жасанды интеллект арқылы құруға болады. Оны зерттеу ойлаудың екі түрін анықтауға әкелді: репродуктивті және өнімді немесе шығармашылық. Олардың біріншісі белгілі бір тапсырманы шешу кезінде және өткен тәжірибенің алгоритмнің болуын болжап оның ерекшеліктеріне сүйенеді. Басқаша айтқанда, репродуктивті ойлау әр түрлі таңдау арқылы шешуді талап ететін аяқталмаған міндет ретінде көрінеді. Мұндай шарттар жиі сандық құрылғыларда модельденеді және білім берудің бастапқы кезеңінде, білімгерлерге оқып жатқан нәрсенің мәнін меңгеру мақсаты қойылған кезде қолданылады.

Өнімді ойлау арқылы шығармашылық міндеттерді шешудің негізі болып табылады, ол білімгерлерден талаптар мен шарттар арасындағы қайшылықты тануды талап етеді. Мұндай міндеттерді модельдеу өте қиын, бірақ олардың шығармашылықты дамытудағы рөлі мен оқушылардың әлеуетін асыра бағалау қиын. Танымдық зерттеулерге негізделген жасанды интеллект моделінің процестері білім алушылар, оқытушылар және онлайн-ортада тиімді білім беру ресурстары бар ғылыми қайраткерлер үшін оқу және оқыту осылайша маңызды рөл атқарады [5].

Өткен ғасырда ғылыми-техникалық прогрестің әсерінен алғашқы өзгерістер болған кезде болашақта білім беру толығымен автоматтандырылады және мұғалімнің қатысуы қажет емес деп есептелді [6]. Алайда, уақыт көрсеткендей, сандық технологиялардың көп болуына қарамастан, білім беру процесін ішінара автоматтандыратын мұғалімнің жеке басы кез-келген формада таптырмас болып қала береді.

Цифрлық технологияларды қолдану мұғалімнің рөлін өзгертеді, бірақ оның рөлін маңызды етпейді. Сонымен, цифрландыру мұғалімнен оны тиімді пайдалану үшін жаңа дағдылар мен құзыреттерді талап етеді, ең бастысы – әдістемелік қолдау және білім беру процесін сапалы мазмұнмен толтыру. Ең маңыздысы, технологиялардың білім беру процесінде белгілі бір цифрлық ортада құралдарды тиімді пайдалану үшін қажетті дағдылардың мұғалімдердің бойында болмауы оның тығыз интеграциялануына кедергі болып табылады.

COVID-19 кезінде бізде қашықтықтан білім беру процесі орын алғаны айқын жайт. Цифрлық оқыту процесін ұйымдастырудың практикалық ерекшеліктері тұрғысынан тәрбиелік функцияны жүзеге асыру жағдайларындағы белгілі бір өзгерістерді атап өткен жөн. Мысалы, дамудың бастапқы қашықтықтан оқыту кезінде студенттердің білімдерін тексеру мақсатымен «адалдығын» бақылау қиын болып көрінді. Осы мақсаттар үшін бақылау құралдары әзірленді. Білім алушылар емтиханды жазу мен тесттерді өту кезіндегі білімдерін тексеру үшін жасанды интеллект көмегімен студенттердің жауабын автоматты тіркейтін жүйе кеңінен пайдаланылды.

Прокторингке жасанды интеллект технологияларын енгізумен оның тиімділігі айтарлықтай артты. Жасанды интеллект бір уақытта емтихан тапсырушылардың шексіз санын бақылай отырып, көптеген ұсақ детальдарға назар аудару: кадрда бөгде дыбыстардың немесе басқа адамдардың болуы, студенттің мониторға қарауының жиілігі, студенттердің браузердегі терезелерді ауыстыру әрекеттері, үшінші тарап бағдарламаларын қосу және т.б. Жүйе күдікті

әрекеттерді тіркей отырып, жеке бақылауды жүзеге асыратын мұғалімге әр жағдайды егжей-тегжейлі бақылауды іске асырады.

Цифрлық технологияларды қолдану оқу процесін айтарлықтай жеңілдетеді, оған кететін уақытты азайтады. Автоматтандыру арқылы мұғалімдерге түсетін әкімшілік жүктемені азайту дегеніміз, жасанды интеллекттің көмегімен үй тапсырмалары мен тесттерді тексеру, есептерді дайындау және басқа да күнделікті жұмыстарды жеңілдетуге мүмкіндік беретін, мұғалімнің тек өзінің кәсіби қызметіне назар аударуға септік тигізетін құрал ретінде көмегін тигізеді.

Ал білім алушылар болса, жаңа білімді меңгеру үшін түрлі креативті тапсырмаларды жасап қана қоймай, эрудицияны арттыратын арнайы шығармашылық тапсырмалар мен қоршаған әлем туралы хабардарлықты дамытуға жағдай жасайды (мультимедиялық жобалар мен презентациялар жасау). Бұл ретте, шешілетін тағы бір міндет-профессор-оқытушылар құрамының біліктілігін арттыру, цифрлық технологиялармен жұмыс істеу кезінде дағдылар мен құзыреттерді дамыту. Бұл ретте практиктермен қатар оқытушылар, оқыту бағдарламаларын әкімшілік-техникалық персонал үшін, сондай-ақ педагогикалық жоғары оқу орындарының студенттері де оқу барысында қажетті құзыреттерді игеруі керек. Мұғалімдерге арналған мотивацияның ойластырылған жүйесі өзгермелі білім беру ортасында жұмыс істеу үшін қажетті дағдыларды меңгеруде маңызды рөл атқарады, бұл жаңашыл құзыреттіліктерді игеруді ынталандырады.

Соңында, осы мәселеге бағытталған жасанды интеллекттің қазіргі білім беру саласына әсерін К.С. Итинсон және В.М. Чиркова сипаттайды.

Оқыту барысында технологияларды, оның ішінде оқытушылық технологияларды қолданудың тиімділігін анықтайтын функциялар қызметі:

- жасанды интеллект үшін қабылданған шешімдерді басқа да қызметтермен біріктіруді қамтудың қажеттілігі. Білім беруді ақпараттандыру саласындағы бастамалар, мысалы, интеллектуалды технологиялар және басқарылатын желілер арқылы жекелендірілген оқыту мен қабылдау үрдісін қамтамасыз ету мақсатында білім алушыларға арналған жеке шешімдерді қабылдауға септік тигізу;

- интеграциялау арқылы бейімделу шешімдеріне негізделген деректер талдауын сәйкестендіруді пайдалануды қамтитын инновациялық технологиялар және жоғары оқу орындарының студенттері үшін де маңызды аспектілерді құруға көмектесе алатын мектептерге және педагогикалық деңгейдегі қатысушыларға арналған. Жасанды интеллект мүмкіндіктерін үйлестіру және сенімді қол жеткізуді басқару және басқару жүйелері күтілетін жағдайларды уақтылы анықтауға және алдын алуға көмектеседі;

- акклимация болса, инновациялық технологиялардың ажырамас компоненті ретінде әрекет етуін білдіретін оқу процесінің барлық жақтарын жылдам қарқынмен бейімдеуді жеңілдететін білім беру ортасына негізделген технологиялық трансформация;

- Айырмашылығы жасанды интеллекттің аналитикалық мүмкіндіктерін тартуға негізделген. Білімгерлердің қажеттіліктері арасындағы сәйкессіздікті көрсететін сыни сәттердің пайда болуын анықтай ала отырып, білім беру бағдарламаларының белгіленген басымдықтарына байланысты мұғалімдер ұсынған материалды меңгеру. Анықталған көрсеткіштер өз кезегінде мұғалімдерге барынша дамып, цифрлық трансформация талаптарына сәйкес келетін өзекті және практикалық ақпарат енгізуге көмектеседі [7].

Қорытынды. Аталмыш тақырып бойынша ғылыми еңбектер мен мақалаларға теориялық шолу жасай отырып, жалпы білім беруде және педагогикалық қызметті жүзеге асыруда жасанды интеллекттің ерекше маңызы зор екендігін сеніммен айтуға мүмкіндік аламыз. Сондай-ақ, оны жүзеге асырудың мұндай жылдам қарқыны ұйымдастырушылық және оқу процесінің әдістемелік аспектілері түбегейлі қайта қарауды талап етеді. Оқыту жағдайындағы инновациялық технологиялардың рөлі жоғарыда келтірілген авторлардың тұжырымдамалары негізінде дәлелденеді.

Сандық технологиялар мен білім берудегі цифрлық педагогика саласындағы ілгерулеушіліктер фактісі жасанды интеллекттің білім берудің барлық қатысушылары үшін жаңа перспективалар мен қатынастарға мүмкіндіктер ашатыны даусыз. Жасанды интеллект

көмегімен білім беру процесінде елеулі өзгерістер туып, қажетті материалды тиімді тарату, арттыру оларды қолданумен байланысты болашақ мамандарды даярлау сапасы, зияткерлік және шығармашылық компоненттерді кеңейту, жеңілдету мен оқытудың барлық жақтарын цифрлық трансформацияға бейімдеу және т.б. артты. Алайда қазіргі таңдағы инновациялық технологиялардың алып келетін қиындықтары туралы да ұмытпаған жөн. Осыған байланысты білім беру бағдарламалары тікелей процеске қатысушыларға, сондай-ақ тәуекелдер мен қауіптерге бағытталған технологияларды қолдану және оларды жою мүмкіндіктерінің бағдарда ұстануымыз қажет.

Әдебиеттер

1. Дрозд, К.В., Плаксина, И.В. Мектептің білім беру ортасын жобалау педагогикалық инновация ретінде: ғылыми-әдістемелік қолдау: оқу-әдістемелік құрал. - Владимир: ВлГУ баспасы, 2017. - 456 б.
2. Итинсон, К.С. Заманауи білім беру саласына жасанды интеллекттің әсері туралы // Азимут ғылыми зерттеулер: педагогика және психология. - 2021. - Т. 10. - № 1 (34). - Б. 299-301.
3. Брякова, И.Н. Педагогтың креативті құзыреттілігі – білім беруді дамытудың жаңа векторы // Педагогический ИМИДЖ. - 2019. - Т. 13. - № 3 (44). - Б. 309-320.
4. Буланов, М.В., Россинская, А.Н., Асонова, Е.А. Білім беру урбанистикасы: негізгі ұғымдарды сипаттау тәжірибесі // Ғылыми-педагогикалық шолу. - 2021. - № 6(40). - Б. 236-245.
5. Ремизова К.А. Психологияны оқытуда жасанды интеллектіні пайдалану // Болашаққа қадам: жасанды интеллект және цифрлық экономика. - 2017. - Б. 38-42.
6. Дружинин В.Н. Жалпы қабілеттер психологиясы. - 3-бас. - СПб.: Питер, 2008. - 368 б.
7. Итинсон К.С. Заманауи білім беру саласына жасанды интеллекттің әсері туралы // Азимут ғылыми зерттеулер: педагогика және психология. - 2021. - Т. 10. - № 1 (34). - Б. 299-301.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В КОНТЕКСТЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Алейникова Е.Ю., Лифанова Т.Ю.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Обучение английскому языку требует постоянной смены подходов и методик, что ставит перед современными преподавателями новые задачи, решение которых возлагается не только на самих педагогов, но и на достижения научно-технического прогресса, одним из которых является искусственный интеллект. В данной статье раскрываются новые подходы к обучению, которые могут повысить его эффективность, рассматриваются перспективы качественного языкового образования в области лингвистики, рассматриваются и сравниваются современные приложения для изучения языков, а также трактуются вызовы, связанные с использованием искусственного интеллекта в обучении английскому и другим языкам. Авторами раскрывается значимость искусственного интеллекта в освоении языков и в будущем, поскольку он способен значительно обогатить образовательный опыт, сочетая современные технологии с традиционными методами.

Ключевые слова: искусственный интеллект, изучение иностранных языков.

Ағылшын тілін оқыту және үйрету тәсілдер мен әдістемелерді ұдайы ауыстырып отыруды талап етеді, бұл заманауи оқытушылардың алдында жаңа міндеттер қояды, оларды шешу ұстаздардың өздеріне ғана емес, ғылыми-техникалық прогрестің де жетістіктеріне артылады, олардың бірі – жасанды зерде. Бұл мақалада оқыту мен үйретудің тиімділігін арттыратын жаңа тәсілдер ашылады, лингвистика саласындағы сапалы тіл білімінің болашағы қарастырылады, тілдерді оқып, үйрену үшін заманауи қосымшалар, сондай-ақ, ағылшын және басқа тілдерді оқытудағы жасанды зердені пайдалануға байланысты заман үндеулері қарастырылады және салыстырылады. Авторлар жасанды зерденің болашақта тілдерді игерудегі мәнін ашады, себебі, ол заманауи технологияларды дәстүрлі әдістемелермен біріктіре отырып, білім беру тәжірибесін айтарлықтай байыта алады.

Түйінді сөздер: жасанды зерде, шет тілдерді оқып, үйрену.

Learning English requires a constant update of methods and approaches presenting new challenges for modern educators. Addressing these tasks relies not only on the teachers themselves but also on advancements in science and

technology, namely, artificial intelligence. This article explores new approaches to language learning that can enhance its effectiveness, discusses the prospects for quality language education in the field of linguistics, and compares modern language-learning applications. It also addresses the challenges associated with using artificial intelligence (AI) in the teaching of English and other languages. The authors emphasize the importance of AI in language acquisition in the future, as it has the potential to significantly enrich the educational experience by combining modern technologies with traditional methods.

Keywords: artificial intelligence, learning foreign languages.

Введение. В условиях глобализации и быстро меняющейся ситуации в мире знание иностранных языков становится ключевым навыком для личного и профессионального успеха [1, с. 61-71]. Традиционные методы преподавания часто не учитывают индивидуальные потребности учащихся, что приводит к низкой мотивации и эффективности обучения. В последние годы искусственный интеллект (ИИ) стремительно проникает в образовательную сферу, предлагая новые подходы к обучению, которые могут повысить его эффективность. Использование ИИ в обучении иностранным языкам открывает новые возможности для персонализации учебного процесса, что особенно важно в контексте психолого-педагогических аспектов. ИИ может адаптировать материалы, предоставлять мгновенную обратную связь и анализировать прогресс учащихся, что позволяет учитывать их психологические особенности и стили обучения. Кроме того, важным является влияние технологий на мотивацию и самооценку студентов. Понимание психолого-педагогических аспектов использования ИИ в данном контексте помогает лучше реализовать потенциал современных технологий и создать более эффективные методики обучения. Таким образом, исследование психолого-педагогических аспектов использования ИИ в обучении иностранным языкам актуально как для образовательной практики, так и для разработки новых подходов, направленных на улучшение качества образования и повышение вовлеченности студентов [2, с.18].

Основная часть. Анализируя статистические данные об изучении иностранных языков, следует отметить, что оно становится все более популярным. Сегодня иностранные языки постигает более 1,5 миллиардов человек, что составляет 20% населения планеты, и среди прочих языков английский остается самым популярным [3]. Тем не менее, в большинстве стран все еще преобладают традиционные методы его преподавания и изучения, среди которых лидируют грамматико-переводной и аудиолингвальный.

По данным исследования Cambridge Assessment, 75% преподавателей признают необходимость перехода на интерактивные и коммуникативные способы обучения [4, с. 4-7]. Согласно данным British Council, около 50% студентов в процессе освоения языка используют онлайн-ресурсы и приложения, такие как Duolingo и Babbel [5, с. 68-70]. В ближайшей перспективе ожидается, что рынок языковых приложений возрастет до \$8,4 млрд. к 2027 году (с \$2,8 млрд в 2020-м) [6].

В Европе языковое обучение обычно начинается с раннего возраста, и во многих странах практикуется обучение нескольким иностранным языкам, в то время как в странах Азии и Африки доступ к качественному языковому образованию достаточно ограничен. При этом, в процессе обучения важную роль играют психологические аспекты. Исследования показывают, что около 60% студентов испытывают языковую тревожность (ЯТ), что может негативно сказываться на их успеваемости [7]. Внедрение технологий, таких как ИИ и адаптивные приложения, сможет помочь снизить уровень ЯТ, создавая безопасное пространство для практики. Также ожидается, что использование ИИ и различных технологий для адаптации учебных планов станет ключевым трендом в обучении иностранным языкам, и прогнозируется, что более 70% учебных заведений интегрируют технологии ИИ в учебный процесс к 2030 году [7]. Таким образом, содержание процесса преподавания иностранных языков постоянно меняется, открывая новые возможности для повышения его качества.

Технологии играют ключевую роль в современном образовательном процессе, трансформируя методы преподавания и обучения. Они обеспечивают доступ к разнообразным ресурсам и материалам, способствуют интерактивности и вовлеченности учащихся, а также

помогают адаптировать образовательные подходы под индивидуальные потребности студентов. Основные направления использования технологий в образовании включают доступ к информации через онлайн-ресурсы и видеоуроки, интерактивные платформы, которые делают обучение увлекательным, налаживают сетевое взаимодействие между студентами из разных стран, что способствует развитию языковых навыков и культурного понимания, а также позволяют осуществлять аналитику данных, собирать информацию о прогрессе студентов и предоставлять преподавателям ценные инсайты для улучшения учебного процесса.

Искусственный интеллект (ИИ) предлагает уникальные возможности для повышения качества обучения языкам. Он может адаптировать учебные материалы под индивидуальные потребности учащихся, предоставляя персонализированные упражнения и ресурсы. Благодаря мгновенной обратной связи, которую ИИ может обеспечить, студенты получают возможность быстро исправлять ошибки и улучшать свои навыки. Также ИИ помогает выявлять слабые места и предлагает рекомендации для их устранения. Алгоритмы обработки естественного языка помогают улучшить произношение и навыки аудирования, предоставляя возможность практиковать разговорную речь. Кроме того, ИИ создает интерактивный контент, генерируя упражнения и задания, основываясь на реальных потребностях студентов, что делает обучение более увлекательным и эффективным. Более того, привлечение ИИ способствует снижению языковой тревожности, создавая безопасное пространство для практики, где учащиеся могут свободно практиковаться без страха допускать ошибки, следовательно, интеграция ИИ в процесс обучения иностранным языкам не только повышает его эффективность, но и делает его более доступным и адаптированным под индивидуальные потребности учащегося любого уровня и возраста [8, с. 1-6].

Более полно раскрывая понятие искусственного интеллекта (ИИ), следует отметить, что он является областью информатики, занимающейся разработкой систем и алгоритмов, способных выполнять задачи, которые обычно требуют человеческого интеллекта, такие как понимание естественного языка, распознавание речи, принятие решений и обучение. Основными компонентами ИИ являются машинное обучение, нейронные сети, обработка естественного языка (NLP), компьютерное зрение и экспертные системы. В свою очередь, машинное обучение (ML) – это подмножество ИИ, сосредоточенное на создании алгоритмов, позволяющих системам учиться на полученных данных и улучшать свою работу без явного программирования [2, с.19]. Нейронные сети представляют собой вычислительные модели, которые состоят из взаимосвязанных узлов (нейронов), которые обрабатывают сложные данные, такие как изображения и текст, особенно эффективно справляясь с задачами распознавания образов и классификации.

Обработка естественного языка (NLP) обеспечивает взаимодействие между компьютерами и людьми через естественный язык, включая анализ и генерацию текстов с пониманием контекста, а также языковой перевод. Компьютерное «зрение» позволяет вычислительным машинам «видеть» и интерпретировать визуальную информацию. Экспертные системы используют знания и правила для решения проблем в узких областях, что делает их полезными для поддержки и принятия решений. В совокупности эти компоненты создают мощные инструменты, способные значительно улучшить эффективность и качество различных процессов, включая обучение и преподавание иностранных языков [9, с. 11-14].

Технологии искусственного интеллекта (ИИ) значительно изменяют подходы к обучению языкам, предлагая различные инструменты, которые делают процесс обучения более интерактивным и персонализированным. Основные типы технологий ИИ, используемых в обучении языкам, включают чат-боты для языковой практики, приложения с функцией распознавания речи и платформы с адаптивным обучением. Чат-боты для языковой практики представляют собой программные решения, которые позволяют пользователям взаимодействовать с виртуальными собеседниками на изучаемом языке. Они могут моделировать реальные разговорные ситуации, помогая учащимся развивать навыки аудирования и говорения. Чат-боты обеспечивают мгновенную обратную связь, что позволяет

моментажно исправлять ошибки и улучшать навыки в непринужденной обстановке [10, с. 201-204].

Приложения с функцией распознавания речи используют технологии обработки естественного языка и аудиовизуальные средства для оценки произношения учащихся. Такие приложения помогают пользователям улучшать свои навыки говорения, предоставляя возможность получать мгновенные рекомендации по корректировке произношения и интонации. Это особенно полезно для студентов, стремящихся улучшить свои разговорные навыки и уверенность в общении.

Платформы с адаптивным обучением анализируют прогресс освоения языка учащимися и адаптируют содержание курсов в зависимости от уровня знаний и стиля обучения. Данные платформы могут предлагать индивидуализированные задания и упражнения, которые соответствуют конкретным потребностям каждого студента. Такой подход обеспечивает более глубокое понимание материала и повышает мотивацию к обучению. В совокупности, данные технологии ИИ делают обучение языкам более доступным, увлекательным и эффективным, способствуя развитию ключевых языковых навыков в интерактивной среде.

Современные приложения для изучения языков, такие как Duolingo и Babbel, демонстрируют успешную интеграцию технологий искусственного интеллекта, делая обучение еще более эффективным и увлекательным [11, с. 391-394].

Duolingo является одним из популярных приложений, которое применяет игровые элементы и алгоритмы машинного обучения для адаптации учебного процесса под индивидуальные потребности пользователя. Оно предлагает разнообразные упражнения, которые помогают развивать навыки чтения, письма, аудирования и говорения. ИИ анализирует прогресс пользователей и предлагает им задания, соответствующие их уровню знаний, что позволяет эффективно закреплять изучаемый материал [11, с. 391-394].

Babbel также делает акцент на интерактивности и персонализации. Приложение предлагает курсы, основанные на реальных жизненных ситуациях, что помогает пользователям применять язык в практических контекстах. Интеграция технологий ИИ позволяет Babbel адаптировать курсы в зависимости от предпочтений и успехов учащихся, а также предлагает мгновенные рекомендации по улучшению [11, с. 391-394].

Кроме того, многие существующие образовательные платформы начинают интегрировать ИИ для улучшения качества обучения. Например, платформа **Rosetta Stone** использует технологии распознавания речи для оценки произношения студентов, обеспечивая обратную связь и давая рекомендации. Такие платформы, как **Busuu**, также внедряют функции адаптивного обучения, анализируя прогресс студентов и предлагая персонализированные упражнения. Таким образом, успешные приложения для изучения языков, использующие технологии ИИ, предоставляют пользователям эффективные инструменты для изучения языка, делая процесс более адаптированным под индивидуальные потребности каждого студента [11, с. 391-394].

Эффективность использования искусственного интеллекта (ИИ) в обучении языкам во многом заключается в способности персонализировать учебный процесс. ИИ анализирует данные о прогрессе учащихся, включая их сильные и слабые стороны, предпочтения в обучении и стиль восприятия информации, что позволяет подобрать материалы под уровень каждого студента. Например, если студент демонстрирует трудности с грамматикой, ИИ может предложить дополнительные упражнения и материалы, сосредоточенные на каждой отдельной теме. С другой стороны, если учащийся успешно справляется с определенными аспектами языка, система может повысить уровень сложности заданий, чтобы продолжать стимулировать развитие обучающегося.

Примеры адаптивных алгоритмов, используемых в данном процессе, включают алгоритмы машинного обучения, которые анализируют данные о взаимодействии учащегося с приложением и изменяют содержание уроков в реальном времени. Если студент часто допускает ошибки в определенных типах упражнений, система может предложить больше аналогичных заданий для закрепления материала. Системы также могут предлагать

дополнительные материалы и ресурсы, ориентируясь на предыдущие успехи студента, включая видеоуроки, тесты или упражнения, соответствующие его уровню и интересам. Также некоторые платформы применяют адаптивные тесты, которые меняют уровень сложности вопросов в зависимости от ответов учащегося: если студент отвечает правильно, следующая задача будет более сложной, а если возникают ошибки, система предложит более простые вопросы для повторения основ. Следовательно, использование ИИ в обучении языкам позволяет создавать актуальные учебные планы, что значительно повышает эффективность обучения и мотивацию учащихся [12, с. 1258-1264].

Анализ прогресса учащихся с использованием искусственного интеллекта (ИИ) играет ключевую роль в современных образовательных технологиях, позволяя не только отслеживать успеваемость, но и предоставлять индивидуальные рекомендации, способствующие улучшению результатов. Более того, система способна собирать данные о том, сколько времени студент уделяет каждой задаче, какие темы вызывают затруднения и как часто он обращается к помощи. Полученная информация позволяет преподавателю и образовательной платформе получить детальное представление о прогрессе, выявляя как общие, так и индивидуальные проблемы [13, с. 1-21].

Также на основе полученных результатов ИИ может генерировать индивидуальные рекомендации, которые помогут учащимся улучшить свои навыки. Например, если система определяет, что студент испытывает трудности с конкретными аспектами грамматики, она может предложить целенаправленные упражнения и ресурсы для их закрепления. Кроме того, на основе успешных действий других студентов с аналогичными профилями ИИ может рекомендовать более сложные задачи или альтернативные методы изучения. Таким образом, отслеживание успеваемости в сочетании с индивидуальными рекомендациями способно значительно повысить эффективность обучения, адаптировать учебный процесс под конкретные нужды и способствовать более глубокому пониманию материала, что в свою очередь повышает общую мотивацию и заинтересованность в обучении.

Поддержка и обратная связь, обеспечиваемые (ИИ), становятся важными компонентами современного обучения языкам, улучшая качество образовательного процесса и делая его более доступным. Возможности ИИ в предоставлении мгновенной обратной связи позволяют учащимся оперативно корректировать свои ошибки и укреплять знания. Например, когда студент выполняет задания, такие как тесты на грамматику или разговорные практики, ИИ может мгновенно анализировать его ответы и предоставлять оценку, указывая на правильные и неправильные моменты. Это дает возможность учащимся сразу увидеть свои пробелы и получать нужную рекомендацию [13, с. 1-21].

Кроме того, ИИ играет важную роль в устранении языковых барьеров, что особенно актуально в многоязычных классах или при обучении студентов из разных стран. Системы перевода на основе ИИ, такие как **Google Translate**, могут мгновенно переводить текст и речь, помогая учащимся понимать материалы и общаться друг с другом. Это создает более инклюзивную образовательную среду, в которой студенты могут свободно взаимодействовать, несмотря на языковые различия. Таким образом, интеграция ИИ в образовательные процессы не только улучшает качество обратной связи, но и способствует более эффективному устранению языковых барьеров, что в конечном итоге ведет к более успешному обучению [13, с. 1-21].

Психологические аспекты использования ИИ в обучении языкам играют важную роль в повышении мотивации и может значительно увеличить интерес к, предлагая необходимые учебные материалы. Игровые элементы, такие как демонстрация достижений, баллов и уровней, интегрированных в образовательные приложения, создают конкурентную атмосферу и делают процесс обучения менее рутинным и более увлекательным.

Кроме того, взаимодействие с ИИ может существенно снизить стресс и тревожность у студентов, особенно при отработке разговорных навыков [14, с. 152-160]. Учебные приложения, использующие чат-ботов или голосовых помощников, предоставляют учащимся возможность общаться на изучаемом языке в безопасной и непринужденной обстановке. Это

позволяет студентам свободно выражать свои мысли и ошибаться без страха осуждения, что способствует развитию уверенности в себе [14, с. 152-160].

Проблемы и вызовы, связанные с использованием искусственного интеллекта (ИИ) в обучении языкам, включают как ограничения технологий, так и важные этические и социальные аспекты, требующие тщательного рассмотрения. Одним из основных ограничений ИИ является его способность понимать контекст и нюансы языка. Хотя современные системы обработки естественного языка (NLP) достигли значительных успехов, они все еще могут сталкиваться с трудностями в интерпретации многозначных слов, фразеологических выражений и культурных референций, что может приводить к недопониманиям и неэффективной обратной связи, затрудняющей процесс обучения. Технические ограничения, такие как акценты и диалекты, также представляют собой серьезный вызов. ИИ-системы могут плохо распознавать речь, если она произносится с акцентом или в форме диалекта, что снижает эффективность практики разговорных навыков и может вызывать фрустрацию у учащихся [15].

Этические и социальные аспекты использования ИИ в образовании также требуют внимания. Вопросы конфиденциальности данных становятся все более актуальными, особенно когда речь идет о сборе и анализе личной информации учащихся. Многие образовательные платформы собирают данные о прогрессе студентов, их взаимодействиях и предпочтениях, что может вызвать опасения по поводу безопасности и использования этих данных. Риски чрезмерной зависимости от технологий представляют собой важный аспект, так как с увеличением роли ИИ в обучении студенты могут стать менее независимыми в своих учебных процессах и потерять навыки критического мышления и самообучения, поэтому, проблемы и вызовы, связанные с использованием ИИ в обучении языкам, требуют внимательного подхода и сбалансированного использования технологий в образовательной среде, чтобы минимизировать их негативные последствия и максимально использовать преимущества, которые они могут предоставить [16].

Будущее искусственного интеллекта (ИИ) в преподавании языков выглядит многообещающим, открывает новые горизонты для улучшения образовательных практик и повышения эффективности обучения. Перспективы развития технологий подтверждают значительные улучшения в области применения ИИ, включая более точное понимание контекста, лучшее распознавание речи и адаптацию материалов под индивидуальные потребности. Прогнозируется, что с развитием алгоритмов машинного обучения и обработки естественного языка, системы ИИ смогут более эффективно анализировать данные о прогрессе студентов, предоставляя еще более персонализированные и точные рекомендации. Кроме того, возможности для интеграции ИИ с традиционными методами преподавания становятся все более актуальными. Совмещение технологий с классическими подходами может создать более гибкие и адаптивные учебные планы, которые будут учитывать, как цифровые, так и личные взаимодействия, усиливая взаимодействие между преподавателями и учениками [16].

Для преподавателей важно знать, как эффективно использовать ИИ в учебном процессе. Рекомендуется внедрять ИИ в качестве дополнения к традиционным методам обучения, а не как замену. Это может включать использование технологий для создания интерактивных заданий, мгновенной обратной связи и мониторинга прогресса, при этом продолжая развивать межличностные навыки и личные отношения с учащимися. Важно также комбинировать ИИ с человеческим взаимодействием, так как социальное взаимодействие и эмоциональная поддержка со стороны преподавателя остаются ключевыми факторами успешного обучения. Сочетая преимущества технологий и личного общения, преподаватели могут создать здоровую образовательную среду, что в конечном итоге улучшит результаты обучения и поможет более глубоко развить языковые навыки [16].

В заключение следует отметить, что использование искусственного интеллекта (ИИ) в преподавании языков представляет собой важный шаг вперед, открывающий новые возможности для повышения эффективности и доступности образовательных процессов.

Основные идеи, рассмотренные в работе, подчеркивают, как ИИ может персонализировать обучение, улучшать взаимодействие между учащимися и преподавателями, а также снизить уровень страха в процессе живого общения. Однако, наряду с преимуществами ИИ-технологии сталкиваются с определенными ограничениями, такими как трудности в понимании нюансов языка и вопросы конфиденциальности данных. Тем не менее, значимость ИИ в будущем преподавания языков нельзя переоценить, поскольку он способен значительно обогатить образовательный опыт, сочетая современные технологии с традиционными методами.

Призыв к проведению дальнейших исследований в данной области становится все более необходимым, принимая во внимание стремительное развитие технологий и научно-технического прогресса в целом. Будущие исследования могут сосредоточиться на оптимизации методов интеграции ИИ в учебные процессы, изучении долгосрочного воздействия использования ИИ на обучение языкам и оценке его влияния на психологические аспекты учащихся. Также важно исследовать этические вопросы и разработать рекомендации по обеспечению конфиденциальности данных. Данные направления исследований смогут помочь педагогам максимально использовать потенциал ИИ в образовании, создавая более эффективные и инклюзивные подходы к обучению языкам в будущем.

Литература

1. Давудов А.Д. Знание иностранного языка – залог профессионального успеха. // Вестник социально-педагогического института, Дербент. - №3 (35). – 2020. – с. 61-71.
2. Дагген С. Искусственный интеллект в образовании: изменение темпов обучения. // – М.: Институт ЮНЕСКО по информационным технологиям в образовании. – 2020. – 45 с.
3. Абрамова И. Английский язык стал самым распространенным языком в мире в 2023 году. // [Электронный источник]: inbusiness.kz URL: [Английский стал самым распространенным языком в мире в 2023 году | Inbusiness.kz](https://inbusiness.kz) (Дата обращения: 07.10.2024)
4. Набиева А.А. Преимущества применения критериев оценки при обучении английскому языку. Навыки разговорной речи. (Advantages of applying assessment criteria in teaching English. Speaking skills). // Международный научный журнал АКАДЕМИК. – №1 (200). – 2020. – с. 4-7.
5. Жанбуршина А. Е., Кайбарова А. А. Применение ИКТ в обучении иностранным языкам. // Актуальные исследования. – 2024. – №39 (221). – с. 68-70.
6. Доля рынка интеллектуальных приложений, статистика - Глобальный прогноз на 2027 год. // [Электронный источник]: GMI. URL: [Доля рынка интеллектуальных приложений, статистика - Глобальный прогноз на 2027 год \(gminsights.com\)](https://gminsights.com) (Дата обращения: 07.10.2024)
7. Хан С., Ли У, Хайдер С.А. Влияние тревожности на занятиях иностранным языком на академическую успешность студентов высших учебных заведений: опосредующая роль эмоционального интеллекта и сдерживающее влияние классной среды. Организационная психология. Сяньский университет международных исследований. // [Электронный источник]: Границы в психологии. URL: [Frontiers | Impact of Foreign Language Classroom Anxiety on Higher Education Students Academic Success: Mediating Role of Emotional Intelligence and Moderating Influence of Classroom Environment \(turbopages.org\)](https://frontiersin.org) (Дата обращения: 07.10.2024)
8. Лютова Л.И. Возможности применения технологий искусственного интеллекта при изучении иностранного языка в вузе. // Международный научно-исследовательский журнал. – 2024. – №7 (145). – с. 1-6.
9. Борисов В.В., Бобряков А.В., Мисник А.Е. Экспертные системы. // – Смоленск: Универсум. – 2021. – 110 с.
10. Есина Л.С. Внедрение чат-ботов в преподавание и изучение иностранных языков. // Мир науки и образования. – №2 (105). – 2024. – с. 201-204.
11. Толстых О.М. Панасенко Е.В. Потенциал искусственного интеллекта в языковом образовании: практические рекомендации для преподавателей. // Материалы V-го Международного научно-методического семинара «Организация профессионально-ориентированной языковой подготовки студентов в вузе». – 2023. – с. 391-394.
12. Куимчева М.Г. Использование искусственного интеллекта для изучения английского языка. // Международный научный журнал «Вестник науки». – №6 (75). – т. 2. – 2024. – с. 1258-1264.
13. Белоножко П.П., Карпенко А.П., Храмов Д.А. Анализ образовательных данных: направления и перспективы применения. // Интернет-журнал «Науковедение». - №4. – т. 9. – 2017. – с. 1-21
14. Мещерякова О.В. Возможности использования искусственного интеллекта для повышения мотивации студентов к изучению иностранных языков в вузе. // Общество: социология, психология, педагогика. – №6. – 2023. – с. 152-160.
15. Биндер. М. Ограничение контента сгенерированного ИИ. // [Электронный источник]: FasterCapital. URL: [Ограничения контента сгенерированного ИИ - FasterCapital](https://fastercapital.com) (Дата обращения: 07.10.2024)
16. Павлова, О. В. Эффективное использование технологий искусственного интеллекта в процессе обучения иностранному языку. // Молодой ученый. – № 51 (498). – 2023. – с. 170-172.

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В АДАПТИВНОМ ОБУЧЕНИИ: ИНДИВИДУАЛИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

Ахметов К.Р.
Академия КНБ РК
Алматы, Казахстан

В статье рассматривается влияние искусственного интеллекта (ИИ) на адаптивное обучение в образовательных учреждениях. Особое внимание уделяется персонализации учебного процесса, интеграции новых технологий, таким как виртуальная и дополненная реальность, а также вопросам этики и конфиденциальности данных. Оцениваются перспективы и вызовы, связанные с использованием ИИ в образовании, а также предлагаются рекомендации по его внедрению. Статья направлена на образовательных специалистов и всех заинтересованных в инновационных подходах к обучению.

Ключевые слова: искусственный интеллект (ии), адаптивное обучение, персонализация, образование

Мақалада жасанды интеллектінің (ЖИ) білім беру ұйымдарындағы адаптивті оқытуға әсері қарастырылады. Оқыту процесінің персонализациясына, виртуалды және кеңейтілген шындық сияқты жаңа технологияларды интеграциялауға, сондай-ақ этика мен деректердің конфиденциалдығы мәселелеріне ерекше көңіл бөлінеді. Білім берудегі ЖИ қолданумен байланысты перспектива мен қиындықтар бағаланып, оны енгізу бойынша ұсыныстар беріледі. Мақала білім беру саласындағы мамандарға және инновациялық оқыту әдістерімен қызығушылық танытатындар үшін арналған.

Түйін сөздер: жасанды интеллект (жи), адаптивті оқыту, персонализация, білім

This article examines the impact of artificial intelligence (AI) on adaptive learning in educational institutions. It focuses on the personalization of the learning process, the integration of new technologies such as virtual and augmented reality, as well as ethical and data privacy concerns. The prospects and challenges associated with the use of AI in education are assessed, along with recommendations for its implementation. The article is aimed at educators and anyone interested in innovative approaches to teaching.

Keywords: artificial intelligence (ai), adaptive learning, personalization, education

Введение. Современные образовательные системы сталкиваются с проблемой недостаточной индивидуализации обучения. В классах с большим количеством учеников преподавателям сложно учитывать уникальные потребности каждого студента. Это приводит к тому, что одни учащиеся остаются позади, не успевая освоить материал, в то время как другие, наоборот, недополучают сложные задания, которые могли бы стимулировать их развитие. В результате эффективность обучения снижается, и не достигаются оптимальные результаты. Возникает потребность в таких технологиях, которые могли бы автоматически адаптировать образовательный процесс под каждого ученика.

Искусственный интеллект (ИИ) становится важным инструментом в различных областях жизни, включая образование. Технологии ИИ предлагают возможность анализа больших объемов данных, оценки прогресса учащихся в режиме реального времени и автоматической адаптации образовательных материалов в зависимости от уровня знаний и предпочтений учащихся. Это делает возможным создание по-настоящему индивидуализированного образовательного процесса, где каждый ученик получает оптимальные для себя задания, подходящие по уровню сложности, темпу и форме подачи материала.

Основная цель статьи — рассмотреть возможности применения ИИ для создания адаптивных образовательных систем, которые обеспечивают индивидуализацию процесса обучения. В рамках этой цели будут решены следующие задачи:

- определение ключевых технологий ИИ, которые применяются в адаптивном обучении;
- анализ существующих примеров использования ИИ в образовании;
- оценка преимуществ и ограничений ИИ в контексте адаптивного обучения;
- обсуждение этических вопросов, связанных с использованием ИИ в педагогике.

Основная часть. Адаптивное обучение — это подход к образовательному процессу, при котором учебные материалы и задания автоматически или полуавтоматически корректируются в соответствии с индивидуальными особенностями и потребностями

учащихся. В основе адаптивного обучения лежит принцип гибкости: каждый ученик получает задания, которые соответствуют его уровню подготовки, стилю восприятия информации и скорости освоения материала. Адаптивные системы собирают данные о процессе обучения и используют их для динамической настройки образовательных траекторий.

До появления ИИ, адаптивное обучение строилось на базе традиционных методов педагогики. Это включало:

- диагностическое тестирование: учитель определяет начальный уровень знаний ученика и на его основе разрабатывает индивидуальный план;
- групповая дифференциация: учащиеся разделяются на группы по уровню знаний, и каждому уровню предоставляются соответствующие учебные материалы;
- персонализированные задания: учитель создает разные варианты заданий в зависимости от потребностей каждого ученика, например, по сложности или формату подачи материала [7].

Хотя эти методы дают определенный эффект, их ограниченность связана с трудоемкостью процесса для преподавателя, невозможностью постоянно контролировать прогресс учеников и недостаточной гибкостью в динамике изменения учебных траекторий.

Индивидуализация образовательного процесса играет ключевую роль в повышении эффективности обучения, так как учащиеся получают задания, соответствующие их текущим знаниям, что исключает как избыточную сложность, так и чрезмерную простоту, учебный процесс становится более мотивирующим, так как адаптированное обучение позволяет каждому ученику двигаться в комфортном для него темпе, не испытывая стресса из-за перегрузки, увеличивается вовлеченность: ученик активнее участвует в процессе обучения, так как задания и материалы соответствуют его интересам и когнитивным предпочтениям, улучшается освоение материала: индивидуальный подход помогает устранить пробелы в знаниях, предоставляя персонализированную обратную связь и корректировку учебных траекторий [2].

В традиционных образовательных моделях, где одни и те же материалы преподаются всему классу, такие преимущества добиться крайне сложно. Адаптивное обучение же стремится устранить этот дисбаланс и дать возможность каждому ученику учиться эффективно, в зависимости от своих возможностей и особенностей.

Искусственный интеллект предлагает новые подходы к адаптации образовательного процесса, которые ранее были недоступны. Вот ключевые технологии, используемые в адаптивном обучении:

- машинное обучение: анализ больших объемов данных об успеваемости учеников и их поведении в образовательной среде. Системы на базе машинного обучения могут предсказывать, какие задания и методы будут наиболее эффективны для каждого ученика;
- нейронные сети: используются для сложных моделей прогнозирования и анализа когнитивных процессов. Нейросети могут распознавать паттерны в поведении учащихся и адаптировать учебный материал на основе их текущего состояния;
- обработка естественного языка (NLP): позволяет ИИ анализировать текстовые данные, такие как письменные работы студентов, и давать автоматизированные комментарии или рекомендации по улучшению. Также технологии NLP применяются в чат-ботах и виртуальных помощниках для мгновенной обратной связи [3].

Существует множество образовательных платформ и приложений, использующих ИИ для адаптации учебного процесса, такие как DreamBox Learning (платформа для обучения математике, которая использует ИИ для подбора задач и упражнений, соответствующих текущему уровню знаний ученика. Система анализирует успехи и ошибки ученика в реальном времени, подбирая подходящие задания), Smart Sparrow (адаптивная образовательная платформа, которая позволяет преподавателям создавать интерактивные курсы с элементами ИИ. Система адаптирует материалы и задания в зависимости от того, как ученик справляется с задачами), Knewton (ИИ-платформа, которая анализирует учебные данные студентов и

предоставляет персонализированные учебные траектории для каждого ученика, помогая ему быстрее освоить материал).

ИИ способен собирать и анализировать данные об учебной деятельности студентов в режиме реального времени, что позволяет создать более точные модели их успеваемости и потребностей. Примеры таких данных включают:

- результаты тестов и экзаменов: система анализирует, какие вопросы вызвали затруднения, и адаптирует дальнейшие задания в зависимости от этих результатов;

- показатели вовлеченности: время, проведенное за выполнением заданий, активность в обсуждениях, частота взаимодействия с учебным материалом. ИИ может определить, когда студент теряет интерес или сталкивается с трудностями, и предложить дополнительные ресурсы или поддержку;

- анализ поведенческих характеристик: ИИ отслеживает паттерны поведения учащихся, такие как частота пропусков занятий, вовлеченность в дискуссии или решение задач. На основе этих данных система может предлагать индивидуальные маршруты обучения, фокусируясь на сильных и слабых сторонах каждого ученика.

Одним из ключевых преимуществ ИИ в адаптивном обучении является возможность предоставлять обратную связь ученикам мгновенно. Это может происходить через автоматическую оценку заданий, персонализированные рекомендации, мотивационные уведомления.

Таким образом, ИИ кардинально меняет процесс обучения, делая его гибким, эффективным и ориентированным на потребности каждого ученика.

Одним из ключевых компонентов адаптивных систем обучения на основе ИИ являются прогнозирующие модели. ИИ собирает и анализирует данные о каждом ученике, таких как результаты тестов, время, затраченное на изучение определенных тем, ошибки и успехи в выполнении упражнений.

Используя эти данные, ИИ строит прогнозы о том, какие темы или задания могут вызвать затруднения в будущем, и адаптирует учебный план, чтобы ученик заранее мог подтянуть слабые стороны. Это позволяет снизить вероятность того, что ученик будет перегружен или отстанет по курсу.

Каждый ученик имеет свой уникальный стиль восприятия информации. Некоторые лучше учатся через визуальные материалы, другие — через текст, аудио или практические задания. ИИ-системы могут собирать данные о том, как ученик взаимодействует с учебными материалами:

- предпочитает ли он смотреть видео или читать статьи;
- как быстро он усваивает материал, представленный в различных форматах;
- какие виды заданий (тесты, практические упражнения, групповые проекты) приносят наибольшую пользу [1].

На основе этих данных ИИ предлагает материалы, которые лучше всего соответствуют индивидуальному стилю обучения ученика, делая процесс более персонализированным и эффективным.

Многие современные образовательные платформы уже внедрили ИИ для создания адаптивных программ:

- Coursera и EdX используют ИИ для анализа успеваемости студентов и подстраивают контент курсов под их индивидуальные потребности.

- DreamBox Learning в математике предлагает задания, основываясь на сильных и слабых сторонах ученика, помогая ему двигаться к следующему уровню только после полного усвоения текущего материала.

- Khan Academy использует ИИ для адаптации учебных материалов по разным дисциплинам, предоставляя ученикам задания, которые соответствуют их уровню знаний.

Все эти системы делают обучение более гибким, интерактивным и ориентированным на достижение максимальных результатов для каждого ученика.

DreamBox Learning — это онлайн-платформа для обучения математике, которая использует искусственный интеллект для адаптации содержания учебных заданий под индивидуальные потребности учеников. Ключевые особенности:

- анализ данных в реальном времени: система отслеживает каждое действие ученика — от того, как он решает задачи, до скорости выполнения. Это позволяет ИИ мгновенно корректировать задания, предлагая ученику более сложные или, наоборот, упрощенные упражнения в зависимости от его успехов;

- персонализированное обучение: система автоматически адаптирует задания под уровень знаний и прогресс ученика, помогая ему идти в своём темпе;

- улучшение успеваемости: исследования показывают, что использование DreamBox Learning повышает академические результаты по математике, так как ученики получают задания, которые соответствуют их способностям.

Smart Sparrow — это адаптивная образовательная платформа, которая позволяет преподавателям создавать курсы с элементами ИИ. Система Smart Sparrow дает возможность не только предоставлять материалы, но и корректировать их в зависимости от результатов учащихся. Пример успешного использования:

- интерактивные курсы: преподаватели могут создавать персонализированные курсы, которые адаптируются под уровень знаний каждого ученика. ИИ помогает собирать данные об успеваемости и подстраивает контент курса в режиме реального времени;

- высокая вовлеченность студентов: благодаря интерактивным заданиям и моментальной обратной связи, студенты становятся более вовлеченными в процесс обучения, что повышает их мотивацию и улучшает результаты;

- использование в высших учебных заведениях: Smart Sparrow активно используется в университетах для создания онлайн-курсов по различным дисциплинам, от медицины до инженерных наук [6].

Knewton — это ИИ-платформа, которая анализирует данные о студентах и предоставляет индивидуализированные учебные траектории. Особенности Knewton:

- анализ больших данных: платформа собирает данные о каждом студенте, такие как результаты тестов, прогресс по курсу и даже поведенческие факторы (например, вовлеченность в курс). На основе этих данных ИИ строит прогнозы и предлагает материалы, которые помогут студенту успешно завершить курс;

- персонализированные учебные материалы: система автоматически адаптирует учебные ресурсы, подбирая оптимальные задания и материалы для каждого студента, помогая им учиться более эффективно;

- повышение академических успехов: исследования показывают, что студенты, использующие Knewton, показывают более высокие результаты по сравнению с теми, кто учится по традиционным методикам. Это связано с тем, что каждый студент движется по своему уникальному пути, соответствующему его потребностям [4].

Эти примеры показывают, что использование ИИ в адаптивном обучении уже дает положительные результаты. В будущем можно ожидать более широкого распространения ИИ-технологий в образовании, как в школьных, так и в университетских программах, увеличения числа обучающих платформ с интегрированными ИИ-алгоритмами, что поможет охватить большее количество учащихся и улучшить их академические успехи, разработки новых методов индивидуализации обучения, которые будут учитывать еще больше факторов, таких как эмоциональное состояние учащихся и их мотивация.

Таким образом, ИИ уже активно меняет процесс обучения, делая его более гибким, адаптивным и персонализированным, что повышает эффективность образования.

Этика является важным аспектом при внедрении ИИ в образовательные процессы. Ключевые вопросы включают:

- конфиденциальность данных: сбор и обработка больших объемов данных о студентах вызывает опасения по поводу их конфиденциальности. Как обеспечить защиту личной информации и предотвратить ее несанкционированный доступ;

- прозрачность алгоритмов: многие системы ИИ действуют как «черные ящики», и пользователи (ученики, преподаватели) могут не понимать, как принимаются решения о адаптации учебного процесса. Как гарантировать, что алгоритмы работают справедливо и беспристрастно;

- обсуждение предвзятости: ИИ-системы могут наследовать предвзятости, существующие в данных, на которых они обучались. Как гарантировать, что ИИ не усиливает существующие неравенства и не приводит к дискриминации?

Согласно современным трендам, будущее ИИ в адаптивном обучении будет направлено на дальнейшую персонализацию образовательного процесса, что включает в себя глубокий анализ данных, адаптация под разные стили обучения, создание индивидуальных образовательных маршрутов.

Таким образом, будущее ИИ в адаптивном обучении обещает быть многообещающим, обеспечивая более персонализированный, инклюзивный и эффективный образовательный процесс для всех студентов.

Заключение. В ходе нашего исследования мы рассмотрели множество аспектов использования искусственного интеллекта (ИИ) в адаптивном обучении. Мы обсудили:

- потенциал ИИ для персонализации: ИИ способен адаптировать учебные материалы и подходы к обучению под индивидуальные потребности и стили обучения каждого студента;

- инновации в образовательных технологиях: интеграция VR, AR и технологий обработки естественного языка открывает новые горизонты для более увлекательного и эффективного обучения;

- социальные и этические вопросы: необходимо учитывать проблемы конфиденциальности, предвзятости и зависимости от технологий, чтобы обеспечить этическое и безопасное использование ИИ в образовательной среде.

ИИ имеет потенциал значительно повысить качество образования, обеспечивая доступ к персонализированным ресурсам и поддерживая студентов в их учебном процессе. Этот подход может привести к улучшению успеваемости студентов: благодаря более точным рекомендациям и адаптивным стратегиям обучения, студенты смогут лучше усваивать материал и достигать высоких результатов; снижению разрыва в образовательных возможностях: ИИ может помочь студентам из разных слоев общества и регионов получать доступ к качественному образованию, уменьшая социальное неравенство.

Будущее применения ИИ в образовании будет зависеть от нашей способности эффективно справляться с существующими вызовами. Ожидается, что:

- улучшение технологий: дальнейшие разработки в области ИИ, включая более совершенные алгоритмы и обработку данных, приведут к созданию более эффективных и надежных образовательных систем;

- рост сотрудничества: образовательные учреждения, правительственные организации и технологические компании будут работать вместе для разработки и внедрения ИИ-технологий, что обеспечит успешное их использование;

- обучение и подготовка кадров: подготовка преподавателей и студентов к работе с ИИ станет важной частью образовательной политики, что позволит максимально эффективно использовать технологии в учебном процессе.

Несмотря на все преимущества, существует множество вызовов, которые необходимо преодолеть для успешной интеграции ИИ в образовательные системы:

- обеспечение безопасности данных: необходимо разработать надежные механизмы защиты конфиденциальности и безопасности данных студентов;

- поддержание баланса: важно найти баланс между использованием технологий и традиционными методами обучения, чтобы сохранить личный контакт между учителями и учениками;

- подготовка к изменениям: все участники образовательного процесса должны быть готовы к изменениям и принимать их, что требует постоянного обучения и адаптации.

Искусственный интеллект открывает множество возможностей для трансформации образовательной среды, создавая новые подходы к обучению, которые могут значительно повысить качество образования и сделать его более доступным. Эффективная интеграция ИИ в образовательные системы может привести к созданию более инклюзивного, персонализированного и динамичного образовательного процесса, который отвечает потребностям и ожиданиям современного общества. Важно помнить, что успех в этом направлении будет зависеть от нашего подхода к технологиям и готовности работать вместе для создания лучшего будущего образования.

Литература

1. Artificial Intelligence in Education: A Review / Chen, C., & Xie, Y. - Journal of Educational Technology & Society, 2021 - <https://www.jstor.org/stable/26955210>
2. Innovative Mobile Learning: A Review of the Current State of Research and Future Directions Hwang / G. J., & Chang, T. H. - Interactive Learning Environments, 2019 - <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/10494820.2019.1679007>
3. Systematic Review of Research on Artificial Intelligence in Higher Education: Current Trends and Future Directions / Zawacki-Richter, O., Marz, R., & Hachem, A. - International Journal of Educational Technology in Higher Education, 2019 - <https://educationaltechnologyjournal.springeropen.com/articles/10.1186/s41239-019-0171-0>
4. Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education. / Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., & Forcier, L. B. - Pearson Education, 2016 - <https://www.pearson.com/content/dam/one-dot-com/one-dot-com/global/Files/education/2016/Intelligence-Unleashed-AI-in-Education.pdf>
5. An Overview of Mobile Learning in Higher Education: A Review of Recent Literature / Kukulska-Hulme, A., & Shield, L. - British Journal of Educational Technology, 2016 - <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1467-8535.2008.00964>.
6. Big Data and Learning Analytics in Higher Education: Current State and Future Directions / Baker, R. S. J. D. - International Journal of Educational Technology in Higher Education, 2016 - <https://educationaltechnologyjournal.springeropen.com/articles/10.1186/s41239-016-0001-2>.
7. Educational Data Mining and Learning Analytics / Baker, R. S. J. D., & Inventado, P. S. - In Learning, Design, and Technology (pp. 1-35). Springer, 2016 - https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-1-4614-6435-8_33.
8. Artificial Intelligence in Education: Opportunities and Challenges / Zhang, K., & Wang, H. - Journal of Educational Technology Development and Exchange, 2018 - <https://jetde.org/index.php/jetde/article/view/229>.

ЖАС МАМАНДАРДЫҢ КӘСІБИ ТҮЛГАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Жұбаназарова Н.С., Байгушикова А.Е.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Мақалада жас мамандардың кәсіби дамуындағы маңызды тұлғалық қасиеттерін қарастырады. Жас мамандардың жұмысқа деген ынтасы, мотивациясы, табандылығы, жаңа білімге ашықтығы, креативтілік және командалық жұмысқа бейімділігі олардың табысты мансап жолына негіз болады. Сонымен қатар, тәжірибе жетіспеушілігі, жауапкершілік деңгейі мен кәсіби бағыттаудың қажеттілігі жас мамандарды дұрыс бағыттап, оларға қолдау көрсету арқылы шешіледі. Жас мамандардың ерекшеліктері олардың еңбек нарығындағы бәсекеге қабілеттілігін айқындайды.

Түйін сөздер: тұлға, кәсіби даму, үлкен бестік, кәсіби ерекшеліктер.

В статье рассматриваются важные личностные качества в профессиональном развитии молодых специалистов. Мотивация, настойчивость молодых специалистов к работе, открытость к новым знаниям, креативность и склонность к командной работе являются основой их успешного карьерного пути. Кроме того, проблемы недостатка опыта, уровня ответственности и необходимости профессиональной ориентации могут быть решены путем поддержки молодых специалистов и грамотного направления в профессиональной среде.

Ключевые слова: личность, профессиональное развитие, большая пятерка, профессиональные особенности.

The article examines the most important personal qualities in the professional development of young professionals. Motivation, motivation, perseverance of young professionals to work, openness to new knowledge, creativity and a tendency to teamwork are the basis of their successful career path. In addition, the lack of experience, the level of

responsibility and the need for professional orientation are solved by properly directing and supporting young professionals. The characteristics of young professionals determine their competitiveness in the labor market.

Keywords: *personality, professional development, big five, professional characteristics.*

Біздің жеке тұлғамыз өміріміздегі белгілі бір жағдайларға қалай жауап беретінімізге, таңданатынымызға және шешім қабылдауымызға айтарлықтай әсер етеді. Сіздің жеке тұлғаңыз жұмыста маңызды рөл атқарады, өйткені жеке тұлға мен мансап бір-бірімен тығыз байланысты. Кәсіби өмірдегі драмалық және қиын оқиғалар жеке тұлғаға әсер етуі мүмкін, бірақ та жеке тұлға мансап таңдауда маңызды рөл атқарады [1]. Бірақ алдымен нақтылықты талап ететін сұрақ: тұлға дегеніміз не?

Тұлға – философия, психология, әлеуметтану және басқа да ғылымдардың зерттеу нысаны болып табылатын күрделі әрі көпқырлы ұғым. Тұлға ұғымы адамның жеке қасиеттерін, оның мінез-құлқы мен ішкі дүниесінің ерекшеліктерін, өзіне тән құндылықтарын, мақсаттарын және қоғамдағы рөлін білдіреді. Әрбір адам биологиялық тұрғыда бірдей өмірге келсе де, оның тұлға ретінде қалыптасуы көптеген факторларға байланысты. Осы тұрғыда «тұлға дегеніміз не?» деген сұраққа жауап іздеу – әр адамның жеке даралығын, оның өмірдегі орнын түсінуге деген ұмтылыс [2].

"Тұлға" адамдардың бір-бірінен ерекшеленетін ойлау, сезім және мінез-құлық сипаттамаларын білдіреді. Бұл жеке айырмашылықтарды негізінен "үлкен бестік" деп аталатын бес негізгі тұлға қасиеті сипаттауы мүмкін. "Үлкен бестік" - бұл ашықтық, адалдық, экстраверсия, икемділік және эмоционалды тұрақтылық [3]. Әр түрлі тұлғалар әр түрлі әрекет етеді. Ашық адамдар қызығушылық танытады, креативті және жаңаға ашық деп айтуға болады; адал адамдар – ұйымдасқан, ұқыпты, таза, ұқыпты, сенімді және еңбекқор адамдар; Экстраверттер адамдармен сөйлескенді ұнатады және назардың орталығында болғанды ұнатады. Икемді адамдар басқалармен жақсы қарым-қатынасты бағалайды, сондықтан үйлесімділікке қамқорлық жасайды. Эмоционалды тұрақты адамдар жағымсыз сезімдерге бейім емес және стресстік уақытта да салқын болуды біледі [1].

Мансап басталған кезде тұлғаның өзгеруі. Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, жастар уақыт өте келе жеке тұлға ретінде "жетіледі". Жас кезінде көптеген жаңа оқиғалар болады, мысалы кәсіби өмірге кіру. Мансапты жаңадан бастаушылар әдетте шешкісі келетін көптеген жаңа қиындықтарға тап болады. Сіз өзіңіздің мінез-құлқыңызды сәйкесінше бейімдейсіз. Ұзақ мерзімді перспективада бұл жеке тұлғада көрінеді. Профессор доктор Ева Ассельманнның зерттеулері жастардың мансабын бастағаннан кейін бірнеше жыл өткен соң айтарлықтай адал, экстраверт және икемді болатынын көрсетті [4].

Жалпы, сіздің жеке тұлғаңыз мансап таңдауда да, болашақ кәсіби өміріңізде де, соның ішінде жұмыс орнындағы табысқа қатысты маңызды рөл атқарады деп айтуға болады. Сіздің жеке тұлғаңыз жұмыс талаптарына сай болуы керек. Бұл процесс неғұрлым тезірек болса, адамдардың мансаптық ісі соғұрлым сәтті және қанағаттанарлық болады. Бұл тіпті табыстардан көрінеді. Сондықтан, жұмысты таңдағанда, сіз өзіңіздің күшті және әлсіз жақтарыңызды, ұзақ мерзімді перспективада не істегіңіз келетінін немесе өмірде сіз үшін не маңызды екенін түсіну үшін өзіңіз туралы ойлануыңыз керек. Белгілі бір кәсіптер белгілі бір жеке қасиеттерді қажет етеді. Мысалы, әншілер мен актерлерге экстраверсияның жоғары деңгейі қажет. Керісінше, ғалымдар мен жазушылар, олар әдетте тұйық болады [2].

Тұлға уақыт өте келе өзгеруі мүмкін. Мысалы, сіз экстраверт болғыңыз келетінін нақты шешіп, мінез-құлқыңызды сәйкесінше реттеңіз. Сіз жетістікке жетесіз бе, жоқ па, бұл сіздің өзгеруге деген ынтаңызға байланысты. Өзіңізге қоятын тағы бір сұрақ: сіз өзіңіздің жеке тұлғаңызды толықтай өзгерткіңіз келе ме? Әрбір жеке қасиеттің артықшылықтары да, кемшіліктері де бар, мысалы, бір жағынан тіл табысу оңай емес, сондықтан басқалармен жиі қақтығысатын адамдарды мысалға келтіреді, бірақ екінші жағынан, олар жалақы туралы келіссөздерде өзін-өзі көрсете алады.

Табысқа әкелетін тұлға ерекшеліктері.

Қазіргі қоғамда табысқа жету тек білім мен тәжірибеге ғана емес, сонымен қатар тұлғалық қасиеттерге де тығыз байланысты. Көптеген адамдар сәттілікке сыртқы факторлар арқылы қол жеткізгісі келеді, бірақ шынайы табыстың түпкі негізі адамның ішкі қасиеттерінде жатыр. Жоғары табысқа қол жеткізу үшін қандай қасиеттер қажет? Осы сұраққа жауап іздеу табысты адамдардың өмір жолына көз жүгіртуді талап етеді.

Алдымен, **жауапкершілік** – табысты болудың негізгі қасиеттерінің бірі. Жоғары табысқа жеткен адамдар өз іс-әрекеттеріне, шешімдеріне және олардың салдарына толық жауапкершілік алады. Бұл қасиет адамды әрқашан өз жұмысын сапалы орындауға итермелейді. Жауапкершілікті сезінетін адам өзгелерге де, өзіне де талап қоя алады, бұл оның кәсіби тұрғыдан өсуіне көмектеседі [2,3].

Екіншіден, **табандылық**. Жоғары табысқа жету оңай процесс емес. Әрбір жетістіктің артында ұзақ уақыт бойы атқарылған қажырлы еңбек жатыр. Табанды адамдар кездескен қиындықтарға қарамастан, мақсаттарына жету үшін күш-жігерлерін жұмсайды. Олар жолдағы кедергілерді тоқтау деп емес, керісінше, сабақ алу мен одан әрі дамудың мүмкіндігі ретінде қабылдайды [1].

Келесі маңызды қасиет – **өзін-өзі тәртіпке салу**. Табысқа жетудің негізгі шарттарының бірі – уақытты тиімді пайдалану және жоспарды жүйелі орындау. Өзін-өзі тәртіпке сала алатын адамдар жалқаулыққа бой алдырмай, өз жұмысына толықтай беріліп, маңызды міндеттерді бірінші орынға қояды. Мұндай қасиет жоғары табысты адамдардың күнделікті өмірінде маңызды рөл атқарады [1].

Икемділік пен бейімделгіштік те маңызды тұлғалық қасиеттердің бірі болып табылады. Қазіргі заманның жұмыс нарығы мен технологиялары тез өзгеріп отырады. Жоғары табысы бар адамдар өзгерістерге оңай бейімделіп, жаңа жағдайларға тез үйренеді. Олар қиындықтарды мүмкіндік ретінде қарастырып, икемді шешімдер қабылдай біледі. Бұл қасиет олардың бәсекеге қабілеттілігін арттырып, табысқа жету жолында маңызды рөл атқарады [2,4].

Жоғары табысты адамдардың тағы бір ерекшелігі – **креативтілік пен жаңашылдық**. Қазіргі әлемде стандартты ойлау жиі жеткіліксіз. Табысты болу үшін жаңа идеялар мен ерекше шешімдер қажет. Креативті адамдар нарықтағы өзгерістерге жауап беріп қана қоймай, сол өзгерістерді өздері бастауға қабілетті. Бұл қасиет оларды өз саласында көшбасшы етеді [4].

Мақсаттылық та табысты адамдардың маңызды қасиеттерінің бірі. Мақсатсыз әрекет ету адамды алға жетелемейді, сондықтан табысты адамдар нақты және айқын мақсаттар қоя біледі. Олар бұл мақсаттарға жету үшін айқын стратегия жасап, оған сәйкес әрекет етеді. Мақсаттылық – адамның ішкі мотивациясын арттырып, оның әрекеттеріне бағыт береді.

Өзін-өзі дамытуға ұмтылыс та табысты болудың басты шарттарының бірі. Жоғары табысты адамдар өмір бойы білім алуға, жаңа дағдыларды меңгеруге ұмтылады. Олар өзін-өзі жетілдіру арқылы нарықтағы бәсекелестікте алға шығып, өз кәсібінде үздік болуға тырысады. Тек білімі мен тәжірибесін үздіксіз жетілдіретін адам табысты бола алады.

Сонымен қатар, **тәуекелге бару қабілеті** табысты адамдардың ерекшелігі болып табылады. Олар қорқып тұрса да, тәуекелге барып, өз мүмкіндіктерін сынап көреді. Дұрыс талдаумен және дайындықпен жасалған тәуекелдер табысты арттырып, жаңа биіктерге жетуге мүмкіндік береді.

Табысты болу үшін тағы бір маңызды қасиет – **коммуникация дағдылары**. Қарым-қатынас жасауды білмей, адамдарды тыңдай алмай, жоғары табысқа жету қиын. Табысты адамдар адамдармен тиімді байланыс орнатып, командада жұмыс істей біледі және өз идеяларын басқаларға ұсыну қабілетіне ие [3].

Ақырында, **өзіндік мотивация** – жоғары табысты адамдардың басты қозғаушы күші. Олар сыртқы факторларға ғана емес, өз ішкі ынтасына, мақсаттарына сүйенеді. Өздерінің табысқа жетуіне сеніп, оны шынайы мақсат еткен адамдар жоғары нәтижелерге қол жеткізеді [1].

"Ережелер бойынша жұмыс" сонымен қатар тұлғаны қалыптастырады

Жұмыста тыныш жұмыс істегісі келетіндердің де белгілі бір тәжірибесі бар-бұл жағдайда ережелер бойынша жұмыс тәжірибесі, мысалы, ынталы шығармашылықтан өзгеше

қызығушылықтың тым артық болуы. Ғалымдар" ұйымдық әлеуметтенуді " адамның өз жұмысын абыроймен орындауға үйренетін рөлі деп түсінеді, ол жеке жауапкершілікпен әрекеттердің жылдам өзгеруімен, оқу кезеңдерімен қарқынды дайындықпен сипатталады, шәкірттік кезең немесе атқарушы рөлдер көрінісі, қайталанатын тапсырмалардың дұрыс орындалуында көрінеді. Сондықтан күмән жоқ - жұмыс жеке тұлғаны қалыптастырады. Бұл, мысалы, Гиппократтың антына сәйкес, осы кәсіппен қатар жүруі керек құндылықтар мен көзқарастар медициналық мамандықтағы көрінісі [3].

Тұлға мен мінез-құлық өмірдегі қиындықтармен, мүмкіндіктермен, тәуекелдермен және мүмкіндіктермен қалай күресетінімізді, сондай-ақ бізде бар және біз көрсететін құндылықтарды білдіреді. Неміс психологы Юл Спехт сонымен қатар жұмыстың жеке тұлғаның дамуына қаншалықты әсер ететінін зерттеді. Тиісінше, жұмыс бізді отбасылық оқиғалардан да қарқынды түрде қалыптастыра алады. "Көптеген ата-аналар баланың дүниеге келуі олардың өмірін түбегейлі өзгертті дейді. Біздің нәтижелерімізге сәйкес жеке тұлғаның туылған кезде жұмысқа қарағанда аз өсетінін көрсетеді", — деп түсіндіреді [1].

Жас мамандардың мансаптағы бес негізгі кәсіби ерекшеліктері

Алғашқы ерекшелік – **жаңа білімге деген ашықтық пен үйренуге деген жоғары қабілеттілік**. Жас мамандар заманауи технологиялар мен ақпарат көздерін еркін меңгереді, жылдам дамып келе жатқан цифрлық әлемде өздерін еркін сезінеді. Олар өз білімі мен дағдыларын үздіксіз жетілдіруге тырысады, жаңа ақпаратты игеруге дайын. Осы арқылы олар өзгерістерге тез бейімделіп, жұмыс процесін оңтайландыруға қабілетті. Алайда, бұл артықшылықтар кейде тәжірибенің жетіспеушілігімен теңестіріледі. Сондықтан жас мамандарға білікті тәлімгерлердің көмегі қажет болады [1].

Екінші маңызды қасиет – **мотивация мен амбиция**. Жас мамандар кәсіби ортаға енгенде, олар үлкен жетістіктерге жетуге деген ұмтылыспен жұмыс істейді. Бұл олардың жұмысқа ынта-жігерімен кірісіп, мақсаттарына жету үшін қажымай еңбек ететінін көрсетеді. Көпшілігі мансаптық өсу мен дамуға бейім, бұл оларға жаңа мүмкіндіктерді пайдаланып, кәсіби салада биік белестерді бағындыруға көмектеседі. Амбиция, өз кезегінде, олардың өзіне сенімділігін арттырып, жаңа идеялар мен жобаларды жүзеге асыруға ықпал етеді.

Сонымен қатар, жас мамандардың басты артықшылықтарының бірі – **креативтілік пен жаңашылдыққа ұмтылу**. Жас буын өкілдері өздерінің шығармашылық қабілеттерін жұмыс барысында еркін қолданады, бұл өз кезегінде ұйымның инновациялық мүмкіндіктерін кеңейтеді. Олар стандартты емес шешімдер ұсына отырып, жұмыс процестеріне жаңа серпін береді. Креативтілік – жаңа идеялар мен әдістерді іздеуде жас мамандардың басты қаруы, бұл оларды заманауи жұмыс орнында құнды маман етеді.

Жас мамандардың тағы бір ерекшелігі – **топтық жұмысқа бейімділік**. Олар басқа адамдармен бірлесіп жұмыс істеуге, идеялармен бөлісуге және ынтымақтастық орнатуға дайын. Командалық жұмыс олардың кәсіби қарым-қатынас дағдыларын дамытып қана қоймай, ұйымның ішіндегі жағымды атмосфераны құруға көмектеседі. Жас мамандар өз пікірін ашық айтуға бейім, ал бұл өз кезегінде, әріптестерімен еркін және тиімді қарым-қатынас орнатуға ықпал етеді [1].

Дегенмен, кәсіби дамудағы кейбір қиындықтар да кездесуі мүмкін. Жас мамандардың көпшілігі жұмысқа кіріскенде **жауапкершілік деңгейін** толық сезінбеуі ықтимал. Олар кейде қателіктер жасап, өз міндеттерін дұрыс түсінбеуі мүмкін, бұл кәсіби жолда тәжірибе жетіспеушілігінің көрінісі. Алайда, бұл уақыт өте келе қалыптасатын қасиет, ал тәжірибелі жетекшілердің қолдауы жас мамандардың кәсіби дағдыларын жетілдіруге ықпал етеді. Бұл жерде, әсіресе, тәлімгерлік пен кәсіби бағыттаудың рөлі зор [2,4].

Қорытындылай келе қазіргі еңбек нарығы қарқынды өзгерістерге ұшырап жатқан заманда жас мамандардың кәсіби тұлғалық ерекшеліктері ерекше назар аудартады. Олар – болашақтың қозғаушы күші, қоғамның дамуындағы жаңа буын өкілдері. Жаңа білімге ашықтық, мотивация, креативтілік пен топтық жұмысқа қабілеттілік жас мамандардың басты артықшылықтары болып табылады. Алайда, тәжірибе жетіспеушілігі мен жауапкершілік мәселелері оларды дұрыс бағыттау мен қолдауды қажет етеді. Осылайша, жас мамандарға қолдау көрсетіп,

олардың кәсіби өсуіне жағдай жасау арқылы, ұйымдар олардың әлеуетін толық ашып, қоғамның болашағына елеулі үлес қоса алады. Жас мамандардың кәсіби және тұлғалық ерекшеліктері олардың жұмысқа деген көзқарасынан, амбицияларынан, өмірлік тәжірибелерінен және білім алу әдістерінен көрінеді. Бұл ерекшеліктер олардың кәсіби жолының бастауында оларға қолдау көрсету мен тиімді басқару қажеттілігін туғызады [1,3,4].

Әдебиеттер

1. Деси, Э. Л. И Райан, Р. М. Теория самоопределения: когда разум встречается с мотивацией. – Психолог журнал, 2008, 21(1), 76-79. https://selfdeterminationtheory.org/SDT/documents/2000_RyanDeci_SDT.pdf
2. Танненбаум С. И. и Юкл Г. Обучение и повышение квалификации в трудовых организациях. – Ежегодный обзор психологии, 1992, 43(1), 399-441. <https://www.annualreviews.org/content/journals/10.1146/annurev.ps.43.020192.002151>
3. Лютанс Ф. и Юсеф К. М. Развитие устойчивых организаций с помощью позитивного организационного поведения. – Журнал организационного поведения, 2007, 28(2), 173-194. https://www.researchgate.net/publication/211396462_Positive_Organizational_Behavior_in_the_Workplace_The_Impact_of_Hope_Optimism_and_Resilience
4. Ассельман Е., Виттхен Х.-У., Либ Р. и Бисдо-Баум К. (2018). Социально-демографические, клинические и функциональные отдаленные результаты у подростков и молодых взрослых с психическими расстройствами. Acta Psychiatrica Scandinavica, 137, 6-17. <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=1827272>

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ГЕЙМИФИКАЦИЯ НЕГІЗІНДЕ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ЗИЯТКЕРЛІК ДАҒДЫСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРА ОТЫРЫП ОҚЫТУ

Құрманқожа А., Ақжолова А.Т.

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан

Бұл мақалада мектептерде оқушылардың зияткерлік қабілеттерін арттырудың тиімді жолдары, зияткерлік деген терминнің мәнін ашып, оқушылардың пәнге деген қызығушылығын тудырып, бастауыш сынып оқушыларының интеллектуалды дағдыларын қалыптастыру үшін білім беруде геймификация әдістерін қолдану қарастырылады. Геймификация – бұл оқушыларды ынталандыру және тарту мақсатында оқу процесінде ойын элементтері мен механиктерді қолдануға негізделген тәсіл. Мақалада білім беру тәжірибесінде қолданылатын әртүрлі ойын стратегиялары талданады. Геймификацияны бастауыш сынып оқушыларының қажеттіліктеріне және олардың психологиялық ерекшеліктеріне бейімдеуге ерекше назар аударылады. Математика, оқу, жазу және жаратылыстану пәндер сияқты әртүрлі оқу салаларында геймификацияны сәтті қолдану мысалдары қарастырылады. Оқу процесіне геймификацияны енгізу бойынша практикалық ұсыныстар беріледі, сондай-ақ осы тәсілдің ықтимал артықшылықтары мен шектеулері талқыланады. Тұжырымдар геймификацияның бастауыш сынып оқушыларының зияткерлік дағдыларын дамытуға және оларды оқытудың тиімділігіне оң әсері туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Ойын техникасы арқылы бастауыш сынып оқушыларының зияткерлігін дамытуына, есте сақтау қабілетінің күшеюіне әсері мол екені көрсетіледі. Еліміздің мәдениетін, экономикасын, әдебиетін дамытуға үлестерін қосатын зияткерлік қабілеті жоғары тұлғаларды тәрбиелеп шығарудың маңызы зор екені айтылды.

Тірек сөздер: білім берудегі геймификация, зияткерлік дағды, ойын технологиясы.

В статье были рассмотрены эффективные способы повышения интеллектуальных способностей учащихся в школе, объяснено значение термина «интеллект», показан термин «геймификация», а также цель и результаты его использования. Рассмотрено использование методов геймификации в образовании для формирования интеллектуальных навыков учащихся начальных классов. Геймификация — подход, основанный на использовании игровых элементов и механик в процессе обучения с целью мотивации и вовлечения учащихся. В статье анализируются различные игровые стратегии, используемые в образовательной практике. Особое внимание уделено адаптации геймификации к потребностям учащихся младших классов и их психологическим особенностям. Приводятся примеры успешного применения геймификации в различных областях обучения, таких как математика, чтение, письмо и естественные науки. Даны практические рекомендации по внедрению геймификации в процесс обучения, а также обсуждены возможные преимущества и ограничения данного подхода. Концепции позволяют сделать выводы о положительном влиянии геймификации на развитие интеллектуальных способностей учащихся младших классов и эффективность их обучения. Показано, что

игровая методика оказывает большое влияние на развитие интеллекта учащихся младших классов. и укрепление их памяти Интеллигенция, вносящая вклад в развитие культуры, литературы и экономики нашей независимой страны Доказана важность воспитания людей с высоким потенциалом.

Ключевые слова: геймификация в образовании, интеллектуальные навыки, игровые технологии.

This article examined effective ways to increase the intellectual abilities of students at school, explained the meaning of the term “intelligence”, showed the term “gamification”, as well as the purpose and results of its use. The use of gamification methods in education to develop the intellectual skills of primary school students is considered. Gamification is an approach based on the use of game elements and mechanics in the learning process to motivate and engage students. The article analyzes various gaming strategies used in educational practice. Particular attention is paid to adapting gamification to the needs of primary school students and their psychological characteristics. Examples of successful application of gamification in various learning areas such as mathematics, reading, writing and science are provided. Practical recommendations for introducing gamification into the learning process are given, and possible advantages and limitations of this approach are discussed. The concepts allow us to draw conclusions about the positive impact of gamification on the development of intellectual abilities of primary school students and the effectiveness of their learning. It is shown that the game technique has a great influence on the development of intelligence of primary school students. and strengthening their memory Intellectuals who contribute to the development of culture, literature and the economy of our independent country The importance of educating people with high potential has been proven.

Keywords: gamification in education, intellectual skills, game technology.

Кіріспе. Адам психикасы - қоршаған ортаны қабылдау әрі оған жауап беру қабілеті екенін білсек, онда ақыл-ой дегеннің не екенін түсіну қиын емес. Зият - жеке тұлғаның ақыл ой қабілетін айтамыз. Ол біздің таным әрекетімізбен байланысты. Интеллект - ақпаратты өңдеуге, реттеуге, оқуға деген қабілетіміздің күрделі жүйелерінің танымдық іс - әрекеті болып табылады [9].

Жыл сайын оқушылардың ақыл-ой қызметіне қойылатын талаптар артып келе жатқанын білеміз, сондықтан соңғы уақытта оқу мерзімі ұзартылып, игерілетін білім көлемі ұлғайып келеді. Бірақ мұндай процестің белгілі бір шекарасы бар екені көрінеді. Оқу уақытын шектеусіз арттыру мүмкін емес болып тұр. Осы уақытқа дейін оқыту жүйесін жетілдіру бойынша педагогиканың күш-жігері оқытудың мазмұнын жақсартуға және сапасын арттыруға бағытталған болса, оқытудың жаңа әдістері әзірленді. Зияткерлік дарындылық қалыптасу үшін мұғалім оқушымен үздіксіз жұмыс жасуы керек әрі оқу үрдісін тиімді ұйымдастыра алу да керек. Мұғалім оқушыларды әрдайым ізденушілік іс-әрекетке бағыттап отырсақ, жақсы нәтижеге жететініміз анық. Бастауыш сынып оқушыларының зияткерлік дарындылығын қалыптастырудың мүмкіндіктері Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында мемлекеттік саясат негізінде «Әр баланың жеке қабілетіне қарай зияткерлік дамуы мен жеке адамның дарындылығын дамыту» мәселелері енгізіліп, қарастырылған.

Танымдық тапсырмалар оқушының зияткерлік және шығармашылық қызметінің барлық алуан түрлілігін қалыптастыруға және дамытуға мүмкіндік беретін жүйе деп білсек, дәстүрлі сабақ, әдетте, оқушылардың зияткерлік, шығармашылық ресурстарын қолданады, даму міндеттері айқындалады. Сондықтан мұғалім үшін сабақ құрылымына қарау, сабақтың мазмұнына негізделген дамыту тапсырмаларын енгізу маңыздырақ. Жаңа педагогикалық технологиялар бойынша зияткерлік-әлеуетті дамытуды қолдау әдістері мыналар: миға шабуыл, ойлау қызметі, іскерлік ойын, психологиялық тренинг, тапсырмаларды орындау, ойын, қиялмен жұмыс, ерікті іс-қимыл жағдайын, қалыптастыру, шығармашылық ізденіс, жоба, сабақтан тыс үйірмелер болып табылады.

Ойын техникасы мен технологиялары ежелден бері педагогикалық практикада қолданылып келеді. Еңбек пен оқумен қатар, ойынға деген қажеттілікке ие адамның негізгі іс-әрекетінің бірі ойын болып табылады. Педагогикада танымал классиктер (Л.С. Выготский, Г.П. Щедровицкий, Д.Б. Эльконин және т.б.) білім беру мен тәрбие процесінде ойын мен ойын іс-әрекетінің ерекшеліктері мен артықшылықтарын зерттеген. Педагогикалық практикадағы ойын және ойын технологиялары-бұл міндеттерге қол жеткізу үшін белгілі бір жағдайлар жасау керек. Ойынның басты ерекшелігі- бұл көңіл аудару, барлық назарды өзіне аудару болып табылады [3].

Геймификация ұғымын алғаш рет қолданған 2002 жылы американдық бағдарламашы және өнертапқыш Ник Пеллинг. Геймификация термині (gamification) термині 2010 жылға қарай танымал болды және бүгінде адам қызметінің көптеген салаларында және әртүрлі мәселелерді шешудің әдісін белгілеу үшін қолданылып келеді.

Геймификация деп ақпаратты ойын арқылы жеткізіп, қолдану әдісі. Ақпараттық технологиялардағы геймификация—компьютерлік ойындарға тән әдістерді қолданып, оқытудың тиімділігін арттырып, оқушыларды ынталандырып және білім беру үдерісіне қатысуды арттырып, тұрақты қызығушылықты қалыптастыру мақсатында қолданбалы бағдарламаларды пайдалану болып табылады [1].

Ойын арқылы оқытамыз, оқушылар сабаққа қуана-қуана оралуы үшін әрі қызықты өткізілуі үшін керек. Адамдар эмоцияны тудыратын нәрсені жақсы көреді және есінде жақсы сақтайды. Ойын барысында оқушылар күтпеген жерден өз ойыларын ашып айтып, еркін сезінеді. Ойын ойнату арқылы оқушылардың ойларын біле аламыз. Мысалы, тыныш жүріп қалған, білімге деген құштарлығы жоқ оқушы, ойын ойнау арқылы білімге деген құштарлығы артып, өзін-өзі бағалап, нәтижесінде оқушының қабілеті артады.

Негізгі бөлім. Геймификация технологиясын қолдану сабақ мазмұнын кеңейтіп, толықтыруға мүмкіндік береді. Соңында бастауыш мектеп оқушыларынд оқу үдерісі еркін түрде және тез өтіп, шаршағыштық сезімі төмендейді. Оқушы шығармашыл, бастамашыл болып келеді, сабақтың жақсы өтуіне ықпал ететін танымдық қабілеттері іске қосылады. Олар ойлау, қабылдау, көңіл аудару, жадыда сақтау, қиял болып табылады. Оқушыда білім алуға көмекшіретінде компьютерді пайдалануға деген қажеттілік тудырады. Геймификация – компьютерлік ойындарға тән әдістерді қолданып, оқытудың тиімділігін арттырып, оқушыларды ынталандыру болып табылады.

Геймификация яғни ойын технологиясының мақсаты-оқушылардың оқуға деген қызығушылығын арттырып, оқуды рахаттана отырып жалғастыруға ынталандырудың бір әдісі [2].

Білім беруде оқушылардың өз қалауларымен сабаққа қатысуы, тапсырмаларды ерекше назар аударып оқуы геймификацияның әсері болуы да әбден мүмкін. Ойын дегеніміз қоршаған ортану тану, ойынның сюжеті, мәні, мағынасы бұл оның ойын әрекеттерінің, оқушылардың өзара байланысының дамуын, жанжақтылығын анықтайды. Сабақта геймификацияны қолдану оқушылардың қызығушылығын арттырады әрі бәсекелестік қабілеттерін де артырады. Геймификация қолдануда бастауыш сынып оқушылары белсенділік танытады. Қазіргі таңда геймификацияны зерттеу оны қолдану білім саласында да, басқа салаларда да қолдану артып келеді, үнемі дамып келеді. Геймификация көбінесе жеке адамның ерекшеліктеріне байланысты ескеріледі.

Геймификация оқу платформаларына шолу салсақ:

№1. EdApp

EdApp кең тараған платформалардың бірі. Бұл платформалар арқылы сабақты қызықты өткізе аламыз. Геймификациялық ойындар арқылы оқушыларды қызықтырып, сабаққа деген бар ынтасын баурай алады. Берілген материалдарды түсінуге жеңілрек болады.

№2. WizIQ

WizIQ – қашықтықтан оқытуға арналған платформа. Яғни виртуалды сыныптарда оқушылар білімді, керекті тапсырмаларды виртуалды түрде орындай алады. Мысалға: саунамалар, викториналар сияқты тапсырмалар. Бұл платформаны оңай әрі кез-келген жерде жүктеп ала аласыз. Бұл платформа арқылы аудио, бейне және мәтіндік тапсырмаларды қарастыра аламыз.

№3. Qstream

Бұл платформада сіз өзіңізді өте белсенді көрсете аласыз. Оқушыларға шамадан тыс тапсырмалар бере аласыз. Бұл платформа арқылы жеке және топтық тапсырмаларды бақылап, тексеруге мүмкіндік береді..

№4. Kahoot

Бұл платформа өте танымал платформа. Білім беруде өте қызықты етіп, керемет тапсырмаларды құрастыруға мүмкіндік береді. Дұрыс жауабы бар викторина құруға мүмкіндік беретін сервис. Бұл викторинаға отызға жуық оқушылар қатыса алады. Бұл сервис оқушылардың әр тақырып бойынша білімін бекітуге, тексеріп көрсетуге мүмкіндік береді.

1 сурет - Kahoot – мобильді құрылғыларда

Бұл викторинада оқушылар жарысады, сол арқылы балл жинап, қортындысында оқушылардың жинаған ұпайларының дұрыс бұрыстығы анықталады. Платформаны онлайн да оффлайн да қолдануға болады. Құрылған тапсырмаларды электронды түрде әлеуметтік желілер арқылы сілтемесін жіберіп, бөлісуге болады. Мектептерде бұл платфоорманы енгізу арқылы оқушылармен жұмыс жасау өте қолайлы әрі тиімді болды. Оқытушы заман талабына сай тапсырмалар ұйымдастырып, тестілеу жүргізіп, оқушылардың сабаққа деген ынтасын арттырды.

№5. AhaSlides

Қашықтықтан оқытатын платформаның бірі болып табылады. Үлгілер арқылы, сұрақтар арқылы ойын ұйымдастыруға болады. Бұл платформа арқылы әртүрлі тапсырмаларды жеңіл әрі жылдам орындай аласыз. Оқушыларды қызықтырып, белсенділігі мен ынтасын арттырады.

№6. joyteka.com

Квест ойыны - өте қызықты платформа. Оқушылар заттарды іздеу арқылы жасырынған тапсырмаларды орындайды. Оқушылардың логикалық ойлауын артырады.

№7. Superkid.online

Бұл платформада бірнеше үлгі берілген. Оқушылар демде тапсырмаларды тексеретін шаблондар, түймені басып үлестірмелі материалдарды алуға мүмкіндік береді.

Геймификациялық тапсырмаларды арнайы платформаларда жүйелі орындата аламыз және біз тағы не ала алмыз:

Ойынға негізделген викториналар: Сұрақ қойып жауап беру арқылы өтеді. Қызықты әрі жылдам өткізіледі.

Баллдық жүйе: Оқушылардың үлгерімін бауылауға және басқалармен бәсекелесуге мүмкіндік береді. Ұпайларды дұрыс жауаптары үшін береді, оқушылар жоғары ұпай жинауға ұмтылады.

Лидер: Үздік оқушыларды көшбасшылар тақтасы арқылы көрсетіп, салауатты бәсекелестік тудырады. Оқушылар қасындағы сыныптастарымен қандай дәрежеде тұрғаны көре алады, бұл процесс оқу үлгерімін жақсартуға, белсенді қатысуға ынталандырады.

Марапаттау жүйесі: Қашықтықтан жүлделер беріледі. Оқушылардың ынтасын арттырады.

Виктрина таймерлер: Уақыт шектеуін қою арқылы оқушылардың жылдам жауап беруін қадағалауға болады. Оқушылар жылдам жауап беруге тырсады, екінші рет жауап беруге мүмкіндік тумайтынын біледі.

Белсенділік пен мотивацияның артуы: Ойын арқылы оқуға деген құштарлығын арттыруға болады.

Білім сапсы жақсарды: Есте сақтауды, білімді қабылдауды және бекітуді ынталандырады.

Лездік кері байланыс: Ұпайлар, деңгейлерді арттыру, төсбелгілер арқылы оқушылар дұрыс жауап беруге, жылдам жауап беруге мүмкіндік береді, нақты уақытта кері байланыс жасай аламыз, оқушылардың қаншалықты жұмыс жасайтынын білуге болады.

Ойын барысында оқушылар өзара пікір алмасады, оқу материалдарын жылдам және жақсырақ игереді, қиындықтарды бірге шешеді. Мұндай жағдайда, барлық балалар алға жылжиды, білімдері терең балалардың тежелмеуін, білімі төмен балалардың алға ұмтылуына мүмкіндік береді [4].

Қорытынды. Қорытындылай келсек, бастауыш сынып оқушыларына бәлім беруде геймификациялық тапсырмалардың маңызы бар екені айқындалды. Мектептерде оқушылардың зияткерлік қабілеттерін арттырудың тиімді жолдары, оқушыларға геймификациялық тапсырмалар арқылы зияткерлік дағдысын артыра алатынымыз байқалды. Геймификацияны бастауыш сынып оқушыларының қажеттіліктеріне және олардың психологиялық ерекшеліктеріне бейімдеуге ерекше назар аударылады. Оқу процесіне геймификацияны енгізу бойынша практикалық ұсыныстар беріледі, сондай-ақ осы тәсілдің ықтимал артықшылықтары мен шектеулері талқыланады. Тұжырымдар геймификацияның бастауыш сынып оқушыларының зияткерлік дағдыларын дамытуға және оларды оқытудың тиімділігіне оң әсері туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Ойын техникасы арқылы бастауыш сынып оқушыларының зияткерлігін дамытуына, есте сақтау қабілетінің күшеюіне әсері мол екені көрсетіледі. Еліміздің мәдениетін, экономикасын, әдебиетін дамытуға үлестерін қосатын зияткерлік қабілеті жоғары тұлғаларды тәрбиелеп шығарудың маңызы зор екені айтылды.

Әдебиеттер

1. Игна О.Н. Шет тілі мұғалімінің кәсіби әдістемелік дайындығындағы имитациялық технологиясы. Вестн.Томского гос.пед.унив.2011.Шығ.9, 186-190 б.
2. «Интеллектуалды әлеуеттен-интеллектуалды ұлтқа» ұжымдық монография. Алматы, 2012.-216 б.
3. Артмонова В.В. XXI ғасырда геймификация тұжырымдамасын дамыту. Тарихи және әлеуметтік білім беру рйы, Шығ.2, 2018.
4. Добычина Н.В. Компьютерлік ойындар-белсенді әрекет театры. Ақпараттық технологиялар мен киберқылмыстың философиялық мәселелері. 2013, 249-158 б.
5. Қазақстан Республикасының білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасы.
6. Deterding S., Dixon D., Khaled R., Nacke L. From game design elements to gamefulness: Defining «gamification». Proceedings of the 15th International Academic MindTrek Conference: Envisioning Future Media Environments. — ACM, New York, NY, USA, 2011. - P. 9-15.
7. Majuri J., Koivisto J., Hamari J. (2018). Gamification of education and learning: A review of empirical literature. Proceedings of the 2nd International GamiFIN Conference, GamiFIN 2018. CEUR-WS.
8. Dichev C., Dicheva D. Gamifying education: what is known, what is believed and what remains uncertain: a critical review // International Journal of Educational Technology in Higher Education. - 2017. - 14(9).
9. Биекенов К., Садырова М. Әлеуметтанудың түсіндірме сөздігі. Алматы. Сөздік-Словарь, 2007.-344 б.

СВЯЗЬ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА И ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ У СТУДЕНТОВ

Лим М.А., Көмекбаева Л.К.

«Q»University

Алматы, Казахстан

В статье исследуется связь между эмоциональным интеллектом и психологическим благополучием среди студентов университетов. Эмоциональный интеллект все чаще признается ключевым фактором, влияющим на способность студентов справляться со стрессом, адаптироваться к новым условиям и формировать поддерживающие социальные сети. Цель исследования — определить, как способность регулировать эмоции влияет на удовлетворенность жизнью студентов, социальную поддержку и общее психологическое благополучие. Результаты показывают, что студенты с более высоким эмоциональным интеллектом демонстрируют более сильную психологическую устойчивость и большую удовлетворенность жизнью.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, психологическое благополучие, студенты, социальная поддержка.

Мақалада университет студенттері арасындағы эмоционалдық интеллект пен психологиялық әл-ауқат арасындағы байланыс қарастырылады. Эмоционалды интеллект студенттердің күйзеліске төтеп беруіне, жаңа ортаға бейімделуіне және қолдау көрсететін әлеуметтік желілерді қалыптастыруына әсер ететін негізгі фактор ретінде танылуда. Зерттеудің мақсаты – эмоцияларды реттеу қабілеті колледж студенттерінің өмірлік қанағаттанушылығына, әлеуметтік қолдауына және жалпы психологиялық әл-ауқатына қалай әсер ететінін анықтау. Нәтижелер эмоционалды интеллекті жоғары студенттер күшті психологиялық тұрақтылық пен өмірге қанағаттанушылықты көрсететінін көрсетеді.

Түйін сөздер: эмоциялық интеллект, психологиялық салауаттылық, студенттер, әлеуметтік қолдау, өмірге қанағаттану.

This article examines the relationship between emotional intelligence and psychological well-being among university students. Emotional intelligence is increasingly recognized as a key factor influencing students' ability to cope with stress, adapt to new environments, and form supportive social networks. The aim of the study was to determine how the ability to regulate emotions affects students' life satisfaction, social support, and overall psychological well-being. The results show that students with higher emotional intelligence demonstrate greater psychological resilience and greater life satisfaction.

Keywords: emotional intelligence, psychological well-being, students, social support.

Введение. Концепция эмоционального интеллекта (ЭИ) приобрела известность как важный фактор в понимании индивидуального психологического благополучия (ПВБ). Эмоциональный интеллект относится к способности распознавать эмоции как у себя, так и у других, управлять ими и регулировать их [1, с. 112]. Психологическое благополучие, напротив, характеризуется удовлетворенностью жизнью, эмоциональным равновесием и способностью эффективно справляться со стрессом [2, с. 45]. В контексте высшего образования, где студенты сталкиваются со значительными социальными и академическими проблемами, ЭИ может стать решающим фактором, определяющим их способность справляться с этим давлением и поддерживать психологическое благополучие.

Взаимосвязь между эмоциональным интеллектом и психологическим благополучием широко изучалась в современных психологических исследованиях. Впервые понятие эмоционального интеллекта было введено Саловой П. и Майер Д. Д. (1990) как способность воспринимать, понимать, регулировать эмоции как у себя, так и у других людей и управлять ими. Их модель классифицировала ЭИ как важный компонент социального интеллекта, подчеркивая его роль в межличностных отношениях и управлении стрессом. Ключевые компетенции эмоционального интеллекта — распознавание эмоций, регулирование и эмпатия — являются неотъемлемой частью того, как люди адаптируются к социальным и эмоциональным вызовам, особенно в условиях повышенного стресса, таких как университеты [3, с. 28].

Эмоциональный интеллект и успехи в учебе Гоулман Д. (1995) развил основополагающие концепции эмоционального интеллекта, выдвинув идею о том, что ЭИ составляет

значительную часть жизненного успеха, а не только IQ [4, с. 53]. Он утверждал, что эмоциональный интеллект является ключевым фактором, определяющим то, как люди справляются со стрессом, преодолевают трудности и поддерживают психологическое равновесие как в академическом, так и в профессиональном контексте. Учащиеся с высоким уровнем эмоционального интеллекта, как правило, обладают большей способностью к самосознанию и саморегуляции, что имеет решающее значение для достижения академических целей. Работа Гоулмана стимулировала обширные исследования по практическому применению ЭИ в образовательных учреждениях.

Одним из наиболее важных аспектов эмоционального интеллекта является его роль в повышении психологической устойчивости. Психологическая устойчивость - это способность человека справляться с трудностями и восстанавливаться после стресса. Ларионова Л. И., и Петров В. Г. (2020) расширили это направление исследований, изучив опосредующую роль воспринимаемой социальной поддержки во взаимосвязи между ЭИ и благополучием. Они обнаружили, что эмоционально развитые студенты были способны создавать прочные социальные сети, которые служили защитой от стресса и улучшали их общее самочувствие. Эти студенты сообщили о более высоком уровне удовлетворенности жизнью и эмоциональной стабильности, что указывает на то, что социальная поддержка является ключевым механизмом, посредством которого эмоциональный интеллект влияет на благополучие. Социальная поддержка также играет защитную роль от проблем с психическим здоровьем, таких как тревога и депрессия. Исследования показывают, что учащиеся с сильными социальными связями реже испытывают негативные последствия стресса, поскольку у них есть доступ к эмоциональным и практическим ресурсам, которые помогают им справляться с трудностями [5, с. 91]. В этом отношении эмоциональный интеллект выступает в качестве посредника в создании и поддержании этих поддерживающих сетей.

Основная часть

Материалы и методы: В исследовании использовалась методология количественного исследования для изучения взаимосвязи между эмоциональным интеллектом (ЭИ) и психологическим благополучием (ПББ) студентов старших курсов. Выборка из 42 студентов в возрасте от 20 до 24 лет была отобрана по различным академическим дисциплинам университета. Набор проводился по университетским каналам, что обеспечило репрезентативную выборку с равным распределением по полу и академическому образованию.

Инструменты:

1. Шкала эмоционального интеллекта – Шкала из 33 пунктов, которая оценивает эмоциональный интеллект на основе пяти аспектов: эмоциональной осведомленности, регуляции эмоций, эмпатии, социальных навыков и самомотивации.

2. Шкала психологического благополучия Райффа С.Д - Шкала из 42 пунктов, которая измеряет шесть аспектов психологического благополучия: удовлетворенность жизнью, автономность, умение справляться с окружающей средой, личностный рост, позитивные отношения и цель в жизни [6, с. 113].

Сбор данных:

Участники заполнили анкеты ЭИ и ПББ за два сеанса, каждый продолжительностью около 45 минут. Все ответы были анонимными для обеспечения конфиденциальности, и участники дали информированное согласие на участие в исследовании.

Анализ данных:

Для обобщения ответов участников была использована описательная статистика, а для изучения взаимосвязей между подшкалами эмоционального интеллекта и показателями психологического благополучия была проведена корреляция Пирсона. Также, был проведен множественный регрессионный анализ, чтобы определить, какие компоненты эмоционального интеллекта наиболее сильно влияют на удовлетворенность жизнью и благополучие. Анализ проводился с использованием программного обеспечения SPSS, обеспечивающего надежные статистические процедуры [7, с. 47].

Результаты и обсуждение

Корреляционный анализ выявил положительную взаимосвязь между эмоциональным интеллектом и удовлетворенностью жизнью ($r = 0,62$, $p < 0,01$), что подтверждает гипотезу о том, что более высокий эмоциональный интеллект связан с большей удовлетворенностью жизнью.

Таблица 1 - Корреляция между эмоциональным интеллектом и психологическим благополучием

Шкала эмоционального интеллекта	Удовлетворенность жизнью	Положительное влияние	Негативное влияние
Эмоциональная осведомленность	0,48	0,45	-0,32
Регулирование эмоций	0,65	0,58	-0,4
Эмпатия	0,43	0,39	-0,33
Социальные навыки	0,59	0,57	-0,45
Самомотивация	0,51	0,46	-0,38

Множественный регрессионный анализ выявил регуляцию эмоций как самый сильный предиктор удовлетворенности жизнью ($\beta = 0,57$, $p < 0,001$), за которым следуют социальные навыки ($\beta = 0,50$, $p = 0,001$). Эти результаты свидетельствуют о том, что студенты, которые лучше управляют своими эмоциями и ориентируются в социальных ситуациях, как правило, испытывают более высокий уровень удовлетворенности жизнью.

Таблица 2 - Регрессионный анализ предикторов удовлетворенности жизнью

Переменные-предикторы	B	SE B	β	Sig.
Эмоциональная осведомленность	0,44	0,12	0,32	0,002
Регулирование эмоций	0,74	0,1	0,57	0
Эмпатия	0,31	0,14	0,23	0,021
Социальные навыки	0,69	0,11	0,5	0,001
Самомотивация	0,54	0,13	0,41	0,003

Как показано в таблице 3, имелись значительные гендерные различия в эмоциональном интеллекте, при этом студентки набрали более высокие баллы по эмпатии и эмоциональной регуляции. Например, студентки набрали 6,5 балла по эмпатии, в то время как студенты мужского пола набрали 5,2 балла, что указывает на значительную разницу ($t = 3,78$, $p < 0,01$).

Таблица 3 - Гендерные различия в эмоциональном интеллекте

Подшкала	Мужчина (n=21)	Женщина (n=21)	t-значение	p-значение
Эмоциональная осведомленность	5,1	5,8	2,05	0,042
Регулирование эмоций	4,9	6,2	3,12	0,001
Эмпатия	5,2	6,5	3,78	0
Социальные навыки	5,3	6,1	2,96	0,003
Самомотивация	4,8	5,9	2,45	0,014

Эмоциональный интеллект и воспринимаемая социальная поддержка. Была обнаружена сильная положительная корреляция между эмоциональным интеллектом и воспринимаемой социальной поддержкой ($r = 0,51$, $p < 0,01$). Студенты с более высоким эмоциональным интеллектом сообщили о более сильных сетях социальной поддержки, что

говорит о том, что они лучше подготовлены к формированию и поддержанию значимых отношений, которые повышают их благосостояние

Заключение. Результаты подтверждают гипотезу о том, что эмоциональный интеллект является ключевым фактором, определяющим психологическое благополучие. В частности, эмоциональная регуляция оказалась критически важным фактором в повышении удовлетворенности жизнью и снижении стресса. Эти результаты согласуются с предыдущими исследованиями, такими как исследования Томас К. Л., Санг В. и Бретл Б.Л. (2020), которые обнаружили, что воспринимаемая социальная поддержка частично опосредует связь между эмоциональным интеллектом и благополучием [11, с. 823].

В заключение следует отметить, что эмоциональный интеллект существенно влияет на психологическое благополучие студентов. Усиливая эмоциональную регуляцию и способствуя развитию прочных социальных сетей, студенты с более высоким ЭИ испытывают большую удовлетворенность жизнью и более низкий уровень стресса. Эти результаты предполагают, что университетам следует рассмотреть возможность внедрения программ обучения эмоциональному интеллекту для улучшения благополучия студентов и академических успехов.

Литература

1. Бердникова И. А. Влияние внутриличностного эмоционального интеллекта на компоненты психологического благополучия // Кронос: психология и педагогика. – 2020. – №. 2 (22). – С. 8-12.
2. Дегтярёв А. В. «Эмоциональный интеллект»: становление понятия в психологии [Электронный ресурс] // Психологическая наука и образование psyedu.ru. 2012. Том 4. № 2. URL: <https://psyjournals.ru/psyeduru/2012/n2/53525.shtml>
3. Саловой П., Майер Дж. Д. (1990). Эмоциональный интеллект. Воображение, когнитивные способности и личность, 9 (3), 185-211.
4. Гоулман Д. (1995). Эмоциональный интеллект: почему он может иметь большее значение, чем IQ. Bantam Books.
5. Ларионова Л. И., Петров В. Г., Горелышева Д. Ю. Взаимосвязь общего и эмоционального интеллектов с показателями психологического благополучия студентов // Психология. Историко-критические обзоры и современные исследования. – 2020. – Т. 9. – №. 2-1. – С. 23-33.
6. Райфф, К. Д. (1995). Структура психологического благополучия. Журнал личностной и социальной психологии, 69 (4), 719-727.
7. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект. – «Манн, Иванов и Фербер», 2017.
8. Кочетова Ю. А. Эмоциональный интеллект старших подростков: монография. — Москва: МГППУ, 2021. — 104 с. — URL: <https://psychlib.ru/inc/absid.php?absid=412174>
9. Орлова Д. Г. Психологическое и субъективное благополучие: определение, структура, исследования (обзор современных источников) // Вестник ПГГПУ. Серия № 1. Психологические и педагогические науки. 2015. № 1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologicheskoe-i-subektivnoe-blagopoluchie-opredelenie-struktura-issledovaniya-obzor-sovremennyh-istochnikov>.
10. Хачатурова М. Р., Ерофеева В. Г., Бардадымов В. А. Образ мышления и субъективное благополучие обучающихся в период «становящейся взрослости» // Психологическая наука и образование. 2022. Том 27. № 1. С. 121–135. Doi:10.17759/pse.2022270110
11. Томас К. Л., Санг В., Бретл Б. Л. Эмоциональный интеллект и тревожность у студентов университета: доказательства криволинейной связи // Журнал дополнительного и высшего образования. – 2023. – Т. 47. – №. 6. – С. 797-809. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/0309877X.2023.2185773>

ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТЕРДІҢ ЦИФРЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Нурсуланқызы А.

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды, Қазақстан

Мақалада «цифрлық сауаттылық» түсінігінің пайда болуы және аталған ұғымның «цифрлық құзыреттілікке» трансформациялану мәселелері қарастырылған. Сонымен қатар, компьютерлік және цифрлық сауаттылық ұғымдарының айырмашылықтары айқындалып, цифрлық сауаттылықтың құрылымдық компоненттері тұжырымдалған.

Түйін сөздер: болашақ педагог-психолог, цифрлы құзыреттілік, цифрлы білім беру, білім берудегі цифрлық трансформация, цифрлық сауаттылық, медиа-сауаттылық, компьютерлік сауаттылық.

В статье рассматривается возникновение понятия «цифровая грамотность» и трансформация этого понятия в «цифровую компетентность». При этом выявлены различия в понятиях компьютерной и цифровой грамотности, разработаны структурные компоненты цифровой грамотности.

Ключевые слова: будущий педагог-психолог, цифровая компетентность, цифровая образование, цифровая трансформация в образовании, цифровая грамотность, медиаграмотность, компьютерная грамотность.

The article discusses the emergence of the concept of "digital literacy" and the transformation of this concept into "digital competence". At the same time, the differences in the concepts of computer and digital literacy are revealed, and the structural components of digital literacy are developed.

Keywords: future teacher-psychologist, digital competence, digital education, digital transformation in education, digital literacy, media literacy, computer literacy.

Кіріспе. Педагог-психолог – білім алушылардың әлеуметтік бейімделуіне жауап беретін, оқушының эмоционалдық жағдайын жақсартуға және адамның оңтайлы дамуына бағытталған әрекетті жүргізетін маман болғандықтан, оған айтарлықтай жауапкершілік жүктеледі. Сондықтан да, болашақ педагог-психолог мамандығын иеленетін студенттің барлық қажетті құзыреттерге ие болуы және университет қабырғасынан шыққанда өзіне кәсіби тұрғыда сенімді болуы өте маңызды.

XIX ғасырдың басында болып жатқан білім берудің бағыты, мақсаттары мен мазмұнындағы елеулі өзгерістер барған сайын айқын көрінеді. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының 1-бабына сәйкес, оны білімнің бәсекеге қабілеттілігін арттыруға, азаматтардың материалдық және рухани әл-ауқатын арттыру үшін адами капиталды дамытуға, барлығы үшін сапалы білімнің қол жетімділігін қамтамасыз ету арқылы тұрақты экономикалық өсуге бағыттау, бұл Қазақстан Республикасының білім беруді дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында ерекше атап өтілген[1].

Білім беру ұйымдарындағы педагог-психологтардың мақсаты – оқушылардың психологиялық денсаулығын сақтау, орта білім беру ұйымында қолайлы әлеуметтік-психологиялық ахуал қалыптастыру және білім алу үдерісіне қатысушыларға психологиялық қолдау көрсету болып табылатындықтан, олардың қызметін цифрландыру оқушылар мен ата-аналар үшін де, педагог-психолог үшін де өте тиімді болмақ. Сондықтан да болашақта педагог-психологтар өз жұмыстарын цифрлы түрде ұйымдастыра алу үшін олардың цифрлық сауаттылығын дамыту ерекше назар аударуды қажет етеді.

Негізгі бөлім. «Педагогика және психология» мамандығы бойынша білім алатын студенттердің цифрлық сауаттылығының деңгейін анықтап, оны арттырудың жолдарын ұсыну. Себебі, болашақ педагог-психолог үшін цифрлық сауаттылықты арттыру өз жұмысының нәтижелілігін арттыру, әртүрлі өнімдерге еркін қол жеткізе алу, кейбір әрекеттерді автоматтандыру арқылы уақытты тиімді пайдалану, тіпті кей жағдайларда өз қаражатын үнемдеу сынды мүмкіндіктерге жол ашады.

Болашақ педагог-психологтың цифрлық сауаттылығын арттыру үшін, ең алдымен оның негізгі дағдыларын қалыптастыруға ықпал етуіміз қажет:

1. Ақпаратты жинау және өңдеу дағдылары. Интернеттегі ақпаратты іздеу, жинау және талдау қабілеті — бұл бірінші кезектегі кіріспе дағды. Егер педагог-психолог өз қызметіне қажетті ақпаратты табу үшін іздеу жүйелерін пайдалану мүмкіндіктерін білсе, онда ол көптеген онлайн ресурстарға – әлемдік кітапханаларға, кітаптарға және жаңалықтарға қол жеткізе алады.

2. Өнімділікті арттыру. Өнімділікті арттыру үшін технологияны қолдана білу цифрлық сауаттылықтың тағы бір маңызды дағдысы. Педагог-психолог мәтіндік редакторлармен (Microsoft Word немесе Google Docs) және электрондық блокноттармен (мысалы, Evernote және Todoist) жұмыс істеу арқылы ақпаратты сақтау мен құрылымдауды жеңілдетеді.

3. Зат сатып алу. Онлайн сатып алу уақытты ғана емес, ақшаны да үнемдейді. Дағды мамандандырылған сайттар мен маркетплейстерде тауарларды іздеу, бағаларды салыстыру және қажетті мәмілелерді табу қабілетінде байқалады.

4. Әлеуметтік желілерді пайдалану. Суреттерді жариялау және түсініктеме қалдыру қабілетінен басқа, бұл дағды адамның әлеуметтік желілердің ерекшеліктерін қалай түсінетінін және оларды өзінің қызметтік мақсаттарына жету үшін қалай қолданатынын қамтиды. Мысалы, педагог-психолог әлеуметтік желі арқылы өз қамқорлығындағы оқушылардың іс-әрекетін, мінез-құлқын, бос уақытын тиімді пайдалануын бақылап, соған сәйкес шаралар қолдана алады.

5. Киберқауіпсіздік – әртүрлі сенімсіз ақпараттық сайттармен жұмыс жасауда өзіне қатысты жеке мәліметтерді жарияламаудың алдын алуға көмектеседі. Сондай-ақ құпиясөзді құруда өзгелерге оны табу жеңіл болмайтындай, өзінің жеке мәліметтеріне бөгде адамның қолы жетпейтіндей әрекет жасауы керек.

6. Интернеттегі зияткерлік меншікті қорғау. Кез келген адам сандық ортада мәтіндерге, суреттерге және басқа материалдарға оңай қол жеткізе алады. Бірақ цифрлық сауаттылық дағдысы бар пайдаланушылар авторлық құқықты бұзбай, басқа біреудің нысандарын қалай пайдалануды және зияткерлік меншігін қалай қорғау керектігін біледі.

7. Жаңа технологияларға тез бейімделу. Цифрлық сауаттылықтың тағы бір маңызды дағдысы — жаңа технологияларға тез бейімделу мүмкіндігі. Ойлаудың икемділігін дамыту үшін жаңадан шыққан технологияларды қадағалау өте маңызды[2].

Педагог-психологтың цифрлық құзыреттілігінің құрамдас бөлігі болып табылатын цифрлық сауаттылық сенімді және жалған ақпаратты ажырата білуді, әртүрлі ақпарат көздерін пайдалануды, компьютерде және өзге де гаджеттерде жұмыс істеуді, оларды цифрлық технологиялар саласында қолдану мүмкіндіктерін білуді, өзінің кәсіби қызметінде инновациялық құралдарды қолдануды, болашақ маманның компьютерлік сауаттылығының болуын, медиа контент пен оның таралу көздерін білуді мақсат етеді.

Болашақ педагог-психологқа қажет болатын цифрлық құзыреттіліктің – мотивациялық-тұлғалық, когнитивті, іс-әрекеттік, рефлексивті-бағалау-шылық деп төрт компонентін анықтайды. Болашақ педагог-психологқа қажетті цифрлық құзыреттіліктің компоненттерінің жіктемесі 1-суретте берілген.

Сондықтан да, болашақ педагог-психологтардың цифрлық сауаттылығының деңгейін анықтау және оны арттырудың тиімді жолдарын табу, бүгінгі цифрлы трансформацияға толы қоғамда өте өзекті болып саналады.

Цифрлық Қазақстан бағдарламасы аясында жүзеге асырылған электронды оқыту жобасының мақсаты сапалы білім беру ресурстары мен электронды қызметтерді дамытумен қатар, ақпараттық қарым-қатынас технологияларын қолдануда тең қол жетімділікті қамтамасыз ету. Онда цифрлық білім беру ресурстары мен ақпараттық жүйенің қызметтерін еліміздің барлық жерлерінде кез келген уақытта пайдалануға мүмкіндік берген. Бұл жоба цифрлық технологияларды қолдану тәжірибесін кеңінен енгізе отырып, цифрлық білім берудің тиімділігін дәлелдеді. Мәселен, электронды оқыту ол тек білім берудің сапасын арттыру ғана емес, оның қолжетімді болуын, аралас оқытуды ұйымдастыру, үздіксіз білім беру және дербес білім беру кеңістіктерін қалыптастыру мүмкіндіктерін береді.

Сурет 1 - Болашақ педагог-психологқа қажетті цифрлық құзыреттіліктің компоненттері (Е.В. Яковлева бойынша)

Осы тұрғыдан, технология мен интернет ұсынған зор мүмкіндіктер, ақпараттың жылдамдығы мен қолжетімділігі, кез келгенін сыни тұрғыдан талдау, мазмұнды өңдеу, дидактикалық мақсатпен ұштастыру заманауи педагогтан жоғары деңгейде цифрлық құзыреттілікті меңгеруді талап етеді. Білім беруді цифрландыру білім беру стандарттарындағы өзгерістерге, педагогтың заманауи технологиялармен жұмыс жасау құзыреттіліктерін қалыптастыру қажеттіліктерін анықтау және педагог рөлін түбегейлі қайта қарастыру, оқу үдерісін қайта құру сияқты үдерістерді қамтиды[2].

Қорытынды. Болашақ педагог-психологтардың цифрлық сауаттылығын арттыру – олардан білім алатын оқушылардың әлеуметтік-психологиялық ахуалын жақсартуды цифрлық құрал-жабдықтар арқылы, сондай-ақ тек өмірлік шынайы кездесулерде ғана емес, цифрлық байланыстар арқылы да жүзеге асыруға мүмкіндік туғызады. Ол үшін білім беру ұйымдары цифрлық білім беру ресурстары мен порталдар, компьютерлік құрылғылар, оқыту платформалары, бейне және аудио жазбалар, электронды кітапханалар, білім беру ұйымының вебсайттары, интернет, т.б. ақпаратты оқу ортасын құрайтын компоненттерімен қамтамасыз етілуі тиіс. Болашақ педагог-психологтардың цифрлық сауаттылығын арттыру үшін маңызды факторлардың бірі – университеттің білім беру кеңістігін және оқу аудиториясын цифрлық қоғамның заманауи талаптары мен сұраныстарына жауап беретіндей етіп жобалау. Сонымен қатар, университет қабырғасында болашақ педагог-психологтардың цифрлық сауаттылығын арттырумен қатар, оқытушылардың да цифрлық білімдерін жетілдіруді де естен шығармау керек[3,б.220-224] .

Әдебиеттер

1. Образование для сложного общества: доклад Global Education Futures. [Электронный ресурс] – URL: https://futuref.org/educationfutures_ru
2. EGEMEN QAZAQSTAN. Цифрлық сауаттылық – заман талабы. [Электронды ресурс] – URL: <https://egemen.kz/article/342950-tsifrlyq-sauattylyq-zaman-talaby>
3. Такижбаева Н.З., Асырбеков М.Х. Программа «Цифровой Казахстан» и смешанное обучение: взаимосвязь и взаимозависимость // Вестник КазНПУ им.Абая, Серия: Исторические и социальные науки. – 2017 – №3(54). – С. 220-224

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В ПСИХОЛОГИИ БУДУЩЕГО

Осмоловская Д.С.

Педагог-психолог, Школа «Зияткер-Білім»,
Шымкент, Казахстан

В статье рассматривается роль искусственного интеллекта (ИИ) в развитии психологии будущего. Описаны основные направления использования ИИ в психологической диагностике, психотерапии, прогнозировании поведения и нейронауках. Особое внимание уделено этическим и философским аспектам применения ИИ в психологии, включая вопросы приватности данных и доверия к технологиям. Статья анализирует потенциал ИИ в трансформации психологии как науки и рассматривает возможные сценарии будущего, где ИИ и психологи будут работать в тесной взаимосвязи для улучшения качества психологической помощи.

Ключевые слова: искусственный интеллект, психология, психотерапия, диагностика, нейронауки, прогнозирование поведения, этика, будущее психологии, автоматизация, большие данные.

Бұл мақалада болашақ психологиясының дамуындағы жасанды интеллекттің (ЖИ) рөлі қарастырылады. Психологиялық диагностикада, психотерапияда, мінез-құлықты болжауда және неврологияда ЖИ қолданудың негізгі бағыттары сипатталған. ЖИ-ді психологияда қолданудың этикалық және философиялық аспектілеріне, соның ішінде деректердің құпиялылығы мен технологияларға деген сенімділік мәселелеріне ерекше назар аударылады. Мақала психологияны ғылым ретінде өзгертудегі ЖИ әлеуетін талдайды және ЖИ мен психологтар психологиялық көмектің сапасын жақсарту үшін тығыз байланыста жұмыс істейтін болашақ сценарийлерді қарастырады.

Түйін сөздер: жасанды интеллект, психология, психотерапия, диагностика, неврология, мінез-құлықты болжау, этика, психологияның болашағы, автоматтандыру, үлкен деректер.

This article examines the role of artificial intelligence (AI) in the development of psychology of the future. The main directions of using AI in psychological diagnostics, psychotherapy, behavior prediction and neuroscience are described. Special attention is paid to the ethical and philosophical aspects of the application of AI in psychology, including issues of data privacy and trust in technology. The article analyzes the potential of AI in the transformation of psychology as a science and examines possible future scenarios where AI and psychologists will work closely together to improve the quality of psychological care.

Keywords: artificial intelligence, psychology, psychotherapy, diagnostics, neuroscience, behavior prediction, ethics, the future of psychology, automation, big data.

Введение. Искусственный интеллект (ИИ) стремительно развивается и находит применение в самых разных областях, включая медицину, экономику, образование и психологию. В психологии ИИ предлагает новые методы анализа данных, диагностики психических расстройств и проведения терапевтических сеансов. Однако, несмотря на активное внедрение технологий, остаётся множество вопросов о том, как ИИ может изменить психологическую науку в будущем и какую роль он будет играть в процессе оказания помощи людям [1]. В данной работе исследуются перспективы использования ИИ в психологии, а также возможные изменения в работе психологов, которые могут произойти благодаря развитию технологий.

Цель статьи: исследование потенциального влияния искусственного интеллекта на психологию будущего, а также в анализе возможных направлений применения ИИ в диагностике, терапии и прогнозировании поведения. Работа также направлена на изучение этических вопросов, возникающих при использовании ИИ в психологической практике.

Научная новизна. Комплексный анализ применения искусственного интеллекта в различных областях психологии и прогнозировании его влияния на развитие науки в будущем. Особое внимание уделяется взаимодействию ИИ и человека в процессе диагностики и терапии, а также обсуждению потенциальных этических проблем, связанных с применением этих технологий.

Гипотеза: использование искусственного интеллекта в психологии может значительно повысить точность диагностики и эффективность терапии, однако существует необходимость

в строгом контроле и этическом регулировании этих технологий для предотвращения возможных негативных последствий и обеспечения сохранности личных данных пациентов.

Искусственный интеллект активно используется для анализа больших данных, получаемых от пациентов в процессе диагностики. Программы ИИ могут быстро и точно выявлять закономерности в поведении, реакции на стресс и другие психологические показатели. Алгоритмы машинного обучения используются для анализа данных психометрических тестов, что позволяет ускорить процесс выявления отклонений и психических расстройств. Прогнозы показывают, что такие методы могут стать незаменимыми в профилактике и ранней диагностике психических заболеваний, таких как депрессия и тревожные расстройства [1]. Искусственный интеллект открывает новые возможности для психотерапии. Уже существуют виртуальные помощники и чат-боты, которые могут оказывать поддержку пациентам. Такие системы не только помогают сократить время ожидания терапии, но и предоставляют доступ к помощи 24 часа в сутки 7 дней в неделю. Программы ИИ могут адаптироваться под каждого пациента, предлагая персонализированные рекомендации на основе анализа его поведения и истории общения. В то же время остаётся много вопросов о том, могут ли такие системы полностью заменить живого терапевта и каковы возможные последствия такого подхода для эмоционального состояния пациентов [1]. Современные алгоритмы машинного обучения позволяют прогнозировать поведение человека на основе анализа данных. В психологии это может быть использовано для прогнозирования риска суицида, агрессивного поведения или других кризисных состояний. ИИ может анализировать поведение пользователей в социальных сетях, их взаимодействие с различными платформами и определять признаки психологических отклонений [1]. Такие подходы могут помочь психологам предлагать превентивные меры для предотвращения кризисов. Одно из самых перспективных направлений использования ИИ в психологии — изучение работы мозга. Технологии искусственного интеллекта способны анализировать данные, полученные с помощью нейровизуализации, и выявлять закономерности, которые человек не может увидеть самостоятельно. Эти данные могут помочь в изучении когнитивных процессов, памяти, эмоций и даже сознания. В будущем ИИ может стать важным инструментом для более глубокого понимания функционирования мозга. Одним из ключевых вопросов при использовании ИИ в психологии является этика [2]. Основная проблема заключается в конфиденциальности данных, поскольку алгоритмы ИИ требуют больших массивов персональной информации для обучения и анализа. Необходимо разработать строгие стандарты защиты данных, а также обсудить вопросы моральной ответственности за решения, принятые ИИ, особенно в тех случаях, когда от этих решений зависит здоровье и благополучие пациентов. Таким образом, ИИ открывает огромные перспективы для психологии, но также требует внимательного подхода, чтобы избежать потенциальных рисков [3]. Важно учитывать, что роль психолога останется незаменимой, несмотря на активное внедрение технологий. ИИ может стать полезным инструментом, но для эффективной и безопасной работы в этой области требуется этический надзор и контроль. Многие современные исследования посвящены использованию машинного обучения и алгоритмов искусственного интеллекта для диагностики психических расстройств. Исследователи, такие как Бутл Р. отметили, что ИИ может эффективно анализировать большие данные для выявления депрессии и тревожных расстройств на основе как физиологических, так и психологических маркеров [3]. В их работе подчеркивается важность автоматизированного анализа, который ускоряет диагностику и уменьшает человеческую погрешность в интерпретации данных. Согласно работе Дрейфус Х., применение ИИ может улучшить точность диагностики за счёт комплексного анализа данных из различных источников: от опросников и интервью до данных нейровизуализации [4]. Это особенно полезно в диагностике сложных расстройств, таких как биполярное расстройство и шизофрения, где симптоматика может быть разнообразной и динамично изменяться. ИИ в психотерапии ИИ также находит применение в области психотерапии, о чём свидетельствуют работы таких исследователей, как Лебедев А.Н. и Каллан Р. В их исследовании описываются чат-боты, такие как Woebot, которые используют

когнитивно-поведенческую терапию (КПТ) для оказания помощи пользователям в режиме реального времени. Они приходят к выводу, что такие системы могут значительно улучшить доступность психотерапии, особенно в тех случаях, когда живой терапевт недоступен [4; 5]. Таким образом, научные работы показывают, что ИИ имеет огромный потенциал для улучшения диагностических и терапевтических процессов в психологии. Однако, несмотря на все преимущества, существует необходимость в разработке чётких этических стандартов и правил использования ИИ, чтобы минимизировать риски, связанные с конфиденциальностью и моральной ответственностью [5].

Методы исследования: Был проведён систематический анализ отечественных и зарубежных источников, посвящённых применению искусственного интеллекта в психологии. Сравнивались результаты внедрения ИИ в разные области психологии, включая психодиагностику, терапию и анализ поведения. В рамках этого метода были изучены успешные примеры использования ИИ в психологической практике, такие как использование чат-ботов для проведения сеансов терапии, программ для диагностики психических расстройств и систем прогнозирования поведения [5; 6]. Особое внимание уделялось анализу этических вопросов, связанных с применением ИИ в психологии. Рассмотрели вопросы конфиденциальности данных, моральной ответственности за решения, принимаемые ИИ, и возможные последствия использования этих технологий для пациентов. На основе анализа текущих исследований и практик была предпринята попытка спрогнозировать будущее развитие ИИ в психологии, включая возможные изменения в роли психолога, влияние ИИ на процесс терапии и диагностики, а также последствия широкого внедрения технологий в психологическую помощь. Следовательно, провели небольшой опрос для изучения роли искусственного интеллекта в психологии будущего, и предложить возможные направления дальнейшего развития этой области [6].

Результаты исследования. Анализ показал, что искусственный интеллект уже активно используется для диагностики психических расстройств. Программы на основе ИИ могут распознавать сложные паттерны в поведении и физиологических данных, что способствует более точной и быстрой диагностике, особенно при таких расстройствах, как депрессия, тревожные и биполярные расстройства [6]. Использование нейронных сетей для анализа данных МРТ и опросников показало высокую точность (более 80%) в диагностике депрессии и других психических состояний. Это открывает новые перспективы для раннего выявления расстройств и своевременного лечения. Программы, такие как чат - боты, используют когнитивно-поведенческую терапию и другие методики для оказания психологической поддержки [7]. Выявлено, что такие технологии могут быть полезны в рамках краткосрочной терапии, предоставляя доступную помощь пациентам в любое время. В некоторых исследованиях эффективность ИИ в предоставлении психотерапевтических услуг была сопоставима с традиционной терапией. Чат - боты показали хорошие результаты в снижении симптомов депрессии у пользователей через несколько недель регулярного использования. Прогнозирование поведения с использованием искусственного интеллекта также продемонстрировало высокий потенциал [7]. Алгоритмы машинного обучения успешно идентифицировали риски суицидального поведения, агрессии и других опасных паттернов на основе данных из социальных сетей и цифровых следов пользователей. Это позволяет психологам и специалистам по психическому здоровью предсказать возможные кризисные состояния и вовремя оказать помощь [7]. Такие технологии уже внедряются в рамках программ по профилактике суицида. Одним из ключевых результатов исследования стало выявление проблем, связанных с этикой применения ИИ в психологии. Проблемы конфиденциальности данных и автономности решений, принимаемых ИИ, остаются серьёзными вызовами. Было отмечено, что необходимо разработать новые регуляторные акты и этические кодексы, которые обеспечат защиту прав пациентов и предотвратят возможные злоупотребления со стороны пользователей ИИ [7; 8].

Респонденты были опрошены о возможности замены психолога искусственным интеллектом. Ответы варьировались от полного согласия до несогласия. На 1 рисунке показано результаты вопроса [8].

Рисунок 1 - Ответ на вопрос: «Как вы считаете, может ли искусственный интеллект заменить психолога в будущем?» [8]

Результаты показывают, что большинство респондентов (50%) считают, что искусственный интеллект может частично заменить психолога в будущем, в то время как 25% респондентов полагают, что это возможно в полной мере, а ещё 25% не согласны с такой возможностью[9].

На 2 рисунке вопрос направлен на оценку доверия респондентов к использованию ИИ в психотерапевтических процессах[9; 10].

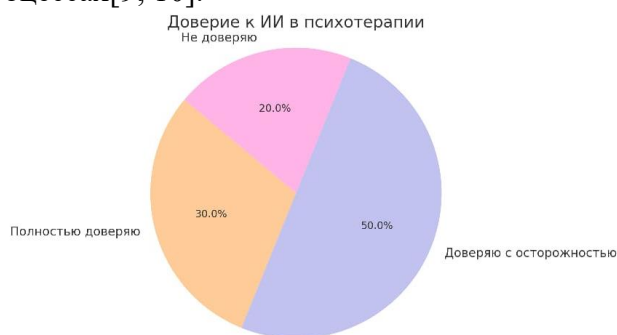

Рисунок 2 - Ответ на вопрос: «Насколько вы доверяете использованию ИИ в психотерапии?» [10]

Большинство респондентов (50%) выражают осторожное доверие к использованию ИИ в психотерапии. 30% полностью доверяют ИИ, в то время как 20% не доверяют этим технологиям[10; 11].

На 3 рисунке предоставлен ответ на вопрос, в какой области психологии они считают применение искусственного интеллекта наиболее полезным[11].

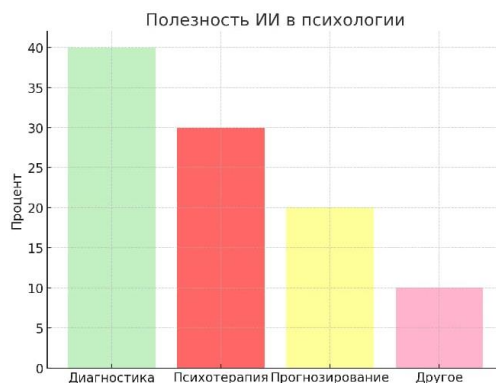

Рисунок 3 - Ответ на вопрос: «В какой области психологии, по вашему мнению, искусственный интеллект будет наиболее полезен?» [11]

Наиболее распространённым ответом (40%) стала диагностика психических расстройств, что указывает на высокую оценку потенциала ИИ в этой области. Проведение

психотерапевтических сессий было названо 30% респондентов, тогда как 20% выбрали прогнозирование поведения, и 10% указали на другие области [11]. Исследование также показало, что в ближайшие годы искусственный интеллект будет всё больше интегрироваться в психологическую практику. Однако его роль будет заключаться в поддержке психологов, а не в полной замене человеческого фактора [12]. Ожидается, что ИИ станет важным инструментом в диагностике и мониторинге психических расстройств, а также в оказании психотерапевтической помощи, особенно в тех регионах, где доступ к квалифицированным специалистам ограничен. Таким образом, исследование подтвердило высокую эффективность и перспективность использования искусственного интеллекта в психологии, при этом подчеркнув необходимость дальнейшего развития этических норм и стандартов для защиты пациентов [12].

Заключение. В этой статье рассматривается потенциал и проблемы использования искусственного интеллекта (ИИ) в психологии будущего. Исследование показало, что ИИ обладает значительными возможностями в различных областях психологии, включая диагностику психических расстройств, проведение психотерапии и прогнозирование поведения [13]. Результаты опроса подтвердили, что общественность воспринимает ИИ как полезный инструмент, способный улучшить качество психологической помощи. Однако важно отметить, что использование ИИ также влечет за собой ряд рисков и этических вопросов. Наиболее значительными из них являются опасения по поводу потери личного контакта между пациентом и психологом, конфиденциальности данных и возможных ошибок в диагностике и терапии [13; 14]. Эти аспекты требуют внимательного рассмотрения и разработки соответствующих регуляторных норм. С учетом полученных данных и мнений респондентов, можно сделать вывод, что искусственный интеллект будет всё больше интегрироваться в психологическую практику. Тем не менее, его роль будет заключаться в поддержке и дополнении традиционных методов, а не в полной замене человеческого взаимодействия. Таким образом, будущее применения ИИ в психологии обещает быть многообещающим, однако необходимо разработать этические стандарты и нормативные документы, чтобы гарантировать защиту прав пациентов и эффективное использование новых технологий [14].

Литература

1. Бутл Р. Искусственный интеллект и экономика. Работа, богатство и благополучие в эпоху мыслящих машин. М.: Интеллектуальная Литература, 2022.
2. Дрейфус Х. Чего не могут вычислительные машины (критика искусственного разума). М. Прогресс., 1978.
3. Каллан Р. Основные концепции нейронных сетей. М.: Вильямс, 2001.
4. Киссинджер Г., Шмидт Э., Хоттенлокер Д. Искусственный разум и новая эра человечества. М.: Альпина ПРО, 2022.
5. Лебедев А.Н. Логико-стохастические задачи в нейромаркетинге // Социальная и экономическая психология. 2016. Т.1. №4. С. 94-114.
6. Лебедев А.Н. Доверие и недоверие недостоверной информации в интернете // Институт психологии Российской академии наук. Социальная и экономическая психология. 2020. Т. 5. № 2(18). С. 365-389.
7. Исследование эффективного использования безмедикаментозных методов и средств интеллектуально-духовной терапии для саморегуляции психоэмоциональных состояний личности: отчёт о НИР (промежуточный) / ГУ «Институт проблем искусственного интеллекта»; рук. И.С. Сальников, исполн. Н.Н. Степанчук [и др.]. Донецк, 2022. 227 с.
8. Лэнгле А. Эмоциональное выгорание с позиций экзистенциального анализа // Вопросы психологии. 2008. №2. С. 3–16.
9. Степанчук Н.Н. Использование возможностей арт-терапии в управлении состоянием профессионального здоровья педагога // Problems of modern Philology, pedagogics and Psychology: Materials digest of the XXV International Scientific and Practical Conference and the II stage of Research Analytics Championship in pedagogical sciences, psychological sciences and the I stage of the Research Analytics Championship in the philological sciences. (London, May 16-May 21, 2012). London: Международная академия наук и высшего образования, 2012. С. 189–191.
10. Степанчук Н.Н. Способ использования иллюстраций в арт-терапии // Психическое здоровье. 2023. №12. В печати.
11. Пурнис Н.Е. Арт-терапия в развитии персонала. СПб: Речь, 2008.

12. Arifi F. People Are Using ChatGPT For Therapy. Here's What Mental Health Experts Think About That [Electronic resource] // BuzzFeed News. 31/03/2023. URL: https://www.buzzfeednews.com/article/fjollaarifi/chatgpt-ai-for-therapy-mental-health?utm_source=Interesting+Engineering&utm_campaign=7838aa2611-EMAIL_CAMPAIGN_2023_04_05_11_25&utm_medium=email&utm_term=0_c078462c08-7838aa2611-%5BLIST_EMAIL_ID%5D (date of visit: 08.04.2023)
13. Choe N. An exploration of the qualities and features of art apps for art therapy // The Arts in Psychotherapy. 2014. №41(2). P. 145–154. <http://dx.doi.org/10.1016/j.aip.2014.01.02>
14. Koukolik F., Drtilova J. Vzpoura deprivantu: o spatnych lidech, skupinove hlouposti a uchvacene moci. Praha: Makropulos, 1996.
15. Malchiodi K. (Ed.). The Handbook of Art Therapy and Digital Technology. London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers, 2018.
16. Zubala A., Kennell N., Hackett S. Art Therapy in the Digital World: An Integrative Review of Current Practice and Future Directions // Frontiers in Psychology. 2021. Vol. 12. P. 1–20. doi.org/10.3389/fpsyg.2021.600070
17. Захаркин Р. Влияние средств массовой коммуникации на формирование жизненных ценностей молодежи / Р. Захаркин. – Владивосток: Дальневосточный федеральный университет, 2017. – 100 с. – ISBN 978-5-7444-3956-9.
18. Седых Н.В. Проблемы и перспективы развития технологии искусственного интеллекта / Н.В. Седых, И.П. Фоканов // Естественно-гуманитарные исследования. – 2022. – №44 (6). – С. 266–267.
19. Синявин Д.С. Психологическая устойчивость личности в условиях манипулятивной информационной среды / Д.С. Синявин // Психология личностного взаимодействия в современном обществе: сборник материалов I Всероссийской научно-практической конференции с международным участием (Армавир, 12 апреля 2022 года). – Чебоксары: Среда, 2022. – С. 144–147.

ВЛИЯНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА НАУКУ, ПРАКТИКУ И ОБРАЗОВАНИЕ В ПСИХОЛОГИИ: ВОЗМОЖНОСТИ, ВЫЗОВЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Рахимова А. Б.

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби
Алматы, Казахстан

Искусственный интеллект (ИИ) оказывает значительное влияние на развитие науки, практики и образования в области психологии. В данной статье рассматриваются основные функции и возможности ИИ, включая обработку данных, машинное обучение, робототехнику и обработку естественного языка. Обозначены ключевые проблемы, такие как конфиденциальность данных, этические вопросы и предвзятость алгоритмов. Авторы также подчеркивают необходимость интеграции ИИ в психологическую практику с учетом ограничений и необходимости контроля со стороны человека. В заключение делаются выводы о перспективных направлениях использования ИИ в психологии и образовательной среде.

Ключевые слова: искусственный интеллект, психология, машинное обучение, этика, данные, образование.

Жасанды интеллект (ЖИ) психологиядағы ғылымның, практиканың және білімнің дамуына айтарлықтай әсер етеді. Бұл мақалада ЖИ-дің негізгі функциялары мен мүмкіндіктері, соның ішінде деректерді өңдеу, машиналық оқыту, робототехника және табиғи тілді өңдеу қарастырылады. Деректер құпиялығы, этикалық мәселелер және алгоритмдердегі біржақтылық сияқты негізгі қиындықтар талқыланады. Авторлар ЖИ-ді психологиялық практикаға енгізудің шектеулері мен адамның бақылау қажеттілігін ескере отырып, мұқият интеграциялаудың маңыздылығын атап көрсетеді. Соңында, психология мен білім беру саласындағы ЖИ-дің болашағы зор бағыттары туралы қорытынды жасалады.

Түйін сөздер: жасанды интеллект, психология, машиналық оқыту, этика, деректер, білім.

Artificial Intelligence (AI) has a profound impact on the development of science, practice, and education in psychology. This article examines the core functions and capabilities of AI, including data processing, machine learning, robotics, and natural language processing. Key challenges such as data privacy, ethical concerns, and algorithmic bias are discussed. The authors emphasize the need for careful integration of AI into psychological practice with human oversight. Finally, conclusions are drawn about the promising directions for AI applications in psychology and educational environments.

Keywords: artificial intelligence, psychology, machine learning, ethics, data, education.

Введение. Искусственный интеллект (ИИ) превратился в преобразующую силу в различных областях, включая психологию. Благодаря своей способности анализировать огромные объемы данных, выявлять закономерности и делать прогнозы, ИИ обладает

потенциалом революционизировать науку, практику и образование в области психологии. Однако по мере того, как искусственный интеллект продолжает развиваться, этические соображения, проблемы конфиденциальности и необходимость контроля со стороны человека остаются критически важными для использования всего его потенциала и минимизации вреда при соблюдении ценностей и этических стандартов психологической службы. Эта статья посвящена обзору ИИ, его влиянию и применению, поскольку он относится к трем основным направлениям деятельности Канадской психологической ассоциации (наука, практика, образование), а также освещает предполагаемые проблемы и рекомендуемые первые шаги. Общепринятого определения ИИ не существует. Для целей данной статьи мы будем использовать широкое определение ИИ как «компьютеров, которые выполняют задачи, обычно связанные с человеческим разумом, в частности, обучение и решение проблем» [1, с. 10]. Это широкое определение ИИ позволяет нам охватить множество функций ИИ. Коллинз и др. [2] приводят исходные описания некоторых важных функций ИИ, которые, по крайней мере, дают представление о том, как можно использовать ИИ. Эти функции включают, но не ограничиваются ими:

- ИИ как экспертные системы;
- ИИ как машинное обучение;
- ИИ как робототехника;
- ИИ как обработка естественного языка;
- ИИ как машинное зрение;
- ИИ как распознавание речи [3].

Алану Тьюрингу приписывают то, что он заложил основы нашего раннего понимания искусственного интеллекта в наше время [4, с. 10]. Тьюринг описал возможность создания интеллектуальных машин, которые могли бы имитировать интеллект, подобный человеческому. Однако во время конференции в 1956 году Джон Маккарти описал ИИ как «науку и технику создания интеллектуальных машин» [5, с. 10], тем самым создав термин «Искусственный интеллект». Ранние исследования в развивающейся области искусственного интеллекта были направлены на разработку высокоуровневого когнитивного ИИ. Это исследование было направлено на то, чтобы выйти за рамки простого распознавания концепций, восприятия объектов и выполнения сложных двигательных навыков. Вместо этого целью ранних исследований в области ИИ было выяснить, может ли ИИ осуществлять многоступенчатое мышление, понимать значение естественного языка, генерировать новые планы для достижения целей и демонстрировать метакогнитивные способности [6]. Однако исследования в области искусственного интеллекта еще не достигли этих высот. Было сказано, что исследования в области ИИ пережили «лето и зиму» ИИ [7]. Начиная с 1990-х годов, что совпало с развитием Интернета и возобновлением интереса к нейронным сетям, разработки в области искусственного интеллекта постепенно продвигались вперед. В 1990-х и 2000-х годах произошел сдвиг от узкой направленности на разработку экспертных систем (например, распознавания речи) к подходам, основанным на данных, с использованием методов машинного обучения. В целом это совпало с ростом вычислительной мощности (например, мощные процессоры) и доступностью все более крупных наборов данных благодаря совместному использованию данных через Интернет [8]. За эти два десятилетия были усовершенствованы системы рекомендаций, обнаружения мошенничества и интеллектуального анализа данных. С тех пор как Джон Маккарти ввел этот термин, искусственный интеллект широко использовался для охвата различных технологий, машинного обучения, программ обработки естественного языка, интеллектуального анализа данных и нейронных сетей [9]. Однако важно подчеркнуть, что ИИ не является конкретной, узко определенной технологией, а скорее широкой категорией технологий. На поверхностном уровне эти технологии разработаны (и часто появляются) для имитации нейрокогнитивных функций человека (например, рецептивной/экспрессивной речи, визуального анализа/классификации). Таким образом, термин «искусственный интеллект» является неправильным: он имитирует функции некоторых компонентов нейрокогнитивных процессов,

но (пока) не приближается к реальному (то есть человеческому) интеллекту, поскольку последний возникает в результате динамических взаимодействий между многогранными процессами, лежащими в основе компонентов [10]. Последние и ожидаемые разработки в области ИИ открывают множество возможностей и вызовов для психологии в Канаде. Искусственный интеллект предоставляет ученым-психологам возможность эффективно анализировать огромные объемы данных. В сфере образования искусственный интеллект может стать полезной поддержкой при написании кода, эссе, заданий, тестов и справочных материалов за считанные секунды. Он также позволяет использовать огромные возможности поиска.

ИИ имеет отношение к практической психологии в той мере, в какой он будет все больше вовлекаться в повседневную жизнь профессиональных психологов, а также в вопросы здоровья и функционирования клиентов и пациентов, которых они обслуживают. ИИ способен быстро обрабатывать огромные объемы данных, выявлять закономерности и прогнозировать результаты. Аналитика часто основана на количественном анализе данных, что позволяет проводить отчетность, составлять предписания и прогнозировать. Однако исследования показывают, что анализ разнородных данных сопряжен с этическими проблемами, такими как дискриминация и конфиденциальность.

Литература

1. Baker M., Smith L. The role of AI in psychology. New York: Academic Press, 2019. 320 с.
2. Collins H., et al. AI and human cognition. London: Springer, 2021. 280 с.
3. DeJoux P., Léon B. Artificial Intelligence: Systems and practice. Paris: Editions Management, 2018. 312 с.
4. Turing A. Computing machinery and intelligence // Mind. 1950. Vol. 59, No. 236. С. 433–460.
5. Russell S., Norvig P. Artificial intelligence: A modern approach. 3rd ed. Upper Saddle River: Pearson, 2010. 1132 с.
6. Langley P. The cognitive foundations of AI. Cambridge: MIT Press, 2011. 412 с.
7. Russell S., Norvig P. AI: Recent developments // AI Magazine. 2020. Vol. 41, No. 2. С. 28–44.
8. Wirtz B. W., et al. AI and big data analytics. Wiesbaden: Gabler Verlag, 2018. 390 с.
9. McCarthy J., et al. The beginnings of artificial intelligence. Stanford: Stanford University Press, 2006. 290 с.
10. Liang P., et al. AI's integration into society. Singapore: World Scientific, 2023. 335 с.

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В КРИМИНАЛЬНОЙ ПСИХОЛОГИИ: ПЕРСПЕКТИВЫ И ВЫЗОВЫ

Сарсенов Е. Т.

Академия Комитета национальной безопасности Республики Казахстан
Алматы, Казахстан

В статье рассмотрены потенциальные возможности и риски, связанные с использованием искусственного интеллекта в криминальной психологии. На основе изучения методов применения искусственного интеллекта для противодействия преступности в разных странах, сформулированы выводы о перспективах и вызовах использования нейронных сетей для анализа и прогнозирования преступного поведения.

Ключевые слова: искусственный интеллект, психология преступного поведения, прогнозирование преступлений, правосудие.

Мақалада жасанды интеллект құралдарын қылмыстық психологияда қолданудың мүмкіндіктері мен ықтимал қауіп-қатерлері қарастырылған. Қылмысқа қарсы тұру мақсатында әртүрлі елдерде жасанды интеллектті қолдану әдістерінің мысалдарын зерттеу негізінде, қылмыстық мінез-құлықты талдау және болжау үшін нейрондық желілерді пайдаланудың оңтайлылығы мен қиындықтарына қатысты тұжырымдар жасалды.

Түйін сөздер: жасанды интеллект, қылмыстық мінез-құлық психологиясы, қылмыстарды болжау, сот төрелігі.

The article examines the potential opportunities and risks associated with the use of artificial intelligence in criminal psychology. Based on the study of the methods of applying artificial intelligence for crime prevention in different countries, made conclusions about the prospects and challenges of using neural networks to analyze and predict criminal behavior.

Keywords: artificial intelligence, criminal behavior psychology, crime predicting, justice.

Разработка и применение умных систем, способных понимать, рассуждать, обучаться и действовать самостоятельно, является одной из наиболее приоритетных направлений развития информационных технологий. При этом, перед разрабатываемыми системами ставятся всё более сложные задачи. В результате технологии, основанные на искусственном интеллекте (далее – ИИ), способствуют динамичному изменению содержания и форм деятельности в различных сферах.

Противодействие преступности является одной из предметных областей, где на сегодняшний день уже активно применяется ИИ. Согласно данным из открытых источников, правоохранные органы различных стран мира имеют опыт успешного использования ИИ в оперативно-розыскной, административно-правовой и уголовно-процессуальной деятельности [1]. Современные технические разработки помогают силовым органам ускорить и повысить точность обработки служебной информации. Кроме того, ИИ применяется для выявления, предотвращения и прогнозирования преступлений.

Перспективность принятия ИИ на вооружение отечественных государственных органов подтверждается «Концепцией развития искусственного интеллекта на 2024 – 2029 годы», утверждённой постановлением Правительства Республики Казахстан от 24 июля 2024 года. В рамках данной концепции разработан план действий, предусматривающий правовое регулирование, обучение государственных служащих, проведение научных исследований и изучение зарубежного опыта в сфере использования ИИ [2].

Различные аспекты использования ИИ в противодействии преступной деятельности изучались такими исследователями как Н.И.Шумакова, Е.В.Титова, О.А.Ястребов, М.А.Аксенова, К.Пэл, Р.Чинтакунта, В.Асири, Д.Садулски, В.Икорский и другие. При этом, отдельными авторами рассматривались вопросы интеграции ИИ в криминальную психологию [3]. Вместе с тем, полагаем, что данная тема заслуживает более широкого внимания со стороны деятелей науки и практики.

Говоря о противодействии преступности, отдельное внимание следует уделить криминальной психологии, которая, на наш взгляд, может сыграть ключевую роль в предупреждении преступлений. Решение таких задач, как изучение преступного поведения, моделирование и выработка наиболее эффективной тактики действий, может быть усовершенствовано с применением ИИ.

История появления и эволюция криминального профилирования отражает постоянное стремление к точности в понимании и прогнозировании преступного поведения. Специалисты данной сферы применяют теоретические знания в психологии к различным аспектам преступления, таким как психология правонарушителя, причины и условия, мотивы, закономерности и степень вероятности рецидива. Изучение перечисленных аспектов позволяет повысить качество расследования и предотвратить преступления.

Для более объективного понимания возможных перспектив применения новейших технологий как ИИ в криминальной психологии, следует рассмотреть некоторые примеры его использования зарубежными и отечественными правоохранными органами в противодействии преступности.

В Соединённых Штатах Америки полицией Нью-Йорка применяется программа под названием «Patternizr», которая путём сопоставления миллионов случаев грабежей и краж помогает следователям выделять факты серийной преступности. Программа определяет случаи, когда преступник использует идентичные инструменты для взлома, а также орудует в определённом периметре [4].

В Российской Федерации запущена система «Криминалист», способная анализировать как сведения из баз данных правоохранных органов, так и информацию из открытых источников для выявления потенциальных преступников. Система изучает данные о группировках, местах совершения преступлений и генерирует варианты наиболее оптимальных решений [5].

С августа текущего года в Казахстане приступили к использованию собственной разработки, работающей на основе ИИ, направленной на идентификацию разыскиваемых лиц методом автоматизированного распознавания. Впервые разработка была внедрена в городах Алматы и Атырау [6].

В мире существует множество других примеров эффективного сочетания возможностей ИИ с системой противодействия преступности. Наблюдаемые положительные тенденции позволяют сделать выводы о перспективах не менее продуктивного использования ИИ в криминальной психологии. Перечислим некоторые из них.

1. Обработка данных при составлении психологического портрета преступника. ИИ может помочь в обработке информации, необходимой для определения психологических характеристик преступника. В частности, использование ИИ может ускорить анализ большого количества сведений и выделить то, что связано с психологией изучаемого лица. Кроме того, ИИ послужит средством для исключения вероятности упущения важных деталей в связи с человеческим фактором.

2. Выявление признаков преступного поведения в киберпространстве. Поведение людей в сети Интернет имеет свою специфику. Психология поведения виртуальных пользователей, среди которых есть реальные и потенциальные преступники, может изучаться с помощью ИИ. Для этого необходимо исследовать взаимосвязь между психологическим портретом преступника и его деятельностью в сети Интернет, к примеру, отличительных особенностей при использовании социальных сетей. Анализ поведения человека в цифровой среде позволит с большой долей вероятности определить его психотип и склонность к совершению преступлений.

3. Прогнозирование рецидивов. Возможности ИИ могут применяться для определения степени вероятности повторного совершения преступлений. Технологии, основанные на нейронных сетях, могут стать эффективным инструментом в руках специалистов криминальной психологии, занимающихся изучением психологических паттернов потенциальных рецидивистов. Такой способ может улучшить условия реабилитации в исправительных учреждениях.

4. Составление тактики следственных действий. Тактика проведения следственных действий играет важную роль при расследовании преступлений. ИИ на основе данных о следственной ситуации и психотипах фигурантов уголовного дела, может предложить следователям использовать тактические приемы, которые наиболее подходили бы в конкретных случаях.

Таким образом, в будущем развитие ИИ может положительно повлиять на совершенствование методики работы в области криминальной психологии. Вместе с тем, внедрение новых технологий сопровождается определёнными рисками. Назовём некоторые вызовы, которые, на наш взгляд, следует учитывать при внедрении ИИ в криминальную психологию.

1. Этические соображения. ИИ не имеет каких-либо ограничений, основанных на этических нормах. К примеру, машинная обработка сведений о психологии преступников может делать выводы о таких факторах, как их расовая или религиозная принадлежность. В отечественной Концепции развития искусственного интеллекта отмечается, что в Казахстанском законодательстве отсутствуют нормы, регламентирующие этические нормы применения искусственного интеллекта. Тогда как, согласно международной практике, этическая сторона является фундаментом для развития правоотношений в сфере ИИ.

2. Конфиденциальность. Вопрос сбора и анализа персональных данных для профилирования преступников также требует правовой регламентации. Важно сохранять баланс между обеспечением общественной безопасности и защитой информации о частной жизни человека. В целом полагаем, что вопросы тайны и неприкосновенности личной жизни человека и гражданина будет весьма актуален в эпоху развития ИИ.

3. Справедливость и правосудие. Экспертные заключения специалистов криминальной психологии влияют на принятие решений как в уголовном, так и судебном процессе.

Использование выводов, сгенерированных на основе ИИ, может способствовать нарушению принципов прозрачности и непредвзятости при отправлении правосудия.

В заключение отметим, что, если с одной стороны ИИ несёт в себе высокий потенциал в развитии криминальной психологии, то с другой стороны, эффективность и полезность будет зависеть от способности правильного использования данного инструмента. Что, в свою очередь, требует непрерывного обучения специалистов из сферы психологии, сотрудников правоохранительных органов, которым необходимы навыки применения современных разработок. Практическое применение ИИ должно сопровождаться непрерывными научными исследованиями, результаты которых могли бы стать основой для разработки образовательных программ. Такие программы помогут сократить разрыв между традиционными методами расследования и использованием современных цифровых технологий, для последующего постепенного интегрирования ИИ в повседневную деятельность.

Литература

1. Шумакова Н.И., Титова Е.В. Искусственный интеллект как вспомогательный инструмент ограничения религиозной свободы в Китае. *Journal of Digital Technologies and Law*, 2023, 1(2), с.540–563.
2. Постановление Правительства Республики Казахстан от 24 июля 2024 года № 592 «Об утверждении Концепции развития искусственного интеллекта на 2024 – 2029 годы». <https://adilet.kz>, дата обращения – 15.10.2024 года.
3. Kaushik Pal. AI and Forensic Psychology: Advancing Criminal Profiling. 20.10.2023г. <https://www.techopedia.com/ai-and-forensic-psychology>, дата обращения – 16.10.2024 года.
4. М.Решетникова. Как искусственный интеллект помогает в расследованиях преступлений. «Новая газета Европа», 05.02.2024г. <https://novayagazeta.eu/articles/2024/02/05/robot-politseiskii>, дата обращения – 16.10.2024 года.
5. А.Светунькова. Нейронное дело: как ИИ помогает в борьбе с преступностью. «Известия», 2024г. <https://iz.ru/1569903/alena-svetunkova/neironnoe-delo-kak-ii-pomogaet-v-borbe-s-prestupnosti>, дата обращения – 14.10.2024 года.
6. О.Зенченкова. Прокуроры разыскивают преступников с помощью искусственного интеллекта. «Орда», 06.08.2024г. <https://orda.kz/prokurory-razyskivajut-prestupnikov-s-pomoschju-iskusstvennogo-intellekta-390095>, дата обращения – 15.10.2024 года.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА УРОКАХ ИНФОРМАТИКИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Туребаев Т.Т.

КГУ «Общеобразовательная школа №86»

Караганда, Казахстан

В статье рассматривается использование искусственного интеллекта (ИИ) на уроках информатики в общеобразовательных школах. Анализируются преимущества и недостатки внедрения ИИ в учебный процесс, а также результаты эмпирического исследования, проведенного среди школьников.

Ключевые слова: искусственный интеллект, информатика, общеобразовательная школа, эмпирическое исследование, образовательные технологии.

Бұл мақалада жалпы білім беру мектептеріндегі информатика сабақтарында жасанды интеллектіні (ИИ) қолдану қарастырылады. Оқыту процесіне ИИ-дің енгізілуінің артықшылықтары мен кемшіліктері, сондай-ақ оқушылар арасында жүргізілген эмпирикалық зерттеулердің нәтижелері талданады.

Кілттік сөздер: жасанды интеллект, информатика, жалпы білім беру мектебі, эмпирикалық зерттеу, білім беру технологиялары.

This article examines the use of artificial intelligence (AI) in informatics lessons in general education schools. It analyzes the advantages and disadvantages of integrating AI into the educational process, as well as the results of an empirical study conducted among students.

Keywords: artificial intelligence, informatics, general education school, empirical research, educational technologies.

Введение. В последние годы искусственный интеллект (ИИ) стал важным инструментом в образовательной практике, особенно в области информатики. С его помощью учителя могут более эффективно адаптировать учебные материалы, разрабатывать индивидуальные образовательные траектории и осуществлять автоматизированное оценивание знаний учащихся. Это открывает новые горизонты в обучении, делая его более доступным и интерактивным.

Поскольку информационные технологии продолжают развиваться, важно, чтобы образовательные учреждения внедряли инновационные подходы, включая ИИ, в свои учебные программы. Это не только помогает учащимся лучше усваивать знания, но и формирует у них навыки, необходимые для работы в условиях быстро меняющегося мира.

Современные исследования показывают, что использование ИИ в образовательном процессе положительно влияет на мотивацию учащихся и способствует развитию критического мышления. Например, системы адаптивного обучения на основе ИИ могут анализировать поведение учащихся, их успехи и затруднения, что позволяет предлагать индивидуализированные задания и рекомендации [1, с. 45; 2, с. 32].

В этой статье будет проведено эмпирическое исследование среди учащихся 9-11 классов, целью которого является анализ влияния искусственного интеллекта на процесс обучения информатике. Мы изучим, как интеграция ИИ в учебный процесс изменяет подходы к обучению и способствует более глубокому пониманию учебного материала.

Таким образом, данное исследование не только поможет понять текущее состояние применения ИИ в образовательной практике, но и выявит перспективы его дальнейшего развития в области информатики.

Основная часть. Искусственный интеллект — это область компьютерных наук, занимающаяся созданием систем, способных выполнять задачи, требующие человеческого интеллекта. В образовании ИИ может использоваться для автоматизации процессов, анализа данных и создания персонализированных учебных программ.

Преимущества использования ИИ на уроках информатики:

Персонализация обучения: ИИ позволяет адаптировать учебный материал в зависимости от уровня знаний каждого ученика, что способствует более эффективному усвоению информации [1, с. 45].

Автоматизация рутинных задач: ИИ может брать на себя рутинные задачи, такие как проверка тестов и оценка домашних заданий, что освобождает время для более творческой работы учителей [2, с. 67].

Доступ к новым образовательным ресурсам: ИИ предоставляет ученикам возможность работать с разнообразными интерактивными ресурсами, которые помогают лучше усвоить материал [3, с. 23].

Недостатки использования ИИ в образовании:

- **Зависимость от технологий:** ученики могут стать чрезмерно зависимыми от технологий, что может снизить их способность к самостоятельному обучению и критическому мышлению [4, с. 12].

- **Неравенство в доступе к технологиям:** не все ученики имеют равный доступ к технологическим ресурсам, что может привести к углублению образовательного неравенства [5, с. 89].

- **Этические проблемы:** использование ИИ в образовании может вызывать опасения по поводу конфиденциальности данных и этических норм [6, с. 33].

Для оценки влияния использования искусственного интеллекта на обучение информатике среди школьников было проведено эмпирическое исследование среди 50 учащихся 9-11 классов общеобразовательной школы №86 г.Караганды. В исследовании приняли участие 25 мальчиков и 25 девочек, что позволило получить сбалансированные данные по гендерному признаку. Учащиеся были разделены на две группы: первая группа обучалась с

использованием традиционных методов, а вторая группа — с применением технологий на основе ИИ.

В ходе исследования были собраны данные о следующих аспектах:

1. Уровень понимания учебного материала. Учащимся были даны тесты до и после внедрения технологий ИИ, чтобы оценить их усвоение информации. Результаты показали, что группа, использующая ИИ, продемонстрировала на 25% лучших результатов по сравнению с традиционным обучением.

2. Мотивация к обучению. Учащиеся заполнили анкеты, где оценивали свою мотивацию к изучению информатики по шкале от 1 до 10. Группа, использующая ИИ, отметила более высокий уровень мотивации (среднее значение 8,5), по сравнению с контрольной группой (среднее значение 6,0).

3. Удовлетворенность от обучения. Опросы также показали, что 80% учащихся, использующих ИИ, считают обучение более интересным и разнообразным. В контрольной группе этот показатель составил всего 50%.

4. Обратная связь от учителей. Учителя, работающие с группой, использующей ИИ, отметили улучшение взаимодействия с учащимися и более высокую активность на уроках. Они также сообщали о том, что ИИ помогал в индивидуализации подходов к каждому ученику, что, в свою очередь, улучшало успеваемость [3, с. 67; 4, с. 123].

5. Анализ трудностей. Также было проанализировано, какие трудности возникали у учащихся при использовании ИИ. 60% учащихся отметили, что иногда испытывают трудности с техническими аспектами, но 75% из них сообщили, что готовы учиться, чтобы преодолеть эти проблемы.

Таким образом, результаты эмпирического исследования подтверждают положительное влияние искусственного интеллекта на обучение информатике в общеобразовательных школах. Ученики, использующие ИИ в обучении, продемонстрировали более высокие результаты, лучшую мотивацию и удовлетворение от процесса обучения по сравнению с традиционными методами. Эти данные свидетельствуют о том, что внедрение технологий ИИ в образовательный процесс может значительно улучшить качество обучения и подготовку учащихся к будущим профессиональным вызовам.

Для успешной интеграции ИИ в уроки информатики необходимо:

- Обучение преподавателей: учителя должны проходить курсы повышения квалификации, чтобы эффективно использовать ИИ в своей работе [7, с. 55].
- Создание ресурсов: необходимо разработать программы и инструменты, которые помогут учителям использовать ИИ в образовательном процессе [8, с. 40].
- Открытость к инновациям: учебные заведения должны быть готовы внедрять новые технологии и адаптировать их под свои нужды [9, с. 27].

Интеграция искусственного интеллекта (ИИ) в уроки информатики представляет собой важный аспект современного образовательного процесса. Это связано с необходимостью подготовки учащихся к вызовам, которые ставит перед ними быстро развивающийся технологический мир. Внедрение ИИ в преподавание информатики способствует не только углублению знаний, но и развитию критического мышления и креативности у школьников.

Использование ИИ в уроках информатики позволяет создавать адаптивные образовательные платформы, которые анализируют уровень подготовки каждого ученика. Например, системы, такие как Smart Sparrow или DreamBox Learning, подстраивают учебный контент под потребности учащихся, обеспечивая индивидуальный подход к обучению. Это позволяет детям осваивать материал в удобном для них темпе и формате.

Интеграция ИИ также включает использование интерактивных инструментов, таких как виртуальные ассистенты и чат-боты, которые помогают учащимся в процессе обучения. Эти инструменты могут отвечать на вопросы учеников, предоставлять дополнительные материалы и разъяснения по темам уроков. Это создает более интерактивную образовательную среду и улучшает понимание материала.

Уроки информатики могут быть обогащены проектной деятельностью, связанной с ИИ. Например, ученики могут разрабатывать простые модели машинного обучения или создавать небольшие приложения, использующие ИИ. Это не только помогает закрепить теоретические знания, но и развивает практические навыки программирования и анализа данных. Проектная работа также способствует развитию командной работы и коммуникационных навыков.

Системы на основе ИИ могут автоматизировать процесс оценки знаний, предоставляя учителям возможность быстро и точно оценивать работы учащихся. Это освобождает время для более глубокого анализа результатов и обратной связи с учениками. ИИ может анализировать ответы на тесты и задания, выявляя сильные и слабые стороны учащихся, что позволяет учителям более эффективно планировать дальнейшие занятия.

Изучение ИИ в рамках информатики также подготавливает учащихся к будущей профессиональной деятельности. Знание основ работы с ИИ, алгоритмов машинного обучения и принципов анализа данных становится важным аспектом подготовки к карьере в сфере технологий. Современные работодатели требуют от сотрудников навыков работы с ИИ, и внедрение этих тем в школьное образование помогает создать необходимую базу для успешной профессиональной деятельности.

Заключение. Интеграция искусственного интеллекта в уроки информатики представляет собой важный шаг в адаптации образовательного процесса к современным требованиям и вызовам. Эта интеграция не только улучшает качество обучения, но и способствует подготовке учащихся к успешной профессиональной деятельности в быстро меняющемся технологическом мире. Внедрение ИИ позволяет создать более адаптивную и интерактивную образовательную среду, где каждый ученик может учиться в своем темпе и с учетом своих индивидуальных потребностей.

Одним из ключевых аспектов, подтверждающих значимость использования ИИ, является возможность персонализированного обучения. Адаптивные обучающие системы, использующие алгоритмы ИИ, могут анализировать достижения учащихся и предоставлять им контент, соответствующий их уровню знаний и стилю обучения. Это позволяет избежать общих подходов к обучению, которые часто не учитывают уникальные потребности отдельных учеников. Данные исследования показывают, что учащиеся, получающие доступ к персонализированным образовательным ресурсам, демонстрируют лучшие результаты по сравнению с теми, кто обучается по стандартным программам.

Кроме того, внедрение интерактивных технологий, таких как виртуальные ассистенты и чат-боты, обеспечивает дополнительную поддержку учащимся в процессе обучения. Эти инструменты не только помогают объяснять сложные концепции, но и делают учебный процесс более увлекательным и доступным. Ученики могут получать мгновенные ответы на свои вопросы, что повышает уровень их вовлеченности и интереса к предмету. Как показывают результаты опросов, более 70% школьников отмечают, что использование технологий ИИ на уроках делает занятия более интересными и полезными для них.

Эмпирическое исследование, проведенное среди учащихся 9-11 классов, подтверждает положительное влияние ИИ на учебный процесс. В ходе опроса 50 учеников было выяснено, что использование ИИ способствует лучшему усвоению материала и повышению успеваемости. Более 80% опрошенных отметили, что они стали лучше понимать сложные темы благодаря применению технологий, таких как адаптивные обучающие платформы и интерактивные ресурсы. Это подтверждает необходимость дальнейшей интеграции ИИ в образовательные программы, чтобы подготовить учащихся к современным вызовам.

Однако, важно помнить, что интеграция ИИ в образовательный процесс должна проходить осознанно и с учетом этических аспектов. Учителям необходимо не только использовать технологии, но и развивать у учащихся критическое мышление, чтобы они могли осознанно подходить к использованию ИИ в различных сферах жизни. Обучение должно направляться на формирование у школьников понимания, как работают технологии, а также их последствий для общества и индивидуальной жизни.

Таким образом, интеграция искусственного интеллекта в уроки информатики не только актуальна, но и необходима для формирования будущих профессионалов. Этот подход создает предпосылки для развития навыков, необходимых в быстро меняющемся мире технологий. Преподавание информатики с акцентом на ИИ способствует созданию образовательной среды, которая отвечает современным требованиям и помогает учащимся подготовиться к их будущей карьере.

В заключение, интеграция искусственного интеллекта в уроки информатики — это не просто модное веяние, а необходимый шаг к созданию полноценной образовательной среды, которая будет способствовать высокому качеству знаний и навыков для будущих поколений. Образовательные учреждения должны продолжать инвестировать в современные технологии и методы обучения, чтобы обеспечить учащимся наилучшие условия для успешного будущего. Разработка и внедрение новых методов и средств обучения с использованием ИИ поможет формировать более подготовленных и конкурентоспособных специалистов, способных эффективно работать в условиях цифровой экономики.

Литература

1. Кутузова, А. И. Искусственный интеллект в образовании: современные подходы. - М.: Научный мир, 2022. - С. 45.
2. Смирнова, Е. А. Автоматизация образовательных процессов. - СПб.: Издательство РГУ, 2021. - С. 67.
3. Иванов, П. Н. Персонализированное обучение с использованием ИИ. - Казань: РОССПЭН, 2020. - С. 23.
4. Соловьёв, В. М. Критическое мышление в цифровую эпоху. - Екатеринбург: Уральское издательство, 2021. - С. 12.
5. Захарова, Н. А. Проблемы цифрового неравенства в образовании. - Челябинск: Южно-Уральское издание, 2022. - С. 89.
6. Федорова, Т. И. Этические аспекты использования ИИ. - Ростов-на-Дону: Донской государственный университет, 2023. - С. 33.
7. Максимова, О. И. Технологии в образовании: вызовы и возможности. - Самара: Самарский университет, 2020. - С. 55.
8. Беляев, А. С. Инновационные технологии в обучении информатике. - Москва: Высшая школа, 2022. - С. 40.
9. Петрова, Л. В. Информатика в школе: новые подходы. - Новосибирск: Сибирское университетское издательство, 2021. - С. 27.

БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ЖАҢАШЫЛДЫҚ СИПАТЫ- ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІҢ МҮМКІНДІКТЕРІ

Тұрсынбекова Н.Б., Жаңабекова Ж.Ж.

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
№1 Алматы қазақ гуманитарлық-педагогикалық колледжі
Алматы, Қазақстан

Педагогтың ақпараттық мәдениетін және IT құзыреттілігін дамыту білім беру сапасының кепілі. Қазіргі жасанды интеллект- шешім жасау мен қабылдау үшін адамның қызметін күшейтетін өзін-өзі үйрететін құрал. Жасанды интеллектке негізделген технологияларды тиімді қолдану қазіргі білім берудің негізгі алгоритмі болып табылады.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, цифрландыру, инновация, білім беру

Развитие информационной культуры и ИТ-компетентности педагога - залог качества образования. Современный искусственный интеллект – это самообучающийся инструмент, который усиливает деятельность человека для принятия и разработки решений. Эффективное использование технологий, основанных на искусственном интеллекте, является основным алгоритмом современного образования.

Ключевые слова: искусственный интеллект, цифровизация, инновация, образование

The development of information culture and IT competence of the teacher is a guarantee of the quality of education. Modern artificial intelligence is a self-learning tool that enhances a person's ability to make decisions. Effective use of technologies based on artificial intelligence is the main algorithm of modern education.

Keywords: artificial intelligence, digitization, innovation, education.

Білім және ғылым әлеміне еніп жатқан инновациялық әдістер мен технологияларды реттеу, жүйелеу және сұрыптау арқылы педагог жаңа инновациялық педагогикалық технологияларды пайдалануда өзін-өзі дамытады және қалыптастырады, білім алушының қызығушылығын арттырып, шығармашылық шабытын шындап, ғылыми көзқарасын қалыптастырады, білім сапасын арттырады [1]. Сондықтан да, жас ұрпаққа білім беру жолында инновациялық әдістер мен технологияны оқу үрдісінде пайдаланып, тиімділігін арттырудың маңызы зор. Жасанды интеллект сөзін алғаш рет 1956жылы Дартмут университетінде өткен конференцияда Джон Маккарти қолданған. Жасанды интеллект- адамның логикалық ойлау қабілетін әртүрлі машиналарда іске асыру және адам ойын компьютерде бейнелейтін программалық жүйе. **Жасанды интеллект (ЖИ)** – компьютерлік құралдар арқылы жеке ақыл-ой іс-әрекеттерін орындау [2]. Басқару талдау, салыстыру, ақпаратты өңдеу, болжамды жасау, жорамалдың дұрыстығын дәлелдеу (яғни интеллектуалды қызметіне жататын операциялар) негізінде шешімді қабылдаумен байланысты болады. Жасанды интеллект жүйелері – арнайы логикалық жүйелер арқылы компьютерлік бағдарламада жүзеге асырылған адам интеллектің жеке аспектісін ұдайы әндіретін техникалық жүйелер. Бүгінгі күні білім беруде жасанды интеллекттің өте аспаптық форматымен -семантикалық талдаумен байланысты технологиялар қолданылады [3]. Бұл мәтінді тану, дыбысты мәтінге айналдыру, бейнелер мен фотосуреттегі эмоцияларды талдау. Өздігінен білім алатын нейрондық желілер белгілі бір нүктелерде мұғалімнің мінез-құлқы мен оқушының мінез-құлқы қалай байланысты екенін, қандай нұсқалар бар екенін көрсететін үлгілерді таба алады. Оқу материалдарын таңдау және жасау шынымен де автоматтандырылуы мүмкін - барлығы осыған қарай жылжуда. Нейрондық желілер мұндай тапсырмаларды мүлтіксіз орындай алмаса да, пәндік сала мен әдістеме бойынша сарапшының бақылауы әлі де қажет [4]. Бірақ интеллектуалды оқытудың көмегімен нейрондық желілерді мінсіз нәтижелерге жеткізу мүмкін болса да, бұл оқу процесін құру үшін жеткіліксіз болады.

Мұғалімнің рөлі тек білім беру мазмұнын құру және таңдаумен шектелмейді. -мақсат қою (оқушының қажеттіліктеріне шынымен сәйкес келетін оқу процесінің мақсаттары мен міндеттерін тұжырымдауға көмектесу);

-эмпатия (оқушының көңіл-күйі мен психологиялық жағдайын түсіну, оның мінез-құлқындағы өзгерістерді анықтау, оқуға ынтасын сақтау үшін қиын сәттерде қолдау көрсету);

-креативтілік (мазмұнды үлгі бойынша ғана емес, стандартты емес студенттердің сұраныстары бойынша таңдау, оқу үдерісіне жан-жақтылық енгізу, стандартты жоспардан ауытқу қажеттілігін дер кезінде анықтау; бұған сонымен қатар «табысты жағдайларды» құру кіреді [5]. Мұғалім сабақты оқушы туындаған қиындықтарды жеңе алатындай етіп үлгілейді).

Сурет1 - Жасанды интеллект платформалары

Білім берудегі ЖИ-дің артықшылықтары. Жасанды интеллект оқушылардың жеке жетістіктеріне, оқу стильдері мен қалауларына негізделген білім беру мазмұнын бейімдейтін,

бейімделген оқыту платформаларын құруға мүмкіндік береді, бұл жекелендірілген және тиімді оқытуды жеңілдетеді.

Баға қою және жоспарлау сияқты әкімшілік тапсырмаларды автоматтандыру тәрбиешілерге интерактивті оқытуға, оқу бағдарламаларын әзірлеуге және оқушылардың белсенділігін арттыруға көбірек көңіл бөлуге, жалпы тиімділікті арттыруға мүмкіндік береді [6]. ЖИ – пен жұмыс істейтін білім беру платформалары дәстүрлі уақыт пен географиялық кедергілерді бұзып, әртүрлі оқу стильдеріне бейімделе отырып, кез келген уақытта, кез келген жерде оқу ресурстарына қол жеткізуді қамтамасыз етеді.

Жаһандық білім беру мүмкіндіктері: жасанды интеллект бүкіл әлемдегі студенттер мен оқытушыларды байланыстырып, инклюзивті және әртүрлі білім беру тәжірибесін жеңілдету арқылы жаһандық ынтымақтастық пен оқуды ілгерілетеді.

Үздіксіз жетілдіру: ЖИ жүйелері пайдаланушылардың өзара әрекеттесуі мен кері байланыс негізінде үнемі кемшіліктерді үйренеді және бейімделеді, бұл білім беру мазмұны мен әдістерінің студенттер мен мұғалімдердің өзгертін қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін дамуын қамтамасыз етеді.

Khan Academy: Khan Academy – жекелендірілген оқыту үшін бейімделген ЖИ алгоритмдерін пайдаланатын білім беру бейне оқулық платформасы. Алгоритмдер оқушының білім деңгейін талдайды және оқуға сәйкес материалдарды ұсынады, бұл әр студенттің өз қарқынымен дамуына мүмкіндік береді [7].

Coursera және edX: Бұл онлайн платформалар әлемнің жетекші университеттері мен ұйымдарының курстарын ұсынады. Олар ЖИ алгоритмдерін мазмұнды студенттердің қажеттіліктеріне бейімдеу үшін, сондай-ақ өнімділікті бағалау және талдау үшін пайдаланады. Бұл студенттерге жекелендірілген оқу тәжірибесін алуға және материалды тиімдірек меңгеруге көмектеседі.

Duolingo: Бұл әр пайдаланушының деңгейіне және оқу жылдамдығына сабақтарды бейімдеу үшін машиналық оқыту технологиясын пайдаланатын танымал тіл үйрену қолданбасы. Duolingo алгоритмдері ең өзекті жаттығуларды ұсыну үшін студенттің қателері мен жетістіктерін талдайды.

SMART Learning Suite: Бұл платформа интерактивті сабақтар мен презентацияларды жасауға арналған құралдарды ұсынады. Ол сонымен қатар қолжазбаны автоматты түрде тану және дауыстық пәрмендер сияқты жасанды интеллект мүмкіндіктерін қамтиды, бұл сабақтарды интерактивті және студенттер үшін қызықты етеді.

Автоматты бағалау және кері байланыс: Gradescope сияқты кейбір платформалар сынақтарды, тапсырмаларды және эсселерді автоматты түрде бағалау үшін машиналық оқытуды пайдаланады. Бұл оқытушының уақытын үнемдейді және студенттерге жылдам кері байланыс береді, бұл олардың оқуын жақсартады.

Қорыта келе, Үкімет Жасанды интеллектіні дамытудың 2024-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын қабылдады. «2029 жылға қарай жасанды интеллектіні қолданып жасалған өнімдер саны 5 есеге өсуі тиіс. Осыған сәйкес, білім беру бағдарламаларының немесе жасанды интеллект бойынша пәндердің үлесі артуы керек. Бізге осы саладағы білікті мамандар қажет [8]. Бұл ретте отандық компаниялардың мүмкіндіктері мен қажеттіліктерін барынша ескеру маңызды, бұл тұтастай экономикаға мультипликативтік әсер береді», — деп атап өтті **Олжас Бектенов**. «Жай мұғалім – хабарлайды, жақсы мұғалім түсіндіреді, керемет мұғалім көрсетеді, ұлы мұғалім шабыттандырады...», - Уильям Уорд айтып кеткендей, біз – педагогтар, оқыту мен тәрбиелеу әдістемесін жетік білетін, жоғары мәдениетті, психологиялық білімді меңгерген, ғылым мен өнердің барлық саласынан хабары бар, жаңашыл, ізденімпаз, шығармашыл, кәсіби маман, өз ісіміздің шебері бола тұрып, алдымыздағы білім алушылардың бізге көрінетін қабілеттерін ашып қана қоймай, «Айсберг» секілді көзімізге көрінбейтін, білім алушылардың ішінен тек жақсыны, ғажайыпты ұялата білетін белсенділіктері мен қызығушылықтарын арта білейік! Қазір жасанды интеллект – әлемдік тренд. Біздің қоғам цифрландыруды қолдану мен жасанды интеллектіні бағындыруда уақытпен бірге, көштен қалмай келеді. Қай саланы алып

қарасаңыз да, цифрлық бағдарламаларға, жасанды интеллектіні қолдануға талпыныс байқалады.

Әдебиеттер

1. Бордевский Г.А., Извозчинов В.А. Новые технологии обучения: вопросы терминологии. –М.: Педагогика №5. 1993.с.12-17
2. Жоба. Қазақстан Республикасының жоғары педагогикалық білім беру тұжырымдамасы. Педагогика мәселелері.//Вопрос педагогики. №1-2.
3. Абсатова М.А. Технология интегративного обучения. Алматы. Ғылым.2004.140с.
4. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. М.: Института ПОМО. России,1995
5. Дяченко В.К. Сотрудничество в обучении: О коллективном способе учебной работе: Книга для учителя. -М.:Просвещение. 1991
6. Щуркова Н.Е. Педагогическая технология: эволюция понятия. Педагогика. 1993.№2
7. Беспалько В.Т., Слагаемые педагогической технологии.- М., «Педагогика» 1989.
8. <https://alash.kz/kz/article/zhasandy-intellekt-bilim-beru.html>

БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕ САНДЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ СҮЙЕМЕЛДЕУДІҢ РОЛІ

Утепбергенова З.Д., Пазылбек А.

Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан

Мақалада цифрлық технологиялардың білім беру процесіне психологиялық-педагогикалық сүйемелдеудің әсері қарастырылған. Цифрлық диагностика, онлайн кеңес беру және инклюзивті білім беру құралдарына ерекше назар аударылады. Жасанды интеллектті қолданудың келешегі және білім беру процесін жекелендіру және оқушыларға жеке қолдау көрсету үшін деректер талданды. Деректерді талдау барысында цифрлық бөлінуде және цифрлық сауаттылық саласындағы педагогтар мен психологтардың біліктілігін арттыру қажеттілігіне қатысты мәселелер қарастырылады.

Түйін сөздер: *Цифрлық технологиялар, психологиялық-педагогикалық сүйемелеу, қашықтықтан оқыту, инклюзивті білім беру, оқытуды жекелендіру, жасанды интеллект, үлкен деректер, цифрлық теңсіздік, онлайн кеңес беру, цифрлық сауаттылық.*

В статье рассматривается влияние цифровых технологий на психолого-педагогическое сопровождение образовательного процесса. Особое внимание уделяется цифровой диагностике, онлайн-консультированию и инструментам инклюзивного образования. Будущее за использованием искусственного интеллекта и анализа данных для персонализации образовательного процесса и индивидуальной поддержки студентов. В ходе анализа данных рассматриваются вопросы, связанные с цифровым неравенством и необходимостью повышения квалификации педагогов и психологов в сфере цифровой грамотности.

Ключевые слова: *Цифровые технологии, психолого-педагогическая поддержка, дистанционное обучение, инклюзивное образование, персонализация обучения, искусственный интеллект, большие данные, цифровое неравенство, онлайн-консультирование, цифровая грамотность.*

The article examines the impact of digital technologies on psychological and pedagogical support of the educational process. Particular attention is paid to digital diagnostics, online counseling and inclusive education tools. The future lies in the use of artificial intelligence and data analysis to personalize the educational process and individualize student support. The data analysis addresses issues related to digital inequality and the need to improve the skills of teachers and psychologists in the field of digital literacy

Key words: *Digital technologies, psychological and pedagogical support, distance learning, inclusive education, personalization of learning, artificial intelligence, big data, digital inequality, online counseling, digital literacy.*

Кіріспе. Соңғы онжылдықтарда цифрлық технологиялар білім беру үдерісінің ажырамас бөлігіне айналып, білім беру кеңістігінде қатысушылар арасындағы оқыту, қарым-қатынас және өзара әрекеттесу әдістерін айтарлықтай өзгертті. Әсіресе COVID-19 пандемиясымен цифрлық трансформация жағдайында бүкіл әлемдегі мектептер мен университеттер қашықтан оқытуды және гибридіті оқытуды қоса алғанда, оқытудың жаңа форматтарына бейімделуге мәжбүр болды. Бұл өзгерістер тек білім беру процестеріне ғана емес, сонымен қатар цифрлық

білім беруде оқушылар мен мұғалімдерге қолдау көрсету үшін қажет психологиялық-педагогикалық сүйемелдеуге де қатты әсер етті.

Цифрлық технологиялар психологиялық-педагогикалық қызмет үшін жаңа мүмкіндіктер ашты. Зерттеушілердің [1] пікірінше, цифрлық құралдарды енгізу оқушыларды қолдаудың қолжетімді әдістерінің ауқымын айтарлықтай кеңейтеді. Бұл олардың психологиялық жай-күйін диагностикалауға да, оқу процесі кезінде жақсы эмоционалды күйін қамтамасыз етуге де қатысты. Психологтар мен педагогтар цифрлық платформалар мен қосымшаларды оқу үлгерімін бақылау, онлайн режимінде психологиялық кеңестер ұйымдастыру, оқушылардың жеке қажеттіліктерін ескеретін білім беру ресурстарына қолжетімділікті қамтамасыз ету үшін пайдалана алады [2].

Дегенмен, білім беруді цифрландыру оңайға түспеді, кейбір ғалымдар, цифрлық платформаларға көшу, мектеп оқушылары мен студенттерде когнитивті және эмоционалдық шамадан тыс жүктеулер, сонымен қатар қосымша стресс факторлар тудырғанын айтты. Нәтижесінде студенттерді оқытудың жаңа форматтарына бейімдеуге және цифрлық ортаның жағымсыз әсерін азайтуға бағытталған психологиялық-педагогикалық сүйемелдеудің рөлі артты. Психологтар мен мұғалімдердің алдында тек цифрлық құралдармен жұмыс істеу дағдыларын үйрету ғана емес, сонымен қатар оқушылардың эмоционалды дағдыларын реттеу, өз бетінше оқуды ұйымдастыру және жоспарлауды дамыту міндеті тұрды.

Цифрлық технологияларды қолдану оқушылармен бірге мұғалімдердің де цифрлық сауаттылығын дамыту ерекше көңіл аудартты. Цифрлық құралдарды тиісті біліктілікпен психологиялық-педагогикалық сүйемелдеусіз қолданудың тиімділігі азайып кетті [2]. Н.А. Левченконың айтуынша, цифрлық сауаттылық цифрлық ортада жұмыс істейтін мұғалімдер мен психологтардың кәсіби құзыреттілігінің маңызды құрамдас бөлігіне айналып, оқушыларды диагностикалау, қолдау және дамытудың жаңа әдістері мен құралдарына қол жеткізуге жол ашып берді. Мысалы, Zoom, Microsoft Teams сияқты интерактивті платформалар мұғалімдер мен психологтарға оқушылармен және ата-аналармен жылдам қарым-қатынас жасауға, эмоционалдық жағдайды және оқу үлгерімін қадағалауға және оқу үлгерімі мен психологиялық әл-ауқатын жақсарту бойынша ұсыныстар беруге мүмкіндік берді.

Негізгі бөлім. Психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу көрсетуде цифрлық технологияларды тиімді пайдаланудың мысалы Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университетінде (ҚҰҚПУ) зерттеу жүргізілген. Психологиялық диагностика үшін онлайн құралы шеңберінде сауалнама жүргізу, деңгейін бағалау және ол төмендеген жағдайда ұсыныстар әзірлеу жүргізілді. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, онлайн платформаларды қолдану диагностиканың дәлдігі мен тиімділігін арттырды, сонымен қатар психолог, мұғалім және студент арасындағы өзара әрекеттестік жақсарды.

Білім берудің цифрлық трансформациясы студенттерге психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу тәсілдерін түбегейлі өзгертті, мұғалімдер, психологтар және студенттердің өзара әрекеттесу мүмкіндіктерін кеңейтті. Цифрлық технологияларды қолдану арқылы бетпе-бет консультациялар мен диагностика сияқты дәстүрлі қолдау түрлерінен гибриді және қашықтықтағы форматтарға айтарлықтай ауысу байқалды. Бұл өзгеріс психологиялық-педагогикалық жұмыс әдістерін де, педагогтар мен психологтардың оқу-тәрбие процесіндегі рөлін де қайта қарауды талап етті [3].

Цифрлық ортада психологиялық-педагогикалық қолдау көрсетудің негізгі аспектілерінің бірі – аналитикалық деректер мен цифрлық платформаларды пайдалану арқылы мүмкін болған білім беру процесін даралау. Цифрлық технологиялар студенттердің үлгерімі, белсенділігі және эмоционалдық жағдайы туралы деректерді жинауға мүмкіндік береді, бұл мамандарға проблемалық аймақтарды дәлірек анықтауға және жеке деңгейде қолдау көрсетуге мүмкіндік береді.

Ғалымдардың айтуынша, бұл білім беру тәжірибесінде жаңа көкжиектерді ашады, өйткені психологтар мен педагогтар дәлірек және тезірек диагностикалау құралдарын алады, оларға оқу материалдары мен жұмыс әдістерін студенттің нақты қажеттіліктеріне бейімдеуге

мүмкіндік береді. Цифрлық трансформация оқытушылар мен студенттер арасындағы өзара әрекеттесуді де өзгертіп, қашықтықтан байланыстың рөлін арттырды.

COVID-19 пандемиясы кезінде бұл өзара әрекеттесу, әсіресе әлеуметтік оқшаулану жағдайында студенттердің психологиялық әл-ауқатын қолдау үшін маңызды болды, Білім беруде жүргізілген зерттеулер бейнеконференция платформалары мен чаттар арқылы цифрлық өзара әрекеттесу мұғалімдер мен психологтарға физикалық қашықтыққа қарамастан студенттермен эмоционалды байланысты сақтауға мүмкіндік беретінін көрсетті.

Дегенмен, дәл осы зерттеулер қашықтықтан байланыс түрі әрқашан балалардың эмоционалды жағдайын толық бағалауға мүмкіндік бермейтінін атап өтеді, бұл психологиялық әл-ауқатты бақылаудың мамандандырылған цифрлық құралдарын әзірлеудің одан да маңыздылығын атап өтті.

Цифрлық орта психологиялық-педагогикалық қызмет үшін де жаңа міндеттер тудырады. Осындай қиындықтардың бірі - студенттер де, мұғалімдер де кездесетін цифрлық стресс құбылысы. Үнемі цифрлық ортада болу, көп тапсырмаларды орындау қажеттілігі, өзгерістердің жылдам қарқыны және ақпарат көлемінің ұлғаюы эмоционалды күйзелу қалпына және когнитивтік өнімділіктің төмендеуіне әкелуі мүмкін.

С.В. Ковалева, сандық технологиялар, әсіресе көп тапсырмаларды орындауға бейімделу қиынға түсетін бастауыш сынып оқушыларының шамадан тыс жүктеме қаупін арттыруы мүмкін. Осыған байланысты жүктемені азайту, психологиялық-педагогикалық сүйемелдеудің маңызды міндетіне айналды [4]. Екінші жағынан, цифрлық трансформация инклюзивті білім берудің бірегей мүмкіндіктерін ашады. Сандық технологиялар ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалардың білім беру ресурстарына қол жеткізуін жеңілдетеді.

Онлайн оқыту платформалары оқушылардың нақты қажеттіліктеріне мысалы, мәтіндегі шрифті үлкейтіп оқу, сөйлеу синтезін және басқа көмекші технологияларды пайдалану арқылы бейімдеуі мүмкін. Мұны И.В. Левитин цифрлық технологиялардың арқасында инклюзия қолжетімді және тиімді бола түсетінін атап өтті, өйткені мұғалімдер мен психологтар әртүрлі қажеттіліктері бар ерекше балалар үшін білім беру ортасын икемді түрде бейімдей алады.

Мұғалімдер мен психологтар арасында цифрлық сауаттылық дағдыларын дамытуға ерекше көңіл бөлінеді. Цифрлық білім беруге көшу мамандардан тек техникалық дағдыларды ғана емес, сонымен қатар онлайн ортада жұмыс істеудің психологиялық аспектілерін түсінуді талап етеді. Ғалымдардың айтуынша, педагогтар мен психологтар цифрлық құралдарды меңгеріп қана қоймай, виртуалды ортадағы өзара әрекеттестіктің эмоционалды және когнитивтік ерекшеліктерін де ескеруі қажет. Бұған студенттерді қолдау үшін цифрлық платформаларды пайдалану да, қашықтықтан оқытудағы білім беру үдерісінің маңызды қатысушылары ата-аналармен жұмыс істеу де кіреді.

Заманауи цифрлық технологиялар психологиялық-педагогикалық мамандарға білім берудің барлық деңгейінде оқушыларды сүйемелдеу және қолдау үшін әртүрлі құралдарды ұсынады. Бұл құралдар диагностиканы, кеңес беруді, үлгерімді бақылауды және жекелендірілген білім беру траекторияларын құруды қоса алғанда, мүмкіндіктердің кең ауқымын қамтиды.

Цифрлық шешімдерді енгізу психологиялық-педагогикалық жұмыстың тиімділігін арттыруға көмектесіп қана қоймай, жалпы білім беру үдерісінің сапасын арттырады. Психологиялық-педагогикалық тәжірибеде қолданылатын негізгі құралдардың бірі студенттердің психологиялық жағдайын диагностикалауға және бақылауға арналған онлайн платформалар болып табылады.

Онлайн психодиагностикалық кешендер (ОПК) сияқты платформалар арнайы әзірленген сауалнамалар мен тесттер арқылы қашықтан психологиялық диагностикалауға мүмкіндік береді. Мысалы, ОПК платформасында оқушылардың мазасыздану деңгейін, күйзеліске төзімділігін, эмоционалды интеллектін және басқа да психологиялық көрсеткіштерін бағалау үшін сауалнама жүргізуге болады. ҚазақҰлттық қыздар университетінде жүргізілген зерттеу мұндай құралдарды пайдалану педагогикалық психологтарға қосымша қолдауды қажет ететін

студенттерді тез және тиімді анықтауға, сондай-ақ олардың оқу ортасына бейімделуі бойынша дер кезінде ұсыныстар беруге мүмкіндік беретінін көрсетті.

Диагностикадан басқа цифрлық технологиялар белсенді түрде қолданылуда онлайн кеңес беру және психологиялық қолдау үшін. Zoom, Microsoft Teams сияқты және мамандандырылған бейнеконференция платформалары қызметтер, мысалы, Talk space жеке және топтық пішіндерде қашықтықтан кеңес алу мүмкіндігін береді. Бұл әсіресе студенттердің әлеуметтік оқшаулануына немесе курс жүктемесінің жоғарылауына байланысты эмоционалдық қиындықтарға тап болуы мүмкін қашықтықтан оқыту жағдайында өте маңызды.

Ресей елінің ММУПФ профессоры И.В. Артемьевтің айтуынша, онлайн консультациялар студенттермен байланыста болуға көмектеседі және сыныпта сабаққа қатыспаған жағдайда да қажетті психологиялық қолдау көрсетеді. Ол балалардың өзін-өзі реттеуі мен уақытын басқару дағдыларына баса назар аударады, сонымен қатар нұсқаулық береді, мұндай құралдарды тиімді пайдалану үшін қашықтықтан психологиялық кеңес беру саласындағы мамандарды дайындау және дәстүрлі әдістерді онлайн қарым-қатынас ерекшеліктеріне бейімделеді.

ClassDojo, Seesaw және Google Classroom сияқты интерактивті білім беру платформалары да психологиялық-педагогикалық қолдауда маңызды рөл атқарады. Бұл платформалар оқу процесін ұйымдастыруға ғана емес, сонымен қатар жеке оқу бағдарламаларын құруға, студенттердің психологиялық ерекшеліктерін ескеруге және жұмыстың алуан түрін ұсынуға мүмкіндік береді.

Мысалы, ClassDojo мұғалімдер мен психологтарға марапаттау және кері байланыс арқылы оқушылардың эмоционалдық әл-ауқатын бақылау мүмкіндігін береді, бұл неғұрлым ыңғайлы және ынталандыратын оқу ортасын құруға көмектеседі. Психологтар студенттердің мінез-құлқы мен эмоционалдық күйі туралы деректерді қолдау бағдарламаларын түзету және уақтылы кеңес беру үшін пайдалана алады.

Сандық технологиялар ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалармен жұмыс істеуде де кеңінен қолданылады. Сөйлеуді синтездеуге арналған бағдарламалық қамтамасыз ету, үлкенірек қаріптер, интерактивті тақталар және аудиовизуалды материалдар сияқты құралдарды пайдалана отырып, біз әрбір оқушы немесе студенттің қажеттіліктеріне бейімделген инклюзивті оқыту ортасын жасай аламыз.

Мұндай технологияларды сәтті қолданудың мысалы ретінде дисперсиясы және басқа да қабылдау бұзылыстары бар балаларға көмектесетін Speechify жүйесі мәтін оқу материалдарын түсінуді жеңілдетеді. Бұл технологиялар ерекше білім беру қажеттіліктері бар студенттерге психологиялық-педагогикалық қолдау көрсету мүмкіндіктерін айтарлықтай кеңейтеді, олардың оқу процесіне тиімдірек қатысуына көмектеседі [4].

Психологиялық-педагогикалық қолдауды цифрлық түрлендіруде студенттер арасында өзіне-өзі көмектесуге және стрессті басқаруға арналған мобильді қосымшалар маңызды рөл атқарады. Мысалы, Headspace және Calm сияқты қолданбалар пайдаланушыларға алаңдаушылықты азайтуға және эмоционалдық әл-ауқатты жақсартуға бағытталған медитация және релаксация әдістерін ұсынады. Психологтар бұл қолданбаларды студенттерге интенсивті оқу үдерісі кезінде өзін-өзі реттеу және стрессті жеңілдету үшін қосымша құралдар ретінде ұсына алады. Көптеген зерттеулер мұндай қосымшаларды жүйелі түрде қолдану мектеп оқушылары мен студенттердің психологиялық әл-ауқатының деңгейін көтеруге және стрессті азайтуға көмектесетінін көрсетті.

Цифрлық технологиялар қазірдің өзінде оқу үдерісін психологиялық-педагогикалық қамтамасыз етуге айтарлықтай әсер етуде және олардың рөлі жақын болашақта тек арта түседі. Дегенмен, цифрландырудың арқасында ашылып жатқан жаңа мүмкіндіктермен қатар терең ойлауды және ғылыми негізделген шешімдерді қажет ететін бірқатар міндеттер бар. Психологиялық-педагогикалық тәжірибеде цифрлық технологияларды қолданудың келешегі осы қиындықтардың қаншалықты сәтті еңсерілетініне және технология студенттерді оқу-психологиялық қолдауға қаншалықты үйлесімді кіріктіретінінде екенін айтады.

Негізгі перспективалардың бірі – психологиялық және білім беру мамандарына студенттерді қолдаудың дәлірек және дараланған тәсілдерін әзірлеуге мүмкіндік беретін білім беру үлкен деректері мен жасанды интеллект (ЖИ). Білім беру ортасында ЖИ және машиналық оқыту алгоритмдерін пайдалану және психологиялық қиындықтарды болжау үшін диагностиканың тиімділігін айтарлықтай арттыруға мүмкіндік береді. Мысалы, ЖИ жүйелері студенттердің мінез-құлық деректерін талдай алады және психологтарға араласуға мүмкіндік беретін ықтимал стресстің ерте кезеңдерін анықтау мен тиісті қолдау шараларын ұсынады әрі депрессияны болжай алады. Бұл әсіресе қашықтықтан оқыту жағдайында, студенттерді тікелей бақылау қиындаған жағдайда өте ыңғайлы [5].

Дегенмен, этикалық сұрақтардың деректерін пайдалануда бұл перспективада үлкен қиындық туындайды. Оның үстіне, цифрландыру дәуірінде студенттердің жеке деректерін қорғау мәселесі ерекше маңызды болып отыр. Студенттердің мінез-құлқы, оқу үлгерімі және эмоционалдық әл-ауқаты туралы деректер үнемі жиналып, талданатындықтан, құпиялылық пен этикалық жауапкершілікті ескеру қажет [3]. Оқу процесіне цифрлық технологияларды енгізу оқушылардың психологиялық жағдайын және үлгерімін бағалау үшін деректерді пайдалануды реттейтін қатаң стандарттар мен нормаларды әзірлеуді талап ететінін көрсетеді. Жиналған деректер студенттерге зиян келтірмеу үшін немесе әлеуметтік стигма немесе қысым тудырмау үшін ерекше назар аудару керек.

Тағы бір перспективалы бағыт – цифрлық технологияларды пайдалана отырып, инклюзивті білім беруді дамыту. А.И. Королеваның айтуынша, цифрлық құралдар білім беру процесін ерекше қажеттіліктері бар балалар үшін қолжетімді етеді. Цифрлық технологиялар оқу материалдарын студенттерге бейімдеуге мүмкіндік береді, бұрын физикалық немесе когнитивті шектеулерге байланысты шеттетілгендер үшін білімге қол жеткізуге мүмкіндік береді. Мұндай шешімдердің сәтті жүзеге асырылуының мысалы мемлекеттік білім беру стандартында жүзеге асырылып отырған «Баршаға міндетті білім беру» жобасы болып табылады, онда цифрлық платформаларды пайдалана отырып, есту және көру қабілеті бұзылған балаларға бейімделген білім беру ресурстары қарастырылған.

Дегенмен, инклюзивті технологиялардың дамуымен қатар, цифрлық ресурстарға тең емес қолжетімділік сияқты қиындықтар туындайды. Ғалымдардың пікірінше, цифрлық теңсіздік білім беру саласындағы күрделі мәселе болып қала береді.

Студенттердің кейбіреулері үшін жоғары жылдамдықты интернетке, компьютерлерге және басқа да цифрлық құрылғыларға қолжетімділіктің болмауы олардың оқу процесіне қатысуы және психологиялық-педагогикалық қолдау алу мүмкіндіктерін шектейді. Бұл мәселені шешу тек техникалық жетілдіруді ғана емес, сонымен қатар білім беру процесінің барлық қатысушылары үшін технологиялардың қолжетімділігін қамтамасыз ету мемлекеттік органдардың, оқу орындарының және жеке компаниялардың белсенді өзара іс-қимылын талап етеді.

Болашақтың маңызды перспективасы педагогтар мен психологтар арасында цифрлық сауаттылық құзыреттерін дамыту болып табылады. Оқу үдерісінде цифрлық технологияларды табысты қолдану мамандардың дайындық деңгейіне тікелей байланысты. Педагогтар мен психологтар цифрлық платформалар мен құралдармен жұмыс істей білу ғана емес, сонымен қатар цифрлық өзара әрекеттесудің психологиялық аспектілеріне дайын болуы керек.

Бұл тиімді онлайн қарым-қатынас дағдыларын, виртуалды ортада студенттердің жұмысын ұйымдастыру қабілетін, сонымен қатар қашықтықтан оқыту жағдайында студенттердің психологиялық жағдайының ерекшеліктерін түсінуді қамтиды. Ол үшін цифрлық технологиялармен жұмыс істеуге және цифрлық дәуірде психологиялық-педагогикалық қолдау көрсетудің заманауи тәсілдеріне бағытталған біліктілікті арттыру бағдарламаларын әзірлеу қажет.

Қорытынды. Осылайша, цифрлық технологиялар білім берудегі психологиялық-педагогикалық сүйемелдеуді дамытудың маңызды бағыты болып табылады. Оқытуды жекелендіру, инклюзияны ынталандыру және үлкен деректерді пайдалану студенттермен оқушылардың жұмыс істеу тиімділігін арттыру үшін үлкен мүмкіндіктер береді. Дегенмен,

бұл перспективалар этика, цифрлық теңсіздік және мамандарды дайындау қажеттілігі сияқты қиындықтармен бірге келеді. Технологияны психологиялық-педагогикалық тәжірибеге табысты енгізу білім беру процесінің технологиялық және адами аспектілерін дамытуға бағытталған теңгерімді көзқарасты талап етеді.

Әдебиеттер

1. «Білімді ұлт» сапалы білім беру» ұлттық жобасын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2021 жылғы 12 қазандағы № 726 қаулысы. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2100000726>
2. Клаус Ш. Төртінші индустриялық революция. — Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018 жыл. — 200 б.
3. Иванова О.Н. Цифровые технологии в образовательном процессе: психолого-педагогические аспекты // Психология и педагогика: вызовы современности. 2021 № 4 С. 23-38.
4. Королёва А.И. Инклюзивное образование и цифровая среда: возможности и ограничения // Психологическое здоровье в школе. 2022 № 6 С. 50-62.
5. Левитин И.В., Смирнова Е.С. Современные подходы к психолого-педагогической поддержке учащихся в условиях цифрового обучения. СПб.: Питер, 2021 280 с.
6. Смирнова Е.С., Кузьмина Н.В. Развитие цифровой грамотности педагогов в условиях цифровой трансформации образования // Педагогическая наука и практика. 2020 № 9 С. 18-33.
7. Караваев Н.Л. Совершенствование методологии геймификации учебного процесса в цифровой образовательной среде: [монография] / Н.Л. Караваев, Е.В. Соболева. — Киров: Вятский государственный университет, 2019. — 105 с.
8. Илалтдинова Е.Ю., Беяева Т.К., Лебедева И. В. Цифровая педагогика: особенности эволюции термина в категориально-понятийном аппарате педагогики // Перспективы науки и образования. 2019. № 4 (40). С. 33–43. doi: 10.32744/pse.2019.4.3

ПСИХОЛОГИЯ САБАҒЫНДА PADLET ВИРТУАЛДЫ ТАҚТАСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Халикова Б.Т.

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті
Орал, Қазақстан

Мақалада қазіргі білім беру ортасындағы виртуалды мәдениет, қашықтықтан байланыс, ата-аналар мен білім алушылардың білім беру қызметтеріне қойылатын жаңа талаптары негізделген. Қазіргі мектеп оқушысының, студенттің виртуалды әлемі, цифрлық білім беру ресурстарына қызығушылықтар мәселесі зерттеліп, олардың сабаққа деген оқу танымдық іс-әрекеттерін ынталандыру әдістері қарастырылған. Мақала аясында университеттің білім беру процесінде Padlet виртуалды тақтасының дидактикалық мүмкіндіктерін қарастырылады. Қазақстанның оқытушылары бүгінде виртуалды тақталарды Жобалық іс-шараларды, "мига шабуыл", кеңес беру, шығармашылық тапсырмаларды шешудің тиімді құралдарының бірі ретінде пайдаланады.

Кілт сөздер: Padlet виртуалды тақта, миға шабуыл, жаңа технологиялар.

В статье раскрыт феномен виртуальной культуры в современной образовательной среде, дистанционного общения, новые требования родителей и обучающихся к образовательным услугам. Исследуется проблема виртуального мира современного школьника, учащегося, интереса к цифровым образовательным ресурсам, рассматриваются методы стимулирования их учебно-познавательной деятельности к занятиям. В рамках статьи рассматриваются дидактические возможности виртуальной доски Padlet в образовательном процессе университета. Преподаватели Казахстана сегодня используют виртуальные доски как один из эффективных инструментов для решения проектных мероприятий, "мозгового штурма", консультирования, творческих задач.

Ключевые слова: виртуальная доска Padlet, мозговой штурм, новые технологии.

The article substantiates virtual culture in the modern educational environment, distance communication, new requirements of parents and students for educational services. The problem of the virtual world of a modern schoolboy, student, interest in digital educational resources is investigated, methods of stimulating their educational and cognitive activity to classes are considered. The article examines the didactic possibilities of the Padlet virtual whiteboard in the educational process of the university. Teachers in Kazakhstan today use virtual whiteboards as one of the most effective tools for solving project activities, brainstorming, consulting, and creative tasks.

Keywords: Padlet virtual whiteboard, brainstorming, new technologies.

Қазіргі цифрлық сауаттылық дамыған заманда ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) меңгеру еңбек нарығында сұранысқа ие болатын қазіргі заманғы маманның маңызды құзыреттерінің бірі болып табылады.

Сондықтан бұл құзыреттілікті қалыптастыру қазіргі жоғары мектептің міндеті болып табылады. Жиырма жылдан астам уақыт бұрын "XXI ғасырға арналған жоғары білім туралы Дүниежүзілік декларация: тәсілдер мен практикалық шаралар": "қарапайым трансферт негізінде білім берудің бұрынғы тәсілдері біздің тез өзгеретін әлемде жұмыс істемейтін білім болып табылады. Тек жасына байланысты, үздіксіз білім беру, оның барлық сатыларынан өтіп, білім мен дағдыларды біріктіреді, пәнаралық ынталандырады, әлеуметтік төзімділікке тәрбиелейді, қол жетімділікті арттырады және жаңа телекоммуникациялық құралдарды кеңінен қолданады, адамды қазіргі әлемге бейімдей алады" деп есептеледі [1].

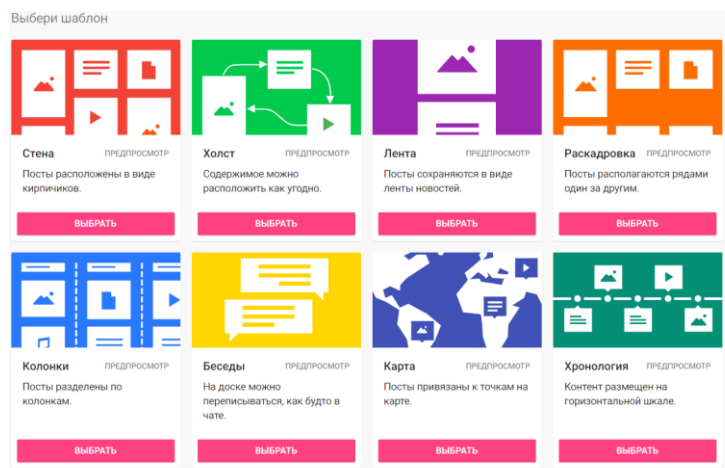
Қазіргі заманғы ақпараттық қоғам оқу орындарының барлық түрлерінің алдына өз бетінше білім алуға, талдауға, салыстыруға, түзетуге, қолдануға және жаңартуға қабілетті түлектерді даярлау міндетін талап етуде.

Сондықтан қалыптасқан әлеуметтік-мәдени жағдайларда оқытудың жаңа сапасына және оқытудың жаңа нәтижелеріне қол жеткізуге мүмкіндік беретін жаңа білім беру технологияларын әзірлеу мәселесі бірінші орынға шығады [2]. Қазіргі ақпараттық-коммуникациялық технологиялар осы тұрғыда маңызды рөл атқаруда.

Негізінде классикалық моделі бар заманауи білім беру жүйесі жаңа принциптері мен жаңа мазмұны бар жаңа жүйе болып табылады. Қазіргі білім беру ортасы виртуалды мәдениет, қашықтықтан байланыс және ата-аналар мен студенттердің білім беру қызметтеріне қойылатын жаңа талаптары негізінде қалыптасады [3, 4-6 б.]. Қазіргі мектеп оқушысы да, студент те виртуалды әлем бұрынғыға қарағанда әлдеқайда кең және алуан түрлі екені белгілі. Кітаптар, дәптерлер, бор тақталары сабақта оқушылардың назарын аудара алмайды. Заманауи гаджеттер мен олардың бағдарламалық жасақтамасы оқушының ақпараттық ортасын құруда да көрініс табады [4].

Білім беру саласындағы жаңа технологияларды қолдану жүйесін Артеменко В.Б., Бадарча Д., Полат Е.С., Бухаркина М.Ю., Моисеева М.В., Петрова А.Е., Роберт И. зерттеген болатын.

Мақала аясында университеттің білім беру процесінде Padlet виртуалды тақтасының дидактикалық мүмкіндіктерін қарастырамыз. Padlet-бұл мәтіндік хабарламалар, фотосуреттер, сілтемелер және басқа мазмұн арқылы басқа пайдаланушылармен байланысуға мүмкіндік беретін веб-сайт. Бұл виртуалды тақта веб-интерфейс болғандықтан, пайдаланушыға ешнәрсе жүктеп, құрылғыға орнатудың қажеті жоқ. Осылайша, компьютердің жады айналыспайды. Жұмыс істеу үшін интернетке және шолғышқа кіру қажет. Байланыс үшін бөлек виртуалды кеңістік "қабырға"деп аталады. Padlet виртуалды тақтасын жеке Хабарландыру тақтасы ретінде де пайдалануға болады. Коммерциялық ұйымдар мен білім беру мекемелері шығармашылық қарым-қатынас идеясын қолдау үшін Padlet пайдаланады. Жазбаларды, суреттерді және фотосуреттерді қоса алатын тығын немесе магниттік тақтаны елестету қиын емес. Padlet-бұл ұқсас тақтаның аналогы, тек Интернетте бар. Онда жазбалар, мәтіндер, суреттердің барлық түрлері, фотосуреттер, бейне файлдар (соның ішінде кез-келген мобильді құрылғының веб-камерасынан) және сыртқы ресурстарға сілтемелер орналастырылуы мүмкін. Элементтерді жылжыту, үлкейту немесе кішірейту, тақтаға жазбалар енгізу, фондық суретті теңшеу және басқа пайдаланушылармен бірлескен қызметті ұйымдастыру жатады.

Сурет 1 - Магниттік тақта

Тақта дайын болған кезде оны әлеуметтік желілерде бөлісуге, оны сайтқа енгізуге, әртүрлі форматтарда экспорттауға, басып шығаруға, тіпті QR кодын жасауға болады. Виртуалды тақтаны пайдалану процесі оны оқу процесінде қолданудың көптеген мүмкіндіктері болған кезде өте қарапайым болып есептеледі. Тақталар оларға сілтемесі бар кез келген адамға хабарлау үшін ашық. Бұл жағдайда пайдаланушы тек өзінің хабарламаларын қоса алады өзгерте / жоя алады. Тақтаны жасаушы оның модераторы бола алады, ол барлық хабарламаларды басқара алады.

Университеттің оқу процесінде Padlet виртуалды тақтасын пайдалану мүмкіндіктерін қарастырамыз. Сонымен, виртуалды тақтаны пайдалануға болады:

1. Бұрын зерттелген материалды өзектендіру мақсатында. Мұғалім барлық қажетті материалдарды тақтаға орналастыра алады, студенттерден оларды қарап шығуды және қажет болған жағдайда нақтылау сұрақтарын қоя алады.

2. Істі шешу кезінде (нақты жағдайлар әдісі (ағылш. Case method, кейс-әдіс, ситуациялық талдау әдісі), нақты экономикалық, әлеуметтік және бизнес жағдайларының сипаттамасын қолданатын оқыту әдісі, мұғалім студенттерден өз идеяларын тақтаға қоюды сұрай алады. Содан кейін белгілі бір жағдайды шешудің қол жетімді нұсқаларын талқылауға болады.

3. Миға шабуыл жасау кезінде. Классикалық нұсқа екі кезеңді қамтиды: идеяларды құру және оларды кейіннен бағалау.

Мәселе тақтаға жазылады және оны шешу үшін идеялар жиналады. Кәдімгі тақтамен салыстырғанда, Padlet-ті пайдалану ыңғайлы, өйткені идеяларды қатысушылардың өздері жазады, модератор жазуға алаңдамайды, оған уақыт жұмсамайды және пікірталасқа толықтай қатыса алады.

4. Аргументтерді бірге жинау үшін: бір тақтада – "жақсы" аргументтер, екінші тақтада – "қарсы" аргументтер.

5. Бірлескен реферат жасау үшін. Оқытушы дәріс оқиды немесе студенттердің бірі баяндама жасайды, ал басқа студенттер тақтаға негізгі идеяларды, материалмен танысу процесінде туындайтын ықтимал нақтылау сұрақтары, айтылған мәселелерді, пікірлерін немесе пікірлерін қосады.

Сондай-ақ топтарда жұмыс ұйымдастырылуы мүмкін: бір топ дәрістің (баяндаманың) негізгі идеяларын тезистер түрінде жинақтайды, екінші топ естігендеріне қатысты нақтылау сұрақтарын тұжырымдайды, ал үшіншісі материалды сыни тұрғыдан талдайды және оны бұрын зерттелгенмен салыстырады. Оқытушы зерттелетін тақырыпқа арналған проблемалық мақала бойынша бірлескен реферат жасауға тапсырма бере алады. Мақаланың мәтіні (немесе оған сілтеме) виртуалды тақтаға орналастырылуы мүмкін, содан кейін студенттердің бірлескен реферат жасау міндеті (қысқаша немесе кеңейтілген). Студент оқу іс-әрекетінің осы түріне қатысу үшін мақаланың мәтінімен танысып қана қоймай, басқа студенттердің қолда бар жазбаларын оқып шығуы керек.

6. Студенттермен кеңесу үшін. Сіз олардан тақтаға өз идеяларын, пікірлерін, талқылауға болатын сұрақтарды қосуды сұрай аласыз.

7. Аудиториядан тыс іс-шараларды жоспарлау үшін. Мысалы, жаңа жылдық викторинаны жоспарлау кезінде сіз барлық қажетті ақпаратты тақтаға орналастыра аласыз: орын, уақыт, үлгілі бағдарлама, рөлдерді бөлу, сценарий, студенттерден бағдарламаға қатысуды сұрау және т. б.

8. Белгілі бір тақырыпты игеру нәтижелері бойынша студенттердің біліміне бақылау жүргізу. Мұнда бірнеше блоктарды бөліп көрсетуге болады: 1) "Сіз не білдіңіз?", 2) "бір нәрсе түсініксіз болып қалды ма?", 3) "Сіз маған тақырып бойынша сұрақ қойғыңыз келе ме?».

Мұғалім осы жұмыстың нәтижелерін көреді, оларға түсініктеме бере алады, сілтеме, мәтін немесе мультимедиялық файл түрінде қосымша материал бере алады. Сонымен қатар, студенттерден екінші топтың ұсынылған сұрақтарына өз бетінше жауап беруге тырысуды сұрауға болады, осылайша интерактивті оқу іс-әрекетін бастайды. Бұл тақтаны кейінірек материалды қайталау мақсатында тиімді пайдалануға болады.

9. Консультациялар өткізу үшін. Оқытушы студенттерге "кеңес беру" тақырыбы бар жаңа тақтаға сілтеме жібереді, онда студенттер өз сұрақтарын жазады. Оң жағы-ақпарат ешқайда кетпейді, мысалы, аудиториялық кеңес немесе вебинар сияқты. Сұрақтар мен жауаптар тақтада қалады, оларға ешнәрсені ұмытып кеткен немесе аудиториялық кеңеске қатыса алмағандарға оралуға болады.

10. QR-кодтар галереясын құру (ағылш. Quick Response Code-жылдам жауап беру коды; сокр. QR code). Студенттер белгілі бір тақырып бойынша материалдармен (мәтін, фото, видео, аудио) тақта құру, содан кейін оған QR кодын жасау тапсырмасын алады. Бұдан әрі қолда бар кодтар оқу аудиториясына орналастырылуы мүмкін. Бұл белгілі бір тақырыпты оқып қана қоймай, студенттердің техникалық сауаттылығын дамытуға мүмкіндік беретін қызықты тапсырма.

11. Құжаттарды сақтау үшін. Қажет болса, жүктеуге болатын материалдарды Padlet виртуалды тақтасына жүктеуге болады.

12. Өткізілген іс-шара туралы есеп жазу үшін. Виртуалды тақтада мәтіннен басқа фотосуреттер, бейне файлдар және студенттердің пікірлері орналастырылуы мүмкін. Көшпелі іс-шараның нәтижелері бойынша қызықты тақталар жасауға болады, онда студенттер барған қаланың немесе елдің фотосуреттерін, қызықты елтану ақпаратын, қызықты фактілерді және т. б. орналастыруға болады.

13. Жеке тапсырма ретінде Padlet тақтасын жасау үшін. Мұғалім студенттерге заклинание береді: баяндама, презентация, интерактивті плакат, жад картасы немесе Padlet тақтасын дайындау.

14. Белгілі бір тақырып бойынша материалдарды бірлесіп жинау үшін. Студенттер бұл процесте бүкіл топ ретінде жұмыс істей алады және кіші топтарға бөлінеді. Ресурстар бір жерде жиналады және ешқашан жоғалмайды.

15. Хабарландырулар мен маңызды ақпаратты орналастыру үшін Padlet тақтасын хабарлама тақтасы ретінде пайдалануға болады.

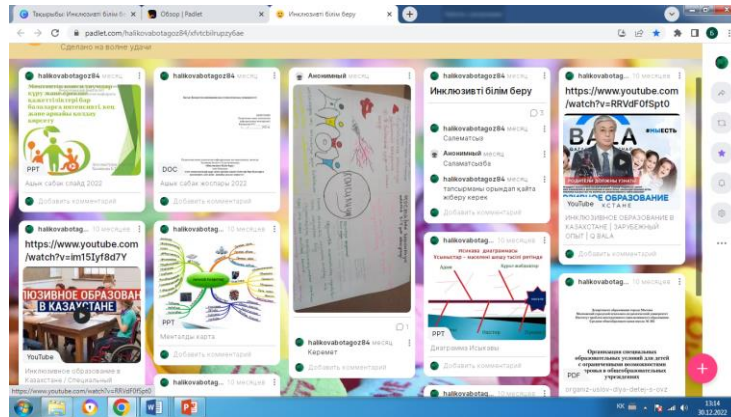
16. Тақырып бойынша қосымша материалдар тізімін қалыптастыру. Бұл үшін жасалған тақтада мақалаларға, фотосуреттерге және оқу бейне файлдарына сілтемелер орналастырылуы мүмкін.

Мұғалім бұл сілтемені бөлісе алады. Бұл тақырыппен немесе сабақты өткізіп алған студенттермен тереңірек танысқысы келетін студенттер үшін қызықты және пайдалы болады.

17. Суреттерге тақырыптарды жылдам қосу үшін. Кескінді Фон ретінде жүктеуге болады, содан кейін оның жеке бөліктеріне жазбалар қосуға болады.

18. Оқудың басында бірінші курс студенттерімен танысу үшін. Топ кураторы университет, факультет, Кафедра туралы тақта құрып, студенттерден өздері туралы ақпараты бар өз тақталарын жасауды сұрай алады. Қосымша тапсырма студенттердің бірінші курстан не күтетінін жазу болуы мүмкін. Бірінші курстың соңында сіз осы жазбаларға оралып, жетістіктеріңізді талдай аласыз.

19. Кері байланыс түрінде ақпарат алмасуды жүзеге асыру үшін. Мұғалім студенттерден виртуалды тақтада өз әсерлерімен, идеяларымен, пікірлерімен бөлісуді сұрай алады.

Сурет 2 - Виртуалды тақта

Padlet виртуалды тақтасы студенттердің қызығушылығын тудырады, өйткені бағдарлама көптеген әдемі, жарқын, қызықты, мәнерлі шаблондармен толтырылған (сурет. 2). Осылайша, визуализация арқылы студенттердің назарын негізгі ақпаратқа аударуға болады. Жоғарыда айтылғандай, тақтаның функционалдығы жазбаларды, суреттерді, файлдарды және сыртқы ресурстарға сілтемелерді тіркеуге мүмкіндік береді. Сіз тақтаға жаза аласыз және фондық суретті теңшей аласыз.

Виртуалды тақтаны сақтауға болады, оны әлеуметтік желілерде бөлісуге, экспорттауға, басып шығаруға және тіпті QR кодын жасауға болады. Padlet сервисінде мектептерге, жеке пайдаланушыларға және бизнеске арналған бөлек тарифтік жоспарлар бар, оларды 30 күн бойы тегін тексеруге болады. Егер жоғары оқу орнында Moodle қолданылса-және бүгінде бұл ең танымал eLearning платформаларының бірі болса, онда виртуалды тақтаға сілтеме тапсырманың сипаттамасымен бірге оқу курсының тиісті бөлімінде орналастырылуы мүмкін. Егер ЖОО-да Moodle-мен жұмыс істемесе, виртуалды тақтаға сілтемені оқытушы электрондық пошта арқылы немесе мессенджер (Viber, WhatsApp) арқылы жіберуі немесе сайттағы өз бетінде орналастыруы мүмкін.

Виртуалды тақта ЖОО-да оқу процесін ұйымдастыруға елеулі өзгерістер енгізеді.

Студент бірдеңені ұмытып, аудиториялық қызметке қатыса алмайтын күндер артта қалды. Ең көп дегенде, Padlet тақтасына сілтеме ұмытылуы мүмкін, бірақ мұғалімде бар. Плакаттар мен басқа да әдістемелік материалдар шаңданбайды және орын алмайды, оқу жылының соңына дейін қоқыс жәшігіне түспейді. Сондай-ақ, тақтаға Фильмдер, аудиожазбалар, қосымша құжаттар және интернеттегі басқа мазмұнға сілтемелер қосуға болады.

Padlet-ті пайдаланудың минималды талабы - Интернетке және шолғышқа қол жетімділіктің болуы.

Мұғалім кез-келген құрылғыда қабырға жасай алады. Бағдарламаларды жүктеу және өңдеу үшін пайдалануға болатын iOS және Android қосымшалары бар. Кірістірілген QR код сканері планшеттерді қолданбадағы QR коды арқылы тікелей ашуға мүмкіндік береді. Сенсорлық басқару элементтері тіпті бастаушы ДК пайдаланушысына да оңай беріледі. Екі рет түрту редакциялау үшін жаңа панельді немесе барын ашады. Кеңейтім Chrome OS үшін де қол жетімді. Тақтаны пайдалану және әр түрлі материалдармен біртіндеп толтыру кезінде Padlet өте көлемді бола алады. Тек шағын мәтіндер енгізілсе немесе сурет енгізілсе, мұғалім смартфонды немесе 7 дюймдік планшетті қолдана алады. Егер Padlet үлкенірек болса, үлкенірек экран қажет. Сонымен, біз Padlet виртуалды тақтасының төрт негізгі сипаттамасын бөліп көрсетеміз, бұл оны білім беру жүйесінде танымал етеді:

- 1) әртүрлі пайдалану мүмкіндіктері;
- 2) платформадан тәуелсіздік;
- 3) оқытушылар және студенттердің пайдалануының қарапайымдылығы;

4) орыс тіліндегі нұсқаның болуы.

Виртуалды тақта-бұл сапалы сызбалар, графиктер және ұсынылған қызметтердің басқа құралдары арқылы қарапайым тақтаның мүмкіндіктерін кеңейтуге мүмкіндік беретін білім беру процесіне керемет қосымша, бұл сабақты көрнекі және интерактивті етуге мүмкіндік береді. Вебинарлардан айырмашылығы, барлық жұмыс нәтижелері портфолио түрінде бұлтты қызметте сақталады. Мұғалімнің виртуалды тақтаны басқаруға, оған топтық жұмыс үшін жаңа пайдаланушыларды қосуға, нақты уақыт режимінде желілік байланысты ұйымдастыруға, сондай-ақ студенттердің жұмысын қадағалап, түсініктеме беруге мүмкіндігі бар.

Қорытындылай келе, бүгінгі таңда білім беру технологияларын іске асыруда, мультимедиялық оқу материалдарын әзірлеуде және студенттердің білім беру қызметі барысында қолдауында әртүрлі желілік ресурстарды қолдану туралы ерекше сұрақтар жоқ деп айтуға болады. Қазақстанның оқытушылар бүгінде виртуалды тақталарды Жобалық іс-шараларды, "миға шабуыл", кеңес беру, шығармашылық тапсырмаларды шешудің тиімді құралдарының бірі ретінде пайдаланады. Бұл ретте ақпараттық білім беру ортасы жағдайында тиімді оқу қызметін ұйымдастыру процесіне кешенді тәсілді әзірлеу өзекті болып қала береді.

Әдебиеттер

1. Артеменко В.Б. Организация сотрудничества в электронном обучении на основе проектного подхода и веб-инструментов. Образовательные технологии и общество. Вып. № 2. Т. 16. 2013. С. 489-504.
2. Информационные и коммуникационные технологии в образовании / под ред. Д. Бадарча. М.: ИИТО ЮНЕСКО, 2013.
3. Полат Е.С., М.Ю. Бухаркина, М.В.Моисеева, А.Е. Петрова "Новые педагогические и информационные технологии в системе образования". - М., 2004.
4. Роберт И. Современные информационные технологии в образовании: — дидактические проблемы; — перспективы использования. - ИИО РАО, Москва, 2010.
5. Мастер класс «Как работать с виртуальной доской Padlet». – URL:// <https://www.eduneo.ru/6470-2/>(дата обращения: 29.11.2022).

ТҮЛҒАНЫҢ ОЙЛАУ ІС-ӘРЕКЕТІ МЕН ӘЛЕУМЕТТІК ИНТЕЛЛЕКТИСІН ДАМУ ТҮРІНДЕГІ АСПЕКТІЛЕРІ

Сайлинова К.К., Жубаназарова Н.С.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Мақалада тұлғаның дүниені тануы, қоршаған ортамен қарым-қатынасында, ойлау іс-әрекетінің белсенділігі мен әлеуметтік интеллектінің тұлғалық психикалық қабілеттерден тұратын күрделі құрылымдық формациясы сипатталады. Тұлғаның ойлау іс-әрекеті мен әлеуметтік интеллектісі тұжырымдарының биологиялық, физиологиялық, психикалық және интеллектуалдық үйлесімділігі қарастырылған.

Кілт сөздер: ойлау іс-әрекеті, әлеуметтік интеллекті, психологиялық үйлесімділік, психофизиологиялық фактор, әлеуметтік-психологиялық үйлесімділік, биологиялық ырғақ.

В статье описывается сложное структурное формирование познания человека о мире, взаимодействия с окружающей средой, активности мышления и социального интеллекта, который складывается из личностных умственных способностей. Рассмотрена биологическая, физиологическая, психическая и интеллектуальная совместимость выводов мыслительной деятельности и социального интеллекта человека.

Ключевые слова: мыслительная деятельность, социальный интеллект, психологическая гармония, психофизиологический фактор, социально-психологическая гармония, биологический ритм.

The article describes a complex structural formation of a person's knowledge of the world, his relationship with the environment, the activity of thinking activities and social intelligence, consisting of personality mental abilities. The biological, physiological, mental and intellectual compatibility of the conclusions of the thinking activity and social intelligence of the individual is considered.

Keywords: thinking activity, social intelligence, psychological compatibility, psychophysiological factor, socio-psychological compatibility, biological rhythm.

Кіріспе. Адамның қарым қатынас қабілеттерін дамытуда әлеуметтік интеллект маңызды тұлғалық қасиеттерге айналды. Тұлғааралық қарым-қатынасты реттеу, өзінің және өзге адамның эмоцияларын түсіну, психикалық жағдайды бағалау, қарым-қатынастағы өзінің мінез-құлқын игере алу мен өзін-өзі басқару қабілеттерін меңгеру өзекті мәселе.

М.Мұқанов еңбегінде, *ой дегеніміз сөз жүйесінің негізінде іске асатынынан бұл мидың сигнал қызметінің жемісі болып табылады. Бірақ ойдың өзіндік ерекшелігі сол, ол ұғымдардан тұрады. Ал ұғым дегеніміз — дүниедегі заттардың өзіне тән жалпы қасиеттерін жинақтап бейнелеу. Жарықтың 1 секундте 300 000 км жерге жететінін көз алдымызға елестету мүмкін емес. Мұны тек ұғым арқылы сөзбен түсінуге болады. Осыдан біз ой әрекеті дүниені танып білуде негізгі роль атқаратынын көреміз. Ойдың атқаратын сигналдық қызметі де оңай емес. Ой бейнелері мида өзара байланысты тізбекте болады да, тізбектің ішіндегі шартты бейнелер бірін-бірі хабарландырып, сигнал ретінде қызмет атқарады. Соның нәтижесінде тізбектің ішіндегі бейнелердің бірі өзгелерін «оятып», осыдан барып ой туады. Демек, ойдың пайда болуына, тек сыртқы дүниеден келген сигналдар әсер етіп қоймай, клеткалардағы бейнелер біріне-бірі хабар беріп тұрады. Міне, осының себебінен ақыл-ой әрекеті іс жүзіне асады деп көрсетеді [1].*

А.Н. Леонтьевтің бойынша, ойлау бұл белсенділік деп сипаттап, адам әрекеті оның объектісін санада идеалды түрде бейнелеуде интеграция болатынын түсіну қажет. Осы тұрғыдан алғанда оның психологиялық мектебінің ғылыми бағдарламасының жүйе құраушы векторы белсенділік пен сана мәселесін дамыту болды. Когнитивтік мотивке жауап беретін нақты адамның іс-әрекеті деп көрсетті. Ойлау – адамға объективті шындықтың маңызды қасиеттері, байланыстары мен қатынастары туралы білім беретін танымның ең жоғарғы деңгейі. Ойлау – сезімдік білімнің шектеулерін жеңіп, сыртқы көріністен мәнге көшетін шындықтың көрінісі. Ол әрқашан біліммен ынталандырылады және өмірдің әлеуметтік жағдайларының қажеттіліктеріне жауап ретінде қолданылады [2].

Адам өзіне шынайы болғанда бір-біріне қайшы сезімдерді сезінеді: бір жағынан, адам дұрыс емес нәрсені істемеді, ал екінші жағынан, одан алыстау керек деген ішкі сезім бар. Қалыпты өмір, толық коммуникация, әлемді және басқаларды қабылдау, білімді жүйелеу және маңызды ақпаратты есте сақтау үшін адамның барлық психикалық процестердің үйлестірілген жұмысының дамығанына қарай бағаланады.

Психологиялық үйлесімділік – топтың мүшелерінің түрлі қасиеттері мен сапаларының, жалпы қызығушылығы мен қажеттіліктерінің жағымды эмоционалдық тұрғыдан өзара сәйкес болуын анықтайды. Психологиялық үйлесімділік тұлғааралық өзара әрекетте индивидуалды білімге тәуелді.

Психофизиологиялық фактор: талдағыштардың жүйесінің негізінде топ мүшелерінің эмоционалдық және мінез-құлық реакцияларын, жүйке жүйесінің негізгі қасиеттері, темперамент ерекшеліктеріне байланысты зерттейді.

Әлеуметтік-психологиялық үйлесімділік топтың қажеттіліктері, мотивтері, нұсқаулары, қызығушылықтары, топтық бағдар, әлеуметтік мінез-құлықпен анықталады.

Психологиялық фактор үйлесімділігі интеллектінің индивидуалды ерекшеліктерін, тұлғалық қасиеттерін, эмоциялық-ерік және мінез сапаларының сәйкестігін қамтиды.

Психологиялық үйлесімділік:

- 1) тұлғааралық сәйкестілік (жеке индивидтер арасында) ;
- 2) ішкі топтық сәйкестілік (тұлғааралық, микро және макротоптар арасында);
- 3) топаралық сәйкестік (микро топ пен шағын топтар арасында) жүйелер арасында іске асады [3].

Адамның ойлау іс-әрекетіне биологиялық ырғақ индивидуалды әсер етеді. Биологиялық ырғақ тербелмелі құбылыс. Ол биологиялық құбылыстарды немесе биологиялық жүйенің жағдайын шамамен бірдей уақыт аралығында жаңғыртуға түсіреді. Жаңғырту нәтижесінде пайда болған жаңа циклдан бұрынғы циклді қайталамайды. Жаңа циклдің құрамы бұрынғыдан басқаша болады.

Биологиялық ырғақтың негізгі құрамының бірі кезең. Кезеңді ырғақ нәтижесінде уақиға қайта жаңғыртылады. Кезеңді ырғақтың биологиялық тербелмелігі негізінде биологиялық ырғақты бес топқа жіктейді: 1) жоғары жиілікті – бірнеше секундтан 30 минутқа дейін; 2) орташа жиілікті 30 минуттан 28/ сағатқа дейін, бұған циркадты – тәулік маңы ырғақ (20-28 сағат) жатады; 3) мезоритмдер - 28 сағаттан 6 күнге дейін және циркацептальді (шамамен 7 күн) ырғақ; 4) макроритмдер – 20 күннен 1 жылға дейін; 5) мегаритмдер – он жыл және көптеген онжылдықтар бойы ырғақтылықтар.

Циркадты ырғақ 24 сағатқа созылады, ол тұрақты жағдайға сәйкес болады және ерікті түрде өтеді. Бұл ырғақ туа біткен, ішкі ырғақ, яғни организмнің өзіне тән қасиет.

Негізінен, 4 биологиялық ырғақ белгілі-циркадты (тәуліктік), циркательді (толысу), циркалунарлы (айлық) және циркануальді (маусымдық, жылдық). Адамның физиологиялық құбылыстары тәуліктік ырғақтың әр сағатында өзгеріске түсіп, сыртқы орта жағдайларының өзгеруіне организмді бейімдеп отырады. Сондықтан мысалы таңғы 7-дегі көрсеткіш одан кейінгі сағаттағы (8-дегі) көрсеткіштерді қайталамайды, ол одан ерекше болады. Сол сияқты 24 сағаттық көрсеткіштер өзгергіштікті сипаттайды. Бұл адамның еңбек қабілетіне, еңбектің өнімділігіне үлкен әсерін тигізеді. Ой еңбегінің өнімділігі күннің алғашқы жартысында (сағат 11 кезінде) жоғары болады, ал кешке қарай төмендей бастайды. Бірақ бұл адамда әр түрлі болуы мүмкін. Кейбір адамдар түнде ой еңбегімен өнімді жұмыс жасай алады. Бұл тамақтың құрамына, ұйқының жайлылығына, қоршаған ортаға, адамның әдеттенуіне тікелей байланысты [4].

Психологияда 1920 жылы адамның қарым-қатынасына қатысты әлеуметтік интеллект термині пайда болды. Әлеуметтік интеллектіні алғаш рет Эдвард Ли Торндайк енгізді. Әлеуметтік интеллектіні зерттеуші Ф.Е. Вернон (1933ж.) моделі бойынша, адамдармен жалпы тіл табыса білуі; өзге адамдар ортасында өзін еркін және жеңіл ұстауға мүмкіндік беретін әлеуметтік әдістер жиынтығы; әлеуметтік тақырыптар мен мәселелерді білу; әлеуметтік топ мүшелерінен қабылданған стимулдарға сезімталды және бейтаныс адамдардың көңіл күйі мен тұлғалық ерекшеліктерін түсіну деп жіктеді [5].

Тұлғаның әлеуметтік интеллектісін дамытуға психологиялық денсаулықтың негізгі сипаттамалары әсер етеді:

Біріншіден, тұлғаның үйлесімі оның ішкі және сыртқы күйі арасындағы тепе-теңдік ретінде қарастырылады. Бұл жағдайда үйлесімділік статикалық күй ретінде емес, процесс ретінде қарастырылады.

Екіншіден, өзін-өзі реттеу – оның екі аспектісі-ішкі және сыртқы деп қарастырылады. Өзін-өзі реттеудің ішкі аспектісі - адамның ішіндегі тепе-теңдік, ол жоғары психикалық және физикалық стресстен төмен деңгейге өту арқылы күшін қаншалықты тез қалпына келтіре алады. Керек кезде мәселенің шешімін табу үшін уақытында жинақталып, кейін демалуға мүмкіндік беретіндей тұлғада қандай қабілеттер қалыптасқан. Өзін-өзі реттеудің сыртқы аспектісі өзіне сыртқы орта жағдайларына сәтті бейімделуге мүмкіндік беретін тұлғаның жеке қасиеттерін қамтиды.

Үшіншіден, адам өзін және басқа адамдарды қабылдауы. Оның дамыған рефлексиясының болуы және өзін-өзі дамыту қажеттілігі. Өзін-өзі қабылдау өзін басқалармен салыстырғанда сәттілік және сәтсіздік тұрғысынан емес, ол оның өмір жолының бірегейлігі тұрғысынан бағалау қабілетіне ықпал етеді. Рефлексия арқылы жыл ішінде сізбен қандай өзгерістер болғанын түсінуге болады.

Төртіншіден, адам өз өмірі үшін жауапкершілікті қабылдау. Өмірдің барлық жағдайларында біз өз өмірімізді жасаушылармыз.

Бесіншіден, өз өміріне қанағаттану - бұл бақыт сезімі. Өздерін бақытты деп танытындардың қатары аз, бұл ретте бақыт елдің экономикалық деңгейіне де, өзінің деңгейіне де, адамның білім деңгейіне де тәуелді емес. Этносқа, отбасыға, балаларға деген мақтаныш сезімі бақытты болуға көмектеседі. Бақытты адамдардың саны бойынша бірінші орын алатын елдерде олар бақыт сезімін өмірдің кез-келген проблемалары мен жағдайларына қарамастан, олар оны имплицитті, оларға тән сипат ретінде қабылдайтындығымен ерекшеленеді [6].

Әлеуметтік интеллект - бұл басқалармен жақсы тіл табыса білу және оларды өзіңізбен ынтымақтастыққа шақыру. Мінез-құлықтың дұрыс қалыптаспауы әлеуметтік интеллекттің төмен деңгейін - адамдармен байланысу және оларға тиімді әсер ету қабілетсіздігін көрсетеді. Әлеуметтік интеллект - бұл адамның басқалармен жақсы қарым-қатынас жасау қабілеті.

Әр тұлға индивидуалды. Өмірде нақты жетістіктерге қол жеткізу үшін, маңызды істермен айналысып, уақытты құр өткізбеу қажет. Егер тұлға өзін құрмет тұтатын болса, өзіне деген сенімділікті нығайтады. Бұл адамның қабілеттерің құрметтеу, сондай-ақ ішкі қалауды тыңдау мүмкіндігі өмірде нақты мақсат қоя білу арқылы, нақты әрекетті орындауды көздейді. Осының арқасында болашақты бағдарлай, өзіңнің өміріңді қаншалықты өзгерте алатынын байқайды. Тұлғаның өзінің көзқарастарына жауапкершілікпен қарай білуі, әлеуметтік интеллектіні дамытады. Ойлау іс-әрекеті арқылы әлеуметтік интеллектіні дамытса, бұл тұлғаның психологиялық және әлеуметтік саулығының кепілі.

Әдебиеттер

1. Мұқанов М. Жан дүниесінің сыры «Қазақ мемлекет баспасы», 1964.-75 б.
2. Куликов Д.К., Выготский Л.С., Леонтьев А.Н., Ильенков Э.В.: определение деятельностной природы мышления // Экономические и социальногуманитарные исследования. 2018. - № 3 (19). - С. 71–84.
3. Бердибаева С.Қ., Сайлинова К.К., Адилова Э.Т., Айдосова Ж.К., Кайратова М.К. Психология «Қазақ университеті» 2021г. 179 – стр.
4. Основы Валеологии / Г. Л. Билич, Л. В. Назарова. - СПб.: Водолей, 1998. - 560 с.
5. Социальный интеллект: теория, измерение, исследования; под ред. Д.В. Люсина, Д.В. Ушакова. – М.: Институт психологии РАН, 2004. – 176 с.
6. Сахарова Т. Н. Возрастная динамика смысложизненных ориентаций личности // Вестник Воронежского государственного технического университета. – 2012. – Том 8.

БІРІНШІ КУРС СТУДЕНТТЕРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ БЕЙІМДЕЛУІНЕ ТЕМПЕРАМЕНТ ТИПТЕРІНІҢ ӘСЕРІН ЗЕРТТЕУ

Жубаназарова Н.С., Музапарова Ш.А.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан

Мақалада бірінші курс студенттерінің жоғары оқу орындарына, жоғары білім жүйесіне бейімделу процесі зерттелген. Педагогика ғылыми тұрғысынан алғашқы оқу жылындағы студенттердің бейімделу процесінің құрылымы бойынша жүргізген зерттеуде ғалымдар студенттердің жоғары білім беру мекемелерінде оқуға бейімделуінің мәні оқытушылардың білім мен білік дағдыларын студенттерге тікелей беруінде ғана емес, сонымен бірге әр студенттің жеке тұлғасын дамытуда, оның әлеуметтік тәжірибесіне тоқталған.

Түйін сөздер: бейімделу, психология салалары, білік дағдылары, әлеуметтік тәжірибе.

В статье рассматривается процесс адаптации студентов-первокурсников к высшим учебным заведениям и системе высшего образования. В исследованиях, проведенных педагогикой о структуре процесса адаптации студентов в первом учебном году с научной точки зрения, ученые акцентировали внимание на важности адаптации студентов к обучению в высших учебных заведениях не только в непосредственной передаче знаний и навыков учителей по отношению к ученикам, но и в развитии личности каждого ученика и его социального опыта.

Ключевые слова: адаптация, области психологии, навыки, социальный опыт.

The article examines the process of adaptation of first-year students to higher education institutions and the higher education system. In studies conducted by pedagogy on the structure of the process of adaptation of students in the first academic year from a scientific point of view, scientists focused on the importance of students' adaptation to studying in higher education institutions not only in the direct transfer of knowledge and skills of teachers in relation to students, but also in the development of the personality of each student and his social experience.

Key words: adaptation, areas of psychology, skills, social experience.

Бейімделу дегеніміз студенттің жоғары оқу орынындағы оқу процесінің мазмұны мен ұйымдастырылуына байланысы мен қатынастарының сипатын өзгерту процесі. Студенттердің

жоғары оқу орнына бейімделу түсінігі біраз еңбектерде қарастырылған. Бірқатар авторлар университетке бейімделу – академиялық нәтижеден басқа да көптеген факторларды талап ететін күрделі, көп қырлы болып келеді деп есептейді [1]. Ал студенттердің жоғары білім алу мәселелерін, олардың университеттік ортаға бейімделуін зерттеушілер былай деп қарастырады: А.А. Налчаджян мен Ж.Г. Сенокосованың айтуынша, бейімделу негізі- объект пен субъектің арасындағы үйреншікті оқиғалар немесе орын алмастыру болса, тұлға көптеген уақыт бойы қалыпқа келе алмай, бейімделушілігі созылмалы түрде болады [2, 218] К.Е. Бекмаханованың пайымдауынша, бейімделу – жеке тұлға мен әлеуметтік орта арасындағы белгілі қарым-қатынас үдерісі және нәтижесі [3, 19].

Бірінші курс студенттерінің жоғары оқу орындарына, жоғары білім жүйесіне бейімделу процесін көптеген ғылымдар саласы зерттейді. Педагогика ғылыми тұрғысынан алғашқы оқу жылындағы студенттердің бейімделу процесінің құрылымы бойынша жүргізген зерттеуде ғалымдар студенттердің жоғары білім беру мекемелерінде оқуға бейімделуінің мәні оқытушылардың білім мен білік дағдыларын студенттерге тікелей беруінде ғана емес, сонымен бірге әр студенттің жеке тұлғасын дамытуда, оның әлеуметтік тәжірибесін байытуда деп көрсеткен [4]. Зерттеушілер алғашқы оқу жылын бастаған студенттердің білім алуда жетістікке жетуін жанжақты қарастырып, өз бетімен жұмыс жасау, уақытты және топтық жұмысты басқару сияқты дағдыларында өздеріне жақсы баға беретін студенттер университетте алғашқы оқу жылында жетістікке жетуі мүмкіндігін айтады [5]. Бірінші курс студенттерінің бейімделуіндегі алаңдаушылық сезімдерін зерттеген авторлар негативті бағалауға деген қорқыныш неғұрлым аз болса, студенттердің академиялық бейімделуі және институционалды бейімделуі соғұрлым жақсы болады, ал теріс бағалаудан қорқыныш соғұрлым жоғары болса, академиялық бейімделу және жеке-эмоционалды бейімделу соғұрлым төмен болады деп жазады әдебиет көздерінде [6].

Бірінші курс студенттерінің университеттік ортаға бейімделу кезеңінде мектептен кейінгі білім беру жүйесінің сонымен бірге, студенттік өмірдегі күнделікті тіршілік жағдайларын қабылдау, үйренісу жүреді. Жоғары оқу орнымен байланысты бұл оқудағы, күнделікті студенттік өмірдегі жағдайларды бірінші курс студенттеріне кураторлары, эдвайзерлері таныстыруы қажет. Студенттердің жоғары мектеп жүйесіне бейімделу кезеңіндегі академиялық, психологиялық және күнделікті проблемаларды шешуге университет тарапынан көмектесетіндердің бірі – кураторлар, эдвайзерлер. Жоғары оқу орны мен студенттер арасындағы өзара қарым-қатынастар жүйесін үйлестіруші, модератор кураторлар болып табылады. Топ кураторы бірінші курс студенттерінің мектептегі өмірден, оқыту жүйесінен ерекшеленетін жоғары оқу орнындағы білім беру формаларына, студенттік өмірге бейімделу процесіне тығыз араласуы қажет. Ол жаңадан келген студенттерге студенттік тобына қосылуына көмектесіп, олардың құқықтары және міндеттерімен таныстырып, оқу процесін ұйымдастырылуы туралы түсіндіруі керек. Куратор тобындағы білім алушылардың ағымдағы оқу үлгерімін үздіксіз тексере отырып, студенттердің ата-аналарымен жүйелі түрде талқылауы қажет. Студенттердің ата-аналарымен өзара әрекеттесу білім алушының оқу үлгерімін тиісті деңгейде ұстап қана қоймай, бірінші курстың студенті үшін қолайлы, үй жағдайын жасауға көмектеседі. Бірінші курс студенті үй (ата-аналар) – университет – студент – куратордың ажырамас байланысын сезінеді, бұл бейімделуге және жалпы оқу үлгеріміне жемісті әсер етеді [7].

Зерттеу жұмыстарына сүйенетін болсақ, жоғары оқу орнындағы білім алу процесіне әлеуметтанулық, педагогикалық және психологиялық факторлар әсер етеді деп қарастырылады. Өз кезегінде, жоғары оқу орнына әсер ететін сыртқы факторлар – әлеуметтанулық (жасы, т.б.) және педагогикалық (оқытушылардың педагогикалық шеберлігі, оқу ортасы, т.б.) деп қарастырса, ішкі факторлар бұл – психологиялық факторларға индивидуалды психологиялық және әлеуметтік-психологиялық факторлар (мотивация, бірінші курс студентінің жеке бейімделу әлеуеті, т.б.) болып табылады [8]. Атап көрсеткендей, бірінші курс студенттерінің әлеуметтік – психологиялық бейімделуіне бірнеше сыртқы факторлар

бар. Соның ішіндегі ішкі фактор психологиялық және әлеуметтік-психологиялық факторларға тоқталғым келеді.

Көптеген зерттеушілер бірінші курс студенттерінің оқу жағдайларына бейімделу процесінде студенттің темпераменті мен өзін-өзі реттеуінің маңыздылығын атап өтеді [9]. Ғалымдар Ю.А. Дмитриева мен С.Ю. Коробова стресстің жеке және психологиялық ресурстарына назар аударады [10]. Университеттегі оқу процесінде студенттердің психофизиологиялық көрсеткіштерінің ерекшеліктерін талдау К.А. Сидорова мен оның әріптестерінің зерттеуінде нақты келтірілген [11]. Оқудың бастапқы кезеңдерінде бірінші курс студенттерінің психологиялық бейімделуінің кейбір аспектілерін орыс халқының зерттеушілерінің еңбектерінде кең ауқымды қарастырылған [12].

Бірінші курс студенттерінің әлеуметтік – психологиялық бейімделуіне темперамент типтерінің әсерін зерттеуде алдымызға төмендегідей міндеттерді қоя аламыз:

1.Темперамент түрлерін зерттеу. Әр түрдің артықшылықтары мен кемшіліктерін түсіну.

2.Адамның бейімделу деңгейі неге байланысты екенін анықтау.

3.Әлеуметтану факультетінің бірінші курс студенттеріне Эйзенк сауалнамасының әдістемесі бойынша сауалнама жүргізу.

4.Д.Х.Уджуху әдістемесі бойынша бейімделу деңгейін анықтау бойынша сауалнамалардың үш кезеңін (қыркүйек, қазан,қараша) өткізу.

5.Алынған деректерді диагностикалау және студенттердің бейімделу деңгейінің олардың темперамент түрлеріне тәуелділігін анықтау.

Түрлі дереккөздеріне сүйенетін болсақ, жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижесінде анықталғандай: меланхоликтер мен флегматиктерге холериктер мен сангвиниктерге қарағанда ұжымға бейімделу қиынырақ. Зерттеуші ғалымдар А.Р. Ахмедова және Е.В. Романова студенттердің бейімделу деңгейіне отбасылық жағдайлар, мінез ерекшеліктері, сондай-ақ эмоционалды фон сияқты сыртқы факторлар әсер ететінін атап көрсетеді.

Р.А. Лукашевич өзінің «Темперамент типі мен студенттердің әлеуметтік бейімделу деңгейінің байланысы» атты мақаласында Амур мемлекеттік университеті мен Благовещенский мемлекеттік педагогикалық университетінің студенттері арасындағы темперамент типі мен әлеуметтік бейімделу деңгейінің өзара байланысын анықтады. Нәтижелер әлеуметтік бейімделу процесі адамның қоғамға интеграциялану процесі екенін түсінуге мүмкіндік береді, сондықтан адамның топтағы интеграциясының сәттілігі оның жеке психологиялық ерекшеліктеріне байланысты.Сергей Ондар өз жұмысында келесі тұжырымдар жасады: ол студенттердің психоәлеуметтік бейімделуінің этникалық ерекшеліктері бар екенін атап өтті. Тува студенттері психоәлеуметтік бейімделудің белгілі бір қиындықтарымен сипатталады, олар мазасыздықтың жоғары деңгейінің, темпераменттің меланхолиялық және флегматикалық түрлерінің, интроверттің әсерінен қалыптасады. Орыс студенттері бейімделудің жоғары деңгейін қамтамасыз ететін және табысты оқуға ықпал ететін психофизиологиялық көрсеткіштермен сипатталады

Психофизиологиялық көрсеткіштерді талдау спортшыларда психологиялық бейімделудің анықтаушы факторы жүйке жүйесінің күйі және спорттық жаттығулар жағдайында темпераменттің жеке қасиеттерінің өзгеру деңгейі екенін көрсетті. Бейімделу құрылымындағы негізгі факторлардың бірі-бейімделу механизмінің сипаты мен ерекшеліктерін басқа функционалды деңгейлерде анықтайтын психофизиологиялық бейімделу, ал анықтаушы рөл бейімделудің жүйелік процесс ретіндегі тиімділігін бағалаудағы тұлғаның психоэмоционалды ерекшеліктерімен байланысты [13]. Л.К. Будукооли мен Р.И.Айзман «Тува және орыс ұлты студенттерінің университетте оқуға бейімделуінің жеке типологиялық ерекшеліктері» мақаласында Тува және орыс ұлтының бірдей климатогеографиялық және әлеуметтік жағдайларда өмір сүретін студенттері үшін оқуға бейімделудің әртүрлі дәрежесін анықтайтын жеке типологиялық ерекшеліктер тән екенін дәлелдеді. Барлық студенттерде бастапқы оқу кезеңінде сол жақ жарты шарды белсендіру жұмыстары жүреді, бұл психоәлеуметтік бейімделуді қамтамасыз етеді, алайда тувалық студенттерде сол жақ жарты шарды белсендіру үлкен дәрежеде көрінеді, бұл психоәлеуметтік бейімделудің жоғары бастапқы деңгейімен

байланысты сияқты.Тува студенттері орыстармен салыстырғанда оқу жағдайларына тез бейімделуге кедергі келтіретін жеке-типологиялық ерекшеліктерімен ерекшеленеді [14].

Қорытындылай келе, студенттік өмір бірінші курстан басталады. Сондықтан да бірінші курс студентінің университет өмірі мен оқу іс әрекетіне тиімді бейімделуі тұлға ретінде болашағының жақсы дамуына, жақсы кәсіби маман болып қалыптасуына кепіл бола алады. Жас жеткіншектің студенттік өмірге қосылуы жолында тұрған кедергі оның оқу орынына деген қалыптасқан динамикалық стереотиппен келуімен байланысты. Университетке қабылдануымен қатар бұрынғы қалыптасқан стереотип бұзылып, жаңа түрі қалыптасады. Осы қалыптасу барысындағы кедергілерді дер кезінде анықтау маңызды.

Әдебиеттер

1. Baker R. W., & Siryk B. Measuring adjustment to college // Journal of Counseling Psychology. – 1984. – 31(2). – P. 179-189.
2. Налчаджян А.А., Сенокосова Ж.Г. Социально-психологическая адаптация: содержание, типы, механизмы. – М.: Академия, 2012. – 123 с.
3. Бекмаханова К.Е. Проблема психологической адаптации студентов. –Алма-Ата, 1983. –23 с.
4. Badelina, M. V. Process of adaptation of first-year students to study at university as pedagogical phenomenon: structure and characteristics // Amazonia Investiga. – 2020. – №9(27). – 3. 460-477
5. Goldfinch J., & Hughes M. Skills, learning styles and success of first-year undergraduates // Active Learning in Higher Education. – 2007. – №8(3). – P. 259-273
6. Arjjangi R., Luh Putu S. Kusumaningsih. College Adjustment of First Year Students: The Role of Social Anxiety // Journal of Educational, Health and Community Psychology. – (2016). – №5(1). – P. 30-39.
7. Ключникова Д.В., Гребенщиков А.В., Василенко Л.И. Роль куратора учебной группы при адаптации первокурсника в ВУЗе // Международный научно-исследовательский журнал. Педагогические науки. – 2016. – №5 (47). – Часть 4. – С.58-59.
8. Мильковская И.Ю. Педагогические условия адаптации первокурсников в образовательном процессе высшей школы. –Волгоград: Изд-во Волгогр. гос. ун-та, 2007. – 123 с
9. Лисова Н.А. Роль темперамента и саморегуляции студента в адаптации к условиям обучения // Молодежь и наука XXI века. Психология особых состояний: от теории к практике. Красноярск, 2018. С. 49–52.
10. Дмитриева Ю.А., Коробова С.Ю. Личностные и психологический ресурсы переживания стресса // Социальный мир человека : материалы VII Международной научно практической конференции «Человек и мир: мирозидание, конфликт и медиация». Ижевск, 2018. С. 350–354.
11. Сидорова К.А., Сидорова Т.А., Драгич О.А. Анализ особенностей психофизиологических показателей организма студентов в процессе их обучения в вузе // Фундаментальные исследования. 2012. №5–2. С. 426–430.
12. Султанова И.В. Факторы социально-психологической адаптации студентов-первокурсников // European research. 2015. №9 (10). С. 105–110.
13. Будукоол Л.К. С., Ондар С.О. Психосоциальная адаптация студентов дискомфортного климатогеографического региона // Сибирский педагогический журнал. 2011. №11. С. 172–177.
14. Будукоол Л.К.С., Айзман Р.И. Индивидуально-типологические особенности адаптации студентов тувинской и русской национальности к обучению в вузе // Экология человека. 2009. №2. С. 32–38.

DEVELOPMENT OF LEADERSHIP ABILITIES OF FUTURE EDUCATIONAL PSYCHOLOGISTS

Керимова Д.Р.

*Kazakh National Women's Teacher Training University
Almaty, Kazakhstan*

Қазіргі қоғам дамуында тұлғалық даму маңызды рөлге ие.Заман талабы болашақ педагог-психологтардың көшбасшылық қүзыреттіліктерін зерттеуге деген қызығушылығын арттырады.Мақалада “көшбасшылық”, “көшбасшылық қабілеттер” сынды ұғымдарға және болашақ педогог-психологтарға тән көшбасшылық қасиеттерге кеңінен тоқталатын боламыз.

Түйін сөздер: көшбасшы, көшбасшылық қабілеттер пен қасиеттер, педогог-психолог, компонент

Личностное развитие играет важную роль в развитии современного общества.Требование времени повышает интерес будущих педагогов-психологов к изучению лидерских компетенций.В статье мы подробно остановимся на таких понятиях, как “лидерство”, “лидерские способности” и лидерских качествах, присущих будущим педагогам-психологам.

Ключевые слова: лидер, лидерские способности и качества, педагог-психолог, компонент

Personal development plays an important role in the development of modern society. The demand for time increases the interest of future educational psychologists in the study of leadership competencies. In the article, we will focus in detail on such concepts as "leadership", "leadership abilities" and leadership qualities inherent in future educational psychologists.

Keywords: leader, leadership abilities and qualities, educational psychologist, component

Introduction

In the modern world, everything is changing rapidly and actively. Young people live in an era of global change and radicals, in an era of transformation. Today, very important changes are taking place in almost all issues of the educational process. One of the main tasks of the state and modern society is to educate a young enlightened generation, receptive to all social changes in the modern world, formed in the spirit of patriotism, with a life position and high professional skills.

The application of theoretical methods, practical materials and scientific research in pedagogy, psychology, methodology, joint philosophy, economics and other fields of science contributes to the study of the problems of formation and development of leadership competencies. The study of the problems of forming a new approach to the educational process, the application of leadership development methods in pedagogy and psychology, the identification of psychological and pedagogical conditions conducive to the effective process of development and formation of leadership competencies of students is a requirement of time.

Consequently, the use of innovative forms and methods of teaching involves the creation of certain psychological and pedagogical conditions for the formation of leadership qualities, allowing future teachers - psychologists to master certain skills and methods of leadership.

The main part

The implementation of modern educational tasks requires future teachers-psychologists to be constantly ready for action so that the student himself shows motivation in learning, can see the picture of the desired future and instill the child's interest in it, inspire and motivate him with his ideas. This suggests that leadership qualities, along with other personal qualities, are important for modern educational psychologists. The ideas of leadership are reflected in the works of V. V. Serikov, A. Ya. Danilyuk, A. A. Orlov, V. L. Matrosov and others [1,208 p.]. Thus, a number of problems related to the development of theoretical foundations and the search for effective pedagogical tools for the formation of leadership qualities of educational psychologists are relevant. To solve this problem, it is necessary to solve a number of tasks: to clarify the concept of "leader"; to highlight the concept of "leadership qualities of teachers-psychologists"; to highlight the structure and basic leadership qualities necessary in pedagogical activity. Without defining these concepts, it is impossible to develop a technology for the formation of leadership qualities of educational psychologists.

Many scientists are of the opinion that leadership qualities are not born in a person, they are acquired in the process of activity. Having stopped at the first concept, let's turn to the method of meaningful analysis, which is characterized in stages during the research. The first step is to clarify the concept of "leader". Studying the philosophical, psychological and sociological works of specialists in this field, it can be established that there are various theories of leadership in foreign studies. The concept of "leader" was analyzed within the framework of various theories. Shown in table 1.

A leader is a person who plays a key role in a group in relation to the orientation, control, and change of other group members in order to achieve group goals.

Secondly, the task is set: to determine the list of qualities inherent in the leader. Having analyzed scientific sources within the framework of the above theories, we have identified about 70 qualities that meet the criteria of leadership. For example, D. Myers - self-confidence; the presence of reliable ideas about the desired situation and the ability to convey them to others in simple and understandable language; a sufficient reserve of optimism and faith in his people to inspire them; exclusivity; energy; honesty; complaisance; emotional stability, highlighted by qualities such as the intellect of R.L. Krichevsky; striving for knowledge; dominance; self-confidence; emotional balance; stress tolerance;

creativity; striving for success; entrepreneurship; self-confidence; responsibility; independence; sociability as traits inherent in a leader, while W. Bennis argues that physiological; psychological (emotional); mental (intellectual); personal (business) are divided into groups [2.29 p.].

Table 1 - Definitions of foreign scientists and researchers for the concept of "leader"

Researchers	Theories	Interpretation of the concept of "leader"
M. Weber, G. Lebon, V. Pareto	"personality-situational leaders"	a leader has a certain set of qualities and carries out the necessary human leadership processes based on certain conditions
K. Levin, R. Lippitt, P. Yetton	"leader-followers"	The qualities of a leader are determined by the expected result from followers
F. Fidler	"the systemic theory of leadership"	leadership as a process of organizing interpersonal relationships in a group; the leader as a subject of process management
R.L. Krichevsky, M.M.Ryzhak, E.M.Dubovskaya	the concept of value exchange	the leader as a member of the group with the greatest value potential, providing the leading influence of the group

From the leadership qualities proposed by various researchers, selecting those that are necessary in pedagogical activity, it is possible to identify those that include sensitivity to change, observation, determination, perseverance, activity, initiative, organization, independence, self-control, empathy, emotional stability, sociability, motivation, inspiration, in the structure of leadership qualities of teachers-psychologists conviction, new roles, we can justify the properties of flexibility in mastering, readiness for activity in a certain area.

Secondly, specifying the concept of "leadership qualities of teachers-psychologists", we can interpret it as integral systemic qualities that ensure the fastest and most successful achievement of a general education goal in real education in the student's joint activity.

When determining the list of leadership qualities of educational psychologists, the following points should be taken into account. A.V. Petrovsky noted that leadership as a socio-psychological phenomenon arises as a result of human interaction and the real conditions of activity that is its subject. At the same time, a set of leadership qualities corresponding to the content of the activities of this group is indicated [3,88 p.]. In search of a basis for determining the "specific conditions of activity" in which the leadership qualities of teachers-psychologists are manifested, it is appropriate to choose the content-functional structure of pedagogical activity proposed by N.V. Kuzmina, which highlights constructive, organizational, communicative and gnostic components [4,184 p.]. Each of the components of pedagogical activity is aimed at solving a certain type of pedagogical tasks, the effective solution of which provides these leadership qualities. Thus, the model of leadership qualities of educational psychologists can be presented as follows.

The leadership qualities of a teacher-psychologist can be divided into 4 components: the communicative component (compassion, the ability to build relationships, the ability to motivate, inspire, flexibility, inclination); the organizational component (efficiency, activity, self-management, responsibility); the gnostic component (willingness to take any risks); constructive (observation, decision-making, tolerance, sensitivity to changes and susceptibility). Based on the listed 4 components, it is possible to deduce the standard of the main qualities inherent in a leader. However, not all future pedagogical psychologists have the opportunity to instill these qualities, develop leadership abilities, which then, if they take on the task assigned to them, will definitely come with

experience. The tasks that are currently provided to students in the form of teamwork, independent search, project preparation, debates that freely convey their vision, and a way out of the situation. Some studies show that online learning is also suitable for developing student leadership (N.M.Bahçelerli, T. Saner, Z. Altınay, E. Ossiannilsson, F. Altınay) confirms. In addition, the responsibility of the student for the learning process in an interactive learning environment is obvious when developing skills for the reliable use of his resources to solve complex problems [5]. The abundance of various courses and coaches for modern young professionals is also encouraging.

In conclusion, it is possible to build a structure of leadership qualities of teachers-psychologists, classifying those qualities that are inherent in the concept of "leader", the leader. It should be noted that leadership qualities do not manifest themselves spontaneously, develop and mature along with personal values. They can be formed during the training of educational psychologists in colleges and universities and should be present in the modern learning process. The formation of leadership competencies must be developed during professional training at the university, since leadership plays an important role in the life of society, contributing to the development of the intellectual potential of our country. Modern Kazakhstan needs competitive specialists, developed communicative and intellectual abilities, organizational skills, capable of achieving goals, capable of leading in their field.

References

1. Qualification requirements for professional knowledge and skills necessary for the performance of official duties, taking into account the functions defined by the Regulations on the Ministry of Education and Science of the Russian Federation, approved by Decree of the Government of the Russian Federation dated June 15, 2004 No.280 /Official Documents in Education. – 2005. - No.32 November – p.208.
2. Petrovsky A.V. The theory of activity mediation and the problem of leadership //Questions of psychology, 1980.- C.29.
3. Orlov A. A. Modernization of pedagogical training of students of pedagogical universities [Text] // Pedagogy, No. 5. – 2010. – p.88.
4. Orlov A. A. Modernization of pedagogical training of pedagogical university students. [Text] // Pedagogy, No.5. – 2010. – p.184.
5. Aspanova G.R. The essence of the concept of "leadership abilities" // Training and education: methods and practice of the 2016/2017 academic year. Collection of materials of the XXXII International Scientific and Practical Conference. Under the general editorship of S.S. Chernov – Novosibirsk, 2017.

РЕЗОЛЮЦИЯ ПО ИТОГАМ КОНФЕРЕНЦИИ

На конференции были обсуждены следующие направления развития психологической науки и образования:

1. История психологии и педагогики в Казахстане и за рубежом. Научные идеи и деятельность профессора К.Б. Жарикбаева.
2. Экспериментальные и теоретические исследования в психологии.
3. Проблема психического здоровья и психологического благополучия: от методологии к практическим технологиям.
4. Искусственный интеллект в педагогике и психологии.

Участники конференции отмечают:

- Необходимость настойчивого рассмотрения и обсуждения проблем психологического образования и науки, психологической деятельности;
- Важности повышения качества высшего психологического образования;
- Развитие психологической грамотности населения Казахстана, самоуправления эмоциями и эмоциональным состоянием личности со школьного возраста;
- Необходимость тесного взаимодействия психологического научного и профессионального сообщества.

Участники конференции считают, что:

- состоялся плодотворный обмен мнениями и опытом проведения научных исследований и практических разработок;
- следует провести следующую конференцию в 2026 году.

Участники конференции поддерживают и рекомендуют:

- разработку проекта закона РК «О психологической деятельности и психологической помощи», развитие профессиональных стандартов психологов;
- разработку стандарта психологических услуг в Казахстане, минимума психологических услуг для населения Казахстана, в т.ч. для людей с особыми потребностями;
- включить в программы развития молодежи задачи развития и привития Психологической грамотности и культуры;
- изучить и рассмотреть возможность возрождения предмета «Психология и этика» в школьной программе;
- для аккумуляции научного и образовательного потенциала по Психологии рекомендуем создание и открытие **научно-исследовательского института психологической направленности** с привлечением ведущих ученых-психологов Казахстана, который бы занимался:
  - организацией фундаментальных и прикладных исследований по психическому благополучию населения РК, в том числе детей и молодежи;
  - координацией научных исследований по психологии на уровне Республики;
  - аналитикой психологического образования, деятельности психологических служб школ и вузов, медицинского, ЧС направлений и др.;
  - научным сопровождением деятельности психологических служб республики.
- для получения целостной картины в области подготовки специалистов-психологов рекомендуем создать в структуре НИИ психологического направления центр (департамент) по статистике и планированию развития психологического образования, поскольку нет точных данных о количестве выпускников по вузам, которые продолжают работать в профессии и ушедших из сферы профессиональной деятельности (с выявлением причин ухода из профессии), для планирования ежегодных потребностей в государственных грантах бакалавриата, магистратуры, докторантуры.
- для повышения качества психологического образования необходимо предусмотреть выделение средств из МНВО РК и/или открытие **программы финансирования на тендерной основе для приобретения современного оборудования** по психологической диагностике для

спецкабинетов и лабораторий, а также тренинговых залов, поскольку оно дорогостоящее, и университеты, гранты не способны покрыть расходы.

- для улучшения книгообеспеченности психологического образования объявить конкурс на издание и перевод лучшей научно-психологической литературы мира.

Участники конференции благодарят: руководство университета за возможность проведения конференции, семью академика К.Б. Жарикбаева за поддержку проведения конференции, а также гостей конференции, принявших активное участие в ее работе.

**МАЗМУНЫ
СОДЕРЖАНИЕ**

Алғы сөз	3
ПЛЕНАРЛЫҚ МӘЖІЛІС БАЯНДАМАЛАРЫ ДОКЛАДЫ ПЛЕНАРНОГО ЗАСЕДАНИЯ PLENARY SESSION REPORTS	4
Акажанова А.Т. Отандық психология ғылыми салаларының дамуы мен қалыптасуы	4
Абраимов Д. К. Проблемы военной психологии: от истории к будущему	9
Ахметов М. К. Новые подходы в системе образования как способ решения современных вызовов	13
Имангожина О.З. Вклад профессора К.Б. Жарикбаева в развитие психологической науки и образования казахстана	18
Изакова А.Т., Кемайкина Т.Н., Волков О.А. Тенденции психолого-педагогического сопровождения в инклюзивном образовании в евразийском гуманитарном институте имени А.К.Кусаинова	22
Kotra Krishna Mohan Psychology Transformation from a Science Cum Profession to Wholistic Science and Evidence Based Practicing Profession: Scope and Challenges for Psychology Education and Training in Higher Educational Institutions in Kazakhstan and Central Asia	27
Ахметова Маржан Кубигуловна Этико-психологическое наследие казахских мыслителей, акынов и жырау (XV-первая половина XIX вв.)	31
Асимов М., Абдулла К. Проблемы педагогической психологии казахстана – развитие психической/психологической грамотности и культуры граждан	44
Перленбетов М.Ә. Академик Қ.Б. Жарықбаевтың «қазақ психологиялық қоғамын» құрудағы ролі	47
Мынбаева А.К., Кабакова М.П. Психологическое образование в Казахстане: современные вызовы и решения	52

I СЕКЦИЯ * I – SECTION

59

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖӘНЕ ШЕТЕЛДЕГІ ПСИХОЛОГИЯ МЕН ПЕДАГОГИКА ТАРИХЫ. АКАДЕМИК Қ.Б. ЖАРЫҚБАЕВТЫҢ ҒЫЛЫМИ ИДЕЯЛАРЫ МЕН ҚЫЗМЕТІ

ИСТОРИЯ ПСИХОЛОГИИ И ПЕДАГОГИКИ В КАЗАХСТАНЕ И ЗА РУБЕЖОМ. НАУЧНЫЕ ИДЕИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

АКАДЕМИКА К.Б. ЖАРИКБАЕВА

HISTORY OF PSYCHOLOGY AND PEDAGOGY IN KAZAKHSTAN AND ABROAD. SCIENTIFIC IDEAS AND ACTIVITIES OF ACADEMICIAN K.B. ZHARIKBAYEV

Абеуова И.А., Айжарыков Г.К.

59

Значение и роль психологических идей представителей казахского народа в развитии психологической науки

Әрінова Б.А., Танатарова А.О.

64

Қазақстандағы және шетелдегі тәлімгерлік туралы ой-пікірлердің даму тарихы

Қадырбекова А.Д., Құранбек Ә.А.

68

Садри мақсұди концепциясындағы ұжымдық бірегейліктің психо-философиялық аспектілерін талдау

Ким А. М., Ерлан И

71

Психология билингвизма в современной зарубежной психологии

Сейітнұр Ж.С.

77

Отандық психологиядағы ғылыми мектеп мәселесін зерттеудің маңызы

Отарбекова А.А., Алпамысқызы А.

85

Обзор учебного пособия «Казахская этнопсихология»

под авторством К.Б. Жарикбаева и его коллег

Салиш С.С., Балмағамбетова Ә.С.

89

Научные идеи и деятельность профессора К.Б. Жарикбаева

II –СЕКЦИЯ * II – SECTION

94

ПСИХОЛОГИЯДАҒЫ ЭКСПЕРИМЕНТТІК ЖӘНЕ ТЕОРИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЕ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В ПСИХОЛОГИИ

EXPERIMENTAL AND THEORETICAL RESEARCH IN PSYCHOLOGY

Азизова А.Ф., Баймолдина Л.О.

94

Тұлғаның өзін-өзі реттеуі - мақсаттарға жетудің стратегиялық ресурсы ретінде

Аймағанбетова О. Х., Сариева Ә. М.

98

Анализ «комплексного плана по защите детей от насилия, превенции суицида и обеспечению их прав и благополучия на 2023-2025 годы» Республики Казахстан в части превенции суицидов с точки зрения методологических подходов КПП И ДПП

Аяганова А.Ж., Жанабилова А.А. Бастауыш сынып оқушыларының психологиялық ерекшеліктерін зерттеу мәселелері	102
Аяганова А.Ж., Баймаханова Ж.А. Болашақ педагогтердің кәсіби мәдениетін зерттеу мәселелері	108
Аяганова А.Ж., Сүндетова Н.Ж. Заманауи отбасындағы қарым-қатынастың психологиялық мәселелері	112
Аяганова А.Ж., Үсенғазы Н.Ж. Педагогикалық іс-әрекеттегі формативті бағалау және оны қолдану	116
Бапаева М.К., Карабаева М.К. Әскери мектеп жағдайына жасөспірімдердің әлеуметтік-психологиялық бейімделуінің ерекшеліктері	120
Бейсенова Ж.Ж., Абуллова А.Д. Білім беру ұйымдарында кәсіптік бағдар жұмысын ұйымдастыру	125
Бейсенова Ж.Ж., Идиятова Г.Ж. Білім алушылардың когнитивті әл ауқатының дамуына психологиялық қолдау көрсету	130
Бейсенова Ж.Ж., Рамазан А.М. Білім беру процесінде hard skills және soft skills дағдыларының дамытуды психологиялық сүйемелдеу	134
Бейсенова Ж.Ж., Утарова Ш. А. Кәсіби бағдар беруде ата аналармен жүргізілетін психологиялық педагогикалық жұмыстар	140
Борбасова Г.Н., Қамшыбекова Э.М., Шерехан А.Б. Бала агрессиясы және оның қазіргі қоғамда таралуы	144
Борбасова Г.Н., Момбаев Ж.Ж., Ибрахим Ф.С. Жасөспірімдердің мінез - құлық ерекшеліктеріне жанұяның әсерін зерттеу	149
Бүйембаева Ш.Б., Мукаева Е.С. Дарынды балаларды қолдаудың педагогикалық-психологиялық аспектілері	153
Гумерова А.А., Мынбаева А.К. К проблеме социальной идентичности современной молодежи	157
Джайлаубекова А.Ж., Комекбаева Л.К., Понятие и история изучения «прокрастинации» в рамках разных психологических концепций	161
Жеңіс Ә.Қ., Сабирова Р.Ш. Self-management: білім алушылардың академиялық жетістіктерінің предикторы ретінде	167

Жетписова З.С. Влияние компьютерной зависимости на эмоциональную сферу подростка	171
Ibrayemova E. The Importance of Studying Assertiveness and Emotional Intelligence for Successful Socialisation and Development of Personal and Communication Skills in Adolescents	175
Ibrayemova E., Kalymbetova E.K. Psychological Methods for Assessing Assertiveness and Their Effectiveness	178
Иноятова С. Р. Сравнительный анализ эффективности тренинговой программы по усовершенствованию профессионально-важных качеств у лидеров молодежи	181
Қалымбетова Э.К., Қалиева М.Ж. Жасөспірімдердің эмоционалды интелектісінің психологиялық ерекшеліктерін теориялық зерттеу	187
Kassymova M.D., Berdibayeva S.K. Predictors of Internet Addiction in Relation to Professional Stress and Burnout in Women	192
Ким А. М., Шәрден Ж. Б. Экспериментальные исследования экзаменационного стресса в современной зарубежной психологии	195
Ким А. М., Оспанов Э. Б. Актуальные проблемы понимания в психологии искусства	199
Керимбаева А.А. Разработка модели школьного образования по формированию общепрофессиональных способностей учащихся	203
Кузнецова Е.В., Магавьянова К.С. Влияние стиля семейного воспитания на уровень подростковой агрессии	206
Li A.A., Aralbayeva R.K. Features of Psychological Socialization of Primary School Students	210
Мадиева С.А., Шералы Б.С., Ким А.М. Психологический анализ понятия физической активности (по данным современной зарубежной психологии)	214
Мергенова Р.М. Инновациялық білім берудегі арт- технология	218
Мінәсіпова А.Р., Садыкова Н.М. Психология студенттерінің дамуының зерттеу компонентінің мотивациялық негіздері	222
Мандыкаева А. Р., Төлеген Е.К. Қандас студенттердің жаңа мәдени ортаға бейімделуі	226

Мухаметкаримова Ж.К. Роль активных методов обучения в подготовке специалистов	232
Нурабаева Г.Н. Болашақ педагог-психологтардың басқарушылық құзыреттілігін қалыптастырудың мәні	237
Нурахметова Д.Е., Аймаганбетова О.Х. История и развитие когнитивно-поведенческой терапии: основные этапы и ключевые фигуры	241
Рсмаганбетова С.Т., Нурмаханбетов А.Л. Экспериментальные исследования в психологии	245
Родионова А. В. Профориентация и профессиональное самоопределение подростков	249
Sabyrbay B. Ye. Scientific supervisor: Aikinbayeva G.K. Structural Feature of Social Intelligence	255
Сахыбаева А.Т., Аймаганбетова О.К. Қазіргі қазақ қоғамындағы ұлтаралық шиеленістің әлеуметтік-психологиялық детерминанттары	259
Темирханова К.Б. Психологиядағы эксперименттік және теориялық зерттеулер	263
Тленчиева Н. С., Садыкова Н. М., Аскарова Ж. К. Балалар мен жасөспірімдердің танымдық процестерін дамытуда арт-терапия әдістерін пайдалану	268
Тленчиева Н. С., Садыкова Н. М., Ибраим Ф.С. Арт-терапияның балалардың өзін-өзі бағалауына әсері	271
Тленчиева Н.С., Әділша М.Н. Арт-терапияның тұлғаның мазасыздығын төмендетуге әсері	275
III СЕКЦИЯ * III – SECTION	278
ПСИХИКАЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҚ ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӘЛ-АУҚАТ МӘСЕЛЕСІ: ӘДІСНАМАДАН БАСТАП ПРАКТИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРҒА ДЕЙІН ПРОБЛЕМА ПСИХИЧЕСКОГО ЗДОРОВЬЯ И ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО БЛАГОПОЛУЧИЯ: ОТ МЕТОДОЛОГИИ К ПРАКТИЧЕСКИМ ТЕХНОЛОГИЯМ THE PROBLEM OF MENTAL HEALTH AND PSYCHOLOGICAL WELL-BEING: FROM METHODOLOGY TO PRACTICAL TECHNOLOGIES	
Азамат А.А. Оқыту процесінде білім алушылардың көшбасшылық қабілеттерін қалыптастыру	278

Алимбаева Р.Т., Умуркулова М.М., Альгожина А.Р., Мухамедкаримова Д.Ф. Исследование осведомленности студентов о ментальном здоровье	283
Бердибаева С.К., Есекина Н.Т., Касымова М.Д., Тлеубай А.О. Зависимое поведение как психологическая проблема (на примере зарубежных психологических исследований)	287
Бердібаева С.К., Айтқулова Ж.Б., Бақберген Е.М., Бектеміс Н.Ы. Қаржылық мінез-құлық пен стресстің өзара байланысы	291
Есенкулова А.Е. Приспособление личности к условиям внутреннего вооруженного конфликта: эволюция смыслов жизни и ценностей	294
Есимова А.Д., Аймаганбетова А.Х., Есимов Н.Б., Измаилова Н.Т. Психодиагностика расстройств, вызванных употреблением алкоголя	302
Кадыров К.Б. ¹ , Каланходжаева К.Б. ² Исследование влияния индивидуального профиля асимметрии на эмоциональный интеллект у студентов	307
Книсарина М.М., Миралеева А.И., Укубаева Н.М., Төлеген С.Х. Визуализация целей и её влияние на психическое благополучие личности: роль карты желаний	313
Кусатай А. ¹ , Толегенова А.А. ² , Жубаназарова Н.С. Психологические особенности проявления творческого мышления	318
Косыбаева Г.А., Аймаганбетова О.Х. Личностные ценности человека во взаимосвязи с проэкологичным поведением	323
Масимбаева А.А., Дүйсенбаев А.Қ. Тұлға тәрбиесіндегі медиамәдениеттің педагогикалық-психологиялық аспектілері	328
Миралеева А.И., Книсарина М.М., Куркбасова Г.С., Неталина Г.К. Проведение психологических тренингов для студентов медицинского университета как эффективный путь к адаптации к новой среде	333
Макашкулова Г.Б., Ізтұяқ А.А. Ажырасу жағдайындағы отбасыларға психологиялық кеңес беруде медиация құралдарын қолдану	336
Макашкулова Г.Б., Әмірхан Ш.Е. Инновациялық әдістер мен технологиялардың психикалық денсаулыққа және әл-ауқатқа әсері	341
Макашкулова Г.Б., Серикова А.М. Ғылыми зерттеулер негізіндегі психикалық денсаулықтың тұлға үшін маңызы	344

Махашова П.М., Абдырахимова А.Н. Жоо білім алушылардың перфекционистік қабілеттерінің педагогикалық-психологиялық ерекшеліктері	350
Мухамедгалиева А.М., Кабакова М.П. Влияние личностных и социальных характеристик на понимание понятий «любовь, брак, семья» у представителей разных поколений	354
Партия А., Игембаева К.С. Студенттердің тағамдық жүріс-тұрыс бұзылыстарының ерекшеліктері	357
Oralbekova Zh. Designing an Effective Mental Health Treatment Seeking Intervention for Kazakhstan Universities: Suicide Prevention and Social Norm Nudge	361
Орынғалиева Ш.О., Мауэнова А.Е. Құзыреттілік тұғыр негізінде психологиялық денсаулықты жетілдіру маңыздылығы	367
Сабирова Ж.Н., Сұлтанова Н.Б. Мағжан Жұмабаев еңбегіндегі сезімді тәрбиелеу жолдары	373
Садвакасова З.М., Ахмедходжаева Р.Х-М. Метод «истории» в тренинге как ресурс духовного развития и личностного роста человека	377
Сейдеханова А.Н. Научный руководитель: Мынбаева А.К. Особенности переживания моральных эмоций	387
Суюндыкова Н.М., Карим Д.Р. Социокультурные и психологические детерминанты суицидального поведения студентов и проблемы их исследования	393
Талғат М., Қалымбетова Э.К. Спортшылардың жетістікке жетудегі мотивацияның әсерін психологиялық зерттеу	399
Турниязова Ж. К., Галий М. Гендерные особенности и качество жизни женщин	403
Шакирова Г.К. Бастауыш мектеп жастағы балалардың агрессивті мінез құлықты психологиялық құралдар арқылы түзету жолдары	407
Шапка Л.В., Кабакова М.П. Исследование влияния вынужденной мимикрии на уровень стресса у нейроотличных людей	413

IV СЕКЦИЯ * IV – SECTION	420
ПЕДАГОГИКА МЕН ПСИХОЛОГИЯДАҒЫ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В ПЕДАГОГИКЕ И ПСИХОЛОГИИ ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY	
Ақтымбай А.А., Айдарқызы Б. Қазіргі білім беру процесінде педагогикаға жасанды интеллектті ендірудің маңызы	420
Алейникова Е.Ю., Лифанова Т.Ю. Психолого-педагогические аспекты использования искусственного интеллекта в контексте обучения иностранным языкам	414
Ахметов К.Р. Искусственный интеллект в адаптивном обучении: индивидуализация образовательного процесса	431
Жұбаназарова Н.С., Байгушикова А.Е. Жас мамандардың кәсіби тұлғалық ерекшеліктері	436
Құрманқожа А., Ақжолова А.Т. Білім берудегі геймификация негізінде бастауыш сынып оқушыларының зияткерлік дағдысын қалыптастыра отырып оқыту	440
Лим М.А., Көмекбаева Л.К. Связь эмоционального интеллекта и психологического благополучия у студентов	445
Нурсуланқызы А. Педагог-психологтердің цифрлық сауаттылығын қалыптастыру	449
Осмоловская Д.С. Искусственный интеллект в психологии будущего	452
Рахимова А. Б. Влияние искусственного интеллекта на науку, практику и образование в психологии: возможности, вызовы и перспективы	457
Сарсенов Е. Т. Искусственный интеллект в криминальной психологии: перспективы и вызовы	459
Туребаев Т.Т. Использование искусственного интеллекта на уроках информатики в общеобразовательной школе	462
Тұрсынбекова Н.Б., Жаңабекова Ж.Ж. Білім беру жүйесінің жаңашылдық сипаты- жасанды интеллектінің мүмкіндіктері	466

Утепбергенова З.Д., Пазылбек А. Білім беру процесінде сандық технологияларды психологиялық-педагогикалық сүйемелдеудің ролі	469
Халикова Б.Т. Психология сабағында Padlet виртуалды тақтасын қолданудың тиімді жолдары	474
Сайлинова К.К., Жубаназарова Н.С. Тұлғаның ойлау іс-әрекеті мен әлеуметтік интеллектісін дамыту аспектілері	479
Жубаназарова Н.С., Музапарова Ш.А. Бірінші курс студенттерінің әлеуметтік-психологиялық бейімделуіне темперамент типтерінің әсерін зерттеу	482
Керимова Д.Р. Development of Leadership Abilities of Future Educational Psychologists	485
Конференция қорытындысы бойынша шешім Резолюция по итогам конференции	489

Ғылыми басылым

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
90 жылдығы және
профессор Қ.Б. Жарықбаевты еске алуға арналған,
«ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ:
ТАРИХТАН - БОЛАШАҚҚА» атты
Халықаралық ғылыми-практикалық конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ
II Жарықбаев оқулары

МАТЕРИАЛЫ

Международной научно-практической конференции
«Психологическая наука и образование: от истории к будущему»,
посвященная памяти профессора К.Б. Жарикбаева
и 90-летию КазНУ им.аль-Фараби
II ЖАРИКБАЕВСКИЕ ЧТЕНИЯ

MATERIALS

International scientific and practical conference on
II Zharikbayev Readings
"Psychological Science and Education:
From Historical Background to the Future Perspectives"
dedicated to the memory of Professor K.B. Zharikbaev
and the 90th anniversary of Al-Farabi KazNU

ИБ № 15597

Басуға 13.12.2024 жылы қол қойылды. Пішімі 70x100 1/16.
Көлемі 41,6 б.т. Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс № 12792.
Таралымы 100 дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
«Қазақ университеті» баспасы.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспа үйі баспаханасында басылды